

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 1 (76) 2025

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2025
г. Атырау, 2025
Atyrau, 2025

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор

э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санаков	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н. **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санагоев	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиева	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

candidate of economic sciences **K. Utepaliyeva**

Scientific editor

candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Sengul M.B. Social and cultural aspects of Western Kazakhstan during the second world war.....	7
Turlybekova A.M., Kabidenova Zh.D., Sadykova A.M., Zhusupova L.K. Anti-Religious Policy of Soviet Power in Kazakhstan in the 1950s-1980s (based on Archival Materials).....	21
Zhalelov A.A., Shevnina I.V. History of study of bronze age monuments in Northern Kazakhstan in the XX–XXI centuries.....	32
Динашева Л.С., Исабек Б.Қ. Кеңестік еңбек лагерлеріндегі әскери тұтқындар: №348 лагері мысалында [Prisoners of War in soviet labor camps: the case of camp no 348].....	45
Шалманова Ә.Б., Бекназаров Р.А. Моңғолия қазақтары шаруашылығының ерекшеліктері [Peculiarities of Mongolian kazakh farming].....	56
Alipova D.Z., Berdygozhin L.B., Kairgalyeva G. Guryev region in 1941-1945.....	68
Хамидуллина Д.Ұ., Әлжанов Ғ.М., Насипуллаев Е.Б., Махметова Э.М. Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған жәдігерлер мотивтерін қайта жаңғырту жұмыстары [Reconstruction of artifacts found in the medieval city of Sarayshyk].....	80

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Kuzembayeva G, Sultangubiyeva A., Tusupbekova N. University instructors' perspectives on pros and cons of artificial intelligence in education.....	89
Аплашова А.Ж., Комекбаева Л.К., Аяпбергенова Г.С., Тусупова М.М. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау [Psychological and pedagogical support for children with sen].....	97
Сары Б.Б., Сұлтанғалиева О.Қ., Жусупова Ж.А., Шоканов Р.А. Болашақ мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеуге дайындау мәселесі [On the question of preparing future teachers for the adaptation of primary school students to the profession].....	109
Сейітказы П.Б., Аспанова Г.Р., Жапарова Б.М. Самопрезентация учителя в социальных сетях как компонент формирования личного бренда [Teacher's self-presentation on social media as a component of personal brand formation].....	118
Адельбаева Н.А., Медешова А.Б., Тулегенова Б.Н., Хажғалиева Г.К. Организация самостоятельной работы студента в условиях цифровизации образования [Organization of independent student work in the context of digitalization of education].....	133
Kaldarova A.K., Vasquez M.A., Kulgildinova T.A. Transforming student writing skills through Google docs: collaborative and interactive techniques.....	148
Kolumbayeva Sh., Sadykova A., Atabekova B., Eshtaeva E. Innovative technologies as a factor in shaping teachers' professional competence.....	159
Жусупбекова Г.Г., Бисенова Д.К. Кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері [Psychological and pedagogical features of forming vocal skills of younger schoolchildren].....	170
Исаев Ғ.И., Мукашева Д.М., Серікқызы А., Әбеннова Д.Ж. Білім алушылардың биология сабағында интегративті әдісті қолдану арқылы функционалдық сауаттылығын дамыту [Development of functional literacy of students using the integrative method in the biology class].....	179
Шугаева Г.К., Койшигулова Л.Е., Курмангазиева Г.Т., Нурсултанова Г.Д. Роль непрерывного профессионального развития педагога в повышении качества образования [The role of continuous professional development of the teacher in improving the quality of education].....	191
Мугауина Г.О., Джуманова К.Д., Турегалиева В.С., Жумабаева К.С. Жоғары білім беру жүйесіндегі педагогтың гендерлік мәдениетінің ерекшеліктері мен даму жолдары [Features and ways	

of development of gender culture of a teacher in the system of higher education].....	203
Nemtchinova E., Yelubayeva P.K., Gabdullina Zh.Y. The impact of digital authentic materials in ESP classrooms on students' critical thinking and effective communication.....	217
З.А. Мәдениетова, А.М. Утешкалиева Мектепшілік бақылау - білім беру орнын басқару жүйесінің бөлігі ретінде [Intra-school control - as part of the management system of an educational institution].....	233

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Мадиярова Д.М. Анализ и перспективы развития инновационности Республики Казахстан [Analysis and prospects for development of innovation in the Republic of Kazakhstan].....	244
Tang S., Wang L., Huo X. Strategic priorities for expanding China Kazakhstan international economic cooperation.....	257
Kazambayeva A.M., Yesengalieva S.M., Salimbaeva Sh.S., Akhonova G.K. Food security in Kazakhstan: analysis of the current state and strategies for sustainable development.....	272
Дәулетханова Ж. Д., Хуаныш Л.Х., Ерниязова А.А., Есенова Г.Ж. Қазақстанның банк секторында және ЕАЭО елдері арасында цифрлық қаржы қызметтерінің қолжетімділік деңгейін талдау [Analysing the level of accessibility of digital financial services in the banking sector of Kazakhstan and among EAEU countries].....	287
Жиентаев С.М., Кусымбаева Д.Ф. Качество жизни населения Казахстана: проблемы и пути решения [The quality of life of the population of Kazakhstan: problems and solutions].....	300
Андабаева Г.К., Какижанова Т.И., Сатпаева З.Т., Кангалакова Д.М. Кәсіпкерлік қызмет экономикалық дамудың анықтаушы факторы ретінде [Entrepreneurial activity as a determining factor of economic development].....	313
Амалбекова Г.Е., Ерсеитова А.Ұ, Наренова А.Н, Заманбекова А.Б. Құс шаруашылығының инновациялық дамуы: мәселелер және келешегі [Innovative development of poultry farming: problems and prospects].....	325
Кудайбергенов Ж.Б., Курманалина А.А., Болатова Б.Ж., Тайжанов Л.Т. Қалдықтарды тиімді басқару мәселесі: Ақтөбедегі қоқыс полигоны мысалында [Problems of effective waste management: a case of the Aktobe landfill].....	337
Джусупова А.М., Хаджиева Г.У. Малое и среднее предпринимательство как эффективный инструмент устойчивого развития экономики Казахстана [Small and medium-sized businesses as an effective tool for sustainable development of the economy of Kazakhstan].....	351
Саябаев К.М., Тиреуов К. М., Рыспекова М.О., Сыздықбаева Н. Б. Роль государства в развитии сельского туризма: уроки зарубежных стран для Казахстана [The role of the state in the development of rural tourism: lessons from foreign countries for Kazakhstan].....	365
Қыдырбаева К., Куланова Д.А., Альжанова А.А., Абдикеримова Г.И. Строительная отрасль Республики Казахстан: состояние и инвестиционная привлекательность [Construction industry of the Republic of Kazakhstan: state and investment attractiveness].....	379
Қарағойшина Н.Е. Әлеуметтік қақтығыстардың Қазақстан экономикасына тигізетін әсері және еңбек құқықтарын қорғау жөніндегі мемлекеттік саясат [The impact of social conflicts on Kazakhstan's economy and state policy on the protection of labor rights].....	390
Сабирова Р.К., Дингазиева М.Д., Мугауина Р.У., Сон С.Д. Аналитический обзор маркетингового исследования потребительского спроса на экологически чистые овощи в Атырауской области [Analytical review of the marketing research of consumer demand for organic vegetables in Atyrau region].....	402
Космуратова А.Ж., Талапбаева Г.Е., Адиева Э. М., Бисембиева Ж.К. Регулирование цен на рис: формула защиты рынка [Price regulation for rice: a market protection formula].....	418
Алтынбеков М.А., Бекжанова Т.К., Бакирбекова А.М., Ыдырыс С.С. Цифрлық бизнестің Қазақстанның инновациялық дамуына әсері [The impact of digital business on the innovative development of Kazakhstan]	431

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Калыбаева А.А. Возмещение имущественных последствий, причиненных уголовным правонарушением [Compensation for property consequences caused by a criminal offense].....	445
Бекбаева А.А., Акимжанов Т.К. Зарубежный опыт правового регулирования условно досрочного освобождения и возможности его имплементации в отечественное законодательство [Foreign experience in the legal regulation of parole and the possibility of its implementation in domestic legislation].....	457
Есентемирова А.М., Калмаганбетова Д.Б., Есинбаева Ж.У. Расширение автономии организаций высшего и послевузовского образования посредством совершенствования правовых основ функционирования эндаумент-фонда [Expanding the autonomy of higher and postgraduate education organizations by improving the legal framework for the functioning of the endowment fund].....	467
Абдукаримова З.Т., Кайназарова М.Б. Криминологическая оценка последствий от преступлений в семейно-бытовой сфере в отношении женщин [Criminological assessment of the consequences of crimes in the domestic sphere against women].....	477
Bekbutayeva Zh., Sabyr A., Bizhanova A., Zhanalieva A. Comparative legal analysis of collective agreements in the system of social partnership.....	487
Нұрыш З.З., Нурлин А.К., Исибаева Е.И. Азаптау құрбандарын, адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын шағымдар мен жазалау түрлерін оңалту саласындағы халықаралық стандарттар және Қазақстан Республикасындағы құқық қолдану практикасы [International standards and law enforcement practice in the Republic of Kazakhstan in the field of rehabilitation of victims of torture, inhuman and degrading complaints and punishments].....	499
Нурутдинова А.Ж., Исмаилова Б.Ш., Тлеулесова Б.Т. Некоторые проблемы применения понятийного аппарата института «Экологически неблагоприятных территорий» [Some problems of applying the conceptual apparatus of the institute “Ecologically unfavorable territories”].....	508
Адилова К.А., Тасыбаева С.К., Сапаров Б. Туристік қызметті реттеудегі әкімшілік-құқықтық механизмдердің рөлі: Қазақстан мен Түркия мемлекетінің тәжірибесі [The role of administrative and legal mechanisms in the regulation of tourist activities: the experience of Kazakhstan and the Turkish state].....	517
Муханова А.Т., Айтмуханова Д.У. Международное сотрудничество в решении экологических проблем в условиях модернизации: основные направления и перспективы правового развития [International cooperation in solving environmental problems in the context of globalization: main directions and prospects for legal development].....	526

Merve Bağcı Şengül* Ankara University
Ankara, Republic of Turkey
*e-mail: mervebagci87@gmail.com

SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS OF WESTERN KAZAKHSTAN DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract

During the Second World War, Western Kazakhstan emerged as a region of strategic importance, functioning both as a frontline zone and a critical support base for the Soviet Union. The region played a key role in the war effort, hosting evacuated industries and populations from occupied territories. This influx of people transformed the social fabric, necessitating strict regulations to ensure coexistence and maintain order. Propaganda became a central tool in mobilizing the population, fostering unity, and sustaining morale. Through newspapers, radio, theater, and cinema, the Soviet authorities promoted patriotism and resilience, emphasizing the collective goal of defeating fascism. Religious institutions, though often suppressed, were also utilized to rally support for the war effort. The press played a crucial role in disseminating information and shaping public opinion, while cultural activities like theater and cinema served as both entertainment and propaganda mediums. Economic activities, particularly in agriculture and industry, were intensified to support the front lines. Archival documents reveal how daily life in Western Kazakhstan was shaped by these wartime demands, with individuals and communities adapting to harsh conditions. The purpose of the study is to examine the social and cultural dynamics of the region during the war, the relationship between propaganda, economic necessity and the resilience of the population in the face of adversity.

Keywords: West Kazakhstan, Second World War, Social Life, Cultural Life, Propaganda, Evacuation, Resilience.

Introduction

During the Second World War, thousands of West Kazakhstanis served on the front line as soldiers, while millions more worked collectively on farms, oil fields, and industrial plants, thereby contributing to the war effort. It can be said that the region bore the human burden of the war, especially in the first year of the war. The failure of the Soviet administration to prepare adequately for Operation Barbarossa led to a rapid flow of people and goods from west to east. This wave of migration, which was difficult to control, also changed the demographic structure of the region. In 1941, when most of the evacuations took place, 381,260 people arrived in Kazakhstan, 37,153 people, mostly women and children, settled in West Kazakhstan Oblast and 9215 people settled in Guryev Oblast [1]. In addition to these people from the front, the population of the region also included thousands of people who were brought to work in the evacuated facilities. Most of these people, who formed an important part of the labor force, did not return to their country after the war and continued to work and provide specialist training in established institutions.

West Kazakhstan, one of the regions with the most intensive activities behind the front, made up for the lack of manpower in heavy industry, agriculture, animal husbandry, and oil production with the participation of new settlers in the labour army and contributed to the national economy. At the same time, the negative impact of population growth on daily life could not be ignored. Despite the preparations and measures taken by the regional committees, a situation arose in which the inhabitants were unable to meet even their basic needs. Evacuees lived in railway stations until they were allocated accommodation. There was a shortage of fuel, causing heating problems in homes, schools, and hospitals. With limited production available to the public, daily food rations for workers, students, and other people working long hours in factories and farms were reduced and health problems due to malnutrition began to appear.

Epidemics broke out during the long journeys to evacuation centres, and the local population could not benefit from health services as hospitals and health facilities were obliged to treat the wounded from the front.

In Western Kazakhstan, thousands of individuals from diverse religious and ethnic backgrounds coexisted, employed in various state institutions, hospitals, collective farms, factories, and industrial plants. They collectively strove to liberate the Soviet motherland from its adversaries. By the principle of “friendship among peoples”, they collaborated in the reconstruction of the liberated regions. In particular, Crimean migrants resettled in Kazakhstan from the South Caucasus recalled in their memoirs the generosity and hospitality of the local population towards them. In addition to the adults, the children also adapted to the shared circumstances and living conditions. The children who had been evacuated from the territories that were under occupation went to school together with the children of the Kazakh population. In their history classes, they were taught the heroic myths of each nation, and they also learned the Russian language together. After the conflict, a number of the evacuated organisations and their personnel returned to their countries of origin. However, specialists in pivotal industrial sectors elected to establish permanent residence in Kazakhstan, where they undertook the training of factory workers and assumed managerial roles. Furthermore, many Jewish Poles who had sought refuge abroad returned of their own volition. In the post-war period, Muslims, Christians and Jews contributed to the Soviet Union's economy following the principle of coexistence. During the war, while activities behind the front line continued, the daily lives of the evacuees continued. In our study, we analyze the factors influencing the everyday life of West Kazakhstan and its social and cultural life under wartime conditions on the basis of archival documents and research.

Materials and methods of research

This study employs a comprehensive approach to examine the contribution of Western Kazakhstan to the war effort during World War II. The research is based on the analysis of archival documents, eyewitness accounts, and historical works [2], [3]. This section provides a detailed description of the methods used for data collection and processing.

The study follows a historical-analytical approach and relies on qualitative analysis of source data. An interdisciplinary methodology is applied, incorporating elements of historical, socio-economic, and demographic analysis [4], [5], [6]. The primary sources of information include archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA KazSSR) [17, 38], the State Archive of Atyrau Region (SAAR) [7], [8], [9], and the Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI) [14]. Additionally, documents from the Party Archive of the Guryev Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan [10], materials from local executive bodies, memoirs and recollections of participants [11] as well as academic works and publications on the research topic [12], have been utilized.

The analysis of archival documents includes the study of official materials, reports, and directives related to population evacuation, labor resource mobilization, and the functioning of home front enterprises [13]. The comparative-historical method allows for a juxtaposition of living conditions in Western Kazakhstan with those in other regions of the USSR to identify specific local contexts [14], [15]. A socio-cultural analysis explores the impact of wartime migration on the region's demographic structure and the adaptation process of displaced persons in new conditions [16], [17]. This study is based on open archival data and published sources. Eyewitness accounts have been used in accordance with principles of anonymity and respect for historical memory. Ethical standards of historical research have been observed in the analysis of documents containing personal information [18], [19]. The collected data has been classified into thematic categories and presented in the form of tables, diagrams, and textual analysis. The information is structured chronologically, with an emphasis on key events and their consequences for the region [20], [21].

Thus, the use of a comprehensive methodological approach provides an objective picture of Western Kazakhstan's contribution to victory in World War II and reveals the socio-economic consequences of this period [22].

Results and its discussion

Economy. Economic activities were the most important factor shaping the daily life of the people in West Kazakhstan during the war period. In the period preceding the war, work, as defined in Article 12 of the Constitution of 1936, was a duty and a matter of honour for all citizens who were able to work. This was in accordance with the principle "he who does not work should not eat". This duty was implemented in accordance with the socialist principle of "From each according to his ability, to each according to his labour". Although the principle was also applied during the war period in Western Kazakhstan to replace the population going to war, the participation of women and young people in the labour force was encouraged in all sectors, regardless of ability and education. As the number of working people decreased, courses and technical schools were opened to increase the number of qualified workers. Engineers and experts from the evacuated regions provided training and transferred their knowledge and experience to the existing workers.

The intensification of the war and the increased requirements of the front lines compelled workers to exceed their daily production quotas in order to meet the six-month and annual production targets ahead of schedule. Working hours of workers who exceeded the daily target reached 12 hours, seven days a week, in line with the principles of socialist competition. Despite the motivation of the workers being increased by the reward of the title of Stakhanov for those who exceeded their daily targets, the long working hours had a negative impact on their daily lives and family lives. This was due to the inclusion of the spouses of the workers in the labour force. In order to eliminate these negativities, kindergartens were established in factories and facilities, especially for the children of women working in the oil industry to benefit. As the need for labour persisted, the people brought to the region with the 1944 deportations were also integrated into the production process, with immediate placement in a collective farm or factory.

The Guryev regional communists played a significant role in the production process. As outlined in the report dated 1 November 1941, the regional communists, in accordance with wartime regulations, endeavoured to enhance labour efficiency, curtail production costs, rectify defective production, eliminate inefficiency and laziness, and facilitate the transition of new workers to replace those unable to meet production standards. The Soviet people were led to patriotic sentiments to become Stakhanovites [23]. During this period, there was a notable increase in the participation of women in party activities. For example, according to the report dated October 23, 1944, before the war, 14 women were working in party activities in Mangystau, while during the war, 150 women were at the level of managers. 380 women and girls were Komsomol members. There were 27 female Stakhanovites in the mining sector [3. – 237]. The collective farmers of the West Kazakhstan oblast also demonstrated real Stakhanovist work. The Nugmanov, Batyrgaliyev, and Zhumashevтар collective farmers fulfilled the norm by over 200% [4. – 221].

During the war period, the regional committees and the internal motivation of the people proved to be effective means of solidarity. In order to facilitate the provision of resources to the frontline, the public was engaged through the medium of agitators, who encouraged them to contribute to the Defence Fund. The activities conducted in public spaces demonstrated that institutions, businesses, and the general public made contributions to the Defence Fund in the form of limited resources and financial assistance. The patriots of the Fort-Shevchenko collective fishing farm articulated their allegiance to the motherland with the following assertion: "Every ruble we contribute to the Defence Fund serves as a formidable weapon in the hands of our brothers, husbands, and the Red Army in their struggle against Hitler's fascism" [24].

Education. The primary objective of the educational system during wartime was to ensure the continuity of learning in schools, with the aim of training soldiers for active service on the frontline. Schools in Kazakhstan were utilised to fulfil the recruitment requirements of the Red Army, both in existing educational establishments that were established prior to the war and in newly opened schools that had been evacuated. In addition to the Ural Flying Club, which has been operating in the West Kazakhstan region since 1937, a military infantry school was established in Guryev during the war. The Baku Infantry School was relocated to Jambyl, the Aviation and Maritime Schools to Aktobe, the Odessa Aviation School to Almaty, while the pilot training school was evacuated to Jambyl [25].

According to the order of the USSR People's Commissariat of Defense dated February 26, 1942, a military infantry school was established in Guryev under the South Ural Military District. On 2 March 1942, the Lenin School, School No. 44, the old hospital, the Vodnikov club, the right wing of the House of Culture, the tuberculosis hospital, the Vodnikov railway station, the ground floor of the Embaneftestroy building, the teacher's house and the lower floor of the military commissariat building were allocated for the school and construction began. The school asked for suggestions for buying extra furniture like tables and chairs. It was decided to get help from other organisations for food and heating [26].

The Guryev Infantry School, which provided its students with a comprehensive education in military history, geography, aviation, etc., as well as different specialities and military tactics, graduated its first graduates in May 1942 and its first officer graduates in December 1942. On 25 December 1942, 300 graduates were sent to the front as officers to train front-line commanders. Following the successful conclusion of the Battle of Stalingrad, they participated in the liberation of the cities of Rostov and Bataysk from enemy forces in February 1943. The military school continued to train students and trained 1,500 new commanders for the army [27]. Having fulfilled the purpose for which it was founded, on 13 April 1944 the school was relocated to Astrakhan, in closer proximity to the front line. On 17 October 1945, following the graduation of the final group of students, the school was disbanded [28].

Guryev was close to the Stalingrad Front, so the regional committee made some plans. They decided that everyone would get training to protect themselves from attacks. 153,000 adults and 44,000 children in the 5th-10th grades had to learn how to protect themselves from air strikes and chemical attacks [10]. In order to strengthen the economy, it became important for people to receive education behind the front. In order for women to replace men who went to war, they were given training in agriculture, animal husbandry, and the oil industry, and they were sent to courses to use combined harvesters. In order to join the labor army throughout the Union, an order was issued on December 29, 1941, to call young people to the Factory Industrial Technical Schools [FZO], which were the basic vocational schools, and 9,000 people from the Kazakh SSR were included in the first months of 1942 [29].

The focus was on implementing the requisite measures for the protection and continuity of the education of children resettled from occupied territories to the east of the country. On 23 January 1942, the Council of People's Commissars of the USSR adopted a comprehensive programme for orphaned children. In consequence, special committees were constituted at the regional board of directors level, and inspectors tasked with these children were appointed to district educational institutions [12. –150]. The orphanage evacuated from Voronezh in 1941 was placed in the building of the Orlik orphanage in the Inder district of Guryev with 81 students and 17 teachers, while the school for the deaf and dumb continued to operate in an old school building 4 kilometers from Guryev with 68 children and 24 teachers [30].

Students brought to Kazakhstan by train were allowed to continue their education, but it was difficult. Schools were used as evacuation centres and hospitals. There wasn't enough fuel for the schools. Schools had heating problems. There was not enough food for the students, and they did not have enough clothes, school supplies, textbooks or cleaning products. Teachers at

the front or behind the front also meant there were not enough teachers. Higher education graduates were given the chance to graduate early. Some schools shortened their course periods and increased the number of terms. Reports showed that fewer students were in school at all levels. Kazakh teachers were said to have less education than in other Soviet regions and lacked basic political knowledge [31].

A document from 16 November 1943 says that students in the Guryev region were included in a new programme with the approval of the People's Commissariat of Defence in the 1942-1943 academic year. The programme aimed to prepare students from the first to the tenth grades for military service. They would learn military discipline and traditions, and a curriculum would be implemented that would allow them to fulfill their assigned duties and take part in medical teams, telephone, radio, and telegraph operators. It was also stated that competitive sports activities would be organised for students and military camps would be organised. The Komsomol was responsible for this training and ensuring discipline [32].

Religion, Media and Propaganda. Propaganda and agitation are part of daily life in all Soviets. The regional committees in the republics under the Ministry of Propaganda and Agitation shaped their activities according to the elements of basic Soviet ideology and the periods. The main goal was to save the Motherland from the Germans and to ensure that the people struggled together to win the war. Subjects changed to meet the needs of the front and regions behind it. Religion was used as propaganda during this period. The Nazis were advancing quickly towards Eastern Europe, and the Soviet people were suffering heavy losses on the front. The Germans were also trying to incite the people in the regions they occupied against the Soviet government. This made it important for every citizen in the Soviet Union to participate in the war effort. The Soviet authorities had to make changes to their religious policies because they were managing people from many different countries and religions. In 1941, they closed the Militant Atheist Union, reduced pressure on the church, and supported Muslim communities in the war.

All Central Asian republics and Kazakhstan, which adhere to the Sunni branch of Islam and follow the Hanafi sect, are part of the Religious Nazirate of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan. This was established on 20 October 1943. The appeal was sent to Moscow by the USSR NKGB and given to the Agitation and Propaganda Department of the Communist Party. A.S. Sherbakov read and approved the text of the appeal and translated it into Central Asian and Kazakh languages on 9 December 1943. 15.000 copies were given to Muslims in the region. The Germans wanted to destroy Turkestan's sacred places and ancient culture. The soldiers of Turkestan were going on a holy jihad. Those who died were martyrs of faith. Every Muslim who killed the enemy was a veteran of faith. Work selflessly in kolkhozes, sovkhozes and factories to provide more food, raw materials, weapons and ammunition to the front. Pray to Allah with all your hearts for a speedy victory [16. – 85-87]. During the war, religious leaders issued calls for the collection of funds and aid, and assumed a prominent role in mosques.

In the West Kazakhstan region, these policies were implemented in the same way as in other regions of the Republic. Under the influence of agitation and propaganda activities, warm clothing for the front and raw materials for its production were collected from the population. Workers and farmers gave their daily wages to the defence fund. Residents of the Guryev region donated to the fund for the tank column. In oil fields, fishing collectives were subject to full capacity and a working regime of up to thirteen hours a day, six days a week, exceeding daily targets to provide fuel and food for the front. The people of West Kazakhstan sacrificed their limited resources and contributed to the defense of the country.

The fact that Western Kazakhstan was the gateway to Turkestan's transportation routes to the West made it open to human interaction. During the war, especially the existence of evacuation and transfer centers resulted in people of different religions settling in the region temporarily or permanently. Since there was no religious information in the 1939 census, the

changes in the religious structure of the region during the war can be estimated by looking at the number of people evacuated or those who came to the region with the 1943-1944 deportations. Accordingly, considering the dominant religious belief in the occupied regions, it can be said that the evacuated Russian and Ukrainian Orthodox, Polish and German Jews escaping Nazi persecution, and Muslim Chechens, Ingush and Crimean Muslims who were permanently settled by deportation were an element of the change in the religious structure of the population.

While efforts were being made on the front line to increase the participation of the local people and soldiers in the shooting war and to avoid their collaboration with the Germans, behind the front the focus was on mobilising the population for the needs of the front and increasing the production of the labour army. The propaganda and agitation departments organised meetings and rallies in collective farms and factories, intending to reach the entire population through newspapers, radio broadcasts and cultural events. Komsomol organisations played a leading role in achieving these goals. The aid collected as a result of the activities carried out, such as money, warm clothing, etc., was reported to the centre by this department.

In West Kazakhstan, propaganda and agitation were employed to restructure the social structure in a manner that would guarantee the uninterrupted continuation of activities conducted in secrecy and facilitate an increase in production. A notable decline in the labour force occurred as a result of the enlistment of male workers in the armed forces. As was the case in all other regions of the Union, women assumed the roles previously held by men. Women were encouraged to enlist in the front-line sisterhood, which they were promised would lead to a better and happier life. The Council of People's Commissars of the Kazakh SSR and the Central Committee of the Kazakh Communist Party assigned the propaganda and agitation department to determine and prepare the branches of industry in which women will work and the minimum training required for these areas [33].

Women were integrated into a range of previously male-dominated sectors, including agricultural and livestock collectives, fish farms, oil fields, factories, and railway construction. The transition of Kazakh women from the private sphere, defined by the family, to the sphere of production constituted a significant step in the transformation of the social structure. In order to mobilise women's resources, the Soviet Union employed a series of posters, including 'We have only one goal Berlin', which depicted a soldier and a female worker; 'Everything for victory! From the women of the USSR to the front', which emphasised the importance of women's contributions to the war effort; and 'A tractor in the field is to a tank what a tank is to the front', which underscored the significance of industrial production in the war. These posters were used to psychologically prepare working women to fight the enemies of the Soviet Union [18. - 89].

In the context of wartime, newspapers undertook a range of responsibilities, including the dissemination of domestic and foreign news to the public, the organisation of propaganda against enemy propaganda, and the summarisation of information from the front. Two newspapers in the region are of particular note for their role in these activities. The newspaper *Priuralskaya Pravda*, which has been published in the Ural region since 1920, engaged in propaganda activities during the war. In the initial stages of the conflict, reports emerged concerning individuals who had volunteered for combat roles, and the general public was urged to enlist. The courage and sacrifice of Kazakh soldiers and labourers who fought in the civil war were frequently emphasised in order to inspire the 'Great Patriotic War'. On July 17, 1941, an article was published in which veterans of the 25th Chapaev Division called on young soldiers to fight bravely, as their fathers did during the Civil War. Another article described the struggle of Western Kazakhstan against the Whites in 1919 and the feat of the first Kazakh cavalry regiment [34].

The newspaper *Prikaspiiskaya Kommuna* was established in 1933 by the Guryev regional committee and played a significant role in the region during the war period. With the outbreak of the war, the Central Committee of the CPSU appointed Sergei Vasilievich Vernov, who had

studied at Pravda, as the newspaper's editor [35]. The public was informed of the decisions of the Central Committee and the Regional Committee, the principles of decision implementation, and the measures to be taken through this newspaper. The newspaper frequently published reports on the fight against fascism, which was the primary motivation for encouraging increased production. The newspaper featured the Stahanovites of the Guryev Mechanical Plant, which constituted an important branch of the defence industry in Western Kazakhstan, on 28 April 1942. Workers such as Davletov, a blacksmith who worked 750% more than his daily norm, Kozlov, a milling machine operator who worked 350% more than his daily norm, and Zakharov, a turner who worked four times more than his daily norm, were praised [36]. In the days when defensive war was shifted to offensive war, Emba region oil workers exceeded daily targets with exemplary work and completed the production planned for the first quarter of the year. It was written in the newspaper that tons of oil produced above the plan were presented as a May 1 gift and that the second quarter plan was aimed to be completed before time [37].

The Prikaspiiskaya Kommuna included articles, reports and letters from the front and behind it. Agitators read letters from soldiers on the front line to the public and asked people to write letters to the soldiers. The letters were published in the newspaper so more people could read them. One letter was for workers in the region in all sectors, on behalf of those at the Koscagil oil field. This letter is about the workers' work, goals and reasons for working. Production targets are mentioned in Stalin's speech from 1 May 1942. The workers of the Guryev Region must work harder, deliver more Emba oil to the front, and provide more high-quality food. They must also plant more than planned for the national fund. Every worker must exceed production standards. To complete the 1942 production plan earlier, there should be more competition between kolkhozes, sovkhozes, and other enterprises in the region [38].

The role of radio in war propaganda was significant. The limited and challenging production of newspapers and magazines increased the importance of radio. Radio was one of the largest and most effective broadcasting organs of the period. It was carefully planned to determine the topics to be selected in order to psychologically prepare the public for the war and the order in which they should be given [24.- 85]. During this period, Kazakh Radio was operational in Kazakhstan. The radio station was established in Orenburg, the capital of the period, by the decision of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR in 1921. It continued its work from Almaty during the war period. As part of the propaganda apparatus, broadcasts featuring prominent figures such as Aliya Moldagulova and Baurjan Momyshuly were prepared, and the connection between the frontline and the home front was reinforced. On 7 May 1945, the Kazakh people received the news of victory from the celebrated radio announcer Anarbek Baizhanbayev. In the aftermath of the war, the "Altın Korında" programmes addressed the theme of the war, while also fostering patriotism and heroism among the Kazakh people through collaborations with war veterans.

The content of the propaganda was shaped in accordance with the directives issued by the regional committees. In July 1941, the Guryev regional committee requested that radio broadcasts be made to contribute to the national defence fund, with the support of party organisations [39]. To maintain the citizens' contributions to the funds, the Guryev regional committee, by the decision of the meeting of 10 January 1943, directed the regional radios to provide systematic coverage of the construction of the tank column and the collective farmers' donations of their products to the Red Army food fund. [40] Another order was to emphasise socialist competition on the radio to increase military aid to the front.

Cinematography and Propaganda. One of the most significant elements of propaganda is the cinematic arts. It is beyond doubt that the principal theme of these films is patriotism. The relocation of Mosfilm and Lenfilm studios to Almaty constituted a significant factor in the advancement of Kazakh cinema during wartime. Notable films shot at these studios include Hero Boy [directed by Antena Ribkin and Vlad Yudin], For the Fatherland [directed by Vera Stroeva],

and others. The United Central Film Studio and the Soviet Art Studios were established in Almaty, and 70 films were shot in these studios, including historical dramas, films featuring children and front-line soldiers. Under the slogan 'War in Front of Us, Victory Behind Us', films such as "Secretary of Aukom", "He Defends His Homeland", "Rainbow", "Raiders" were made on the theme of brave soldiers who fought against fascism [28. – 24].

The films and documentaries produced were employed for mass agitation across all regions of the Republic. In the context of cultural initiatives within industrial and agricultural settings, films and documentaries were disseminated to farmers and workers through itinerant cinemas. In order to facilitate the wider dissemination of films and documentaries, efforts were made to augment the number of projection units, projection technicians and to modernise the equipment. However, by 1945, it became evident that the number of units, technicians and equipment had not reached the levels recorded in 1941. In this instance, the return of some cinema equipment to the Mosfilm and Lenfilm studios also had an impact. In 1945, a programme was devised to enhance the cinema network by repairing outdated cinematographic equipment and replacing it with new, more advanced models. The aim was to increase the number of projectors to 550, thereby restoring the figure that existed at the beginning of 1941. In order to improve the quality of services provided to audiences, particularly children, the number of personnel employed in city cinemas was increased, as was the number of technical engineers in cinema management.[30. – 40]

Cultural Life. The authors, many of whom had been at the front, concentrated on the challenges, achievements and courage of the soldiers in their works, both during and after the war. The sentiments and reflections of the soldiers were delineated in a lyrical style and were presented in a manner that served to reinforce the patriotism of the populace. It is evident that the workers, predominantly women and children, serving the socialist homeland in factories, kolkhozes, sovkhozes, mines and oil fields behind the front lines, are unified in their aspiration for victory. In this regard, women and children were also incorporated into poems, stories, and novels. In order to motivate workers in the West Kazakhstan oil fields to increase production, Kazakh national poet Askar Tokmaganbetov composed the poem "Oilers, give oil!" and delivered it to the field.

During this period, not only the heroes of the Second World War but also other important figures of Kazakh history and the traces they left behind were the subjects of works to direct the people to courage. Despite the fact that Soviet ideology was incorporated into these works in all of its aspects and literature served as a tool for the Communist Party, it is evident that the regime's repression in the 1940s diminished and was replaced by an effort to maintain societal cohesion through anti-fascist sentiment. The writers and poets of this period shared the experiences of the people and held a belief in the eventual triumph that would follow the hardships endured. Consequently, the war became an integral aspect of literature, not merely from an ideological standpoint, but also in terms of its moral, philosophical and psychological impact. This resulted in a stronger connection between the writer and the war [30. – 41].

One of the works written during this period is Gabit Mūsirepov's narrative entitled "Kazak Batırı", which was composed in 1945. This story represents a significant milestone in the development of Kazakh prose, showcasing a nuanced and realistic portrayal of wartime experiences through the lens of literature. It effectively captures the complex behaviours and personalities of the soldiers who exhibited heroism on the frontlines of the Second World War. [31. – 70]. After the publication of this story in 1949, Mūsirepov produced a novel with the same subject matter, entitled "Kazak Soldat". The narrative is centred on the protagonist, Kayırgali Sartaliyev, a young herdsman from Guryev, who recounts his transformation from a rural to an urban dweller, and the process of becoming an ideal Soviet citizen .

In the West Kazakhstan region, some poets and writers were engaged in combat during the war and subsequently produced literary works. The first of these is Abu Sersenbayev, born in

1905 in the Tengiz region of Guryev. After his academic pursuits in Astrakhan and Almaty, Sersanbayev assumed the role of director of the Kazakh National Publishing House from 1936 to 1942. He served on the frontline between 1942 and 1947 and subsequently produced many significant works. In his poem “Eskertkish”, dedicated to Manshuk Mametova, he described her courage on the battlefield and her fearless resistance to the enemy. In 1947, he assembled his poems written during his time at the front in a book entitled “Aqsha Bult”. Additionally, he authored “Ofitser Kündeligi” in 1960 and “Batırların İzimen” in 1974, which serve to document his experiences during his tenure at the front. Sersanbayev, whose oeuvre has been translated into several languages, including Russian, Turkmen and Bulgarian, has also translated the works of numerous significant authors into Kazakh. The author was decorated with orders including the 1st Degree Patriotic War and Red Labour Flag in recognition of his achievements at the front. He was awarded the title of People's Writer of Kazakhstan in 1987. In 2019, a monument was inaugurated in Atyrau in honour of the writer, who died in 1995 [34].

Tair Zharokov, a poet who was twice honored with the Order of the Worker of the Red Flag during the war, was born in 1908 in the Janibek district of Western Kazakhstan. Subsequently, he completed his secondary education at a local school before graduating from the Institute of Enlightenment of the Kazakh People in Orenburg. Following his studies at the Leningrad Institute of Language and Literature, Tair Zharokov served as the literary secretary of Jambyl Jabayev from 1938 to 1942. He was held in high regard by the public for his lyrical epics and verses on political and social matters [35. – 109]. In “Sovet sunqarları” and “Zoya Turalı Cır”, the poet evinces a patriotic sentiment in his portrayal of the valour of the young people who fought for the Soviet Union against the Germans during the Second World War. Subsequently, the poet composed additional poems and published an anthology entitled Poem about Zoya in 1945 [36. – 350].

Hamid Ergaliyev, who is regarded as one of the most significant epic poets in the history of Kazakh literature, was born in 1916 in the Novobogat village of Guryev. Ergaliyev, who had experienced the harsh conditions of the Repression period during his formative years, was expelled from the Oral Pedagogical Faculty in 1937 as a result of a letter he had written to Saken Seyfullin in 1937. He subsequently enrolled at S. Kirov University in 1939. In June 1940, he was unable to complete his education due to his obligation to serve in the military. He returned to Almaty in 1945, having sustained serious injuries. In the post-war period, he was employed by the Socialist Kazakhstan newspaper. In 1947, he published “Ake Siri”, which detailed the courage and devotion of the Soviet people during the Second World War. During the war period, he was twice awarded the Order of the Worker of the Red Flag, the Order of Patriotism of the 1st and 2nd degree, and was honoured with the title of People's Writer of the Republic of Kazakhstan. Subsequently, on 22 May 1998, the decision was taken to rename his place of birth as Hamit and to construct a commemorative monument in order to preserve his legacy.

Fine Arts and Architecture. Despite the challenging circumstances of the war, cultural activity was prioritised to enhance the morale and motivation of the Kazakh population, both those situated behind the front lines and those deployed in active combat. Concert brigades were established under the authority of the Council of People's Commissars of the Kazakh Soviet Socialist Republic. A total of 14 brigades, comprising Kazakh personnel, were deployed to the frontline to provide logistical and moral support to the Red Army troops. The brigades, which were subjected to numerous instances of hostile fire, delivered a total of 1,216 concerts at the front. All the leading artists of Kazakhstan visited the front, and upon their return, maintained communication with the troops with correspondence.

In Western Kazakhstan, as in other regions of the republic, cultural activities were carried out to keep the morale and motivation of the people high. The Uralsk Music School and the Children's Music School, one of the two music schools in the Kazakh SSR, continued to operate despite the difficulties of the war. In Guryev, the theater and cultural center buildings were

converted into hospitals for the treatment of wounded coming from the front. Although this situation prevented the people from accessing art, it was recorded that the Regional Kazakhstan Drama Theater provided a great cultural service to the workers working in the oil fields, fishermen and collective farmers in the region, although the majority of the leading actors were drafted into the army. In the first nine months of 1942, 65,000 spectators were reached with thirty-five concerts. Fifty-nine free concerts were given in hospitals and military centers. Despite this, the regional committee found these activities insufficient and requested the development of amateur theaters. The Communist Party organized activities to strengthen the party and political activities of theater artists. To carry out their agitational activities in the best way possible, the artists revised their programs and prepared new works dedicated to the war. The concert brigades were organized to serve workers in oil fields, fishermen and farm workers, builders of industrial establishments, and the population in city and district centers .

One of the most noteworthy architectural monuments from this period is situated in the Guryev region. In the Guryev region, the issue of housing for evacuees and permanent settlers, as well as labourers brought to the industrial zones to work, became a significant challenge. The regional committee ordered the mobilisation of all available resources for the expeditious completion of the construction works that had commenced. One such project was the settlement that was erected in the vicinity of the Guryev Oil Refinery. This settlement was lauded as an exemplar of a rational architectural solution, featuring a semicircular green area that was created within the area that was surrounded by the Ural River [40. – 433].

Conclusion

The study of Western Kazakhstan's role during World War II reveals a complex interplay of economic, social, cultural, and political factors that shaped the region's contribution to the Soviet war effort. The war period was marked by significant transformations in the region's economic structure, educational system, religious policies, and cultural life, all of which were deeply influenced by the demands of the frontlines and the ideological imperatives of the Soviet state.

Economy: The economic activities in Western Kazakhstan during the war were characterized by the mobilization of all available resources to support the war effort. The inclusion of women, children, and deported populations into the labor force was a necessity driven by the conscription of men into the army. Despite the harsh working conditions and long hours, the region's workers, inspired by the Stakhanovite movement and socialist competition, exceeded production targets and contributed significantly to the war economy. The establishment of kindergartens and technical schools, along with the integration of evacuated experts, helped mitigate some of the challenges, but the human cost of such efforts was high, with many workers suffering from malnutrition and exhaustion.

Education: The educational system in Western Kazakhstan was restructured to meet the demands of the war, with a focus on military training and the continuity of learning. Schools and military institutions played a crucial role in preparing young people for both military and industrial roles. Despite resource shortages and a lack of teachers, the region's educational infrastructure adapted to the wartime context, ensuring that students were equipped with the skills and knowledge needed to contribute to the war effort.

Religion, Media, and Propaganda: Religion and propaganda were strategically employed to unify the population and bolster morale. The Soviet authorities adjusted their religious policies to gain the support of Muslim communities, while propaganda efforts through newspapers, radio, and cinema reinforced patriotic sentiments and encouraged increased production. The role of media in disseminating information, organizing support, and maintaining public morale was crucial in sustaining the war effort.

Cultural Life: Cultural activities, including literature, theater, and music, were vital in maintaining morale and fostering a sense of unity and purpose. Writers and poets captured the

experiences of soldiers and workers, creating works that celebrated heroism and resilience. The establishment of concert brigades and the adaptation of cultural institutions to wartime needs demonstrate the importance of culture in sustaining the spirit of the population. Architectural projects, such as the settlement near the Guryev Oil Refinery, reflect the region's efforts to address the challenges of housing and infrastructure during the war.

Overall Impact: The war period in Western Kazakhstan was marked by significant sacrifices and adaptations. The region's ability to mobilize resources, adapt to changing circumstances, and maintain morale under difficult conditions underscores its importance to the Soviet Union's victory. However, the war also exposed the limitations and contradictions of the Soviet system, particularly in terms of labor exploitation and the suppression of individual freedoms. In conclusion, Western Kazakhstan's contribution to the Soviet war effort was characterized by a combination of economic resilience, educational adaptation, strategic use of religion and propaganda, and cultural vitality. The experiences of the region during this period provide valuable insights into the social and economic dynamics of wartime societies and highlight the complex interplay between exploitation, modernization, and national identity. These lessons remain relevant as we reflect on the region's history and its path to independence and development.

REFERENCES

- 1 Партийный архив Гурьевского областного комитета Коммунистической партии Казахстана (КПК).
- 2 Фонд 708, Описание 5/1, Дело 183, Единица хранения 1, Том В.
- 3 Партийный архив Гурьевского областного комитета Коммунистической партии Казахстана (КПК). Ф. 1, Оп. 4, Ед. Хр. 8, Л. 515-518.
- 4 Сидешева Р.А. Гурьев облысы құрамындағы Маңғыстау Ұлы Отан соғысы жылдарында. «Kazakhstan's Contribution to The Victory In The Great Patriotic War of 1941-1945». Материалы Международной научно-практической конференции (29 апреля 2020 г.). – Атырау, – 2020.
- 5 Рысбеков Т.З., Бірімжаров Б.Қ., Құрманалин С.Б., Жақсығалиев Ж.Ж., Рысбекова С.Т. Батыс Қазақстан облысы тарихы. Мектеп оқушыларына арналған оқу құралы / 3-ші толықтырылған басылым. – 2023. – 203 бет.
- 6 Государственный архив Атырауской области. Ф.1п, Оп.1, Д.568, Л.32.
- 7 Титенев В. Жеңіс солдаттары. Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында 1941–1945. – Астана: «Тау-Қайнап ЖШС», – 2015. – 181 бет.
- 8 Государственный архив Атырауской области. Ф.1, Оп.1, Д.915, Л.38.
- 9 Ысмағұлова Н. Офицерлер училищесі болған [Электрондық ресурс] – URL: <https://atr.kz/qogam/ofitserler-uchilishchesi-bol-an> (қаралу күні: 02.10.2022).
- 10 Аққали А. Гурьев жаяу әскер училищесінің тарихы. [Электрондық ресурс] – URL: <https://abai.kz/post/66317> (қаралу күні: 01.04.2023).
- 11 Государственный архив Атырауской области. Ф.1, Оп.1, Д.746, Л.13-15.
- 12 Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5446. Оп. 106сч. Д. 33. Л. 188-191.
- 13 Гуркина Н.К. Российская школа в годы Великой Отечественной войны (особенности управления и развитие образовательной системы). Управленческое консультирование. 2020. № 10. 146-156 стр.
- 14 Государственный архив Атырауской области. Ф.855, Оп.1, Д.177, Л.28.
- 15 Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 126. Д. 20. Л. 32-39.
- 16 Государственный архив Атырауской области. Ф.1, Оп.1, Д.1252, Л.146-147.
- 17 Zholdassuly T. The Religious Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (1943-1990). - Konya: Selcuk University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, – 2022.
- 18 Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф. 1137, Оп. 6, Д. 73, Лл. 152-153.
- 19 Sarac H. The Language of Soviet Propaganda. - Istanbul: Degisim Kitap, 2019.
- 20 Мұқашева М. Қазақ журналистикасының тарихы, Қазақ университеті. – Алматы. – 2018. – 398 б.
- 21 Биография газеті. [Электронный ресурс] – URL: <https://pricom.kz/biografiya-gazety> (дата обращения: 21.12.2022).
- 22 Государственный архив Атырауской области. Ф.855, Оп.1, Д.201, Л.9.
- 23 Государственный архив Атырауской области. Ф.1п., Оп.1, Д.865, Л.8.
- 24 Государственный архив Атырауской области. Ф.1п., Оп.1, Д.865, Л.12.

- 25 Sarac H. The Language of Soviet Propaganda. - Istanbul: Degisim Kitap, 2019.
- 26 Государственный архив Атырауской области. Ф.1п, Оп.1, Д.745, Л.13-14.
- 27 Государственный архив Атырауской области. Ф.1, Оп.1, Д.986, Л.55.
- 28 Государственный архив Атырауской области. Ф.1, Оп.1, Д.1230, Л.172-173.
- 29 Dossekeyeva D. Women's Representations in Kazakh Cinema (Examples from Films Between 1925-2010). – Antalya: Akdeniz University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2013. P. 130
- 30 Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф. 897, Оп. 1, Д. 19, Лл. 2-5 об.
- 31 Felix R. On the Second World War and Soviet Literature. – Ankara: Nobel, 2020. P. 252
- 32 Demir E. "The Literary Identity of Gabit Musirepov, One of the 20th Century Kazakh Literature Writers," Turkish Language and Literature Journal, Vol. 42, Issue 42, 2011. 112 p.
- 33 Kinaci C. Image and Identity in Kazakh Literature. – Ankara: Bengu Publications, 2016. P. 544.
- 34 Сәрсенбаев Ә. Ескерткіш. [Электрондық ресурс] – URL: <https://bilim-all.kz/olen/2048-Eskertkish> (қаралу күні: 10.12.2022).
- 35 Сәрсенбаев Ә. Ескерткіш. [Электрондық ресурс] – URL: <https://egemen.kz/article/184688-atyrauda-khalyq-dgazushysy-abu-sarsenbaevtynh-eskertkish-ashyldy> (қаралу күні: 10.12.2022).
- 36 Mirzahmetuly M. (Hz) Kazakhstan Literature II, Anthology of Turkish Literatures Outside of Turkey. Volume 28. - Ankara: Ministry of Culture Publications, 2001. P. 628
- 37 Кос, К., Irina, A., Korganbekov, B. Kazakh Literature II. - Istanbul: IQ Culture and Art Publishing, 2007. P. 350
- 38 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 1137, Оп. 12, Д. 500, С. 174-178.
- 39 Государственный архив Атырауской области. Ф.1, Оп.1, Д.806, 287 с.
- 40 Веймарн Б., Цингер Л. История искусства народов СССР. Искусство народов СССР в период Великой Отечественной войны и до конца 1950-х годов. Том 8. Изобразительное искусство. – Москва, – 1972. – 491с.
- 41 Hayit B. Traces of Russian Imperialism in the Turkic World. - Istanbul: Sabah Newspaper Cultural Publications, 1978. P. 394

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Екінші Дүниежүзілік соғыс кезінде Батыс Қазақстан стратегиялық маңызы бар аймаққа айналды және ол майдан аймағы ретінде де, Кеңес Одағын қолдаудың маңызды базасы ретінде қызмет атқарды. Оккупацияланған территориялардан эвакуацияланған өндірістер мен халықты қабылған аймақ соғыс қимылдарында шешуші рөл атқарды. Адамдардың бұндай үлкен қоныс аударуы әлеуметтік құрылымды өзгертті, әрі тіршілік жағдайын қамтамасыз ету және тәртіпті сақтау үшін қатаң ережелерді талап етті. Үгіт-насихат жұмыстары халықты жұмылдырудың, бірлікті нығайтудың және моральды сақтаудың орталық құралына айналды. Кеңес өкіметі фашизмді жеңудің ұжымдық мақсатына баса назар аударып отырып, газет, радио, театр және кино арқылы патриотизм мен төзімділікті насихаттады. Діни институттар жиі басылғанымен, соғыс қимылдарына қолдау көрсету үшін де пайдаланылды. Баспасөз ақпарат таратуда және қоғамдық пікірді қалыптастыруда шешуші рөл атқарды, ал театр мен кино сияқты мәдени іс-шаралар ойын-сауық және үгіт-насихат құралы ретінде қызмет етті. Алдыңғы шептерді қолдау үшін экономикалық қызмет, әсіресе ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпте күшейе түсті. Мұрағаттық құжаттар Батыс Қазақстандағы күнделікті өмірдің соғыс уақытындағы осы талаптарға, жеке адамдар мен қауымдастықтардың қатаң жағдайларға бейімделуіне байланысты қалай қалыптасқанын көрсетеді. Зерттеудің мақсаты-соғыс жылдарындағы аймақтың әлеуметтік және мәдени динамикасын, үгіт-насихат, экономикалық қажеттілік және қиыншылықтарға қарсы халықтың тұрақтылығы арасындағы өзара әрекеттесуді қарастыру.

Негізгі сөздер: Батыс Қазақстан, Екінші Дүниежүзілік соғыс, қоғамдық өмір, мәдени өмір, үгіт-насихат, эвакуация, тұрақтылық.

СОЦИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

Во время Второй мировой войны Западный Казахстан стал регионом стратегического значения, который функционировал как прифронтовая зона и важнейшая база поддержки Советского Союза. Этот регион сыграл ключевую роль в военных действиях, принимая эвакуированные предприятия и население с оккупированных территорий. Этот приток людей изменил социальную структуру, потребовав строгих правил для обеспечения сосуществования и поддержания порядка. Пропаганда стала центральным инструментом мобилизации населения, укрепления единства и поддержания морального духа. С помощью газет, радио, театра и кино советские власти пропагандировали патриотизм и жизнестойкость, подчеркивая

коллективную цель победы над фашизмом. Религиозные институты, хотя и часто подавляемые, также использовались для мобилизации поддержки военных усилий. Пресса играла решающую роль в распространении информации и формировании общественного мнения, в то время как культурные мероприятия, такие как театр и кино, служили как средством развлечения, так и средством пропаганды. Экономическая деятельность, особенно в сельском хозяйстве и промышленности, была активизирована для поддержки передовой. Архивные документы показывают, как повседневная жизнь в Западном Казахстане формировалась в соответствии с требованиями военного времени, когда отдельные люди и сообщества приспосабливались к суровым условиям. Цель исследования является рассмотрение социальной и культурной динамики региона во время войны, взаимосвязи между пропагандой, экономической необходимостью и устойчивостью населения перед лицом невзгод.

Ключевые слова: Западный Казахстан, Вторая мировая война, общественная жизнь, культурная жизнь, пропаганда, эвакуация, устойчивость.

REFERENCES

- 1 Partijnyi arhiv Gurevskogo oblastnogo komiteta Kommunisticheskoi partii Kazakhstana (KPK). [The party archive of the Guryev Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan (CPC)]. Fond 708, Opis' 5/1, Delo 183, Edinica hraneniya 1, Tom B. [in Russian]
- 2 Partijnyi arhiv Gurevskogo oblastnogo komiteta Kommunisticheskoi partii Kazakhstana (KPK). [The party archive of the Guryev Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan (CPC)]. F. 1, Op. 4, Ed. Hr. 8, P. 515-518. [in Russian].
- 3 Sideşeva R.A. Gurev oblysy qūramyndaǵy Mañǵystau Ūly Otan soǵysy jylдарында. «Kazakhstan's Contribution to The Victory In The Great Patriotic War of 1941-1945» [Mangystau as part of the Guryev region during the Great Patriotic War. «Kazakhstan's Contribution to The Victory In The Great Patriotic War of 1941-1945»]. Materialy Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii (29 aprelä 2020 g.). Atyrau. 2020. [in Kazakh].
- 4 Rysbekov T.Z., Bırmıjarov B.Q., Qūrmanalın S.B., Jaqsyǵalıev J.J., Rysbekova S.T. Batys Qazaqstan oblysy tarihy [History of the West Kazakhstan region]. Mektep oquşylaryna arnalǵan oqu qūraly / 3-şı tolyqtyrylǵan basylım. – Oral: «Poligrafservis», 2023. 203 p. [in Kazakh].
- 5 Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1p, Op.1, D.568,32 p. [in Russian].
- 6 Titenev V. Jeńis soldattary [Soldiers of victory]. Qazaqstan Ūly Otan soǵysy jylдарында 1941–1945. – Astana: «Tau-Qainap JSS», 2015. 181p. [in Kazakh].
- 7 Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1, Op.1, D.915, 38 p. [in Russian].
- 8 Ysmaǵūlova N. Ofiserler uchılısesi bolǵan... [There was an officer's school...]. Available at: — URL <https://atr.kz/qogam/ofitserler-uchilishchesi-bol-an/> [in Kazakh]. (accessed: 02.10.2022).
- 9 Aqqali A. Gurev jaiau әскер uchılısesiniń tarihy [History of the Guryev Infantry School]. Available at: — URL: <https://abai.kz/post/66317> [in Kazakh]. (accessed: 01.04.2023).
- 10 Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1, Op.1, D.746, P.13-15. [in Russian].
- 11 Gosudarstvennyj arhiv Rossiiskoi Federacii [The State Archive of the Russian Federation]. F. R-5446. Op. 106sch. D. 33. P. 188-191. [in Russian].
- 12 Gurkina N.K. Rossijskaya shkola v gody Velikoj Otechestvennoi voiny (osobennosti upravleniya i razvitie obrazovatel'noi sistemy) [The Russian school during the Great Patriotic War (features of management and development of the educational system)]. Upravlencheskoe konsultirovanie. 2020. № 10. P.146-156 [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoj oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.855, Op.1, D.177, 28 p. [in Russian].
- 14 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv socialno-politicheskoi istorii [The Russian State Archive of Socio-Political History]. F. 17. Op. 126. D. 20. P. 32-39. [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoj oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1, Op.1, D.1252, P.146-147. [in Russian].
- 16 Zholdassuly T. The Religious Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (1943-1990). - Konya: Selcuk University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 2022. [in English]
- 17 Centralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1137, Op. 6, D. 73, P.152-153. [in Russian].
- 18 Sarac H. 2019. The Language of Soviet Propaganda. - Istanbul: Degisim Kitap. [in English]
- 19 Mūqasheva M. Qazaq jurnalistikasynyń tarihy [History of Kazakh journalism], Qazaq universiteti. – Almaty, 2018. 398 p. [in Kazakh].

- 20 Biografiya gazety [Biography newspapers]. Available at: — URL: <https://pricom.kz/biografiya-gazety> [in Russian]. (accessed: 21.12.2022).
- 21 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.855, Op.1, D.201, 9 p. [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1p., Op.1, D.865, 8 p. [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1p., Op.1, D.865, 12 p. [in Russian].
- 24 Sarac H. 2019 The Language of Soviet Propaganda. - Istanbul: Degisim Kitap. [in English]
- 25 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1p, Op.1, D.745, P.13-14. [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1, Op.1, D.986, L.55. [in Russian].
- 27 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1, Op.1, D.1230, P.172-173. [in Russian].
- 28 Dosseyeva D. Women's Representations in Kazakh Cinema (Examples from Films Between 1925-2010). – Antalya: Akdeniz University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2013. 130 p. [in English]
- 29 Centralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 897, Op. 1, D. 19, P. 2-5. [in Russian].
- 30 Felix R. 2020. On the Second World War and Soviet Literature. Ankara: Nobel. 252 p. [in English]
- 31 Demir E. 2011 "The Literary Identity of Gabit Musirepov, One of the 20th Century Kazakh Literature Writers," Turkish Language and Literature Journal, Vol. 42, Issue 42, 112 p. [in English]
- 32 Kinaci C. 2016. Image and Identity in Kazakh Literature. – Ankara: Bengu Publications, 544 p. [in English]
- 33 Särsenbaev Ä. Eskertkiş [Monument]. Available at: — URL: <https://bilim-all.kz/olen/2048-Eskertkish> [in Kazakh]. (accessed: 10.12.2022).
- 34 Särsenbaev Ä. Eskertkiş [Monument]. Available at: — URL: <https://egemen.kz/article/184688-atyrauda-khalyq-dgazushysy-abu-sarsenbaevtynh-eskertkishi-ashyldy> [in Kazakh]. (accessed: 10.12.2022).
- 35 Mirzametuly M. (Hz) Kazakhstan Literature II, Anthology of Turkish Literatures Outside of Turkey. Volume 28. - Ankara: Ministry of Culture Publications, 2001. 628 p. [in English]
- 36 Koc, K., Irina, A., Korganbekov, B. Kazakh Literature II. - Istanbul: IQ Culture and Art Publishing, 2007. 350 p. [in English]
- 37 Centralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1137, Op. 12, D. 500, P.174-178. [in Russian].
- 38 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoï oblasti [The State Archive of Atyrau region]. F.1, Op.1, D.806, 287 p. [in Russian].
- 39 Vejmar B., Cinger L. Istoriya iskusstva narodov SSSR. Iskustvo narodov SSSR v period Velikoj Otechestvennoï voyny i do konca 1950-h godov [The history of art of the peoples of the USSR. The art of the peoples of the USSR during the Great Patriotic War and until the end of the 1950s]. Tom 8. Izobrazitelnoe iskustvo. – Moskva, 1972. 491p. [in Russian].
- 40 Hayit B. 1978. Traces of Russian Imperialism in the Turkic World. - Istanbul: Sabah Newspaper Cultural Publications. 394 p. [in English].

Information about authors:

Merve Bağcı Şengül - PhD of Historical Sciences. Ankara University, Ankara, Republic of Turkey

E-mail: mervebagci87@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0178-0155>

Информация об авторе:

Мерве Багчи Шенгюль - PhD исторических наук. Университет Анкары, г.Анкара, Турецкая Республика

E-mail: mervebagci87@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0178-0155>

Авторлар туралы ақпарат:

Мерве Багчи Шенгүл - тарих ғылымдарының PhD докторы. Анкара Университеті, Анкара қ. Түрік Республикасы

E-mail: mervebagci87@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0178-0155>

A.M. Turlybekova^{1*} , Zh.D. Kabidenova¹ , A.M. Sadykova² , L.K. Zhusupova¹

¹Toraigrov University

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

² Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan

Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan

*e-mail: turlybekovaam@mail.ru

ANTI-RELIGIOUS POLICY OF SOVIET POWER IN KAZAKHSTAN IN THE 1950S-1980S (BASED ON ARCHIVAL MATERIALS)

Abstract

The article presented to readers outlines the history of certain aspects of the religious question in the territory of Kazakhstan, where a multiethnic population developed historically due to various political and economic processes under Soviet reality. The formation of a multi-confessional society became a natural process, within which Muslim, and Christian organizations, as well as non-traditional religious communities, were established. The chronological framework covers the period of the 1950s-1980s, characterized by the hollowing out of religious public consciousness through anti-religious propaganda and the atheistic education of people.

The distinctive feature of the article is not simply the statement of historical facts or a historiographical review, but rather the reference to archival documents from the central archives of Kazakhstan. Based on the analysis of archival materials that describe the process of anti-religious activities in the country and the policies surrounding them, no significant transformations occurred in people's religious worldview. The measures taken could not completely undermine the religious foundations that have been formed over centuries among the ethnic groups of Kazakhstan. However, the negative consequences of the organized policy, which led to a certain stagnation of the religious system of relations, cannot be overlooked.

The purpose of the scientific article is to study state-religious relations on the territory of Kazakhstan in the post-war period based on archival materials. The main objectives of the research are based on the analysis of actions related to religious policy by the Soviet authorities, aimed at fundamentally transforming the country's population through the promotion of atheistic values.

Key words: religion, atheism, anti-religious policy, propaganda, ideology.

Introduction

The Soviet government, in building a new model of socialist society, laid the foundation for entirely new cultural and spiritual values in the formation of Soviet society. The ideology of Soviet power was grounded in political theories based on materialist doctrine, which fundamentally altered the social structure of traditional societies. The society struggled to accept the anti-religious measures of the Soviet authorities, which later led to a conflict of values. The entrenched assessment of the state's and religion's positions and actions during the Soviet period in Soviet historiography persisted for quite a long time. The system of information management in Soviet society was effectively implemented in the context of the apparent preservation of a harmonious cultural policy towards religion, portraying the state as tolerant and socially oriented, taking into account the principles of multiethnicity and religious diversity.

The Soviet government used a complex set of measures, including propaganda, educational programs, anti-church lectures, atheist magazines and publications, which actively influenced the consciousness of the population, especially young people. Outwardly, this was presented as part of the process of "scientific progress" necessary to build a communist society. At the same time, Soviet historiography sought to present conflicts with the church as expected, caused by "conservatism" itself and "reactionism" by chance.

Thus, the study of state-religion relations during the period of "developed socialism," the forms of anti-religious policy with its active propaganda, and the atheistic upbringing and education of the country's population is seen as relevant.

Materials and methods of research

The source base of the research is represented by documentary materials from the central republican archive, covering materials from all regions of Kazakhstan. Through the analysis of archival sources, the transformation of state-religion relations is shown: from a loyal attitude towards religion and clergy in the early years after the end of the Great Patriotic War to the complete secularization of the rights and freedoms of believers in the subsequent decades. The research provides a description of the main forms and tools related to anti-religious policy and its implementation. One of the first actions was the closure of all religious sites where key rituals took place. Subsequent actions in this direction only intensified through administrative measures, such as the removal of clergy members and the prohibition of religious education. All of this was done with the aim of instilling communist dogmas and values among the masses.

When working with archival materials, a historical-critical approach was applied, allowing for the analysis of the identified documents. The historical-genetic method is also important, as it is necessary for understanding the logical and step-by-step analysis of the administrative actions of the authorities of an anti-religious nature within the context of state-religion relations. The narrative method is characterized by the narration of the process in the field of religious policy using archival and bibliographic materials.

Among the main authors who studied religious issues during the investigated period, it is worth mentioning: A.A. Mustafayeva, who in her article "A Historical Overview of the Evolution of Islam in Soviet Kazakhstan" [1] examines the stages of the gradual process of "demulsification" of the population from 1917 to 1991; Z.G. Saktaganova, in her work "The Soviet Model of State Religious Policy in Kazakhstan and the Religious Everyday Life of Kazakhs in the Second Half of the 20th Century" [2], identifies the periodization of religious policy in Kazakhstan, the legislative basis of the Soviet state's religious policy, forms, and methods of anti-religious struggle, among other aspects;

A.S. Zhanbosinova, in "Religious Policy: Islam and Soviet Power" [3], provides an analysis of state-religion relations in the 1920s-1940s.

Questions of religion during the period of Soviet statehood have also been the subject of research by numerous Russian scholars. For instance: L.A. Koroleva, A.A. Korolev, and I.N. Garkina in their publications "State-Confessional Policy Regarding Islam in the USSR. 1940-1980s (Based on Materials from the Middle Volga)" [4], "Power and Islam in the USSR in the Post-War Period" [5]; N.A. Dmitriev, "Historiographical Aspects of Studying Church Life in the USSR in the Post-War Period (1945-1950s)" [6]; A.N. Potapova, "Religious Policy of the Soviet State and Its Implementation in the Southern Urals in 1941-1958" [7].

These authors explore various aspects of the problem, related to the directions of repressive religious policy at the regional level and historiography in the Soviet and contemporary periods.

A comparative analysis of religious policy was studied by Belarusian authors. Goransky A.O. and Mandrik S.V. in their work "The Church Policy of the Soviet State in the Era of Late Socialism: A Comparison of the Periods of 'Khrushchev's Persecutions' and 'Brezhnev's Stagnation'" [8].

Results and its discussion

The historical events related to World War II altered the Soviet government's approach to religious policy. A new trend emerged, reflected in the establishment of authorized bodies responsible for this area. During the war, the population showed increased religious activity due to socio-psychological reasons, prompting certain measures from the Soviet government. The Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church (1943) and the Council for the Affairs of Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR (1944) were established. These organizations, through their authorized representatives, exercised total control over the legality of actions by religious cults. Their duties included monitoring all processes within religious organizations to ensure citizens' rights to freely practice their religious beliefs, as well as preventing unlawful actions by officials [5. – 86].

During the Great Patriotic War, religious organizations, in collaboration with Soviet authorities, conducted propaganda activities against fascist invaders and aimed to collect funds and essential goods for the military defense fund. However, despite the common cause of representatives from different ideological sides, the authorities maintained significant distrust towards the activities of local clergy and noticeably enhanced the controlling powers of the Union of Militant Atheists (UMA) [9].

Since 1944 and after the end of World War II, state policy regarding religion underwent transformations, which were reflected in one of the documents related to the organization of scientific-atheistic work with the population. This is evidenced by the 1944 decree of the Communist Party, which set some tasks for active propaganda work. After many years of "decisive struggle for the complete overcoming of religious remnants," a somewhat contradictory situation arose where, on one hand, no one officially canceled the party's ideological struggle against religion, but on the other hand, the omission in the aforementioned document of the thesis on the continued uncompromising assault on religion allowed religious organizations to expand their activities. By the late 1940s, the terms "anti-religious" and "atheistic work" had essentially disappeared from party and state documents. However, this situation did not last long.

Under N.S. Khrushchev (who succeeded I.V. Stalin in 1953), was brought up in anti-religious traditions, and the country resumed its course of the struggle against religion. In 1954, under his leadership, significant changes were made to religious policy, and decrees were adopted that criticized scientific and propaganda work and called for active atheistic propaganda. The previously conducted scientific and propaganda work was reviewed, revealing shortcomings in the policies of I. Stalin. Many ideas and formulations in these documents clearly echoed the anti-religious materials of the 1930s. "Churchmen and sectarians," noted the CPSU Central Committee Resolution of July 7, 1954, "find various ways to poison people's minds with religious dope. The celebration of religious holidays, often accompanied by days of drunkenness and mass slaughter of livestock, causes great damage to the national economy, distracts thousands of people from work, undermines labor discipline" [10. – 363]. The status of a believer was defined as that of a "backward" person. It was noted that one of the most serious obstacles to the rapid construction of a communist society in the USSR was the religious consciousness of the population.

The previously adopted decree of November 10, 1954, aimed at correcting the distortions that occurred during the implementation of the measures outlined in the earlier document of July 7, 1954, did not fundamentally change anything. In essence, the path of atheistic work established in the 1920s and 1930s was continued. During this period, the position of religious organizations slightly strengthened, having benefited from the war period. In Kazakhstan, in the second half of the 1950s, there were officially 100 registered religious organizations, including 60 Orthodox Christian churches, 27 mosques, 11 Baptist communities, 2 Jewish synagogues, and one Lutheran prayer house. Additionally, there were many unregistered religious communities, groups, and sects of various denominations, as well as about 50 unregistered "wandering mullahs" [11]. It was also noted that the Council for Religious Cults under the Council of Ministers of the Kazakh SSR had about 200 applications and petitions from groups of believers requesting their registration and permission to open their churches and prayer houses. Religious groups in the cities of Lenger, Atbasar, and Temirtau, led by active churchmen, were particularly active in this regard.

Religious organizations strengthened their influence among believers across the country, not only in Kazakhstan. Throughout the entire Soviet Union, Christian and Muslim communities were officially active, including Evangelical Christians-Baptists, Catholic parishes, Muslim spiritual boards, and the Armenian Church. By the early 1960s, there were about 11,000 non-

Orthodox religious associations in the Soviet Union, of which only 4,424 were registered with state authorities [10. – 365].

To manage the numerically increased religious associations in Kazakhstan, two independent administrations, or dioceses, were created, each of which united religious communities from several regions of the republic. The Almaty Diocese united 14 churches in 11 regions, mainly in the southwestern part of Kazakhstan. The Petropavlovsk Diocese united 19 churches in the northern regions. These two dioceses together had 112 clergy members, most of whom had higher and secondary spiritual education. The activities of all Muslim mosques and prayer houses were controlled by the "Qazi" of Kazakhstan. The Muslim clergy included 31 imams and 27 muezzins [12].

The number of clergy in churches, mosques, and other religious establishments increased significantly. The training of Orthodox and Muslim clergy was carried out in specialized higher and secondary spiritual educational institutions: for the Orthodox Church—in two academies and eight theological seminaries; for Muslim mosques—in two madrasas in Tashkent and Bukhara. Interest in obtaining a spiritual education especially grew among young believers, with the number of applicants increasing year by year. For example, for 384 places in spiritual academies and seminaries, about 800 applications were submitted.

Simultaneously, the incomes of religious organizations grew. For the Orthodox Church, these incomes came from the sale of candles, crosses, icons, the performance of rituals, individual donations from believers, and more. The main source of income for the mosques was donations from believers. There were instances of mosque funds being replenished during the celebration of Kurban Ait. On the same day, 1,550 sheep and goats were slaughtered in just six regions of the republic. However, these statistics are official, and the actual number of animals slaughtered was significantly higher.

The number of people performing religious rituals such as weddings, baptisms, and funerals also increased. Muslims continued to make pilgrimages not only to Mecca but also to other "holy places"- springs, caves, and mazars.

The situation of "religious freedom" that developed in the 1950s caused concern among the country's top leadership, particularly the activities of unregistered religious organizations. There were about 300 such associations in the republic, with 10,000 to 50,000 believers. There were 102 illegal religious communities of Germans. For example, in the Taldy-Kurgan region, there were six illegal Orthodox prayer houses, 12 groups of Baptist sectarians, four groups of Seventh-day Adventists, two groups of Pentecostals, two groups of "true Orthodox churchmen," one group of "true Orthodox Christians," one group of Jehovah's Witnesses, and six groups of Lutherans. There was not a single large settlement where sectarian or religious groups of believers did not operate. In connection with the re-emigration period, 22 mullahs and other religious authorities arrived in this region from China, significantly intensifying religious activities among the Kazakh population.

According to a report on the status and activities of religious organizations and anti-religious propaganda in the East Kazakhstan region, there were entire villages and districts where most residents were Adventists or Old Believers. Such villages existed in the Tavrichesky, Zyryanovsky, Leninogorsk, and other districts of the region. In the Akmola and Karaganda regions, there were 30 to 40 different sects operating illegally [12]. As a result, to strengthen anti-religious work and scientific-atheistic propaganda, on May 31, 1957, the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan adopted a resolution "On shortcomings in anti-religious propaganda and measures to strengthen it".

On November 28, 1958, another resolution followed, "On measures to stop pilgrimages to so-called 'holy places'." Within six months after the resolution was issued, 13 such places were closed, and pilgrimages to them were stopped. For example, a resort was organized on the site of the former "holy" hot spring "Ayak-Kalgan," and a pioneer camp was created at the site of the "Holy Spring" in the Semipalatinsk region, which also reduced the flow of pilgrims.

In the South Kazakhstan region, five mazars were closed: "Uzun-Ata," "Asyk-Ata," "Ukacha-Ata," "Baba-Doryush," and "Islam-Ata." The mazars were either turned into pioneer camps or kindergartens, and the premises of the "Uzun-Ata" mazar were handed over to a veterinary point for nomadic livestock farming. In the Zhambyl region, two mazars were closed: the premises of "Aulie-Ata" were given to the regional museum, and "Saint Alimbekov Synatai" was completely demolished [13]. However, there were still 13 mazars left, nine of them in the South Kazakhstan region and four in the Zhambyl region.

Khrushchev's period of rule was particularly challenging for religious organizations and spiritual culture in general during that time in the republic. All religious cults across the entire Soviet Union were subject to elimination. The total eradication of religious organizations and cults—including churches, mosques, prayer houses, synagogues, and the like—was considered an important task. In the 1960s, there was one synagogue, one Armenian church, one Baptist community, and one mosque, compared to 1910, when there were 36 registered mosques in Chimkent, four in Perovsk, five in Kazalinsk, and 21 in Aulie-Ata. Based on the decision "On measures to stop pilgrimages to so-called 'holy places'", 13 out of 26 holy places were closed in the Kazakh SSR [1. – 33].

Measures to combat religion were reinforced by atheistic propaganda in all educational institutions: schools, pedagogical colleges, institutes, orphanages, and extracurricular children's institutions. A large number of lectures were given in universities and schools on topics such as "Medicine in the fight against superstitions," "Science and religion," and "On the harm of religious rituals," among others. In addition, in 1958, the collection "Scientific-Atheistic Education in School", published by the Republican Institute of Pedagogical Sciences in 1956, was planned to be translated into Kazakh [14], defining the methodology for non-religious education of children in Kazakh schools.

As part of the anti-religious policy, permanent seminars for atheist propagandists were organized at regional, city, and district party committees. In 1959 alone, more than 32,000 lectures on natural-atheistic topics were given across the republic. Permanent lecture halls operated at many large enterprises in Karaganda, Ust-Kamenogorsk, Balkhash, Leninogorsk, Zyrjanovsk, Petropavlovsk, as well as in large state farms, collective farms, clubs, and cultural centers.

In the periodical press, articles, feuilletons, stories, sketches, and notes on anti-religious education and training were regularly published. In this regard, it is particularly worth noting the newspaper "Lenin's Shift," which actively opposed "religious dogmas, prejudices, and superstitions". In 1959 alone, it published 30 such articles. The newspapers "Priirtyshskaya Pravda" and "Semei Pravdasy" printed 52 scientific-atheistic articles, and "Akmolinskaya Pravda" published 23. The East Kazakhstan newspaper "Banner of Communism" regularly published its materials under the heading "Lecture Hall for Believers and Non-believers". More than 30 materials on various anti-religious topics were broadcast on republican radio.

The Republican House of Folk Art released anti-religious plays for future productions such as "Akyr zaman anyzy", "Tas-Talkan", "Chudotvornaya", and "Zvezda Paduchaya". A number of brochures were also published in Kazakh: "Koran i ego dogmaty", "Proiskhozhdenie, sushchnost' musul'manskih religioznyh obryadov, postov i prazdnikov", "Islam i zhenshchina", "Nauchno-atelisticheskoe vospitanie detej v sem'e", "Obryady, obychai, kul't svyatyh v islame".

Information propaganda intensified with the distribution of the "Science and Religion" albums in 1959. Each album contained 32 colorfully designed posters. The showing of natural science and atheist films was established. The Alma-Ata film studio dubbed films into Kazakh, including "The Road to the Stars", "The 20th Century", and "The Immortal Fire" [15].

In documents related to the problems of further ideological work, the tone towards religion in the speeches of CPSU leaders and workers became increasingly intolerant, declaring it a

"harmful relic" that needed to be overcome quickly to advance society towards a communist future.

In the subsequent years, the persecution of religious cults within the country continued. Ideological and propaganda work was accompanied by an institutional offensive against religious organizations. Existing mosques and churches were deregistered, and their activities were deemed illegal. The narratives of N.S. Khrushchev, rooted in the history of anti-religious propaganda and policy from the events of the 22nd Congress of the CPSU in 1961, which emphasized freeing people from various prejudices, superstitions, and mysticism, and the importance of communist education, remained relevant throughout the 1960s and 1970s. These narratives reflected the entrenched stereotype of the state's negative attitude towards religion. There was no question of establishing dialogue or any other contact between the state authorities and believers; on the contrary, the political war against religion and its adherents continued. The state's authority to grant registration allowed it to manipulate the number of religious societies. There was a list of denominations (Jehovah's Witnesses, Pentecostals, Ionites, etc.) whose organizations were not subject to registration as anti-state and/or "fanatical". Associations of legally permitted religious denominations were also registered very rarely and reluctantly. Moreover, criminal and administrative measures were applied to unregistered organizations. This was a violation of Soviet laws on religious cults, often resulting in the dispersal of meetings and the imposition of fines on community leaders and activists, sometimes leading to legal proceedings.

Statistical reports from authorized bodies on religious affairs indicated that in 1981, there were more than 109,000 believers in the Kazakh Soviet Socialist Republic. There were 749 religious associations representing 15 denominations, of which 282 societies (37.6% of the total) were officially registered, and 467 (62.3%) operated illegally [16]. The largest number of unregistered religious associations belonged to the Lutheran Church (132), Evangelical Christians-Baptists (150), Pentecostals (7), and Jehovah's Witnesses (29). For comparison, the registered associations included Lutherans (57), Evangelical Christians-Baptists (79), and Pentecostals (9), with no Jehovah's Witnesses at all.

By early 1983, 740 religious societies operated in Kazakhstan; during the year, the activities of 61 associations were legalized, 106 were temporarily deregistered, and 27 societies were identified [17].

In implementing the CPSU Central Committee Resolution "On Strengthening Atheist Education of the Population" (September 22, 1981), the atheistic activities of cultural and educational institutions were intensified. In palaces and houses of culture, clubs, cinemas, libraries, polyclinics, and red corners, 13,783 "atheist corners" were set up, and 507 cinema lecture halls were created [18].

Noteworthy is the regular atheistic work conducted in certain regions of Kazakhstan. In the Zhambyl region in 1982, the activity of party organizations in selecting and training atheist personnel was noted. Since 1964, a two-year correspondence school for atheist lecturers had been operating here. Twenty schools were organized to study current problems of scientific atheism. Workers from trade unions, culture, education, healthcare, and various administrative and party organizations were involved in the seminars. The region had 15 people's universities of scientific atheism, four of which were opened in 1981-1982 [19]. In 1981 and the first nine months of 1982, over 4,000 lectures and various events were held in this field, such as conferences, creative evenings, meetings with former adherents of religious cults, film screenings, and more.

Locally, work was also carried out on the atheistic education of the population. In the Zhambyl, Merken, Chu, Dzhalin, and other districts, gatherings were organized, and in Zhambyl, Zhanatas, and Karatau, agitation sites operated. However, despite the organized struggle, 62 religious communities and groups of believers continued to operate here, with a high level of religious rites and "violations" of the established legislation on cults noted.

In the Aktobe region, 225 atheist corners and 12 cinema lecture halls were created and operated in Houses of Culture and clubs. In 1982, more than 450 themed evenings, debates, oral journals, and reader conferences were held. During the Orthodox Church's Easter holidays in Aktobe, an atheism week was held [20].

A serious attitude towards the implementation of decisions in accordance with the CPSU and CPC (Kazakhstan) Resolutions developed in all regions, including the Semipalatinsk region, where systematic atheistic work established activities for preparing atheist cadres. By early 1984, 45 seminars and schools for atheistic education, 10 departments at people's universities, and three schools for training young atheist lecturers for students of social specialties at three universities in Semipalatinsk were operating [21]. Training and advanced training for lecturers were organized in various cities, including Chimkent, where a republican seminar-meeting for atheist lecturers specializing in the criticism of Islam was held in January 1985 on the topic: "Modern Islam and Issues of Improving Atheistic Propaganda in Kazakhstan". This seminar was organized by lecturers of the scientific atheism section at the "Knowledge" Society in the Taldykorgan and Kyzyl-Orda regions in 1984–1985.

In the Turgai region, under the CPSU Central Committee Resolutions of April 5, 1983, "On Measures of Ideological Isolation of the Reactionary Part of the Muslim Clergy," and September 22, 1984, "On Strengthening Atheist Education," an inventory of the believing population was conducted, and as of January 1, 1985, eight religious societies and groups were identified. Among them were groups of Evangelical Christians-Baptists, Mennonite, Lutheran, and Muslim communities [22]. Local authorities registered 68 Islamic clerics, 16 of whom were registered at the Tselinograd mosque. Forty-three so-called "self-appointed" mullahs organized religious activities in the region, but after their exposure, they were engaged in anti-religious conversations. The state strictly controlled the material aspects of the life of registered societies without legal entity status. Land plots, buildings, and clergy income were subject to high taxes. Authorities often found violations in the economic activities of registered communities, accusing clergy of hiding income.

Party workers, in monitoring the religious situation, concluded that the primary composition of believers consisted of elderly people who were "less educated and disconnected from industrial and public life". It was logical that the younger population and the growing generation, raised on atheist traditions over the 50-year-wide anti-religious campaign, did not share the views of the older generation born in the early 20th century. Nevertheless, seeing elderly society members as opponents, the Communist Party continued active anti-religious struggle and atheist propaganda. Believers attending mosques and churches were monitored, and religious rites were not permitted. As noted in a surviving document from those years, "the offensiveness and counter-propaganda focus of scientific atheistic work has intensified".

Annually, up to 45,000 lectures on scientific atheism were delivered in the republic. In 1984–1985, the Republican Board of the "Knowledge" Society sent 50 atheist lecturers to the Turgai region for seminars and conferences. The lectures addressed scientific atheism topics, with over 450 lectures delivered in the region. During this period, two republican seminars-meetings were held, one mentioned earlier in Chimkent and the other in Pavlodar on the topic: "On Modern Orthodoxy, Christian Sectarianism, and Atheist Propaganda in the Republic".

In line with the spirit of the time and its demands, academia and science shaped ideological narratives on scientific atheism and the issue of the existence of the phenomenon of religion. Hundreds of candidate and doctoral dissertations of historical-philosophical plans were defended in the country from the 1960s to the 1990s, and monographs, article collections, and brochures aimed at discrediting religion and the church and demonstrating their "historical futility in socialist society" were published in large quantities. Thus, in the second half of the 1980s,

alongside the formal preservation of prayer structures in regions, strict accounting of attendees was maintained, and large-scale atheist work was organized among the general population.

Conclusion

The measures taken during the period to politically, economically, and legally subjugate religious communities were not publicly advertised and did not take the form of open persecution to avoid creating societal tension and to prevent undesirable questions from abroad. The Soviet regime needed to maintain its image as a "peacemaker" and promoter of "human rights" on the international stage to demonstrate the success of the world's first state building communism. The anti-religious ideology throughout the existence of the Soviet state left a number of consequences in its wake. There was a mass rejection of religion. By the early 1990s, the consequences of the atheization of the population in the country were reflected in such facts as the loss of cultural memory and identity related to religious worldviews connected to ethnic factors, as well as a decline in the number of believers due to the formation of generations raised on Soviet ideology. Traditional institutions, channels, and forms of religious socialization were destroyed during the Soviet era, and several generations grew up with no positive knowledge of faith. Time was needed for a new reflection on religious values and the acceptance of religious meaning in the life of modern society.

REFERENCES

- 1 Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане. *KazNU Bulletin. Oriental series.* – №3 (60). – 2012. – С.31-35.
- 2 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v> (дата обращения: 03.02.2024).
- 3 Жанбосинова А.С. Религиозная политика: ислам и советская власть. Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе: сборник статей под ред. П.К. Дашковского. – Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, – 2012. – С. 240-251.
- 4 Королева Л.А., Королев А.А., Гарькин И.Н. Государственно-конфессиональная политика в отношении ислама в СССР. 1940–1980 гг. [Электронный ресурс] – URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/gosudarstvenno-konfessionalnaya-politika-v-otnoshenii-islama-v-sssr-1940-1980-gg-po-materialam-srednego-povolzhya.pdf> (дата обращения: 12.05.2024).
- 5 Королев А.А. Власть и ислам в СССР в послевоенный период [Электронный ресурс] – URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/vlast-i-islam-v-sssr-v-poslevoenny-period-po-materialam-penzenskogo-regiona.pdf> (дата обращения: 12.05.2024).
- 6 Дмитриев Н.А. Историографические аспекты изучения церковной жизни в СССР в послевоенный период (1945-1950-е) [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriograficheskie-aspekty-izucheniya-tserkovnoy-zhizniv-sssr-v-poslevoenny-period-1945-1950-e> (дата обращения: 15.05.2024).
- 7 Потапова А.Н. Религиозная политика Советского Государства и ее осуществление на Южном Урале в 1941-1958 гг. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.dissercat.com/content/religioznaya-politika-sovetskogo-gosudarstva-i-ee-osushchestvlenie-na-yuzhnom-urale-v-1941-1> (дата обращения: 07.06.2024).
- 8 Горанский А.О., Мандрик С.В. Церковная политика советского государства эпохи позднего социализма: сравнение периодов «хрущевских гонений» и «брежневского застоя». Церковная наука в начале третьего тысячелетия: актуальные проблемы и перспективы развития: материалы Международной научной конференции, Минск, 17 ноября 2017 г. – Минск – 2018. – С. 158-166.
- 9 Турлыбекова А.М. Роль государства в регулировании религиозных отношений в XX-нач.XXI вв. (на примере Казахстана). Материалы IX Международная научно-практическая конференция «Наука и инновации - 2013». – 2013 – С.73-78.
- 10 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – 1991. – 363 с.
- 11 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 708. Оп. 31. Д.1471. С.21-29.
- 12 АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д.1471. Л.21-29.
- 13 АП РК. Ф. 708. Оп. 34. Д.1651. Л.174-176.
- 14 АП РК. Ф. 708. Оп. 31. Д.1504. Л.28-30.
- 15 АП РК. Ф. 708. Оп. 34. Д.1652. Л.35-44.
- 16 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.245. Л.144-148.
- 17 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.253. Л.54-57.
- 18 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.245. Л.10-12.

- 19 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.245. Л.21-24.
20 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.245. Л.38-45.
21 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.253. Л.17-19.
22 АП РК. Ф. 708. Оп. 121. Д.253. Л.176-179.

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-80 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ДІНГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ

Андатпа

Оқырмандарға ұсынылған мақалада кеңестік кезеңде әр түрлі саяси және экономикалық үрдістер барысында полиэтникалық халық қалыптасқан Қазақстан аумағындағы діни мәселенің жекелеген аспектілерінің тарихы баяндалады. Мұсылман, христиан ұйымдары, сондай-ақ дәстүрлі емес діни қауымдастықтар құрылған көпконфессиялы қоғамның қалыптасуы заңды еді. 1950-1980 жж. қамтитын хронологиялық шеңбер діни қоғамдық сананың дінге қарсы үгіт-насихат пен ұрпаққа атеистік тәрбие беру арқылы ығыстырумен сипатталды.

Мақаланың ерекшелігі – тарихи өткенді бейнелейтін фактілерді баяндап, тарихнамалық шолу жасауда емес, бірақ Қазақстанның негізгі архивтерінің бірі саналатын Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві құжаттарына үңілу. Ұсынылған материалдарға сәйкес, кеңестік құрылыстың бастапқы жылдарында шіркеу мен мешіттерді жаппай жабу, ғимараттарды шаруашылық мақсатта пайдалануға берумен, діни қызметкерлерді қуғындау және т.б. шаралармен сипатталған дінге қарсы күреске қарамастан, халықтың діни санасы ұзақ уақыт бойы сақталды. Қабылданған шаралар ғасырлар бойы Қазақстанның этникалық топтары арасында қалыптасқан діни негіздерді түбегейлі жоя алмады. Бірақ, діни қатынастар жүйесінің белгілі бір дәрежеде тоқырауына алып келгенін атап өту қажет.

Ғылыми мақаланың мақсаты – архив материалдары негізінде соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан аумағындағы мемлекеттік-діни қатынастарды зерттеу. Міндеттер Кеңес өкіметінің діни қызметкерлер мен сенушілерге қатысты діни саясатының эволюциясын, бұқаралық әдебиет желісі арқылы дінге қарсы насихатты, кеңестік қоғамдағы атеистік тәрбие мен білім беру әдістерін талдаумен байланысты.

Негізгі сөздер: дін, атеизм, дінге қарсы саясат, насихат, идеология.

АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ В 50-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В предложенной читателям статье изложена история отдельных аспектов религиозного вопроса на территории Казахстана, где исторически в ходе различных политических и экономических процессов в условиях советской действительности сложилось полиэтническое население. Закономерным стал процесс формирования многоконфессионального общества, в рамках которого складывались мусульманские, христианские организации, а также нетрадиционные религиозные общины. Хронологические рамки охватывают период 1950-1980-х гг., отличавшийся выхолащиванием религиозного общественного сознания путем антирелигиозной пропаганды и атеистического воспитания людей.

Особенностью статьи является не простая констатация фактов исторического прошлого и не историографический обзор, но – обращение к архивным документам одного из центральных архивов Казахстана – Архива Президента Республики Казахстан. Согласно представленным материалам, несмотря на начатую в начале пути советского строительства антирелигиозную борьбу через массовое закрытие церквей, мечетей, передачу зданий под хозяйственные нужды, репрессии в отношении священнослужителей и др., религиозное сознание людей оставалось долгое время устойчивым. Предпринятые меры не смогли окончательно подорвать религиозные устои, веками складывавшиеся среди этнических групп Казахстана. Хотя нельзя не отметить и негативные последствия организованной властью политики, приведшей к определенному застою религиозной системы отношений.

Цель научной статьи – на основе архивных материалов исследовать государственно-религиозные отношения на территории Казахстана в послевоенный период. Задачи связаны с анализом эволюции религиозной политики советской власти в отношении священнослужителей и верующих, антирелигиозной пропаганды через сеть массовой литературы, методов атеистического воспитания и образования советского общества.

Ключевые слова: религия, атеизм, антирелигиозная политика, пропаганда, идеология.

REFERENCES

- 1 Mustafaeva A.A. Istoricheskii obzor evolyutsii islama v sovetskom Kazakhstane. [Historical overview of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan]. KazNU Bulletin. Oriental series. №3 (60). 2012. P.31-35. [in Russian]
- 2 Saktaganova Z.G. aktaganova Z.G. Sovetskaya model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazakhstane i religioznaya povsednevnost kazakhstantsev vo vtoroi polovine XX v. [The Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and the religious everyday life of Kazakhstanis in the second half of the twentieth century] Available at: – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazakhstantsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v> [in Russian] (accessed: 03.02.2024).
- 3 Zhanbosinova A.S. Religioznaya politika: islam i sovetskaya vlast. [Religious politics: Islam and Soviet power]. Mirovozzrenie naseleniya Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii v istoricheskoi retrospektive: sbornik statei pod red. P.K. Dashkovskogo. – Barnaul: Izd-vo Alt.un-ta, 2012. – P. 240-251.
- 4 Koroleva L.A., Korolev A.A., Garkin I.N. Gosudarstvenno-konfessionalnaya politika v otnoshenii islama v SSSR. 1940–1980 gg. (po materialam Srednego Povolzhya) [State-confessional policy towards Islam in the USSR]. 1940–1980 Available at: – URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/gosudarstvenno-konfessionalnaya-politika-v-otnoshenii-islama-v-sssr-1940-1980-gg-po-materialam-srednego-povolzhya.pdf> [in Russian] (accessed: 12.05.2024).
- 5 Korolev A.A. Vlast i islam v SSSR v poslevoennyi period [Power and Islam in the USSR in the post-war period] Available at: – URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/vlast-i-islam-v-sssr-v-poslevoennyi-period-po-materialam-penzenskogo-regiona.pdf> [in Russian] (accessed: 12.05.2024).
- 6 Dmitriev N.A. Istoriograficheskie aspekty izucheniya tserkovnoi zhizni v SSSR v poslevoennyi period (1945-1950-e) [Historiographical aspects of the study of church life in the USSR in the post-war period (1945-1950)] Available at: – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriograficheskie-aspekty-izucheniya-tserkovnoy-zhizniv-sssr-v-poslevoennyi-period-1945-1950-e> [in Russian] (accessed: 15.05.2024)
- 7 Potapova A.N. Religioznaya politika Sovetskogo Gosudarstva i ee osushchestvlenie na Yuzhnom Urale v 1941-1958 gg. [Religious policy of the Soviet State and its implementation in the Southern Urals in 1941-1958] Available at: – URL: <https://www.dissercat.com/content/religioznaya-politika-sovetskogo-gosudarstva-i-ee-osushchestvlenie-na-yuzhnom-urale-v-1941-1> [in Russian] (accessed: 07.06.2024)
- 8 Goranskij A.O., Mandrik S.V. Tserkovnaya politika sovetskogo gosudarstva epokhi pozdnego sotsializma: sravnenie periodov «khrushhevskikh gonenii» i «brezhnevskogo zastoya». [Church policy of the Soviet state in the era of late socialism: comparison of the periods of “Khrushchev’s persecution” and “Brezhnev’s stagnation”]. Tserkovnaya nauka v nachale tretogo tysyacheletiya: aktualnye problemy i perspektivy razvitiya: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Minsk, 17 noyabrya 2017 g. – Minsk – 2018. – P.158-166.
- 9 Turlybekova A.M. Rol gosudarstva v regulirovanii religioznykh otnoshenii v XX-nach. XXIvv. (na primere Kazakhstana). [The role of the state in regulating religious relations in the 20th and early 21st centuries. (using the example of Kazakhstan)]. Materialy IX Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Nauka i innovatsii - 2013». 2013. P.73-78.
- 10 Alekseev V.A. Illyuzii i dogmy [Illusions and dogmas].1991. 363 p. [in Russian]
- 11 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK). F. 708. Op. 31. D.1471. L.21-29.
- 12 AP RK. F. 708. Op. 31. D.1471. L.21-29.
- 13 AP RK. F. 708. Op. 34. D.1651. L.174-176.
- 14 AP RK. F. 708. Op. 31. D.1504. L.28-30.
- 15 AP RK. F. 708. Op. 34. D.1652. L.35-44.
- 16 AP RK. F. 708. Op. 121. D.245. L.144-148.
- 17 AP RK. F. 708. Op. 121. D.253. L.54-57.
- 18 AP RK. F. 708. Op. 121. D.245. L.10-12.
- 19 AP RK. F. 708. Op. 121. D.245. L.21-24.
- 20 AP RK. F. 708. Op. 121. D.245. L.38-45.
- 21 AP RK. F. 708. Op. 121. D.253. L.17-19.
- 22 AP RK. F. 708. Op. 121. D.253. L.176-179.

Information about authors:

Aigul Turlybekova – **corresponding author**, candidate of historical sciences, acting. Professor of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: turlybekovaam@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Zhuldyz Kabidenova - PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>

Aigul Sadykova - PhD, Associate Professor of the Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: avgulsadyk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>

Laura Zhusupova - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Associate Professor) of the Department of History of Kazakhstan, Toraigrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: zusipova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2992-3963>

Информация об авторах:

Айгуль Турлыбекова – **основной автор**, и.о. профессора кафедры «История Казахстана», кандидат исторических наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: turlybekovaam@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Жұлдыз Кабиденова – заведующий кафедрой «История Казахстана» PhD, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>

Айгуль Садыкова – ассоциированный профессор (доцент) Высшей школы гуманитарных наук, PhD, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: avgulsadyk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>

Лаура Жүсіпова – ассоциированный профессор (доцент) кафедры «История Казахстана», доктор исторических наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: zusipova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2992-3963>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгүл Тұрлыбекова – **негізгі автор**, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессор м.а., тарих ғылымдарының кандидаты, Торайгыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: turlybekovaam@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Жұлдыз Кабиденова – Торайгыров университетінің «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>

Айгүл Садыкова – Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (доцент), PhD докторы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: avgulsadyk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-4499>

Лаура Жүсіпова – Торайгыров атындағы университетінің «Қазақстан тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент), тарих ғылымдарының докторы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zusipova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2992-3963>

HISTORY OF THE STUDY OF BRONZE AGE MONUMENTS IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE XX – FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY

Abstract

Northern Kazakhstan is one of the most extensively researched regions in the study of the Bronze Age. The region's geographical position at the crossroads of the Southern Urals, Western Siberia, and Saryarka has fostered active cultural and historical processes, which, in turn, have shaped the study of its ancient history. The purpose of the study is to trace the history of archaeological research, evaluate the contribution of individual expeditions and researchers, and form a complete picture of the archaeological research process in the region.

The first archaeological investigations in Northern Kazakhstan began in the late 19th century. These were essentially occasional activities conducted under the auspices of the Orenburg Scientific Archive Commission and the Imperial Archaeological Commission. With some exceptions, this sporadic approach to archaeological research persisted until the latter part of the 20th century. A new stage, marked by the research activities of G. B. Zdanovich, V. V. Evdokimov, S. Y. Zdanovich, and V. N. Logvin, became pivotal, laying the foundation for studying the region's archaeology and ancient history. Today, despite the vast amount of accumulated material, the pace of new field research on this subject has somewhat declined. A focus on qualitative analysis of the existing data and an expansion of topics beyond the Andronovo culture characterises the current research stage. This article presents data reflecting the key stages in studying Bronze Age monuments in Northern Kazakhstan, from the pre-revolutionary research of individual scholars to the professional expeditions of the present day.

Key words: archaeology, monument, Northern Kazakhstan, Bronze Age, excavations, historiography

Introduction

The level of research on Bronze Age monuments in Northern Kazakhstan appears to be one of the highest in the country. The abundance of archaeological monuments in the region, both in quantity and quality, is beyond doubt. This connection was essential to the region's geographical position within the Southern Urals, Western Siberia, and Sary-Arka. This conditioned an active course of cultural and historical processes in this territory in the Bronze Age, which in turn predetermined the prospects of the region for the study of the region's ancient history.

It is a well-known fact that further research and discoveries in science are impossible without evaluating the creative contributions of predecessors. Researchers have accumulated a considerable body of knowledge on this topic, but, as a rule, scientific works do not cover the entire territory of Northern Kazakhstan within its modern administrative borders. For the most part, works positioned as historiographical studies on the Bronze Age of Northern Kazakhstan are limited to the territory of Priishimye. At the same time, materials from Kostanay and Pavlodar regions are only partially included or completely omitted. Thus, in this work, the concept of Northern Kazakhstan refers to its modern administrative boundaries, which encompass four regions of the republic: Kostanay, North Kazakhstan, Akmola, and Pavlodar. The absence of historiographical works touching upon the subject of archaeological research of Northern Kazakhstan in all its administrative unity determines the significance of this article.

This work aims to cover the history of the development of archaeological research in Northern Kazakhstan. To achieve this goal, it is necessary to accomplish the following tasks: trace the history of archaeological research, evaluate the contributions of individual expeditions and researchers, and form a comprehensive picture of the archaeological research process in the region.

Materials and methods of research

Significant successes have been achieved in the study of the Bronze Age of Northern Kazakhstan, which is connected not only with the scope of field research but also with the long history of the study of antiquities of the region. It seems possible to distinguish several stages which reflect the dynamics of archaeological research. The pre-revolutionary stage is characterised by the initial accumulation of scientific ideas about the region's archaeology. Nevertheless, there are works containing historical and archaeological reviews [1]. Many scientific works, both Soviet and contemporary Kazakh and foreign researchers are devoted to the study of the history of archaeological research: bibliographic indexes, summaries of monuments, articles, monographs, and dissertations. When analysing the available scientific literature, the author determined that most of the works positioned as historiographical works on the Bronze Age of Northern Kazakhstan are limited only to the territory of Priishimye, materials of Kostanay and Pavlodar regions are included partially or not at all [2], [3], [4]. Most often, in the context of archaeological and historiographical works, there is a situation of delimitation of the territory of Northern Kazakhstan into three groups – Kazakhstan Priishimye [5], Pavlodar Priirtyshye [6], Turgay Trough [7]. Other sources of information are monographs, articles, and dissertations of historiographical character, in which the history of archaeological research in Northern Kazakhstan is presented in the complex of nationwide research on archaeology [8], [9], [10]. Depending on the nature and scope of scientific works, the history of archaeological research is considered broadly, and several issues require more detailed study.

The methodological basis of the work is formed by general historical and historiographic methods of scientific research: with the help of the comparative method, separate stages of archaeological study of the region were compared and objective regularities of its development were established; the historical-genetic method made it possible to develop cause-and-effect relations in the process of the study of the region and to estimate the significance of those or other events; the problem-chronological method implies dissection of separate nodal problems into many narrow issues. The integrated use of these methods made it possible to objectively convey the historical period under study.

Results and its discussion

Research works that touched upon the issues of the archaeological survey of Northern Kazakhstan have long roots. The beginning of the archaeological study of the Turgay region was laid in 1884 by the famous ethnographer F.D. Nefedov [11]. E.Y. Petri and P. Nazarov also excavated in the Nikolaev district on behalf of the Archaeological Commission. Prominent researchers engaged in the study of the archaeology of the Turgay region are I.A. Kastanye, A.L. Anikhovsky, A. Popov and others. In the works of the Orenburg Scientific Archive Commission (OSAC), there are numerous notes on accidental finds, identified kurgans, and excavations [12]. The first Bronze Age monuments of the Akmola region were investigated in 1894 by A.V. Selivanov on behalf of the Archaeological Commission. The lack of information on archaeological monuments of this region served as a justification for exploratory excavations. In his report, A.V. Selivanov noted a large number of burial mounds, most looted. Later, engineer A.A. Kozyrev conducted research in the Kara-Agach tract, and he also discovered an anthropomorphic statuette from the Bronze Age. The Archaeological Commission initiated excavations of the burial ground at Pestroe Lake near Petropavlovsk, undertaken by Y.P. Argentovsky and N.I. Bortvin [13].

To some extent, the result of pre-revolutionary studies is the first general sketch of archaeological monuments of Kazakhstan by I.A. Kastanye. He collected a considerable amount of data on the archaeological monuments of Kazakhstan, which were included in his consolidated work. The studies of pre-revolutionary researchers were limited to typological descriptions of monuments without excavations on a systematic level.

It is also worth noting the issue of protecting archaeological monuments during this period. The Ministry of Internal Affairs, in 1904, established the «Commission for the Revision of Existing Regulations on the Protection of Ancient Monuments»,. The intermediate results of the

work were submitted for discussion to various governmental and private institutions, among which the OSAC was also included. Thus, at the regular meeting of the OSAC members, the main provisions were heard and significantly supplemented. Among the succession of progressive amendments and additions, the following provisions are particularly noteworthy: the recognition of all archaeological monuments as state property and their exemption from private ownership, the establishment of bodies for the protection and registration of material heritage objects, the prohibition of their export abroad, and the introduction of administrative and criminal liability for the destruction of monuments, etc. [14]. However, despite attempts to create a state monument protection system, achieving the set goals was impossible. In comparison, such protective measures were necessary. Thus, in the works of the OSAC and other sources, numerous reports have been made about the local population and settlers' predatory excavations of burial mounds [12.– 26]. The establishment of Soviet power opened opportunities for the creation of state legislation on protecting archaeological monuments. Thus, starting from the government decree of 1918. «On the registration of all monumental and material monuments of antiquity and art owned by private individuals, societies and institutions» and subsequent legislative acts and decrees, the basic principles of the consistent development of the protection of archaeological heritage in the USSR were laid down. Thus, the problem of the right to private property, which in the pre-revolutionary period stood as an insurmountable obstacle to the adoption of effective measures in the protection of archaeological monuments, was resolved radically after the revolution by eliminating this right.

Since 1930, O.A. Krivtsova-Grakova has been studying the Alekseev complex. The works initiated by the Kustanay Museum were continued in 1931, 1935–1936, and 1938–1939. During excavations, a settlement and a sacrificial hill were discovered near the burial ground. It became clear that the researcher had a whole complex of monuments. The obtained materials formed the basis of O.A. Krivtsova-Grakova's thesis, defended in 1941 [15].

At this time, active registration work in the Akmola region was carried out by L.F. Semenov, who founded a historical and local history museum in 1923. In 1930, he published a job describing all the cultural monuments known at that time on the region's territory. The same year, B.N. Grakov's work «The Nearest Tasks of Archeological Study of Kazakstan» was published. In this work, the author, having conducted a brief review of archaeological research, outlines the problem of a small study of Kazakhstan with its vast territory. In these conditions, he proposed the principle of fragmentation in archaeological research [16].

In 1938, S.S. Chernikov visited Kazakhstan to investigate ancient mining workings around Stepnyak. During the exploration works, eleven settlements of the Bronze Age were discovered, the cultural layer of which was practically destroyed. Some of the settlements were classified as metallurgical because of the large number of ore mining and processing implements. Based on the pottery fragments discovered, S.S. Chernikov identified three stages with transitional groups, which reflected the smooth development of ceramic vessel forms from the Late Bronze Age to the Early Iron Age [17].

During wartime, archaeological research in Kazakhstan was suspended. Museum, local historians, and evacuated specialists did research work to a small extent. For example, in the summer of 1942, during the research work of the Kustanay Museum, six Kurgans and Sadchikov settlements were recorded and examined by the famous archaeologist A.Y. Brusov, who was evacuated to Kustanay. 1948 O.A. Krivtsova-Grakova returned to Kazakhstan and excavated near the Sadchikov settlement. According to the work results, this settlement was the closest to Alekseev, synchronized with the Srubno-Hvalynsk antiquities and attributed to the second, final stage of the Andronovo culture [18].

With the beginning of the development of virgin and fallow lands, the problem of preserving archaeological monuments became acute. Due to the mass ploughing of lands and subsequent weathering the cultural layer of monuments was subjected to destruction. To avoid the destruction of archaeological monuments, the Institute of History of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR organized so-called virgin expeditions within the framework of a

large-scale project. In 1954–1956, ten archaeological expeditions worked in the areas of virgin land development, which covered ten regions of Kazakhstan. Thus, in 1954–1956 in the territory of North Kazakhstan, Kokchetav and Akmola regions operated expeditions and detachments under the general leadership of K.A. Akishev. In total, 19 burials of the Bronze Age, including about 40 burials of various types, and eight settlements of the same period, from which topographic plans were taken and lifting material was collected, were identified, and examined in the territory of the three regions [2. – 8]. In 1955, an expedition led by G.I. Pacevich operated in the Kustanay region. During the exhaustive survey of the virgin lands, ploughing zone more than 70 groups and single barrows were discovered, of which more than 20 were excavated. Two Bronze Age settlements were found around Dzhangildin and Viktorov villages, from which lifting material was collected. An archaeological expedition led by E.I. Ageeva and A.G. Maksimova operated in the Pavlodar region. Based on the analysis of the lifting material from settlements and excavations of two fences of the Alakul burial ground located in the Bayan–Aul district, the chronological stages of the Early, Middle and Late Bronze Age were distinguished. The obtained materials from the virgin expeditions were partially published and included in the fundamental scientific publication of 1960 «Archaeological Map of Kazakhstan».

One of the researchers of Northern Kazakhstan who left a bright trace in its study is A.M. Orazbaev. In the mid-50s–60s, he headed the North Kazakhstan expedition; also, in some years, he led the study of archaeological monuments in the Kokshetau region. He investigated the Bronze Age burial ground Nurmanbet in the Pavlodar region, materials from which were published posthumously. In 1958, A.M. Orazbaev published a large-scale work, «Northern Kazakhstan in the Bronze Age», which traced the successive change of cultural and historical stages – Fedorov and Alakul stages of the Andronovo culture, the Zamaraev culture. When establishing the relative chronology, the researcher mainly relies on the materials of burial grounds because of the small number of well-researched settlement monuments, represented at that time by Sadchikov and Alekseev settlements, and explored settlements near Stepnyak, attributed by A.M. Orazbaev to the Zamaraev culture. Also, it should be noted that this paper contains some observations on issues that A.M. Orazbaev will touch upon in future works. So, on ethnographic parallels, the similarity of forms and devices of graves and dwellings of nomadic peoples is marked. On this basis, the conclusions related to the reconstruction of Bronze Age dwellings and their similarity to the houses of Kazakhs, fully realised in a series of works on the Bronze Age settlement of Chaglinka, are given. Thus, based on the materials of fieldwork at the Chaglinka settlement in 1964–1967, the author assumed that some prototype of the yurt and other types of residential and economic buildings of the Kazakhs could be considered to some extent the dwellings of the Bronze Age.

A qualitatively new stage in studying the Bronze Age of Northern Kazakhstan is associated with the activities of G.B. Zdanovich, V.V. Evdokimov, S.Y. Zdanovich. In Petropavlovsk, G.B. Zdanovich founded and headed the North Kazakhstan Expedition (1967–1976), and after moving to Chelyabinsk the Ural-Kazakhstan Expedition (1977–1986). So, the beginning of mass discovery and study of archaeological monuments in Kazakhstan Priishimye was laid. About 100 settlements and more than 120 burial complexes belonging to the Bronze Age were revealed during this period. Stationary excavations were carried out at the settlements of Yavlenka I, Ilyinka I, Bishkul IV, Bogolyubovo I, Novonikolskoye I, Sargary, Petrovka II, IV, at the burial grounds of Amangeldy I, Kenes, Burluk, Semipalatnoye, Petrovka, Aksaiman, Berlik II, etc.

A landmark monument is the children's burial ground near Petrovka village, discovered in the field season of 1968 and initially accepted as a sacrificial site by analogy with the Alekseev complex. At the monument, it was possible to obtain a practically pure ceramic complex, with the help of which the same-type materials from different settlements were identified. These materials allowed us to allocate the Petrovka stage of the Bronze Age of Northern Kazakhstan as preceding the Alakul. Also, at this time, completely new data were obtained, which were the confirmation of the unstable situation in the Petrovka period: settlements with defensive constructions – Novonikolskoe I, Petrovka II; remains of combat two-wheeled chariots in burial

monuments – Kenes, Aksayman, Berlik, Ulubay were discovered and studied. In 1975 G.B. Zdanovich defended his thesis on «Periodization and chronology of Bronze Age monuments of Petropavl Priishimye». At the archaeological seminar held in 1980, the results of research work on the study of the Bronze Age of the Ural-Kazakhstan region were summed up. G.B. Zdanovich's periodization and scheme of development of Bronze Age cultures were adopted. Later these data were somewhat revised: the Petrovka stage was reconsidered as a separate archaeological culture, formed based on early Bronze Age monuments of the Vishnev type; the Alakul culture; the Fedorov culture; the culture of roller ceramics, with transitional stages – Kulevchy and Amangeldy. The study of the final stage of the Bronze Age of Northern Kazakhstan was carried out by S.Y. Zdanovich. On the materials of single-layer monuments, such as the Sargary complex and Petrovka 4, the Sargary culture was singled out as a local variant of the community of roller ceramics. The characterisation of the Final Bronze Age culture was thoroughly substantiated in several articles and a thesis defended by S.Y. Zdanovich [19].

The name V.V. Evdokimov is associated with a new stage in the study of the Bronze Age on the territory of the Turgay. In 1969, he organized the Verkhnetobolsk expedition (1969–1976) and, on the advice of A.M. Orazbaev, took up the excavation of the Alekseev settlement. The excavation at the settlement was laid on a section of the quarry side, on which the section of the ancient structure was well fixed. The filling of the pits of the two studied dwellings yielded a practically «pure» collection, as defined by O.A. Krivtsova-Grakova, of «household» ceramics, which was later labelled as Sargary-Alekseev. Thus, new data on the secondary settlement of the Alekseev settlement were obtained and its multilayer nature was confirmed.

In total, during the years of leadership of the Verkhnetobolsk expedition V.V. Evdokimov identified and studied ten settlements and four burials of the Bronze Age. The materials obtained during the fieldwork allowed V.V. Evdokimov to start the research to comprehend the accumulated information on the Bronze Age of Kustanay as a whole. The materials available by that time were distributed into two epochs. In the Developed Bronze Age two stages are distinguished: early, represented by monuments of the Petrovka type and late, marked by antiquities of the Alakul type. The Late Bronze Age includes the Alekseev culture, which passed through two stages in its development – Alekseev and Zagarin stages. In the last quarter of the 2nd millennium B.C. monuments of the Cherkaskul and Fedorov cultures appeared [20].

The logical conclusion of this research stage was the defense of the thesis «Population of the Steppe Pre-Bronze Age in the Bronze Age» in 1984. Archaeological data were used to reconstruct the socio-economic structure of the population in the Bronze Age. Later, V.V. Evdokimov defended his doctoral thesis on the Bronze Age of Northern and Central Kazakhstan. Partial publication of the dissertation materials became a textbook in co-authorship with V.V. Varfolomeev, above. The analytical research included materials of 47 monuments of Northern Kazakhstan, including 12 burial grounds and 35 settlements. All studied settlements were referred to the same cultural circle of monuments based on constructive proximity of multi-chambered dwellings, similar set of materials, similarity of ceramic complexes. Justification of the demographic situation at the settlements revealed that the territory of Northern Kazakhstan in the Bronze Age was densely populated [21].

The most significant researcher who studied the archaeological monuments of Turgay Trough is V.N. Logvin. The research activity of the scientist began with the establishment of the Turgay expedition and the Laboratory of Archaeological Research. The scientific interest of V.N. Logvin lay in the field of study of the Neo-Eneolithic epoch, the least investigated in the region at that time. During excavations by V.N. Logvin and S.S. Kalieva of the Tersek settlement Kozhay I, an Alakul child burial ground consisting of ten burials was discovered. Subsequently, many years of rescue work on the emergency monuments were carried out. Thus, in 1981–1983, the multilayer settlement of Bestamak, functioning from the Neolithic to the Late Bronze Age, was investigated. Excavations of the ground Alakul necropolis of Dzhangildy V,

which was destroyed because of sand pit development, were carried out during four field seasons in 1984–1987 [22].

It is especially worth noting the studies at the burial grounds of Tokanay I and Bestamak, belonging to the Sintashta-Petrovka Circle of monuments. In 1982, rescue works were carried out at Tokanay I burial ground. The necropolis, located in the south of the region, became the extreme point in the south-eastern direction of the identified Sintashta-Petrovka monuments, which significantly expanded the area of distribution of this culture [23]. During 1991–1993 and 1996, the Turgay expedition investigated the emergency burial ground Bestamak, which functioned during the Stone and Bronze Ages. The excavation covered the entire destroyed part of the burial ground and investigated about 60 burials, most of which were attributed to the Sintashta-Petrovka Circle of antiquities [24].

Near Lisakovsk, a Bronze Age settlement with five dwellings was discovered in the zone of destruction of the Tobol River shoreline. Rescue archaeological works were started in 1985 by the Lisakovsk detachment of the archaeological expedition of Karaganda University under the leadership of V.V. Varfolomeev. Later, seven burial grounds of the Bronze Age were found in the Lisakovsk district. Since 1986 E.R. Usmanova has been studying this complex, which received the conventional name «archaeological monuments of the Lisakovsk District». During 20 years from 1986 to 2007 there 119 funerary constructions and 154 burials were uncovered. The peculiarity of the complex is the coexistence of the Alakul and Fedorov burial traditions within one burial ground [25].

In the 1990s, the pace and volume of archaeological work at the Bronze Age monuments slightly decreased, primarily due to the lack of funds for research. Also, under the conditions of fundamental reforms in the socio-economic life of the country and related problems, there were systematic violations in the field of protection of historical and cultural heritage, primarily due to the imperfection of normative-legal acts regulating these issues, which rightly caused resentment among the scientific community [26]. Among the positive aspects, it is worth highlighting the successful implementation of state programmes aimed at strengthening national identity based on a common historical past, including the study of archaeological monuments. Thus, within the framework of the large-scale state programme «Cultural Heritage», which functioned from 2004–2011, dozens of archaeological monuments from the Stone Age to the Middle Ages were studied and selected based on their significance in telling ancient history. Within the framework of this programme, the Bronze Age monuments of Bestamak and Kenotkel burial grounds were investigated in Northern Kazakhstan. Also works on drawing up generalizing summaries of historical and cultural monuments in the North Kazakhstan, Akmola, Pavlodar regions, where the revealed and partially investigated objects of the Bronze Age took a special place [27], [28], [29].

The beginning of systematic study of the ancient history of the Pavlodar region relates to the activity of V.K. Merts and the Pavlodar Expedition he founded in 1988. At this time Karaganda archaeologists actively participate in stationary studies of Bronze Age monuments of Pavlodar Priirtyshye: V.V. Vartholomeyev excavates the Late Bronze Age burial ground Shoindykol; an expedition led by A.A. Tkachev investigates the multi-temporal burial ground Michurino. Thus, monuments from the Middle to the Final Bronze Age in Northern Kazakhstan were studied quite thoroughly to understand the cultural and historical processes taking place in the region. The situation with the Early Bronze Age monuments was quite different due to the lack of source base and the difficulty of distinguishing between Eneolithic and Early Bronze Age materials. All Early Bronze Age materials of the region were synchronized with the Krotov-Elunin antiquities of Western Siberia as the most studied monuments. Thanks to the purposeful research of V.K. Merts, it was possible to identify and study a significant number of monuments containing materials of the Early Bronze Age: Shauke III, Shiderty II, Vtori III, IV, Pyatirizhsk, Grigoryevka II, Michurino I, and others. In addition to studying monuments of the Early Bronze Age, monuments of later stages of the Bronze Age, including petroglyphs – Kenzhekol,

Akbidaik, Olenty, Sholpan IV, V, Shidertinskoye I, Kara-Tumsuk, Kyzyltan, etc. – are actively studied [29. –18]

In 1998, A.V. Logvin took over the leadership of the Turgay Expedition. During the years of independence, the TAE staff identified and investigated many monuments of the Bronze Age: settlements Konezavod I, Halvay IV, Kamysty, burial grounds Bestamak, Kulchukai, Halvay III and V, Beregovoye, Karatomary. The cultural affiliation of most of the complexes studied by A.V. Logvin and I.V. Shevnina dates to the time of the Sintashta-Petrovka antiquities. The study of the Bestamak burial ground (2002–2003, 2005–2008), included in the State Programme «Cultural Heritage» in 2006–2008, was continued within the framework of the study of the Bronze Age. The uniqueness of the monument lies in the fact that it is the first and the only burial ground on the territory of Northern Kazakhstan, the materials of which are represented from the Eneolithic to the Middle Ages. This makes it possible to trace the peculiarities of burial rites within the framework of one monument, left by the population that successively replaced each other. About 170 burial pits and ritual structures were uncovered and studied. More than 70 % of burials are burials of Sintashta-Petrovka time, making the Bestamak burial ground the key in studying the Bronze Age of Northern Kazakhstan [24. –32]. Long-term studies of the site have allowed us to thoroughly examine various aspects of funeral rites, social structure, and material culture of the ancient inhabitants of Turgay Trough, including through the publication of individual burials, which is explained by their variability and saturation of the ritual sphere.

The monuments of the Sintashta culture located near the Karatomar reservoir are of exceptional interest. First, these are Sintashta burial mounds Halvay III and V, investigated by TAE in 2009–2012. The materials from the burial mound Halvay III were fully introduced into the scientific turnover in a monograph format with a detailed characterization of the burial rites and inventory. Special mention should be made of perfectly preserved organic materials (wood, leather, fur), which are usually difficult to record in archaeology. This made it possible to obtain additional information about attaching bronze and stone items to handles and shafts [30]. During the study of the Karatomar barrow in 2017–2018, a unique find was discovered – a bronze vessel, previously not found in Sintashta monuments. This metal vessel cast spearheads from Halvay, and an openwork plaque from Bestamak demonstrate the high level of metallurgical production of the Sintashta [31]. Also, the Turgay expedition in 2021 began the study of the Kamysty fortified settlement. This monument of Sintashta culture within the project «Sacral Geography of Kazakhstan» was recognized as a sacral object of national importance, as the only Indo-Aryan proto-city on the republic territory. Based on the materials of the monuments of the Sintashta-Petrovka circle of Turgay Trough, A.V. Logvin defended their thesis in 2019. The researcher identified two cultural variants of the monuments: the Bestamak and Tokanay, formed under the dominant influence of the Southern Urals and Central Kazakhstan population, respectively.

In the area of the Kazakhstan Priishimye, systematic excavations continue to be carried out by the North Kazakhstan and Kokshetau expeditions, mostly researching Eneolithic and Early Bronze Age monuments. Bronze Age monuments were studied mainly because of security excavations of emergency sites. Thus, for example, in 2001–2003. The SKAE under the direction of A.A. Pleshakov studied the Bronze Age burial ground Baganaty III, with burials of the Petrovka and Alakul culture. During the 2007–2008 Kokshetau expedition under the programme «Cultural Heritage» conducted conservation excavations of the burial ground Kenotkel 18, located near the village of the same name. The design of burials and funerary inventory allowed us to draw analogies with the burial grounds of Aksaiman and Tanabergen II, dating the monument to the Sintashta-Petrovka period [32].

Long-term studies are conducted at the Shagalaly II settlement in Akmola Priishimye, stationary excavations of which have been carried out since 2010. The excavations were carried out by the Esil expedition headed by M.K. Habdulina and supervised by S.K. Sakenov. The peculiarity of the settlement is the architecture of large two-storey dwellings and a pottery workshop, the presence of easel pottery, indicating cultural links with Central Asian agricultural

centers. S.K. Sakenov distinguishes three types of dwelling structures at the Shagalaly II settlement, functioning in the Early Alakul, Fedorov and Alekseev-Sargary times, which is also supported by radiocarbon dating [33]. In 2020, he defended his doctoral thesis on «The Bronze Age of Northern Kazakhstan (on the materials of the Shagalaly II settlement)».

To date, many investigated funerary and settlement monuments of the Bronze Age are known (Fig. 1). In modern practice more and more attention is paid to interdisciplinary research, the role of natural sciences in domestic archaeology is increasing. Such integration solves many problems: radiocarbon dating of monuments, analysis of ancient materials, study of paleoeconomics, etc. Bronze Age monuments of Northern Kazakhstan have become an essential part of large-scale international projects in the field of paleogenetic research, and isotope analysis [34], [35], [36]. Thus, archaeological research with the application of methods of natural sciences allows not only to investigate individual aspects of the life of society more deeply but also to creation generalized ideas about cultural and historical processes in the Bronze Age.

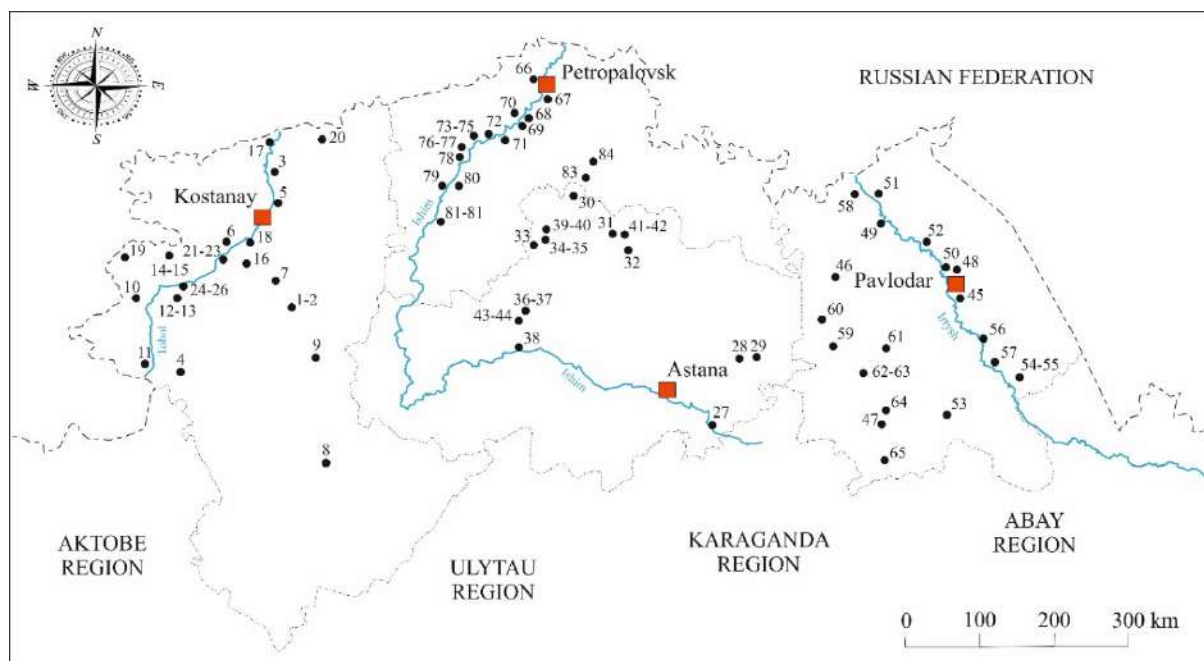

Figure 1 - Map of Bronze Age monuments of Northern Kazakhstan: 1-2 – s-b. Bestamak; 3 - b. Dzhangildy V; 4 - b.

Urkash VII; 5 - b. Konezavod; 6 - c. Alekseev; 7 – s. Semiozerno; 8 – b. Tokanay I; 9 – b. Naurzum; 10 – s. Zhelkuar; 11 – s. Verkhnetobol; 12-13 – s. Shukubay I, II; 14-15 – s. Pereleski II, b. Pereleski; 16 - b. Evgenyev; 17 – s. Zagarinka; 18 – s. Sadchikov; 19 – s. Kamysty; 20 - k. Kulchukay II; 21-23 - b. Halvay III, V, Karatomary; 24-26 – s-b. Lisakovsk, b. Novoilin; 27 - b. Izhevsky I; 28 - b. Balykty; 29 - b. Zvenigorodka; 30 - b. Kuropatkino II; 31 - b. Borovoye; 32 - b. Zhukey II; 33 - b. Ormandybulak; 34-35 - c. Kenotkel; 36-37 – s-b. Sargary; 38 – b. Rodionovka II; 39-40 – b. Pavlovka, s. Shagalaly II; 41-42 – b. Obala, b. Birekkol; 43-44 - s-b. Zhabai-Pokrovka; 45 - b. Akmola; 46 - b. Nurmanbet; 47 - b. Shoindykol I; 48 - b. Michurino I; 49 - b. Kara-Tumsuk; 50 - b. Grigorievka II; 51 - s. Vtori IV; 52 - b. Kyzyltan; 53 - s. Koktas I; 54-55 - s. Sharbaky I, II; 56 - b. Tilektes; 57 - b. Lebyazhie; 58 - s. Kostomar; 59 - s. Shiderti II; 60 - p. Olenty; 61 - p. Akbidaik; 62-63 - s-b. Kurkeli; 64 - p. Zhasybay; 65 - c. Koytas; 66 - s. Vishnevka I; 67 - s. Bishkul IV; 68 - s. Bogolyubovo I; 69 - b. Semipalatnoye; 70 - s. Novonikolskoye I; 71 - s. Yavlenka I; 72 - b. Amangeldy I; 73-75 - s. Petrovka II, IV, b. Petrovka; 76-77 – b. Kenes, b. Berlik II; 78 - b. Aksaiman; 79 - b. Baganaty III; 80 - b. Burluk I; 81-82 - b. Ulubay, b. Alypkash; 83 - s. Chaglinka I; 84 - s. Vinogradovka VI (s. - settlement, b. - burial ground, p. - petroglyphs, c. - complex).

Note: Compiled by the authors

Conclusion

This article presents archival sources, historiographical and other works, reflecting the history of archaeological research in Northern Kazakhstan in the XX – first quarter of the XXI century. The mentioned questions allow to present the history of archaeological research in the specified period as rather long historical process which passed on a similar direction, as well as

in general in Kazakhstan. Conditionally it is possible to allocate several stages of the given process: pre-revolutionary, Soviet, and modern. The pre-revolutionary stage, characterized by the initial accumulation of data on the Bronze Age of Northern Kazakhstan, is associated with the activities of members of the Orenburg Academic Archive Commission and the Imperial Archaeological Commission: I.A. Kastanye, A.L. Anikhovsky, Y.P. Argentovsky, A.V. Selivanov and others. However, the activity of pre-revolutionary researchers was limited to typological description of monuments without systematic excavations. At the Soviet stage two periods differ significantly. The first (until the mid-1960s) is associated with the formation of archaeological research in the region with a significant role of local historians, individual investigations by scientists or organizations: excavations of the Alekseev complex and Sadchikov settlement by O.A. Krivtsova-Grakova, A.M. Orazbaev's research in North-Kazakhstan and Akmola regions, virgin expeditions of the Institute of History of the Kazakh SSR Academy of Sciences. The second period (till 1991) in many respects became defining in the study of monuments of the Bronze Age of Northern Kazakhstan, which laid down modern knowledge on archaeology and ancient history of the region. This stage of university archaeology relates to the research activities of G.B. Zdanovich, V.V. Evdokimov, S.Y. Zdanovich, V.N. Logvin and others. The complex study of many funerary and settlement complexes and the isolation of new archaeological cultures contributed to the creation of a qualitatively new concept of the history of the development of ancient societies in the Bronze Age. At the present stage of archaeological research, against the background of a considerable amount of accumulated material on the Bronze Age, the pace of research on this subject has somewhat decreased. Orientation on qualitative comprehension of the accumulated sources, development of themes lying beyond the limits of Andronovo culture, and strengthening of a role of natural sciences characterizes a modern stage of research on the Bronze Age of Northern Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Выпуск XXII. Оренбург: Типография Г. Каримова. — 1910. — 332 с.
- 2 Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана. Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Т. VII. — Алма-Ата: Академия наук. — 1959. — С. 3–31.
- 3 Оразбаев. А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы. Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Т. V. — Алма-Ата: Академия наук. — 1958. — С. 216–294.
- 4 Плешаков А.А., Ковшова Н.С. Археологическая эпопея длиною в жизнь: история создания и основные веки СКАЭ. Археология Казахстана. — № 1(23). — 2024. — С. 96–114.
- 5 Плешаков А.А., Мартынюк О.И., Баев А.В. Могильник эпохи бронзы Баганаты III. — Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева. — 2005. — 82 с.
- 6 Мерц В.К. Очерк по истории археологического изучения Павлодарского Прииртышья. Археология Северо-Восточного Казахстана. — Павлодар: Торайгыров университет. — 2023. — 111 с.
- 7 Жалелов А.А. Археологическое изучение Костанайской области в 1930–1960–е годы. «edu.e-history.kz». — № 2. — 2023. — С. 403–420.
- 8 Агеева Е.И., Акишев К.А., Кушаев Г.А., Максимова А.Г., Сенигова Т.Н. Археологическая карта Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. — 1960. — 439 с.
- 9 Хабдулина М.К., Гаврилов Д.А., Свиридов А.Н. Археология Северного и Центрального Казахстана (1764–2012). Библиографический указатель. — Астана: Сарыарка. — 2013. — 280 с.
- 10 Байгунаков Д.С. Ежелгі Қазақстан кезеңін зерттеген археологиялық экспедициялар. — Алматы: Credos LTD С. — 2015. — 268 б.
- 11 Нефедов Ф.Д. Археологические исследования в Южном Приуралье. Москва: Типография М. Г. Волчанинова. — 1899. — 74 с.
- 12 Аниховский А.Л. Древние курганы-могильники в Кустанайском уезде. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 14. — Оренбург: Типография Г. Каримова. — 1905. — С. 52–65.
- 13 Аргентовский Ю.П. Производство археологических раскопок. Акмолинская область. Отчет Комиссии за 1911 год. — Петроград: Типография Главного Управления Уделов. — 1914. — С. 70.
- 14 Приложение к протоколу № 8. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Выпуск XVI. — Оренбург: Типография Г. Каримова. — 1906. — С. 263–271.

- 15 Кривцова–Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник. Труды Государственного исторического музея. Выпуск XVII. — Москва. — 1948. — С. 57–181.
- 16 Граков Б.Н. Ближайшие задачи археологического изучения Казахстана. — Кызыл-Орда: Казиздат. — 1930. — 20 с.
- 17 Черников С.С. Поселения эпохи бронзы в Северном Казахстане. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Выпуск 53. — 1954. — С. 29–49.
- 18 Кривцова–Гракова О. А. Садчиковское поселение. Материалы и исследования по археологии Сибири. — № 2. — 1951. — С. 152–181.
- 19 Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации). — Свердловск: Уральский университет. — 1988. — 184 с.
- 20 Евдокимов В.В. Хронология и периодизация памятников эпохи бронзы Кустанайского Притоболья. Бронзовый век степной полосы Урало–Иртышского междуречья. Сборник научных статей. — Челябинск: ЧелГУ. — 1983. — С. 35–47.
- 21 Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. — Караганда: Карагандинский университет. — 2002. — 138 с.
- 22 Калиева С.С., Колбина А.В., Логвин В.Н. Некрополь эпохи бронзы Джангильды 5. — Костанай: Мультипринт. — 2016. — 208 с.
- 23 Калиева С.С., Логвин В.Н. Некрополь Токанай – 1. Prehistory studies. Pontic area. — Mangalia: Callasprint. — 2014. — С. 203–218.
- 24 Калиева С.С., Логвин В.Н. Могильник у поселения Бестамак. Вестник археологии, антропологии и этнографии. — № 9. — 2008. — С. 32–58.
- 25 Усманова Э.Р. Могильник Лисаковский I: факты и параллели. — Караганда; Лисаковск: Карагандинский университет. — 2005. — 232 с.
- 26 Логвин В.Н. Некоторые проблемы охраны археологических памятников в Казахстане. Археологическое наследие Урало–Казахстанских степей. — Лисаковск: Международный семинар. — 1998. — С. 5–7.
- 27 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо–Казахстанская область. — Алматы: Аруна. — 2007. — 496 с.
- 28 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область. — Алматы: Аруна. — 2009. — 568 с.
- 29 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. — Алматы: Аруна. — 2010. — 600 с.
- 30 Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. VII. — Астана: филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана. — 2015. — 248 с.
- 31 Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник Каратомар (курган 1) – Новый синташтинский памятник Тургая. Археологические памятники Евразии от неолита до средневековья. Москва: Мультипринт. — 2023. — С. 264–273.
- 32 Захаров С.В. Охранные археологические работы на могильнике Кеноткель 18 в 2008 году. Материалы международной научной конференции «Маргулановские чтения – 2009». — Петропавловск: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. — 2009. — С. 54–64.
- 33 Сакенов С. К. Дома эпохи бронзы Северного Казахстана. «edu.e-history.kz». — № 6(1). — 2019. — С. 296–303.
- 34 Ananyevskaya E. et al. (2020) The effect of animal herding practices on the diversity of human stable isotope values in North Central Asia. Journal of Archaeological Science: Report. Volume 34, Part A.
- 35 Damgaard, P.d.B. et al. (2018). 137 ancient human genomes across Eurasian steppes. Nature. Vol. 557. P. 369–374.
- 36 Fages, Antoine et al. (2019). Tracking Five Millennia of Horse Management with Extensive Ancient Genome Time Series. Cell. Vol.177. P. 1419–1435.

XX – XXI ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШІРЕГІНДЕГІ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Андатпа

Солтүстік Қазақстан қола дәуірін зерттеу тұрғысынан ең көп зерттелген өңірлердің бірі болып табылады. Оңтүстік Орал, Батыс Сібір және Сарыарқа аумағындағы аймақтың географиялық орналасуы мәдени-тарихи процестердің белсенді жүруіне әкелді, бұл өз кезегінде өлкенің ежелгі тарихын зерттеудің болашағын анықтады. Зерттеудің мақсаты – археологиялық зерттеулердің тарихын қадағалау, жеке экспедициялар мен зерттеушілердің үлестерін бағалау, аймақтағы археологиялық зерттеулер процесінің тұтас бейнесін қалыптастыру.

Солтүстік Қазақстан аумағындағы алғашқы археологиялық жұмыстар XIX ғасырдың аяғынан бастап жүргізіле бастады. Бұл әдетте Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы мен Империялық археологиялық

комиссияның қамқорлығымен жүзеге асырылған эпизодтық іс-шаралар болды. Г.Б. Зданович, В.В. Евдокимов, С.Я. Зданович, В.Н. Логвиннің зерттеу жұмыстарымен байланысты келесі кезең негізінен анықтаушы болды және аймақтың археологиясы мен ежелгі тарихы туралы негізгі білімді қалыптастырды. Бүгінгі таңда қола дәуірі бойынша жинақталған материалдың үлкен көлемінің аясында осы тақырып бойынша зерттеу қарқыны біршама төмендеді. Жинақталған дереккөздерді сапалы түсінуге және андроновтан тыс тақырыптарды әзірлеуге назар аудару зерттеудің қазіргі кезеңін сипаттайды. Мақалада Солтүстік Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштерін жекелеген ғалымдардың революцияға дейінгі ізденістерінен бастап қазіргі уақыттағы кәсіби экспедициялық зерттеулерге дейінгі зерттеу кезеңдерін көрсететін деректер келтірілген.

Негізгі сөздер: археология, ескерткіш, Солтүстік Қазақстан, қола дәуірі, қазба жұмыстары, тарихнама

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В XX – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XXI ВЕКА

Аннотация

Северный Казахстан является одним из наиболее исследованных регионов в плане изучения эпохи бронзы. Географическое положение региона в пределах Южного Урала, Западной Сибири и Сары-Арки обусловило активный ход культурно-исторических процессов, что в свою очередь предопределило перспективность изучения древней истории края. Цель исследования – проследить историю археологических исследований, оценить вклад отдельных экспедиций и исследователей, сформировать цельную картину процесса археологических исследований в регионе.

Первые археологические работы на территории Северного Казахстана начали проводиться с конца XIX века. Как правило, это были эпизодические мероприятия, которые осуществлялись под эгидой Оренбургской ученой архивной комиссии и Императорской археологической комиссии. Подобное положение в деле археологических исследований, за некоторым исключением, сохранялось до конца второй трети XX века. Следующий этап, связанный с исследовательской деятельностью Г.Б. Здановича, В.В. Евдокимова, С.Я. Зданович, В.Н. Логвина, во многом стал определяющим и заложил базовые знания по археологии и древней истории края. Сегодня, на фоне огромного количества накопленного материала по эпохе бронзы, темп исследования по данной тематике несколько снизился. Ориентация на качественное осмысление накопленных источников и разработка тем, лежащих за пределами андроноведения, характеризует современный этап исследований. В статье приводятся данные, отражающие этапы изучения памятников эпохи бронзы Северного Казахстана от дореволюционных изысканий отдельных ученых до профессиональных экспедиционных исследований настоящего времени.

Ключевые слова: археология, памятник, Северный Казахстан, эпоха бронзы, раскопки, историография

REFERENCES

- 1 Kastanye I.A. Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia [*Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region*]. Trudy Orenburgskoi uchenoi arhivnoi komissii. Vypusk XXII. Orenburg: Tipografiya G. Karimova. 1910. 332 p. [In Russian]
- 2 Akishev K.A. Pamyatniki stariny Severnogo Kazakhstana [*Ancient monuments of Northern Kazakhstan*]. Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valihanova. T. VII. Alma-Ata: Akademiya nauk. 1959. P. 3–31. [In Russian]
- 3 Orazbaev. A.M. Severnyi Kazahstan v epohu bronzy [*Northern Kazakhstan in the Bronze Age*]. Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valihanova. T. V. Alma-Ata: Akademiya nauk. 1958. P. 216–294. [In Russian]
- 4 Pleshakov A.A., Kovshova N.S. Arheologicheskaya epopeya dlinoyu v zhizn: istoriya sozdaniya i osnovnye veky SKAE [*A lifetime-long archaeological epic: history of the creation and the main milestones of the NKAe*]. Arheologiya Kazakhstana. № 1(23). 2024. P.96–114. [In Russian]
- 5 Pleshakov A.A., Martynyuk O.I., Baev A.V. Mogilnik epohi bronzy Baganaty III [*Burial ground of the Bronze Age of Baganaty III*]. Petropavlovsk: SKGU im. M. Kozybaeva. 2005. 82p. [In Russian]
- 6 Merts V.K. Ocherk po istorii arheologicheskogo izucheniya Pavlodarskogo Priirtysheya [*An essay on the history of archaeological study of the Pavlodar Priirtysheye*]. Arheologiya Severo-Vostochnogo Kazakhstana. Pavlodar: Torajgyrov universitet. 2023. 111 p. [In Russian]
- 7 Zhalelov A.A. Arheologicheskoe izuchenie Kostanajskoi oblasti v 1930–1960–e gody [*Archaeological study of Kostanay region in the 1930s–1960s*]. «edu.e–history.kz». № 2. 2023. P.403–420. [In Russian]
- 8 Ageeva E.I., Akishev K.A., Kushaev G.A., Maksimova A.G., Senigova T.N. Arheologicheskaya karta Kazakhstana [*Archaeological map of Kazakhstan*]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. 1960. 439 p. [In Russian]
- 9 Habdulina M.K., Gavrilov D.A., Sviridov A.N. Arheologiya Severnogo i Centralnogo Kazakhstana (1764–2012) [*Archaeology of Northern and Central Kazakhstan*]. Bibliograficheskii ukazatel'. Astana: Saryarka. 2013. 280 p. [In Russian]

- 10 Baigunakov D.S. Ejelgi Qazaqstan kezeñin zerttegen arheologialyq ekspedisiarlar [Archaeological expeditions that studied the period of ancient Kazakhstan]. Almaty: Credos LTD S. 2015. 268 p. [in Kazakh]
- 11 Nefedov F.D. Arheologicheskie issledovaniya v Yuzhnom Priural'e [Archaeological research in the Southern Urals]. Moskva: Tipografiya M. G. Volchaninova. 1899. 74 p. [In Russian]
- 12 Anihovsky A.L. Drevnie kurgany-mogilniki v Kustanaiskom uezde [Ancient burial mounds in the Kustanay district]. Trudy Orenburgskoi uchenoi arhivnoi komissii. Vyp. 14. Orenburg: Tipografiya G. Karimova. 1905. P.52–65. [In Russian]
- 13 Argentovsky Y.P. Proizvodstvo arheologicheskikh raskopok [Production of archaeological excavations]. Otchet Komissii za 1911 god. Petrograd: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov. 1914. 70 p. [In Russian]
- 14 Prilozhenie k protokolu № 8. [Appendix to Protocol No. 8]. Trudy Orenburgskoi uchenoi arhivnoi komissii. Vypusk XVI. Orenburg: Tipografiya G. Karimova. 1906. P.263–271. [In Russian]
- 15 Krivtsova-Grakova O.A. Alekseevskoe poselenie i mogilnik [Alekseev settlement and burial ground]. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. Vypusk XVII. Moskva. 1948. P. 57–181. [In Russian]
- 16 Grakov B.N. Blizhajshie zadachi arheologicheskogo izucheniya Kazakstana [The immediate tasks of the archaeological study of Kazakhstan]. Kzyl-Orda: Kazizdat. 1930. 20 p. [In Russian]
- 17 Chernikov S.S. Poseleniya epohi bronzы v Severnom Kazahstane [Bronze Age settlements in Northern Kazakhstan]. Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoi kul'tury. Vypusk 53. 1954. P. 29–49. [In Russian]
- 18 Krivtsova-Grakova O. A. Sadchikovskoe poselenie [Sadchikov settlement]. Materialy i issledovaniya po arheologii Sibiri. № 2. 1951. P. 152–181. [In Russian]
- 19 Zdanovich G.B. Bronzovyy vek Uralo-Kazahstanskikh stepei [The Bronze Age of the Ural-Kazakh steppes]. Sverdlovsk: Ural'skii universitet. 1988. 184 p. [In Russian]
- 20 Evdokimov V.V. Hronologiya i periodizatsiya pamyatnikov epohi bronzы Kustanaiskogo Pritobolya [Chronology and periodization of monuments of the Bronze Age of the Kostanay Tributary region]. Bronzovyy vek stepnoj polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ya. Sbornik nauchnykh statei. Chelyabinsk: ChelGU. 1983. P.35–47. [In Russian]
- 21 Evdokimov V.V., Varfolomeev V.V. Epoha bronzы Centralnogo i Severnogo Kazahstana [The Bronze Age of Central and Northern Kazakhstan]. Karaganda: Karagandinskii universitet. 2002. 138 p. [In Russian]
- 22 Kalieva S.S., Kolbina A.V., Logvin V.N. Nekropol epohi bronzы Dzhangildy 5 [Dzhangildy Bronze Age necropolis 5]. Kostanay: Mul'tiprint. 2016. 208 p. [In Russian]
- 23 Kalieva S.S., Logvin V.N. Nekropol Tokanai I [Tokanay 1 Necropolis]. Prehistory studies. Pontic area. Mangalia: Callasprint. 2014. P.203–218. [In Russian].
- 24 Kalieva S.S., Logvin V.N. Mogilnik u poseleniya Bestamak [Burial ground near the settlement of Bestamak]. Vestnik arheologii, antropologii i etnografii. № 9. 2008. Pp. 32–58. [In Russian].
- 25 Usmanova E.R. Mogil'nik Lisakovskii I: fakty i paralleli [Lisakovskiy I Burial Ground: facts and parallels]. Karaganda; Lisakovsk: Karagandinskii universitet. 2005. 232 p. [In Russian]
- 26 Logvin V.N. Nekotorye problemy ohrany arheologicheskikh pamyatnikov v Kazahstane [Some problems of protection of archaeological monuments in Kazakhstan]. Arheologicheskoe nasledie Uralo-Kazahstanskikh stepei. Lisakovsk: Mezhdunarodnyi seminar. 1998. P.5–7. [In Russian].
- 27 Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazahstan. Severo-Kazahstanskaya oblast [The Code of monuments. North Kazakhstan region]. Almaty: Aruna. 2007. 496 p. [In Russian]
- 28 Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazahstan. Akmolinskaya oblast [The Code of monuments. Akmola region]. Almaty: Aruna. 2009. 568 p. [In Russian].
- 29 Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazahstan. Pavlodarskaya oblast [Code of monuments. Pavlodar region]. Almaty: Aruna. 2010. 600 p. [In Russian].
- 30 Shevnina I.V., Logvin A.V. Mogilnik epohi bronzы Halvai III v Severnom Kazahstane [The Bronze Age Halvai III burial ground in Northern Kazakhstan]. Materialy i issledovaniya po arheologii Kazahstana. T. VII. Astana: filial Instituta arheologii im. A.H. Margulana. 2015. 248 p. [In Russian].
- 31 Shevnina I.V., Logvin A.V. Mogilnik Karatamar (kurgan 1) – Novyi sintashtinskii pamyatnik Turgaya [Karatamar Burial ground (kurgan 1) – The new Sintashta Turgay monument]. Arheologicheskie pamyatniki Evrazii ot neolita do srednevekov'ya. Moskva: Multiprint. 2023. P.264–273 [In Russian].
- 32 Zaharov S.V. Ohrannyye arheologicheskie raboty na mogilnike Kenotkel 18 v 2008 godu [Protective archaeological work at the Cenotkel 18 burial ground]. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii «Margulanovskie chteniya – 2009». Petropavlovsk: Institut arheologii im. A.H. Margulana. 2009. P.54–64. [In Russian]
- 33 Sakenov S. K. Doma epohi bronzы Severnogo Kazahstana [Houses of the Bronze Age of Northern Kazakhstan]. «edu.e-history.kz». № 6(1). 2019. P. 296–303 [In Russian].
- 34 Ananyevskaya E. et al. (2020) The effect of animal herding practices on the diversity of human stable isotope values in North Central Asia. Journal of Archaeological Science: Report. Volume 34, Part A. [in English]
- 35 Damgaard, P.d.B. et al. (2018). 137 ancient human genomes across Eurasian steppes. Nature. Vol. 557. P. 369–374 [in English].
- 36 Fages, Antoine et al. (2019). Tracking Five Millennia of Horse Management with Extensive Ancient Genome Time Series. Cell. Vol.177. P.1419–1435 [in English].

Information about authors:

Almas Zhalelov – **corresponding author**, Master of Arts, PhD student, department of Social and Humanitarian Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: nacion98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-7051>

Irina Shevnina – doctor of philosophy (PhD), Candidate of Historical Sciences, acting associate professor, department of Social and Humanitarian Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: shevnina_i@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3595-6849>

Информация об авторах:

Алмас Жалелов – **основной автор**, магистр гуманитарных наук, докторант, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынулы, г. Костанай, Республика Казахстан

E-mail: nacion98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-7051>

Ирина Шевнина – доктор философии (PhD), кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынулы, г. Костанай, Республика Казахстан

E-mail: shevnina_i@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3595-6849>

Авторлар туралы ақпарат:

Алмас Жалелов – **негізгі автор**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: nacion98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-7051>

Ирина Шевнина – философия докторы (PhD), тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессордың м.а., әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: shevnina_i@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3595-6849>

Л.С. Динашева^{1*}, Б.Қ. Исабек²¹Халықаралық Туризм және меймандостық университеті

Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы

²Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық университеті

Шымкент қ., 160005, Қазақстан Республикасы

*e-mail: Lazat.Dinasheva@iuth.edu.kz

КЕҢЕСТІК ЕҢБЕК ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАР: №348 ЛАГЕРЬ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада №348 лагерьдің құрылуы, қызметі және оның Оңтүстік Қазақстандағы экономикалық рөлі жан-жақты зерттеледі. Кеңес Одағының соғыстан кейінгі кезеңдегі еңбекке мәжбүрлеу саясаты аясында әскери тұтқындар өндірістік, құрылыс және ауыл шаруашылығы салаларында кеңінен пайдаланылды. Осы лагерьде негізінен жапон әскери тұтқындары ұсталып, олар Ащысай полиметалл комбинаты, Шымкент қорғасын-мырыш зауыты, Ленгер көмір шахталары сияқты өнеркәсіптік нысандарда ауыр жұмыс атқарды. Зерттеу барысында ғылыми айналымға енді ғана енгізіліп жатқан, бұрын «құпия» және «аса құпия» мәртебесіне ие болған архивтік құжаттар негізге алынды. Сонымен қатар, тарихи зерттеулер, ресми есептер және сандық мәліметтер кешенді түрде қарастырылды.

Зерттеу мақсаты - тарихи-салыстырмалы, жүйелік және сандық талдау әдістері негізінде, №348 лагерьдің Кеңес Одағындағы еңбекке мәжбүрлеу жүйесіндегі орны анықталды. Лагерьдің құрылымы, тұтқындардың еңбек жағдайлары, санитарлық-гигиеналық талаптардың сақталу деңгейі, азық-түлікпен және медициналық көмекпен қамтамасыз етілуі мәселелері жан-жақты талданды. Лагерьдегі әскери тұтқындар ауыр еңбекке тартылып, олардың өмір сүру жағдайларының төмендігі, еңбек өнімділігіне әсері мен әлеуметтік жағдайлары сараланды. Сонымен қатар, №348 лагерьдің өндірістік дамуға қосқан үлесі қарастырылып, оның өңір экономикасындағы маңызы бағаланды.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан аумағындағы әскери тұтқындар лагерінің құрылымы мен оның әлеуметтік-экономикалық маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Алынған материалдар кеңестік еңбек лагерлерінің қызметін зерттеуге, сонымен қатар, соғыстан кейінгі кезеңдегі еңбекке мәжбүрлеу жүйесінің ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда қайта қарастыруға негіз болады.

Негізгі сөздер: №348 лагерь, әскери тұтқындар, мәжбүрлі еңбек, Оңтүстік Қазақстан, кеңестік еңбек лагерлері, архивтік құжаттар

Кіріспе

Оңтүстік Қазақстан облысында орналасқан №348 лагері - кеңестік кезеңдегі соғыстан кейінгі экономиканы қалпына келтірудегі әскери тұтқындардың мәжбүрлі еңбегінің рөлін көрсететін маңызды зерттеу объектісі. 1945-1947 жылдары жұмыс істеген лагерь төрт бөлімшеден тұрды, олардың әрқайсысы ірі өнеркәсіптік орталықтардың жанында орналасты [1]. Бұл бөлімшелер әскери тұтқындарды пайдалану базалары ретінде қызмет етті, олар Ащысай полиметалл комбинатында, Шымкент қорғасын-мырыш зауытында және «Ленгеркөмір» тресінің шахталарында жұмыс істеді. Лагерьдің негізгі міндеті әскери тұтқындардың еңбегін пайдалану арқылы экономикалық жоспарларды орындау болды. Әскери тұтқындар пайдалы қазбаларды өндіру, инфрақұрылым салу, металдарды өңдеу және ауыл шаруашылығымен айналысты. Алайда олардың еңбек ету және тұрмыс жағдайларын ұйымдастыру көптеген қиындықтармен қатар жүрді, лагерь ішінде ресурстардың жетіспеушілігі, материалдардың төмен сапасы және жарақат алу деңгейінің жоғары болды.

Лагерьдегі санитарлық және тұрмыстық жағдайлар нашар болды. Азық-түлікпен қамтамасыз етудің шектеулілігі, киім-кешектің жетіспеушілігі және қатал климаттық жағдайлар тұтқындардың физикалық жағдайына теріс әсер етті. Қауіпсіздік техникасының деңгейі өте төмен болды, бұл әсіресе шахталар мен өнеркәсіптік нысандарда жарақат алу мен жұмысшылардың қаза болуы оқиғаларының жиі болуымен расталады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – №348 лагерьдің құрылымы, қызмет ету жүйесі, әскери тұтқындардың еңбекке жұмылдырылуы және олардың тұрмыстық жағдайларын жан-жақты зерттеу. Лагерьдің Кеңес Одағының соғыстан кейінгі еңбекке мәжбүрлеу саясаты аясындағы орны мен маңызын анықтау да негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Зерттеуде алғаш рет ғылыми айналымға түсіп отырған мұрағаттық құжаттармен қатар тарихи зерттеулерде пайдаланылды. Бұл материалдар лагерьдің қызмет етуінің тарихи көрінісін және оның өңір үшін соғыстан кейінгі саясат аясындағы маңыздылығын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Әскери тұтқындар лагерьінің қызметін, оның құрылымын және әскери тұтқындардың жағдайын жан-жақты талдау үшін бірнеше әдістемелік тәсілдер қолданылды. Зерттеудің негізін 2021 жылға дейін Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық Статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Түркістан облысы бойынша Департаментінде «құпия» және «аса құпия» грифімен сақталып келген құжаттар - КСРО Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД) мен Ішкі істер министрлігінің (МВД) Бас әскери тұтқындар басқармасының (ГУПВИ) есептері, лагерь әкімшілігінің материалдары, шаруашылық органдары мен лагерь басшылығы арасындағы хат алмасу, сондай-ақ тұтқындардың саны мен олардың жұмыс түрлері бойынша бөлінуі туралы статистикалық мәліметтер құрады. Бұл құжаттар лагерьдегі мәжбүрлі еңбекті ұйымдастыру жүйесін анықтауға, әскери тұтқындардың күнделікті өмірінің ерекшеліктерін сипаттауға және лагерьдің Оңтүстік Қазақстан экономикасындағы маңызын талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің негізіне архивтік құжаттармен қатар, Қазақстандағы әскери тұтқындар лагерьлері жөніндегі ғылыми еңбектер алынды. Лагерьлік жүйенің қалыптасуы, оның қызмет ету ерекшеліктері және Қазақстан экономикасындағы мәжбүрлі еңбектің рөлі мен маңызы С. Дильмановтың [2], А. Михеева [3], С. Елеуханова [4], Р. Бекмағамбетов [5] сынды зерттеушілердің диссертацияларында кеңінен қарастырылған. Сонымен қатар, бұл мәселе А. Алтаев, Б. Жангутин [6], А. Алданазаров [7], А. Жанбосинова, Б. С. Сайлан мен Ә.Т.Құрбанбай сынды ғалымдардың ғылыми мақалаларында да жан-жақты талданып, Қазақстан мен Ресей архивтеріндегі құжаттар ғылыми айналымға енгізілген. Бұл зерттеулерде статистикалық мәліметтер негізінде талдау жасалып, лагерьлердің экономика мен қоғамға әсері сарапталған. Дегенмен, аталған еңбектерде негізінен Қазақстанның орталық, батыс және шығыс аймақтарындағы лагерьлер қарастырылып, біз зерттеп отырған №348 лагерь туралы тек жалпы мағлұмат қана берілген.

Тақырыптың мазмұнын тереңірек ашуда З.Мырзатаеваның «СССР НКВД-МВД №348 Жапон әскери тұтқындарының лагері және Ащысай полиметалл комбинаты тарихынан» [8] атты еңбегі ерекше орын алады. Автор архивтік деректермен қатар, далалық зерттеулер мен мемуарлық материалдарды пайдаланып, №348 лагерь әскери тұтқындарының өмірі мен еңбегін жан-жақты сипаттаған. Бұл зерттеу лагерьдің құрылымын, оның аймақтың индустриалды дамуындағы рөлін және әскери тұтқындардың күнделікті тіршілігін тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді. Алайда, 2021 жылға дейін кейбір архивтердің жабық болуы лагерьдің барлық құрылымдық бөлімдерінің қызметін толыққанды ашуға зерттеушілерге мүмкіндік бермегені анық.

Сондай-ақ, зерттеу барысында В. П. Мотревич пен О. Н. Старикованың «Лагеря ГУПВИ НКВД (МВД) СССР на территории Казахской ССР в 1941-1950 гг. (численность и дислокация)» атты мақаласы да маңызды дереккөзі ретінде пайдаланылды. Бұл еңбекте Қазақстан аумағындағы әскери тұтқындар лагерьлерінің құрылымы, орналасуы және жалпы сандық көрсеткіштері талданған. Авторлар архивтік құжаттарды негізге ала отырып, №348 лагерьдің басқа лагерьлермен салыстырғандағы орны мен ерекшеліктерін анықтаған.

Зерттеу барысында бірнеше әдістемелік тәсілдер қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс №348 лагерьдегі еңбек эксплуатациясы жүйесін басқа ГУПВИ

лагерьлерімен салыстыру үшін қолданылды. Бұл тәсіл еңбек ұйымдастыру, тұрмыс жағдайлары және шаруашылық органдарымен өзара байланыс сияқты ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, сандық талдау әдісі пайдаланылды. Ол тұтқындардың жалпы саны, олардың жұмыспен қамтылуы, еңбек өнімділігі нормалары, еңбек жағдайлары мен ынталандыру жүйесі сияқты статистикалық мәліметтерді өңдеуді қамтыды. Лагерьдің санитарлық және тұрғын үй жағдайларын талдау санитарлық-гигиеналық жағдай, су сапасы, медициналық қызмет көрсету мен дезинфекциялық шараларды ұйымдастыру туралы деректерге негізделді. Бұл аспектілер әскери тұтқындардың денсаулығы мен жұмысқа қабілеттілігіне ұсталу жағдайларының әсерін анықтауға көмектесті.

Зерттеу барысында қолданылған әдістердің үйлесімділігі №348 лагерьдің құрылымы, оның жұмыс істеу тәртібі және әскери тұтқындардың өмір сүру жағдайларын кеңінен қарастыруға мүмкіндік берді. Архивтік мәліметтер тарихи зерттеулермен толықтырылып, лагерьдегі еңбек эксплуатациясы мен әкімшілік жүйенің сипатын анықтауға көмектесті.

Нәтижелер және оларды талқылау

Оңтүстік Қазақстан облысындағы №348 лагерьі төрт бөлімшеден тұратын күрделі жүйені құраған, әрқайсысының қызметі мен режимінің ұйымдастырылуы өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Лагерьдің орталық басқармасы Ащысай руднигі ауданында орналасты, ал бөлімшелер бір-бірінен айтарлықтай қашықтықта болғандықтан, олардың үйлесімді жұмыс істеуі қиындықтар туғызды.

1. №1 лагерь бөлімшесі Ащысай руднигі маңында Түркістан станциясынан 78 км және лагерь басқармасынан 1,5 км қашықтықта орналасқан. 1946 жылдың 1 қаңтарында мұнда 455 әскери тұтқын болған. Лагерь аумағы биіктігі 2,5 метрлік ағаш қоршаумен қоршалған және үш қатар тікенді сыммен қоршалы, тыйым салынған аймақ алты бақылау мұнарасымен жабдықталды.

2. №2 лагерь бөлімшесі Мырғалымсайда мекенінде, лагерь басқармасынан 62 км және Түркістан станциясынан 42 км қашықтықта орналасты. Мұнда 1946 жылдың басында мұнда 1482 әскери тұтқын өмір сүрді. Аумақ қоршаумен қоршалған, алты бақылау мұнарасы, өту пункті және дыбыстық сигнализациямен жабдықталған. Тұрмыс жағдайлары қанағаттанарлық деп есептелгенімен, қосымша ғимараттардың құрылысы аяқталмаған күйде болды.

3. №3 лагерь бөлімшесі Шымкентте, Шымкент қорғасын зауыты маңында орналасқан. Мұнда 484 адам болды. 2 метрлік тас қоршау жаңбырлардың салдарынан бүлініп, жөндеуді қажет етті. Өту режимі ұйымдастырылғанымен, лагерьдегі қозғалыстарды бақылау кезінде қиындықтар туындады.

4. №4 лагерь бөлімшесі Ленгерде орналасқан, 1946 жылдың басында мұнда 768 адам болған. Қоршау ағаштан жасалған, биіктігі 2,5 метр, кей жерлерде жөндеуді қажет етті. Теңіз желісі сияқты сигнализация жүйесі бар тоғыз бақылау мұнарасы болды. Ресурстардың тапшылығы тәртіпті қамтамасыз етуде қиындықтар туғызды [9].

Лагерьдегі қауіпсіздік мәселесі 654 вахтёрдің жұмысымен қамтамасыз етілді, бұл штаттық кестеге сәйкес жеткілікті деп есептелген. Дегенмен, лагерь бөлімшелерінің бір-бірінен алыстығы мен жабдықтардың тапшылығы үлкен қиындықтар туғызды. Вахтёрлер негізінен жергілікті тұрғындардан таңдалып, орыс тілін нашар меңгерген және күзет қызметі бойынша тәжірибелері болмады [10]. Бұл қызметкерлердің қызмет орнынан кетуі, қару-жарақты жеке үй-жайларда сақтауы және азық-түлікті ұрлауы сияқты жиі бұзушылықтарға әкелді.

Қашудың алдын алу және бақылауды күшейту мақсатында лагерь әкімшілігі тұрақты түрде нұсқаулар беріп, түнгі патрульдер ұйымдастырды. Сонымен қатар, лагерь маңында 20 км радиуста 46 бақылау базасы құрылды. Бұл базалар жергілікті тұрғындардан жасақталып, қашу жағдайында шұғыл әрекет ету үшін арнайы дайындықтан өтті.

“Нәтижесінде, лагерьден қашу фактілері тіркелмеді, бұл қабылданған қауіпсіздік шараларының тиімділігін дәлелдейді”- делінді лагерь басшылығының 1946 жылдың екінші жартысындағы есептерінде [11]. Дені жапон әскери тұтқындарынан құралған бұл лагерьде қашу фактілерінің тіркелмегенін З.Мырзатаевада өз зерттеуінде айтып өткен [8.-28].

Тұтқындар арасында тәртіп бұзушылықтарды болдырмау үшін тұрақты тексерулер жүргізілді. Тексеру барысында пышақтар, өткір заттар мен жинақталатын қайшылар тәркіленді, алайда атыс қаруы немесе суық қару анықталған жоқ. Лагерь тәртібін бұзған тұтқындарға әртүрлі тәртіптік шаралар қолданылды, соның ішінде азық-түлік нормаларын қысқарту немесе жазалау камераларына орналастыру шаралары қарастырылды. Тәртіпті бақылау лагерь басшылығы тарапынан үнемі тексерулер арқылы жүзеге асырылды [11.-49].

Санитарлық жағдайы. Лагерь ішіндегі санитарлық жағдай бөлімшелердің орналасқан жеріне және инфрақұрылымына байланысты бір-бірінен айтарлықтай өзгеше болды. Ащысай сияқты шалғай аудандарда негізгі мәселе таза суға қолжетімділіктің шектеулігі мен толыққанды кәріз жүйесінің болмауы болды. Тұтқындар көбінесе жақын маңдағы су көздерінен су ішті, бірақ олардың сапасы әсіресе құрғақ кезеңдерде төмен болатын. Бұл ішек инфекциялары мен тері аурулары сияқты жиі аурулардан туындады [12].

Күнделікті дезинфекция жұмыстары барақтар, санитарлық аймақтар және ас үйді өңдеуді қамтыды, алайда бұл шаралар жаппай аурулардың алдын алуға жеткіліксіз болды. 1946 жылы лагерь бөлімшелерінде дизентерияның жаппай таралуы тіркелді, оның себебі ластанған су мен санитарлық жағдайлардың дұрыс болмауы еді. Лагерь әкімшілігі қауіп-қатерлерді мейлінше азайту мақсатында қосымша ванналар, дәретханалар және жуыну бөлмелерін салуды ұйымдастырды, бірақ құрылыс материалдары мен жұмыс күшінің тапшылығы бұл процесті баяулатты [13].

Ленгер шахталарында әсіресе ауыр жағдайлар байқалды, мұнда желдету құрылғыларының жоқтығы және антисанитарлық ақуал респираторлық аурулардың таралуына себеп болды. Тұтқындарға тек минималды мөлшерде сабын, тіс пастасы және басқа да жеке гигиена құралдары берілді, бұл олардың денсаулығына кері әсерін тигізді. Есептер бойынша, 1947 жылы лагерь әкімшілігі медициналық дәрі-дәрмектер мен витаминдер жеткізуді ұйымдастырды, бұл тұтқындардың жағдайын біршама жақсартты, бірақ мәселенің жүйелі шешілуіне әкелмеді [14].

Шымкент, Мырғалымсай бөлімшелері қалалық ресурстарға жақын болғандықтан басқа бөлімшелермен салыстырғанда инфрақұрылымы жақсырақ болды. Дегенмен, №348 лагерьдің барлық бөлімшелерінде білікті медициналық персонал мен санитарлық жабдықтардың жетіспеушілігі маңызды мәселе болып қала берді.

Еңбекке пайдалану. №348 лагерьінде әскери тұтқындардың еңбегі олардың біліктілігі мен физикалық жағдайына сәйкес ұйымдастырылды, бұл өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы және құрылыс нысандарында тұтқындардың еңбегін кең ауқымда пайдалануға мүмкіндік берді. Тұтқындар бригадалар мен роталарға бөлініп, олардың әрқайсысын әскери тұтқындар арасынан тағайындалған бригадирлер мен командирлер басқарды. Бұл құрылым еңбек процестерін тиімді басқаруға мүмкіндік берді.

Ащысай полиметалл комбинаты, Мырғалымсай руднигі, Ленгеркөмір тресінің шахталары және Шымкент қорғасын-мырыш зауыты сияқты нысандарда тұтқындар ауыр физикалық жұмыстарды атқарды: пайдалы қазбаларды өндіру, руда тасымалдау және металдарды өңдеу. Ленгердегі лагерь бөлімшелерінде тұтқындар шахталарды салу және көмір өндіру сияқты аса ауыр жұмыстарымен айналысты. Дегенмен, Ленгеркөмір тресінде еңбек ұйымдастыруда бірқатар кемшіліктерге жол берді, оның ішінде тұтқындар үшін арнайы жұмыс учаскелерінің болмауы, бұл бірқатар қайшылықтарға әкелді және өндірістік өнімділіктің төмендеуіне әкелді.

Ауыл шаруашылығы саласында, «Горник» кеңшарының базасында тұтқындар дәнді және бұршақ дақылдарын, көкөністертер өсірумен айналысты. Бұл нысандардағы жұмыс күні 10 сағатқа созылды, бұл стандартты жұмыс уақытынан ұзақ болды. Ресурстар мен жабдықтардың тапшылығына қарамастан, ауыл шаруашылығы қызметі лагерьдің азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне елеулі үлес қосты [15].

Тұтқындардың өндірістік міндеттері тиісті категориялар бойынша бекітілген нормалармен реттелді. Мысалы, екінші категориядағы тұтқындар үшін еңбек нормалары төмендетілді, бұл олардың физикалық жағдайын сақтау үшін пайдалы болды. Еңбек саясатының маңызды элементі – нормаларды асыра орындағаны үшін марапаттау жүйесі болды. Лагерь әкімшілігі тұтқындарға қосымша пайлар, салқын таңғы ас және ыстық тамақ ұсынды, сондай-ақ темекі мен папирос секілді символикалық сыйлықтар берді.

Дегенмен, еңбек ұйымдастыруда елеулі қиындықтар болды. Білікті ұйымдастырушылардың болмауы салдарынан кейбір білікті мамандар аса ауыр жұмыстарға тартылды, мысалы, вагондарды түсіру жұмыстарында. Ленгер шахталарында жұмыс орындарының дайын болмауына байланысты үзілістер жиі болды, бұл еңбек өнімділігін айтарлықтай төмендетті.

Тағы бір маңызды мәселе – еңбек қауіпсіздігі. Шахталар мен свинец зауытында жарақат алу деңгейі жоғары болды, себебі тұтқындар токсиндік заттармен жиі байланыста болды. Арнайы киім мен қорғаныс құралдарының болмауы жағдайды қиындатты. 1946 жылдың бірінші тоқсанынында бір шахтаның өзінде екі өліммен аяқталған апат тіркелді [16].

Еңбек жағдайын жақсарту үшін лагерь әкімшілігі мен шаруашылық органдары бірлескен шаралар өткізді. Мысалы, арнайы құрал-жабдықтар қоймалары құрылды, қосымша тамақтану жүйесі енгізілді және моральдық рухты көтеру үшін мәдени-демалыс шаралары ұйымдастырылды.

Лагерьде ішкі өндірістік жұмыстар да белсенді дамыды, мысалы, құрама аяқ киім жасау және қосымша тапсырмаларды орындау. Бұл жұмыстар лагерьдің қажеттіліктерін қамтамасыз етіп, орталықтандырылған жабдықтау жүктемесін азайтты. Алайда, бұл шарада жеткіліксіз болды.

№348 лагеріндегі еңбекке пайдалану айтарлықтай экономикалық нәтижелерге қол жеткізді. Жалпы алғанда, еңбек ұйымдастырудағы қиындықтар мен материалдық тапшылықтарға қарамастан, әскери тұтқындары Оңтүстік Қазақстан экономикасын қалпына келтіруге елеулі үлес қосты. Бұл үлес әскери тұтқындар лагерлеріндегі еңбек пайдалануды әрі қарай зерттеудің қажеттілігін растайды. Алайда, бұл жетістіктер тұтқындардың физикалық және моральдық ауыртпалықтарымен бірге болды, бұл ГУПВИ лагерлеріндегі еңбек пайдалану жүйесін зерттеудің маңызды екенін көрсетеді.

Тұрмыс жағдайы. №348 лагерь әскери тұтқындарды орналастырудың, еңбекке тартудың және тұрмыстық жағдайларын ұйымдастырудың кеңестік жүйесіндегі маңызды объектілердің бірі болды. Лагерьдің әр бөлімшесіндегі тұтқындардың тұрғын үй жағдайы, инфрақұрылым, жөндеу жұмыстары, санитарлық талаптардың сақталуы әкімшіліктің жүргізген шараларына байланысты өзгеріп отырды.

№1 лагерь бөлімшесінде (Ащысай руднигі) тұтқындар кірпіштен салынған ғимараттарға орналастырылды. Жалпы тұрғын үй алаңы 710 м² болып, онда 455 тұтқын орналастырылды. Бөлмелер пешпен жылыту жүйесіне негізделді. Лагерь аймағында су құбыры жүргізілгенімен, оның тұрақсыз жұмыс істеуі тұтқындарды суды қолмен тасуға мәжбүрледі. Әр 17 адамға 1 жуыну құрылғыдан бөлінді. Дәретханалар 12 адамға 1 орындық есебімен салынды. Киім мен төсек-орынды кептіру үшін 100 жиынтыққа арналған кептіргіш бөлме ұйымдастырылды. Жарықтандыру мәселесі толық шешілмеді: электр шамдары жетіспеді. Лагерьде жеке монша мен кір жуатын орындар болмағандықтан, тұтқындар бұл қажеттіліктерін шаруашылық ұйымдарының нысандарында өтеді [17].

№2 лагері (Мырғалымсай) бастапқыда Хантағы мекенінде орналасып, кейіннен Мырғалымсайға көшірілді. Жалпы тұрғын үй аумағы 672 м² болса да, 532 адам орналасты. Барақтар ағаштан салынып, екі қабатты нарлар орнатылды. Су қажеттілігі орталық жүйе арқылы қамтамасыз етілді. Әр 12 адамға 1 жуыну құрылғы, 20 адамға 1 дәретхана орны бөлінді. Киім-кешек пен төсек-орынды кептіру үшін арнайы бөлмелер жабдықталды. Лагерьде өз моншасы және кір жуатын орны болды. Дезинфекциялық камерасы бар монша сағатына 45 адамға дейін қызмет көрсете алды [18].

№3 лагерь бөлімшесі (Чимкент қорғасын-мырыш зауыты) кірпіштен салынған барақ типті ғимараттардан тұрды. Жалпы тұрғын үй алаңы 672 м², 484 адам орналасты. Жылыту пешпен жүзеге асырылды, сумен қамтамасыз ету орталық жүйе арқылы жүргізілді. Жуыну құрылғысы 28 адамға 1 кран, ал дәретханалар 17 адамға 1 орындық есебімен жабдықталды. Лагерьде жеке монша болмағандықтан, тұтқындар шаруашылық ұйымдарының моншаларын пайдалануға мәжбүр болды [19].

№4 лагерь бөлімшесі (Ленгер көмір шахталары) 1095 м² тұрғын үй алаңын қамтып, 768 адам орналасты. Екі қабатты нарлардың 50%-ы вагондық үлгіге ауыстырылды. Пешпен жылыту қолданылды, су орталық құбырлардан жеткізілді. Әр 12 адамға 1 жуыну құрылғысы, 20 адамға 1 дәретхана орны есептелді. Киім-кешекті кептіру үшін арнайы орындар ұйымдастырылды [20].

№348 лагерь бөлімшелеріндегі әскери тұтқындардың тұрғын үй жағдайлары әртүрлі деңгейде болды. Кейбір бөлімшелерде тұрғын үй қоры салыстырмалы түрде жақсы жабдықталғанымен, көп жағдайда тұтқындар белгіленген нормалардан әлдеқайда жоғары тығыздықта орналасты. Санитарлық-гигиеналық талаптардың сақталуы, жылыту және су жүйесінің жағдайы әр лагерь бөлімшесінде әртүрлі деңгейде ұйымдастырылды.

Лагерь әкімшілігі тұрғын үй жағдайларын жақсарту үшін түрлі шаралар қабылдағанымен, құрылыс материалдарының тапшылығы мен логистикалық қиындықтар бұл процесті баяулатты.

Материалдық қамтамасыз етілуі. Лагерь бөлімшелерінің жабдықтау базасы – Түркістаннан алыс орналасуы, көлік инфрақұрылымының әлсіздігі, азық-түлік пен киім-кешек жеткізудегі кешігулер, қойма қорын дұрыс басқармау сияқты мәселелер тұтқындардың өмір сүру жағдайына кері әсерін тигізді.

Лагерьдің төрт бөлімшесі Түркістан жабдықтау базасынан 42-210 км қашықтықта орналасты. Жолдың нашарлығы, ауа райының қолайсыздығы, теміржол вагондарының жетіспеуі азық-түліктің уақытында жеткізілуін қиындатты.

Негізгі азық-түлік қоры ұн, түрлі жармалар, ет, май және көкөністерден тұрды. Бірақ ет, май, картоп және көкөністердің жетіспеуі тұтқындардың тамақтану сапасын төмендетті. Мысалы, 1946 жылдың бірінші тоқсанында лагерь 5 тонна күріш, 500 кг өсімдік майы және жарма ала алмады. Картофельмен қамтамасыз ету 10%-ды ғана құрады, картоп қоймасы орналасқан Қостанайдан 95 тонна өнімді тасымалдауға мүмкіндік болмады [21].

Өнімдер дұрыс үлестірілмегендіктен, бір лагерь бөлімшесінде белгілі бір азық-түлік артық сақталса, басқа бөлімшелерде мүлдем жетіспей отырды. Бұл жағдай тұтқындардың тамақтану сапасына кері әсерін тигізді.

Әскери тұтқындардың тамақтану жағдайы біркелкі болғанымен, олардың рационы бөлімшеге жеткізілетін азық-түлік қорына тікелей тәуелді еді. Жабдықтау жүйесіндегі іркілістер мен тасымалдау мәселелеріндегі олқылықтар қажетті өнімдердің тапшылығына әкеліп, нәтижесінде тұтқындардың тағамдық рационының калориялық құндылығы төмендеді. Күнделікті тағам мөлшерінің орташа калориялығы 2582 ккал деңгейінде болғанымен, бұл ауыр физикалық еңбекпен айналысатын тұтқындар үшін жеткіліксіз еді.

Кейбір жағдайларда тұтқындардың арасынан аспаздар таңдалып, олар орыс тағамдарын дайындаумен айналысты, бұл тағамның дәмдік сапасын жақсартып, бірсарынды мәзірді аздап әртараптандыруға мүмкіндік берді. Алайда, негізгі азық-түлік

жетіспеушілігі мен қоректік заттардың теңгерімсіздігі тұтқындардың денсаулығына кері әсер етті, бұл олардың еңбек өнімділігінің төмендеуіне алып келді.

Тұтқындар арнайы киіммен тек жерасты және қауіпті жұмыстарға бөлінген жағдайда ғана қамтамасыз етілді, ал ашық аландарда жұмыс істегендерге арнайы киім берілмеді. Лагерьге жеткізілген қысқы аяқ киімдер қыстың алғашқы кезеңінде-ақ 50%-ға дейін тозып, әскери тұтқындардың денсаулығына айтарлықтай қауіп төндірді.

Лагерь әскери тұтқындарды қыстық киіммен қамтамасыз еткенімен, аяқ киім тапшылығы басты мәселе болды. Ленгер шахталарында жұмыс істейтін тұтқындардың аяқ киімі батпақ пен ылғалдың әсерінен тез тозды. Жөндеу шеберханалары жұмыс істегенімен, оларда қажетті құрал-жабдықтар мен материалдар жетіспеді. Лагерьге жөндеу жұмыстары үшін 50 кг жыртық маталар жеткізілгенімен, оның сапасы нашар болды және жалпы қажеттіліктің тек 2-3%-ын ғана қанағаттандырды [22].

1946 жылдың жазында лагерь 1000 жұп ағаш табанды аяқ киім дайындауды қолға алды, бірақ бұл уақытша шешім ғана еді. Жазғы киімдерді жөндеуге және дайындауға да арнайы жұмыстар жүргізілді. Бұған қоса, лагерьде қарапайым аса қажетті құрал-жабдықтардың өзі жетіспеді: шелек, термос, кастрөл, шөміш, бөшкелер тапшылығы сақталды. Тұтқындардың өз күшімен кейбір тұрмыстық заттар дайындалғанымен, қажетті материалдардың жоқтығы бұл процесті тежеді.

Лагерьде 12 автокөлік болғанымен, олардың тек 3-уі ғана жұмыс істеді, қалғандары қосалқы бөлшектердің жоқтығынан жөндеуге келмеді. Жанармай тапшылығы, жолдың қолайсыздығы және қысқы борандар көлік қозғалысын қиындатты. Сонымен қатар, лагерьде 56 ат және 28 жүк арбасы болғанымен, олардың барлығы толық пайдаланылмады. Автокөлік пен ат арбалары қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілмеді, бұл олардың тиімді жұмыс істеуіне кедергі келтірді [23].

Лагерь әкімшілігінің күш-жігеріне қарамастан, әскери тұтқындарды қажетті заттармен қамтамасыз ету деңгейі төмен болды. Әр бөлімшеде тұтқындар сауда дүңгіршектерінен сабын, тіс ұнтағын, темекі, сіріңке және басқа да негізгі тауарларды сатып ала алатын еді. Алайда, сатып алатын зат түрлері мен мөлшері жиі шектеулі болды, әсіресе шалғай бөлімшелерде. Лагерьді өндірістік құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету де қиындықтар туғызды. Құралдардың жетіспеуі, олардың сапасының төмендігі және жұмыс орындарының тиісті деңгейде дайындалмауы жиі өндірістің тоқтап қалуына әкелді. Бұл жағдайды жақсарту үшін лагерь әкімшілігі арнайы құрал-жабдық қоймаларын ұйымдастырып, олардың сақталуы мен жарамдылығына жауапты тұлғаларды тағайындады.

№348 лагерь басқару және пайдалану жүйесі күрделі құрылымға ие болды және оның әртүрлі аспектілері жан-жақты қарастыруды қажет ететін маңызды зерттеу нысаны болып табылады.

Еңбек қауіпсіздігі. №348 лагерьдегі еңбек жағдайлары қажетті қауіпсіздік стандарттарына жиі сәйкес келмеді, бұл көптеген жарақаттар мен жазатайым оқиғаларға әкелді. Әсіресе, «Ленгеркөмір» тресінің шахталарында және Шымкент қорғасын-мырыш зауытының цехтарында жұмыс істеу аса қауіпті болды. Әскери тұтқындар улы заттармен жұмыс істеу кезінде қажетті қорғаныс құралдарынсыз еңбек етті, ал желдету жүйесінің жоқтығы олардың денсаулығына үлкен қауіп төндірді. Сонымен қатар, тұтқындарға берілген аяқ киім сапасыз болып, тез тозып қалатын, бұл олардың еңбек ету жағдайын одан әрі нашарлатты [24].

1946 жылдың бірінші тоқсанында лагерьде екі өлім жағдайы тіркелді, ал әртүрлі деңгейдегі жарақат алған тұтқындардың саны айтарлықтай көп болды. Техника қауіпсіздігінің сақталмауы мен қажетті қорғаныс құралдарының болмауы №348 лагерьдегі еңбек жағдайының қаншалықты ауыр болғанын көрсетеді.

Отын мәселесі. Лагерьді жылыту және тамақ дайындау үшін отынмен қамтамасыз ету әкімшіліктің негізгі міндеттерінің бірі болды. Негізінен көмір мен отын

пайдаланылды, олар жергілікті көздерден, әсіресе Ленгер шахталарынан жеткізілді. Алайда қыс мезгілінде отын тасымалдауда үзілістер орын алып, бұл тұрғын барақтар мен әкімшілік ғимараттардағы температураның айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

Отынды үнемдеу мақсатында оның бөлінуіне қатаң нормалар енгізілді. Кейбір лагерлік бөлімшелерде тұтқындар өздері отын жинауға қатысып, көмір тапшылығын ішінара өтеуге мүмкіндік алды. Ал көмір өндірілетін бөлімшелерде отынмен қамтамасыз ету тұрақты болғанымен, көлік құралдарының жетіспеуі мен тасымалдау шектеулері салдарынан өндірілген көмірдің бір бөлігі тиімсіз пайдаланылды [25].

Лагерь әкімшілігінің есептері 1947 жылға қарай отынмен қамтамасыз ету жағдайының жақсарғанын көрсеткенімен, логистика және бөлініс мәселелері әлі де сақталды. Отын ресурстарын басқаруды тиімдірек ұйымдастыру үшін есепке алу және бақылау жүйелері енгізілді. Сонымен қатар, балама отын көздерін, мысалы, шымтезек пен өсімдік қалдықтарын пайдалану бастамалары ынталандырылды.

Қорытынды

№348 лагерь Кеңес Одағының соғыстан кейінгі кезеңдегі еңбекке мәжбүрлеу жүйесінің маңызды элементтерінің бірі болды. Оның негізгі мақсаты – әскери тұтқындарды жұмыс күші ретінде пайдалану арқылы өңірдің өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық салаларын дамыту болды. Алайда, бұл процесс ауыр еңбек жағдайларымен, санитарлық-гигиеналық талаптардың сақталмауымен және материалдық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігімен қатар жүрді.

Лагерьдегі тұтқындар тау-кен өндірісінде, құрылыс жұмыстарында және ауыл шаруашылығында еңбек етті. Еңбек қауіпсіздігі талаптары сақталмағандықтан, әсіресе шахталар мен зауыттарда жұмыс істеген тұтқындар жоғары қауіп-қатерге тап болды. Санитарлық жағдайдың төмендігі мен медициналық көмектің шектеулігі тұтқындардың денсаулығына кері әсерін тигізді.

Материалдық қамтамасыз ету жүйелі қиындықтарға тап болды. Азық-түлік тапшылығы мен қыстық киімнің жетіспеуі тұтқындардың өмір сүру жағдайын нашарлатты. Тұрғын үй жағдайлары бөлімшелерге қарай өзгеріп отырды, алайда көп жағдайда тұтқындар белгіленген нормалардан әлдеқайда жоғары тығыздықта орналастырылды.

Зерттеу нәтижелері №348 лагерьдің Оңтүстік Қазақстан экономикасын қалпына келтіруге үлес қосқанын көрсеткенімен, бұл жетістіктер ауыр еңбек пен адам құқықтарының бұзылуы есебінен жүзеге асырылды. Архивтік құжаттарды талдау лагерьдің еңбекке мәжбүрлеу жүйесіндегі орны мен әскери тұтқындардың өмір сүру жағдайларын объективті бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеу Кеңес Одағындағы әскери тұтқындар лагерлерінің әлеуметтік-экономикалық маңызын түсінуге және еңбекке мәжбүрлеу жүйесін ғылыми тұрғыда қайта қарастыруға негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мотревич В. П., Старикова О. Н. Лагеря ГУПВИ НКВД (МВД) СССР на территории Казахской ССР в 1941-1950 гг. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан. 2016. [Электронный ресурс] - URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43711/1/03-ach-2016.pdf>. (дата обращения 04.12.2023)
- 2 Дильманов С. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (1930–1956 гг.). Диссертация на соиск.д-ра ист. наук. -Алматы, –2002. – 350 с.
- 3 Михеева А. Иностранцы военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941 – начало 50-х гг. XX века). Дисер. – Караганда, –2007. – 190 с.
- 4 Елеуханова С. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.). - Караганда, – 2009. – 30 с.
- 5 Бекмагамбетов Р. Иностранцы военнопленные в системе принудительного труда в Казахстане (1941–1950 гг.). - Алматы, – 2009. – 27 с.
- 6 Алтаев А., Жангутин Б. ГУПВИ: военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1939–1951 гг.): Уч. пособие. В 3-х ч. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2006. 104 с.; Жангутин Б. ГУПВИ:

военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1941–1951 гг.) // Отечественная история. 2008. №2. С. 107-114.

7 Сайлан Б.С., Құрбанбай Ә.Т. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Қазақстан жеріндегі әскери тұтқындар жағдай. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(68), – 2021. – Б. 60-66 <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.09>

8 Мырзатаева З.Б. СССР НКВД-МВД №348 жапон әскери тұтқындарының лагері және Ащысай полиметалл комбинаты тарихынан. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(69), – 2021. – Б. 23-33 <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.03>

9 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД (Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Түркістан облысы бойынша департаменті), 9 қор, 17 іс, 2 -п.

10 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 17 іс, 4 -п

11 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 96/521.Арх.61,48-49-п

12 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 47 іс, 17 -п

13 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 17 іс, 7 -п

14 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 28 іс, 11 -п

15 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 47 іс, 19 -п

16 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 47 іс, 18 -п

17 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 28 іс, 12 -п

18 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 17 іс, 14 -п

19 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 47 іс, 19 -п

20 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 17 іс, 21 -п

21 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 28 іс, 28 -п

22 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 47 іс, 21 -п

23 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 17 іс, 34 -п

24 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 96/521.Арх.61, 71-п

25 ҚР БП ҚСЖАЕК ТОД, 9 қор, 47 іс, 24 -п

ВОЕННОПЛЕННЫЕ В СОВЕТСКИХ ТРУДОВЫХ ЛАГЕРЯХ: НА ПРИМЕРЕ ЛАГЕРЯ №348

Аннотация

В статье исследуется создание, функционирование и экономическая роль лагеря №348 в Южном Казахстане. В рамках политики принудительного труда военнопленных в послевоенном СССР они широко использовались в промышленном, строительном и сельскохозяйственном секторах. В данном лагере содержались преимущественно японские военнопленные, которые работали на тяжёлых производственных объектах, таких как Ачисайский полиметаллический комбинат, Чимкентский свинцово-цинковый завод и шахты Ленгеруголь. В ходе исследования использованы архивные документы, недавно введенные в научный оборот и ранее имевшие гриф «секретно» и «совершенно секретно». Кроме того, применён комплексный анализ исторических исследований, официальных отчётов и статистических данных.

Цель исследования на основе научных методов историко-сравнительного, системного и количественного анализа, определить место лагеря №348 в системе принудительного труда в СССР. Детально рассмотрены структура лагеря, условия труда военнопленных, соблюдение санитарно-гигиенических норм, а также обеспечение питанием и медицинской помощью. Анализируются условия жизни заключённых, их влияние на производительность труда и социальное положение. Также дана оценка вкладу лагеря №348 в промышленное развитие региона и его экономическое значение.

Результаты исследования позволяют глубже понять структуру лагерей для военнопленных на территории Казахстана и их социально-экономическое значение. Полученные материалы могут быть использованы для дальнейшего изучения системы советских трудовых лагерей и пересмотра научных подходов к исследованию политики принудительного труда в послевоенный период.

Ключевые слова: лагерь №348, военнопленные, принудительный труд, Южный Казахстан, советские трудовые лагеря, архивные документы.

PRISONERS OF WAR IN SOVIET LABOR CAMPS: THE CASE OF CAMP NO 348

Abstract

This article examines the establishment, operation, and economic role of Camp No. 348 in South Kazakhstan. Within the framework of the Soviet Union's post-war forced labor policy, prisoners of war were extensively utilized in the industrial, construction, and agricultural sectors. The camp primarily housed Japanese prisoners of war, who were subjected to harsh labor conditions at industrial sites such as the Achisay Polymetallic Combine, the Shymkent

Lead-Zinc Plant, and the Lenger Coal Mines. This study is based on archival documents that have only recently been introduced into academic circulation, previously classified under the security markings «secret» and «top secret.» A comprehensive analysis of historical research, official reports, and statistical data was also conducted.

The main aim of the study is to determine the place of camp No. 348 in the forced labor system in the USSR based on scientific methods of historical, comparative, systematic and quantitative analysis. The camp's structure, labor conditions of the prisoners, compliance with sanitary and hygienic norms, and food and medical supply issues, are examined in detail. The study analyzes the impact of harsh living conditions on labor productivity and the overall social status of the prisoners. Furthermore, the article assesses the contribution of Camp No. 348 to industrial development and its economic significance for the region.

The findings of this research contribute to a deeper understanding of the structure of POW camps in Kazakhstan and their socio-economic importance. The obtained materials serve as a foundation for further studies on Soviet labor camps and a reevaluation of the forced labor system in the post-war period from a scientific perspective.

Key words: Camp No. 348, prisoners of war, forced labor, South Kazakhstan, Soviet labor camps, archival documents.

REFERENCES

- 1 Motrevich V. P., Starikova O. N. Lagerya GUPVI NKVD (MVD) SSSR na territorii Kazahskoi SSR v 1941-1950 gg. [*Camps of the GUPVI NKVD (MVD) of the USSR on the territory of the Kazakh SSR in 1941-1950. (number and dislocation)*]. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-rakticheskoi konferencii, posvyashchennoi 25-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazahstan. 2016. Available at - URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43711/1/03-ach-2016.pdf> [in Russian]. (accessed: 04.12.2023).
- 2 Dilmanov S. Ispravitelno-trudovye lagerya na territorii Kazahstana (1930–1956 gg.) [*Forced labor camps in Kazakhstan (1930-1956)*]. - Almaty. 2002. 350 p. [in Russian]
- 3 Miheeva A. Inostrannye voennoplennyye i internirovannyye v Centralnom Kazahstane (1941 – nachalo 50-h gg. XX veka) [*Foreign prisoners of war and internees in Central Kazakhstan (1941 – early 1950s)*]. - Karaganda. 2007. 190 p. [in Russian]
- 4 Eleuhanova S. Istoriya Karlaga: ohrana, rezhim i usloviya soderzhaniya zaklyuchennykh (1930–1956 gg.) [*The history of Karlag: guards, regime and conditions of detention of prisoners (1930-1956)*]. - Karaganda. 2009. 30 p. [in Russian]
- 5 Bekmagambetov R. Inostrannye voennoplennyye v sisteme prinuditel'nogo truda v Kazahstane (1941–1950 gg.) [*Foreign prisoners of war in the forced labor system in Kazakhstan (1941-1950)*]. - Almaty. 2009. 27 p. [in Russian]
- 6 Altaev A., Zhangutin B. GUPVI: voennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazahstana (1939–1951 gg.): Uch. Posobie [GUPVI: prisoners of war and internees in Kazakhstan (1939-1951)]. V 3-h ch. Almaty: KazNPU im. Abaya, 2006. 104 p.; Zhangutin B. GUPVI: voennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazahstana (1941–1951 gg.) [GUPVI: prisoners of war and internees in Kazakhstan (1941-1951)] // Otechestvennaya istoriya. 2008. №2. P. 107-114. [in Russian]
- 7 Sailan B.S., Qurbanbai Ä.T Ekinşi dñiejüzılık soğystan keingı Qazaqstan jerindeğı äskeri tñtqyndar jağdai [The situation of prisoners of war in Kazakhstan after the Second World War]. Abai atyndağy QazÜPU-nıñ habarşysy, «Tarih jäne saiasi-äleumettik ğylymdar» seriasy, No1(68), 2021 j. P. 60-66 <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-5461.09> [in Kazakh]
- 8 Myrzataeva Z.B. SSSR NKVD-MVD №348 japon äskeri tñtqyndarynyñ lageri jäne Aşşysai polimetall kombinaty tarihyndan [From the history of the camp of Japanese prisoners of war No. 348 of the NKVD-MVD of the USSR and the Ashchysai polymetallic combine]. Abai atyndağy Qazaq ðlttyq pedagogikalyq universiteti habarşysy «Tarih jäne saiasi-äleumettik ğylymdar» seriasy, №2(69), 2021. P. 23-33. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.03> [in Kazakh]
- 9 KR BP KSzhAEK TOD (The Department of the Turkistan Region of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan), Fund 9, Case 17, Item 2.
- 10 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v., 17 case, 4- item
- 11 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 96/521.Ar.h.61, 48-49- item.
- 12 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 47 case, 17- item.
- 13 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 17 case, 7- item.
- 14 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 28 case, 11- item.
- 15 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 47 case, 19- item.
- 16 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 47 case, 18- item.
- 17 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 28 case, 12- item.
- 18 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 17 case, 14- item.
- 19 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 47 case, 19- item.
- 20 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 17 case, 21- item.

- 21 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 28 case, 28- item.
22 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 47 case, 21-item.
23 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 17 case, 34 -item.
24 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 96/521.Ar.h.61, 71-item.
25 KR BP KSzhAEK TOD, 9 v, 47 case, 24- item.

Information about authors:

Lazat Dinashева – **corresponding author**, PhD in history, associate professor of the Humanitarian School of the International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: Lazat.Dinashева@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>

Barshagul Isabek – PhD in history, associate professor of the Department of World History and Religious Studies, South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: barsha73@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Информация об авторе:

Лазат Динашева – **основной автор**, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Гуманитарной школы Международного университета туризма и гостеприимства, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: Lazat.Dinashева@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>

Баршагуль Исабек - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «Мировая история и религиоведение», Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: barsha73@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Авторлар туралы ақпарат:

Лазат Динашева – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық мектептің қауымдастырылған профессоры, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Lazat.Dinashева@iuth.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>

Баршагүл Исабек – тарих ғылымдарының кандидаты, «Әлем тарихы және дінтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: barsha73@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Ә.Б. Шалманова^{1*}, Р.А. Бекназаров¹¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы*e-mail: aliya_sh83@mail.ru**МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****Андатпа**

Мақаланың мақсаты Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының шаруашылығын сипаттау және қазіргі замандағы өзгерістерге бейімделуін көрсету болып табылады. Мақалада Моңғолияда қоныстанған қазақ диаспорасының негізгі шаруашылығы – жартылай көшпелі мал шаруашылығы және қосалқы – диқаншылық туралы баяндалады. Қазақтар елдің батыс бөлігінде – соның ішінде Баян-Өлгий және Ховд аймақтарында шоғырланғандықтан басты назар бұл өлкедегі қазақ этникалық тобының шаруашылығына аударылып, елдің басқа аймақтарымен салыстырылады. Географиялық орта мен жергілікті ауа-райына бейімделіп, урбанизация, жаһандану үрдісі заманында белгілі бір дәрежеде өзгеріске ұшыраған, дегенмен де дәстүрлі сипатын жоймаған мал өсіру әдістері де қарастырылады. Мал санының өсімі, диқаншылық өнімдерінің көрсеткіші сараланып, оған әсер еткен факторлар анықталады.

Негізгі дерек ретінде бірнеше жылдарда жүргізілген Моңғолия кешенді экспедиция барысында жиналған түздік материалдар қолданылды. Зерттеу нәтижесінде авторлар қазіргі замандағы урбанизация, жаһандану үрдісіне қарамастан Моңғолиядағы қазақтардың негізгі шаруашылығы жартылай көшпелі мал шаруашылығын жүргізуіне жергілікті табиғи-климаттық жағдай әсер етумен бірге, елдегі моңғол тілдес халықтың да ұқсас шаруашылықпен айналысуы және мемлекет тарапынан қолдау табуы, бұл саланың ел экономикасы дамуының басты бағыттарының бірі болуы әсер етеді деген қорытындыға келді.

Негізгі сөздер: Моңғолия, қазақтар, диаспора, мал шаруашылығы, дәстүр, диқаншылық

Кіріспе

«Батыс Моңғолия қазақтарының дәстүрлі мәдениеті – мал шаруашылығынан, өзіндік қоныстану жүйесінен бастап салт-дәстүрлік тұрмыс көріністеріне, халықтық таным-түсініктеріне дейін жан-жақты сақталған дүние жүзіндегі көп жағынан бірегей жалғыз жер» [1] екені рас.

Моңғолияның батыс аймақтарын мекендейтін қазақ диаспорасының негізгі шаруашылығы жартылай көшпелі мал шаруашылығы болып табылады. Тарихшы З.Қинаятұлының пайымдауынша, XIX ғ. екінші жартысында – XX ғ. бірінші жартысында саяси оқиғалардың салдарынан мұнда көшіп келудің «ең бір шешуші себебі – малына жайлы жер, жанына жайлы қоныс іздеушілік...» болды [2].

Моңғолия Орталық Азияның солтүстік-шығысындағы қоңыржай белдеуіндегі дала, шөлейт мен шөл аймақтарында орналасқан. Елдің көп бөлігі 1000–2000 м биіктікте орналасқан, елдің батысында және солтүстік-батысында таулар және шығысында биік жазықтар басым. Климаты құрғақ, күрт континенталды, қоңыржай, ауа температурасының үлкен маусымдық және тәуліктік ауытқулары бар. Қысы суық, аз қарлы, күн шуақты, қаңтардағы орташа ауа температурасы солтүстікте -35 °С (минимум -50 °С дейін), оңтүстікте -10 °С. Жазы жылы, бірақ қысқа. Шілде айында орташа температура 18-ден 26 °С дейін (максимум 40 °С дейін) жетеді. Солтүстікте жауын-шашын 200–300 мм, қиыр оңтүстікте, әсіресе оңтүстік-батыста 100 мм-ден аз, тауларда жылына 500 мм-ге дейін (ең көбі жазда) жауады. Моңғол Алтайының тауларында мұздықтар жатыр [3]. Моңғолияның табиғаты мен климаты мал шаруашылығын жүргізуге қолайлы болғандықтан жыл он екі ай мал тебіндеп жайылады. Қаһарлы қыс күндері мал қашада ұсталып, шөп беріледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Моңғолияны мекендейтін қазақтардың қазіргі замандағы шаруашылығы – жартылай көшпелі мал шаруашылығы және диқаншылық туралы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде азын аулақ баяндалады. Мәселен, З.Қинаятұлының [4],

Х.Мухамадиұлының [5] еңбектерінде XIX ғ. аяғынан бастап 1990 жыл аяғына дейінгі Моңғолия қазақтарының тарихы, елдің батыс аймақтарындағы қыстау орындары, диқаншылықпен айналысу тарихы, статистикалық мәліметтер т.б. сипатталған. Б.Әшімов өзінің түздік материалдарын негізге ала отырып, өз мақаласында Моңғолия қазақтарының шөп дайындау тәсілдері, мерзімі, ерекшеліктері және малға берілетін шөптердің түрлерін де баяндайды [6]. Шетелдік ғалымдардың бірі П.Финке соңғы шыққан еңбегінде Ховд аймағын мекендейтін қазақ этникалық тобының мал шаруашылығы мен диқаншылығы туралы көпжылдық зерттеу нәтижелерін ұсынады. Ол өзінің 1991 жылдан бастап бұл аймақта жинаған материалдарын талдау арқылы 1990 жылдар басындағы және 2000 жылдардағы жағдайды салыстырып Ховд аймағы қазақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттайды [7]. Келесі зерттеуші А.Портиш Баян-Өлгийде жүргізген зерттеулеріне сүйене отырып, мал өнімдерінің қолданысы туралы жазады [8].

Ал бұл мақаланың авторлары жарияланған еңбектерді саралай отырып, 2007, 2008, 2013, 2023 жж. қыс, көктем, жаз, күз мезгілдерінде жүргізілген этнографиялық, этносоциологиялық зерттеулер қорытындыларын баяндайды. Бұл зерттеу жұмыстары Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнология бөлімі қызметкерлерінің және өнертанушы, архитектор т.б. ғалымдардың қатысуымен өткізілген Моңғолия кешенді экспедициясы (жетекші т.ғ.д., профессор С.Е.Әжіғали) барысында жүргізілді. Этнографиялық әдістер – бақылау, интервьюге қосымша жергілікті тұрғындар арасында сауалнама жүргізіліп, статистикалық мәліметтер қолданылды. Түздік зерттеулер қазақтар көп шоғырланған Баян-Өлгий, Ховд аймақтарында және Ұланбатор қ., Төв (Угталцайдам сұмыны, Налайх қ.), Дархан-Уул (Шарынгол, Хонгор сұмындары), Хэнтий (Шандығын сұмыны, Бэрх қ.) аймақтарында жүзеге асырылды. Осылайша әр жылдарда және әр маусымда жиналған мәліметтерге салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік болды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Моңғолия қазақтары арасында жүргізілген этносоциологиялық зерттеулер бойынша жергілікті қазақтар мал шаруашылығын ата-бабадан жалғасып келе жатқан шаруашылық ретінде қабылдайды. Респонденттердің 84%-ы ата-бабаларының мал шаруашылығын жүргізу тәжірибесі айтарлықтай табысты болды, 13%-ы – онша сәтті емес, 3%-ы – сәтсіз болды деп есептейді.

Егер «Кеңестік Қазақстандағы индустрияландыру, ұжымдастыру, урбанизация, білім берудің, қазіргі медицинаның таралуы бұрынғы көшпелі мәдениеттің жойылуына ықпал етсе, Моңғолияда біршама басқаша әлеуметтік-экономикалық жағдайлар аясында біршама қолайлы себептермен (климат пен ландшафттың ұқсастығы, кәдімгі мал шаруашылығымен айналысу мүмкіндігі, мемлекеттің араласпауы) қазақтар бұрынғы жартылай көшпелі өмір салтын материалдық және рухани мәдениеттегі барлық белгілерімен сақтап қалды» [9] деген ғалымдардың жасаған тұжырымымен келісеміз.

Малды суықтан қорғау, аман сақтауда мал қорасының маңызы зор. Баян-Өлгий өлкесінде 1960–1990 жж. аралығында мал қорасын дайындау жұмыстары жүрілді. 1965-ші жылы 2068, 1975-ші жылы 2590, 1992-ші жылы 2941 мал қорасы болды. 1996 жылдан бастап мал қоралары, құдықтар жеке меншікке берілді [5. – 123].

Қазақтар негізінен Қобда, Сагсай, Дэлүүн, Соғақ өзені бойы, Тұлба көлі маңындағы жылы өңірлерді қыстады. Бұл жерлер қар аз түсетін, малды табиғи жайылымда ұстауға қолайлы жерлер болып келеді. Бұл өлкеде көбінесе қараша айының басынан сәуірге дейін болатын. Қыс ұзақ, қатал болуына байланысты малды аман сақтау мақсатында шөп беріп бағуға тырысады. Қыстауда соғым сойып, аң аулап, қолөнер бұйымдарын жасайды.

Көктемде қазақтардың көпшілігі дәстүрлі түрде қыстаудан төлдер мен ұсақ малдарға арналған арнайы қорасы, шөп қашасы бар көктеуге көшеді. Көктеуге көшудің басты себебі қыстау маңындағы жайылымдарда шөптің таусылуы болды. Егер тебіндегі малға шөп жеткілікті болса қыстауда мал төлдетуге қала береді. Қыстауда секілді, көктеуге

көшу кезінде де су көздері – бұлақ, өзен, көлдің бар болуы маңызды болған жоқ. Өйткені малшылар қарды, мұзды ерітіп суды өз қажеттіліктеріне қолданды. Қарды ерітіп төлге, көтерем малға, мініс аттарына да су берді. Ал қалған мал тебіндеу кезінде шөппен бірге қар жеумен шектелді [10].

Ұсақ малдар төлдеуінің негізгі маусымы наурыздың басында басталады және оған бүкіл отбасы мүшелері ат салысады. Мал төлдету науқаны балалардың мектептегі көктемгі каникулымен тұспа тұс келіп жатады. Әр бала осындай қарбалас кезде әр қозы мен лақты және оның енелігін шатастырмай, уақытында еміздіріп, басқа да әлі келетін жұмыстар атқарады. Алғашқы төлді (қозы немесе лақ) «төл басы» деп атайды және оны ерекше күтіп, отбасындағы әр бүлдіршінге атайды. Төл басы сүндет той, әліппе той секілді т.б. тілеуге арнайылап сойылады.

Күндіз төлді желден қорғайтын қашаларда ұстайды, ал түнде оларды жабық қораларға қамайды. Таңертең және кешке қозылар мен лақтарды енеліктеріне жіберіп еміздіріп алады. Көтерем мал төлдегенде, оның сүті шыққанша немесе енелігі өлген төлді басқа енелікке телу үшін сілекей жағып емізеді. Бір аптадан кейін қозылар мен лақтар отығады.

Қыста туылған «арамза төл» және әлсіз төл ыстық үйдің ішіндегі пештің жанында ұсталады. Кейіннен бұл төлді жазда «марқа сою» кезінде союға тырысады [10, – 91], [11].

Жаз айларын қазақтар өзен, көл жағасында жайлауда өткізеді. Бұл мерзім маусымнан бастап балалар мектепке баратын уақыт – қыркүйектің басына дейін жалғасады. Қыркүйектен қарашаға дейін күзеуде мал жаяды. Күзеу ықтау, ойпандау жерде орналасады. Күзгі жайылымдарда малдың төлдеуі жоспарланып, қошқар мен текеден күйек алынып, жұптау жүргізіледі.

Соңғы жылдары мал шаруашылығын жүргізетін жас отбасылар алыс жерлерге көшуге ынталы болмауына байланысты көштің қысқаруы (көбінесе 5-6 км-ге дейін) байқалады, бұл жайылымдардың тозуына әкелуде [12]. Моңғолияның ұлттық Статистика комитетінің мәліметі бойынша, мал санағының алдын-ала нәтижелері бойынша Моңғолиядағы жалпы мал саны 2023 жылдың аяғында 64,7 миллион басты құрады [13].

Ата-бабадан жалғасып келе жатқан дәстүрлі шаруашылығын Кеңес үкіметі тұсында да бірлестіктер құрамында жүргізіп келді. КСРО-ның экономикасындағы дағдарыс Моңғолия Халық Республикасына да әсерін тигізді. 1990 жылдардан бастап, ел экономикасы дағдарысты бастан өткерді, өндірістік кәсіпорындар жұмысын тоқтатты. Бірлестіктердің меншігіндегі мал жекешелендірілді. Экономикалық жағдайдың нашарлауы кезінде ата кәсіп – мал шаруашылығын жүргізу көптеген отбасының табыс көзі болды. Баян-Өлгий аймағында мал шаруашылығын жекешелендіру 1991 жылдан басталды. Х. Мұхамедиұлының мәліметтері бойынша, 1991 жылы 10383 отбасына, 1992 жылы 6606 отбасына мал жекешелендіріліп, 313,6 мың бас мал халықтың меншігіне берілді. Мәселен, 1985 жылы халықтың меншігінде 469,1 мың бас мал болса, 1990 жылы 607,6 мың болды, ал 1992 жылы бұл көрсеткіш Баян-Өлгий аймағында 788,8 мыңға жетті. 1996 жылы басында Баян-Өлгий аймағында 1354,1 мың бас мал болды, оның ішінде 8,5 мың түйе, 80,1 мың жылқы, 119,4 мың сиыр, 694,8 мың қой, 451,3 мың ешкі болды. Жалпы мал басының 95%-ы халықтың меншігінде болды [5. – 122]. 2007 жылғы мәліметтерге сәйкес, Баян-Өлгий аймағында барлығы 1597,3 мың бас мал болды, оның ішінде түйе 4,3 мың, жылқы – 65,7 мың, ірі қара (сиыр, сарлықтар) – 94,8 мың, қой – 641,0 мың, ешкі – 792,0 мың.

2008 жылы қазақтар арасында сауалнама жүргізу нәтижесінде «Қандай мал ұстағыңыз келеді?» деген сұраққа қазақтардың 30% – жылқы, 20% – ешкі, 11% – қой, 16% – сиыр, 5% – сарлық, 0,5% – түйе, 0,5% – құс (тауық), 17% малдың барлық түрін ұстағысы келетіндігін жеткізді [14].

Қазіргі таңда жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын барлық отбасы бес түлік мал ұстамайды. Дегенмен де әрбір аймақтың табиғи-климаттық ерекшеліктеріне

байланысты жылқы, мүйізді ірі қара (сарлық және/немесе сиыр, кәйнек), қой, ешкі барлық дерлік малшының иелігінде бар.

Маңыздылығы бойынша қойлар басты орынға ие. Мұнда кең таралған қой тұқымы – керейдің қызыл қойының еті мен сүті азық болса, жүнінен киіз бұйымдарын, жіп жасайды, терісінен тон, ішік секілді т.б. сырт киім тігеді. Сондай-ақ, қойлар сұмын, аймақ орталықтарындағы базарларда сатылып, малшының табыс көзі болып табылады. Жылқы да жергілікті қазақтардың жартылай көшпелі шаруашылығында маңызды орын алады. Аласа бойлы, қатал ауа-райына төзімді, жыл бойы далада жайылатын, күй талғамайтын қазақ жылқыларын шаруашылықта пайдаланумен қатар, етінен сүйікті тағамдарын жасап, саумалын, қымызын ішеді, қылынан жіп еседі, терісінен жұмсақ бұйымдар жасайды (сур.1).

Сурет 1 - Атқа мінген қазақ және айыр өркешті түйелер. Баян-Өлгий аймағы, Алтай сұмыны, 2008 ж.

Ескерту: Сурет авторлармен жасалынған

Ешкі саны жыл сайын артып келеді. Мысалы, 2006 жылы 2007 жылмен салыстырғанда ешкі басы 79,2 мың басқа өсті. Ал 2018 жылмен салыстырғанда 2019 жылы олардың саны Ховд аймағында 1624,6-дан 1631,3 мыңға, Баян-Өлгий облысында 930,4-тен 933,3-ке өсті. бұған ешкінің өз бағасынан түбіт құны жоғары болуы себеп. Мәселен, бір ірі текеден 1100 г түбіт алынатынын ескерсек 2008 ж. 1 кг түбіт құны 30 000 тугрик немесе 3 158 теңге болды, ал теке 30 000 тугрик тұрды. Бірақ эколог мамандар дабыл қағуда. Өйткені ешкі шөпті тамырымен жейтін болғандықтан, ешкі санының көбеюі жайылымдық жерлердің шөлейт, шөлге айналуына әкеп соқтырады. Осы мақсатта қой басын көбейту мақсатында үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп келеді.

Қырдағы малшылар мүйізді ірі қара мал түрінен көбінесе қасқырға төтеп бере алатын, таулы, тасты жерде өздігінен жайылып жүретін мал – сарлықтарды ұстайды. Таулы аймақтағы табиғи-климаттық ерекшеліктерге байланысты қатал ауа-райына өте төзімді сарлықтарды ұстауы басқа түркі-моңғол тайпаларының ықпалымен емес, қоршаған ортаға бейімделу негізіндегі шаруашылық қажеттіліктерімен байланысты болып табылады. Сарлық сүті сиыр, қой немесе ешкі сүтімен салыстырғанда қою болғандықтан шайға пайдаланылады және сары май да көбірек алынады. Сарлық еті сиыр етінен

дәмдірек саналады және салмағы да едәуір көп, жүні тоқыма өнімдерін жасау үшін сатылады. Бұл ірі қара мал түрін жүк арту үшін де пайдаланады.

Баян-Өлгий қазақтарының шаруашылығында сыртқы тұрпатымен сарлыққа ұқсайтын кәйнек (хайнак, моңғ. хайнаг)¹ те өсіріледі. Сарлыққа қарағанда жүні аздау болғандықтан суыққа аздап төзімді. Бірақ сиырмен салыстырғанда сүтінің майлылығы жоғары және салмағы көп болғандықтан соғымға союға қолайлы.

Табиғи-климаттық жағдайы жағынан жұмсақ Ховд және Моңғолияның Хэнтий, Төв, Дархан Уул аймақтары секілді шығыс, орталық, солтүстік аймақтарын мекендейтін қазақтар сиырды көбірек ұстайды. Өйткені жауын-шашынның молдығынан шөп биік өсіп, қыс мезгілінде шөп қардың бетіне шығып тұрады. Ірі қара мал түрінен сиыр ауа-райы қатал Баян Өлгий аймағында аз кездеседі. Әсіресе жұттың кесірінен малынан айырылған, материалдық жағдайы төмен, сұмын, аймақ орталығына қоныстанған отбасылар сиырды сауын ретінде ұстайды. Сиырдың сүтінен ақ тамақ жасап, етін жейді, терісін шаруашылыққа қажетті бұйымдар жасауға пайдаланады.

Соңғы жылдары автокөліктердің кең таралуына байланысты жүк тасымалдау үшін қолданылған айыр өркешті түйе саны азайып келеді. Сонымен бірге ерекше күтімді талап ететін жануар болғандықтан, қажарлы қысқа төзімсіз түйелер сирек кездеседі. Түйе етін жейді, сүтін ішеді, жүні тоқыма өнімдерін жасау үшін сатылады.

Моңғолия қазақтары бір отбасының материалдық жағдайын меншігіндегі мал санына қарай анықтайды. Негізгі табыс көзі мал болып табылатын жартылай көшпелі мал шаруашылығын жүргізетін отбасылар арасында 30–40 бас малы бар отбасы – материалдық жағдайы төмен, 100-ден жоғары – орташа табысты, 500-ден жоғары – ауқатты отбасы болып саналады. Алайда бюджеттік ұйымдар мен жеке кәсіпорындардың қызметкерлері, сауда саласының өкілдері аз мал ұстайды. Сұмын орталықтары мен қала тұрғындары малы көп болса өз қашасына сауынға бір-екі сиыр ұстап, сұмыннан шалғай қырда тұратын малшы туыстарына қалған малын бағуға беретін. 2008, 2013 жж. зерттеулер бойынша малшы отбасылар мал баққаны үшін қалада тұратын туыстарынан көбінесе азық-түлік түрінде төлем алып тұрды немесе тегін бақты. Сұмындардан шалғай қырда тұратын малшылар үшін туыстарының малын бағу қосымша материалдық баю емес, туыстық міндеттердің бір көрінісі болып саналды. Сондай-ақ олар қалалық туыстарын сүт өнімдерімен (ірімшік, құрт, айран, май, т.б.) қамтамасыз етті. Кей жағдайда қала тұрғындарының өздері жазда қырдағы туыстарына барып, қысқы мезгіліне ақ тамақ қорын қамдауға барды. 2023 жылы алынған мәліметтерге сәйкес сұмын немесе аймақ орталығында тұратын отбасылар көктем, жаз, күз мезгілінде малшыларға белгілі бір мөлшерде қаржылай ақы төлеп, мал бақтырып, қыста өз қашаларында шөп, жеммен өсіретін болды. Сонымен қатар сүт өнімдерін де сатып алады немесе өздері дайындап алады [15]. Мал санына байланысты статистикалық мәліметке жүгінсек, 2019 жылы Баян-Өлгий аймағында 2 192, мың, ал Ховд аймағында 3084,3 мың мал басы саналды (1, 2 кесте) [16], [17].

Кесте 1 – Баян-Өлгий аймағындағы мал басы

Жылдар	2016	2017	2018	2019
жалпы мал басы (мың)	2167,4	2226,1	2166,9	2192,7
Түйе	4,9	5,3	5,7	5,9
Жылқы	85,6	93,4	95,3	99,0
ірі қара	155,6	161,0	155,9	158,6
Қой	937,7	995,2	979,6	995,9
Ешкі	983,3	971,2	930,4	933,3
Ескерту: кесте дерек негізінде құрастырылған [16. – 4]				

¹ Кәйнек (хайнак, моңғ. хайнаг) бұқаны сарлықпен будандастырып алынған тұқым

Мал санына байланысты статистикалық мәліметке жүгінсек, 2019 жылы Баян-Өлгий аймағында 2 192, мың бас болса, Ховд аймағында 3084,3 мың мал басы саналған.

Кесте 2 – Ховд аймағындағы мал басы

Жылдар	2016	2017	2018	2019
жалпы мал басы (мың)	3280,6	3446,6	3146,4	3084,3
Түйе	23,9	25,7	25,4	25,8
Жылқы	122,7	132,1	128,5	128,5
Ірі қара	182,1	200,5	193,6	187,1
Қой	1098,9	1266,0	1323,6	1174,2
Ешкі	1685,8	1764,8	1624,6	1631,3
Ескерту: кесте дерек негізінде құрастырылған [17. – 5]				

2016–2019 жж. мал басының санағы нәтижелеріне сәйкес, Баян-Өлгий және Ховд аймағындағы мал басы өспегенін байқаймыз (1, 2-кестелер). Себебі соңғы жылдардағы жұт салдарынан мал көптеп қырылды және малшылардың әл-ауқатының төмендеуіне әсер етті. Нәтижесінде Ховд аймағында малшылар саны азайды. Мәселен, 2018 жылы малшы саны 7863, ал 2019 жылы 7659 болды, яғни 204 азайды. Төрт түлік малдың ішінде ұсақ мал басы ең көп. Соның ішінде түбіт бағасы жоғары болуына байланысты ешкілердің санын көбейтуге тырысады. 2018 жыл қорытындысы бойынша 1624,6 мың бас ешкінің төлін есептемегендегі 1 188,4 мың ешкіден жылына орта есеппен 365 тонна түбіт алынды, бұдан 16,7 миллиард тугрик табыс тапты, ал 1 кіші шопанның орташа табысы 2,1 миллион тугрикті құрады [17, – 48]. 2023 ж. мәлімет бойынша, 2008 жылмен салыстырғанда 1 кг түбіт бағасы 4,3 есе өсіп 130 000 тугрикке тең болды. Мал және сүт өнімдерінің бағасы да өскен. Марқа 150 000 тугрик, үлкен қойлар 250–350 мың, семіз жылқы бағасы 1,5–2 млн, сиыр 1 млн тугрик, бұзаулы сиыр 1,5 млн тугрик тұрады. 1 кг құрт 45–50 мың тугрик, 1 кг май 60–70 мың тугрик тұрады. Мал өнімдерінің бағасы Қазақстандағы бағалармен шамалас болды.

Кесте 3 – Баян-Өлгий аймағындағы үй шаруашылықтарының саны, мал шаруашылығы

Жылдар	2016	2017	2018	2019
Үй шаруашылығының жалпы саны	23322	23626	24306	24327
Мал шаруашылығы	8888	9261	8728	8703
Ескерту: Кесте дерек негізінде құрастырылған [16. – 52]				

3-кестедегі көрсеткішке [16. – 52] сәйкес аймақтағы малшылардың да саны азайғандығы көрінеді. Сұхбат барысында жұттың кесірінен малшылар малдарынан айырылып, көңілдері түсіп, сұмын, аймақ орталықтарына көшуге мәжбүр болғандығын мәлімдеді. Тіпті Қазақстанға көшу үшін бар малын сатқандар да бар. Бірақ климат қолайлы болып, мал басы қайтадан өсе бастағанда, адамдар мал шаруашылығына қайта оралуға дайын болады. Өйткені бұл материалдық жағдайын тез қалпына келтіруге мүмкіндік береді және малдан алынатын өнімдер нарықта әрқашан сұранысқа ие болып табылады [7. – 256].

Жемишөп дайындау. Соңғы жылдары малшылардың айтуынша, климаттық жағдайдың күрт өзгеруіне, соның салдарынан жұттың жиіленуіне байланысты малды аман сақтап қалу мақсатында қыс мезгіліне жемшөп дайындау кең таралды. Сонымен бірге

қырдағы малшылар қыста мал бағу қиынға соғатынын алға тартып, сұмын, аймақ орталықтарындағы тұрғындарға қыс мезгілінде малын бақпай, қайтарып беретін болды.

Мал жыл бойы жайылымда жүретіндіктен қырдағы малшылар жем-шөпті жұт кезінде жұтаған малға, төлдеу науқанында көтерем малға, сауынды сиырларға және бір-екі мініс аттарына береді. Ал қала тұрғындары қыста қашасында бағып отырған аз ғана малын жем-шөппен бағады. Қойға, ешкіге, сиырға, кәйнекке, сарлыққа кебек, жылқыға сұлы береді. Көбінесе елдің батыс аймақтарын мекендейтін қазақтар жемді Ресейден тасымалдайды. Сонымен бірге Баян-Өлгий аймағында шөп шабатын жер өте аз болғандықтан малға берілетін шөп және жем ішінара Сэлэнгэ, Дорнод т.б. егін шаруашылығын жүргізетін ішкі аймақтардан сатып алынады.

Қысқа шөп дайындау Моңғолияда кеңес үкіметі тұсында қалыптасты. 1955 ж. бастап малға жем дайындау, шөп жинау жұмыстары науқанды жұмыс ретінде іске асты. Осы жылдардан бастап үкімет тарапынан арнайы шөп дайындау жұмыстары жүргізіліп, шаппа алаңдары белгіленіп, мал шаруашылығында қыста қажетті мал азығы, яғни, шөп дайындау жаппай науқанды жұмыстардың біріне айнала бастады [5. – 141]. Ел нарықтық экономикаға бет бұрғаннан кейін бірлестік меншігі жекешелендірілді. Экономикалық дағдарыс жылдарында малшылар (туыс отбасылар бірігіп) өз күштерімен аздап шөп дайындап алатын.

Әр малшы отбасының өз қыстауы, көктеуі, жайлауы, күзеуімен бірге, өздеріне тиесілі шабындық жерлері бар. Әр аймақ малшыларына шаппа алаңдары сұмын әкімдігінде бекітіледі. Шаппа алаңдары қыстаулар маңында орналасады. Өйткені қыстаудағы шөпті көктету мақсатында мал төлдететін көктеуге («жазғытұрым отыратын жер») көшіп, әрі қарай жайлаудан күзеуге, қараша айында қыстауларына қайта көшеді. Сондықтан қыстау маңындағы шөп шабуға ыңғайлы, шүйгінді болып тұрады. Шөп шабу мерзімі тамыз айының ортасынан басталып, шамамен екі аптаға созылады. Шабындық басталғанда шөптің түріне де мән беріледі. Өйткені, мысалы, ақжусан шөбі малға берілсе, малдың желіні үлкейіп, оның төлі сүтін тауыса алмай тояттап, тышқақтайды. Шөпті қыстаулардағы шабындықтардан бөлек, шалғайдан басқа да шөп түрлерін орып алып келеді. Соның бірі қыста мал тоңбас үшін берілетін сор шөп. Ал қыста сауынды малдарға шақпа, ермен шөптері ұсақ туралып, жемге араластырылып беріледі. Қысқа дайындалған шөп артық қалса, оны мал төлдету науқанында қолдану үшін көктеуге тасымалдайды [6. – 64].

2008 жылы жергілікті қазақтар шөпті шалғымен шапты («тартпамен тарту») немесе материалдық жағдайы жоғары малшылар арнайы шөп шабатын техникалар қолданды. Егер шаппа жер таулы аймақтарда, тоғайлы өлкелерде орналасса, арнайы тракторлардың жүруіне қолайсыз болуына байланысты шөп шалғымен шабылды. Ал қазіргі таңда шөп шабуға тартпаның орнына аккумуляторлы немесе бензинмен жұмыс жасайтын триммерлер қолданылады. Шабылған шөпті 2–3 күн кептірген соң жинайды. Шошақ етіп жиналған шөпті «күпәна» деп атайды. Егер 2000 жж. басында жанармайдың қымбатшылығынан, үлкен жүк автокөлігінің жүруіне ыңғайсыз таулы өлкеден немесе жақын орналасқан шаппа алаңдардан шөпті түйеге артып тасыған болса, кейінгі жылдары шағын жүк таситын автокөліктермен тасымалданатын болды [6. – 64].

Диқаншылық. Моңғолиядағы этникалық қазақтар жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар диқаншылықпен де айналысады. Моңғолияның солтүстік, орталық, шығыс аймақтарында қазақтар картоп, сәбіз, қырыққабат, жүгері, бидай, сұлы, рапс, қызылша өсіріледі. Егін жинау кезінде жұмыс күші жетіспейді.

Баян-Өлгий аймағында этносоциологиялық зерттеу жүргізу барысында «Ата-бабаларыңыздың жер өңдеу тәжірибесі сәтті болды ма?» деген сұраққа респонденттердің 46% – толық емес, 28% – сәтті, 26% – сәтсіз деп жауап берді. Өлгий қаласы мен Алтай сұмынында қоныстанған қазақтар диқаншылық тәжірибесі жоқ екенін мәлімдеді. Баян-Өлгийдің Баяннұр, Алтанцогц сұмындарын және Ховд аймағының оңтүстік

сұмындарын мекендеген қазақтар ата-бабаларының егіншілік тәжірибесі айтарлықтай табысты болғанын атап өтті.

Жалпы Баян-Өлгий аймағының жері таулы болғандықтан егістікке жайлы жер аз, әрі тасты болып келеді. Егін егуге болатын жер көлемі 3321 га, оның 55% Қобда өзені сағасында орналасқан [5. – 123]. «Қазақтар Қобда бетіне келгеннен соң да диқаншылық өнерін тастамаған. Қазіргі Баян-Өлгей аймағының Баяннуур, Алтанцөгц, Цаганнуур, Қобда, Тұлба сұмыны, Қобда аймағының Қобда, Эрдэнэбүрэн сұмыны, Арван, Баян-Булаг, Хулсты қысаңы деп аталатын елді мекендерде бұрын қазақтар арпа-бидай еккен орны бар» деп жазады Моңғолия қазақтарының тарихын зерттеген З.Қинаятұлы [4. – 58].

Баян-Өлгий аймағын мекендейтін қазақтар климаттың қаталдығына, жердің тасты болуына қарамастан жер өңдеп, көкөністер егуге құлшыныс танытуда. Мәселен, Моңғолия аумағында шетелдік ұйымдар жұмыс істейді, олардың мақсаты Моңғолия халқының әл-ауқатын жақсарту. Бұл ұйымдар өз бағдарламаларын бірнеше бағытта жүзеге асырады. Мысалы, АҚШ Ауыл шаруашылығы министрлігі қаржыландыратын және World Vision Mongolia ұйымы жүзеге асырып жатқан малшылардың табысын арттыру және өмір сүру деңгейін жақсарту үшін ауыл шаруашылығын және басқа да шаруашылық түрлерін дамыту жобасы. Жоба басқа аймақтармен бірге Баян-Өлгий аймағының Баяннуур, Бұлғын, Дэлүүн, Цэнгэл сумондарын қамтыды. Бағдарлама аясында егін шаруашылығымен немесе мал шаруашылығымен айналысқысы келетіндер арасынан бекітілген критерийлер бойынша бірнеше отбасы тандалды. Сұмын орталығында шетелдік ұйымның бөлімшесі ашылып, тренингтер ұйымдастырылып, жобаға қатысушыларға оқу материалдары, тұқымдар, құрал-саймандар, егін шаруашылығына қажетті құрал-жабдықтар беріліп, жылыжайлар салынды. Білім алушылар қажетті теориялық білім мен дағдыны алған соң курстарды бітіріп, ауыл шаруашылығында қолданып, мал шаруашылығындағы тәжірибелерін арттырып, қарқынды мал шаруашылығына көшеді деп болжануда. Қазақстаннан Моңғолияға көшіп келген отбасылар, «Дэлхийн зуун» жобасына қатысушылар көкөніс өсіруде өз дағдыларын табысты пайдалануда. Ауа райының қолайсыздығына, топырақтың тастылығына қарамастан жыл сайын жерді тастардан тазартып, өзен арнасынан суды таспен қоршау арқылы қазылған арықтарға бағыттайды. Көкөніс түрлерінің ішінде, атап айтқанда, картоп, сәбіз, қырыққабат, ал жылыжайларда қызанақ, қияр, болгар бұрышы және т.б. өсіріледі. Көкөністер қытайша аталады. Өйткені тұқым Қытайдан импортталады және орамында қытайша жазылған. 2023 жылғы зерттеулер 2008 жылмен салыстырғанда Өлгий қаласында қашаға ағаш, гүл егу мәдениеті қалыптасқанын көрсетті.

Ховд аймағында ауа-райының жұмсақ болуына байланысты мұнда диқаншылық дамыған. 1991 жылы ел нарықтық экономикаға көшкенде ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі төмендейді. Кейін біртіндеп диқаншылық қолға алынады. 2018 ж. қорытындысы бойынша Ховд аймағында 2242,4 гектардан 22,8 мың тонна өнім жиналды, бұл 2017 жылмен салыстырғанда 1,8 мың тоннаға артық. 2019 жылы Аймақтың негізгі ауылшаруашылық аудандары – Булган, Буянт, Мангад, Уенч және Ховд сұмындарында шөптің 81,5% жиналды. 1 гектардан 16,5 ц дәнді дақылдар, 132,3 ц қызанақ, 124,7 ц көкөніс және 43,3 ц жемшөп дақылдары жиналды. Сонымен бірге аймақта 62,89 тонна жеміс өсірілді, оның ішінде 36,4 тонна жидек, 5,3 тонна қарақат, 4,2 тонна ранетка, 16,63 тонна алма [17. – 34]. Жемістермен және көкөністермен Баян-Өлгий және іргелес басқа да аймақтармен қоса Уланбатыр қаласының тұрғындары қамтамасыз етіледі. Қашаға көкөніс егетін үйлер санаулы, қауын, картоп, сәбіз, қарбыз, қызылша, шалғам, қырыққабат т.б. егістікке трактормен егіледі. 2018 жыл қорытындысы бойынша Ховд аймағында 2242,4 гектардан 22,8 мың тонна өнім жиналды, бұл 2017 жылмен салыстырғанда 1,8 мың тоннаға артық.

Диканшылар алынған өнімді көктемге дейін арнайы жертөлелерде (моңғ. «зөөр») (сур. 2) сақтайды, мұнда қыстың суық күндері пештерді жағу арқылы температураны 0°C - +2°C дейін жылытады.

Сурет 2 - Картоп сақталған жертөле (моңғ. «зөөр»). Ховд аймағы, Ховд сұмыны, 2008 ж.

Ескерту: сурет авторлармен жасалынған

2008 жылы зерттеу жүргізу кезінде қазақтар жертөледе мұржасы бар темір жылыту пешін қолданса, 2023 жылы Қытайдан тасымалданатын электр жылыту қондырғыларын қолданатын болды. Көктемде көкөніс бағасы көтерілгенде, олар бұл өнімді нарыққа жоғары бағамен сатады. Орташа алғанда бір жертөледе 30 тоннаға дейін картоп сақталады. Ховд сұмынында біз бір аулада екі жертөле қазылғанын байқадық. Біреуінде картоп, екіншісінде сәбіз сақталған, олардың сыйымдылығы сәйкесінше 30 және 25 тонна болды.

Ховд аймағын мекендейтін қазақтардың айтуынша, жерді өңдеу, суармалы егіншілікпен айналысу дәстүрін олар жергілікті дүнген мен ұйғырлардан үйренді. Жергілікті ұйғырлардың айтуынша, олар қазақтармен ассимиляцияланған, тіл мен мәдениетін қабылдаған, қазақтар сияқты ислам дінін ұстанады. Суармалы егіншілікке арық арқылы бағытталған тау өзендерінің суын пайдаланады, қар еруден, өзен тасуынан су басқан шалғындарын қолданады. Егіс алаңында арнайы ауыл шаруашылық техникасы қолданылса, қашадағы бақшада күрек, тырма құралдары қолданылады. Қашадағы бақша құдық суымен суарылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазіргі замандағы урбанизация, жаһандану үрдісіне қарамастан Моңғолиядағы қазақтардың негізгі шаруашылығы жартылай көшпелі мал шаруашылығы болып табылады. Бұған жергілікті табиғи-климаттық жағдай әсер етумен бірге, елдегі моңғол тілдес халықтың да ұқсас шаруашылықпен айналысуы және мемлекет тарапынан қолдау табуы, ел экономикасы дамуының басты бағыттарының бірі болуы әсер етеді.

Бірақ жұттың салдарынан малынан айырылған қазақтардың материалдық жағдайы нашарлап, отырықшылыққа көшуі, ал жас буынның мал шаруашылығын жүргізуге құлшыныс танытпауы малшы отбасылардың азаюына әкелуде. Сонымен бірге қатал ауа-райына, жердің тасты болуына қарамастан жергілікті қазақтар қосалқы шаруашылық ретінде диқаншылықпен айналысады. Заманауи техникаларды қолдану дәстүрлі еңбек құралдарының қолданыссыз қалуына әсер еткенмен қазақ этникалық тобының жұмысын жеңілдетумен қатар, өнімділігін де арттыруда.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Ажигали С. Казахстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Туған тіл. – 2012 – №2. – С.54–59.
- 2 Қинаятұлы, Зардыхан. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. 2-кітап. – 256 б.
- 3 Монгольская народная республика [Электронный ресурс] — URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/077/789.htm> (дата обращения 05.01.2025).
- 4 Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы: Мерей. – 1995. – 298 б.
- 5 Мухамадиұлы, Хурметхан. Моңғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы. (Тарихи-этнологиялық зерттеу). Алматы-Улаанбаатар, – 1997. – 221 б.
- 6 Әшім Б. Моңғолия қазақтарының шөп дайындау тәсілдері // Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер: Халықарал. ғыл. конф. Материалдары (Алматы қ., 5 желтоқсан 2014 ж.) – Алматы: Елтаным баспасы, – 2014. – Б. 63–66.
- 7 Finke, Peter. (2023) Qazaq pastoralists in western Mongolia: institutional change, economic diversification and social stratification. London, New York: Routledge. 256 p
- 8 Portisch, A.O. (2010) The craft of skilful learning: Kazakh women's everyday craft practices in western Mongolia // Journal of the Royal Anthropological Institute. Vol. 16. P. 62-79
- 9 Ажигали С.Е., Байгабатова Н.К. Особенности материальной культуры казахов Монголии // Казахстан и зарубежные казахи: Мат-лы Междунар. научн.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. – Алматы: Атажұрт. – 2012. – С. 21–27.
- 10 Бекназаров Р.А. Весенняя хозяйственная и промысловая деятельность казахов Монголии: по материалам МонГКЭ-2008 // Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер: Халықарал. ғыл. конф. Материалдары. – Алматы: «Елтаным баспасы», – 2014. – Б. 90–92.
- 11 Автордың далалық материалдары, МонГКЭ-2007
- 12 Автордың далалық материалдары, МонГКЭ-2013
- 13 Предварительные результаты: поголовье скота в Монголии составило 64,7 млн голов. [Электронный ресурс] — URL: <https://montsame.mn/ru/read/334570#> (дата обращения 05.01.2025)
- 14 Автордың далалық материалдары, МонГКЭ-2008
- 15 Автордың далалық материалдары, 2023
- 16 Баян-Өлгий аймгийн 2019 оны эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн статистикийн эмхэтгэл. Өлгий, 2020. 92 х.
- 17 Ховд аймгийн 2019 оны нийгэм эдийн засгийн танилцуулга. Ховд, 2019. 61 х.

ОСОБЕННОСТИ ХОЗЯЙСТВА КАЗАХОВ МОНГОЛИИ

Аннотация

Целью статьи является описание хозяйства казахской этнической группы в Монголии и демонстрация адаптации к современным изменениям. В статье рассматриваются вопросы ведения основного хозяйства казахской диаспоры в Монголии – полукочевого скотоводства и второстепенного – земледелия. Поскольку казахи компактно проживают в западной части страны, а именно в Баян-Ольгийском и Ховдском районах, основное внимание уделяется хозяйству казахской этнической группы в этом регионе и сравнивается с другими районами страны. Рассматриваются также способы ведения полукочевого скотоводства, адаптированного к географической среде и местному климату, которые в определенной степени претерпели изменения в эпоху урбанизации и глобализации, но не утратили своего традиционного характера. Сравнивается рост поголовья скота, показатели продукции скотоводства и земледелия, выявляются факторы, повлиявшие на них.

В качестве основного источника использованы материалы, собранные в ходе Монгольской комплексной экспедиции, которая проводилась в течение нескольких лет. В результате исследования авторы пришли к выводу, что, несмотря на тенденции современной урбанизации, глобализации, на ведение

полукочевого животноводства казахов в Монголии оказывают влияние местные природно-климатические условия, а также монголоязычное население страны, занимающееся аналогичным хозяйством и оказывающее поддержку со стороны государства, что является одним из главных направлений развития экономики страны.

Ключевые слова: Монголия, казахи, диаспора, скотоводство, традиция, земледелие

PECULIARITIES OF MONGOLIAN KAZAKH FARMING

Abstract

The purpose of the article is to describe the economy of the Kazakh ethnic group in Mongolia and demonstrate adaptation to modern changes. The article examines the issues of running the main economy of the Kazakh diaspora in Mongolia - semi-nomadic livestock and secondary – agriculture. Since the Kazakhs are concentrated in the western part of the country, namely in the Bayan-Olgii and Khovd aimags, the main attention is paid to the economy of the Kazakh ethnic group in this region and compared with other aimags of the country. Also considered are the methods of running semi-nomadic cattle breeding adapted to the geographical environment and local climate, which to a certain extent have undergone changes in the era of urbanization and globalization, but have not lost their traditional character. The growth of livestock, the indicator of livestock, and agriculture production are compared, and the factors that influenced it are identified.

The materials collected during the Mongolian complex expedition, which was conducted for several years, were used as the main source. As a result of the study, the authors concluded that, despite the trends of modern urbanization and globalization, the management of semi-nomadic livestock farming of Kazakhs in Mongolia is influenced by local climatic conditions, as well as the Mongolian-speaking population of the country engaged in similar farming and providing support from the state, which is one of the main directions of the development of the country's economy..

Key words: Mongolia, Kazakhs, diaspora, livestock, tradition, agriculture

REFERENCES

- 1 Azhigali S. Kazahstanu strategicheski vazhno sohranit prisutstvie kazahskoj diasporы v Mongolii [*It is strategically important for Kazakhstan to maintain the presence of the Kazakh diaspora in Mongolia*]// Tugan til. 2012 №2. P. 54–59. [in Russian]
- 2 Qinayatuly, Zardyhan. Moңğoliyadaғы qazaqtar [*Kazakhs in Mongolia*]. – Almaty: Duniezhuzi qazaqtarynyn qauymdastygy, 2007. 2-kitap. – 256 p. [in Kazakh]
- 3 Mongolskaya narodnaya respublika [*The Mongolian People's Republic*]. Available at: — URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/077/789.htm> (accessed: 05.01.2025). [in Russian]
- 4 Qinayatuly Z. Zhylagan zhyldar shezhiresi [*Chronicle of the crying years*]. – Almaty: Merei, 1995. – 298 p. [in Kazakh]
- 5 Muhamadiuly, Hurmethan. Moңğoliyadaғы qazaq subetnosynyñ qalyptasuy men damuy. (Tarihi-etnologiyalyq zertteu) [*Formation and development of the Kazakh subethnos in Mongolia. (Historical and ethnological research)*]. Almaty-Ulaanbaatar, 1997. 221 p. [in Kazakh]
- 6 Ashim B. Moңğoliya qazaqtarynyñ shöp dajyndau täsilderi [*Hay making methods Mongolian Kazakhs*] // Ortalyq Aziyanyñ qazaq diasporasy: tarih – madeniet – eskertkishter: Halyqaral. gyl. konf. Materialdary (Almaty q., 5 zheltoqsan 2014 zh.) – Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. P.63–66 [in Kazakh]
- 7 Finke, Peter. Qazaq pastoralists in western Mongolia: institutional change, economic diversification and social stratification. London, New York: Routledge. 2023. 256 p. [in English]
- 8 Portisch, A.O. (2010) The craft of skilful learning: Kazakh women's everyday craft practices in western Mongolia (2010). Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 16. P. 62–79 [in English]
- 9 Azhigali S.E., Bajgabatova N.K. Osobennosti materialnoi kultury kazahov Mongolii [*Features of the material culture of the Kazakhs of Mongolia*]. // Kazahstan i zarubezhye kazahi: Mat-ly Mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. «Repatriaciya etnicheskih kazahov v Kazahstan kak sostavnaya chast gosudarstvennoi migracionnoi politiki: dostizheniya, problemy i puti resheniya», posvyashchennoi 20-letiyu Vsemirnoi Associacii kazahov. – Almaty: Atazhurt, 2012. P. 21–27. [in Russian]
- 10 Beknazarov R.A. Vesennyya hozyajstvennaya i promyslovaya deyatelnost kazahov Mongolii: po materialam MongKE-2008 [*Spring economic and industrial activities of Kazakhs in Mongolia: based on materials from MongKE-2008*] // Ortalyq Aziyanyñ qazaq diasporasy: tarih – madeniet – eskertkishter: Halyqaral. gyl. konf. Materialdary. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. P. 90–92 [in Russian]
- 11 Author's plain materials, MongKE-2007
- 12 Author's plain materials, MongKE-2013
- 13 Predvaritel'nye rezul'taty: pogolov'e skota v Mongolii sostavilo 64,7 mln golov [*Preliminary results: livestock population in Mongolia amounted to 64.7 million heads*] // Available at: — URL: <https://montsame.mn/ru/read/334570#> [in Russian]. (accessed: 5.01.2025).

14 Author's plain materials, MongKE-2008

15 Author's plain materials, 2023

16 Bayan-Olgii ajmgijn 2019 ony edijn zasag, nijgmijn hogzhijn statistikijn emhetgel [Bayan-Olgii aimag 2019 economic and social development statistics compilation]. Olgij, 2020. 92 p. [in Mongolian]

17 Hovd ajmgijn 2019 ony nijgem edijn zasgijn tanilcuulga [Socio-economic profile of Khovd aimag in 2019]. Hovd, 2019. 61 p. [in Mongolian]

Information about authors:

Aliya Shalmanova - **corresponding author**, Doctoral student of the Department of History and Religious Studies, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: aliya_sh83@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0703-3740>

Rahym Beknazarov - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science and Innovation, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.beknazarov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>

Информация об авторах:

Алия Шалманова – **основной автор**, докторант кафедры «История и религиоведение», Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, г.Актөбе, Республика Казахстан

E-mail: aliya_sh83@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0703-3740>

Рахым Бекназаров – доктор исторических наук, доцент, проректор по науке и инновациям, Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, г.Актөбе, Республика Казахстан

E-mail: r.beknazarov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>

Авторлар туралы ақпарат:

Әлия Шалманова – **негізгі автор**, «Тарих және дінтану» кафедрасының докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aliya_sh83@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0703-3740>

Рахым Бекназаров – тарих ғылымдарының докторы, доцент, Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.beknazarov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1033-9660>

D.Z. Alipova^{1*}, L.B. Berdygozhin¹, G. Kaingalyeva¹

¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 000601, Republic of Kazakhstan

*e-mail: alipova.d@mail.ru

GURYEV REGION IN 1941-1945

Abstract

The purpose of the article is to describe the production facilities that were relocated from the war-torn areas to Guryev in 1941-1945. Although the socio-economic situation of the Atyrau region during the Great Patriotic War was not comprehensively studied, some of its aspects were reflected to a certain extent in works devoted to the history of the Great Patriotic War. Information about the history of the Great Patriotic War has been recorded in Soviet historiography since the war years, with scientific works and document collections about the cause and effect of this war. In the years of independence, the study of the theme of the Great Patriotic War began to turn into regional issues. The contributions of the republic and the isolated regions to the war and the exploits of individuals began to be studied. Based on them, special historical and literary works and special commemorative books dedicated to the anniversaries of the Victory were published. The article, written based on a new approach, used the data of the state archive of Atyrau region, monographic studies, and document collections of recent years.

Key words: Kazakhstan, oil production, years of war, Petrovsky plant, oil refinery, labor army, rear of the front.

Introduction

During the war years, the main effort in creating a large industrial district in Oral, Western Siberia, and Kazakhstan was entrusted to domestic science. The Academy of Sciences of the Soviet Union, which was held on July 1, 1941, reorganized its work following the war situation and examined the issue of exploring and discovering local raw material reserves in the eastern regions of the country. In this direction, in August 1941, the president of the Academy of Sciences, V. L. Komarov, created a commission for the organization and immediate mobilization of raw materials according to the needs of the front. The commission included 800 specialists led by prominent scientists A. Baikov, S. Strumilin, V. Obratsov, and L. Shevyakov. In April 1942, the work of the commission was directed to Kazakhstan, and in May, a group of scientists headed by V.L. Komarov arrived in Almaty. Among them, academician A.A. Skochinskiy led the exploration expedition of hard coal resources, correspondent members of the Academy of Sciences P. Antipin, D.M Chizhikov led the expedition of ferrous and non-ferrous metal resources, academician M.A. Kapelyushnikov led the exploration expeditions of oil resources.

“There is no country equal to Kazakhstan in terms of its reserves of mineral raw materials,” – pointed out academician V.L. Komarov [1]. As a result of the hard work of the scientists and local scientists-specialists of the commission, in 1942, Aurakhmet combines, Baizhansai mine, copper manganese mine, and Tekeli lead-zinc combine were commissioned. In 1944, the Kazakh metallurgical plant was launched in the Karaganda region based on the Atasu production facility.

Production facilities that were quickly relocated from the western regions also contributed to the reconstruction of the oil region under the war situation and became a front-line arsenal.

Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the USSR A.N. Kosygin was engaged in the relocation of production facilities in the war-torn western regions of the USSR. For this purpose, the council dealing with eviction was created and operated by a special decree on June 24, 1941. By the organization of the council in the second half of 1941, 2593 production

facilities were moved to the eastern districts. During the war, 220 production facilities of various sizes were moved to Kazakhstan.

Materials and methods of research

In writing a research article on the history of the Guryev region in 1941-1945, documents from the Atyrau regional state archive were analyzed and used as the main source documents. Based on archival documents, the early history of the modern Atyrau oil refinery, the construction of which began and was put into operation during the Great Patriotic War, is analyzed. Among them, the method of document analysis was used to prove the training of the first personnel of workers, the training of local professional oilmen, and the involvement of nationalities and specialists evacuated during the war years in the construction of the plant.

At the same time, the method of comparative analysis of scientific literature on the history of the Great Patriotic War was used.

Although the socio-economic situation of Atyrau region during the years of the Great Patriotic War has not been comprehensively studied, some aspects of it have been reflected to a certain extent in works dedicated to the history of the Great Patriotic War. Scientists G. Abishev studied the history of the republic during the war and wrote the first large-scale monographs [2] and M.K. Kozybayev [3]. In the research of historians-scientists, the contributions of Kazakhstan and the people of Kazakhstan to the victory at the front and in the rear during the Great Patriotic War were duly evaluated, and the conclusion was made that «Kazakhstan is the arsenal of the front.»

In the work of historian V.Ya.Basin [4], published in 1965, the activities of heavy industries during the war years were analyzed in detail and widely considered. In the work, the services of the Moscow X-ray plant, which was evacuated to the West Kazakhstan region, the Aktobe ferroalloy plant, which was put into operation in 1943, and the oil refining plant in Guryev were described in general. The study of the history of the Great Patriotic War continued in the 1980s. In these years, in the works of historians T. Balakayev and K. Aldazhumanov [5], the contributions of the workers of Kazakhstan to the victory in general are considered in the dissertations of S. K. Uteshev [6], Zh. S. Sergazin [7], about institutions, moved to Kazakhstan, G. D. Nurbekova [8], and K.S. Mukitov[9] sought to objectively describe the contribution of oilmen and women to the front during the Great Patriotic War.

In the 1990s, the study of the topic of the Great Patriotic War began to turn into regional issues. The contributions of the republic and the isolated regions to the war and the exploits of individuals began to be studied. If we focus on the research level of the history of the Atyrau region during the Great Patriotic War, which is the subject of our research, the history of the region during the war years is considered in the works of K. Akhmetov, K. Doskaliyev[10] and P.S. Belan [11]. In the works, it was determined that the West Kazakhstan region was the immediate rear of the Stalingrad front, the region's contribution to the victory, its importance in the war economy, and valuable information was given. Researchers-scientists K. Akhmetov and K. Doskaliyev conclude that «Kazakhstan is the arsenal of the Stalingrad front.» Research on the history of the region during the Great Patriotic War Z.I. Ishmuratov[12], P.R. Bukatkin[13] was working on the history of Guryev, West Kazakhstan region. In the research, the history of Guryev, West Kazakhstan region during the war years, brave deeds of workers in the rear were considered, and a lot of valuable information was given. One of those who wrote down the history of the Great Patriotic War based on archives is Khismet Bozanuly Tabyldiyev [14] “Fiery years of Atyrau region” (1941 – 1945). On the occasion of the 70th anniversary of the end of the Great Patriotic War, he published a study entitled “History and Chronicle.” In general, the socio-economic situation of the region during the war years has been studied to this day. The scientist M. Kozybayev, who systematically studied the history of the war, said this: “...the most important part of the history of the Soviet Union is the history of the Great Patriotic War. However, there are still problems waiting to be solved,” he concluded.

Results and its discussion

As one of the first, the Petrovsky machine-building plant was transferred from Ukraine to Guryev under the control of the Kazakhneft plant between September 26 and November 4, 1941.

The factory had 328 pieces of various equipment, 50 technical engineers, 18 employees, a total of 180 people, and 59 wagons loaded with metals. The Defense Committee tasked the plant with the production of mobile oil production wells and drilling rigs and confirmed that the time for its implementation was December 5, 1941 [15].

On August 13, 1941, according to the order "200-SS" of the People's Commissar of the Oil Industry of the USSR, the G. I. Petrovsky Machine Tool Plant was added to the Guryev Mechanical Plant.

Back in the 1920s, a mechanical workshop for repairing equipment was opened near the "Embimunai" trust. The increase in oil production created the need to produce oil machines. In this regard, between November 1930 and April 1931, all small workshops were united, and a mechanical plant for making oil machines was organized in Guryev. However, the factory did not make machines yet. It was engaged only in the repair of engines and drilling rigs. On the 17th of 1941, the volume of this plant was 16 thousand cubic meters. The construction of the 4-meter shop has started. In addition, foundry, assembly, iron smelting shops, and steam boilers were placed in empty places and were put into operation in a month and a half. At the same time, the installation work of the equipment of Petrovsky plant's instrument shop in the plant construction in Guryev began. On December 10, 1941, the tool shop was put into operation, and in early 1942, the first phase of the main buildings of the plant was commissioned.

New buildings were built for mechanical smithies and equipment workshops. The factory start-up was carried out day and night without interruption in freezing temperatures of forty degrees.

By the end of 1942, the plant reached full capacity, and oil began to produce products necessary for production.

On April 13, 1942, the State Defense Committee adopted a resolution on the construction of an oil pipeline and a seaport between "Guryev-Peshnoy." A group of specialists led by the Deputy People's Commissar of the Navy, General L. Yu. Belakhov was urgently sent to this. This brigade included the head of "Glavneftesnab" N.M. Mikhailov, the deputy People's Commissar of the river fleet AA. Lukyanov and the head of the Red Army Fuel Supply Department, S. M. Blank [16].

The State Defense Committee set the task of delivering fuel to Guryev via the Caspian Sea and then sending it to Ortalyk via the Guryev-Kandyagash railway. On May 18, 1942, the Defense Committee held a meeting in Guryev with the participation of the heads of all design and construction organizations and discussed the work of the oil pipeline and seaport construction. At the same council, it was decided to allocate 1,400 people and 200 wheelchairs to this construction. Four thousand square meters of land were allocated near the fish cannery for housing, industrial, and cultural facilities for workers [17].

The main purpose of this construction was to deliver oil products from the Caucasus, Baku, Grozny, and goods urgently needed for the front, products to the central regions via the Guryev-Kandyagash railway, and oil products to Orsk through the Guryev-Orsk oil pipeline.

According to the order of the deputy chairman of the State Defense Committee, the head of the rear work, A. Khrulev, the construction of a railway junction was established for the loading of oil products from barges and tankers to the oil base. The task of completing this work from August 16, 1942, to August 27, was entrusted to Orenburg railwaymen. Since the bank of the Ural river is shallow, the work of deepening it was undertaken, and the People's Commissariat of the River Fleet was tasked with creating a depth so that barges carrying 1000-1500 tons of cargo could approach the port. The construction of the port was entrusted to the Commissariat of the Navy.

It was necessary to install two oil pumps with a capacity of 400-500 tons per hour to quickly pump oil from barges arriving at the port with oil products, to build 30-40 oil overpasses for filling oil into railway tanks, and to build three tanks that could hold 4,605 tons of oil not far from the shore.

A 20-kilometer-long pipeline was laid from Peshnoy to the Shirina oil base. Despite the shortage of electricity, its producers took all measures to supply oil and fuel to the Stalingrad front, using the available internal capabilities.

I.V. Gorbachev, one of the organizers of the construction department of "Tsentrspetsstroy," was appointed the head of the urgent construction of the Peshnoy-Shirina oil line.

Construction work was carried out intensively. In 15 days, the distance from Guryev cargo station to Peshnoy, Shirina Island, was 27 km. The railway was built. This work was managed by I.S. Miroshnichenko, head of the Orsk construction department of the Orenburg railway.

On August 10, 1942, the seaport in Guryev, with all the facilities and roads for oil filling, was put into operation. It was the shortest waterway from Baku and Grozny and from Astrakhan through Guryev to the rear. The direct connection of the Caucasus with Central Asia through Guryev played a very important role during the war.

Due to the completion of the oil port on the island of Shirina, only in November 1942, 4,623 tanks, that is, 4,790,043 tons of oil and 32,800 tons of oil products, were shipped through the Guryev-Orsk oil pipeline.

Since the oil-rich regions of Baku and Grozny of the USSR remained in the hands of the enemy, by a special resolution of the State Defense Committee of the USSR on April 14, 1943, it was decided to build one type of oil refining plants in the cities of Guryev (now Atyrau), Orsk, and Krasnovodsk [18].

If we take a look at the history of the formation and development of the Atyrau Oil Refinery, we will like it with enthusiasm. The construction of a huge oil refinery in the Caspian region is connected with the terrible war years of 1941-1945.

Yes, the names, actions, standard of living, and livelihood of the people who laid the first foundation stone and built the road systems with only two hands are recorded in the Atyrau regional state archive with fund mark No. 198 (MDAC of the NKVD), that is, it is mentioned in the documents of No. 3 the construction department of the Main Department of Aerodrome Construction under the People's Commissariat of Internal Affairs. When examining the chain of documents, it is possible to read orders, application papers, reports, and a lot of historical information from personal genealogies. To be more precise, during the turbulent years of the war, the goal was to equip the oil production in our region to use the oil produced by the oil workers, who rested only 2-3 hours a day and did unparalleled work for the needs of the people. At this point, in May 1943, the construction work was entrusted to the third construction department of the General Department of Aerodrome Construction under the People's Commissariat of Internal Affairs (Resolution No. 3181 dated 14.04.43) to build an oil refinery in Guryev, guided by the project of the American "Badger" company. That is, in the letter of the Commissariat of Internal Affairs of the USSR (No. 52/9377, dated 05.05.1943), despite the approval of the design and estimate reports, the head of the third construction department, Romanovsky, is instructed to start (in an accelerated manner) the construction of the oil refinery in the city of Guryev.

The workforce from different parts of the Union, that is, Crimean Tatars, Greeks, Bulgarians, prisoners, and conscripts from labor colonies under the name "Labor Army" from Ukraine, were brought in echelons, provided with clothing, medical isolation, and a place to sleep. Even if provision is made, the data shows that every third person lacks either shoes or underwear.

The hired people were called “fighters,” “civilians”. According to the report of January 1, 1944, 11,050 people were brought from Ukraine and the North Caucasus itself. Many of them could not join work immediately because of their poor health, which is said to be due to the difficulty of the road and the war situation in the country. Fifty-six doctors, eight paramedics, and 108 nurses worked for the unemployed people, and after improving their working capacity, they were sent to work in other subsidiary farms around the construction of the plant, in Rembaza, Alabaster factory, and Zhaksymai quarry. The supply of workers with food, fruits, and vegetables was assigned to Kostanay and Almaty regions, and then the subsidiary farms in Guryev reached the level of self-sufficiency.

To be factual, according to the documents, the following report was drawn up: «On May 15, 1944, 924 of the 2585 people transported by echelons No. 41714, 41715 were sent to hard work, 1144 to medium work, 467 to light work, 50 people were sick, 36 people were unable to work.»

The shortness of the railway junction, and the remote importation of some types of technical equipment and construction materials caused many difficulties during the work, which can be explained by the act of regime controls that the winters were very cold and the summers were hot in those years. In the plan for the construction of the main plant, the construction of a small town for residents under the name “Zhilgorodok” was also carried out together. Communication systems were carried out with the help of telephone and radio systems.

The administration of the construction department worked together with the local party and Soviet offices, which was reported in the message to the regional party committee and the secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan N.A. Skvortsov that the construction of plant No. 441 in 1944 cost 194 million. There is a report that 89.3 thousand soms were spent on construction and installation work, and the Shirina oil pipeline, the first stage of the heating center, a 289-kilometer pipeline system, a telephone exchange, a workshop of control and measuring devices, and a laboratory of the plant were put into operation this year [19].

Guryev oil refinery produced its first product on September 10, 1945. On November 19, 1945, the State Commission, which examined product quality, put the plant into regular use.

Gavril Ivanovich Gorechenkov was appointed the director of the plant, which was given special number 441. In connection with the import of the equipment required for the plant from the United States in accordance with the “Lend-Lease” agreement, 13 employees were sent to the United States for special training to learn how to operate the equipment. Among them were engineers I. T. Zagritsenko, E. Mushenko, V. I. Zhukov, operators I. Vlasov, S. Goncharov, S. Korovyakov and specialists N. Gorbunov, G. Chupakhin [20].

Specialist personnel were specially sent from the cities of Orsk, Grozny, Baku. Also, oil refiners began to be trained at the local Oil Technical School. The main working staff was formed from former front-line soldiers.

In one continuation of the order book, which begins with Order No. 1, certified by the signature of the head of the construction department No. 3, engineer-colonel Romanovsky, it is said that local Kazakhs also served in the construction of this plant. They are: Kayupov Bayken born in 1921, Aubekirov Ikhsan born in 1917, Abduldiev Khazhigali born in 1900, Makatov Unai born in 1907, D.Sh. Izbasarov born in 1896, Ashikbayev Bakay born in 1915, Dautkaliyev Kubai born in 1907, Mundagaliyev Aldagali born in 1912, Ospanov Nogaibay born in 1922 [21].

In 1944, as a result of the order to speed up the construction of the oil refinery, many units of the plant were ready. Among the workers from Tengiz, Novobogat, Zhyloy districts who completed their education at the factory training in Guryev Sarsengaliyeva Muslima born in 1928, Kubyshev Tanat born in 1928 – from Tengiz district; Alzhanova Meruert, Kuzembayeva Sakzhamal, Mendaliyev Rapek; Sakhipov Sahaba, Khazaev Tulyush, Aisinov Geniet

(Novobogat), Kuzhiev Temirzhan, Bekzhanov Mukhanbet, Dauletbayev, Kazbayev (Zhyloy) were written [22].

It should be noted that Valentin Petrovich Tokarev worked in construction battalion No. 555 on the construction of oil refinery No. 441. Later, V. Tokarev as a petroleum geologist received the “Lenin Prize” for his great contribution to the development of Mangistau oil [23].

Kazakhstan has turned from a republic that produces oil as a source of raw materials into a republic that provides the national economy with oil products by processing oil products itself. During the war years, oil transportation routes Narmondanak – Makat pipeline, Guryev – Astrakhan railway constructions were built.

Koshkar-Sagiz, Saiz-Makat, Komsomol-Makat, Tenteksor-Baishonas, Karaton-Koschagyl, Munaily-Kulsary. The construction of oil pipelines made it possible to transport liquid fuel both without costs and without delays. The full operation of the Makat-Kosshagyl narrow-gauge railway also made freight transportation a little easier. It is important to maintain Koschagyl-Karaton, Karaton-Munaily communication system.

The oil region fulfilled its duty as a war arsenal. In this case, the contribution of professional oil workers, ordinary oil workers and their family members to bringing the Victory Day closer is endless.

Dinmukhamed Akhmetuly Kunaev, one of the great children of our people, wrote in his book “You Can't escape from the Truth”: “It is a completely wrong idea to say that Kazakhstan was an impenetrable rear during the terrible war. Here, the country has been working tirelessly, day and night. Kandybalak faced the fierce enemy and experienced the days when he gave his life and lost his life. For example, the west of the Republic was connected to the Stalingrad front. During the eclipse of the sun, the cross clashed with the air battles in the sky and turned away without exceeding the tricks of the enemy. They were eyeing the rich soil of the Atyrau region and shooting down the bandits who had learned to be as cunning as a needle could pass through. But the vigilant guards did not let the encroaching enemy move”.

People say: “Endurance is the backbone of a man”. These were difficult but courageous years. It was a period when people's intellect was high, and their will was particularly strong. Kindness to each other, charity to the needy brought so much suffering and pain out of it» [24].

The care of the oil workers was also worthy of such a price. They did not lower the fighting spirit of those at the front but focused on strengthening the efforts of those in the rear. Maintaining the unity of the front and the rear encouraged the soldiers to be brave, and the oil workers to work hard. The whole union recognized the bravery of Kazakh oil workers. About 180 meritorious workers were awarded with orders and medals of the USSR, 120 oil workers were awarded with diplomas of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR.

On the eve of the war, oil was available only in the western region of the republic is known to have been processed. This region covers the land from the lower Volga and Mugalzhar mountains in the west, from the Caspian Sea to the Oral in the east. In this region, oil was extracted from Dossor, Makat, Eskene, Sagiz, Baishonas, Kulsary, Koschagyl, Shubarkudyk, Zhaksymai fields, and they were submitted to the “Kazakhneft” plant in Guryev (Atyrau). Among them, the Dossor, Eskene, Sagiz, Baishonas, later added Koshkar, Tenteksor, Komsomol mines stand out.

Fascist Germany's treachery angered the people and created a feeling of hatred towards the enemy. The rally of Dossor oil workers, which took place on June 22, 1941, was opened by S. Zorbayev, the head of the oil industry, deputy of the Supreme Soviet of the USSR. Bukeyev, Zeletdinov and Moldagaliyev, who spoke at the press conference, called on those gathered to fight the enemy to the death and to work selflessly in the rear in order to speed up the hour of victory. This was supported by thousands of people gathered at the rally. In the received resolution:

The workers and servants of the Dossor field declare that in response to the pirate attack of the fascists, they will supply the tankers, the navy with as much high-grade Dossor oil as is needed to defeat the enemy.

“We will redouble our efforts to increase oil production, expand drilling, and open new fields as a barrier to the corrupt fascists,” it is said.

The anger against the enemy gave the oil workers a special strength. They worked with great organization and focused on meeting the demands of the war. They implemented effective ways of restructuring production under the requirements of the war and took all measures to send a large amount of oil to the front.

The only way to achieve success was to increase labor productivity. Each oil worker looked critically at his daily work and thought of a way to prevent the usual reckless behavior and sloppy movement. Ways to monitor the activity of each well, lubricate the liquid produced from it, and implement technical maintenance on time have been established.

All this has become everyone's own business without the instructions of the leaders. Because he felt that he was indebted to his brothers who were at war. Realizing that it was more difficult in the midst of fire and bullets, they considered it their duty to work at the front [25].

About the self-sacrificing deeds of the oil workers in the first days of the war, the regional newspaper “Socialist Construction” wrote:

The drilling team led by the famous driller of the Baishonas field, Sekerbayev, had completed 118 percent of the 25-day plan due to the high measurement of the drill hole in the drilling of the exploratory well No. 40. Selected drillers in this brigade, Sariyev and Bekbosynov fulfilled the standards by 147-143 per cent, increasing the speed of drilling. Comrade Zhubaniyazov, the foreman of the northern oil production site industry, achieved 104 per cent of the norm given to him.

If the collective of the Sagiz industry has not been able to fulfil its plans before, it is the first in the plant, having completed the plan by 106 per cent this day.

The first section headed by Zhumabayev completed the task by 133 per cent, the second section headed by Yessenzhanov by 126 per cent [26].

From the first days of the war, in the enterprises of the cities of Moscow, Gorky, and Sverdlovsk, fulfilling the norm of two or three people in one shift, working for the comrades who went to the front, quickly teaching the old people and children came to the factory the language of technology «created the movement of two hundred and three hundred» [27].

In the first year of the war, about a thousand people at the Kazakhneft plant had such an indicator.

On June 26, 1941, the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the regime of the working period of workers and employees during the war" was issued. According to it, regular and additional vacations for workers and employees were to be cancelled and paid in cash instead.

During the implementation of this decree, an initiative was taken to extend working hours up to 12 hours in leading enterprises. Such a movement did not lack support in the oil region. Almost everyone switched to a 12-hour working day. Additional shifts and brigades were organized from the surplus workforce.

Tasks of reconstruction of oil industries in accordance with the requirements of the war were specified in the resolution of the State Defense Committee of July 30, 1941 “Measures for the development of oil production and extraction in the Eastern regions of the USSR and Turkmenistan”. In 1942, compared to 1941, the “Kazakhneft” plant had to increase oil production by 50 percent.

In July, the enterprises of “Kazakhneft” plant prepared measures to work in accordance with the requirements of the war. In order to increase oil production, make full use of all material and human forces to speed up drilling, efficient use of scarce materials, replacement of labor force,

strengthening of labor discipline, and increase of activity of engineers and technicians were established.

Oil workers also doubled their work rate. They showed exceptional organization and focused all their efforts on increasing the volume of oil production.

The measures implemented for the purpose of reconstruction of the economy in accordance with the requirements of the war did not fail to bear fruit. Liquid fuel produced by the Kazakhneft plant in 1941 increased by 24 percent compared to 1940.

The oil workers contributed such success to the victory of our troops, who hit the enemy in the Moscow region and turned back the momentum of the German invaders.

The year of hope came in 1942. The fascist troops, who had not yet turned away, rushed forward again. This time they were going to take Stalingrad in order to separate the south from the center. The great battle, which lasted for 200 days and nights, had a heavy burden on Embi oil workers.

The system for transporting Baku oil remained in the hands of the enemy. The Germans damaged Maykop and Grozny. Regions near the front, such as Guryev and Astrakhan, were declared to be in a state of war. When the enemy approached Stalingrad, a state of emergency was declared in the city and oil fields.

This made the situation very difficult. Working with light at night was no longer allowed when there was not enough money to compensate for the gaps in production. During the day, oil workers, who were careful at night against the bombing of enemy aircraft, were mobilized to repay.

On September 22, 1942, the State Defense Committee adopted a resolution «On measures to expand oil production in Kazakhstan, Perm oil plants, Syzran, Buguruslan, Ishimbay, Turkmen and Kalinin oil trusts.» The tasks specified in the resolution were complex. In a difficult period, when large enterprises in the west of the country were moved to the East, and the necessary equipment for production, spare parts were not produced, it was impossible to wait for it from above. Therefore, it was necessary to search for internal reserves and make full use of existing opportunities. Such rational measures were: accelerated pumping of liquid, targeting of oil source by additional increase, blasting of low yielding layer, extraction of oil from several oil layers at the same time, sequestration of oil from abandoned wells, so on. Using such internal capabilities, 260 thousand tons of additional oil were obtained during the war years. During the years of the Great Patriotic War, the Kazakhneft plant had brigade and individual training in the training of young workers, autocombinat training, training in one profession and training of construction and installation workers. Already in the first months of the war, the training of young workers who were recruited to replace oilmen who went to the front through individual brigade training became widespread. In 1942, the Kazakhneft plant trained 1010 people with such training at enterprises in Guryev. 498 of them were women [28].

Many oil workers made their profession by this method of study, which was conducted in every private enterprise and oil field. For example, in 1944, 39 people were at Komsomol enterprise, in August of the same year 111 people were at the car repair plant at the Dossor enterprise, and by September 1 at the Petrovsky plant, 142 people received their profession through individual brigade training methods. Most of the trained oilmen were women. For example, in 1941, in 10 months, 648 women were trained in the enterprises of the Kazakhneft plant using the method of individual training. A large number of women were involved in any field of profession. In 1942, 213 of the 337 people trained at the autocombinat factory were women.

In order to train newly recruited workers, they were trained in vocational training courses. The number of workers trained by this method of training increased day by day. In 1941, 112 people completed such a course in 9 months, and in the following year, 911 people studied and received a speciality.

Vocational training courses were also held at oil fields. In 1943-1944, 99 people completed the vocational training course at Dossor factory.

Other types of educational activities have developed widely. In 1942, 2598 people received the profession of oilman and joined the work in the oil enterprises of our republic. In total, during the 20 months of the Great Patriotic War, 3388 people were trained at Kazakhneft plant and sent to work at oil enterprises [23. – 27].

The following catchphrases of the People's Hero Bauyrzhan Momyshuly are in everyone's heart:

Before you say I did it,
Say a thousand did it.
Before you say a thousand did it,
Say a man did it.
Before you say a man did it,
Say the country did it.
If I am not the one of a thousand,
And if a man is not of his country,
Who would you say did it? [29].

In fact, our whole country and all our people contributed to the Great Victory. When thousands of peasants died on the battlefield, the fighters in the rear surprised us with many wonderful deeds. If a soldier who was bleeding at the front was the flag of our country, then a worker who was sweating in the rear was the flagpole. There is no country without a man, there is no man without a country. If the country is united and man is not strong, if a man is not united and does not defend country, he will lose his honor.

Conclusion

During the war years, the volume of oil production in Embi increased by 2.5 times from the entire pre-revolutionary period and by 15.2 per cent from the third five-year period. In 1940, the oil produced was 697 thousand tons, and in 1944 it reached 788 thousand tons.

Zholdybai (1942), Komsomol (1943), Koshkar (1944), and Tenteksor (1944) enterprises were newly commissioned. In 1944, a car repair plant ("Dossormunaymash" LLP) was launched in Dossor on the basis of the equipment from one plant moved from the West [1. –147].

Despite the difficulties, advanced methods of increasing the production of existing wells had been introduced into production. During the war years, «Reda» pumps began to be used in oil production. At the suggestion of engineers, a sprocket was installed on the balancer of the swaying machine to increase the fluid of the low-yield well, a shock absorber was used to prevent breakage of the pump gutters, a damper was invented to transfer eccentrics to a strapless gear, and the "Macaroni" pump began to be widely used in the fight against sand plugs. The implementation of the second method was also effective.

However, in the last years of the war, Embi's production decreased. The main reason for this was the decrease in the capacity of existing businesses. The capacity of newly opened fields did not work out. The excavation of the explored points was also carried out insignificantly. As a result, the amount of liquid fuel sent to the front decreased from 978.8 thousand tons in 1943, to 799.4 thousand tons in 1944 and 785.4 thousand tons in 1945.

However, this was not due to the decrease of oil reserves in Kazakhstan, but due to the lack of a special institution engaged in deep drilling of explored fields.

The oil industry of Kazakhstan, which is recognized in the Union level as a front arsenal, has prospects for growth and expansion.

REFERENCES

- 1 Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Алма-Ата, 1958. – 362 с
- 2 Атырау облыстық мемлекеттік архивы. 730-қор, 1-тізім, 1116-іс.
- 3 Атырау облыстық мемлекеттік архивы. 198-қор, 1-тізім, 349-іс
- 4 Атырау облыстық мемлекеттік архивы. 198-қор, 1-тізім, 303-іс.
- 5 Атырау облыстық мемлекеттік архивы 198-қор, 1-тізім, 295-іс

- 6 Атырау облыстық мемлекеттік архивы Атырау қалалық филиалы. 1-қор, 1-тізім, 1404-іс.
- 7 Ахметов Қ., Досқалиев Қ. Қазақстан-Сталинград майданының арсеналы. Алматы, 1992. – 365 б.
- 8 Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941–1945 жж.). Алматы: Ғылым, – 1985. – 320 б.
- 9 Басин В.Я. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне. Алма-Ата, – 1965. – 164 с.
- 10 Белан П.С. Казахстанцы в битве на Волге. Алматы., - Ғылым, 1990, – 270 с.
- 11 Бердіғожин Л.Б. Қазақстан мұнай газ өнеркәсібі кадрлық әлеуеті. - Алматы, – 2012. – 268 б.
- 12 Букаткин П.Р. Западной Казахстан в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.): автореф. На соискание ученой степени к.и.н. – Алма-Ата, – 1967. – 27 с
- 13 Великая Отечественная Война. – Москва, – 1988. – 258 с.
- 14 Ворожейкин И.Е. Летопись трудового героизма. –Москва, – 1984. – 336 с.
- 15 Демегенов Б., Елеусінов А, Сағытжанов С. Ерлікке ескерткіш. – Алматы, – 1995. – 127 б.
- 16 Досқалиев Қ. Қаһарман қала және Қазақстан. – Алматы, – 1973. – 186 б.
- 17 Ишмуратов Ж.И. Трудовые подвиги и помощь фронту трудящихся Гурьевской области в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Алма-Ата, – 1971. – 29 с.
- 18 Кабденов К.К. Атырауский Нефтеперерабатывающий Завод // Прикаспийская Коммуна. – 1998.
- 19 Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата, – 1970. - 473 стр.
- 20 Қонаев Д.А. Ақиқаттан аттауға болмайды. – Алматы, – 1995. – 122 б.
- 21 Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы, – 2004. – 480 б.
- 22 Мұхитов Қ.С. Ұлы Отан соғысы мен соғыс қарсаңында Қазақстан Мұнай өнеркәсібінің даму тарихы (1938-1945 жж.):– Алматы, – 2000. – 128 б.
- 23 Нурбекова, Г. Д. Женщины Казахстана – фронту: (Трудовые подвиги женщин в пром-сти Казахстана в Великой Отечест. Войне 1941-1945 гг.) – Алма-Ата: Казахстан, – 1968. – 158 с.
- 24 Сергазин Ж.С. Размещение эвакуированного населения и материальных ресурсов в Казахстане в годы Великой Отечественной войны 1941-1943 гг. – Алма-Ата, –1983, – 24 с.
- 25 Социалистік құрылыс. – 1941. – 27 июнь.
- 26 Сухамбердиев М. Валентин Токарев. – Актау-Алматы, – 2000. – 112 с.
- 27 Табылдиев Х.Б. «Атырау облысы отты жылдарда» (1941 – 1945 жж.).Атырау – 2014. – 224 б.
- 28 Тыл Советских Вооруженных Сил в ВОВ. 1941-1945 гг. – Москва, – 1977. – 425 с.
- 29 Утешов С.К. Роль перебазируемых промышленных предприятий в превращении Казахской ССР в могучий арсенал Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Алма-Ата, – 1960. – 301с.

ГУРЬЕВ ОБЛЫСЫ 1941-1945 жж.

Андатпа

Атырау облысының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайы кешенді тұрғыдан зерттелмегенімен, Ұлы Отан соғысы тарихына қатысты бірқатар зерттеулерде жазылған. Ұлы Отан соғысы тарихы кеңестік тарихнамада сол соғыс кезеңінен бастап соғыстың себептері мен салдары жайындағы ғылыми еңбектер мен құжаттық жинақтарда көрініс таба бастады.

Мақала мақсаты - 1941-1945 жылдары Гурьев облысына (қазіргі Атырау) соғыс болып жатырған аймақтардан көшірілген өндіріс ошақтары жайында баяндалады. Тәуелсіздік жылдарында Ұлы Отан соғысы тақырыбын зерттеуге жергілікті аумақтық сипат беріле бастады. Республиканың және өңірлердің соғыстағы үлесіне, жекелеген тұлғалардың ерлігін зерттеуге назар аударылды. Сондай зерттеулер негізінде ҰОС Жеңістің атаулы даталарына орай арнайы тарихи-әдеби шығармалар мен естелік кітаптар жарық көрді. Жаңа көзқарас тұрғысынан жазылған мақалада соңғы жылдары жарық көрген монографиялық зерттеулер мен құжаттар жинақтарының материалдары, Атырау облыстық мемлекеттік архивінің құжаттары пайдаланылды.

Негізгі сөздер: Қазақстан, мұнайгаз өндірісі, соғыс жылдары, Петровский атындағы зауыт, мұнайөңдеу зауыты, еңбек армиясы, майдан тылы.

ГУРЬЕВСКАЯ ОБЛАСТЬ В 1941-1945 гг.

Аннотация

Социально-экономическое положение Атырауской области в годы Великой Отечественной войны комплексно не изучалось, некоторые его аспекты нашли отражение в работах по истории Великой Отечественной войны. Сведения об истории Великой Отечественной войны фиксируются в советской историографии еще с военных лет, с научными трудами и сборниками документов о причинах и следствиях этой войны.

Цель статьи – описать производственные мощности, которые были перемещены из охваченных войной районов в Гурьев в 1941-1945 гг. В годы независимости изучение темы Великой Отечественной

войны стало превращаться в региональную проблематику. Начали изучать вклад республики и регионов в войну, подвиги отдельных лиц. На их основе изданы специальные историко-литературные произведения и памятные книги, посвященные юбилеям Победы в ВОВ. В статье, написанной на основе нового подхода, использованы документы из государственного архива Атырауской области, материалы монографических исследований и сборников документов последних лет.

Ключевые слова: Казахстан, нефтегазодобыча, военные годы, завод им. Петровского, нефтеперерабатывающий завод, трудовая армия, тыл фронта.

REFERENCES

- 1 Abişev G. Kazakhstan v Velikoi Otechestvennoi voine. 1941–1945. [*Kazakhstan in the Great Patriotic War*] Alma-Ata, 1958. 362 p. [in Kazakh]
- 2 Atyrau oblystyq memlekettik arhivy. [*Atyrau Regional State Archive*] 730-qor. 1-tızım, 1116-is. [in Kazakh]
- 3 Atyrau oblystyq memlekettik arhivy. [*Atyrau Regional State Archive*] 198-qor, 1-tızım, 349-is. [in Kazakh]
- 4 Atyrau oblystyq memlekettik arhivy. [*Atyrau Regional State Archive*] 198-qor, 1-tızım, 303-is. [in Kazakh]
- 5 Atyrau oblystyq memlekettik arhivy [*Atyrau Regional State Archive*] 198-qor, 1-tızım, 295-is. [in Kazakh]
- 6 Atyrau oblystyq memlekettik arhivy Atyrau qalalyq filialy. [*Atyrau Regional State Archive. Atyrau City branch*] 1-qor, 1-tızım, 1404-is. [in Kazakh]
- 7 Ahmetov Q., Dosqaliev Q. Qazaqstan-Stalingrad maidanyñ arsenaly. [*Arsenal of the Kazakhstan-Stalingrad front*] Almaty, 1992. 365 p. [in Kazakh]
- 8 Balaqaeв T., Aldajūmanov Q. Qazaqstan eñbekşileri maıdan qyzmetinde [*Workers of Kazakhstan in the front service*] (1941–1945 jj.). Almaty: Ğylym, 1985. 320 p. [in Kazakh]
- 9 Basin V.İa. Täjelaia promyšlenöst Kazahstana v Velikoi Otechestvennoi voine [*Heavy industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War*] Alma-Ata, 1965. 164 p. [in Russian]
- 10 Belan P.S. Kazahstansy v bitbe na Volge [*Kazakhstanis in the Battle of the Volga*] Almaty., - Ğylym, 1990, -270 p. [in Russian]
- 11 Berdiğojin L.b. Qazaqstan mūnai gaz önerkāsıby kadrlyq äleueti [*Personnel potential of the oil and gas industry of Kazakhstan*]-Almaty, 2012. - 268 p. [in Kazakh]
- 12 Bukatkin P.R. Zapadnoi Kazahstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskogo Soiūza [*Western Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union*] (1941-1945 gg.): avtoref. Na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. – Alma-Ata, 1967. – 27 p. [in Russian]
- 13 Velikaia Otechestvennaia Voina [*The Great Patriotic War*] – Moskva, 1988. – 258 p. [in Russian]
- 14 Vorojeikin İ.E. Letopis trudovogo geroizma [*Chronicle of labor heroism*] Moskva, 1984. – 336 p. [in Russian]
- 15 Demegenov B., Eleusinov A, Sağytjanov S. Erlikke eskertkiş [*Monument to courage*] – Almaty, 1995. – 127 p. [in Kazakh]
- 16 Dosqaliev Q. Qaharman qala jāne Qazaqstan [*Hero City and Kazakhstan*] – Almaty, 1973. – 186 p. [in Kazakh]
- 17 İşmuratov J.İ. Trudovye podvigi i pomoshh frontu trudyashhikhsya Gurevskoi oblasti v period Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945 gg.). [*Labor exploits and assistance to the front of the workers of the Guryev region during the Great Patriotic War*] (1941-1945 gg.): avtoref. Na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. – Alma-Ata, 1971. – 29 p. [in Russian]
- 18 Kabdenov K.K. Atyrauskii Neftepererabatyvayushhii Zavod [*Atyrau Oil Refinery*] // Priaspiskaia Komuna. – 1998. [in Russian]
- 19 Kozybaev M.K. Kazakhstan – arsenal fronta [*Kazakhstan is the arsenal of the front*] Alma-Ata, 1970. 473p. [in Russian]
- 20 Qonaev D.A. Aqıqtan attauğa bolmaidy [*It is impossible to jump from the truth*]. – Almaty, 1995. – 122 p. [in Kazakh]
- 21 Momysūly B. Eki tomdyq syğarmalar jinağy [*Collection of works in two volumes*]. T. 1. – Almaty, 2004. – 480 p. [in Kazakh]
- 22 Mūhitov Q.S. Ūly Otan soğysy men soğys qarsaınynda Qazaqstan Mūnai önerkāsıbyñıñ damu tarihy [*History of the development of the oil industry of Kazakhstan on the eve of the Great Patriotic War and the war*] (1938-1945 jj. – Almaty, 2000. – 128 p. [in Kazakh]
- 23 Nurbekova, G. D. Zhenshhiny Kazahstana – frontu: (Trudovye podvigi jenšin v prom-sti Kazahstana v Velikoi Otechest. Voine 1941-1945 gg.) [*Women of Kazakhstan to the front: (Labor exploits of women in the industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War. The War of 1941-1945)*]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1968. – 158 p. [in Russian]
- 24 Sergazin J.S. Razmeshhenie evakuirovannogo naseleniya i materialnykh resursov v Kazahstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1943 gg [*Placement of the evacuated population and material resources in Kazakhstan during the Great Patriotic War of 1941-1943*] – Alma-Ata, -1983, – 24 p. [in Russian]

25 Sosialistik qūrylys [Socialist construction]. – 1941. – 27 iun. [in Kazakh]

26 Suhamberdiev M. Valentin Tokarev. – Aktau-Almaty, 2000. – 112 p. [in Russian]

27 Tabyldiev H.B. «Atyrau oblysy otty jylarda» [«Atyrau region in the fiery years»] (1941 – 1945 jj.). Atyrau, 2014. – 224 p. [in Kazakh]

28 Tyl Sovetskikh Voorujennyh Sil v VOV [The rear of the Soviet Armed Forces in the military]. 1941-1945 gg. – Moskva, 1977. – 425 p. [in Russian]

29 Uteshov S.K. Rol perebazirovannykh promyshlennykh predpriyatii v prevrashhenii Kazakhskoi SSR v moguchii arsenal Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945 gg.). – Alma-Ata, 1960. – 301p.

Information about authors:

Dana Alipova – **corresponding author**, master of humanities, senior lecturer at the department of History of Kazakhstan and general history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Leskali Berdygozhin - doctor of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and general history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: berdygozhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-9504>

Gulfairuz Kairgalieva - candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and general history Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-870X>

Информация об авторах:

Дана Алипова - **основной автор**, магистр гуманитарных наук, сеньор-лектор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Лескали Бердыгузин - доктор исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х. Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: berdygozhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-9504>

Гулфайруз Кайргалиева – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-870X>

Авторлар туралы ақпарат

Дана Алипова – **негізгі автор**, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының сеньор-лекторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Лескали Бердіғожин - тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berdygozhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-9504>

Гулфайруз Кайргалиева – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан. Республикасы

E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-870X>

Д.Ұ. Хамидуллина^{1*}, Ғ.М. Әлжанов¹, Е.Б. Насипуллаев¹, Э.М. Махметова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН ЖӘДІГЕРЛЕР МОТИВТЕРІН ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ ЖҰМЫСТАРЫ

Андатпа

Мақалада Ортағасырлық Сарайшық бұйымдарын қайта жаңғырту жұмыстары туралы баяндалады. Қазақ халқының тарихын қайта жаңдандыру, мәдени мұра ескерткіштеріндегі ою-өрнектерді жаңа мотивте қайта жаңдандыру болып табылады. Тарихи қолөнер бұйымдарын заманауи этно-дизайн арқылы жаңғырту ғалымдар еңбектерде белгілі-бір дәрежеде көрініс тапқан. Мақалада Алтын Орда мемлекетінің ортағасырлық қаласы Сарайшық қаласынан археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлер мен бұйымдарды қайта жаңғыртуға бағытталған іс-шаралар туралы жазылған. Сонымен қатар тарихи-мәдени мұра объектілерін ғылыми зерттеу, зерделеу, жаңғырту, қайта құру және олардың бүгінгі өткен күнмен сәйкестендіру құралы ретінде сақталуын, халық өнерінің жинақталған көркемдік тәжірибесінің сабақтастығын қамтамасыз ету мәселесін қамтиды.

Мақала мақсаты - қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнерінің тарихи дамуын, олардың заманауи дизайндағы қолданылуын, сондай-ақ, мәдениет пен дизайнның өзара әрекеттесуін зерттеу. Қолөнер бұйымдары мен мотивтерін жаңғырту - халықтың рухани азығы, оның өмірдегі тіршілігінің айнасы. Қолөнер халықтың өткен тарихы мен қазіргі дамуын сипаттайды. Халық өнерінің ерекше түрі ретінде ұлттық мәдениеттің адамгершілік мұраттарын сақтай отырып, ұжымдық және жеке көркем шығармашылықта, қолмен және механикаландырылған өндірісте бірегей тәжірибе жинақталды.

Өлке тарихына арналған еңбектер, соның ішінде Сарайшық қаласы туралы зерттеулер талданған. Ортағасырлық қолөнер дәстүрлері мен заманауи технологияларды үйлестіре отырып, ұлттық нақыштағы жаңа бұйымдарды жасаудың мүмкіндіктері зерттеледі. Жаңа көзқарас негізінде жазылған мақалада соңғы жылдардағы монографиялық зерттеулер, құжаттар жинақтары пайдаланылды.

Негізгі сөздер: Этнодизайн, Сарайшық, қолөнер, қайта жаңғырту, Алтын Орда, мәдениет, өнер

Кіріспе

Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнері – мәдениет пен тарихтың шынайы айнасы, халықтың өмір салтын, негізгі дүниетанымын, эстетикалық талғамы мен шеберлігін көрсететін маңызды нақты элементтер. Жалпы бұл киімдер мен қолөнер туындылары осы күнделікті қажеттіліктерді қанағаттандыруға ғана емес, сонымен қатар, мерекелік, діни, рәсімдік мақсаттарда қолданылғанын көрсетеді. Қазақ елінің көшпелі өмір салтына ғана байланысты, олардың киімдері мен қолөнер өнімдері негізінен табиғат жағдайына бейімделген, өте әдемі және функционалды болып келеді.

Қазақтың ұлттық киімдері бұл түрлі аймақтарда әр түрлі өзгеше болып, материалдардың, түстердің, ою-өрнектердің әр түрлілігімен сипатталады, сонымен олар халықтың рухани кодын, эстетикалық түсініктерін және өмірлік философиясын білдіреді. Қолөнер – киімдер, кілемдер, зергерлік өнімдер, ағаш және тері өңдеу – қазақ мәдениетінің бір бөлігі ретінде, тек өнерлік қана емес, сонымен қатар, әлеуметтік, экономикалық және ғылыми құндылықтарды да көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнерінің тарихи дамуын, олардың заманауи дизайндағы қолданылуын, сондай-ақ, мәдениет пен дизайнның өзара әрекеттесуін зерттеуді мақсат етеді. Біздің мақсатымыз – ұлттық мәдениеттің өзектілігін және оның заманауи өмірдегі қолданылуын түсіну арқылы, мәдени мұраның сақталуы мен жаңғыруын қолдау.

Міндеттері ретінде қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнерінің тарихын, дәстүрлерін

және эволюциясын талдау. Ұлттық мәдениет элементтерінің заманауи дизайнда қалай қолданылып жатқанын зерттеу. Этнодизайндың инновациялық шешімдерін және олардың қоғамдық, мәдени контекстегі рөлін анықтау. Дәстүрлі және заманауи дизайнның өзара әрекеттесуін, оның мәдени, әлеуметтік, экономикалық әсерлерін талқылау. Болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар жасау және қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнерінің тұрақты дамуына қосқан үлесті зерттеудің маңызын айқындау. Осы зерттеу арқылы біз қазақ халқының мәдени мұрасын жаңа өлшемде түсінуге және оның заманауи дизайн саласындағы рөлін кеңінен түсіндіруге тырысамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ халқының қолөнері – ұлттық мәдени мұраның ерекше бөлігі болып табылады. Ол ұрпақтан ұрпаққа жеткен бай мәдени қазына ретінде халықтың материалдық және рухани өмірін көрсетеді. Қолөнер туындылары қазақ халқының тарихы мен дәстүрлерін, эстетикалық құндылықтарын және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ашады. Бұл туындылар арқылы ертедегі қазақ қоғамының тұрмысын, әлеуметтік құрылымын және рухани дүниесін зерттеуге болады.

Зерттеу барысында тарихи талдау, салыстырмалы зерттеу, этнографиялық әдістер, сондай-ақ материалдық мәдениет пен дизайнның қазіргі бағыттарын зерттеу тәсілдері қолданылды. Дереккөз ретінде М.С.Касеновтің «Сарайшық қаласының тарихы» еңбегіндегі қолөнер бұйымдары туралы ақпарат пайдаланылды [1].

Ж.Ж. Мұстафиннің «Ортағасырлық Сарайшық» атты еңбегі арқылы Атырау өңірінің материалдық мәдениет ескерткіштері туралы құнды деректер алынды [2].

Сонымен қатар, Л.Р.Золотарева, М.В.Рева, С.А.Кипшаковтың «Материалдық мәдениет және дизайн тарихы» оқу құралында қолөнер мен дизайнның тарихи дамуына қатысты маңызды ақпараттар келтірілген [3]. Қ.Ералиннің этнодизайн бойынша зерттеулері қолөнер бұйымдарын заманауи дизайнға бейімдеу мәселелерін талдауда маңызды дереккөз болды [4]. Д.Холлдың «Этникалық дизайн» кітабында әртүрлі мәдениеттердің дизайндағы көрінісі талданған [5].

Д.Шоқпарұлының «Қазақ қолөнері» еңбегінде қолөнер бұйымдарының түрлері мен олардың қолданылуы туралы егжей-тегжейлі ақпарат берілген [6].

J. Blomberg және H.Karasti 2012 жылы жарық көрген «Positioning Ethnography within Participatory Design» атты зерттеуі қарастырылды. Авторлар этнографияның дизайн процесіне қалай интеграциялануы мүмкін екенін және бұл әдістің қатысушылардың тәжірибесін, қажеттіліктерін және мәдени контекстін тереңірек түсінуге қалай көмектесетінін көрсетеді [7].

С.Асанова мен А.Птицованың «Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнері тарихы» оқулығында қазақтың дәстүрлі киімдері мен қолөнерінің тарихи дамуы қарастырылған [8].

Н.М.Адамкулов, Б.К.Қыстаубаева, А.С.Жаскиленованың «Заманауи дизайн» атты зерттеуі қолөнердің қазіргі дизайнмен үйлесімділігін талдауға мүмкіндік берді [9].

Бұл зерттеулер қазақ қолөнерінің тарихи дамуы, көркемдік ерекшеліктері және заманауи дизайнмен байланысын ашуға мүмкіндік береді. Қазақ қолөнерінің тарихи кезеңдерін зерттеу үшін тарихи әдіс, әртүрлі аймақтардағы қолөнер элементтерінің ерекшеліктерін анықтау үшін салыстырмалы талдау, қолөнердің мәдени және тұрмыстық рөлін зерделеу үшін этнографиялық әдіс, ал бұйымдардың эстетикалық және функционалдық ерекшеліктерін анықтау үшін көркемдік талдау қолданылды. Бұл әдістер мен материалдар қазақ қолөнерінің тарихи, мәдени және заманауи маңызын кешенді түрде ашуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Сарайшық – XIII-XVI ғасырларда гүлденген Алтын Орда, Ноғай ордасы, Қазақ хандығының маңызды саяси, әлеуметтік қалаларының бірі ретінде тарих жадында

сақталған. Археологиялық зерттеулер барысында қаладан табылған көптеген жәдігерлер оның Орталық Азиядағы мәдениет пен ғылымды таратушы деңгейде болғанын көрсетеді [1. – 80]. Әсіресе, зергерлік бұйымдар, ою-өрнек элементтері және тұрмыстық заттар қазақ халқының қолөнер дәстүрлері мен эстетикалық талғамының бастауы деп қарастырылса болады. Ж.Ж. Мұстафин «Ортағасырлық Сарайшық» кітабында 1937 жылы Н. Арзютов Сарайшыққа археологтардың экспедициясын бастап барып, бұл қазба жұмыстары кезінде көптеген Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін өте бағалы жәдігерлер табылғандарын айтады. Мысалы, қыштан жасалынған сан түрлі көлемдегі ыдыстар, құмыралар, олардың түрлі сынықтары, шыны-фарфордан жасалынған алуан түрлі ыдыстардың сынықтары, қола пышақ-қанжарлар, айналар, ақшалар, темір шегелер, қармақтар, мыстан жасалынған әртүрлі шағын ыдыстар, білезіктер, сырғалар сияқты әсемдік бұйымдар да табылды [2. – 85-88]. Тәуелсіздік жылдарында археологиялық зерттеулер қарқынды жүріп Сарайшық қаласынан көптеген жәдігерлер табылды.

Қазақ халқының ұлттық қолөнері – тек тұрмыстық өмірге қажеттіліктерді қамтамасыз етумен шектелмей, сол халықтың дүниетанымын, жалпы эстетикалық талғамы мен әлеуметтік өмірін көрсететін негізгі ерекше өнер түрінің бірі болып табылады. Көшпелі халықтың өмір салтына бейімделген жалпы қазақ қолөнері функционалдық және сәндік қасиеттерді нақты біріктірген таңғажайып дүние. Сонымен бұл киім-кешектерде, әрі зергерлік бұйымдарда, тіпті кілемдерде және ағаш өңдейтін бұйымдарында толыққанды көрініс тапқан.

Этнодизайн – дәстүрлі мәдени түрлі элементтерді қазіргі замандағы стильдер мен технологияларға толық үйлестіру. Сарайшықтан табылған жалпы ою-өрнек үлгілері, сонымен қатар материалдар мен қолөнер әдістері сол этнодизайнның жаңа бағыттарын ілгері дамытуда шабыт көзі бола алатыны дәлел. Зерттеулер көрсеткендей, осы ұлттық мотивтерді сән индустриясында, интерьер дизайны мен зергерлік өнерде қолдану арқылы дәстүрді сақтаудың заманауи әдіс-тәсілдерінің бірі [5. – 234-240]. Британ елінің журналисті Д.Холл өзінің «Этникалық дизайн» атты кітабында әртүрлі мәдениеттердің мотивтерін түрлі интерьерді декоративті тұрғыда толыққанды байыту үшін қолдану мүмкіндіктерін ерекше талдайды. Автор әлемдік дизайнға негіз болатын, ерекше әсер еткен жалпы саны 14 негізгі тақырыпты бөліп көрсетеді. Жалпы осы мәдениеттердің әрқайсысы өзінің аса көркемдік ерекшеліктері және стильдік ерекше элементтерімен танымал екенін атап көрсетеді.

Д. Холлдың атап өткен мәдениеттер жинағы:

- Ковбойлық мәдениет: Американдық батыс аймақтың қарапайым әрі батыл элементтерін толыққанды қамтиды.
- Байырғы американдықтар: Олардың табиғатпен үйлесімділікті көрсететін ерекше ою-өрнектер және материалдар.
- Мексикалық стиль: Олар қанық түстер мен динамикалық бағыттағы геометриялық өрнектерден құралған.
- Скандинавиялық стиль (Скандинавия): Минимализмге негізделіп жасалған, жеңіл әрі табиғат эстетикасы.
- Кельт мәдениеті: Оларда тарихи кельттік оюлар және спиральды элементтер бар.
- Тироль стиль: Альпі аймағының негізгі жылы әрі қолайлылықты анық көрсететін мотивтер бар.
- Жерорта теңіздік (средиземноморский): Жылы түстері бар палитра және табиғи материалдарды толық қолдану.
- Шығыс Еуропалық: Фольклорлық ою-өрнектер және айқын ашық түстер.
- Солтүстік Африка: Ол экзотикалық өрнектер және этникалық ерекше элементтермен жасалған.
- Тайпалық стиль (Tribal): Олар қарапайым әрі символикалық түрлі өрнектер мен

текстуралардан құралған.

- Алтын жағалаулық (Gold Coast): Африка құрлығының жарқын түстері бар, әшекейлік элементтері.

- Жапон стилі: Азиялық минимализм мен табиғаттың толық үйлесімділігі.

- Үнді стилі: Қанық түсті реңктер мен күрделі өрнектері.

- Азиялық стиль: Айқын символика және дәстүрлі нақыштар бар [6. –110].

Д.Холлдың тізіміне көшпелі «nomad» халықтар мәдениетін он бесінші мәдениет ретінде қосу өте маңызды және негізді шешім болар еді, өйткені көшпелілер мәдениетінің әлемдік тарих пен мәдениетке қосқан үлесі зор, оны ескермеу мүмкін емес. Көшпелі халықтар, мысалы, түріктер, моңғолдар, қыпшақтар, сақтар және басқа да этностар, Еуразия кеңістігіндегі тарихи процестерге үлкен әсер етіп, олардың құрған империялары, соның ішінде Моңғол империясы мен Түрік қағанаты, әлемдік саясат пен мәдениеттің дамуына зор ықпал жасады. Көшпелілердің өмір салты, дәстүрлері, өнері, әдебиеті, музыкасы және киімдері өзге мәдениеттерден айтарлықтай ерекшеленіп, олардың мәдениеті табиғатпен үндестікте болуға, қарапайымдылыққа және функционалдылыққа негізделген. Сонымен қатар, көшпелілер табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің бірегей үлгісін қалыптастырып, олардың экологиялық тәжірибесі қазіргі заманның тұрақты даму мәселелеріне тиімді шешімдер ұсынуы мүмкін. Көшпелілердің дәстүрлері мен тәжірибесі басқа мәдениеттерге үлкен ықпал етіп, олардың әскери стратегиялары, өнері, музыкасы және тамақ дайындау әдістері басқа халықтарға еніп, әлемдік мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналған. Қазіргі қоғамда көшпелі мәдениеттің элементтері, соның ішінде минимализм, табиғатпен байланыс және тұрақтылық, өзектілігін жоғалтпағандықтан, олардың тәжірибесі қазіргі заманның экологиялық, әлеуметтік және мәдени мәселелерін шешуге көмектесе алады. Дина Холлдың тізімі әртүрлі мәдениеттерді қамтуы тиіс болғандықтан, көшпелілер мәдениеті осы әртүрлілікті толықтырып, оның бірегейлігін айқын көрсетеді. Көшпелілер мәдениетінің тарихи тереңдігі, табиғатпен үйлесімділігі және әлемдік мәдениетке қосқан үлесі оны Дина Холлдың тізіміне он бесінші мәдениет ретінде қосуға негізді дәлелдер болып табылады, сондықтан көшпелілер мәдениетінің ерекшелігі мен әлемдік маңыздылығын ескере отырып, оны аталған тізімге енгізу аса қажет, өйткені бұл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі мен әлемдік мәдениетке қосқан үлесі оны тізімдегі басқа мәдениеттермен бірдей деңгейде маңызды етеді.

Қолөнердің ұлттық мәдениетті қалыптастырудағы маңызы ерекше. Сонымен қатар, кілем тоқу, зергерлік бұйымдар жасау және ағаш ою сияқты қолөнер түрлерінің ерекшеліктері кең таралған. Шеберлердің тәжірибесі мен ұрпақтан-ұрпаққа берілетін қолөнер дәстүрлерінің сақталуы қазіргі заманда өте маңызды. Қазақ халқының материалдық мәдениетін қайта жанғырту үшін дереккөздерге сүйену аса қажет [10].

Сарайшық мотивтері тек тарихи мұра ретінде ғана емес, сонымен қатар, ұлттық бірегейлікті нығайту құралы ретінде маңызды. Заманауи технологиялар – 3D модельдеу, лазерлік кесу, сандық текстиль басу – ұлттық элементтерді қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді [8. -73-79]. Бұл үрдіс мәдени мұраны сақтай отырып, оны жаңа контексте бейімдеуге мүмкіндік береді. Жасалған және қайта қалпына келтіру жұмыстарына келетін болсақ осы Сарайшық қаласынан табылған күйдірілген кірпіштен жасалған керамикалық ыдыстардағы ою-өрнектерді қайта қалпына келтіріп, жаңа стильде қайта жасалды. Сарайшық қаласынан табылған жәдігерлердегі көркем бейнелердің өзіндік ерекшелігі бар, бұның өзі сол замандағы адамдардың эстетикалық талғамы мен әлем жөніндегі өзіндік ойын көрінісін көруге болады.

Бұл топтама – қазақ даласының ежелгі мәдени мұрасын қайта жаңғыртудың бірегей үлгісі. Сарайшық қаласы, Алтын Орда дәуірінде ірі сауда және мәдениет орталығы болған, қыш өндірісінің жоғары деңгейімен ерекшеленген. Осы топтамада сол замандағы қыш

бұйымдарының үздік үлгілері заманауи технологиялар мен дәстүрлі әдістер үйлесімінде қайта жасалған. Бұйымдар ортағасырлық Сарайшық қышының әшекей және өрнек үлгілерін дәл сақтай отырып, ежелгі стильде жасалған. Жасыл түсті қыш ыдыс және таба бұйымдары стилизацияланған жануарлар, құстар мен өсімдік тәріздес жасыл, сары, көк, қоңыр, қара түсті ою-өрнектермен боялған. Қыш материалды бұйымдардың диаметрі 10 см, биіктігі 3 см құрайды. Жасыл түсті қыш бұйымының ені 10 см, биіктігі 8 см құрайды. Бұйымдар табиғи саз балшықтан жасалған. Түсті минералдар ұнтағымен боялған. Муфель пешінде күйдірілген. Сувенир бұйымдар экологиялық таза болып табылады. Топтамадағы бұйымдар тарихи ортағасырлық стильдегі мейрамханалар, дәмханалардың интерьерін әсемдеу үшін және сувенир ретінде сыйлыққа тарту үшін арналған (сурет 1).

Сурет 1 – Қыш ыдыс.

Ескерту: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетішілік жоба аясындағы жұмыстар нәтижесі

Ортағасырлық этно-дизайнның қайта қолданудың бір үлгісі ретінде қоржындар, сөмкелер, киімдер беттеріне Сарайшық қаласынан табылған өрнектерді қайта басып заманауи трендке айналдыру. Қазақ халқының киімдеріндегі ою-өрнектер тек қана әшекей емес, сонымен қатар терең мағыналы және тарихи-мәдени мәнге ие. Ою-өрнектердің әрбір түрі белгілі бір символдық мағынаны білдіреді және олар тұрмыстық, діни, рухани немесе табиғи құбылыстармен байланысты болуы мүмкін. Мысалы, өсімдіктер мен жануарлар бейнелері табиғатпен үндестікті, ал геометриялық фигуралар теңдік, үйлесім және шексіздік сияқты түсініктерді білдіреді [9. – 98-99]. Қазіргі таңда жастар арасында жаңа бағытта өз тарихын қайта ашу басты назарда болып отыр. Осы қалып тасып келе жатқан тенденцияны пайдаланып біз өлкемізден табылған жәдігерлерді заман талабына сай етіп қайта жасадық.

Қоржын мақпал, габардин матасы және синтетика аралас жүн талшықтарынан тігілген, материалдары Түркия мен Қытайдан шығарылған. Қоржынның негізгі бөлігі екі түрлі матадан жасалып, ортасына жүн талшықтары салынған, үстінен сырып тігу әдісі қолданылған. Қалталары құрақпен құралған және өрнектермен кестеленген. Өрнектері гүл пішінді және маралмандай өрнегіне ұқсас ирек телген өрнектермен кестеленген. Бұл өрнектер әшекейлік қыш тақтайша мен табақшадан алынған (сурет 2).

Сурет 2 – Қоржын

Ескерту: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетішілік жоба жұмысы

Кәжекей мақпал және зерлі жібек матасынан тігілген, алдыңғы бойында сары алтын түстес зерлі жібек матасынан кестеленіп өрнек салынған. Өрнек күйдірілген ыдыстың сынығындағы ою-өрнектердің бөлшектерінен алынған. 2-ші суретте көрсетілгендей қол дорбалар дақ матасынан тігілген және иыққа асылатын екі бауы бар үлкен қалта тәріздес пішінде жасалған. Бұл дорбалардың бетінде түрлі жануарлар, балықтар мен өсімдік тектес өрнектер ДТФ принтермен басылып шығарылған. Өрнектер керамика ыдыстарынан, тостағандар мен құмыралардан алынған. Әмияндар таза былғарыдан жасалып, карталар мен купюралар салуға арналған. Олардың сыртына лазермен өрнектер күйдіріліп, әр түрлі керамика ыдыстарынан алынған өрнектер салынған. Футболкалар синтетикалық талшықтар мен мақта аралас матадан тігілген, алдыңғы бетінде сублимация тәсілімен құс, өсімдік бейнесіндегі өрнектер бастырылған. Бұл өрнектер керамика ыдыстарынан алынған. Магниттер таза былғары мен ағаштан жасалып, лазер аппаратымен әр түрлі пішінде кесіліп, үстіне өрнектер салынған. Өрнектер керамика ыдыстарынан алынған.

Қорытынды

Қорытындылай келе қазақ даласынан табылған құнды мәдени мұра жәдігерлері ерекше маңызды. Қазақ халқының тарихының заман қойнауларынан бүгінгі күнге дейін өз халқы үшін қайта қызымет ете алатынын көре аламыз. Ежелден келе жатқан мәдениет пен ділдін 300 жыл бодан болып үзілгенімен, жастар өз бірегейлігін іздеп өз тарихын қайта жаңдандыру үстінде. Біздің жоба тарих беттерінен ұмыт болған қазақ халқының өзіндік этно-дизайнның қайта жаңдандырып, заман талабына сай ету. Көшпелі мемлекеттің өзіндік брендин қалыптастыру болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің университетішілік жобаларды қаржыландыру аясында ИРН 0124РКИ0179 «Заманауи этнодизайн негізінде ортағасырлық Сарайшық қаласының қолөнер бұйымдарын қайта жаңғырту» жобасы бойынша дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қасенов М.С. Сарайшық қаласының тарихы. — Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, – 2007. – 80 б.
- 2 Мұстафин Ж.Ж. Ортағасырлық Сарайшық. — Атырау: «Ағатай» баспасы, – 2015. – Б.85-88.
- 3 Золотарева Л.Р., Рева М.В., Кипшаков С.А. История материальной культуры и дизайна: Учеб. пособие. — Караганда: Изд-во КарГУ, – 2014. – С.124-130.
- 4 Адамкулов Н.М., Кыстаубаева Б.К., Жаскиленова А.С. Заманауи дизайн.: / Оқу-әдістемелік құрал.

— Алматы: Эпиграф, – 2020. – Б.54-57.

5 Ералин Қ. Қазақстандық этнодизайнерлер // Жаңа қоғамдық формациядағы білім берудің көкейкесті мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан. – 2016. - Б.234-240.

6 Hall D. Ethnic by Design. London, Mitchell Beazley, — 2002. – 110 p.

7 Blomberg J., Karasti H. (2012) Positioning Ethnography within Participatory Design. Routledge international handbook of participatory design. London: Routledge. P. 86–116.

8 Blomberg J., Karasti H. (2012) Positioning Ethnography within Participatory Design. Routledge international handbook of participatory design. London: Routledge. P. 73–79.

9 Асанова С.Ж., Птицина А.П. Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнері тарихы: Оқулық, 2-басылым. – Астана: Фолиант, – 2011. – Б.98 – 99.

10 Шокпарұлы Д. Қазақ қолөнері. – Алматы, 2005. – Б.100-103.

РАБОТЫ ПО ВОЗРОЖДЕНИЮ МОТИВОВ АРТЕФАКТОВ, НАЙДЕННЫХ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДЕ САРАЙШЫК

Аннотация

Статья описывает о работах по возрождению средневековых сарайшыкских изделий, возрождению истории казахского народа, орнаментов на памятниках культурного наследия в новом мотиве. Модернизация исторических ремесел с помощью современного этно-дизайна была в определенной степени отражена в трудах ученых. В статье описываются мероприятия, направленные на воссоздание артефактов и изделий, обнаруженных в ходе археологических раскопок в средневековом городе государства Золотая Орда - городе Сарайшыке.

Цель статьи-изучение исторического развития казахской национальной одежды и ремесел, их применения в современном дизайне, а также взаимодействия культуры и дизайна. Статья включает в себя вопросы научного изучения, модернизации, реконструкции объектов историко-культурного наследия и обеспечения их сохранности как средства отождествления настоящего с прошлым, преемственности накопленного художественного опыта народного искусства. Возрождение ремесел и мотивов - духовная пища народа, зеркало его жизненного существования. Ремесла характеризуют прошлое и современное развитие народа. При сохранении нравственных идеалов национальной культуры как особого вида народного искусства, накоплен уникальный опыт коллективного и индивидуального художественного творчества, ручного и механизированного производства.

Проанализированы труды, посвященные истории края, в том числе исследования города Сарайшык. Исследуются возможности создания новых изделий с национальным колоритом в сочетании средневековых ремесленных традиций и современных технологий. Статья подготовлена на материалах сборников и документов последних лет и написана на основе проектного и монографического исследования.

Ключевые слова: Этнодизайн, Сарайшык, ремесла, возрождение, Золотая Орда, культура, искусство

RECONSTRUCTION OF ARTIFACTS FOUND IN THE MEDIEVAL CITY OF SARAYSHYK

Abstract

The article describes the work on the revival of medieval Saraishyk products. The revival of the history of the Kazakh people, the revival of ornaments on monuments of cultural heritage in a new motif. The modernization of historical crafts with the help of modern ethno-design has been reflected to a certain extent by scientists in their works. The article describes the activities aimed at recreating artifacts and products discovered during archaeological excavations in the medieval city of the Golden Horde, the city of Saraishyk.

The purpose of the article is to study the historical development of Kazakh national clothing and crafts, their application in modern design, as well as the interaction of culture and design. The revival of crafts and motifs is the spiritual food of the people, a mirror of their life existence. Crafts characterize the past and modern development of the people. Having preserved the moral ideals of national culture as a special kind of folk art, a unique experience of collective and individual artistic creation, and manual and mechanized production has been accumulated.

The works devoted to the history of the region, including studies of the city of Saraishyk, are analyzed. The possibilities of creating new products of national color in a combination of medieval craft traditions and modern technologies are being explored. The article, written on the basis of a new approach, uses monographic studies of recent years, and collections of documents.

Keywords: Ethnodesign, Saraishyk, crafts, renaissance, Golden Horde, culture, art

REFERENCES

- 1 Qasenov M.S. Saraişyq qalasynyñ tarihy[History of the city of sarayshyk]. – Atyrau: Kh.Dosmūhamedov atyndaǵy AMU baspasy, 2007. 80 p [in Kazakh]
- 2 Mūstafin J.J. Ortaǵasyrlyq Saraişyk [Medieval sarayshyk] Atyrau: «Aǵatai» baspasy, 2015. P.85-88 [in Kazakh]
- 3 Zolotareva L.R., Reva M.V., Kipşakov S.A. Istoria materialnoi kultury i dizaina:[The history of material culture and design] Ucheb. posobie. — Karaganda: İzd-vo KarGU, 2014. P.124 —130 [in Russian]
- 4 Adamkulov N.M., Kystaubaeva B.K., Jaskilenova A.S. Zamanauı dizain:[Modern design] / Oqu-ädistemelik qūral. - Almaty: Epigraf, 2020. - P.54 — 57 [in Kazakh]
- 5 Eralin Q. Qazaqstandyq etnodizainerler // Jaña qoǵamdyq formasiadaǵy bilim berudiñ kōkeikesti māselerleri. [Kazakhstan ethnodesigners // current problems of education in a new social formation] Halyqaralyq ğylymi-praktikalıyq konferensia materialdary. – Türkistan, 2016. P.234-240 [in Kazakh]
- 6 Hall D. Ethnic by Design. London [Ethnic by Design] Mitchell Beazley, 2002. 110 p. [in English]
- 7 Blomberg J., Karasti H. Positioning Ethnography within Participatory Design. Routledge international handbook of participatory design.[Positioning Ethnography within Participatory Design.] London: Routledge, 2012, P. 86–116 [in English]Şoqparūly D. Qazaq qolōneri.[Kazakh crafts] – Almaty, 2005. - P.100-103. [in Kazakh]
- 8 Blomberg J., Karasti H. Positioning Ethnography within Participatory Design. Routledge international handbook of participatory design.[Positioning Ethnography within Participatory Design.] London: Routledge, 2012, P. 86–116 [in English]
- 9 Asanova S.J., Ptisina A.P. Qazaqtyñ ūlttyq kiuıderi jāne qolōneri tarihy:[History of Kazakh national costumes and crafts] Oqulyq, 2-basylym. - Astana: Foliant., P.98-99 [in Kazakh]
- 10 Şoqparūly D. Qazaq qolōneri.[Kazakh crafts] – Almaty, 2005. - P.100-103 [in Kazakh]

Information about authors:

Dinara Khamidullina – **corresponding author**, PhD, associate professor, Department of “Kazakhstan and world history”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6180-5062>

Gadilbek Alzhanov – master of art history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: alzhanov82@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-9552-5181>

Yerkebulan Nassipullayev – master of art history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: erko_9292@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2361-2431>

Elmira Makhmetova – Master's student, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: erko_9292@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-1243-9246>

Информация об авторе:

Динара Хамидуллина – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор, кафедра «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6180-5062>

Гадильбек Алжанов – магистр истории искусств, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: alzhanov82@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-9552-5181>

Еркебулан Насипуллаев – магистр истории искусств, Атырауский университет имени Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: erko_9292@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2361-2431>

Эльмира Махметова – магистрант, Атырауский университет имени Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: e.mahmetova@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-1243-9246>

Авторлар туралы ақпарат:

Динара Хамидуллина – **негізгі автор**, PhD, қауымдастырылған профессор, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6180-5062>

Ғаділбек Әлжанов-өнертану магистрі, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: alzhanov82@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-9552-5181>

Еркебұлан Насипуллаев – өнер тарихы магистрі, Х. Досмұхамедов Атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: erko_9292@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0006-2361-2431>

Эльмира Махметова – магистрант, Х. Досмұхамедов Атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: e.mahmetova@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-1243-9246>

G. Kuzembayeva¹, A. Sultangubiyeva^{1*}, N. Tusupbekova¹

¹University of Minnesota
Minneapolis, 55414, United States of America
*e-mail: asultang@umn.edu

UNIVERSITY INSTRUCTORS' PERSPECTIVES ON PROS AND CONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Abstract

The article discussed the opinions of University teachers on the pros and cons of artificial intelligence (AI) usage in the educational process involving 8 participants. Based on the interviews with university teachers, both positive and negative aspects of using AI in education are analyzed in the context of rapid technological progress and the introduction of artificial intelligence into different spheres of life, including education. And it is important to understand how the academic community perceives these changes. Among the advantages, are improved quality of education, increased efficiency of educational materials, and individualized and immersive learning experiences to cost-effective and high-quality instruction, help in reducing time, etc. However, along with this, problems are also identified, such as the risk of reducing the role of the teacher, the threat of losing critical thinking in students, making students less communicative, and the possible impact on academic integrity. As artificial intelligence (AI) continues to be integrated into many different sectors, its use in education is both welcomed and questioned. While AI can alter educational environments, it also has some drawbacks that must be carefully considered to create a balanced and successful instructional setting.

Keywords: artificial intelligence, education, students, teaching, advantages, disadvantages, university.

Introduction

Artificial intelligence (AI) is transforming a wide range of industries, including education. The introduction of AI into education has resulted in substantial advances that improve learning experiences, expedite administrative processes, and benefit both students and instructors in a variety of ways. The incorporation of AI in education has both benefits and drawbacks.

The power of AI is evident, and knowing the advantages and disadvantages of AI in education is critical for making informed decisions. Professors and students must understand the benefits and drawbacks of AI in order to make the greatest use of it in academia. Thus, the study aims to explore University instructors' perspectives on using AI in education.

Each of us has his own opinion on such issues as the use of AI in education and what it can lead to.

Therefore, it makes sense to listen to the opinions of your colleagues - teachers, production specialists, administrative and managerial personnel of the university, and, what is very important, the opinions of students. To get more specific answers, a question was asked about AI.

Overall, the present study aims to address the following research questions:

RQ1: What do you think about using AI in your teaching process?

RQ2: What are the pros and cons of AI in education?

The creation of AI is one of the most noticeable and irreversible technological trends in the world. The active development of AI is facilitated by the widespread introduction of computer technologies into practice, providing conditions for the natural evolution of this new scientific direction.

However, at present, the analysis of research and educational practice on this issue shows that the mass introduction of AI into education can lead to its significant transformations, which have not only a positive significance in terms of updating the arsenal of educational technologies, but also a number of predictable negative consequences for the entire education

system and, above all, for the development of the personality of students. This actualizes the problem of developing AI that will be used in education, and its introduction will have an impact on the personal development of students.

Literature Review

AI in education encompasses the use of technology that can execute tasks that would normally need human intellect to improve learning experiences, expedite administrative operations, and assist educators. AI in education utilizes a broad range of technologies, including gamification strategies to boost student engagement, predictive analytics to offer insights for prompt interventions, adaptive learning systems that tailor content to individual student needs, intelligent tutoring systems that provide tailored guidance, and natural language processing to support automated assessment and language learning [1].

AI is transforming education by changing established paradigms and providing individualized, efficient learning experiences. AI technology can help educational institutions address the different demands of learners by improving flexibility, engagement, and student achievement [2]. AI technologies such as machine learning, natural language processing, and robots help personalize learning by tailoring content and pace to specific student needs. This individualized approach addresses different learning styles and speeds, ensuring that each student receives the attention and resources they require to succeed.

There are some drawbacks to adopting artificial intelligence in the educational setting. Ethical considerations include data privacy, algorithmic prejudice, and unforeseen repercussions during decision-making processes. The use of AI in education raises concerns about the loss of human interaction, as tailored learning experiences driven by algorithms may reduce the importance of teacher-student and peer relationships for holistic learning [3].

Increased reliance on technology may worsen educational disparities and leave students unprepared for a society that requires both digital and interpersonal abilities. AI integration in education requires a careful and ethical approach, with technology complementing rather than replacing the vital human parts of the learning experience [4].

The question of what can and cannot be entrusted to AI is one of the main ones in numerous discussions among scientists. The development of ethical documents on the use of AI is extremely important. However, scientists have thought about the problems for a long time.

R.A. Amirov and U.M. Bilalova, covering the prospects for the introduction of AI in higher education, argue that “despite such rapid development of AI systems, in our opinion, AI will never be able to replace human labor. A person has special qualities that are difficult to reproduce in AI: intuition, creative thinking, critical judgment, cognitive flexibility, empathy, goodwill, etc.” [5]. The authors wrote the article in 2020, but today AI is already being created that has social and emotional intelligence to interact with humans.

Methods and materials of research

This study used a qualitative research approach with the goal of examining university faculty perspectives on AI in education. In-person interviews with the University of Minnesota instructors were conducted to find out more about their opinions on integrating AI into their teaching practices.

Since semi-structured interviews enable researchers to collect thorough information about attitudes and behavior toward a given topic, we anticipate that the study will contribute to a deeper knowledge of the benefits and drawbacks of AI in academia.

An interview of more than 8 teachers of the University in Minneapolis showed that there are a lot of opinions regarding the use of AI in education. Among them were 5 female and 3 male teachers aged between 29 and 58 (it is important to note that their ages are given), teacher 1 – 29, teacher 2 – 31, teacher 3 – 34, teacher 4 – 40, teacher 5 – 43, teacher 6 – 48, teacher 7 – 51, teacher 8 – 58. Qualitative method of cognition was used in the research work. Analysis of AI research allowed us to identify the most pressing issues of AI transformation education; the

advantages and disadvantages of implementing AI in education were specified using the method of synthesizing various scientific studies.

Results and its discussion

The study resulted in various views of using AI in the field of Education. These are given the interview replies below:

Teacher 4: I think AI in education is evolving at a greater speed than our ability to understand the potential - both advantages and disadvantages both for students and instructors. Interestingly, AI doesn't care about whether users understand as it continues to advance and become more sophisticated with potential new applications. I think in the absence of a full understanding - that instructors are more likely to experience fear of the unknown. That fear tends to prompt thinking such as cheating, non-acceptable use, and other ethical issues. To remove or reduce the strength of the fear of the unknown of AI there needs to be far more easily understandable information for users on potential applications - both advantages and disadvantages. My hope is that AI producers, companies, and associations of users such as professors, teachers, etc can recognize this information need as it is vital. This does not need to be on the technical details of AI models but rather focuses on use.

Teacher 2: From a teaching perspective, I think AI can help with some tasks in order to increase efficiency. For example, I know a few students are using AI to get ideas for lesson planning, or for questions to consider asking related to a reading. I think as long as AI is used for generating ideas, I'm on board. When AI is used to reduce the need for engagement or thinking, I'm not a fan. For example, we now have to have a statement on our applications for admission that explicitly states the use of AI for the essays is not allowed. This is after we received some applications that were clearly generated by AI.

Teacher 8: The benefits of AI in education are numerous, ranging from individualized and immersive learning experiences to cost-effective and high-quality instruction. As AI advances, its role in improving education will become increasingly important, creating new opportunities for both students and instructors.

Teacher 3: I think we have to have clear policies about the use of AI, and build a strong community and trust in the classroom to get students to agree to follow along.

Most instructors stated that AI can be helpful in assisting in teaching in terms of development and preparation of teaching materials:

Teacher 1: Generative AI can really help with training, with the analysis of the topic, with the selection of unique unified tasks.

It can assist teachers in checking and assessing students' assignments and save teachers time:

Teacher 2: Specially limited generative AI can be used as an assistant to the teacher: It explains the task, checks tests, what is correct or incorrect, in which direction to go, etc.

Teacher 3: There are a lot of advantages: help in reducing time, checking standard texts, speeding up production, improving education, etc. It reduces human mistakes in grading and sorting processes.

Teacher 5 It can help with brainstorming, efficiency, creating sample dialogues, generating ideas for activities, outlining lessons, and creating scenarios for discussion.

AI advantages in education based on the interviews' analysis are presented in Table 1.

Table 1 – University Instructors' Views on Integrating AI in Teaching Practice

Themes	No	Sub-Themes
Assistant	1	Teaching
	2	Analyzing
	3	Checking assignments

Saves time	4	Reduces time for tasks
	5	Speeds up production
	6	Automatization of daily routine and repetitive processes
Cost reduction	7	Creates tasks and materials
Availability	8	24/7 availability as advisor or tutor
Personalized learning systems	9	Helps students plan
	10	Independent study
Automated assessment systems	11	Test
	12	Course project
Social networking sites	13	Facebook
	14	Instagram
	15	WhatsApp
	16	TikTok
	17	YouTube
	18	Telegram
Ethical risks	19	Plagiarism
Societal risks	20	Deepfakes
	21	Privacy violations
Privacy violation	22	Unauthorized disclosure information
	23	Exposure to sensitive information
Note: Compiled by the authors based on a survey		

Among the disadvantages of AI in education teachers state its ethical issues:

Teacher 4: There are also many disadvantages, for example, the first is ethical issues, how they prepared, what materials they were trained on, etc.

Besides, most instructors question issues of trust in AI-generated data:

Teacher 5: People are starting to trust AI very much and this is not very good. One of the biggest disadvantages is that the AI works with probability, giving the most likely answer to the question you ask.

Teacher 3: AI technologies are considered objective and neutral; however, we know that humans are biased, therefore, machines learn from our human biases.

Teacher 6: Automated assessment can make algorithms based on schools' previous exam results, as in the case of low results in England's GCSE exam, which they cancelled.

Using AI by students might limit their cognitive abilities by producing the ready decisions for them:

Teacher 7: AI helps too much and the person stops thinking. People stop remembering data. It's easier for them to copy.

Teacher 5: AI disadvantages include the fact that it displaces learning and experience (miss out on cognitive activities, and deskilling).

Teacher 8: It can be a temptation to use AI, but it essentially offloads our cognitive processes.

Teacher 7: Writing is thinking. If AI writes, you lose your capacity for thought.

Some instructors think that AI cannot provide relative or reliable knowledge and can sometimes be boring:

Teacher 4: I don't use AI much for teaching, but I use it for research, and for checking what I wrote, AI's drafts can be boring, especially the first drafts, humans can be more interesting.

Among other disadvantages of AI in education instructors state that it can make students less communicative and real person-oriented:

Teacher 8: From a language learning perspective, I think AI can take away the need for students to engage in the productive struggle of communication in a new language. I'm afraid AI will take away the ability of students to learn to produce language on their own as they are learning.

Teacher 7: It makes it harder for students to interact spontaneously with one another if tied to their devices or relying on AI for language production; makes it harder to know if students are turning in their own work, or relying on AI; is counterproductive to the idea of humanizing pedagogy, in my opinion.

Teacher 6: AI reduces people's confidence. Reflection is much greater for females than males.

AI disadvantages in education based on the interviews' analysis are presented in Table 2.

Table 2 – Disadvantages of Using AI in Education

Themes / Sub-Themes	No	No
Biased	1	Learns from human biases
	2	Based on previous data
Boring	3	Not as humans that can be more interesting
	4	Lack of creativity
Probability	5	Gives the most likely answer to the question
Deskilling	6	Displaces learning and experience
	7	This may lead to a decrease in the ability to memorize and analyze data
	8	Takes away the ability for students to learn to produce language on their own
	9	
Ethical risks	10	Privacy
	11	Lack of quality data
	12	AI and injustice
Societal risks	13	Privacy violation
Note: Compiled by the authors based on a survey		

To conclude with, the advantages of AI are:

- Interaction, customization, and augmentation
- Efficiency
- Management of surface features and error
- Helpful for brainstorming and idea generation
- Generates multiple examples easily
- Handy for coding and debugging
- Transforming tone and register
- Easily convert between document types
- Data analysis and coding
- Reduced drudgery- Transcription/minutes/summaries

And AI disadvantages include:

- The fact that it displaces learning and experience (miss out on cognitive activities, deskilling).
- Integrity of assessments and evaluations
- Hallucinations and errors
- Academic integrity
- Environmental and social costs
- Intrusiveness and privacy
- Misinformation, propaganda, and censorship
- Elimination of personal voice/style/linguistic difference
- Beige, bland, mediocre content generation

Using AI on assignment is allowed, but usually the students bring their ideas to the platform, cite AI usage appropriately, and reflect on using AI (what they wanted AI to help with, what worked, and what didn't).

Another problem with AI for students is that there is confusion and anxiety about how to cite it. More insights on how to use AI are needed because instructors and students still don't know what the results are.

Education stakeholders must think about what AI can bring. Why should an employer hire someone, if AI can do the same work? What are students' tracks when they are using AI in education? We don't have data for that. How much do we want to offload our cognitive processes? Teachers state that most good writing happens through revision. They agree that AI can make revisions, but it should not generate the draft.

Conclusion

Technical progress cannot be stopped. Sooner or later, AI will be implemented in all educational institutions. Undoubtedly, AI technologies are a powerful tool for teaching students. Therefore, scientists and practitioners face the urgent task of developing AI and ways in the practice of educational institutions, trying to avoid the negative consequences, which can already be predicted today, based on the analysis and generalization of the experience of digital and Internet technologies in education [6].

Generative AI has provided education stakeholders with a whole new world of opportunities. A study of university teachers' views on the advantages and disadvantages of artificial intelligence in education has identified both positive and negative aspects of introducing new technologies into the educational process. Teachers note significant advantages of artificial intelligence, such as the ability to individualize learning, improve the quality of educational materials, and simplify administrative processes. However, despite obvious achievements, many teachers express concerns about the risks associated with excessive automation, the possible loss of critical thinking in students, and the decline of the role of the teacher.

For effective use of artificial intelligence in education, it is necessary to continue research aimed at balancing technology and traditional approaches to teaching. It is crucial not only to integrate innovations but also to ensure proper control over their implementation in order to preserve the value of human interaction in the learning process and not to lose key aspects of academic integrity.

In spite of these advantages and disadvantages, the current study, involving 8 participants interview was spanned two months instead of a few hours, but the study shows, that the perspectives of AI in education hold remarkable transformation, but to achieve optimal results it is important to consider multiple factors such as ethics, data protection, and preparing educators for new challenges in the educational environment [7].

REFERENCES

- 1 Tawil, H. (2019). Enhancing language learning through technology. *Journal of English Language Teaching*, 7, P. 1–18.
- 2 Harry, A., & Sayudin, S. (2023). Role of AI in Education. *Injury: Interdisciplinary Journal and Humanity*, 2(3), P. 260–268.
- 3 U.S. Department of Education. (2017). Reimagining the Role of Technology in Education. Office of Educational Technology. Available at: - URL: <https://tech.ed.gov/files/2017/01/NETP17.pdf> [in English]. (accessed: 10.10.2024)
- 4 Chaushi, B.A., Florije Ismaili, F., & Chaushi, A. (2024). Pros and Cons of Artificial Intelligence in Education. *International Journal of Advanced Natural Sciences and Engineering Researches*. P. 51-57.
- 5 Amirov R.A., Bilalova U.M. Prospects for the introduction of artificial intelligence technologies in the field of higher education // *Management Consulting*. 2020. No. 3. P. 80–88

6 Clugston, B. (2024). Advantages and Disadvantages of AI in Education. University Canada West. Available at: - URL: <https://www.ucanwest.ca/blog/education-careers-tips/advantages-and-disadvantages-of-ai-in-education> (accessed: 2.01.2025)

7 Dialsingh, I. (2008). Face-to-Face Interviewing. Encyclopedia of Survey Research Methods. P. 175-211

УНИВЕРСИТЕТ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ОҢ ЖӘНЕ ТЕРІС ЖАҚТАРЫНА КӨЗҚАРАСЫ

Аннотация

Мақалада 8 қатысушының қатысуымен оқу үдерісінде жасанды интеллект (ЖИ) қолданудың оң және теріс жақтары туралы университет оқытушыларының пікірлері талқыланады. Университет оқытушыларымен жүргізілген сұхбаттар негізінде білім беруде ЖИ қолданудың оң және теріс аспектілері қарқынды технологиялық прогресс пен жасанды интеллектті өмірдің әртүрлі салаларына, соның ішінде білім беру саласына енгізу жағдайында талданады. Академиялық қауымдастықтың бұл өзгерістерді қалай қабылдайтынын түсіну маңызды. Артықшылықтары білім сапасын жақсарту, оқу материалдарының тиімділігін арттыру және үнемді және сапалы оқу үшін жекелендірілген және иммерсивті оқыту тәжірибесі, уақытты қысқартуға көмектесу және т.б.. Алайда, мұнымен қатар мұғалім рөлінің төмендеу қаупі, студенттердің сыни ойлауын жоғалту қаупі, студенттердің коммуникативті дағдыларын төмендету және академиялық білімге ықтимал әсер ету сияқты мәселелер де бар. Жасанды интеллект (ЖИ) көптеген әртүрлі секторларға интеграциялануын жалғастыруда, оның білім беруде қолданылуы күпталады және күмән тудырады. Алайда, ЖИ білім беру ортасын түрлендіру мүмкіндігіне ие болғанымен, оның тепе-тең және табысты оқу ортасын құру үшін кейбір кемшіліктер мұқият ескеру қажет.

Негізгі сөздер: жасанды интеллект, білім, студенттер, оқыту, артықшылықтар, кемшіліктер, университет.

ВЗГЛЯД ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ УНИВЕРСИТЕТОВ О ПЛЮСАХ И МИНУСАХ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье обсуждаются взгляд преподавателей вузов о плюсах и минусах использования искусственного интеллекта (ИИ) в образовательном процессе с участием 8 человек. На основе интервью с преподавателями вузов анализируются как положительные, так и отрицательные стороны использования ИИ в образовании в контексте быстрого технологического прогресса и внедрения искусственного интеллекта в различные сферы жизни, включая образование. Важно понять, как академическое сообщество воспринимает эти изменения. Среди преимуществ — улучшение качества образования, повышение эффективности учебных материалов, а также индивидуализированный и иммерсивный опыт обучения для экономически эффективного и качественного обучения, помощь в сокращении времени и т. д. Однако наряду с этим выявляются и проблемы, такие как риск снижения роли преподавателя, угроза потери критического мышления у студентов, снижение коммуникабельности студентов и возможное влияние на академическую честность. Поскольку искусственный интеллект (ИИ) продолжает интегрироваться во многие различные сектора, его использование в образовании как приветствуется, так и подвергается сомнению. Хотя ИИ обладает способностью изменять образовательную среду, у него также есть некоторые недостатки, которые необходимо тщательно учитывать, чтобы создать сбалансированную и успешную учебную среду.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, студенты, преподавание, преимущества, недостатки, университет.

REFERENCES

- 1 Tawil, H. (2019). Enhancing language learning through technology. *Journal of English Language Teaching*, 7, P. 1–18. [in English]
- 2 Harry, A., & Sayudin, S. (2023). Role of AI in Education. *Injury: Interdisciplinary Journal and Humanity*, 2(3), P. 260–268. [in English]
- 3 U.S. Department of Education. (2017). Reimagining the Role of Technology in Education. Office of Educational Technology. Available at: - URL: <https://tech.ed.gov/files/2017/01/NETP17.pdf> [in English]. (accessed: 10.10.2024)
- 4 Chaushi, B.A., Florije Ismaili, F., & Chaushi, A. (2024). Pros and Cons of Artificial Intelligence in Education. *International Journal of Advanced Natural Sciences and Engineering Researches*, P. 51-57. [in English].

5 Amirov R.A., Bilalova U.M. Prospects for the introduction of artificial intelligence technologies in the field of higher education // Management Consulting, 2020. No. 3. P. 80–88 [in English].

6 Clugston, B. (2024). Advantages and Disadvantages of AI in Education. University Canada West. Available at: - URL: <https://www.ucanwest.ca/blog/education-careers-tips/advantages-and-disadvantages-of-ai-in-education> (accessed: 2.01.2025) [in English].

7 Dialsingh, I. (2008). Face-to-Face Interviewing. Encyclopedia of Survey Research Methods. P. 175-211 [in English]

Information about authors:

Gulzhana Kuzembayeva – PhD, Associate Professor, visiting scholar of College of Education and Human Development, University of Minnesota, Minneapolis, USA

E-mail: kuzem004@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Aigul Sultangubiyeva – **corresponding author**, candidate of philological sciences, associate professor, visiting scholar of College of Education and Human Development, University of Minnesota, Minneapolis, USA

E-mail: asultang@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8383-0357>

Nurlygul Tussupbekova – Master of Translation Studies, visiting scholar of College of Education and Human Development, University of Minnesota, Minneapolis, USA

E-mail: ntussupb@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

Информация об авторах:

Гульжана Кузембаева – PhD, ассоциированный профессор, исследователь факультета Образование и развития человека, Университет Миннесоты, Минеаполис, США

E-mail: kuzem004@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Айгуль Султангубиева – **основной автор**, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, исследователь факультета Образование и развития человека, Университет Миннесоты, Минеаполис, США

E-mail: asultang@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8383-0357>

Нурлугуль Тусупбекова – магистр Переводческого дела, исследователь факультета Образование и развития человека, Университет Миннесоты, Минеаполис, США

E-mail: ntussupb@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

Авторлар туралы ақпарат:

Гульжана Кузембаева – PhD, қауымдастырылған профессор, Білім және адам даму факультетінің зерттеуші ғалымы, Миннесота университеті, Минеаполис, АҚШ

E-mail: kuzem004@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Айгуль Султангубиева – **негізгі автор**, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Білім және адам даму факультетінің зерттеуші ғалымы, Миннесота университеті, Минеаполис, АҚШ

E-mail: asultang@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8383-0357>

Нурлугуль Тусупбекова – Аударма ісінің магистрі, Білім және адам даму факультетінің зерттеуші ғалымы, Миннесота университеті, Минеаполис, АҚШ

E-mail: ntussupb@umn.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

А.Ж. Аплашова^{1*}, Л.К.Комекбасва², Г.С. Аяпбергенова³, М.М.Тусупова⁴

¹ Торайғыров университеті
Павлодар қ., 140007, Қазақстан Республикасы
⁴ Q University

Алматы қ., 050026 Қазақстан Республикасы

³Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар қ., 140007, Қазақстан Республикасы

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы

*e-mail: aplashova.ama@mail.ru

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ

Андатпа

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар (ЕБҚ) балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Инклюзивті қоғамның дамуы оның барлық қатысушыларының тең құқықтарын білдіреді. Бұл қолдауды ұйымдастыру мәселесі өзекті және егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. Мектепте инклюзивті білім беру мәдениетін қалыптастыру балалардың ЕБҚ-мен табысты интеграциялануының маңызды шарттарының бірі болып табылады. Зерттеудің мақсаты – ЕБҚ балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау моделін құру. Зерттеу нәтижелері мектепке дейінгі және орта білім беру шеңберінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың жеке бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу әдістері ретінде талдау, синтез, жалпылау және модельдеу әдістері қолданылады. Теориялық талдау және модельдеу барысында ЕБҚ бар балаға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету моделі жасалып, осы қолдаудың кезеңдері сипатталды. Ерекше қажеттіліктері бар баланы алып жүрудің психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық аспектілері көрсетілген. ЕБҚ бар баланы тәрбиелеуде және оның жасына тән психикалық формацияларды дамытуда отбасының алатын орны ерекше. Жұмыс барысында ЕБҚ бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру, ата-аналармен өзара әрекеттесу және оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру бойынша қажетті ұсыныстар берілді. Баланың ерекшеліктерін ескеретін ерекше жағдайлар жасау баланың дамуы мен оның одан әрі әлеуметтік бейімделуінің негізгі факторларының бірі болып табылады.

Негізгі сөздер: ЕБҚ, қолдау, мектеп, инклюзивті білім беру, педагог-психолог, отбасы.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ерекше білім берілуіне қажеттіліктері бар балаларға арналған оқыту және тәрбиелеу идеяларын практикаға енгізудің жаңа тұжырымдамалық тәсілдері айқындалған. Балалардың тәрбие мен оқытудың әртүрлі бағдарламаларына тең қолжетімділігін, ЕБҚ (ерекше білім беру қажеттіліктері) бар балалардың білім алуға тең қолжетімділігін қамтамасыз ету қазақстандық білім берудің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж.Тоқаев барлық балалар қол жеткізе алатын инклюзивті білім беруді құру қажеттігін көрсетеді: «Үкіметке бұл мәселемен, атап айтқанда қашықтан білім беруге қажетті ақпараттық жүйенің сапасын жақсартумен мықтап айналысуды тапсырамын. Біздің білім беру жүйеміз қолжетімді әрі инклюзивті болуға тиіс» [1]. Мектепте инклюзивті білім беру мәдениетін құру арқылы ЕБҚ бар балаларды ортаға сәтті араластырудың маңызды шарттарының бірі болып табылады [2].

ЕБҚ бар баланы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу күрделі, кешенді міндет болып табылады. Оған психология, педагогика, медицина салаларынан көптеген мамандар тартылған. Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу 2 негізгі аспектіні қамтиды:

баланың білім алуы және оның психикалық денсаулығына қамқорлық танғыту. ЕБҚ бар балалар білім алу үшін ерекше жағдайларды қажет етеді, мұнда қажетті психикалық білім беруді дамытуға ерекше назар аударылады. Мұндай парадигма баланың қызығушылықтары мен жеке ерекшеліктерін ескеруге, және білім беру процесін соған сәйкес реттеуге мүмкіндік береді. Баланың дамуындағы ауытқуларды уақтылы анықтау оларға ерте психологиялық-педагогикалық көмек алуға жағдай жасайды. Ерте көмек көрсету - бұл ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға дер кезіндегі көмек көрсету технологиясы мен жүйесі ғана емес, сонымен қатар бар бұзушылықтарды түзетуге немесе алдын алуға мүмкіндік беретін коррекциялық-профилактикалық көмек. Л.С. Выготский дамудағы кез-келген ауытқуды ерте жастан анықтады және ол коррекциялық-профилактикалық жұмыстарын дұрыс жүргізу келешекте қайталанатын екінші және үшінші бұзылулардың алдын алуға мүмкіндік беретінін атап өтті. Сондықтан ерте көмек көрсету жүйесі түзету жұмыстарының бастапқы негізі болып табылады [3].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу әдістері ретінде алынды: зерттеудің теориялық әдістері: талдау, жалпылау, жинақтау; модельдеу әдісі. Жасына байланысты балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бағдарламасын іске асырудың негізгі кезеңдері талданатын болады. Модельдеу баланы сүйемелдеудің жалпыланған құрылымын қамтиды және ЕБҚ бар баланы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің жеке бағдарламасын әзірлеу үшін негіз ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасында ЕБҚ бар балаларға қатысты әлеуметтік, құқықтық әділеттілікке бағытталған инклюзивті білім беру практикасы кеңінен қолданылады. Бұл тәжірибе ЕБҚ бар балаларға білім берудің тиімді құралы ретінде жақсы нәтижелер көрсете алды. Инклюзивті білім беру мұғалім мен психологтың жоғары кәсіби деңгейін талап етеді. Осындай типтегі топпен жұмыс жасау барысында баланың дамуының көптеген жеке ерекшеліктерін ескеруі керек. ЕБҚ бар баланы сүйемелдеудің жеке бағдарламаларын дайындау, басқа балаларды даму құралы және мотиві ретінде, процеске қосылуын көздейді. Бірлесіп оқу және ортақ қарым-қатынасқа түсу процесінде ЕБҚ бар балалар әлеуметтік қоғамда өмір сүруге қажетті іскерлік пен дағдыларды меңгере алады [4].

ЕБҚ бар балаларға арналған инклюзивті білім беруді ұйымдастырған кезде кейбір мәселелердің туындау мүмкіндігін ескеру қажет:

1. Әлеуметтік қажеттіліктер. Қоғам баланың жеке басының дамуына айтарлықтай әсер етеді. Бұл оқу процесінде де көрініс табады. Білім алу барысында ЕБҚ бар бала мұғалімдермен, басқа оқушылармен, мектептің техникалық қызметкерлерімен және оның әкімшілігімен өзара байланыста болады. Оның әлеуметтенуінің сәттілігі сыртқы және ішкі факторлармен анықталады. Баланың оқу жағдайына бейімделуінің бірқатар ерекшеліктері бар. ЕБҚ балаларда сөйлеуді дамытумен байланысты проблемалар жиі кездеседі және олардың жүріс тұрысы да салыстырмалы түрде алғанда дамуы қалыпты балалардан өзгеше болуы мүмкін. Сондықтан дамуы қалыпты болып саналатын балалар арасында тәрбиелі мәні бар ағарту жұмыстарын жүргізу қажет. Балаларға сөйлесу әдебін және олардан өзгеше балаға деген қарым-қатынас жайында түсіндіру қажет. Баланың мектептегі қатарластарымен қарым-қатынасы баланың өмірінің келесі кезеңдерінде қажет болатын маңызды коммуникативті дағдыларды (soft skills) қалыптастыратынын есте ұстаған жөн [5].

2. Педагогикалық қажеттіліктер. Балаларға танымдық мотив тән. ЕБҚ бар балалар да танымдық қызығушылық жоғары болады. Педагогика оқу процесін ұйымдастыру үшін барлық қажетті құралдарды қамтамасыз етеді. Оқытудағы тұлғаға бағытталған тәсіл ЕБҚ бар балаларға білім алуға мүмкіндік береді. Білім беру бағдарламасы тым күрделі болуы мүмкін, бұл жағдайда мұғалім оқушыларға оны жеке жоспар бойынша игеруге

көмектеседі. Білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыруда мұғалімнің рөлі, оның біліктілігі ерекше рөл атқарады. Болашақ педагогтарда инклюзивті мәдениетті қалыптастыру кешенді сипатта болуы керек, ол үшін ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттерді оқыту әдістемесі бойынша білім беру бағдарламаларының оқу жоспарларына арнайы элективті пәндерді енгізуге болады, сонымен қатар ЖОО оқытушыларының біліктілігін арттыруға болады. Болашақ педагогтарды осындай даярлықтан өткізу инклюзивті білім беру саласындағы кәсіби құзыреттіліктің тапшылығын және ЕБҚ бар студенттермен жұмыс істеу үшін кәсіби даярлықтан өту қажеттілігімен байланысты мәселесін шешеді [6].

3. Психологиялық қажеттіліктер. ЕБҚ бар баланы оқыту процесінде баланың академиялық жетістіктеріне ғана емес, сонымен бірге оның жеке тұлға ретінде дамуына да назар аударылады. Психологиялық-педагогикалық қолдаудың негізгі міндеттерінің бірі ЕБҚ бар баланың жеке басының дамуы, көбінесе ол біртіндеп жүретін процесс болып табылады. Әлеуметтік бейімделу проблемаларының болуы немесе ішкі мотивацияның болмауы бұл процесті едәуір қиындатады. Е. А. Клещева, И. Е. Валитова, Е. И. Пономарева ЕБҚ бар балаға тән болатын бірқатар психологиялық қажеттіліктерді көрсетеді: оңтайлы күн режиміне деген қажеттілік, олардың ерекшеліктерін ескеретін физикалық белсенділікке деген қажеттілік, бостандыққа деген қажеттілік, басқа оқушылар мен мұғалімдердің шынайы қабылдауына деген қажеттілік, құрдастарымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі, жасына сәйкес туындайтын қажеттіліктер.

Психологиялық-педагогикалық қолдау күрделі процесс, оның мақсаты ЕБҚ бар баланы оқыту мен дамыту үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады. Психологтар мен педагогтар қызметінің осы бағытын дамыту арқылы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің тиімділігін арттыруға және Қазақстанның инклюзивті қоғамы шеңберінде ЕБҚ бар балаларды дамыту үшін барынша оңтайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оларды талқылау

ЕБҚ бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау жұмысын шартты түрде 2 бағытқа бөлуге болады:

Психологиялық – оның мақсаты баланың білім алуы үшін оңтайлы болатын психикалық қалпын нақтылау және жасына тән қажетті психикалық құрылымдарды дамыту болып табылады. Психологиялық жұмыс шеңберінде ЕБҚ бар баланың жеке басын дамытуға бағытталған түрлі іс-шаралар ұйымдастырылады;

Педагогикалық – ЕБҚ бар баланы ыңғайлы оқыту үшін барлық қажетті жағдайларды жасауға бағытталған. Педагогикалық сүйемелдеу оқуға жағдай жасайды, ақпаратты берудің барлық құралдарын оңтайландырады және баланың жеке ерекшеліктеріне сүйене отырып, ең тиімдісін таңдайды.

ЕБҚ бар баланы сүйемелдеудің бірқатар ерекшеліктері бар, оларды үнемі ескеру қажет. Олардың ішінде төмендегілерді атап өтуге болады:

1. Баланы жаңа әлеуметтік жағдайға бейімдеу үшін көп күш қажет. Баланың психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жүріс-тұрыстың жаңа үлгілерін жасау қажет болған жағдайда айтарлықтай қиындықтар туындауы мүмкін. Оны еңгеруге болады, бірақ бұл қосымша күш пен уақытты қажет етеді.

2. Баланы оқу және сабақтан тыс уақытта әртүрлі қызмет түрлеріне қосу ерекше білім беру жағдайларын талап етеді. Жоғарыда айтылғандай, ЕБҚ бар балалар әлеуметтік өзара әрекеттесуден оқшаулануға тырысады, бұл әрекетке қосылу процесін қиындатады. Балаға осы аспектіде көмектесу үшін оның жеке ерекшеліктерін ескеріп, кедергілерді айналып өту және оқшаулануы үшін жағдай жасау керек.

3. ЕБҚ бар бала ата-аналар мен мұғалімдердің тұрақты көмегіне мұқтаж. Көмек көрсету мұғалімдердің кәсіби қызметінің әртүрлі аспектілеріне әсер етеді. Баланың шығармашылық әлеуетін іске асыру, ұсақ және ірі моториканы дамыту, ауызша сөйлеуді дамыту және т.б. ЕБҚ бар баланың білім беру процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тиімді көмек алу үшін оқытудың әртүрлі тәсілдерін қолдану және оларды баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес жүзеге асыру қажет.

4. Жұмыстың нәтижесін көптеген мамандардың үйлестірілген өзара әрекеттесуі жағдайында ғана алуға болады. Өз рөлін атқарудан бөлек, медициналық, психологиялық және педагогикалық қызметкерлер арасындағы үйлестіру маңызды. Жеке тұлғаның қандай да бір аспектіде когнитивтік немесе соматикалық күйінің өзгеруі туралы, ЕБҚ бар баланы сүйемелдеу процесіне қатыстырылған барлық мамандар хабардар болуы керек. Бұл балаға уақтылы әсер етіп, ауытқуды түзетуге немесе дамуын ынталандыруға мүмкіндік береді.

5. Жүргізіліп жатқан сүйемелдеу жұмыстары баланың жағдайының ерекшеліктерін ескеріп, тек ынталандыру әсерін беруі керек. Егер жүргізілген жұмыс баланың дамуына тым күшті немесе тым әлсіз әсер етсе, нәтижелер күтілгеннен айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін, тіпті баланың танымдық қызығушылығының жоғалуына әкелуі мүмкін. Баланың қазіргі даму деңгейіне сәйкес келетін жүктеме деңгейін психологиялық-медициналық-педагогикалық сүйемелдеу процесіне қатысатын мамандар бірлесіп нақтылайды.

6. Ата-аналар баланың дамуына белсенді қатысуы керек. Көбінесе ата-аналарда ЕБҚ бар балалармен жұмыс істеу ерекшеліктері туралы қажетті білім жеткіліксіз болады, бұл мұндай балалармен жұмыс істеуді қиындатады. Ата-аналардың қатысуы балаға олардың қолдауын сезінуге мүмкіндік беріп қана қоймай, ата-аналарға баласымен жұмыс істеудің қажетті дағдыларын меңгеруге мүмкіндік береді. Ата-аналар баламен тәрбиешіге қарағанда тығыз байланыста болады, бұл олардың балаға тигізетін әсерін тиімді етеді.

7. Сүйемелдеу процесінің маңызды құрамдас бөлігі баламен жұмыс істейтін мамандардың өздері болып табылады. Ұзақ жұмыс барысында мамандар арасында эмоциялық немесе кәсіби күй тенденциялары пайда болуы мүмкін. Бұл құбылыстың алдын алу үшін тұлғаның тұрақты кәсіби дамуы және психологтың мақсатты жұмысы қажет. Кәсіби күйдің алдын-алу бойынша жалпы ұсыныстарға мұғалімнің бос уақытының әр алуандығы кіреді, бұл көбінесе жұмыстан бос уақытында өз оқушылары туралы ойдан арыла алмаудан көрінеді. Қызметкерлер арасындағы кәсіби күйдің алдын алу – бұл ең күрделі ұйымдастырушылық міндеттердің бірі, себебі оның шешімі мұғалімдер, психологтар мен медицина қызметкерлері ұжымының тиімділігімен тікелей байланысты [7], [8].

Отбасы баланың қолайлы дамуына және мектеп жасында қажетті білім алуына негіз болып табылады. Баланың құқықтары туралы конвенцияға сәйкес отбасының міндеттеріне баланың тәрбиесі мен дамуы үшін жауапкершілік кіреді [9]. Осы құжатқа сүйене отырып, ата-ананың міндеттеріне балаға жан-жақты білім алуға және баланың коммуникативті, жеке дағдыларын дамытуға көмектесу кіреді деп қорытынды жасауға болады. Бұл процесте ата-аналарға мемлекеттік деңгейдегі білім беру жүйесі көмектеседі. Бастауыш мектеп жасындағы балалар көп жағдайда пәнге сәйкес талаптары бар мектепте білім алу қажеттілігіне бірінші рет тап болады. Бұл процесс алғашқы кезеңдерде баланың мазасыздығының жоғарылауымен және жаңа ұжымдағы әлеуметтік бейімделумен бірге жүреді. Одан кейін оқудың кейінгі кезеңдерінде бала жалпы сабаққа дайындалу, үй тапсырмасына қойылатын талаптарды меңгереді. Үй тапсырмасын орындау және мектепте жаңа сабақ тақырыбын түсіну оған проблема туғызады, оның шешімін табу арқылы балада жаңа дағды қалыптасады, білімі толығыады [10].

Бастауыш сынып оқушысының жеке басының дамуына отбасының әсер ету ерекшеліктерін түсіну үшін 2 негізгі компонентті ескеру қажет:

1. Биологиялық компонент – баланың ми құрылымдары мен жүйке жүйесінің функционалдық ерекшеліктерін сипаттайды;

2. Әлеуметтік компонент – жеке тұлғаның әлеуметтік дағдыларының дамуын, оның бастауыш сынып оқушысының мотивациясының ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік береді.

Бала 1-сыныпқа кірген кезде оған отбасында немесе бала-бақшада қалыптасатын зейін тұрақтылығы, сөйлеу, саусақ және аяқ-қолдардың қозғалысының моторикасының даму деңгейіне байланысты белгілі бір талаптар қойылады. Баланың ерте білім алуында және оны тәрбиелеуде отбасы басым рөл атқарады.

ЕБҚ бар баланы тиімді оқыту үшін арнайы жағдайлар жасау қажет:

1. Бағдарламалық материалды бейімдеу. Бағдарламалық талаптың төменгі шекарасын анықтау әр пәннің бағдарламасын жоспарлау кезінде және одан кейінгі сабақтарда қажет. Оқу іс-әрекетінің құрылымы мен интеграция жасауға ерекше назар аудару керек. Бұл оқу бағдарламасын игеру процесінде бірін бірі толықтырып, сабақтастықты қамтамасыз ету үшін қажет. Бағдарламаны игерудің төменгі деңгейін анықтағаннан кейін тақырыптық жоспар құрылады, оның міндеттері белгілі бір оқу кезеңінде білімді, іскерлікті, дағдыны қалыптастыру және дамыту болады.

2. Сабақтың құрылымы. ЕБҚ бар балаларды оқытудың нәтижелілігі әр сабақтың құрылымына байланысты. Сабақты құрудың бірінші міндетті ережесі – әр сабақтың нақты уақыт шекараларының болуы. Баланың әр сабақта уақыт шекараларын түсінуін жеңілдету үшін сабақтың басында және соңында 5 минуттық сергіту жасау ұсынылады. Сабақтың өзі құрылымдалған болуы керек. Оқытудың бастапқы кезеңінде бірыңғай алгоритмді сақтау маңызды. Алдымен әр сабақ өзгеріссіз өтуі керек: үй тапсырмасын тексеру, жаңа тақырыпты түсіндіру, сабақта өз бетінше жұмыс істеуге берілетін тапсырма, үйде өз бетінше жұмыс істеуге берілетін тапсырма. Белгілі бір уақыт аралығынан кейін ғана сабақтың барысын қандай да бір түрге өзгертуге болады. Көрнекі ынталандырулар ЕБҚ бар балаларды оқыту процесінде де маңызды рөл атқарады. Мысалы, бала бүкіл оқу күнінің кестесін көріп қана қоймай, сонымен қатар әр пәнді жеке көрсе, процесті барынша жақсы түсінеді: тапсырмалар қатары, үзіліс уақыты, сергіту сәттері және т. б. Оқушылардың көпшілігі үшін сабақтың барлық кезеңінде 40-45 минут бойы зейінді бір сабаққа тұрақтандыру өте қиын, әсіресе ЕБҚ бар балалар үшін, сондықтан сабақ барысында қосымша үзіліс немесе сергіту сәттерін қолдану ұсынылады. Сабақтың соңында рефлексия жасау ұсынылады, сонымен бірге баладан өткен сабақта не есте қалғаны, не қызықты болғандығы туралы сұрап, жауап формасын ауызша немесе дәптерге жазып беруге болатынын ескертуге болады. Мұндай әдіс жаңа материалды өткен тақырыппен байланыстыруға және тақырыпты бекітуге ықпал етеді.

3. Дербес жұмыс істеуге үйрету. ЕБҚ бар балаларда тапсырмаларды өздігімен орындаудағы қиындықтар даралап оқыту кезінде де туындауы мүмкін. Бұл қиындықтарды жою үшін төмендегілер маңызды:

- көрнекі материалдар арқылы бағыт беру (берілген тапсырманың шрифтісін өзгеше қылығыз немесе қарамен белгілеп қойыңыз, парақтың немесе параграф номерін қосымша жазыңыз);

- қажет болған жағдайда нұсқауды қайталаңыз. Біз бұған дейін баланың даму ерекшеліктеріне байланысты, егер мұндай жағдай сабақ кезінде орын алса, өтініштер мен сұрақтарға жауап бермеуі мүмкін екенін атап өткен болатынбыз, мұндай жағдайда тактильді тәсілдерді қолдануға болады – қолына қолыңызды тигізу, иығынан немесе арқасынан сипау;

- тапсырманы түсінгенін бағалау үшін нақтылау сұрақтарын қолдану, мысалы: «Қазір не оқығалы жатырсың?», «Қандай жаттығуды орындау керек еді?», «Тапсырманы орындап болғаннан кейін не істейсің?» және т. б..

Баланы психологиялық-педагогикалық қолдауда оның даму тенденциясын бағалау маңызды рөл атқарады. Баланың психикалық жағдайын жүйелі, динамикалық бақылау онымен жұмыс істеу стратегиясының сәттілігінің маңызды сандық көрсеткіші болып табылады. Егер дамуда оң динамика байқалмаса, онда екі негізгі болжамды жасауға болады:

1. Ұсынылған бағдарлама тиімсіз. Ұсынылған психологиялық-педагогикалық қолдау бағдарламасы баланың жеке ерекшеліктеріне байланысты тиімсіз болуы мүмкін. Бұл жағдайда қажетті зерттеулер жүргізіліп, ЕБҚ бар бала туралы толығырақ ақпарат алынып, кейіннен тәжірибеде қайта тексерілетін жаңа қолдау бағдарламасы жасалуы керек.

2. Тестілеу әдістері репрезентативтілік критерийлеріне сәйкес келмейді. Белгілі бір тестілеу әдістері белгілі бір топтарды тестілеу кезінде репрезентативтіліктің қажетті деңгейін көрсете алмайтын жағдайлар бар. Зерттеу құралдарын дұрыс таңдау, осы сынаққа қатысқан әрбір фактордың дәлелін талдау және диагностикалық әдістің бағытын ескеру өте маңызды. Егер диагностика пәні таңдалған әдістеменің диагностикалық бағытына сәйкес келсе және алынған нәтижелердің сенімділігі туралы ақпарат болса, тестілеу нәтижелерін дұрыс деп санауға болады [11].

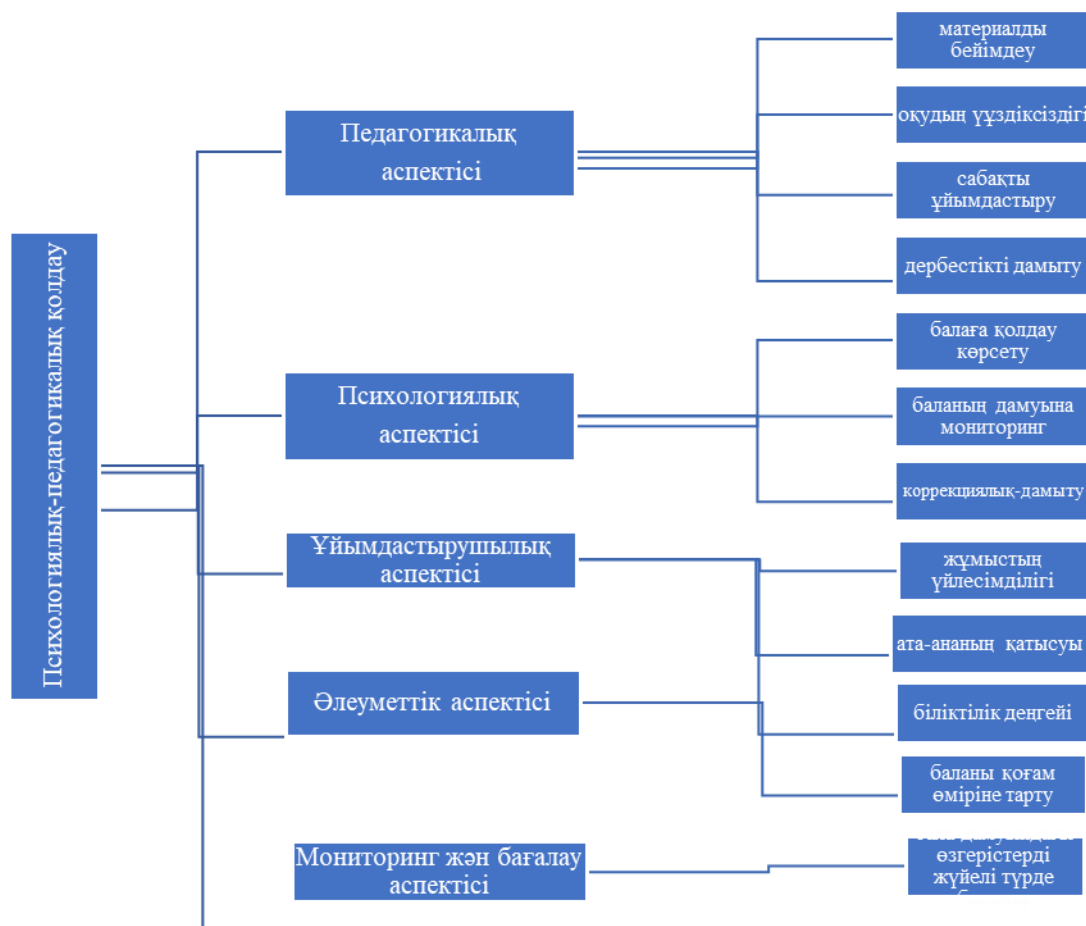
Жоғарыда келтірілген материалдарды қорытындылай келе, ЕБҚ бар баланы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуде келесілер маңызды рөл атқарады деген қорытынды жасауға болады:

1. Педагогикалық аспектілері: үздіксіз оқыту, бағдарламалық материалды бейімдеу, баланың жеке оқу ерекшеліктерін ескере отырып, сабақ құрылымын ұйымдастыру, дербес жұмыс жасауға үйрету.

2. Психологиялық аспектілері: мұғалімдер мен ата-аналардың қолдауы, баланың психологиялық ерекшеліктерін ескеру, жасына байланысты психикалық жаңа құрылымдарды дамытуға бағытталу.

3. Ұйымдастырушылық аспектілері: процесте бірнеше саланың білікті мамандарының үйлестірілген жұмысы болуы керек, оған ата-аналардың қатысуы міндетті.

Баланы психологиялық-педагогикалық қолдауда әр тармақ маңызды болып табылады. (1-сурет).

Сурет 1 – ЕБҚ бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру моделі

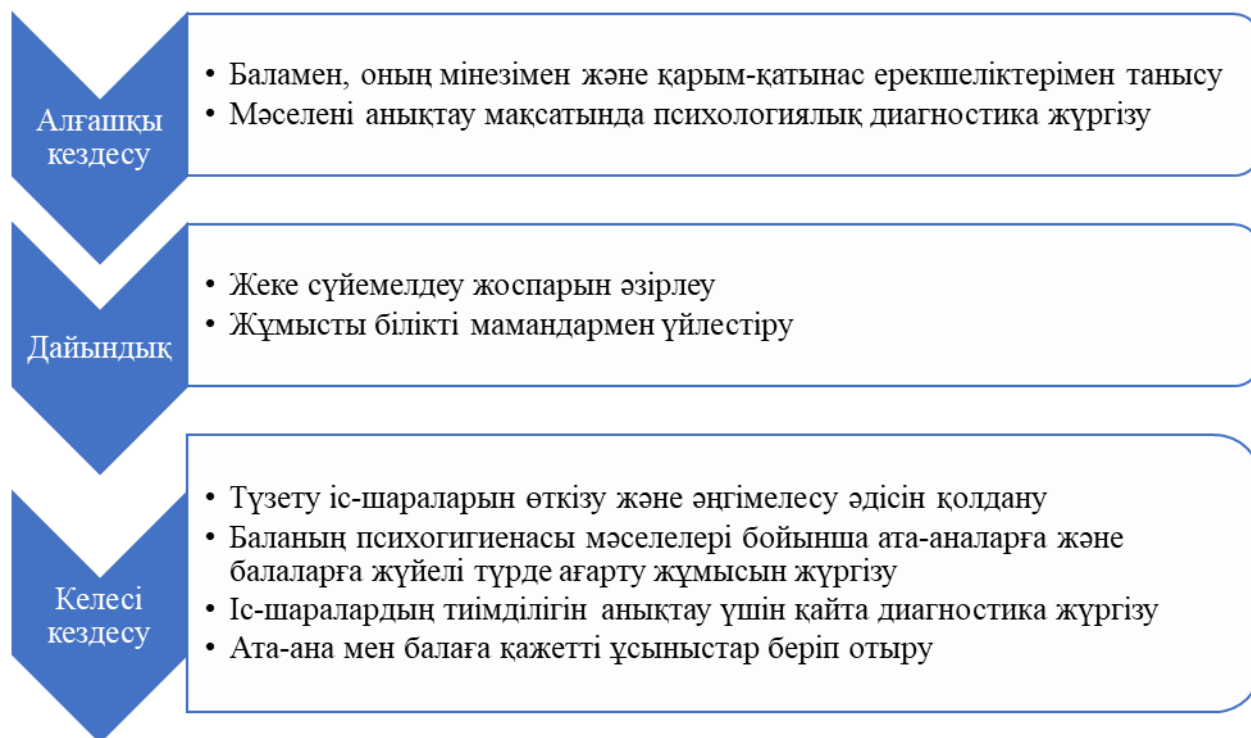
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Бұл модель ЕБҚ бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастырудың 5 негізгі аспектісінің бірлігін көрсетеді. Осыған сүйене отырып, сүйемелдеу кезеңдерін ажыруға болады (2-суретті қараңыз). Алғашқы кездесу бала мен психолог арасында байланыс орнату үшін өте маңызды. Бастапқыда құрылған қарым-қатынасқа байланысты психологиялық жұмыстың оң немесе теріс нәтижесін күтуге болады.

Егер танысу кезеңінде бала психологқа оң қабақ танытпаса, баланы толығымен қанағаттандыратын маман таңдау керек. Психолог пен бала арасындағы байланыс сәтті орнатылған кезде алғашқы диагностиканы жүргізу қажет. Ол проблеманы анықтау үшін қазіргі уақытта баланың психикалық жағдайын анықтау мақсатында өткізіледі. Психологиялық проблеманы дұрыс анықтау психологтың одан әрі сүйемелдеу қызметінің негізі болып табылады.

Бірінші сеанстан кейін, баланың психологиялық проблемасы туралы қажетті материалдар алынып, онымен байланыс орнатылған кезде, баланы психологиялық-педагогикалық қолдаудың жеке жоспарын жасауға кірісу керек. Бұл жоспар баланың негізгі психологиялық мәселесін шешуге бағытталған психологиялық іс-шаралардан тұрады. Жоспарлау баланың психикалық жағдайына және оқу процесін ұйымдастыруға байланысты әртүрлі уақыт аралықтарына қатысты болуы мүмкін: аптаға, айларға және

жылдарға. Жоспарды іске асыру барысында оны түзетуге және толықтыруға болады. Жұмыс жоспары ата-аналарға танысу үшін ұсынылуы қажет.

Сурет 2 – Сүйемелдеу кезеңдері

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Жоспарда басқа мамандардың кеңестері де қамтылуы керек. Кешенді тәсіл баланың жеке тұлғасын жан-жақты дамытуды көздейді және оған қызметтің барлық спектрін ұсынуы керек. Жоспарды әзірлеу кезінде басқа мамандармен кеңесу және бірлескен кездесу кестесін құру ұсынылады. Одан әрі келесі сеанстар баланың психикалық жағдайын түзету, оның өмір сүру сапасын арттыру және қоғамға интеграциялау үшін қажетті дағдыларды үйрету, орта білім алу үшін оңтайлы жағдайларды ұйымдастыру мақсатында өткізіледі. Баланың жағдайын динамикалық бақылауды қамтамасыз ету үшін жүйелі диагностика жүргізу ұсынылады. Оның барысында алынған мәліметтер баланы психологиялық сүйемелдеу жоспарын уақтылы түзетуге және оның өзгеру динамикасын, нәтижесінде әзірленген сүйемелдеу жоспарының тиімділігін байқауға мүмкіндік береді. Егер психолог диагностика нәтижелерінен нашарлау тенденциясын байқаса, онда жағдайды талдау, қолайсыз факторларды анықтау және мүмкіндігінше жою қажет. Қолайсыз факторлардың көзі тек психологиялық қолдау жоспары ғана емес, сонымен қатар сыртқы өзгерістер болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Баламен әңгімелесу барысында оларды анықтауға болады.

Сонымен қатар, баланың ата-анасымен міндетті түрде ағарту жұмыстары жүргізіледі және баламен қарым-қатынас жасау бойынша қажетті ұсыныстар беріледі. Мұндай консультациялар ата-аналарға баланың жағдайы туралы толық хабардар болуға және оған оң әсер етуге мүмкіндік береді.

Ата-аналармен психологиялық жұмыс көптеген психологиялық кедергілері бар күрделі процесс болып көрінеді. Ата-аналар әрдайым мұндай кеңес алуға бейім емес және бастапқыда оларға теріс әсер етуі де мүмкін. Егер олар баламен жұмыс істеуге дайын болса, онда олардың жұмыс уақыты, ата-аналардың жеке ерекшеліктері, отбасы

мүшелерінің өзара қарым-қатынастары және т.б. сияқты факторларға назар аудару керек. Баланың қажетті отбасылық қолдауды алуы және оны оңалту үшін қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету психологтың мақсаты болып табылады.

ЕБҚ бар баланың туылуы ата-аналардың психологиялық жағдайын тұрақсыздандырады, өйткені бұл факт тұрмыстық санада жағымсыз қабылданады. Болашақта бала кемсітуге ұшырауы мүмкін, бұл жағдайды ата-ана жақсы түсінеді. Сонымен қатар әлеуметтік орта баланың ауырғаны үшін ата-анасына кінә тағуға бейім. Олар көбінесе оның себебін алкогольді немесе улы заттарды қолдану салдарынан деп біледі. ЕБҚ бар балалардың ата-аналары баланың психикалық дамуына әсер ететін белгілі бір психоэмоционалды ыңғайсыздықты сезінуі мүмкін.

Балада когнитивті және аффективті саланың белгілі бір ерекшеліктерінің болуы ата-аналар үшін қиын жағдай туғызады. Олар өз жағдайларының үмітсіздігі туралы жағымсыз эмоциялар мен ойлардың жетегінде кетуі де мүмкін. Сондықтан олар баланың ерекшелігін жоққа шығаруға тырысады, соның салдарынан мамандандырылған ұйымдарға кеш жүгінеді және балаға медициналық, педагогикалық және психологиялық сүйемелдеу арқылы әсер ету жұмыстары да уақытынан кеш қалады. Бұл ЕБҚ бар баланың оңтайлы дамуы үшін мамандандырылған жағдайлар жасауда отбасының мүмкіндіктерін айтарлықтай төмендетеді. Когнитивті функцияның бұзылуы дамудың басқа бұзылыстарына қарағанда күрделі жүреді, сондықтан психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу процесінде назар аударған жөн. Баламен жұмыс жасаумен қатар көптеген әлеуметтік және физикалық қиындықтарды бастан өткеретін ата-аналармен кеңес беру жұмыстары параллель жүруі керек. Ата-аналардың психологиялық қолдауы мен мотивациясы бала дамуына оңтайлы әсер береді.

Динамика оң болған жағдайда бала біртіндеп дезадаптацияны жеңу үшін барлық қажетті дағдыларды меңгереді және психологиялық үйлесімділік жағдайына енеді. Жүйелі диагностика барысында мұндай өзгерістер айқын көрінеді. Ата-аналармен де, ЕБҚ бар оқушымен де, оның сыныптастарымен де тұрақты, инклюзивті ұжымды дамытуға бағытталған мамандандырылған топтық іс-шаралар өткізу ұсынылады.

Қорытынды

ЕБҚ бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау мектепке дейінгі және орта білім беру аясында сұранысқа ие қызмет болып табылады. Психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру осы сүйемелдеуді қамтамасыз ететін мамандар тарапынан көптеген ресурстарды қажет етеді. Бұл ретте сүйемелдеудің өзі міндетті түрде жұмыстың 3 негізгі бағытын ескереді: педагогикалық, психологиялық және ұйымдастырушылық. Әр бағыт бойынша жұмыс мамандармен үйлестіре жүргізілуі керек. Үздіксіз білім беру жағдайында психологиялық-педагогикалық қолдау жоспары баланың барлық жас және жеке ерекшеліктерін, оның танымдық стилі мен төзімділігін ескеруі керек. Оқушылармен жұмыс, егер оқу шарттары инклюзивті болса, ЕБҚ бар баланың ерекшеліктерін және онымен өзара әрекеттесу тәсілдерін түсіндіру мақсатында жүргізілуі керек. Оның жасына тән психикалық формациялардың дамуын ынталандыру ЕБҚ бар баланың сәтті әлеуметтенуіне мүмкіндік беретін басым бағыттардың бірі болып табылады. ЕБҚ бар баланы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу процесінде баланың психикалық жағдайының жүйелі мониторингін және оның ата-анасымен консультациялық жұмысты ерекше атап өткен жөн. Бұл жағдайда ата-аналар психологпен және мұғаліммен жүйелі түрде кеңес алуды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 01.09.2021.
- 2 Autayeva A.N., Bulabayeva S.T. "Psychological and pedagogical significance of the study of inclusive culture of teachers of secondary schools". *BULLETIN Series «Psychology»* vol.62. Issue №1. (2021). P. 85-89.
- 3 Төлешова А.А. "Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға ерте көмек көрсетуді жүзеге асыру мен ұйымдасу моделін зерттеудегі бала дамуының онтогенетикалық негізі". *ХАБАРШЫ «Психология» сериясы*. 06-02-2022. [Электрондық ресурс] — URL: <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/582> (қаралу уақыты 10.24.2022).
- 4 Игнатова Н.П. "Инклюзивная образовательная среда как условие развития и социальной адаптации детей с особыми образовательными потребностями". *Педагогическое мастерство и современные педагогические технологии: сборник материалов IX Международной научно-практической конференции*. 06-28-2019. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38568973> (дата обращения 10.24.2022).
- 5 Magauova A.S., Makhambetova Zh.T. "Psychological aspects of implementing strategies and models for inclusive education of children with special educational needs" *BULLETIN Series «Psychology»*. 05.20.2021. Available at: — URL: <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/58> (accessed 10.24.2022).
- 6 Kvasnyh G.S., Pustovalova N.I., Chugunova A.A. "On the issue of solving the problem of forming an inclusive culture among future teachers". *Pedagogy and Psychology*. 03.31.2022. Available at: — URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/426> (accessed: 10.24.2022).
- 7 Демьянчук Р.В. "Психологическое сопровождение непрерывного образования детей с расстройствами аутистического спектра". *Непрерывное образование в Санкт-Петербурге* vol 9. Issue №1 (2019). С.5-28.
- 8 Чердымова Е.И. «Синдром эмоционального выгорания специалиста». Монография. Изд-во Самар. ун-та, 2019.
- 9 Конвенция о правах ребенка. [Электронный ресурс] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата обращения 10.24.2022).
- 10 Выготский Л.С. «Мышление и речь». Санкт-Петербург : Питер, 2022.
- 11 Аутаева А.Н., Сатова А.К. "Метод тестирования в оценивании учебных достижений обучающихся с ООП в инклюзивном образовании". *Вестник КазНПУ имени Абая*. vol 64. Issue №3 (2020). С.70-79.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С ООП

Аннотация

Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями (ООП) является важной составляющей системы образования. Развитие инклюзивного общества подразумевает равные права всех его участников. Проблема организации данного сопровождения актуальна и требует детального исследования. Построение инклюзивной образовательной культуры в школе является одним из важнейших условий успешности включения детей с ООП. Целью исследования является построение модели психолого-педагогического сопровождения детей с ООП. Результаты исследования позволяют разработать индивидуальные программы психолого-педагогического сопровождения для детей с ООП в рамках дошкольного и среднего образования. В качестве методов исследования использованы методы анализа, синтеза, обобщения и моделирования. В ходе теоретического анализа и моделирования была разработана модель психолого-педагогического сопровождения ребенка с ООП и описаны этапы данного сопровождения. Были выделены психологические, педагогические и организационные аспекты сопровождения ребенка с ООП. Выделена роль семьи в воспитании ребенка с ООП и развитии психических образований, характерных для его возраста. В ходе работы были выданы необходимые рекомендации по организации психолого-педагогического сопровождения детей с ООП, взаимодействию с родителями и организации учебного процесса. Создание специальных условий, которые учитывают особенности ребенка, является одним из главных факторов развития ребенка и его дальнейшей социальной адаптации.

Ключевые слова: ООП, сопровождение, школа, инклюзивное обучение, педагог-психолог, семья.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN WITH SEN

Annotation

Psychological and pedagogical support for children with SEN is an important component of the education system. The development of an inclusive society implies equal rights for all its participants. The problem of

organizing this support is relevant and requires a detailed study. Building an inclusive educational culture at school is one of the most important conditions for the successful inclusion of children with SEN. The aim of the study is to build a model of psychological and pedagogical support for children with SEN. The results of the study make it possible to develop individual programs of psychological and pedagogical support for children with SEN in the framework of preschool and secondary education. The methods of analysis, synthesis, generalization and modeling were used as research methods. In the course of theoretical analysis and modeling, a model of psychological and pedagogical support for a child with SEN was developed and the stages of this support were described. The psychological, pedagogical and organizational aspects of accompanying a child with SEN were highlighted. The role of the family in the upbringing of a child with SEN and the development of mental formations characteristic of his age is highlighted. In the course of the work, the necessary recommendations were issued on the organization of psychological and pedagogical support for children with SEN, interaction with parents and the organization of the educational process. The creation of special conditions that take into account the characteristic of the child is one of the main factors in the development of the child and his further social adaptation.

Key words: SEN, support, school, inclusive education, psychologist-teacher, family.

REFERENCES

1. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 01.09.2021.[Address of the Head of State Kasym-Jomarta Tokaeva to the People of Kazakhstan on 01.09.2021].
2. Autayeva A.N, Bulabayeva S.T. "Psychological and pedagogical significance of the study of inclusive culture of teachers of secondary schools". BULLETIN Series «Psychology» vol.62. Issue №1. (2021). P. 85-89. [in English].
3. Töleşova A.A. "Erekşe bilim beru qajettılıǵı bar balalarǵa erte kömek körsetudı júzege asyru men üymdasyru modelin zertteudeǵı bala damuynyń ontogenetikalıq negızı". [The ontogenetic basis of child development in the study of the implementation and organization model of early care for children with special educational needs]. BULLETIN Series «Psychology». 06.02.2022. Available at: — URL: <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/582> [In Kazakh]. (accessed: 10.24.2022).
4. Ignatova N.P. "Inklyuzivnaya obrazovatel'naya sreda kak uslovie razvitiya i socialnoi adaptatsii detei s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostyami" [Inclusive educational environment as a condition for development and social adaptation of children with special educational needs]. Pedagogical mastery and modern pedagogical technologies: collection of materials of the IX International Scientific and Practical Conference. 06.28.2019. Available at: — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38568973> [In Russian]. (accessed: 10.24.2022).
5. Magauova A.S., Makhambetova Zh.T. "Psychological aspects of implementing strategies and models for inclusive education of children with special educational needs" BULLETIN Series «Psychology». 05-20-2021. Available at: — URL: <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/58> [in English]. (accessed 10.24.2022).
6. Kvasnyh G.S., Pustovalova N.I., Chugunova A.A. "On the issue of solving the problem of forming an inclusive culture among future teachers". Pedagogy and Psychology. 03-31-2022. Available at: — URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/426> [in English]. (accessed: 10.24.2022).
7. Demyanchuk R.V. "Psihologicheskoe soprovozhdenie nepreryvnogo obrazovaniya detei s rasstroistvami autisticheskogo spektra" [Psychological support of continuous education of children with disorders of the autistic spectrum]. Continuous education in St. Petersburg vol 9. Issue №1 (2019). P.25-28. [In Russian].
8. Cherdymova E.I. Sindrom emocionalnogo vygoraniya specialista [Syndrome of emotional burnout of a specialist]. Samara: Samara University, 2019. [In Russian].
9. Convention on the Rights of the Child. Available at: — URL: https://www.un.org/russian/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml [in English]. (accessed: 10.24.2022).
10. Vygotskii L.S. Myshlenie i rech [Thought and speech]. St. Petersburg: Piter, 2022. [In Russian].
11. Autaeva A.N., Satova A.K. "Metod testirovaniya v ocenivanii uchebnyh dostizhenii obuchayushchih s OOP v inklyuzivnom obrazovanii" [Method of testing in the assessment of educational achievements of students with SEN in inclusive education]. BULLETIN "Psychology" series vol 64. Issue №3 (2020). P.70-79. [In Russian].

Information about authors:

Arna Aplashova - **corresponding author**, candidate of Psychological sciences, professor of the Departments "Personal Development and Education", Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: aplashova.arna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5736-6199>

Lyazzat Komekbayeva – candidate of Psychological sciences, about. associate professor of the Departments "Psychology and journalism", Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: klk62@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4679-1816>

Gulsum Ayapbergenova – PhD, acting head of the educational program "Pedagogy and Psychology", Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulsumas@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4952-3289>

Meiramgul Tusupova – master psychology sciences, lecturer of the Department "Psychology", Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: tusupovamm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2866-5126>

Информация об авторах:

Арна Аплашова – **основной автор**, кандидат психологических наук, профессор кафедры «Личностное развитие и образование», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: aplashova.arna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5736-6199>

Ляззат Комекбаева – кандидат психологических наук, ассоциированный профессор кафедры «Психология и журналистика», Q University, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: klk62@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4679-1816>

Гульсум Аяпбергенова – PhD, и.о. руководителя образовательной программы «Педагогика и психология», Павлодарский педагогический университет им. Алькея Маргулана, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: gulsumas@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4952-3289>

Мейрамгуль Тусупова – магистр психологических наук, старший преподаватель кафедры «Психология», Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: tusupovamm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2866-5126>

Авторлар туралы ақпарат:

Арна Аплашова – **негізгі автор**, психология ғылымдарының кандидаты, «Тұлғалық даму және білім беру» кафедрасының профессоры, Торайгыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aplashova.arna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5736-6199>

Ляззат Комекбаева – психология ғылымдарының кандидаты, «Психология және журналистика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Q University, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: klk62@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4679-1816>

Гульсум Аяпбергенова – PhD, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасы жетекшісінің м.а., Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulsumas@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4952-3289>

Мейрамгуль Тусупова – психология ғылымдарының магистрі, «Психология» кафедрасының аға оқытушысы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tusupovamm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2866-5126>

Б.Б.Сары^{1*}, О.Қ.Сұлтанғалиева¹, Ж.А.Жусупова¹, Р.А.Шоканов¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: amir05102020@mail.ru

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН МАМАНДЫҚҚА БЕЙІМДЕУГЕ ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕСІ

Андатпа

Мақала мазмұнында балалардың болашақ мамандық таңдауына мұғалімдердің тиімді әсер ету мәселесі қарастырылған. Дүние жүзінің көптеген елдерінде дәстүрлі мұғалімдерді даярлау практикалық оқыту тәжірибесіне емес, теориялық білім мен дағдыларға бағытталған. Бұл мұғалімдердің оқу процесіне дайындық барысында технологиялық интеграциясымен, жоғары академиялық стандарттарымен сипатталатын жиырма бірінші ғасырдағы өзгерістердің қиындықтарына тап болуына әкелуі мүмкін. Инновациялық модельдерді қолдану сыныпта оқыту үшін қажетті жаңа педагогикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, болашақ мұғалімдер өздерінің педагогикалық тәжірибелері туралы ой жүгіртуге және қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік алады.

Тиімді әсер ету мәселесін анықтауда, зерттеу барысында әдістемелік зерттеу жұмысы дайындалды. Әдістемелік зерттеу дизайны бірнеше кезеңдерді қамти отырып «Бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеудің теориясы мен әдістемесі» атты жеке элективті курс дайындалуда.

Болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеуге дайындаудың өлшемдері мен көрсеткіштері және деңгейлеріне сәйкес эксперимент жұмыстары жүргізілді. Экспериментке қатысушыларға болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеуге дайындаудың өлшемдері мен көрсеткіштеріне сәйкес дайындық деңгейін диагностикалау үшін келесі әдістер қолданылды: әңгіме, сауалнама, мамандыққа бейімдеу деңгейін анықтауға арналған тесттер, арнайы курстар, онлайн курс, семинарлар, пікірталастар, дөңгелек үстелдер өткізу. Эксперименттің барысында бастауыш сынып оқушыларының мамандыққа бейімделуін бақылауды ұйымдастыруға мотивациялық, когнитивті, белсенділік және рефлексивті-өлшемдер бойынша оның қатысушыларының дайындық деңгейінің бастапқы диагностикасы жүргізілді.

Негізгі сөздер: болашақ мұғалім, инновациялық модель, өлшем, компонент, эксперимент, зерттеу, әдістеме.

Кіріспе

Заманауи білім беруде жаһандық сын-қатерлер мен мүмкіндіктер болашақ мұғалімдерге жаңа ұрпақты тиімді тәрбиелеу үшін қажетті нақты аспектілерді әзірлеуді талап етеді. Бастауыш мектеп оқушыларының қажеттіліктеріне бейімделген дағдылар ерекше маңызға ие болады, өйткені олар мектептегі жаңа оқу жағдайларына көшу кезінде жиі қиындықтарға тап болады [1].

Бастауыш мектеп оқушыларын бейімдеу ерекшеліктерін ескеру және қазіргі білім беру ортасының мәселелерін шешуге қабілетті болашақ мұғалімдердің құзыреттілігін дамыту қажет [2]. Бастауыш мектеп оқушыларымен жұмыс жасау аясында болашақ мамандарды кәсіби даярлауға көп көңіл бөлінеді. Ж.Қ.Карашева және басқалар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушыларында тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытудың маңызды міндетіне дайындаудың негізгі аспектілерін қарастырады [3].

Болашақ мұғалімдерді бастауыш білім берудегі балалардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға дайындаудағы қиындықтар бірнеше негізгі аспектілермен анықталады, соның ішінде оқушылардың қажеттіліктерінің қиылысуына және мұғалімнің оқуға дайындығына ерекше назар аударады.

Бір қарағанда, мәселе дәстүрлі педагогикалық бағдарламаларда коммуникацияға жеткіліксіз көңіл бөлуде жатыр. Бұл бағдарламалардың көпшілігі негізінен теориялық аспектілерге назар аударады, бұл қарым-қатынас мәселелерін екінші орынға қояды.

Балалармен жұмыс істеу тәжірибесіне сүйене отырып, Г.В.Фуксова мен Г.Қ.Коренова педагогикалық білім берудегі технологияның жетіспеушілігімен, онлайн ортадағы қарым-қатынастың күрделілігімен және оқушылардың мотивациясының төмендеуімен тікелей байланысты бірнеше қиындықтарды атап көрсетеді [4].

Сонымен қатар, балаларды жеке тұлға ретінде тануда контексттің жоқтығы байқалады. Бұл ерте жастан бастап балалардың өзін-өзі сәйкестендіру қажеттілігін талап ететін қоғамды модернизациялауға қатысты [5]. Қолданыстағы педагогикалық бағдарламалар, ең алдымен, студенттердің сөйлеу дағдыларын дамытудағы тәжірибе ретінде алынған [6]. Екінші жағынан, Мысалы, Л.П.Маковичук және басқалар болашақ мұғалімдердің дайындығы бастауыш мектеп оқушылары арасында жеке дифференциация мен тәуелсіздікті қалыптастыру жолдарын түсінуді ерекше ескеріп, атап өткен [7].

Бастауыш мектеп оқушыларына кәсіптік бағдар беру мәселесі қазіргі педагогиканың алдында маңызды міндет ретінде тұр, дегенмен педагогикалық дайындықта оған шектеулі көңіл бөлінеді [8]. Студент-болашақ мұғалімдер балалардың болашақ мамандық таңдауына тиімді әсер ету және олардың кәсіби жолын саналы түрде таңдауды қалыптастыруда қолдау көрсету үшін ерте кәсіптік бағдар беру саласында көбірек білім мен практикалық дағдыларды меңгеруі керек.

Дүние жүзінің көптеген елдерінде дәстүрлі мұғалімдерді даярлау практикалық оқыту тәжірибесіне емес, теориялық білім мен дағдыларға бағытталған [9]. Бұл мұғалімдердің оқушылардың алуан түрлілігімен, технологиялық интеграциясымен және жоғары академиялық стандарттарымен сипатталатын 21 ғасырдағы сыныптағы қиындықтарға дайын болмауына әкелуі мүмкін. Инновациялық модельдерді қолдану сыныпта оқыту үшін қажетті жаңа педагогикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, студент-болашақ мұғалімдер өздерінің педагогикалық тәжірибелері туралы ой жүгіртуге және қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік алады.

Болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасау жағдайында, әсіресе ерте кәсіптік бағдар беру аспектісінде тәрбиелеу мәселесінің өзектілігі мен инновациялық сипаты қазіргі педагогикалық даму аясында даусыз болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімдері оқушылардың кәсіби таңдауына, олардың құндылықтары мен болашақ туралы түсініктерін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді.

Оқу үрдісіндегі үрдістерді байқау болашақ тәрбиешілер арасында ерте мансаптық бағдарлау дағдыларының жүйелі түрде дамымағандығын көрсетеді. Білім берудің алғашқы кезеңдерінде бастауыш мектеп оқушыларымен жұмыс жасаудың тиімді құралдары мен тәсілдерін ұсынудағы мұндай жағдайлар мұғалімдерді даярлауға кешенді көзқарасты қажет етеді. Болашақ мұғалімдердің ерте кәсіптік бағдар беру жағдайында сапалы білім алуын қамтамасыз ету тек теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларды да қамтамасыз ететін мамандандырылған элективті курстар өткізуді талап етеді. Бұл педагогикалық білімнің сапасын анықтап қана қоймайды, сонымен қатар білім алушылардың кейінгі кәсіби таңдауына әсер етіп, бұл саланы жоғары оқу тәжірибесінің ажырамас бөлігіне айналдырады. Педагогикалық дайындықтың осы аспектісін өзектендіру оқытудың заманауи талаптарын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар болашақта бәсекеге қабілетті және жоғары білікті мамандарды қалыптастыруда стратегиялық маңызға ие болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Әдістемелік зерттеу жұмысы 2023-2024 оқу жылының бірінші семестрінде жүргізілді. Өзірленген эксперимент бірнеше кезеңнен тұрды:

Бірінші Кезең. Қыркүйек, 2023 жыл.

Оқу жылының басында студент-болашақ мұғалімдерге бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеуді анықтау мақсатында Р.Л.Кеттелдің кәсіби қызығушылықтар тесті жүргізілді. Айта кету керек, зерттеу мақсатында 2,3 курс

студенттері таңдалды. Тестілеу 40 минутқа созылған бір сағаттық даму кезеңінде өткізілді. Іске асыруға топ студенттері қатысты. Кейіннен бұл деректер өңделді.

Екінші Кезең. Қазан-Қараша, 2023 жыл.

Осы тұрғыда мақала авторлары "Бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеудің теориясы мен әдістемесі" атты жеке элективті курсы бойынша бағдарлама дайындауда. «Бұл курс студенттерді бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеу аспектілері» бойынша оқытуға бағытталған.

Элективті курстың мақсаты - болашақ мұғалімдерге бастауыш мектеп оқушыларымен тиімді қарым-қатынас жасау, оларды мамандық таңдауда дұрыс бағыттау және олардың қызығушылығы мен бейімделуін анықтау бойынша нұсқау беру болды. Әр дәріс теориялық және практикалық компоненттен тұрады. Теориялық компонент бойынша дәрістер проекторлармен және интерактивті тақталармен жабдықталған аудиторияларда өткізіледі. Нұсқаушы балалардағы қызығушылықтарды анықтау үшін электронды презентацияларды, иллюстрацияларды және үлгілік бағдарламаларды пайдаланады.

Практикалық компонент идеялар мен ұсыныстарды жинау үшін миға шабуыл әдістерін қолдана отырып, бастауыш мектеп оқушыларына арналған тиімді элективті курсты әзірлеу бойынша топтық жұмысты қамтиды, рөлдік іс-шараларға арналған интерактивті аудиторияларда өткізеді. Рөлдік ойындар өзара әрекеттесуді талдауға арналған бейнеклиптермен толықтырылған нақты байланыс сценарийлерін модельдеу үшін пайдаланылады. Практикалық компонент рөлдік ойындарды қамтиды, онда оқушылар бастауыш сынып оқушыларымен қарым-қатынасты қалпына келтіреді, ал басқалары оларды бақылап, кері байланыс бере алады.

Зерттеу барысында практикалық шеберлік сыныптары үшін аудиториялық жағдайда семинарлар ұйымдастырылады. Практикалық тапсырмаларды орындау барысында нұсқаулықтар мен жеке көмек көрсетумен қатар шығармашылықты дамыту әдістері көрсетіледі. Білім алушыларға арналған шығармашылық жобалар мен шеберлік сыныптары олармен жұмыс барысында «байқау» әдісі бойынша жүзеге асырылады. Төртінші аптада білім алушылар одан әрі жұмыс жүргізу үшін бөлінген топтардағы пікірталастарға белсенді қатысады. Білім алушылардың қызығушылықтарын анықтау үшін топтық диагностика және сұхбат сияқты интерактивті әдістер қолданылады. Қорытынды дәріс білім алушылармен қарым-қатынас жасау бойынша қорытынды тренингті қамтиды.

Үшінші кезең. Элективті курсты практикалық шеңберде жүзеге асыру. 2023 жылғы, қараша-желтоқсан.

Қорытынды дәрістен кейін білім алушылар өздерінің кәсіби бағдарларын арттыру үшін бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасау жоспарларын дайындауға бір апта уақыт бөледі. Білім алушылар одан әрі практикалық сабақтар өткізу үшін құрылған топтарда (әрқайсысы 7 адамнан) жұмыс істейді. Жоспарларды курс нұсқаушысы алдын ала бекітеді. Іске асыру 4 аптаға созылады. Элективті курсты білім алушылармен өткізгеннен кейін олардың қамтылған материалды түсінуін және оны жүзеге асыруға дайындығын бағалау үшін тереңдетілген сұхбаттар жүргізіледі.

Төртінші кезең. Білім алушылар мен мектеп оқушыларының сауалнамасы.

Үлгі. Зерттеуге Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің, Қазақстан-Ресей халықаралық университетінің, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің және Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің студенттері қатысты. Олар төртінші курс студенттері болды, өйткені олардың оқу жоспары студенттермен практикалық қарым-қатынасты қамтиды. Үлгінің сипаттамасы 1-Кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Үлгі сипаттамалары (n=56)

Санат	%
Жынысы	
Әйелдер	83.92%
Ерлер	16.08%
Жасы	
20-21 жас	16.07%
22-23 жас	71.42%
23-24 жас	12.51%
Ұлты	
Қазақтар	92.85%
Орыстар	7.15%
Осы саладағы тәжірибе (Университеттік тәжірибеден тыс)	
Иә	19.65%
Жоқ	80.35%
Ескерту: авторлармен құрастырылған.	

Кестеде жынысы, жасы, ұлтына сәйкес университеттік және университеттен тыс жүргізілген эксперименттік жұмыстың үлгі сипаттамаларын беріп отырмыз. Жынысына сәйкес әйелдер 83.92%, ерлер 16.08%, жасына байланысты 20-21 жас 16.07% , 22-23 жас 71.42%, 23-24 жас 12.51% көрсеткіштер анықталды. Ұлтына сәйкес қазақтар 92.85%, орыстар 7.15% пайыздық көрсеткіш көрсетті. Университеттік зерттеулерде университеттік тәжірибеден тыс зерттеулерден жоғары пайыздық көрсеткіштер айқындалды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеуге дайындаудың өлшемдері мен көрсеткіштері және деңгейлеріне сәйкес эксперимент жұмыстары жүргізіледі.

Экспериментке қатысушыларға болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеуге дайындаудың өлшемдері мен көрсеткіштеріне сәйкес дайындық деңгейін диагностикалау үшін келесі әдістер қолданылады: әңгіме, сауалнама, мамандыққа бейімдеу деңгейін анықтауға арналған тесттер, арнайы курс шеңберінде курстар, онлайн курс, семинарлар, пікірталастар, дөңгелек үстелдер өткізу; Эксперименттің барысында бастауыш сынып оқушыларының мамандыққа бейімделуін бақылауды ұйымдастыруға мотивациялық, когнитивті, белсенділік және рефлексивті-өлшемдер бойынша оның қатысушыларының дайындық деңгейінің бастапқы диагностикасы жүргізілді. Зерттеу нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 - Эксперимент жұмысының нәтижелері

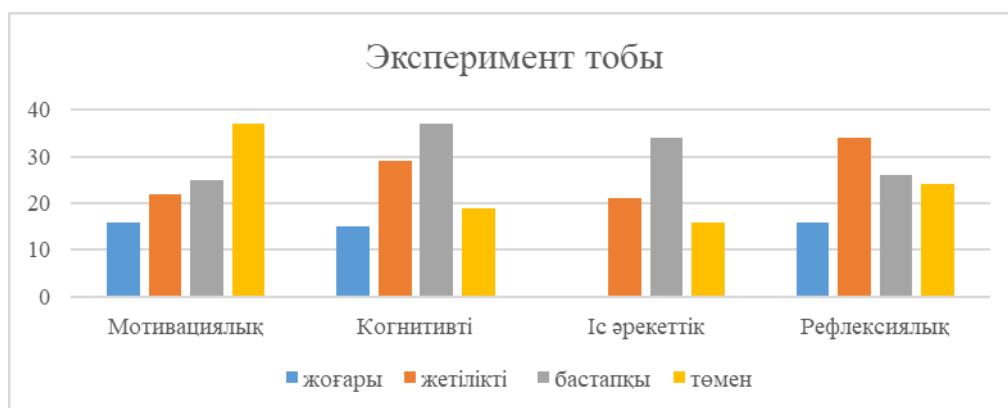
Компоненттері	Деңгейі	Тобы	
		Ә.Т	Б.Т.
Мотивациялық	Жоғары	11 (16%)	14(27%)
	Жеткілікті	15(22%)	18(35%)
	Бастапқы	17(25%)	9(17%)
	Төмен	25(37%)	11(21%)
Когнитивті	Жоғары	10(15%)	12(23%)
	Жеткілікті	20(29%)	18(35%)
	Бастапқы	25(37%)	13(25%)

	Төмен	13(19%)	9(17%)
Іс әрекеттік	Жоғары	0(%)	0(%)
	Жеткілікті	14(21%)	11(21%)
	Бастапқы	23(34%)	16(31%)
	Төмен	31(45%)	25(48%)
Рефлексиялық	Жоғары	11(16%)	12(23%)
	Жеткілікті	23(34%)	18(35%)
	Бастапқы	18(26%)	14(27%)
	Төмен	16(24%)	8(15%)
Ескерту: авторлармен құрастырылған.			

2-кестеде эксперимент жұмысының нәтижелері мотивациялық, когнитивті, белсенділік және рефлексивті компоненттер негізінде құрыла отырып, эксперименттік, бақылау топтарында жоғары, жеткілікті, бастапқы, төмен деңгейлерде сандық, сапалық көрсеткіштермен айқындалады. Жоғары деңгей бойынша бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеу бойынша шығармашылық іс-шара дайындай алады. Бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеу әдістерін тәжірибеде қолданады. Үлгі бойынша әрекет етпейді түпнұсқа негізінде әрекет етеді. Бастауыш сынып оқушыларының мамандыққа бейімделуінің стандартты емес жағдайларын біледі. Рефлексияны жүзеге асырады.

Жеткілікті деңгей бойынша білім алушы бастауыш сынып оқушыларының мамандыққа жақсы тұрақты бейімделуін, бастауыш мектеп педагогикасы, жас ерекшелік психологиясы бойынша теориялық білім мазмұнын біледі. Бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеудің негізгі әдістерін анықтай алады. Бастапқы деңгей бойынша білім алушының бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеу мотивациясы бар, бұл мәселенің маңыздылығын түсінеді, бірақ бейімделу және рефлексия қызметін қалай жүзеге асыруды білмейді.

Төмен деңгей бойынша білім алушының бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеу мотивациясы әлсіз. білім алушылар бастауыш сынып оқушыларының мамандыққа бейімделуін түсінбейді, бастауыш сынып оқушыларын мамандыққа бейімдеу жұмыстарымен күресуге дайын емес.

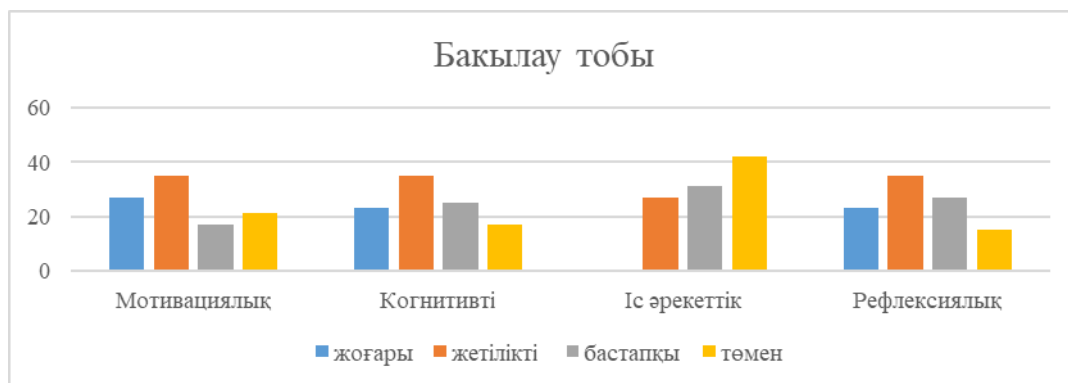

Сурет 1 – Эксперимент тобының нәтижесі

Ескерту: авторлармен құрастырылған.

1, 2 - суреттен көріп отырғанымыздай, екі топ өкілдерінің көпшілігі мотивациялық өлшем бойынша дайындықтың төмендегідей деңгейін көрсетті:

төмен – эксперименттік топтан 25 адам (37%) және бақылаудан 11 адам (21%); бастапқы деңгей 17 адам (25%) және 9 адам (17%), жеткілікті деңгей – 15 (22%) және 18 (35%), жоғары деңгей – 11 адам, (16 %) және 14 адам (27 %).

Сурет 2 - Бақылау тобының нәтижесі

Ескерту: авторлармен құрастырылған.

Когнитивті өлшем бойынша: төмен – эксперименттік топтан 13 адам (19%) және бақылаудан 9 адам (17%); бастапқы деңгей 25 адам (37%) және 13 адам (25%), жеткілікті деңгей – 20 (29 %) және 18 (35%), жоғары деңгей – 10 адам, (15 %) және 12 адам (23 %).

Іс әрекеттік өлшем бойынша:

төмен – эксперименттік топтан 31 адам (45 %) және бақылаудан 25 адам (48%); бастапқы деңгей 23 адам (34 %) және 16 адам (31 %), жеткілікті деңгей – 14 (21 %) және 11 (21%), жоғары деңгей – 0 % деңгейді көрсетті.

Рефлексиялық өлшем бойынша:

төмен – эксперименттік топтан 16 адам (24 %) және бақылаудан 8 адам (15 %); бастапқы деңгей 18 адам (26 %) және 14 адам (27 %), жеткілікті деңгей – 23 (34 %) және 18 (35%), жоғары деңгей – 11 (16%) және 12 (23%) деңгейді көрсетті.

Қорытынды

Зерттеудің теориялық маңыздылығы педагогикалық дайындық жағдайында ерте мамандыққа бейімдеудің теориялық және әдіснамалық аспектілерін дамыту қажеттілігін атап көрсете отырып, университеттік білім беруді одан әрі зерттеу мен жетілдірудің басым бағыттарын зерделеген.

Алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығы білім алушылардың педагогикалық құзіреттілік деңгейін жоғарылату үшін университеттік білім берудегі қолданысынан көрінеді. Ерте мамандыққа бейімдеу университеттерде педагогикалық шеберлікті қалыптастырудың және болашақ мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларымен мамандыққа бейімдеуге дайындаудың тиімді құралы ретінде жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл нәтижелер болашақ мұғалімдерді білім беру саласындағы кәсіби бағдарын жақсартуға бағытталған ұқсас бағдарламалар мен әдістемелерді әзірлеуге негіз бола алады.

Бастауыш сынып оқушыларына ерте кәсіптік бағдар беру саласындағы болашақтағы зерттеулерге арналған цифрлық технологияларды қолданудағы тиімділігін және бағдарламаларды әлеуметтік-мәдени контекстке бейімдеу, интерактивті әдістемелердің өзін-өзі сәйкестендіруге әсері, сондай-ақ максималды әсер ету үшін арнайы курстардың ұзақтығы мен қарқындылығын дамыту. Бұл бағыттар практиканы жетілдіруге және ерте мамандыққа бейімдеу саласын дамытуға ықпал етуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Romero-Tena, Rosalía, Barragán-Sánchez, R., Llorente-Cejudo, C., & Palacios-Rodríguez, A. (2020). The challenge of initial training for early childhood teachers. A cross sectional study of their digital competences. *Sustainability*, 12(11), Article 4782.
- 2 Karasheva, Z., Amirova, A., Ageyeva, L., Jazdykbayeva, M., & Uaidullakzy, E. (2021). Preparation of future specialists for the formation of educational communication skills for elementary school children. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 13(3). P. 467–484.
- 3 Donitsa-Schmidt, S., & Ramot, R. (2020). Opportunities and challenges: Teacher education in Israel in the Covid-19 pandemic. *Journal of Education for Teaching*, 46(4). P.586–595.
- 4 Fuchsova, M., & Korenova, L. (2019). Visualisation in basic science and engineering education of future primary school teachers in human biology education using augmented reality. *European Journal of Contemporary Education*, 8(1). P. 92–102.
- 5 Sapargaliyeva, A. Zh., Muratbekova, D. Ye., Aralbaeva, R. K., Zhakipbekova, S. S., & Shynybekova, A. S. (2020). Professional training of future teachers for the development of speech activity of younger schoolchildren. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*. P. 358–369.
- 6 Makoviichuk, O., Shulha, A., Shestobuz, O., Pits, I., Prokop, I., & Byhar, H. (2020). Training future primary school teachers in the context of developing constructive skills in younger pupils. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12(1Sup1). P. 232–250.
- 7 Gerasimov, A. V. (2023). Applied analysis of the problems of career guidance in the context of the development of the system of social partnership in the field of education. *Bulletin of Luhansk State Pedagogical University Bulletin*, 1(96). P.116–123.
- 8 Donitsa-Schmidt, S., & Ramot, R. (2020). Opportunities and challenges: Teacher education in Israel in the Covid-19 pandemic. *Journal of Education for Teaching*, 46(4). P.586–595.
- 9 Rakhimbaeva, I. E., Korostelev, A. A., Shakirova, I. A., Ayshwarya, B., Nguyen, P. T., Hashim, W., & Maseleno, A. (2019). Integration of the educational and didactic systems in the training of future teachers. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 8(2.1). P.1131–1136.

ПРОБЛЕМА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К АДАПТАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ К ПРОФЕССИИ

Аннотация

Статья посвящена проблеме эффективного влияния учителей на выбор будущей профессии детьми. Во многих странах мира традиционная подготовка учителей фокусируется на теоретических знаниях и навыках, а не на практическом опыте преподавания. Это может привести к тому, что учителя столкнутся с проблемами перемен XXI века, характеризующихся технологической интеграцией и высокими академическими стандартами при подготовке к учебному процессу. Использование инновационных моделей способствует развитию новых педагогических навыков, необходимых для преподавания в классе. Кроме того, будущие учителя получают возможность поразмышлять над своей педагогической практикой и внести необходимые коррективы.

В ходе исследования была подготовлена методическая исследовательская работа для определения проблемы эффективного воздействия. Готовится отдельный элективный курс «Теория и методика адаптации учащихся начальных классов к профессии», включающий несколько этапов проектирования методического исследования.

Экспериментальная работа проводилась по критериям и показателям, а также соответствующим уровням подготовки будущих учителей по адаптации учащихся начальных классов к профессии. Для диагностики уровня подготовки участников эксперимента в соответствии с критериями и показателями подготовки будущих учителей к адаптации учащихся начальных классов к профессии использовались следующие методы: беседа, опрос, тесты на определение уровня подготовленности. адаптации к профессии, спецкурсы, онлайн-курс, семинары, дискуссии, «Круглые столы». В ходе эксперимента проводилась первичная диагностика уровня готовности его участников по мотивационному, познавательному, деятельностному и рефлексивному критериям для организации контроля за адаптацией учащихся начальных классов к профессии.

Ключевые слова: будущий учитель, инновационная модель, критерий, компонент, эксперимент, исследование, методика.

ON THE QUESTION OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR THE ADAPTATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS TO THE PROFESSION

Abstract

The article is devoted to the problem of effective influence of teachers on children's choice of future profession. In many countries of the world, traditional teacher training focuses on theoretical knowledge and skills, rather than practical teaching experience. This may lead to teachers facing the challenges of the changes of the 21st century, characterized by technological integration and high academic standards in preparation for the educational process. The use of innovative models contributes to the development of new pedagogical skills necessary for teaching in the classroom. In addition, future teachers will have the opportunity to reflect on their teaching practice and make the necessary adjustments.

During the study, a methodological research work was prepared to determine the problem of effective influence. A separate elective course "Theory and Methodology of Adaptation of Primary School Students to the Profession" is being prepared, including several stages of designing a methodological study.

Experimental work was carried out according to the criteria and indicators, as well as the corresponding levels of training of future teachers on the adaptation of primary school students to the profession. To diagnose the level of preparation of the experiment participants in accordance with the criteria and indicators of preparation of future teachers for the adaptation of primary school students to the profession, the following methods were used: conversation, survey, tests to determine the level of preparedness, adaptation to the profession, special courses, online course, seminars, discussions, round tables. During the experiment, primary diagnostics of the level of readiness of its participants was carried out according to motivational, cognitive, activity and reflexive criteria to organize control over the adaptation of primary school students to the profession.

Key words: future teacher, innovative model, criteria, component, experiment, research, methodology.

REFERENCES

- 1 Romero-Tena, Rosalía, Barragán-Sánchez, R., Llorente-Cejudo, C., & Palacios-Rodríguez, A. (2020). The challenge of initial training for early childhood teachers. A cross sectional study of their digital competences. *Sustainability*, 12(11), Article 4782. [in English]
- 2 Karasheva, Z., Amirova, A., Ageyeva, L., Jazdykbayeva, M., & Uaidullakzy, E. (2021). Preparation of future specialists for the formation of educational communication skills for elementary school children. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 13(3). P.467–484. [in English]
- 3 Donitsa-Schmidt, S., & Ramot, R. (2020). Opportunities and challenges: Teacher education in Israel in the Covid-19 pandemic. *Journal of Education for Teaching*, 46(4). P.586–595. [in English]
- 4 Fuchsova, M., & Korenova, L. (2019). Visualisation in basic science and engineering education of future primary school teachers in human biology education using augmented reality. *European Journal of Contemporary Education*, 8(1). P. 92–102. [in English]
- 5 Sapargaliyeva, A. Zh., Muratbekova, D. Ye., Aralbaeva, R. K., Zhakipbekova, S. S., & Shynybekova, A. S. (2020). Professional training of future teachers for the development of speech activity of younger schoolchildren. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*. P.358–369. [in English]
- 6 Makoviichuk, O., Shulha, A., Shestobuz, O., Pits, I., Prokop, I., & Byhar, H. (2020). Training future primary school teachers in the context of developing constructive skills in younger pupils. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12(1Sup1), P. 232–250. [in English]
- 7 Gerasimov, A. V. (2023). Applied analysis of the problems of career guidance in the context of the development of the system of social partnership in the field of education. *Bulletin of Luhansk State Pedagogical University Bulletin*, 1(96), P. 116–123. in English]
- 8 Donitsa-Schmidt, S., & Ramot, R. (2020). Opportunities and challenges: Teacher education in Israel in the Covid-19 pandemic. *Journal of Education for Teaching*, 46(4). P.586–595. [in English]
- 9 Rakhimbaeva, I. E., Korostelev, A. A., Shakirova, I. A., Ayshwarya, B., Nguyen, P. T., Hashim, W., & Maseleno, A. (2019). Integration of the educational and didactic systems in the training of future teachers. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 8(2.1). P.1131–1136. [in English]

Information about authors:

Sary Bolgan - **corresponding author**, Doctoral student of the Department of preschool and primary education, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: amir05102020@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2625-8218>

Sultangaliyeva Olga - PhD doctor, Senior lecturer of the kazakh literature Department, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: Sultangalieva_74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1560-0370>

Zhusupova Zhanna – Candidate of Pedagogical Sciences, docent, Senior lecturer of the Department of preschool and primary education, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: Zhanna.zhusupova@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9475-5900>

Shokanov Ruslan - Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Department of Theory and Methodology of Physical Education, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: Aikar05@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6271-4672>

Информация об авторах:

Сары Болган - **основной автор**, докторант кафедры дошкольного и начального обучения, Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: amir05102020@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2625-8218>

Султанғалиева Ольга – PhD, старший преподаватель кафедры казахской литературы, Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: Sultangalieva_74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1560-0370>

Жусупова Жанна – кандидат педагогических наук, доцент, старший преподаватель кафедры дошкольного и начального обучения, Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: Zhanna.zhusupova@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9475-5900>

Шоканов Руслан - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания, Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: Aikar05@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6271-4672>

Авторлар туралы ақпарат:

Сары Болған – **негізгі автор**, мектепке дейінгі және бастауыш оқыту кафедрасының докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: amir05102020@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2625-8218>

Сұлтанғалиева Ольга - PhD доктор, қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Sultangalieva_74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1560-0370>

Жусупова Жанна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, мектепке дейінгі және бастауыш оқыту кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Zhanna.zhusupova@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9475-5900>

Шоканов Руслан – педагогика ғылымдарының кандидаты, дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: Aikar05@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6271-4672>

П.Б. Сейітқазы^{1*}, Г.Р. Аспанова², Б.М. Жапарова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва
г. Астана, 010000, Республика Казахстан

²Павлодарский педагогический университет им. Э. Марғұлан
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан

*e-mail: perizatbs@mail.ru

САМОПРЕЗЕНТАЦИЯ УЧИТЕЛЯ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ КАК КОМПОНЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОГО БРЕНДА

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности самопрезентации учителя в онлайн-пространстве как компонента формирования личного бренда.

Эффективная самопрезентация учителя в онлайн-пространстве, по мнению авторов статьи, может оказывать существенное влияние на формирование его личного бренда. Грамотно выстроенный аккаунт в социальных сетях, наполненный актуальным, профессиональным и привлекательным контентом, помогает учителю повысить свою узнаваемость, авторитет и доверие среди подписчиков аккаунта. Что, в свою очередь, способствует расширению профессиональных возможностей и открывает новые перспективы для развития карьеры. Авторами выделены структурные элементы самопрезентации учителя: мотивация создания аккаунта в социальных сетях, стратегии ведения аккаунта, соблюдение норм профессиональной этики, никнейм, аватар, индикатор текущего состояния (статус), размещение продуктов собственного творчества.

Цель данного исследования заключается в определении влияния самопрезентации учителя в социальных сетях на формирование его личного бренда. Методологическая основа исследования включает анализ научной литературы, анкетирование учителей и изучение их аккаунтов в социальных сетях. В ходе исследования выявлены ключевые мотивы ведения аккаунтов, стратегии самопрезентации и их влияние на профессиональную идентичность учителя.

Структура статьи состоит из введения, обзора литературы, описания методов исследования, анализа полученных данных и обсуждения результатов. Исследование показало, что использование образовательного контента и активное взаимодействие с целевой аудиторией способствуют росту вовлеченности подписчиков. Выявлена взаимосвязь между стратегиями самопрезентации, выбором никнейма, аватара, а также уровнем профессиональной репутации учителя. Рассматриваемая авторами проблема мало изучена и требует всестороннего исследования. Статья будет полезна учителям общеобразовательных школ, студентам, магистрантам педагогических вузов, ученым, занимающимся данной исследовательской проблемой.

Ключевые слова: персональный бренд педагога, мотивационно-когнитивный компонент, формирование персонального бренда, мотивационный критерий, когнитивный критерий, эмоциональный критерий, студенты педагогического вуза.

Введение

В условиях глобализации, цифровизации и стремительных изменений в образовательной среде самопрезентация учителя в социальных сетях как компонент формирования личного бренда становится не просто трендом, но необходимым инструментом в управлении профессиональной репутацией учителя. Проблема формирования личного бренда через самопрезентацию в социальных медиа приобретает все большее значение, как на индивидуальном уровне, так и на уровне всей образовательной системы. Этот процесс отражает изменения в социальной роли учителя, его взаимодействии с учениками, родителями, коллегами и обществом в целом.

Современному учителю, помимо традиционных обязанностей, необходимо управлять своей профессиональной идентичностью и имиджем в публичной и часто глобальной среде социальных сетей. Социальные сети создают возможности для учителей быть более доступными, демонстрировать свои достижения, выражать свою экспертность и мнение по важнейшим вопросам образовательной политики и практики. В то же время,

они выдвигают новые вызовы – появилась необходимость соблюдения этических норм, умения контролировать информационное пространство и адаптироваться к быстрым изменениям в технологиях.

Однако важно отметить, что не каждое присутствие в социальных сетях автоматически ведет к успешному формированию личного бренда. Эффективная самопрезентация требует не только знания того, как правильно вести коммуникацию и взаимодействовать с целевой аудиторией, но и умения выстраивать гармоничное сочетание личных и профессиональных аспектов самопрезентации. В этом контексте самопрезентация учителя в социальных сетях выходит за рамки простой демонстрации его работы – это стратегический процесс, включающий элементы брендинга, психологии восприятия и управления репутацией.

С учетом ускоренного перехода образовательных учреждений к цифровым платформам и необходимости создания устойчивых моделей онлайн-обучения, исследование того, как социальные сети влияют на формирование личного бренда учителя, имеет стратегическую значимость. В условиях ограниченности образовательных ресурсов и дефицита квалифицированных кадров в некоторых регионах, наличие у учителя хорошо развитого личного бренда, основанного на грамотной самопрезентации в социальных сетях, может существенно повысить его привлекательность как профессионала и оказать влияние на выбор учеников и их родителей, а также на коллег.

Кроме того, в последние десятилетия наблюдается рост интереса к вопросу саморазвития и самовыражения в социальных сетях, что также требует нового подхода к педагогической подготовке и развитию. В связи с этим исследование самопрезентации учителя как неотъемлемого компонента формирования личного бренда в социальных сетях становится не только актуальным, но и необходимым для создания более эффективных образовательных стратегий.

Формирование личного бренда учителя является сложным многокомпонентным процессом, который включает профессиональные, коммуникативные и ценностные аспекты педагогической деятельности. Важным теоретическим аспектом исследования является рассмотрение личного бренда учителя через призму педагогической науки, что позволяет более детально выделить его ключевые компоненты.

С педагогической точки зрения личный бренд учителя можно представить как систему, включающую следующие основные компоненты. Мотивационно-ценностный компонент отражает личностные и профессиональные ценности учителя, его педагогическое кредо, цели и мотивы профессионального развития. Этот компонент определяет, насколько учитель осознает важность своего цифрового имиджа и готов работать над его формированием. Учителя, имеющие четкую профессиональную мотивацию, чаще используют соцсети как инструмент повышения своей репутации и влияния в образовательном сообществе.

Когнитивный (познавательный) компонент включает знания учителя о методах и стратегиях самопрезентации, его способность анализировать и применять современные подходы к цифровому брендингу. Исследование показало, что 43% учителей активно публикуют авторские материалы, что свидетельствует о высоком уровне осознания значимости профессионального контента в формировании личного бренда. Однако 30% педагогов ограничиваются репостами чужих материалов, что может говорить о недостатке знаний в области эффективного позиционирования.

Коммуникативный компонент охватывает навыки взаимодействия учителя с аудиторией (учениками, родителями, коллегами) в цифровой среде. Учителя, использующие активные стратегии взаимодействия (25%), демонстрируют высокий уровень цифровой компетентности и вовлеченности, что способствует укреплению их

профессионального имиджа. Однако 27% педагогов не используют соцсети для профессионального позиционирования, что указывает на необходимость повышения их коммуникативных навыков в цифровой среде.

Имиджевый компонент включает визуальные и текстовые элементы самопрезентации, такие как никнейм, аватар, статус, стиль публикаций. Например, 53% учителей указывают в никнейме реальные ФИО, что способствует формированию узнаваемого образа, тогда как 19% используют абстрактные названия, что может снижать их профессиональную идентичность. Аналогичная ситуация наблюдается в выборе аватаров: 28% педагогов выбирают деловой стиль, что положительно влияет на их профессиональный имидж, а 41% используют неформальные фото, что может снижать восприятие профиля как образовательного ресурса.

Рефлексивный компонент отражает способность учителя анализировать и корректировать свою самопрезентацию в зависимости от полученной обратной связи. Исследование показало, что только 47% педагогов осознанно формируют статусные индикаторы, связанные с их профессиональной деятельностью, в то время как 39% используют личные статусы, что может размывать границы профессиональной идентичности. Это свидетельствует о необходимости формирования у учителей навыков критического анализа собственного цифрового образа.

Таким образом, формирование личного бренда учителя должно рассматриваться не только как элемент цифрового присутствия, но и как педагогическая стратегия, направленная на повышение профессионального авторитета, доверия со стороны учеников и родителей, а также конкурентоспособности в образовательном пространстве. Исследование подтверждает, что успешная самопрезентация в онлайн-среде требует осознанной работы над всеми перечисленными компонентами, что подчеркивает важность методической и психологической поддержки педагогов в этом процессе.

Цель исследования заключается в определении влияния самопрезентации учителя в социальных сетях на формирование его личного бренда. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи:

- изучить теоретические основы самопрезентации и формирования личного бренда в контексте профессиональной деятельности учителя;
- провести экспериментальное исследование с целью выявления влияния самопрезентации учителей в социальных сетях на формирование их личного бренда;
- провести анализ полученных результатов.

Практическая значимость работы состоит в том, что полученные результаты могут быть использованы для разработки рекомендаций по эффективному использованию социальных сетей в целях формирования личного бренда учителей, что способствует повышению их профессионального статуса и привлечению внимания к их деятельности.

Методы исследования включают контент-анализ социальных сетей, анкетирование учителей и обзор теоретических материалов по теме самопрезентации и формированию личного бренда.

Структура статьи включает обзор существующих исследований, теоретические аспекты самопрезентации и личного бренда, методы исследования, анализ результатов и выводы.

Таким образом, исследование влияния самопрезентации учителя в социальных сетях на формирование его личного бренда в контексте современных вызовов образования, изменения роли учителя в обществе и динамичного развития цифровых технологий, является важным вкладом в развитие педагогической науки и практики.

Материалы и методы

Для проведения исследования нами были использованы следующие инструменты исследования: систематический анализ аккаунтов учителей, анкетирование учителей.

В первую очередь был определен объект исследования, которым в данной статье является формирование личного бренда учителя в онлайн-пространстве. Исследование направлено на выявление влияния самопрезентации учителя в онлайн-пространстве на формирование личного бренда. После этого был осуществлен обширный обзор научной литературы по теме исследования, чтобы понять его текущие тенденции и установить контекст дальнейших изысканий. Затем проводилось эмпирическое исследование. Основным методом сбора данных стал контент-анализ публикаций учителей в социальных сетях, который позволил выявить закономерности в самопрезентации и стратегиях формирования личного бренда. Систематическое наблюдение с фиксацией способов самопрезентации учителей было проведено в Facebook, Instagram. Данный метод обеспечил объективность и воспроизводимость исследования, так как контент анализировался в соответствии с четко определенными критериями, что исключает субъективность в интерпретации результатов. Эффективность контент-анализа подтверждается его применимостью для выявления общих тенденций и сравнений среди различных типов контента, а также для оценки публичного имиджа учителей через их публикации в социальных сетях.

В исследовании приняли участие 30 учителей из разных типов учебных заведений: государственных и частных школ, лицеев, гимназий из разных регионов РК. Это позволило получить разнообразные данные.

Учителя имели различный педагогический стаж – от начинающих до опытных с многолетним опытом. Они преподавали разные предметы и были активны в социальных сетях. Данная выборка отражала реальное разнообразие учителей, работающих в современной системе образования, что обеспечило репрезентативность исследования. Дополнительно использовались полуструктурированные интервью с учителями, что позволило получить глубинные, качественные данные о самопрезентации в социальных сетях. Этот метод был эффективен для понимания личных взглядов учителей на важность онлайн-присутствия и их подходов к созданию и поддержанию личного бренда.

Данное исследование может быть полезным и представлять интерес в понимание механизмов самопрезентации в социальных сетях и формирования личного бренда учителя. Полученные результаты могут служить основой для будущих более масштабных исследований, которые будут включать большую выборку и обеспечат более высокую степень обоснованности выводов.

Результаты и их обсуждение

В нашем исследовании личный бренд рассматривается как комплексный феномен, включающий профессиональную компетентность, доверие аудитории и цифровую идентичность.

В англоязычной научной лексике термины «самопрезентация», «управление впечатлением» появились в 60-х годах прошлого столетия. В 1959 г. Erving Goffman, американский социолог, впервые сформулировал понятие самопрезентации в ходе исследования символического взаимодействия, опубликованного в его книге «Представление себя другим в повседневной жизни» («The Presentation of Self in Everyday Life»). Исследование было посвящено некоторым обычным приемам, с помощью которых люди поддерживают создаваемые друг у друга впечатления, и некоторым последствиям, связанными с применением этих «техник» [1].

В качестве теоретической основы исследования мы опираемся на концепцию самопрезентации, предложенную Э. Гоффманом, а также на современные исследования в области имиджа и брендинга педагогов (Глухих, Чекалина, Семенова, Анохина и др.).

Гоффман понимал под самопрезентацией (англ. self-presentation) запечатленное в большом количестве структурных обсуждений отражение мотива каждого участника

взаимодействия, чтобы производить взаимодействие гладко и без инцидентов. Самопрезентация, согласно Гоффману, представляет собой управляемый процесс создания и поддержания определенного образа в глазах аудитории. В контексте нашего исследования этот процесс рассматривается как стратегический инструмент формирования личного бренда учителя. Учитель, активно управляющий своей самопрезентацией в социальных сетях, формирует узнаваемый, профессионально ориентированный образ, что способствует росту его авторитета среди коллег, учеников и родителей. В нашем исследовании это выражается в том, как учитель формирует свой образ в социальных сетях:

- аутентичность: подача информации о себе (биография, опыт, педагогическая философия);
- имиджевые стратегии: демонстрация успехов, вовлечение аудитории, позиционирование через экспертный контент.

В исследованиях С.И. Глухих самопрезентация рассматривается как имидж современного педагога [2]. Концепция профессионального имиджа (Глухих) подчеркивает важность согласованности самопрезентации с профессиональными нормами. В нашем эмпирическом исследовании это реализуется через использование профессионально ориентированного контента (методики, кейсы, образовательные инициативы) и соблюдение этических норм, отражение педагогических ценностей в постах.

Персональный брендинг (Питерс, Анохина, Бакулина) предполагает стратегический подход к самопрезентации, который реализуется через осознанное ведение аккаунтов в социальных сетях, выбор контент-стратегии: образовательные посты, сторителлинг, интерактивность, формирование визуального образа (аватар, стиль оформления профиля, профессиональная айдентика). Эти теоретические положения использовались при анализе аккаунтов учителей и анкетировании. Мы изучали, какие стратегии самопрезентации наиболее популярны у педагогов и как они влияют на количество подписчиков и уровень взаимодействия с аудиторией. Анализировали, какие элементы самопрезентации (аватар, никнейм, содержание постов) способствуют формированию положительного бренда учителя. Выявили, какие практики цифровой самопрезентации наиболее успешны в профессиональной среде. Таким образом, теория не просто описывает феномен, но и дает инструменты для его анализа и применения на практике, что подтверждается эмпирическими данными исследования.

Для глубокого понимания феномена самопрезентации представляют интерес исследования следующих ученых. А.А. Чекалина исследует особенности самопрезентации женщин-учителей [3], Л.Э. Семенова изучает особенности самопрезентации мужчин-педагогов [4], Н.Ф. Анохина в своей работе исследует самопрезентацию учителя в интернет-пространстве [5], О.В. Ярошевич уделяет внимание имиджу преподавателя как составляющей качества системы геометрографической подготовки студентов [6], Л.П. Иноземцева рассматривает имидж учителя как составляющую его профессиональной личности [7], С.Д. Якушева уделяет внимание педагогическому имиджу современного преподавателя высшей школы [8], А.А. Калюжный изучает психологию формирования имиджа учителя [9], Л.Ю. Донская исследует психологические условия формирования имиджа преподавателя высшей школы [10], Е.Ю. Сысоева выделяет психолого-педагогические основы формирования имиджевой компетентности преподавателя вуза [11], З.Р. Ажниязова, М.И. Исаев в своей работе рассматривают имидж современного преподавателя вуза глазами студента [12].

В нашей стране данный феномен изучали Кошанова Ж.Т., Кошанова М.Т. [13], Бакулина Е.А., Сафонов В.И., Каско Ж.А. [14] и др.

Как видим, есть разнообразие в понимании самопрезентации как явления, что не позволяет, кстати, зафиксировать его общепринятое определение. В своей статье под

самопрезентацией учителя мы будем считать представление учителем себя другим и создание о себе определённого впечатления. Для определения особенностей самопрезентации учителя нам важно остановиться на следующих каналах:

- мотивация создания аккаунта в социальных сетях;
- стратегии ведения аккаунта;
- соблюдение норм профессиональной этики;
- никнейм – индивидуальное имя пользователя, идентифицирующее его в социальных сетях; может отражать как реальное, так и модифицированное имя пользователя;
- аватар – фотография или картинка, служащая визуальным выражением образа пользователя;
- индикатор текущего состояния (статус);
- размещение продуктов собственного творчества.

Таким образом, основные каналы самопрезентации учителя в социальных сетях представлены текстуальными и мультимедийными практиками (в первую очередь, визуальными). Переход образования в онлайн-пространство вынуждает учителей адаптировать свои практики самопрезентации к особенностям цифровой среды. В интернете основными каналами самопрезентации становятся социальные сети, видеохостинги, образовательные платформы.

Анализ результатов анкетирования показал, что основными мотивами учителей для самопрезентации в онлайн-пространстве является «желание повысить узнаваемость» - 52%, «просто завел(а)» - 28%, другие причины – 20% (рисунок 1). Также мы сделали анализ количества их подписчиков: те, кто желал повысить узнаваемость, имели от 5 тысяч подписчиков; те, кто «просто завел аккаунт» - от 0 до 1 тысячи, те, кто завел по другим причинам – от 0 до 1 тысячи.

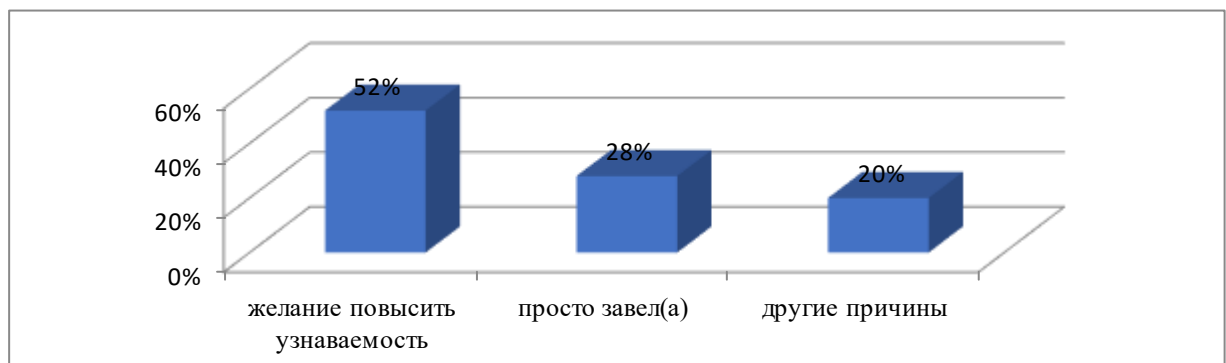

Рисунок 1 – Мотивы самопрезентации в онлайн-пространстве

Примечание: составлено авторами.

Анализ результатов показывает, что 52% опрошенных учителей понимают важность личного бренда в профессиональной среде. Учителя осознают, что активность в соцсетях влияет на их репутацию и возможности. 28% респондентов отметили, что завели аккаунты «просто так», без четкой цели. Это может говорить о недостаточном осознании значимости самопрезентации в профессиональной деятельности. Факторы, влияющие на данные результаты: опытные учителя чаще рассматривают соцсети как инструмент карьерного роста, тогда как молодые педагоги могут вести аккаунты более хаотично, не все педагоги обладают навыками стратегического позиционирования.

На второй вопрос анкеты «Основная стратегия ведения аккаунта» были получены следующие результаты: трансляция профессиональных достижений (22%), активное взаимодействие с аудиторией (25%), распространение образовательного контента (33%) и трансляция личной жизни (20%). Результаты анализа представлены на рисунке 2. Количество подписчиков у тех, кто транслирует профессиональные достижения – от 2 тысяч до 3 тысяч, активное взаимодействие с аудиторией – от 5 тысяч до 23 тысяч, распространение образовательного контента – от 3 тысяч до 11 тысяч и трансляция личной жизни – от 1 тысячи до 3 тысяч.

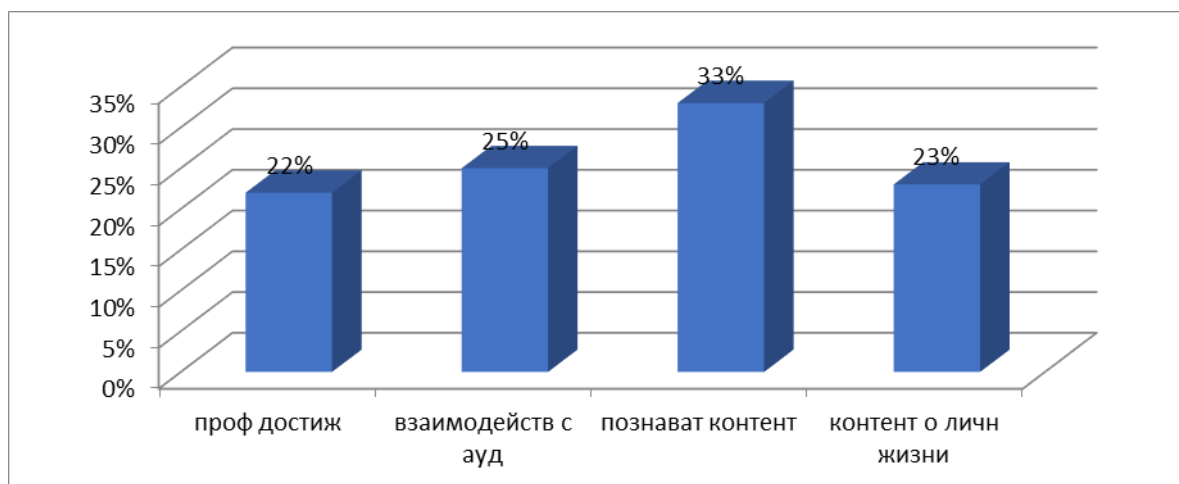

Рисунок 2 – Основная стратегия самопрезентации учителей в онлайн-пространстве

Примечание: составлено авторами.

Большая доля учителей использует аккаунты для распространения образовательного контента, что подтверждает их ориентацию на профессиональное развитие. Высокая доля вовлеченных учителей (25%) показывает, что успешная самопрезентация требует не просто публикаций, но и активного диалога с аудиторией. Факторы, влияющие на результаты: разный уровень готовности учителей делиться личной информацией, разные цели ведения аккаунта: кто-то использует соцсети исключительно для профессиональной самопрезентации, а кто-то для личных целей.

На вопрос анкетирования «Нужно ли учителю соблюдать этические нормы при ведении аккаунта?» учителями был дан следующий ответ: «да» - 87%, «нет» - 1%, «затрудняюсь ответить» - 12% (рисунок 3). Количество подписчиков: у тех, кто ответил «да» - от 3 до 18 тысяч, «нет» - от 1 до 3 тысяч подписчиков, «затрудняюсь ответить» - до 1 тысячи.

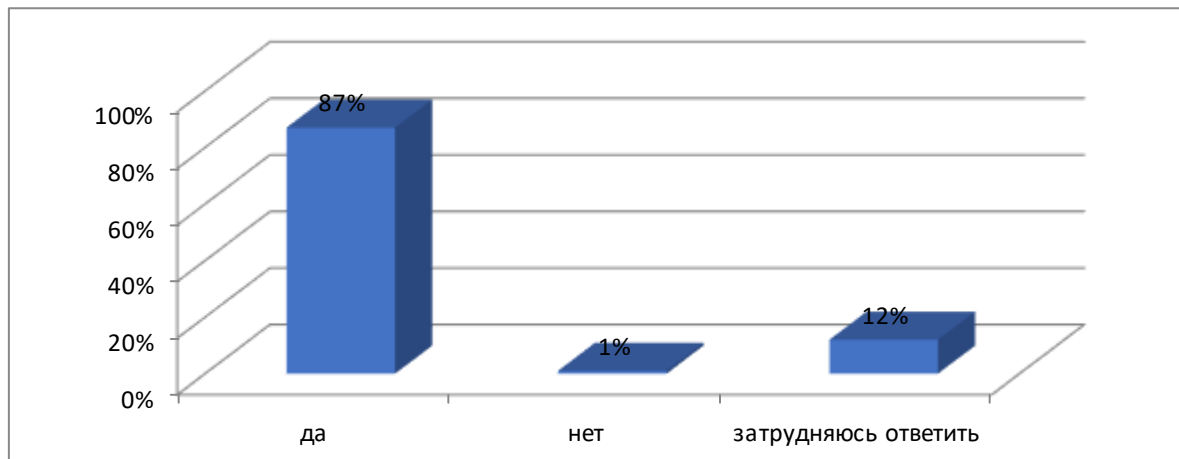

Рисунок 3 – Позиция респондентов относительно соблюдения этических норм при ведении аккаунта

Примечание: составлено авторами.

Высокий процент положительных ответов демонстрирует осознание учителями своей социальной и профессиональной ответственности. Это подтверждает, что большинство учителей понимают влияние своей онлайн-активности на имидж образовательного учреждения и профессиональную репутацию. Однако наличие 12% затрудняющихся с ответом и 1% отрицательных ответов указывает на несколько возможных факторов. Отсутствие единых стандартов – не все учителя четко понимают, какие именно нормы следует соблюдать при ведении профессиональных аккаунтов. Размытая граница между личным и профессиональным – некоторые учителя могут считать, что их аккаунт – это исключительно личное пространство, не связанное с профессиональной деятельностью. Недостаточная цифровая грамотность – часть учителей не знакома с концепцией цифрового этикета и возможными последствиями некорректного поведения в сети.

Данный результат подтверждает необходимость разработки рекомендаций по ведению учителями аккаунтов в социальных сетях. Формирование личного бренда невозможно без осознанного соблюдения этических норм, поскольку репутация учителя в онлайн-пространстве влияет на доверие учеников, родителей и коллег.

Далее представим результаты анализа аккаунтов учителей. Нами были изучены никнеймы аккаунтов учителей: личные данные (имя, фамилия и т.д.) – 53%, с добавлением к имени «teacher» – 28%, прочие (@nachalka, @obnovlenka, @metodikus и т.д.) – 19%. Результаты представлены на рисунке 4. Количество подписчиков: у тех, у которых никнейм состоит из личных данных – от 3 до 8 тысяч; у никнеймов с «teacher» – от 5 до 18 тысяч, «прочие» – от 0 до 13 тысяч.

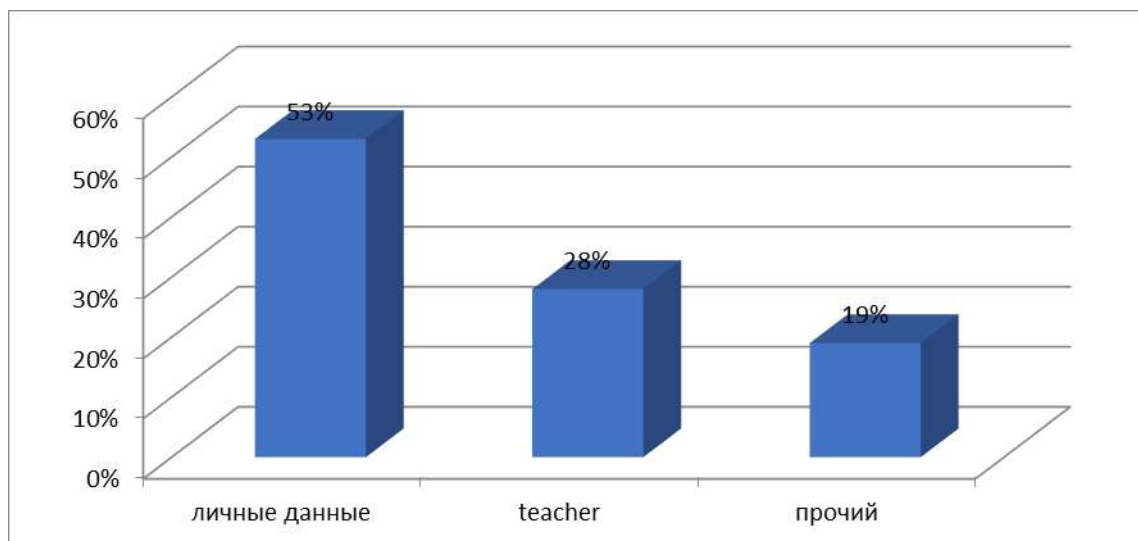

Рисунок 4 – Выбор учителями никнейма

Примечание: составлено авторами.

Учителя, использующие реальные ФИО, стремятся к профессиональному позиционированию. Высокая доля неформальных фото может говорить о слабой осознанности брендинга среди части учителей. Причина может быть в отсутствии рекомендаций по ведению профессиональных аккаунтов для учителей.

Далее мы изучили аватары аккаунтов учителей: «фото в деловом образе» - 28%, «фото не в деловом образе» - 41, прочее (картинки, нет фото, фото с семьей/молодым человеком и др.) – 21% (рисунок 5). Количество подписчиков: «фото в деловом образе» - от 5 до 18 тысяч, «фото не в деловом образе» - от 2 до 7 тысяч, прочее (картинки, нет фото, фото с семьей/молодым человеком и др.) – от 0 до 4 тысяч.

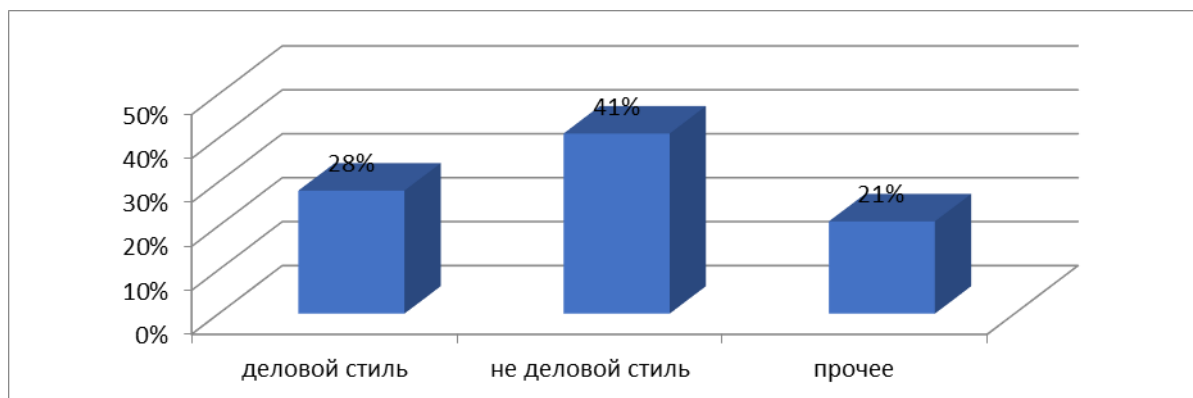

Рисунок 5 – Выбор учителем аватара

Примечание: составлено авторами.

Результаты исследования показывают, что учителя по-разному относятся к самопрезентации в онлайн-пространстве. Формирование личного бренда требует осознанного выбора визуального образа. Использование делового аватара является эффективным инструментом самопрезентации, тогда как неформальные фото и абстрактные изображения могут снижать восприятие профиля как профессионального.

Несмотря на осознание многими учителями важности профессионального позиционирования (28%), значительная часть учителей пока не использует аватар как инструмент управления своим брендом.

Изучение «индикатора текущего состояния (например, статус)» «посвящен профессиональной деятельности» - 47%, личной информации – 39; прочее – 14% (рисунок 6). Количество подписчиков: «посвящен профессиональной деятельности» - от 5 до 18 тысяч, личной информации – от 1 до 2 тысяч; прочее – от 0 до 2 тысяч.

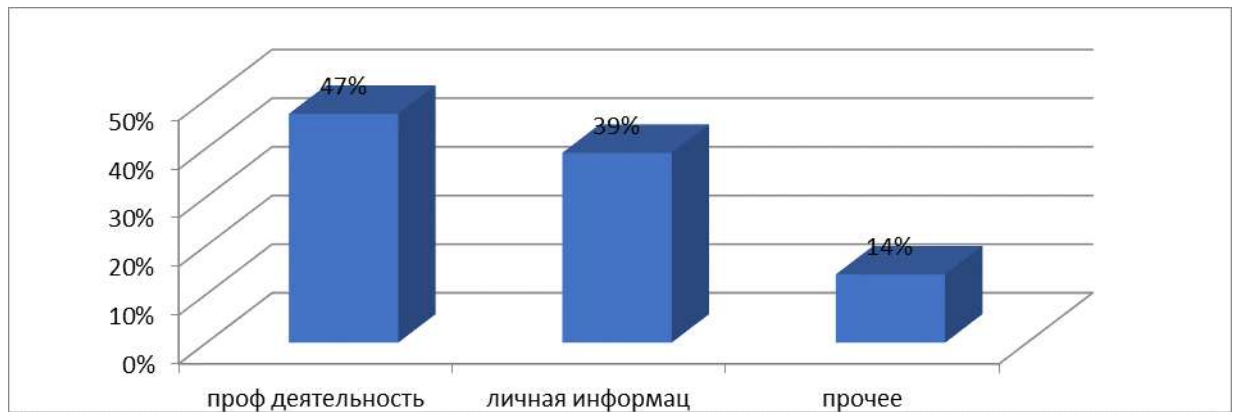

Рисунок 6 – Индикаторы текущего состояния аккаунтов учителей

Примечание: составлено авторами.

Выбор профессиональных статусов подтверждает, что почти половина учителей осознает важность статусных индикаторов для формирования личного бренда. Такие статусы усиливают восприятие профиля как профессионального, что повышает доверие аудитории и помогает в позиционировании. Подчеркнутая профессиональная идентичность может способствовать развитию карьерных возможностей и расширению сети профессиональных контактов.

Учителя, использующие личные статусы, скорее всего, не воспринимают свой аккаунт как профессиональный инструмент. Это может свидетельствовать о смешении личного и профессионального пространства, что не всегда соответствует принципам самопрезентации учителя. Такой подход может снижать восприятие профиля как экспертного, особенно если содержание аккаунта также ориентировано на личные интересы.

Отсутствие статуса может говорить о недостаточном внимании к возможностям самопрезентации. Это также может свидетельствовать о низком уровне цифровой грамотности или осознанного избегания публичного позиционирования.

Результаты показывают, что использование статуса как инструмента самопрезентации недооценено почти половиной учителей. Формирование личного бренда требует системного подхода, и статус является важным элементом, который позволяет сразу обозначить профессиональную идентичность.

Далее представим результаты наблюдения по размещению в аккаунтах учителей продуктов собственного творчества: транслировали продукты собственного производства (43%), не транслировали продукты собственного творчества (30%), ничего не транслировали (27%) (рисунок 7). Количество подписчиков: «транслировали продукты собственного производства» - от 5 до 18 тысяч, «не транслировали продукты собственного творчества» - от 3 до 5 тысяч, «ничего не транслировали» - от 0 до 500.

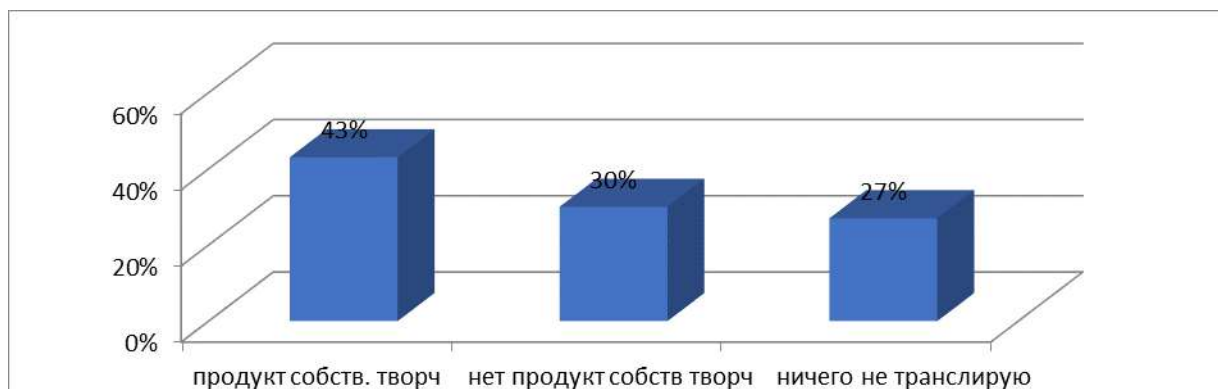

Рисунок 7 – Контент аккаунтов учителей

Примечание: составлено авторами.

Размещение авторских материалов показывает, что почти половина учителей осознает значимость контента для формирования личного бренда. Такие публикации повышают профессиональную репутацию, позволяют делиться опытом, привлекать коллег, учеников и родителей. Учителя, активно публикующие авторские материалы, чаще воспринимаются как эксперты в своей области.

Учителя, не публикующие собственные материалы, активно присутствуют в социальных сетях, но их контент носит вторичный характер. Причины могут включать нехватку времени, неуверенность в ценности своего материала или отсутствие опыта в создании уникального контента. Такая стратегия снижает влияние на аудиторию, поскольку оригинальные публикации формируют доверие и авторитет.

Отсутствие профессионального контента в аккаунтах учителей говорит о том, что более четверти учителей либо не рассматривают соцсети как инструмент профессиональной самопрезентации, либо не обладают навыками ведения образовательного контента. Возможные причины: недостаток цифровой грамотности, отсутствие мотивации или разграничение личного и профессионального пространства. Такие аккаунты не способствуют формированию личного бренда, что снижает конкурентоспособность педагога в современном образовательном пространстве.

Размещение авторских материалов в соцсетях – важный фактор в формировании личного бренда учителя. Учителя, которые делятся своими методическими разработками и профессиональным опытом, укрепляют свой статус эксперта и расширяют профессиональные возможности. Однако значительная часть педагогов не использует этот ресурс, что указывает на необходимость методической поддержки и повышения цифровой грамотности.

Заключение

Проведенное исследование показало, что самопрезентация учителей в онлайн-пространстве является важным компонентом формирования их личного бренда. Анализ данных позволил выявить ключевые закономерности и факторы, влияющие на эффективность цифровой самопрезентации педагогов. Выявлено, что 43% учителей активно транслируют в своих аккаунтах продукты собственного творчества, что способствует их профессиональному позиционированию и укреплению репутации. Однако значительная часть респондентов либо ведет аккаунты без четкой образовательной направленности (30%), либо вовсе не использует соцсети как инструмент самопрезентации (27%). Это указывает на необходимость повышения цифровой грамотности и развития навыков стратегического позиционирования педагогов в онлайн-пространстве.

Результаты исследования подтверждают, что выбор никнейма, аватара и статуса в профиле также играет важную роль в формировании личного бренда учителя. Так, 53% педагогов используют в никнейме свои реальные ФИО, что говорит об их ориентации на профессиональную узнаваемость, тогда как 19% предпочитают абстрактные названия, что может снижать уровень доверия к аккаунту. Анализ аватаров показал, что 28% учителей выбирают деловой стиль, что способствует формированию экспертного образа, тогда как 41% размещают неформальные фото, что может снижать восприятие их профиля как профессионального ресурса.

Одним из важных аспектов цифровой самопрезентации является соблюдение этических норм. 87% учителей осознают необходимость следования профессиональной этике в социальных сетях, однако 12% затрудняются с ответом, а 1% не считает этику обязательной. Это говорит о необходимости разработки четких рекомендаций по ведению профессиональных аккаунтов в образовательной сфере. Кроме того, 47% педагогов используют статусные индикаторы, связанные с профессиональной деятельностью, что способствует эффективному позиционированию, однако 39% транслируют личные статусы, что может приводить к размыванию профессионального образа.

Практическое значение исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы для разработки методических рекомендаций по цифровой самопрезентации учителей.

Формирование личного бренда в социальных сетях становится важным инструментом профессионального роста, повышения доверия со стороны учеников, родителей и коллег, а также расширения карьерных возможностей. Учителя, осознанно работающие над своей цифровой идентичностью, могут не только укрепить свою профессиональную репутацию, но и повысить престиж педагогической профессии в целом.

Перспективы дальнейших исследований включают изучение влияния различных стратегий самопрезентации на уровень доверия аудитории, разработку эффективных алгоритмов формирования личного бренда учителя, а также анализ роли социальных сетей в профессиональном развитии учителей. Дополнительное внимание следует уделить проблеме цифровой этики и границ между личным и профессиональным контентом в педагогическом онлайн-пространстве. Также перспективным направлением является сравнительный анализ цифровой самопрезентации учителей разных возрастных групп и регионов, что позволит выявить ключевые тренды и разработать более точные рекомендации для разных категорий педагогов.

Таким образом, результаты исследования подтверждают актуальность проблемы формирования личного бренда учителей в условиях цифровой трансформации образования и подчеркивают необходимость дальнейшего изучения данного вопроса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле». – 2000. – 304 с.
- 2 Глухих С.И. Имидж современного педагога как условие формирования профессиональной компетентности. «Народное образование». – №2(34). – 2022. – С. 112–116
- 3 Чекалина А.А. Об одном из аспектов профессионализма педагогов. Становление личности учителя-профессионала: проблемы и перспективы: тезисы докладов XII научно-практической конференции вузов Юга России. – Ставрополь: СГПИ. – 2020. – 79-80 с.
- 4 Семенова Л.Э. Особенности самопрезентации мужчин-педагогов средней школы в контексте их профессиональной деятельности. «Психологическая наука и образование». – № 1(56). – 2018. – С. 82–89
- 5 Анохина Н.Ф. Самопрезентация учителя в интернет-пространстве. «Школьные технологии». – №4 (45). – 2013. – С. 133–140

6 Ярошевич О.В. Имидж преподавателя как составляющая качества системы геометро-графической подготовки студентов [Электронный ресурс] – URL: http://ng.sibstrin.ru/brest_novosibirsk/2015/doc/034.pdf (дата обращения 12.04.2024).

7 Иноземцева Л.П. Общение и коммуникативно-организаторская деятельность педагога в процессе обучения. Достижения науки – агропромышленному производству: материалы юбилейной международной научно-технической конференции. – Челябинск. – 2006. – С. 33–37

8 Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства и профессионального саморазвития: учеб. пособие. М.: ИНФРА-М. – 2021. – 416 с.

9 Калужный А.А. Психология формирования имиджа учителя: монография. М.: Владос. – 2019. – 222 с.

10 Донская Л.Ю. Психологические условия формирования имиджа преподавателя высшей школы: дис. канд. психол. наук. Ставрополь. – 2004. – 212 с.

11 Сысоева Е.Ю. Психолого-педагогические основы формирования имиджевой компетентности преподавателя вуза. Наука и образование: современные тренды. – №5(29). – 2014. – С. 156 – 174

12 Ажнйазова З.Р., Исаев М.И. Имидж современного преподавателя вуза глазами студента: результаты эмпирического исследования. Студенческий научный форум 2016: материалы VIII Международной студенческой электронной научной конференции. – М.: Российская Академия Естествознания. – 2016. – С. 78-93

13 Кошанова Ж.Т., Кошанова М.Т. Особенности профессионального самоопределения будущих педагогов путем креативного использования средств массовой информации. Вестник Северо-Казахстанского Университета им. М. Козыбаева. – №4(36). – 2021. – С. 112-130

14 Бакулина Е.А., Сафонов В.И., Каско Ж.А. Модель подготовки будущих педагогов к самопрезентации в современной медиасреде. Современные наукоемкие технологии. – №7(28). – 2020. – С. 126-130

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛДЕ ЖЕКЕ БРЕНДТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ МҰҒАЛІМНІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНЫСТЫРУЫ

Андатпа

Мақалада педагогикалық университет студенттерінде мұғалімнің жеке брендін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Авторлар мұғалімнің жеке брендін қалыптастырудың мотивациялық-когнитивті, белсенді және рефлексивті компоненттерін анықтайды.

Мақаланың мақсаты - мотивациялық-когнитивті компонентті ескере отырып, педагогикалық университет студенттерінде мұғалімнің жеке брендін қалыптастыру процесін зерттеу.

Авторлар өз мақалаларында мотивациялық, танымдық және эмоционалды критерийлермен өлшенетін мотивациялық-когнитивті компонентке тоқталады. Педагогикалық университет студенттерінің мотивациялық-когнитивті компонент көрсеткіштерінің қалыптасу деңгейін анықтауға арналған сауалнаманы талдауға ерекше назар аударылды. Сауалнама Google-форма сервисі негізінде жүргізілді. Анонимді жүргізілген сауалнамаға мемлекеттік және орыс тілдерінде оқытатын 1-4 курстың 83 студенті қатысты. Сауалнамада ұсынылған сұрақтар педагогикалық университет студенттерінде мұғалімнің жеке брендін қалыптастыруға мотивацияның қалыптасуын, «мұғалімнің жеке бренді» феноменіне және оны қалыптастыру процесіне психоэмоционалды қатынасты, мұғалімнің кәсіби қызметіндегі жеке брендтің маңыздылығы мен рөлін түсінуді, жеке бренд туралы білімнің қалыптасуын және оны қалыптастыру жолдарын зерттеуге бағытталған.

Зерттеу нәтижесінде авторлар педагогикалық университет студенттерінде мұғалімнің жеке брендін қалыптастырудың мотивациялық-когнитивті компоненті жеткілікті деңгейде дамымаған деген қорытындыға келді. Бұл осы бағыт бойынша арнайы жұмыс ұйымдастыруды талап етеді. Авторлар қарастырылып отырған мәселенің жеткіліксіз зерттелгендігінен мақала жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдеріне, студенттерге, педагогикалық университеттердің магистранттарына, осы зерттеу мәселесімен айналысатын ғалымдарға пайдалы болады деп есептейді.

Негізгі сөздер: мұғалімнің жеке бренді, мотивациялық-когнитивтік компонент, жеке брендті қалыптастыру, мотивациялық критерий, танымдық критерий, эмоционалды критерий, педагогикалық университеттің студенттері.

TEACHER'S SELF-PRESENTATION ON SOCIAL MEDIA AS A COMPONENT OF PERSONAL BRAND FORMATION

Abstract

This article considers the problem of teacher's personal brand formation in students of pedagogical universities. The authors identify the components of teacher personal brand formation: motivational-cognitive, activity, and reflexive.

In their article, the authors dwell on the motivational-cognitive component, which is measured by motivational, cognitive, and emotional criteria.

Special attention is paid to the analysis of the questionnaire to identify the level of formation of indicators of the motivational-cognitive component in students of the pedagogical university. The questionnaire was conducted based on Google's service. 83 students of the 1st-4th courses with the state and Russian languages of education took part in the questionnaire. The questionnaire was anonymous. The questions proposed in the questionnaire were aimed at studying the formation of students' motivation to form a personal brand of a teacher, psychoemotional attitude to the phenomenon of «personal brand of a teacher» and the process of its formation in themselves, understanding of the significance and role of personal brand in the professional activity of a teacher, knowledge of the personal brand and ways of its formation.

The authors concluded that students of pedagogical universities do not have sufficiently developed motivational and cognitive components of teacher's personal brand formation. That requires specially organized work in this area. The problem considered by the authors is poorly studied and requires comprehensive research. The article will be useful for teachers of secondary schools, students, masters of pedagogical universities, scientists engaged in this research problem.

Key words: teacher's brand, motivational and cognitive component, personal brand formation, motivational criterion, cognitive criterion, emotional criterion, students of the pedagogical university.

REFERENCES

- 1 Gofman I. Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoj zhizni [Presenting yourself to others in everyday life]. M.: «KANON-press-C», «Kuchkovo pole». – 2000. – 304 p. [in Russian]
- 2 Gluhii S.I. Imidzh sovremennogo pedagoga kak uslovie formirovaniya professionalnoi kompetentnosti [The image of a modern teacher as a condition for the formation of professional competence]. «Narodnoe obrazovanie». – №2(34). – 2022. – P. 112–116 [in Russian]
- 3 Chekalina A.A. Ob odnom iz aspektov professionalizma pedagogov [About one of the aspects of teachers' professionalism]. Stanovlenie lichnosti uchitelya-professional: problemy i perspektivy: tezisy dokladov HII nauchno-prakticheskoy konferencii vuzov Yuga Rossii. – Stavropol: SGPI. – 2020. – P.79-80 [in Russian]
- 4 Semenova L.E. Osobennosti samoprezentatsii muzhchin-pedagogov srednei shkoly v kontekste ih professionalnoi deyatel'nosti [Features of self-presentation of male secondary school teachers in the context of their professional activities]. «Psichologicheskaya nauka i obrazovanie». – № 1(56). – 2018. – P. 82–89 [in Russian]
- 5 Anohina N.F. Samoprezentatsiya uchitelya v internet-prostranstve [Teacher's self-presentation in the Internet space]. «Shkol'nye tekhnologii». – №4 (45). – 2013. – P. 133–140 [in Russian]
- 6 Yaroshevich O.V. Imidzh prepodavatelya kak sostavlyayushchaya kachestva sistemy geometrograficheskoy podgotovki studentov [The image of the teacher as a component of the quality of the system of geometric and graphic training of students] Available at: — URL: http://ng.sibstrin.ru/brest_novosibirsk/2015/doc/034.pdf [in Russian]. (accessed 12.04.2024).
- 7 Inozemceva L.P. Obschenie i kommunikativno-organizatorskaya deyatel'nost pedagoga v processe obucheniya [Communication and communicative and organizational activity of a teacher in the learning process]. Dostizheniya nauki – agropromyshlennomu proizvodstvu: materialy yubilejnoy mezhdunarodnoy nauchno-tekhnicheskoy konferencii. – Chelyabinsk. – 2006. – P. 33–37 [in Russian]
- 8 Yakusheva S.D. Osnovy pedagogicheskogo masterstva i professionalnogo samorazvitiya [Fundamentals of pedagogical skills and professional self-development]: ucheb. posobie. M.: INFRA-M. – 2021. – 416 p.
- 9 Kalyuzhnyy A.A. Psihologiya formirovaniya imidzha uchitelya [Psychology of teacher's image formation]: monografiya. M.: VLADOS. – 2019. – 222 p. [in Russian]
- 10 Donskaya L.YU. Psihologicheskie usloviya formirovaniya imidzha prepodavatelya vysshej shkoly [Psychological conditions for the formation of the image of a high school teacher]: dis. kand. psihol. nauk. Stavropol'. – 2004. – 212 p. [in Russian]
- 11 Sysoeva E.YU. Psihologo-pedagogicheskie osnovy formirovaniya imidzhevoi kompetentnosti prepodavatelya vuza [Psychological and pedagogical foundations of the formation of the image competence of a university teacher]. Nauka i obrazovanie: sovremennye trendy. – №5(29). – 2014. – P. 156 – 174 [in Russian]

12 Azhniyazova Z.R., Isaev M.I. Imidzh sovremennogo prepodavatelya vuza glazami studenta: rezultaty empiricheskogo issledovaniya [The image of a modern university teacher through the eyes of a student: the results of an empirical study]. Studencheskii nauchnyi forum 2016: materialy VIII Mezhdunarodnoi studencheskoi elektronnoi nauchnoj konferencii. – M.: Rossiiskaya Akademiya Estestvoznaniya. – 2016. – P. 78-93 [in Russian]

13 Koshanova ZH.T., Koshanova M.T. Osobennosti professionalnogo samoopredeleniya budushchih pedagogov putem kreativnogo ispolzovaniya sredstv massovoj informacii [Features of professional self-determination of future teachers through the creative use of mass media]. Vestnik Severo-Kazhstanskogo Universiteta im. M. Kozybaeva. – №4(36). – 2021. – P. 112-130 [in Russian]

14 Bakulina E.A., Safonov V.I., Kasko Zh.A. Model podgotovki budushchih pedagogov k samoprezentacii v sovremennoj mediasrede [A model for preparing future teachers for self-presentation in the modern media environment]. Sovremennye naukoemkie tekhnologii. – №7(28). – 2020. – P. 126-130 [in Russian]

Information about authors:

Perizat Seitkazy – **corresponding author**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Social Pedagogy and Self-knowledge L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: perizatbs@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8799-7699>

Gulmira Aspanova – PhD, Associate Professor of the educational program «Pedagogy and Methods of primary Education» of the Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

E-mail: gulmiraramazanovna@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3062-4765>

Baglan Zhaparova – Associate Professor of the educational program «Pedagogy and Methods of primary Education» of the Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

E-mail: baglan_kaz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0504-6108>

Информация об авторах:

Перизат Сейітказы – **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор кафедры социальная педагогика и самопознания Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: perizatbs@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8799-7699>

Гульмира Аспанова – PhD доктор, ассоциированный профессор образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, г.Павлодар, Республика Казахстан.

E-mail: gulmiraramazanovna@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3062-4765>

Баглан Жапарова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, г.Павлодар, Республика Казахстан.

E-mail: baglan_kaz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0504-6108>

Авторлар туралы ақпарат:

Перизат Сейітказы – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры, Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: perizatbs@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8799-7699>

Гульмира Аспанова – PhD докторы, жоғары педагогика мектебінің «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: gulmiraramazanovna@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3062-4765>

Баглан Жапарова – жоғары педагогика мектебінің «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: baglan_kaz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0504-6108>

Н.А.Адельбаева^{1*}, А.Б.Медешова¹, Б.Н.Тулегенова¹, Г.К.Хажғалиева²

¹Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет Жангир хана

г.Уральск, 090001, Республика Казахстан

*e-mail: medeshovaa@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье комплексно решаются проблемы самостоятельной работы студентов в XXI веке современных образовательных тенденций. Выделены ключевые моменты: прослеживается эволюция подходов к самостоятельной работе студентов, начиная с прошлого века (историко-дидактический обзор), анализ того, как образовательные инновации XXI века, включая цифровизацию, влияют на самостоятельную работу, саморегулирование образования и развитие компетенций у студентов (оценка новейших тенденций), изучаются виды, критерии, значение и особенности самостоятельной работы на разных уровнях высшего образования (многоаспектный анализ самостоятельной работы).

Цель данного исследования – анализ современных подходов к организации самостоятельной работы студентов в условиях цифровизации образования. В статье даны рекомендации по разработке платформы открытого образования и организации самостоятельной работы в сфере высшего образования, эффективность работы измеряется с помощью различных методов исследования, включая анкетирование, контент-анализ, SWOT-анализ, педагогический эксперимент и др. Сформулированы педагогические условия, необходимые для подготовки конкурентоспособных специалистов, обладающих цифровыми компетенциями. Статья представляет ценность для преподавателей вузов, стремящихся к совершенствованию методов обучения и повышению самостоятельности студентов, для разработчиков учебных программ и платформ, для студентов, желающих повысить свою эффективность в учебе. В целом, эффективная статья обеспечивает глубокое понимание проблем самостоятельной работы студентов в современном образовательном пространстве и предлагает практические решения для ее оптимизации.

Ключевые слова: самостоятельная работа, цифровизация образования, part-time обучения, мыслительная деятельность, саморегуляция обучения, самоорганизация, образование в течение всей жизни.

Введение

Самостоятельная работа студентов занимает значительное место в образовательном процессе и служит важным фактором развития творческих способностей и самоорганизации студентов.

Сегодня на этапе цифровизации социально-экономического развития общества предъявляются сложные требования к образованию и к подготовке специалистов. В центре преобразований современной системы образования находится процесс обучения, его методологические и теоретические основы, современное состояние практики. В условиях жизнедеятельности современного общества значительно актуализируются проблемы организации самостоятельной работы в условиях part-time обучения, формирования самостоятельности, саморегуляции обучения, самоконтроля, креативности, творческой активности, инициативности обучающихся в процессе обучения.

Не теряют актуальности на сегодняшний день работы педагогов прошлого, исследовавших различные аспекты самостоятельной работы. Широкие исследования ученых прошлого века посвящены проблеме самостоятельной работы с точки зрения формирования самостоятельности мышления, которые, к сожалению, не нашли своего применения в практике обучения.

Важность самостоятельной работы неоднократно подчеркивалась в трудах педагогов прошлого. Например, в исследованиях Б.П.Есипова, Р.Г.Лемберг акцентировалось внимание на развитии самостоятельного мышления у студентов. В последние годы

цифровые технологии все больше проникают в сферу образования, открывая новые возможности для организации самостоятельной работы студентов. Исследования, проведенные Гордиенко Т. П., Меметовой Г. Э. [1], Софроновой В. В. [2], Ибрагимова Х.И. [3], Кулжанбековой Г. К., Адилбаевой У. Б. [4] показали, что использование цифровых технологий способствует развитию навыков самообучения и самоконтроля у студентов. Однако, несмотря на достигнутый прогресс, существует ряд нерешенных проблем.

Недостатки предыдущих исследований включают недостаточную систематизацию цифровых инструментов и методов их применения в учебном процессе, а также недостаточное внимание к индивидуальным особенностям студентов и их мотивации. Кроме того, не все исследования учитывают разнообразие образовательных контекстов и потребностей современных студентов.

Цель данного исследования – анализ современных подходов к организации самостоятельной работы студентов в условиях цифровизации образования. Это исследование направлено на выявление и устранение недостатков в организации самостоятельной работы студентов с использованием цифровых инструментов, а также на разработку рекомендаций для повышения эффективности учебного процесса. Необходимость данного исследования аргументирована существующими пробелами в знаниях и практической реализации современных образовательных технологий, что требует более глубокого и системного подхода к изучению данной проблемы.

Сегодня социально-экономические условия развития общества в условиях цифровизации, с одной стороны, и изменения в системе образования, связанные со многими принципами взаимоотношения в экосистеме общества, с другой стороны, определяют формы и методы образования.

Материалы и методы исследования

Предметом исследования является эффективность самостоятельной работы в системе part-time и full-time обучения в профессиональной подготовке специалистов в условиях цифровизации образования. Выбор методов исследования был обусловлен, с одной стороны, уже известными исследованиями теоретико-методологических основ проблемы самостоятельной работы, а с другой стороны, новыми подходами к вопросу организации самостоятельной работы, взаимообусловленные цифровизацией образования, условий обучения в системе part-time и full-time обучения в профессиональной подготовке специалистов.

Историко-генетический анализ позволяет выявить преемственную связь проблемы самостоятельной работы в трудах исследователей прошлого и современных ученых, показать место самостоятельной работы на современном этапе высшего образования. Для глубокого и всестороннего анализа проблемы нашего исследования также были применены контент-анализ и SWOT-анализ, которые позволили раскрыть сущность исследуемой проблемы, показать условия организации самостоятельной работы в part-time и full-time-обучении, раскрыть дальнейшие эффективные возможности для подготовки специалистов в разных условиях обучения.

Ряд исследователей советского периода посвятили данной проблеме монографические труды (В.К.Буряк, 1984; Б.П.Есипов, 1961; М.И.Махмутов, 1963; О.А.Нильсон, 1975; П.И.Пидкасистый, 1972 и др.). Многие дидактические проблемы, связанные с организацией и проведением самостоятельной работы в школе, нашли отражения в многочисленных публикациях в педагогической прессе.

Так, если обратиться к истории дидактики, то к вопросу самостоятельной работы обучаемых впервые обращается Я.А.Коменский, который связывал самостоятельную работу с естественным методом, и описал в своей работе «Выход из школьных лабиринтов». Он назвал свой метод естественным, поскольку тот основан «...на самой человеческой природе... сформированной соразмерно с вещами, и таящей в себе самой

цель, в себе самой меру и, наконец, в себе самой силу подниматься до совершенства» [5]. Он выделяет самостоятельность учащихся в процессе образования, для чего каждую из стадий своего метода называет греческими терминами, заключающими в себе эту самостоятельность и самодеятельность: автопсия (самостоятельное наблюдение); автопраксия (практическое осуществление); автохресия (применение полученных знаний, умений, навыков в новых обстоятельствах); автолексия (умение самостоятельно излагать результаты своей деятельности) [6].

Существенное значение в историко-дидактическом обзоре исследуемой проблемы имеет практическая деятельность и педагогические взгляды Л.Н.Толстого. Важную роль Л.Н.Толстой отводил творческой деятельности обучающихся. Он выявил два взаимосвязанных условия, позволяющих превратить обучение в серьезный творческий процесс: 1) свобода выражения обучающимся своего состояния, своих желаний; 2) объектом изучения в школе должен стать каждый ученик [7].

Уделяя большое значение диалектической логике в процессе познавательной деятельности учащихся, Б.П.Есипов подчеркивал необходимость планомерного и целеустремленного воспитания мышления в процессе обучения, одновременно увязывая это с приобретением навыков самостоятельной работы. Работая над проблемой развития мышления в процессе обучения в школе, ученый специально оговаривал, что здесь нет необходимости проводить какие-то особые уроки логики, «но надо наметить систему логических упражнений, которая может быть дана в процессе работы по учебным программам разных предметов» [8].

Сегодня стержневым в процессе обучения является применение методов самостоятельной работы и исследовательской деятельности.

Посредством упражнений формируются разнообразные умения, от простого до очень сложного. Как утверждает Б.П.Есипов, для того, чтобы самостоятельная работа не приобретала шаблонный характер, необходимо нарастание трудности, сложности в работе, введение новых моментов в нее, чтобы она была самостоятельной. Он выделяет следующие виды самостоятельной учебной деятельности: действия подражания; тренировочные работы; упражнения; созидательная деятельность учащихся творческого характера; осмысление изучаемого материала; самостоятельное приобретение новых знаний из различных источников; работы исследовательского характера, самоконтроль и самооценка [9].

Эффективным средством самостоятельной учебной деятельности Б.П.Есипов считал своевременное формирование общих учебных умений и навыков посредством упражнений. «Работы будут творческими, - отмечал в связи с этим Б.П.Есипов, - когда в них проявляется собственный замысел учащихся, выражаются ими свои мысли, ставятся новые задачи и самостоятельно решаются при помощи полученных и вновь добываемых знаний, когда проектируется изготовление новых вещей и выполнение новых дел и намечаемые планы осуществляются своими силами. К творческим работам относятся, к примеру, сочинения, содержащие собственные мысли ученика, конструирование и изготовление моделей, макетов, приборов, проведение опытов в сельскохозяйственном труде и др.» [10].

Еще в середине 40-х и начале 50-х гг. Е.Я.Голант в своем исследовании предложил учебно-логические задачи, которые предполагают определенные самостоятельные работы. Учебно-логические задачи заключаются в следующем: 1. Отбор материала по какому-либо вопросу. 2. Группировка материала. 3. Выделение основного и второстепенного. 4. Осознание последовательности отдельных фактов и положений. 5. Сравнение. 6. Работа над понятием. 7. Работа над доказательством. 8. Установление связей между явлениями. 9. Применение знаний [11]. На наш взгляд, предложенные ученым действия являются

актуальными и на сегодняшний день, умелое перенесение в условия цифровизации позволят решить задачи формирования профессиональных компетенций обучающихся.

Педагогические взгляды и реформаторская деятельность Ибрая Алтынсарина сыграли основополагающую роль в становлении и развитии образования в Казахстане.

Одним из ключевых вкладов И.Алтынсарина в отечественную педагогику стало его понимание важности дисциплины и сплоченности в образовательном процессе. И.Алтынсарин уделял большое внимание методам и средствам обучению. Он подчеркивал, что метод обучения – это путь, который вызывает у детей интерес к учебе, пробуждает в них любознательность и стремление к дальнейшему самообразованию и самостоятельности мышления [12].

Без сомнения, имя Р.Г.Лемберг занимает особое место в ряду ученых Казахстана, обогатив теорию дидактики новыми подходами в обучении, она особо обращает внимание на проблемы активности в процессе обучения, познавательного интереса и рациональной организации учебной работы, правильного соотношения между индивидуальным действием ученика и коллективной учебной деятельностью, использование разнообразных приемов организации самостоятельной инициативной работы учащихся [13].

Исследования проблемы самостоятельной работы в современных условиях цифровизации является одной из важных проблем в системе образования. На наш взгляд, понятие «самостоятельная работа» в разных случаях несет различную нагрузку. Так, если речь идет о формировании самостоятельности как черты личности, то самостоятельная работа выступает как средство; если же это организованная работа, то в этом случае самостоятельная деятельность учащихся будет проявляться посредством метода обучения [14].

Концептуальные положения различных аспектов организации самостоятельной работы представлены в современных исследованиях отечественных ученых (С.К.Абильдиной, С.А.Абдыманапова, А.Е.Абылкасымовой, А.Н.Адельбаевой, А.Б.Бекмановой, С.А.Жолдасбековой, А.Е.Жумабаевой, А.Жунусбековой, А. Ерментаева, Г.Ж. Менлибековой, А.К.Мынбаевой, А.А.Сарсембаевой, Ш.Т.Таубаевой, Х.Т.Шерьязданова и др.), советских и российских ученых (Е.В.Астаховой, И.А.Зимней, И.А.Ивановой, Р.М.Микельсон, М.Скаткина, И.Я.Лернера, Е.В.Щетининой и др.), зарубежных (А.Бандура, Р.Г.Брокетт, М.Гроу, М. Ноулз, Р.Химстра).

Исследования И.Я.Лернера показали, что овладения элементами творческой деятельности можно добиться путем самостоятельного решения учащимися проблемных задач и развития интеллекта всех учащихся, автором выделяются уровни познавательной самостоятельности учащихся.

1-й уровень. Учащиеся самостоятельно и доказательно строят один или несколько непосредственных выводов (умозаключений) из одного исходного данного в условии задачи.

2-й уровень. Умение доказательно прийти к нескольким параллельным и изолированным друг от друга непосредственным выводам (умозаключениям) на основе нескольких различных данных.

3-й уровень. Умение сделать доказательно один или несколько опосредованных выводов (умозаключений) из одного или нескольких данных условия, но при этом все выводы должны быть изолированы друг от друга.

4-й уровень. Умение делать опосредованные выводы на основе выявления связи между различными данными условиями [15].

А.Е.Абылкасымова утверждает, что самостоятельная работа - «это основа высшего образования, и в структуре целостного педагогического процесса она, с одной стороны выступает как внеаудиторная работа студентов, а с другой стороны – как систематическая,

планомерная, целенаправленная работа студента, осуществляемая им в ходе аудиторных, обязательных по расписанию занятий» [16].

В учебном пособии А.К. Мынбаевой «Основы педагогики высшей школы» обобщены теоретико-методологические основы педагогики, образовательные технологии, сущность самостоятельной работы для реализации парадигмы образования «образование в течение всей жизни» [17].

Выводы, сделанные в исследованиях Ш.Т.Таубаевой и Г.Ж.Менлибековой, показывают взаимозависимость показателей качества обучения математике и сформированность умений и навыков самостоятельной работы учащихся. А также ученые обращают внимание на назначение принципов: «...принцип сознательности, активности и самостоятельности в обучении... стимулирует познавательную активность обучаемых с помощью эффективных методов, приемов, технических средств наглядности, современных методик и особенно приемов обучения; способствует проявлению инициативы, творчества в процессе изучения учебного материала и применения его на практике» [18]. В исследовании методологии и методики дидактического исследования Ш.Т.Таубаева обращает внимание на ведущие методологические позиции, которые определяют направление научно-педагогического поиска, где одно из ведущих мест занимает укрепление идей теории самоорганизации, которая влияет на самореализацию и саморазвитие личности [19].

Для нашего исследования близка точка зрения казахстанских ученых А.Р.Ерментаевой, Х.Т.Шерьяздановой. Согласно их мнениям, смысл образования заключается не только в передаче знаний, но и в развитии у обучаемых способности к самостоятельному решению задач в различных сферах деятельности: «смысл образования заключается в том, чтобы развить у обучаемых способность к самостоятельному решению задач в разных сферах деятельности, активно включая как социальный, так и собственный личный опыт» [20].

Сегодня можно сказать, что практика реализации дидактических принципов основывается на уровне формирования самостоятельных компетенций студентов. Исследованиями ученых-практиков и психологов было установлено, что существует четыре основных уровня осуществления самостоятельной деятельности студентов, которые соответствуют их учебным возможностям: 1) копирующие действия по заданному образцу; 2) репродуктивная деятельность по воспроизведению информации о различных свойствах изучаемого объекта, в основном не выходящая за пределы уровня памяти; 3) продуктивная деятельность самостоятельного применения приобретенных знаний для решения задач, выходящих за пределы известного образца; 4) самостоятельная деятельность по переносу знаний при решении задач в совершенно новых ситуациях. В монографии Б.Н. Гузанова, Н.В.Морозовой в соответствии с представленными уровнями самостоятельной деятельности студентов выделяются четыре типа самостоятельных работ: 1) воспроизводящие самостоятельные работы по образцу; 2) реконструктивно-вариативные; 3) эвристические; 4) творческие [21].

Исследования Р.Г.Брокетт, Р.Химстра в основном связаны с идеями обучения на протяжении всей жизни, ответственности и самоуправления своего личностного развития. Интересен подход ученых в вопросе взаимосвязи и взаимообусловленности между готовностью к самостоятельному обучению и удовлетворенностью жизнью пожилых людей [22].

М.Ноулз считается одним из ученых, сформулировавших теорию андрогогики, принципы которой легко адаптивны и применимы в современных условиях цифровизации профессионального образования. По утверждению ученого, взрослые лучше всего учатся, так как возникают следующие условия: обучение осуществляется самостоятельно;

обучение основано на опыте и использует базовые знания; обучение соответствует текущим их ролям; обучение ориентировано на решение проблем; 5) учащиеся мотивированы к обучению [23].

По мнению Д.Гроу, автора концепции самонаправленного обучения (на английском — Self-directed learning), обучающиеся могут и должны активно участвовать в своем собственном образовании и развитии с помощью систематического развития навыков самостоятельной работы. Важную роль играет сформированность самонаправленного обучения, которое достигается автономностью и самостоятельностью обучающихся в условиях дистанционного обучения. Так, эффективное использование онлайн-ресурсов, образовательных платформ, а также коммуникационных инструментов помогает студентам самостоятельно и эффективно учиться в любом месте и в любое время [24].

Сегодня в современной дидактике ряд отечественных ученых (И.М.Агибова, Ш.С. Демисенова, Б.М. Утегенова, Ю.Н.Пак, Д.Ю. Пак, К.С., Шалгимбекова), советских и российских (И. Н. Бондаренко, Е.А. Генике, М.И.Дьяченко, Э. Ф. Зеер, В. В. Сериков, О.Ю. Смирнова, А. В. Хуторской и др.) вносят ценный вклад в исследование различных аспектов понимания самостоятельной работы, ее роли в современном обществе в контексте изменяющейся природы деятельности будущих специалистов, включая удаленную работу, саморегуляцию и мотивацию в обучении и др.

На сегодняшний день существует множество классификаций видов и форм самостоятельной работы, в основе которых лежат различные внутренние и внешние сущностные характеристики. Так, одна из классификаций имеет следующую структуру:

1) Классификация по месту организации: а) аудиторная: выполняется студентами в условиях аудиторных занятий под руководством преподавателя; б) внеаудиторная: осуществляется в индивидуальном режиме вне преподавательского контроля.

2) Классификация по целям организации учебных дисциплин: самостоятельная работа может быть соотнесена с целями дисциплины, обозначенными в рабочей программе.

3) Классификация по способу организации: а) индивидуальная: выполняется каждым студентом самостоятельно; б) групповая: реализуется в составе учебных групп или временных творческих коллективов.

Выбор формы организации самостоятельной работы зависит от содержания учебной дисциплины, формы обучения и уровня самостоятельности студентов. Выделяются несколько уровней самостоятельной работы, каждый из которых характеризуется разной степенью независимости от преподавателя и творческой активности студента:

1. Самостоятельные работы по образцу (низкий уровень). На этом уровне студенты выполняют задания, требующие прямого применения известного способа решения в аналогичной или близкой по содержанию ситуации. При выполнении таких работ студенты осваивают конкретные способы самостоятельной деятельности.

2. Самостоятельные работы реконструктивно-вариативного типа (пороговый уровень). Этот уровень предполагает осмысленное применение знаний в типовых ситуациях. Студенты должны самостоятельно переработать имеющуюся информацию, выбрать и применить подходящий метод решения, внести необходимые модификации.

3. Самостоятельные работы творческого типа (высокий уровень). На этом уровне студенты выполняют оригинальные задания, требующие нестандартных решений. Они проявляют инициативу, ставят собственные исследовательские задачи, разрабатывают и обосновывают гипотезы, проводят эксперименты и анализируют полученные результаты. Следует отметить и особенности самостоятельной работы на разных уровнях, так, низкий уровень характеризуется четкой постановкой задачи, наличием алгоритма решения, последовательным выполнением заданий по образцу; пороговый уровень требует от студентов большей самостоятельности в принятии решений, выбора методов решения и анализа полученных результатов; высокий уровень подразумевает творческую

инициативу, самостоятельное формулирование целей, поиск, применение оригинальных решений и критическое осмысление результатов.

В современной системе образования, несомненно, большое значение имеет сформированность и организация самостоятельной работы в процессе обучения. Итак, самостоятельная работа способствует развитию у студентов таких важных качеств, как самоорганизованность, ответственность, настойчивость, креативность, критическое мышление, умение работать самостоятельно и в команде. Организуя самостоятельную работу, преподаватели должны учитывать уровень подготовленности студентов, цели обучения и возможности учебной дисциплины. Разнообразные формы и уровни самостоятельной работы (рис.1) позволяют студентам развивать свои способности и формировать необходимые для будущей профессиональной деятельности компетенции.

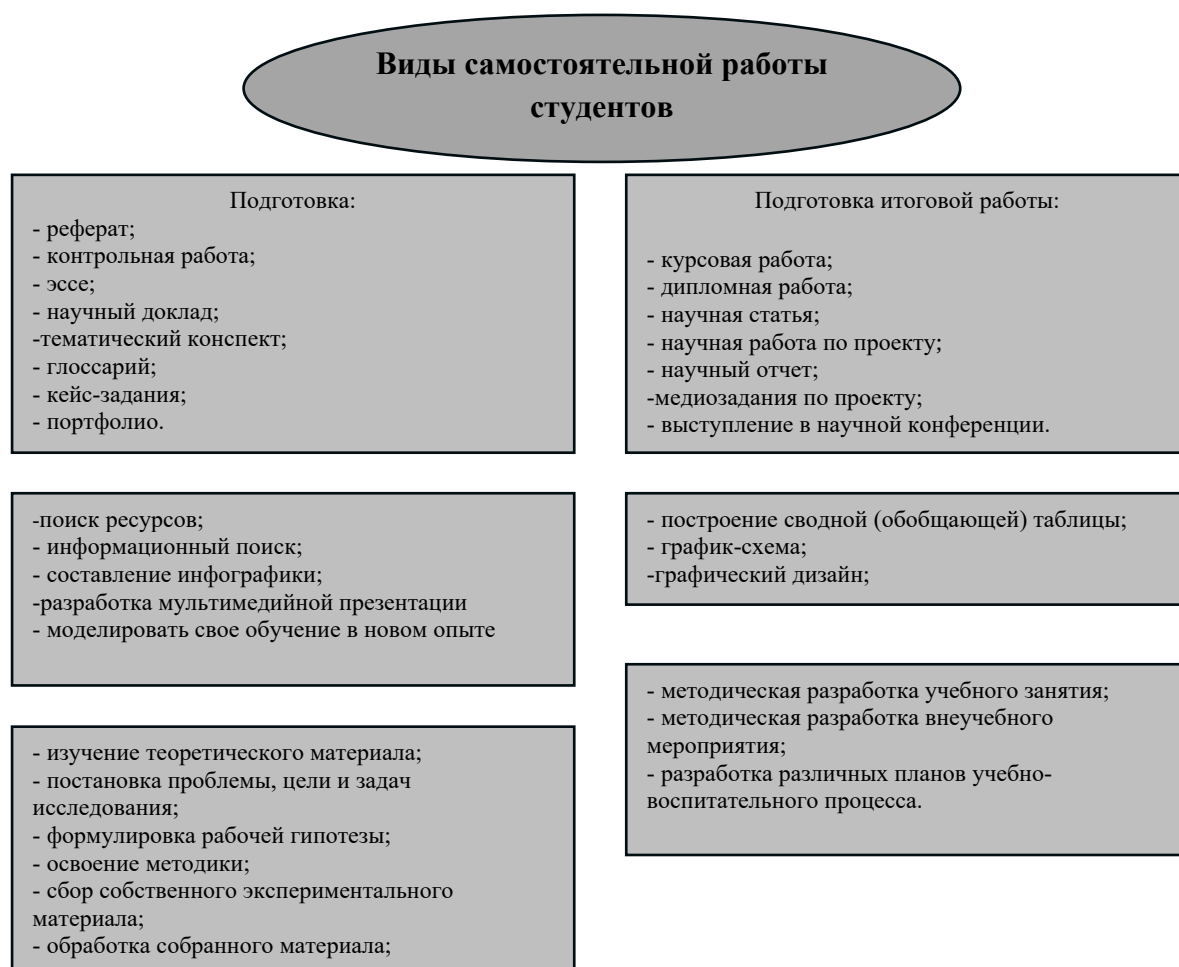

Рисунок 1. Классификация видов самостоятельной работы

Примечание: составлена авторами

Помимо классификаций и уровней самостоятельной работы, существуют также различные методические приемы и технологии ее организации. Одними из известных и используемых приемов являются:

- Метод проектов: длительное и глубокое исследование студентами определенной темы с обязательным представлением результатов в виде законченного проекта.

- Кейс-метод: анализ конкретной практической ситуации с целью выработки и принятия решения, а также формирования профессиональных компетенций.

- Использование интерактивных образовательных платформ: онлайн-курсов, вебинаров, форумов, где студенты могут работать индивидуально и в группах, получать обратную связь от преподавателей и обмениваться идеями с однокурсниками.

- Интеграция современных технологий в образовательный процесс расширяет возможности для организации самостоятельной работы студентов, делая ее более доступной, разнообразной и эффективной.

Вопросы самонаправления в обучении и саморегуляции учебной деятельности не являются предметом нашего исследования, но вместе с тем, на наш взгляд, в современных условиях, когда образование тесным образом связано и зачастую зависимо от глобальных изменений в системе образования, ярко видна взаимосвязь и взаимообусловленность проблем самостоятельной работы, саморегуляции учебной деятельности и самонаправления в обучении.

Саморегуляция учебной деятельности представляет собой последовательность взаимосвязанных действий, направленных на то, чтобы привести в соответствие запланированную деятельность с ее фактическим выполнением. Этот процесс формирует, с одной стороны, самостоятельность мышления, с другой стороны, развиваются навыки самостоятельной выработки учебных, а в дальнейшем профессиональных действий. Так, данный процесс можно разбить на несколько этапов:

1. Постановка цели. Цель определяет желаемый результат, на достижение которого направлена деятельность. Она должна быть конкретной, достижимой, измеримой, значимой и ограниченной во времени.

2. Моделирование условий деятельности. Данный этап включает определение необходимых ресурсов, условий и ограничений, влияющих на достижение цели.

3. Планирование. На этом этапе разрабатывается план действий, описывающий последовательность шагов, необходимых для достижения цели. Он должен быть реалистичным, детальным и гибким.

4. Система критериев успешности. Устанавливается набор критериев, по которым будет оцениваться прогресс и достижение цели.

5. Получение информации о достигнутых результатах. Сюда относится сбор информации путем наблюдения, самоотчета или оценивания другими людьми.

6. Оценка соответствия результатов критериям. На этом этапе производится сравнение фактических результатов с планируемыми и выявляются отклонения.

7. Принятие решения о коррекции. Оценив соответствие, субъект принимает решение о том, необходимо ли вносить корректировки в деятельность или план.

Для эффективной саморегуляции необходимы следующие умения, которые несомненно формируются в процессе организации самостоятельной работы, на всех этапах учебного процесса: целеполагание, способность ставить ясные и достижимые цели; планирование, умение разрабатывать реалистичные и подробные планы; самоконтроль, постоянный мониторинг собственных действий и выявление отклонений от плана; самооценка, анализ и оценка собственных результатов с целью выявления областей, требующих улучшения.

Самоконтроль и самооценивание играют особую роль в когнитивной деятельности. Их результаты позволяют: а) выявлять пробелы в знаниях и навыках; б) идентифицировать трудности, возникающие в процессе обучения; в) определять причины ошибок и неудач; г) вносить необходимые коррективы в план действий; д) пересматривать цели и устанавливать новые.

Кроме этого, саморегуляция учебной деятельности предполагает:

1) Установку достижимых целей - цели должны соответствовать возможностям и способностям обучающихся.

2) Мотивацию к учению - саморегуляция требует внутренней мотивации и желания достичь поставленных целей.

3) Ответственность за результаты - обучающийся должен осознавать свою ответственность за планирование, выполнение и оценку своей учебной деятельности.

4) Развитие метакогнитивных навыков - саморегуляция включает в себя развитие метакогнитивных навыков, таких как самоанализ, самопонимание и стратегическое планирование.

5) Внешняя поддержка и обратная связь – преподаватели, работодатели, и сверстники могут оказывать поддержку и обеспечивать обратную связь, помогая обучающемуся улучшать свои навыки саморегуляции.

В.И.Морсанова обращает внимание на компоненты саморегуляции (планирование, моделирование и программирование собственной деятельности и поведения, оценивание результатов, регуляционная гибкость и самостоятельность), которые влияют на достижение образовательных целей [25].

В экспериментальной части были применены методики, которые определили эффективность системного применения методов самостоятельной и исследовательской работы в условиях цифровизации образования в Казахстане. Анкета «Умеете ли Вы?» (по Муравьеву Е.М), модифицированная Н.А.Адельбаевой; использованы методика «Диагностики уровня сформированности исследовательской компетенции студентов», методика «Показатели и критерии уровня овладения (сформированности) студентами исследовательской способности и самостоятельной деятельности», которые были проведены среди студентов 1 курса специальности «Информатика», в количестве 147 респондентов. Анкета «Умеете ли Вы?» (по Муравьеву Е.М) – модифицированная Н.А.Адельбаевой.

Целью анкетирования является выявление у студентов уровня исследовательских компетенций и умения проводить экспериментальную и проектную работу. Анкета (табл.1) представляет собой 14 вопросов, которые раскрывают основные умения в исследовательской деятельности, обучающимся следует ответить на вопросы «да» или «нет».

Таблица 1 - Анкета «Умеете ли Вы?»

Умения	Да/+	Нет/-
1. Умею формулировать исследовательскую тему.		
2. Умею подбирать соответствующую научно-теоретическую, научно-популярную, справочную и энциклопедическую литературу.		
3. Умею ставить цель и определять задачи исследования.		
4. Умею выдвигать предположения и гипотезу исследования.		
5. Умею подбирать соответствующие задачам методы и методики исследования.		
6. Умею искать различные, адекватные методам исследования способы достижения цели и задач.		
7. Умею моделировать этапы исследования.		
8. Умею организовывать и проводить все этапы исследования (констатирующий, формирующий, контрольный).		
9. Умею систематизировать, классифицировать, анализировать и обобщать собранный материал.		
10. Умею разрабатывать таблицы, графики и диаграммы к экспериментальной части исследования и интерпретировать результаты		
11. Умею оформлять выводы.		
12. Умею разрабатывать рекомендации.		
13. Умею оформить заключение исследовательской работы.		
14. Умею аргументировать и защитить публично свои идеи		
Примечание: Анкета «Умеете ли Вы?» (по Муравьеву Е.М) [26, 27] модифицирована Н.А.Адельбаевой.		

Каждый положительный ответ оценивается 1 баллом. Максимальное количество баллов – 14.

14-10 «+»- высокий уровень

9-5 «+»- средний уровень

4-0 «+»- низкий уровень

Высокий уровень – обучающийся умеет формулировать тему исследования, ставить цель и задачи исследования, систематизировать, анализировать и обобщать собранный материал, знает все этапы исследовательской работы, владеет методами исследования и проведения эксперимента. Активен в поиске материала и решении задач исследования. Проявляет интерес к исследовательской деятельности.

Средний уровень – обучающийся имеет некоторое представление об исследовательской работе, подборе научно-методической, справочной литературы, сборе теоретического материала. Однако наряду с этим обучающийся чувствует сложности в планировании исследовательской работы, слабо владеет навыками формулирования цели и задач, оформления гипотезы, этапов эксперимента. Имеет затруднения в разработке заключения и рекомендаций исследования. Активность обучающегося зависит от сотворчества с товарищами и некоторых внешних факторов.

Низкий уровень – обучающийся имеют определенный уровень теоретического знания, практически не владеет навыками исследователя, не владеет навыками в организации и проведении эксперимента. Отсутствует интерес к исследовательской работе.

Самодиагностика студентов показала, что у некоторых из них в начале учебного года были слабо сформированы некоторые умения исследовательской работы, такие как формулирование темы исследования, порой при выборе тем исследования исходили не из интереса к проблеме и глубины темы, а возможности выбора несложной темы, определение цели и задач, разработка гипотез, умение проводить анализ, разработка этапов эксперимента. Затруднения вызывали у ряда студентов подбор методик исследования, умение аргументировать и защищать выдвинутые идеи. По итогам проведенного исследования была разработана программа включения в учебный процесс различных методов исследовательского характера. Из 147 студентов высокий уровень (14-10 «+») показали 27 студентов; (9-5 «+») средний уровень – 48 студентов; (4-0 «+») - низкий уровень 72 студента.

После констатирующего эксперимента была организована программа формирующего эксперимента, в которой преподавателями использовались различные виды самостоятельно-исследовательской работы: творческие и научные проекты, индивидуальные задания по определению научного аппарата на СРСП (виды исследовательских работ на семинарских и СРСП: - изучение теоретического материала; - постановка проблемы, цели и задач исследования; - формулировка рабочей гипотезы; - освоение методики; - сбор собственного экспериментального материала; - обработка собранного материала; - обобщение, анализ и выводы исследования;- подготовка научных работ: - тезисы к докладу; - научная статья; - научный отчет по проекту;-медиозадания по проекту; -реферат; - курсовая работа.

Результаты студентов после формирующего эксперимента: из 147 студентов высокий уровень (14-10 «+») показали 119 студентов; (9-5 «+») средний уровень – 28 студентов.

Результаты и их обсуждение

Данные показатели говорят об эффективности использования в процессе обучения исследовательских и самостоятельных видов работ, которые развивают у студентов навыки анализа, оценки и интерпретации информации, что способствует формированию критического мышления; участие в исследовательских проектах дает возможность студентам применять свои знания на практике, развивает у студентов способности

грамотного оформления и представления научных результатов; исследовательская деятельность включает студентов в сотрудничество с другими студентами, преподавателями и специалистами из различных областей науки. Обучающиеся овладевают компетенциями исследовательского характера, методами научного познания, осуществляется углублённое и творческое усвоение учебного материала, обучение методике и средствам самостоятельного решения научных и технических задач, а также навыкам работы в научных коллективах, ознакомление с методами организации их работы.

Заключение

Таким образом, сегодня перед системой образования Казахстана стоят задачи, решение которых, с одной стороны, позволит эффективно готовить специалистов в условиях цифровизации образования, а с другой - решать вопросы удовлетворенности получения специальности для самих обучающихся:

1. Разработка эффективной модели и методического обеспечения онлайн-образования и дистанционного обучения.
2. Разработка интерактивных учебных материалов: цифровые учебники, мультимедийные материалы, интерактивные приложения и веб-сайты, доступные студентам разного уровня.
3. Использование адаптивного обучения с целью персонализации образовательного процесса, учитывая индивидуальные потребности, стили обучения и уровень знаний каждого студента.
4. Обеспечение доступа к образовательным ресурсам и данным из любой точки мира, облегчая работу студентов и преподавателей, вместе с тем обеспечивая безопасное хранение данных.
5. Разработка оценки и обратной связи при контроле знаний и практических компетенций студентов. Использование цифровых инструментов для оценивания студенческого успеха и обратной связи, обеспечивая индивидуализированную поддержку обучающихся.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант AP14872018 «Part-time-обучение в условиях цифровизации профессионального образования»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Гордиенко Т. П., Меметова Г. Э. Особенности самостоятельной работы студентов в условиях цифровой трансформации педагогического образования // KANT. 2022. № 2 (43). С. 237-241.
- 2 Софронова В. В. Организация самостоятельной работы студентов в условиях цифровизации образования // Инновации. Наука. Образование. 2021. № 48. 2321 с.
- 3 Ибрагимов Х. И. Организация самостоятельной работы студентов в условиях цифровизации вузовского образования // Наука и образование сегодня. 2020. №7 (54). [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-samostoyatelnoy-raboty-studentov-v-usloviyah-tsifrovizatsii-vuzovskogo-obrazovaniya> (дата обращения 15.07.2024).
- 4 Кулжанбекова Г.К., Адилбаева У. Б. Активизация самостоятельной работы студентов в условиях цифровизации образования // Современные наукоемкие технологии. 2020. №. 12-1. С.176-181
- 5 Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. Москва: Изд. Юрайт, 2024. – 440 с.
- 6 Коменский Я.А. Великая дидактика. – Издательство: RUGRAM, 2016. – 320с.
- 7 Толстой Л.Н. Педагогические сочинения - Москва: Педагогика, 1989. – 542с.
- 8 Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. Москва: Учпедгиз, – 1961. – 239с.
- 9 Есипов Б.П. Пути совершенствования методов обучения // Советская педагогика. – 1963. № 12.
- 10 Основы дидактики - Под ред. д-ра пед. наук проф. Б. П. Есипова. - Москва: Просвещение, – 1967. – 472с.

- 11 Голант Е.Я. Методы обучения в советской школе/ Проф. Е. Я. Голант. - Москва: Учпедгиз, - 1957. - 152с.
- 12 Ситдыков, А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И.Алтынсарина. /А.С.Ситдыков. - 2-е изд. - Алма-Ата. - 1968 - 148 с.
- 13 Лемберг Р.Г. Очерки школьной жизни: Дневник учительницы / Р. Григорьев. - Ленинград: Прибой, - 1928. - 268 с.
- 14 Адельбаева Н.А. Развитие концепции самостоятельной работы Б.П.Есипова в системе современной дидактики: автореф. канд.пед.наук: - Москва, - 1994. - 19 с.
- 15 Лернер И.Я. Критерии уровней познавательной самостоятельности учащихся // Новые исследования в педагогических науках. М.: Педагогика. - 1971. №4. - С. 18-19.
- 16 Абылкасымова А.Е. Теория и методика обучения математике: дидактико-методический аспект. - Алматы: - 2014 г. - 224 с.
- 17 Мынбаева А.К. Основы педагогики высшей школы. - Учебное пособие. - Алматы, - 2008. - 144 с.
- 18 Таубаева Ш.Т., Менлибекова Г.Ж. Проблема определения методов педагогического исследования. Этнопедагогика. - 2007. - С. 61-65
- 19 Таубаева Ш. Методология и методы педагогических исследований: учебное пособие / Ш. Т. Таубаева, А. А. Булатбаева. - Алматы: Қазақ университеті, - 2020. - 214 с.
- 20 Шерязданова Х. Т., Ерментаева А. Р. Стратегия построения программ подготовки специалистов с высшим образованием в Республике Казахстан // Высшее образование сегодня. 2018. №12. [Электронный ресурс] [URL:https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-postroeniya-programm-podgotovki-spetsialistov-s-vysshim-obrazovaniem-v-respublike-kazahstan](https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-postroeniya-programm-podgotovki-spetsialistov-s-vysshim-obrazovaniem-v-respublike-kazahstan) (дата обращения 15.07.2024).
- 21 Гузанов Б.Н., Морозова Н.В. Организация самостоятельной работы студентов вуза в условиях реализации многоуровневой модели обучения: монография / Б. Н. Гузанов, Н. В. Морозова. Екатеринбург: - 2014. - 158 с.
- 22 Brockett, R. G., Hiemstra, R. Self-Direction in Adult Learning: Perspectives on Theory, Research and Practice. London: Routledge. - 1991. - 276 p.
- 23 Кукуев А.И. Андрагогика М. Ноулза: содержательная и процессуальная модели. // Вопросы международного сотрудничества в образовании Южного региона. № 3-4: научный журнал. - 2008. - С.29-34.
- 24 Grow, G. O. Teaching Learners to be SelfDirected. Adult Education Quarterly, 1991. 41(3). С.125-149.
- 25 Моросанова В. И., Бондаренко И. Н. Роль осознанной саморегуляции в организации внешних и внутренних ресурсов достижения учебных целей // Мир образования – образование в мире. - 2014. № 2. С.182 – 193.
- 26 Богоявленская, А. Е. Развитие познавательной самостоятельности студентов: монография. - Тверь, - 2004. - 160 с.
- 27 Усманов, В. В. Самостоятельная работа студентов: организация и управление в процессе профессионального обучения: монография / В. В. Усманов. - Ульяновск, УлГТУ, - 2006. - 275 с

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Андатпа

Мақалада білім алушылардың өзіндік жұмыс мәселесіне қысқаша тарихи-дидактикалық шолу жасалып, өткен ғасырдағы ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, өзіндік жұмыс мәселелерінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі қарастырылған. ХХІ ғасырда білім беру тенденциялары мен трендтерінің туындатқан жаңашылдығы өзіндік жұмысты жүргізуге ықпалы қарастырылып, оқытудың өзін-өзі реттеуі және білім беруді цифрландыру тұрғысынан қарастырғанда кең талдау жасалған.

Зерттеу мақсаты - білім беруді цифрландыру жағдайында студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың заманауи тәсілдерін талдау. Жұмыста өзіндік жұмыс мәселесінің кейбір аспектілеріне талдау, өзіндік жұмыстың түрлері мен критерийлері ұсынылған. Жоғары оқу орындағы білім алушылардың, атап айтқанда, студенттердің әр түрлі деңгейлеріндегі өзіндік жұмыстың мәні, оқуды өзін-өзі реттеу, өзіндік жұмыстың ерекшеліктері берілген. Жоғары білім беруді цифрландыру жағдайында part-time оқытудағы профессорлар мен оқытушылардың практикалық іс-әрекеті талданып, алаңдарды құру, қашықтан оқытуда өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру бойынша негізгі техникалық және әдістемелік ұсыныстар әзірленген. Зерттеу барысында қолданылған теориялық және эмпирикалық зерттеу әдістері, тарихи-генетикалық, мазмұнды талдау, SWOT талдау, әңгімелесу, бақылау, модельдеу, педагогикалық эксперимент, студенттердің өзіндік және ғылыми-зерттеу жұмыстарын зерттеу, оқу құжаттамасын зерделеу, сандық деректерді өңдеу арқылы жұмыстың нәтижелілігі анықталған. Мақалада эксперименттік зерттеуде жүргізілген сауалнама ("Сіз қалай екенін білесіз бе?" (Е.М. Муравьев бойынша, өзгерткен Н.А.Аделбаева) деректері келтіріліп, болашақ қоғамның бәсекеге қабілетті цифрлық құзыретті мамандарын еңбекпен

қамтуда кездесетін мәселелерін өз бетімен шешуге бейімдеу үшін қажетті педагогикалық шарттары айқын көрсетілген.

Негізгі сөздер: өзіндік жұмыс, білім беруді цифрландыру, part-time оқыту, ақыл-ой әрекеті, оқуды өзін-өзі реттеу, өзін-өзі ұйымдастыру, өмір бойы білім беру.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDENT WORK IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Abstract

In this article, a brief historical and didactic overview of the problem of independent work of students is made, based on the researches of scientists of the last century, the interrelationship and interdependence of the problems of independent work are considered. In the 21st century, educational trends and innovation caused by trends, their impact on independent work, self-regulation of education and digitalization of education were analyzed.

The purpose of this study is to analyze modern approaches to organizing students' independent work in the context of digitalization of education.

The work presents an analysis of some aspects of the problem of self-employment, types and criteria of self-employment. The meaning of self-study, self-regulation of learning, features of self-study at different levels of higher education students, in particular, students, are presented. In the case of digitization of higher education, the practical activities of professors and teachers in part-time education were analyzed, and the main technical and methodological recommendations were developed for the creation of platforms and the organization of independent work in distance education. The effectiveness of the work was determined by theoretical and empirical research methods, historical-genetic, content analysis, SWOT analysis, conversation, observation, modeling, pedagogical experiment, study of students' own and research works, study of educational documentation, digital data processing. In the article, the data of the survey conducted in an experimental study ("Do you know how it is?" (according to E.M. Muraviev, modified by N.A. Adelbaeva) are given, and the conditions necessary to adapt the competitive digital competent specialists of the future society to solve the problems of employment on their own clearly stated.

Key words: independent work, digitalization of education, Part-time study, mental activity, self-regulation of learning, self-organization, lifelong education.

REFERENCES

- 1 Gordienko T. P., Memetova G. E. Osobennosti samostoyatelnoi raboty studentov v usloviyah cifrovoy transformatsii pedagogicheskogo obrazovaniya [*Features of independent work of students in the context of digital transformation of pedagogical education*] //KANT. 2022. №. 2 (43). P.237-241. [in Russian]
- 2 Sofronova V. V. Organizatsiya samostoyatelnoi raboty studentov v usloviyah cifrovizatsii obrazovaniya [*Organization of independent work of students in the context of digitalization of education*] //Innovatsii. Nauka. Obrazovanie. 2021. №48. 2321p. [in Russian]
- 3 Ibragimov H. I. Organizatsiya samostoyatelnoi raboty studentov v usloviyah cifrovizatsii vuzovskogo obrazovaniya [*Organization of independent work of students in the context of digitalization of higher education*] // Nauka i obrazovanie segodnya. 2020. №7 (54). Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/search?q=https%3A%2F%2Fcyberleninka.ru%2Farticle%2F%2Forganizatsiyasamostoyatelnoy-raboty-studentov-v-usloviyah-tsifrovizatsiivuzovskogoobrazovaniya&page=1> [in Russian]. (accessed: 15.07.2024).
- 4 Kulzhanbekova G. K., Adilbaeva U. B. Aktivizatsiya samostoyatel'noi raboty studentov v usloviyah cifrovizatsii obrazovaniya [*Activation of independent work of students in the context of digitalization of education*] //Sovremennye naukoemkie tekhnologii. 2020. №. 12-1. P.176-181. [in Russian]
- 5 Komenskii YA.A. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya [*Selected pedagogical works /translators*] - Moskva: Izd. Yurajt, 2024. 440 p. [in Russian]
- 6 Komenskii YA.A. Velikaya didaktika. [Great Didactics] – Izdatelstvo: RUGRAM, 2016. 320p. [in Russian]
- 7 Tolstoj L.N. Pedagogicheskie sochineniya - Moskva: Pedagogika, 1989. 542p. [in Russian]
- 8 Esipov B.P. Samostoyatel'naya rabota uchashchihsya na urokah. Moskva: Uchpedgiz, 1961. 239p. [in Russian]
- 9 Esipov B.P. Puti sovershenstvovaniya metodov obucheniya // Sovetskaya pedagogika. 1963. №12. [in Russian]
- 10 Osnovy didaktiki - Pod red. d-ra ped. nauk prof. B. P. Esipova. - Moskva: Prosveshchenie, 1967. 472p. [in Russian]
- 11 Golant E.YA. Metody obucheniya v sovetskoj shkole/ Prof. E. YA. Golant. - Moskva: Uchpedgiz, 1957. 152p. [in Russian]

- 12 Sitdykov, A.S. Pedagogicheskie idei i prosvetitel'skaya deyatelnost I.Altynsarina. [Pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarina.] / A.S.Sitdykov. – 2-e izd. – Alma-Ata. 1968. 148 p. [in Russian]
- 13 Lemberg R.G. Ocherki shkolnoi zhizni : Dnevnik uchitel'ny [Essays on School Life: A Teacher's Diary] / R. Grigorev. - Leningrad: Priboj, 1928. 268 p. [in Russian]
- 14 Adelbaeva N.A. Razvitie koncepcii samostoyatel'noj raboty B.P. Esipova v sisteme sovremennoj didaktiki: avtoref. [Development of the concept of independent work by B.P. Esipov in the system of modern didactics] kand.ped.nauk: - Moskva, 1994. 19 p. [in Russian]
- 15 Lerner I.YA. Kriterii urovnei poznavatel'noi samostoyatel'nosti uchashchihsya [Criteria for levels of students' cognitive independence] // Novye issledovaniya v pedagogicheskikh naukah. M.: Pedagogika. 1971. №4. P.18-19. [in Russian]
- 16 Abylkasymova A.E. Teoriya i metodika obucheniya matematike: didaktiko-metodicheskij aspekt. [Theory and methods of teaching mathematics: didactic and methodological aspect] Almaty: 2014. 224 p. [in Russian]
- 17 Mynbaeva A.K. Osnovy pedagogiki vysshej shkoly. [Fundamentals of higher education pedagogy] - Uchebnoe posobie. –Almaty, 2008. 144 p. [in Russian]
- 18 Taubaeva SH.T, Menlibekova G.ZH. Problema opredeleniya metodov pedagogicheskogo issledovaniya. [The problem of determining methods of pedagogical research] Etnopedagogika. 2007. P.61–65 [in Russian]
- 19 Taubaeva Sh. Metodologiya i metody pedagogicheskikh issledovaniy: uchebnoe posobie [Methodology and methods of pedagogical research: a teaching aid]. / Sh. T. Taubaeva, A. A. Bulatbaeva. - Almaty: Qazaq universiteti, 2020. 214 p. [in Russian]
- 20 Sheryazdanova H.T., Ermentaeva A. R. Strategiya postroeniya programm podgotovki specialistov s vysshim obrazovaniem v Respublike Kazahstan [Strategy for building programs for training specialists with higher education in the Republic of Kazakhstan]. // Vysshee obrazovanie segodnya. 2018. №12. Available at: - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-postroeniya-programm-podgotovki-spetsialistov-svysshimobrazovaniem-v-respublike-kazahstan.2024>. [in Russian] (accessed: 20.07.2024).
- 21 Guzanov B.N., Morozova N.V. Organizatsiya samostoyatel'noj raboty studentov vuza v usloviyakh realizatsii mnogourovnevnoj modeli obucheniya: monografiya [Organization of independent work of university students in the context of the implementation of a multi-level learning model: monograph] / B. N. Guzanov, N. V. Morozova. Ekaterinburg, 2014. 158 p. [in Russian]
- 22 Brockett, R. G., Hiemstra, R. Self-Direction in Adult Learning: Perspectives on Theory, Research and Practice. London: Routledge. 1991. 276 p. [in English]
- 23 Kukuev A.I. Andragogika M. Noulza: soderzhatelnaya i processualnaya modeli. [Knowles: content and process models]. // Voprosy mezhdunarodnogo sotrudnichestva v obrazovanii YUzhnogo regiona. № 3-4: nauchnyj zhurnal. 2008. P.29-34. [in Russian]
- 24 Grow, G. O. Teaching Learners to be SelfDirected. AdultEducationQuarterly, 1991. 41(3). P.125–149. [in English]
- 25 Morosanova V. I., Bondarenko I. N. Rol osoznannoi samoregulyatsii v organizatsii vneshnih i vnutrennih resursov dostizheniya uchebnyh celei [The role of conscious self-regulation in organizing external and internal resources for achieving educational goals]. // Mir obrazovaniya – obrazovanie v mire. 2014. № 2. P.182–193. [in Russian]
- 26 Bogoyavlenskaya, A. E. Razvitie poznavatel'noi samostoyatel'nosti studentov: monografiya [Development of students' cognitive independence: monograph. - Tver, 2004. 160 p. [in Russian]
- 27 Usmanov, V. V. Samostoyatel'naya rabota studentov: organizatsiya i upravlenie v processe professional'nogo obucheniya: monografiya [Independent work of students: organization and management in the process of professional training: monograph] / V.V.Usmanov. - Ulyanovsk, UIGGU, 2006. 275 p. [in Russian]

Information about author:

Nuriya Adelbayeva – **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, doctor of historical sciences, associate professor, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: adelnur@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3475-134X>

Medeshova Aigul - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the educational programs for the training of computer science teachers and IT specialists, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: medeshovaa@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2722-7219>

Bibigul Tulegenova – master of pedagogic sciences, senior lecturer of the educational program for the training of pedagogy and psychology specialists, West Kazakhstan University named after M. Otemisov, Ural, Republic of Kazakhstan

E-mail: bibigul.tulegenova.18@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7248-9022>

Gulnar Khazhgaliyeva - candidate of Pedagogical Sciences, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and technical University, Republic of Kazakhstan

E-mail: khazhg@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1406-0173>

Информация об авторах:

Нурия Адельбаева – **основной автор**, кандидат педагогических наук, доктор исторических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: adelnur@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3475-134X>

Айгуль Медешова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор образовательной программы по подготовке учителей информатики и IT-специалистов, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: medeshovaa@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2722-7219>

Бибигуль Түлегенова – магистр педагогических наук, старший преподаватель образовательной программы подготовки специалистов педагогики и психологии, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: bibigul.tulegenova.18@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7248-9022>

Гүлнар Хажғалиева - кандидат педагогических наук, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им.Жангир хана, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: khazhg@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1406-0173>

Авторлар туралы ақпарат:

Нурия Адельбаева – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: adelnur@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3475-134X>

Айгүл Медешова – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика мұғалімдерін және IT мамандарын даярлау білім бағдарламасының қауымдастырылған профессоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: medeshovaa@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2722-7219>

Бибигүл Төлегенова – педагогика ғылымдарының магистрі, педагогика және психология мамандарын даярлау білім бағдарламасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bibigul.tulegenova.18@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7248-9022>

Гүлнар Хажғалиева - педагогика ғылымдарының кандидаты, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлы-техникалық университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: khazhg@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1406-0173>

A.K. Kaldarova^{1,*} M.A. Vasquez¹ , T.A. Kulgildinova²

¹International Information Technology University
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

²Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

*e-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz

TRANSFORMING STUDENT WRITING SKILLS THROUGH GOOGLE DOCS: COLLABORATIVE AND INTERACTIVE TECHNIQUES

Abstract

This study, conducted at the International Information Technology University (IITU), explores the impact of Google Docs on writing skills among first-year elementary level students focusing on correct grammar and vocabulary usage. The research aims to quantitatively assess the effectiveness of Google Docs in developing the writing proficiency among first-year elementary university students. Four groups, each consisting of 15 students, were selected for the study, making a total of 60 participants. Quantitative methods exclusively ensure objective and measurable outcomes in the research methodology. The teachers administered pre- and post-assessment tests to evaluate the writing skills of students before and after the intervention. Researchers used Google Docs for various writing activities, including collaborative writing projects, peer review sessions, and interactive feedback mechanisms. Students used the real-time collaboration feature of Google Docs to co-author documents, share ideas, and receive immediate feedback from peers and instructors. Researchers collected and analyzed data to measure the improvement in writing skills across different groups. The collaborative and interactive features of Google Docs significantly enhance student writing skills, as suggested by preliminary findings. Marked improvement in the ability to construct well-organized and grammatically correct sentences was shown by students. The potential of Google Docs as a powerful educational tool for fostering collaborative learning and improving writing proficiency in an academic setting is highlighted by the study. The growing body of evidence supporting the integration of digital tools in education is contributed to by this research, and valuable insights for educators seeking to enhance student writing skills through innovative and interactive techniques are provided.

Key words: English language, teaching, skills, writing, technology, students.

Introduction

In the modern educational landscape, digital tools are increasingly integrated into teaching and learning processes to enhance student engagement and learning outcomes. One such tool, Google Docs, has gained prominence for its collaborative and interactive features, which can significantly transform the way students develop their writing skills. This study, conducted at the International Information Technology University (IITU), investigates the effectiveness of Google Docs in improving the writing proficiency of students through collaborative and interactive techniques. The research employs a quantitative methodology to provide objective and measurable insights into the impact of this digital tool on student writing abilities.

Academic success and professional development require writing as a fundamental skill. Traditional writing instruction often fails to engage students or provide the immediate feedback necessary for effective learning. An innovative solution to these challenges is offered by collaborative learning, supported by digital tools like Google Docs.

Multiple users are enabled to work on the same document simultaneously by Google Docs, providing opportunities for peer collaboration, which has been shown to improve writing skills. Students are allowed to engage in constructive feedback and reflective learning, essential components of effective writing instruction, by the tool's features, such as commenting, suggesting, and version history. Additionally, it is made an ideal platform for educational purposes by the accessibility and user-friendliness of Google Docs, as it can be accessed from any device with an internet connection, promoting inclusivity and flexibility in learning.

Significance of the Study

The significance of this study lies in its potential to be informed by educational practices and policies regarding the integration of digital tools in the classroom. With the increasing adoption of technology by educational institutions worldwide to enhance learning experiences, it becomes crucial to understand the specific benefits and mechanisms through which tools like Google Docs improve student outcomes. This research provides empirical evidence that can support the broader adoption of digital collaboration tools in educational settings by focusing on a quantitative assessment.

In the context of the ongoing global shift towards remote and hybrid learning models accelerated by the COVID-19 pandemic, these study findings hold particular relevance. The pandemic has shown that we need strong digital systems and tools to help us learn and teach well in online spaces. Google Docs, which lets people work together, has become very helpful for teachers and students as they adapt to these new ways of learning.

Research Questions

The study aims to address several key research questions:

1. How effective is Google Docs in improving the writing skills of university students?
2. What specific features of Google Docs contribute most significantly to the enhancement of writing skills?
3. How does collaborative writing using Google Docs compare to traditional, individual writing practices in terms of student outcomes?
4. What are the perceptions of students regarding the use of Google Docs for collaborative writing activities?

The study wants to assist us understand how Google Docs helps students learn better when writing by answering these questions.

Methodology

A quantitative research design is employed by this study to assess the impact of Google Docs on student writing skills. Four groups, each consisting of 15 students, were selected for the study, making a total of 60 participants. The participants were undergraduate students at IITU, enrolled in various academic programs. The aim is to ensure the generalizability of the findings across different disciplines by selecting diverse academic backgrounds.

During the research, students were given tests before and after the teaching to see how their writing skills changed. Google Docs was used by students for various writing activities, including collaborative writing projects, peer review sessions, and interactive feedback exercises, during the 12-week intervention period. The researchers collected data on key metrics such as grammar accuracy, coherence, vocabulary usage, and overall writing quality. Researchers performed statistical analysis, including paired t-tests, to determine the significance of the observed improvements.

Pedagogical Implications

The integration of Google Docs in writing instruction can potentially reshape pedagogical approaches, emphasizing collaborative learning and continuous feedback. Educators can utilize the tool's features to design assignments that require students to work together, thereby fostering a sense of community and collective responsibility for learning. A more dynamic and responsive teaching approach is enabled by the ability to track changes and provide real-time feedback, allowing instructors to address student needs promptly.

Contemporary educational trends that prioritize 21st-century skills, such as digital literacy, communication, and teamwork, are aligned with by the use of Google Docs. These essential skills can be developed by engaging students in collaborative writing activities, preparing students for the demands of the modern workforce by educators.

This study shows how Google Docs can help students improve their writing skills by working together and using interactive methods. Educators and policymakers gain valuable

insights from the quantitative findings that highlight the effectiveness of this digital tool in improving key writing metrics. As the educational landscape continues to evolve, a crucial role in shaping the future of writing instruction will be played by the integration of digital tools like Google Docs.

This study shows that using digital tools can help make teaching better and include more students, going beyond just the classroom. Educators can help students become better writers by using Google Docs to make learning more interesting and supportive.

Hypothesis

This study hypothesizes that the use of Google Docs significantly enhances the writing skills of students at the International Information Technology University (IITU) through its collaborative and interactive features. Specifically, it is proposed that IITU students who participate in writing activities using Google Docs will exhibit greater improvements in their writing proficiency compared to those using traditional, non-collaborative methods. These improvements are expected to be evident in key writing metrics such as grammar accuracy, coherence, vocabulary usage, and overall writing quality. Also, it is hypothesized that the collaborative features of Google Docs, including real-time peer feedback and version history, will be positively correlated with students' perceived development of writing skills and engagement. The integration of these interactive elements is anticipated to foster a more dynamic learning environment, promoting deeper learning and more effective writing practices among IITU students.

Literature review

The integration of digital tools in education has transformed traditional teaching methodologies, offering innovative approaches to enhance student learning. Google Docs, a widely used cloud-based word processing tool, has gained attention for its potential to improve writing skills through its collaborative and interactive features. This literature review explores the impact of Google Docs on writing proficiency, focusing on collaborative learning, real-time feedback, and the overall effectiveness of digital tools in writing instruction.

Collaborative Learning and Writing Improvement

Collaborative learning, where students work together to achieve common educational goals, has been shown to enhance writing skills through peer interaction and feedback. In the context of writing, collaborative learning allows students to engage in peer review processes, which can lead to significant improvements in writing quality. Google Docs facilitates collaborative learning by enabling multiple users to work on the same document simultaneously. This real-time collaboration can enhance the writing process by allowing students to engage in synchronous discussions, make immediate revisions, and provide instant feedback.

Real-Time Feedback and Writing Skills

The ability to receive and provide real-time feedback is a crucial aspect of writing instruction. Google Docs offers several features that support real-time collaboration, including commenting, suggesting edits, and version history. These features enable students to engage in ongoing feedback processes, which are essential for effective writing development.

The version history feature in Google Docs allows students to track changes over time, providing a valuable tool for reflecting on their writing progress. According to a study by Wen and Walters, the ability to review and analyze previous drafts can help students understand their writing development and make informed improvements. This feature supports the iterative nature of writing, where continuous refinement is essential for enhancing writing skills [1].

Effectiveness of Digital Tools in Writing Instruction

The rapid expansion of the Internet has revolutionized global communication, making it possible to share information instantly across the world. Over the past few decades, advancements in information technology have significantly transformed the landscape of virtual learning [2]. This shift hasn't just impacted online education; it has also led both teachers and students to increasingly rely on digital tools to enhance the four key skills in English language

learning: listening, speaking, reading, and writing. These technologies offer innovative ways to engage with language, personalize learning experiences, and provide immediate feedback, further enriching the overall learning process. As these tools continue to evolve, they play an essential role in making language acquisition more interactive and accessible, regardless of location or individual learning pace.

The effectiveness of digital tools in writing instruction has been the focus of numerous studies, with evidence suggesting that these tools can lead to notable improvements in writing performance. Research highlights how digital platforms not only help students refine their technical writing skills, such as grammar and syntax, but also encourage creativity and collaboration. Additionally, these tools provide personalized feedback, enabling learners to track their progress more effectively and make necessary revisions. As a result, digital resources play a crucial role in enhancing both the quality and efficiency of writing instruction in modern classrooms. According to Ghanizadeh et al., digital technologies are thought to assist language teachers in pertinent feedback while promoting the growth of all four language skills: speaking, reading, writing, and listening. Innovations in technology have had a positive impact on many spheres, including teaching and learning [3].

A meta-analysis by Seyyedrezaei et al. reviewed various studies on the use of technology in writing instruction and found that digital tools positively impact writing performance. The analysis revealed that students who used digital tools for writing exhibited improvements in writing quality, including grammar, coherence, and overall writing effectiveness. Google Docs, with its collaborative and interactive features, aligns with these findings by offering a platform for students to engage in collaborative writing activities and receive real-time feedback [4].

The idea that digital tools can enhance writing instruction by providing additional resources and support for students is supported by research conducted by Fajriyah et al. [5]. Their study found that technology-enhanced writing environments can lead to increased student motivation and engagement, which are crucial factors for successful writing development. Google Docs, as a widely accessible and user-friendly tool, aligns with this research by offering a platform that promotes student engagement and facilitates collaborative learning.

Various researchers have explored the use of innovative techniques and diverse teaching and learning technologies. It is widely argued that such techniques are vital for students' overall development and for building profession-oriented communicative competence. Implementing innovative learning methods not only enhances the efficiency of knowledge transfer and access to information but also equips students with critical skills needed in a professional setting. Compared to traditional approaches, these modern tools foster deeper engagement, encourage active learning, and better prepare students to meet the evolving demands of the workforce. Moreover, they promote adaptability and creativity, key components in preparing students for future challenges in their respective fields [6].

The landscape of English language learning has undergone significant shifts in recent years, largely due to the rise of technology, which has revolutionized traditional teaching practices. One of the most promising developments is the integration of gamified educational software into language learning environments [7]. Beyond the use of tech tools in writing or virtual reality (VR) in learning languages, different studies increasingly highlight gamification as an effective component in both teaching and learning foreign languages as well. According to Yildirim and Sensoy, the use of VR and gamified tools fosters immersive learning environments, enhancing both cognitive and emotional aspects of language acquisition [8]. These tools not only engage students more effectively but also cater to diverse learning styles, making language acquisition more interactive and enjoyable. The ongoing advancements in educational technology suggest that gamification will continue to play a key role in shaping the future of language education.

Student Perceptions and Engagement

Understanding student perceptions of digital tools is essential for evaluating their effectiveness in writing instruction. Research on student attitudes towards technology-enhanced learning environments provides valuable insights into how digital tools impact student engagement and learning outcomes.

A study by Carless et al. explored students' perceptions of using collaborative tools in writing instruction and found that students generally view these tools positively. The study reported that students appreciated the ability to collaborate with peers, receive immediate feedback, and access writing resources through digital platforms. Google Docs, with its collaborative features, aligns with these findings by offering a platform that supports peer interaction and real-time feedback, contributing to a positive learning experience [9].

The importance of student engagement in learning processes is emphasized by research conducted by Haleem [10]. Haleem argues that today's technology's adaptability and non-intrusive character make learning more appealing to the next generation. Google Docs, with its interactive features, provides a platform that encourages students to engage actively in the writing process and collaborate with their peers, which can enhance their writing skills and overall learning experience.

This literature review highlights the potential of Google Docs to enhance student writing skills through its collaborative and interactive features. Research supports the effectiveness of digital tools in writing instruction, emphasizing the benefits of real-time feedback, collaborative learning, and student engagement. Google Docs offers a valuable platform for facilitating these aspects, providing opportunities for students to improve their writing proficiency through interactive and collaborative activities. As educational institutions continue to integrate digital tools into their teaching practices, understanding the impact of tools like Google Docs on writing instruction will be crucial for optimizing educational outcomes and enhancing student learning experiences.

Materials and methods of research

This quantitative study was conducted at the International Information Technology University (IITU) to evaluate the impact of Google Docs on the writing skills of first-year Elementary level students. The research aimed to statistically assess the effectiveness of Google Docs as a tool for enhancing writing skills over a twelve-week period.

A total of sixty first-year Elementary English language learners were selected for this study, comprising four groups of fifteen students each. The participants were enrolled in the General English Foreign Language training curriculum for the academic year 2023–2024. The students were divided into two main groups: the experimental group (Foreign Language Elementary 1 & 2, $n = 30$) and the control group (Foreign Language Elementary 3 & 4, $n = 30$).

The experimental group engaged with Google Docs for various writing tasks, which included group writing assignments, peer reviews, and interactive feedback systems. This platform facilitated collaborative learning and provided real-time feedback, allowing students to improve their writing skills effectively.

To measure the participants' writing skills, teachers administered pre- and post-assessment exams. The pre-assessment took place at the beginning of the study, and the post-assessment was conducted after twelve weeks of intervention. The assessment results were quantitatively analyzed to determine the extent of improvement in students' writing skills.

Data from the pre- and post-assessment exams were compiled into a table to provide a clear comparison of student performance. The statistical analysis was performed to evaluate the differences in scores between the pre- and post-tests for both experimental and control groups. The effectiveness of Google Docs in enhancing writing skills was assessed based on the percentage improvement observed in the experimental group compared to the control group.

Results and its discussion

This study, carried out at the International Information Technology University (IITU), examines how Google Docs affects first-year Elementary level students' writing skills. The

purpose of the study is to evaluate statistically how well Google Docs helps first-year elementary university students improve their writing skills. For the study, four groups of fifteen students each were chosen, for a total of sixty participants.

To assess students' writing abilities both before and after the intervention, teachers gave pre- and post-assessment exams. Google Docs was utilized by researchers for a range of writing tasks, such as group writing assignments, peer reviews, and interactive feedback systems (Figure 1).

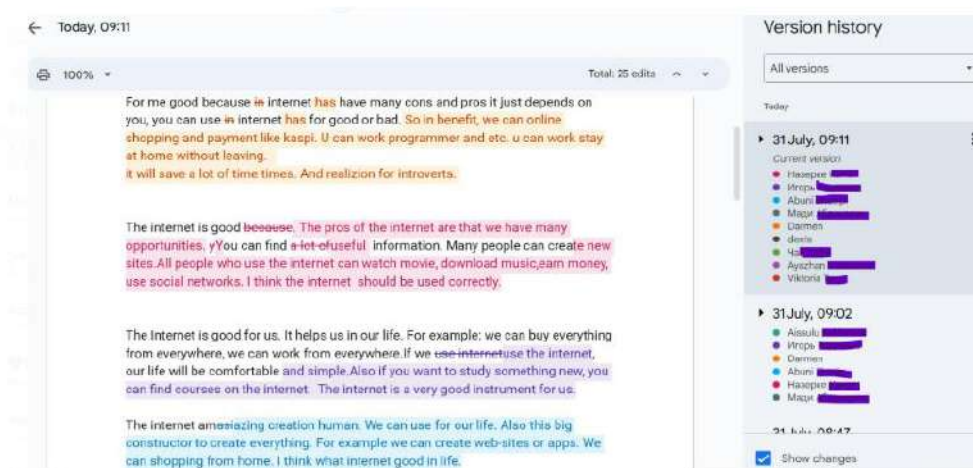

Figure 1 - Google Docs tasks

Note: Compiled by the authors

This part of the paper analyzes the pre and posttest results of sixty students (Table 2). Four groups of Elementary English language learners from International Information Technology University (IITU) who were enrolled for the first semester of the academic year 2023–2024 served as the subjects for this portion of the study. The control and experimental groups were assigned to Foreign Language (FL) Elementary 1&2, $n = 30$ (experimental), and FL Elementary 3&4, $n = 30$ (control). During twelve weeks, the participants studied the General English Foreign Language training curriculum.

We'd like to start this section of the report by summarizing the results of the research we carried out. This study examines how well Google Docs helps International Information Technology University (IITU) students become more proficient in writing.

Table 2 - Results of pre/posttests.

Groups	Pre-test results 100%	Post-test results 100%
FL Elementary №1	72	87.2
FL Elementary №2	71.1	85.9
FL Elementary №3	70.5	82.7
FL Elementary №4	72.6	82.4

Note: Compiled by the authors

Based on the statistics, it is adequate to conclude that utilizing Google Docs to improve writing skill led to a significant improvement in the experimental group students' performance. The posttest results showed that the students in the FL Elementary №1 groups performed the best. The outcome was 72% in the first week, but after a few weeks, it shot up to 87.2%. Better

outcomes were also displayed by FL Elementary №2 students, who saw a steady climb to 85.9% after twelve weeks, up from 71.1% in week №1. Additionally, we note that there was 14.8–15.2% improvement in the writing skills of both experimental group students.

Regarding the control groups, it is clear that there is a small difference between their pretest and posttest results. The control groups did better on the posttest than they had on the pretest. Results for FL Elementary №3 students improved to 12.2% (70.5% on the pretest and 82.7% on the posttest). In the meantime, it rose to 9.8%, from 72.6% to 82.4%, according to results for the FL Elementary №4 control group. Higher posttest scores overall indicate that using Google Docs improved students' writing skills. These results also reveal that the average posttest results were higher than the pretest results. Research indicates that using Google Docs to help students to write better has a positive impact on their learning.

Conclusion

This study aimed to assess the effectiveness of Google Docs in improving the writing skills of students at the International Information Technology University (IITU) through collaborative and interactive techniques. Through the employment of a quantitative methodology with a sample of 60 students divided into four groups of 15 each, the impact of key writing metrics, including grammar accuracy, coherence, vocabulary usage, and overall writing quality by Google Docs' collaborative features, was explored in the research.

The findings of this study indicate that Google Docs has a significant positive effect on students' writing proficiency. The collaborative and interactive features of Google Docs, such as real-time feedback, commenting, and version history, contributed to measurable improvements in writing skills. Students who engaged in collaborative writing activities using Google Docs demonstrated enhanced writing quality compared to those who used traditional, non-collaborative methods. The real-time feedback and the ability to track changes facilitated a more dynamic and iterative writing process, leading to greater writing proficiency and engagement.

Overall, this study confirms the potential of Google Docs as a valuable tool for enhancing writing instruction. The integration of collaborative and interactive techniques through Google Docs aligns with contemporary educational practices that emphasize active learning and digital literacy. The positive outcomes observed in this study underscore the benefits of incorporating digital tools into writing instruction, providing educators with evidence-based support for using such tools to improve student writing skills.

Limitations

While this study provides valuable insights into the effectiveness of Google Docs in improving writing skills, several limitations should be acknowledged:

- **Sample Size and Generalizability:** The study was conducted with a relatively small sample of 60 students from IITU, divided into four groups of 15 each. This limited sample size may affect the generalizability of the findings to other institutions or larger populations. Future research could benefit from a larger and more diverse sample to validate the results across different educational contexts.
- **Duration of the Study:** The intervention period lasted for 12 weeks, which may not have been sufficient to capture long-term effects of using Google Docs on writing skills. Extended studies could provide a more comprehensive understanding of the sustained impact of digital tools on writing proficiency.
- **Scope of Measurement:** The study focused on specific writing metrics, such as grammar accuracy and coherence. Other aspects of writing, such as creativity, style, and voice, were not assessed. Future research could explore a broader range of writing skills and outcomes to provide a more holistic evaluation of the impact of Google Docs.
- **Technological Familiarity:** Variations in students' familiarity with Google Docs and their comfort level with digital tools might have influenced the results. Differences in prior experience with similar tools could affect how students engage with Google Docs and its impact on their writing skills.

Recommendations

Based on the findings and limitations of this study, several recommendations can be made for educators and researchers:

1. **Broaden the Sample:** Future studies should consider involving a larger and more diverse sample of students from various institutions and educational levels. This would help validate the findings and provide a more comprehensive understanding of the effectiveness of Google Docs in different contexts.
2. **Extend the Study Duration:** To assess the long-term impact of using Google Docs on writing skills, future research should extend the duration of the intervention. Longer-term studies could provide insights into how sustained use of digital tools affects writing proficiency over time.
3. **Explore Additional Writing Skills:** Researchers should investigate a wider range of writing skills and outcomes beyond grammar accuracy and coherence. Evaluating aspects such as creativity, style, and overall writing voice could offer a more nuanced understanding of the impact of Google Docs on writing development.
4. **Assess Technological Familiarity:** Future studies could examine how students' prior experience with digital tools influences their engagement with Google Docs and its effectiveness in improving writing skills. Understanding these factors could help tailor interventions to better support students with varying levels of technological familiarity.
5. **Incorporate Mixed Methods:** Combining quantitative methods with qualitative approaches, such as interviews or surveys, could provide deeper insights into students' perceptions and experiences with Google Docs. This mixed-methods approach would offer a more comprehensive view of how digital tools impact writing instruction and student learning.

REFERENCES

- 1 Wen, X. & Walters, S. (2022). The Impact of Technology on Students' Writing Performances in Elementary Classrooms: A Meta-Analysis. 2022.
- 2 Bekaulova, Zh., Duzbayev, N., Mamatova, G., Bersugir, M., Bekaulov, N. (2023). Adaptive Learning Model and Analysis of Existing Systems. In DTESI 2023: Proceedings of the 8th International Conference on Digital Technologies in Education, Science and Industry.
- 3 Ghanizadeh, A., Razavi, A., Jahedizadeh, S. (2015). Technology-enhanced language learning (TELL): A review of resources and upshots. *International Letters of Chemistry, Physics and Astronomy*. №54. P. 73-87.
- 4 Seyyedrezaei, M. S., Amiryousefi, M., Gimeno-Sanz, A., Tavakoli, M. (2022). A meta-analysis of the relative effectiveness of technology-enhanced language learning on ESL/EFL writing performance: retrospect and prospect. *Computer Assisted Language Learning*. P. 1–34.
- 5 Fajriyah, M., Fauziyah, P. (2018) The Role of ICT to Develop Early Literacy of Children in Era Digital. P. 112-114.
- 6 Kaldarova A., Kulgildinova T., Berdenova S., Zakirova G., Zhanabayeva S. (2024). Subject-related communicative language competence: Exploring future information technology specialists' learning and teaching. *Journal of Education and E-Learning Research*. №11(1). P. 26–35.
- 7 Duisenova, M.M. (2024). The impact of gamified educational applications on secondary school students' achievement in learning English as a foreign language. *Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University*. №74(3). P. 98-107.
- 8 Yildirim, M., Sensoy, Ö. (2022). Immersive language learning with VR: How gamified tools influence emotional and cognitive engagement. *Journal of Immersive Learning Technologies*. №34(2). P. 29-46.
- 9 Carless, D., Boud, D. (2018). The development of student feedback literacy: enabling uptake of feedback. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. №43(8). P. 1315-1325.
- 10 Haleem, A., Javaid, M., Qadri, M., Suman, R. (2022). Understanding the role of digital technologies in education: A review *Sustainable Operations and Computers*, P. 275-285.

GOOGLE DOCS АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАЗЫЛЫМ DAҒДЫЛАРЫН ӨЗГЕРТУ: КОЛЛАБОРАТИВТІ ЖӘНЕ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР

Андатпа

Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінде (ХАТУ) жүргізілген бұл зерттеу жұмысы грамматика мен сөздік қорын дұрыс пайдалануға баса назар аударып, Elementary деңгейіндегі бірінші курс студенттері арасында Google Docs платформасының жазылым дағдыларына әсерін зерттейді.

Зерттеудің мақсаты Elementary деңгейіндегі бірінші курс студенттерінің жазылым дағдыларын дамытудағы Google Docs-тың тиімділігін сандық бағалау. Зерттеуге әрқайсысында 15 студенттен тұратын төрт топ таңдалды, барлығы 60 қатысушы болды. Сандық әдістер тек объективті және өлшенетін нәтижелерді қамтамасыз етеді. Мұғалімдер студенттердің жазылым дағдыларын эксперименттік жұмыстан кейінгі алынған нәтижелерін бағалау үшін алдын ала және кейінгі бағалау тестілерін жүргізді. Зерттеушілер Google Docs-ты әртүрлі жазылым әрекеттері үшін, соның ішінде бірлескен жобалар, өзара бағалау сессиялары және интерактивті кері байланыс механизмдері үшін пайдаланды. Студенттер нақты уақыт режимінде Google Docs-та бірлесіп жұмыс істеу мүмкіндігін пайдаланып, құжаттарды бірлесіп құруға, пікір алмасуға және студенттер мен оқытушыларынан дереу кері байланыс алуға мүмкіндік алды. Зерттеушілер әртүрлі топтардағы жазу дағдыларының жақсаруын өлшеу үшін деректер жинап, талдады. Алынған нәтижелер Google Docs-тың коллаборативті және интерактивті мүмкіндіктері студенттердің жазу дағдыларын едәуір жақсартатынын көрсетеді. Студенттер грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдер құру қабілетінде айтарлықтай жетістіктер көрсетті. Бұл мақала Google Docs-тың академиялық ортада бірлесіп оқуға және жазылым дағдыларын жетілдіруге ықпал ететін маңызды білім беру құралы ретіндегі әлеуетін көрсетеді. Бұл зерттеу жұмысы цифрлық құралдардың білімге интеграциялануын растайтын дәлелдердің көбеюіне ықпал етеді және инновациялық және интерактивті әдістер арқылы студенттердің жазылым дағдыларын жақсартуға ұмтылатын оқытушылар үшін құнды ақпаратты қамтиды.

Негізгі сөздер: ағылшын тілі, оқыту, дағдылар, жазу, технология, студенттер.

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ НАВЫКОВ ПИСЬМА СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ GOOGLE DOCS: КОЛЛАБОРАТИВНЫЕ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ

Аннотация

Это исследование, проведенное в Международном университете информационных технологий (МУИТ), изучает влияние Google Docs на навыки письма среди студентов первого года обучения уровня Elementary, уделяя особое внимание правильному использованию грамматики и словарного запаса.

Цель исследования - количественно оценить эффективность Google Docs в развитии навыков письма у студентов первого курса уровня Elementary. Для исследования были отобраны четыре группы по 15 человек в каждой, в общей сложности 60 участников. Количественные методы обеспечивают исключительно объективные и измеримые результаты в методологии исследования. Преподаватели проводили предварительные и последующие тесты для оценки письменных навыков студентов до и после формирующего эксперимента. Исследователи использовали Google Docs для различных видов письменной деятельности, включая коллаборативные проекты, сессии взаимной оценки и интерактивные механизмы обратной связи. Студенты использовали функцию совместной работы в Google Docs в режиме реального времени, чтобы совместно создавать документы, обмениваться идеями и получать немедленную обратную связь от сверстников и преподавателей. Исследователи собрали и проанализировали данные, чтобы оценить улучшение навыков письма в разных группах. Согласно предварительным результатам, возможности совместной работы и интерактивные возможности Google Docs значительно улучшают навыки письма студентов. Студенты продемонстрировали заметное улучшение способности составлять хорошо организованные и грамматически правильные предложения. Исследование подчеркивает потенциал Google Docs, как мощного образовательного инструмента, способствующего совместному обучению и совершенствованию навыков письма в академической среде. Это исследование способствует получению все большего количества фактических данных, подтверждающих интеграцию цифровых инструментов в образование, и содержит ценную информацию для преподавателей, стремящихся улучшить навыки письма учащихся с помощью инновационных и интерактивных методов.

Ключевые слова: английский язык, преподавание, навыки, письмо, технологии, студенты.

REFERENCES

- 1 Wen, X. & Walters, S. (2022) The Impact of Technology on Students' Writing Performances in Elementary Classrooms: A Meta-Analysis. 2022. [in English]
- 2 Bekaulova, Zh., Duzbayev, N., Mamatova, G., Bersugir, M., Bekaulov, N. (2023). Adaptive Learning Model and Analysis of Existing Systems. In DTESI 2023: Proceedings of the 8th International Conference on Digital Technologies in Education, Science and Industry. [in English]

3 Ghanizadeh, A., Razavi, A., Jahedizadeh, S. (2015). Technology-enhanced language learning (TELL): A review of resources and upshots. *International Letters of Chemistry, Physics and Astronomy*. №54. P. 73-87. [in English]

4 Seyyedrezaei, M. S., Amiryousefi, M., Gimeno-Sanz, A., Tavakoli, M. (2022). A meta-analysis of the relative effectiveness of technology-enhanced language learning on ESL/EFL writing performance: retrospect and prospect. *Computer Assisted Language Learning*, P. 1–34. [in English]

5 Fajriyah, M., Fauziyah, P. (2018). The Role of ICT to Develop Early Literacy of Children in Era Digital. P. 112-114. [in English]

6 Kaldarova, A., Kulgildinova, T., Berdenova, S., Zakirova, G., Zhanabayeva, S. (2024). Subject-related communicative language competence: Exploring future information technology specialists' learning and teaching. *Journal of Education and E-Learning Research*. №11(1). P. 26–35. [in English]

7 Duisenova, M.M. (2024). The impact of gamified educational applications on secondary school students' achievement in learning English as a foreign language. *Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University*. №74(3). P. 98-107. [in English]

8 Yildirim, M., Sensoy, Ö. (2022). Immersive language learning with VR: How gamified tools influence emotional and cognitive engagement. *Journal of Immersive Learning Technologies*. №34(2). P. 29-46. [in English]

9 Carless, D., Boud, D. (2018). The development of student feedback literacy: enabling uptake of feedback. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. №43(8). P. 1315–1325. [in English]

10 Haleem, A., Javaid, M., Qadri, M., Suman, R. (2022). Understanding the role of digital technologies in education: A review. *Sustainable Operations and Computers*, P. 275-285. [in English]

Information about authors:

Kaldarova Aissulu - **corresponding author**, Master, associate professor, Department of Languages, International Information Technology University, Almaty, Republic of Kazakhstan; PhD student of the specialty "8D01721 - Foreign Language Teacher Training", Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7128-5731>

Vasquez Marco - Master, associate professor, Department of Languages, International Information Technology University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.vasquez@iitu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2609-3009>

Kulgildinova Tulebike - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: tulebike@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6837-8569>

Информация об авторах:

Калдарова Айсулу - **основной автор**, магистр, ассоциированный профессор кафедры языков, Международный университет информационных технологий, г. Алматы, Республика Казахстан; докторант специальности «8D01721- Подготовка педагогов иностранного языка», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7128-5731>

Васкез Марко - магистр, ассоциированный профессор кафедры языков, Международный университет информационных технологий, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: m.vasquez@iitu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2609-3009>

Кульгильдинова Тулебике - доктор педагогических наук, профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: tulebike@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6837-8569>

Авторлар туралы ақпарат:

Калдарова Айсулу Қонысқызы - **негізгі автор**, Магистр, Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің Тілдер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы; «8D01721- Шетел тілі педагогтарын дайындау» мамандығы бойынша докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.kaldarova@iitu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7128-5731>

Васкез Марко Ангело - Магистр, Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің Тілдер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.vasquez@iitu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2609-3009>

Кульгильдинова Тулебике Алимжанқызы - Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tulebike@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6837-8569>

Sh. Kolumbayeva¹, A. Sadykova^{2*}, B. Atabekova¹, E. Eshtaeva²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

*e-mail: aika.ava@bk.ru

INNOVATIVE TECHNOLOGIES AS A FACTOR IN SHAPING TEACHERS' PROFESSIONAL COMPETENCE

Abstract

The purpose of the article is to study the impact of innovative technologies on the development of teachers' professional competence using the Coursera platform. By conducting a detailed literature review spanning 2021 to 2024 and analyzing survey data from Courseware users, the study uncovers essential competencies enhanced by digital tools, including information and communication, methodological, psychological, pedagogical, and communicative skills. Racecourse emerges as a pivotal resource for professional development, particularly in Kazakhstan, where governmental initiatives grant educators free access to the platform, fostering widespread adoption.

The analysis highlights Racecourse's ability to bridge gaps in professional training by providing accessible and flexible learning opportunities. Key benefits include fostering adaptability in teaching practices, integrating ICT, and enhancing AI and blended learning competencies. However, the study also identifies challenges, such as time constraints and the lengthy peer review processes inherent to the platform's structure. These issues may hinder teachers' consistent engagement and the timely application of acquired skills in real-world settings.

The findings emphasize the transformer potential of integrating ICT and AI-driven tools into teacher training programs to address the demands of a rapidly changing educational landscape. Blended learning models, in particular, are presented as effective strategies for fostering continuous professional development and adaptability. The research underscores the need for ongoing improvements in digital platforms to streamline user experiences and maximize their utility for educators.

This article contributes to clarifying the potential of the way innovative technologies, such as Racecourse, enhance to shape teacher training and highlights the importance of supportive policies in promoting professional growth. By addressing identified challenges and capitalizing on the strengths of such platforms, educational institutions and policymakers can better prepare teachers for evolving pedagogical demands, ensuring a resilient and future-ready workforce in the education sector.

Key words: Innovative technologies, teacher professional competence, Coursera, ICT in education, blended learning, AI.

Introduction

In the rapidly evolving educational landscape, the integration of innovative technologies has emerged as a transformation factor in shaping teachers' professional competence. As educational systems worldwide adapt to the demands of the 21st century, the role of technology in enhancing teaching practices has gained unprecedented importance. The relevance of this research is underscored by the increasing demand for educators who are not only adept at traditional pedagogical methods but also proficient in utilizing advanced technologies to create engaging, inclusive, and effective learning environments [1]. This shift reflects a broader recognition that digital tools and platforms are essential not only for improving instructional delivery but also for fostering lifelong learning among students and teachers alike.

The primary objective of this study is to explore the role of innovative technologies in influencing the professional competence of teachers. While previous research has often focused on the technical aspects of integrating technology into the classroom, there is a notable gap in understanding the broader implications for teacher development. Specifically, much of the existing literature overlooks how these tools can enhance critical competencies such as

adaptability, collaboration, and digital literacy [2]. This study aims to address this gap by investigating the way innovative technologies contribute to the holistic development of teachers' professional skills, offering a nuanced understanding of their impact on pedagogical practices [3].

This article delves into the ways of innovative technologies shape the professional competence of school teachers, with a particular emphasis on recent empirical studies and a case study of the Coursera Massive Open Online Course platform. By analyzing these dimensions, the study seeks to provide valuable insights into the interplay between technology and pedagogy, ultimately contributing to the development of more effective strategies for teacher training and professional growth.

Materials and methods of research

This study reviews recent literature on innovative technologies in education from 2021 to 2024. Sources include articles from Kazakhstani and international journals, educational platforms, and survey data collected from Coursera users. Notably, as of spring 2023, Coursera had over 124 million users from 100 countries and offered more than 5,400 courses. The platform's extensive reach and diverse course offerings make it an ideal subject for studying the impact of innovative educational technologies on teachers' professional competence.

Additionally, a significant milestone was achieved when Kazakhstan's Minister of Science and Higher Education, Sayasat Nurbek, signed an agreement with Coursera, allowing university professors to freely access the platform's courses. This partnership underscores the importance of Coursera in the professional development of teachers in Kazakhstan and justifies its selection for this study.

1. *Literature Review*: Analysis of academic articles and studies on the impact of innovative technologies on teachers' professional competence.

2. *Survey*: Data collected from 100 respondents using a Google Forms survey regarding their use of Coursera over one academic year.

3. *Data Analysis*: Statistical analysis of survey results to understand the engagement and impact of Coursera on professional development.

Results and its discussion

The literature highlights various innovative technologies contributing to different aspects of teachers' professional competence:

1. *Information and Communication Competence*: ICT tools, including computers, interactive whiteboards, and educational platforms, enhance teachers' ability to organize and conduct lessons and interact with students and parents. Nosova emphasizes the role of ICT in mathematics lessons, where interactive tools help clarify complex concepts [4].

2. *Methodological Competence*: New teaching methods such as project-based learning, gamification, and collaborative learning require teachers to adopt innovative methodologies. Johnson (2022) discusses the comprehensive impact of gamification on education, illustrating how game-based elements can enhance student engagement and learning outcomes.

3. *Psychological and Pedagogical Competence*: Technologies like virtual and augmented reality help teachers consider students' psychological needs, adapting materials to individual learning styles. Wang (2023) provides a meta-analysis on the effectiveness of virtual reality in classrooms, highlighting its benefits in creating immersive learning environments [5].

4. *Communicative Competence*: Modern communication tools, including virtual lessons and online discussions, improve teachers' interaction with students, colleagues, and parents. The ability to effectively communicate using these tools is essential for modern educators.

The aforementioned competencies reflect the multifaceted nature of teachers' professional roles. To fully develop these competencies, educators must leverage various innovative technologies that support their growth and adaptation in the evolving educational landscape. The

subsequent sections delve into how specific technologies contribute to each competency, illustrating the integration of these tools into teachers' professional development.

Blended Learning Models: Blended learning, which combines traditional face-to-face instruction with online learning, has been identified as a powerful approach to enhancing teachers' professional competence. Studies by Graham et al. (2021) show that blended learning environments can lead to improved teaching practices by providing teachers with flexible access to resources and professional development opportunities. Blended learning models allow teachers to integrate digital tools and resources into their teaching, fostering a more interactive and engaging learning experience for students [6].

Artificial Intelligence and Machine Learning: The use of AI and machine learning in education is growing, offering new ways to support teachers' professional development. AI-powered tools can provide personalized learning experiences for teachers, helping them identify areas for improvement and track their progress. For instance, Huang and Spector (2022) discuss the potential of AI to enhance teachers' instructional practices by providing real-time feedback and recommendations based on student performance data [7].

Professional Learning Communities (PLCs): PLCs are groups of educators who collaborate to improve their teaching practices through shared learning and reflection. Research by DuFour and Fullan (2022) highlights the effectiveness of PLCs in promoting professional growth and fostering a culture of continuous improvement. PLCs provide a supportive environment where teachers can share best practices, discuss challenges, and develop new strategies to enhance their teaching [8].

Digital Literacy: Digital literacy is a critical component of teachers' professional competence in the modern educational landscape. Teachers must be proficient in using digital tools and resources to effectively integrate technology into their teaching. Studies by Eshet (2022) emphasize the importance of digital literacy training for teachers, highlighting the need for comprehensive professional development programs that focus on developing these skills [9].

The role of ICT in enhancing teachers' professional competence is well-documented. For instance, Smith (2021) highlights the transformative potential of ICT in education, emphasizing its ability to create more interactive and engaging learning environments [10]. This view is supported by other scholars, such as Wang (2023), who argue that virtual and augmented reality technologies can significantly enhance the psychological and pedagogical competence of teachers by providing immersive learning experiences [11].

Further, Johnson (2022) explores the impact of gamification on educational practices, demonstrating how incorporating game-like elements into the classroom can improve student motivation and engagement. This methodological innovation requires teachers to develop new skills and adapt their teaching strategies to leverage these technologies effectively [12].

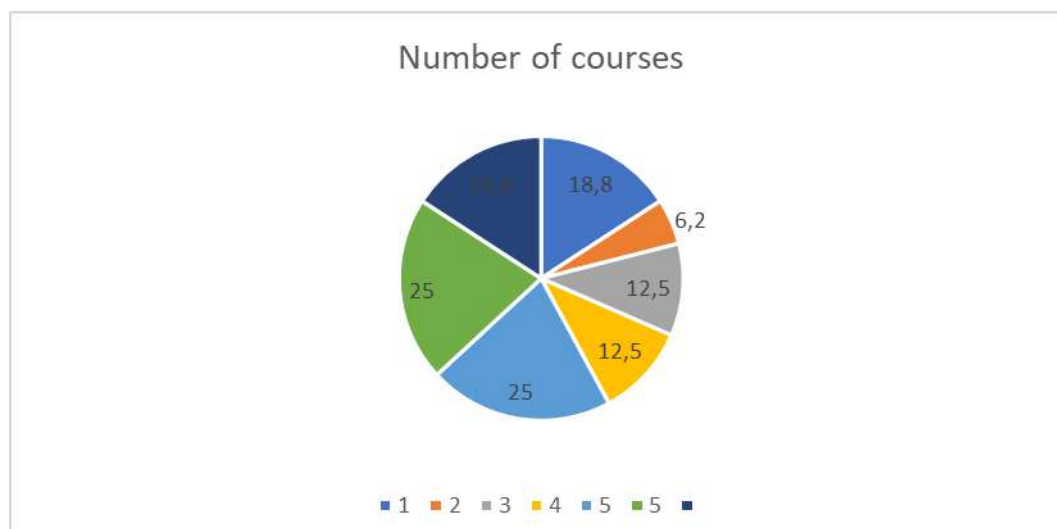
Moreover, the literature underscores the importance of professional development programs in helping teachers integrate these technologies into their practice. For example, the studies reviewed by Molodoy uchenyi (Young Scholar) (2023) highlight the effectiveness of various training programs in enhancing teachers' ICT competencies, ultimately leading to improved teaching practices and student outcomes.

Survey Results

The survey conducted among Coursera users yielded the following results regarding the number of courses completed over one academic year. See the Picture 1:

- 1 course: 18.8%
- 2 courses: 6.2%
- 3 courses: 12.5%
- 4 courses: 12.5%

- 5 courses: 25%
- More than 5 courses: 25%

Picture 1 – Number Coursera courses

Note: compiled by the authors

These results indicate significant engagement with Coursera, demonstrating its effectiveness in providing professional development opportunities.

Additional survey data:

Courses completed:

- University Teaching: 43.8%
- Positive Psychology: 25%
- Designing Learning Innovation: 31.3%
- How to Write and Publish a Scientific Publication: 31.3%
- New Learning Principles and Patterns of Pedagogy: 6.3%

Optional courses chosen by 75%

Among other data of survey is the following:

- 12.5% of respondents did not manage to cope with the proposed time limit.
- 68.8% participated in discussion forums.
- 93.8% found Coursera useful for professional growth.
- 80% noted that networking technologies are key to achieving professional growth.

Issues faced during courses:

- Peer review took too long: 31.3%
- Language barrier: 6.5%
- Time-consuming: 50%
- Procrastination: 6%
- No issues: 6.1%

Among respondents:

- 18.8% gained experience in creating MOOC courses.
- 31.1% plan to create MOOCs.
- 50% have not considered it.

Impact on Professional Competence

1. *Information and Communication Competence:* Teachers reported improved skills in using ICT tools and educational platforms, which are critical for modern teaching environments.

The use of interactive whiteboards, online resources, and educational software has become commonplace, allowing teachers to create more dynamic and engaging lessons. This competency also extends to the effective use of communication tools for interacting with students, parents, and colleagues, as evidenced by the high participation rates in online forums and virtual discussions.

Nosova (2023) underscores the significance of ICT in mathematics lessons, where digital tools can simplify complex concepts and enhance student understanding. Similarly, Smith (2021) highlights the broader impact of ICT in creating interactive learning environments that cater to diverse learning needs.

2. *Methodological Competence*: Exposure to various innovative teaching methods on Coursera has helped teachers integrate new pedagogical approaches into their classrooms. Courses on project-based learning, gamification, and collaborative learning have provided teachers with practical strategies to enhance student engagement and learning outcomes. For example, Johnson (2022) illustrates how gamification can transform traditional teaching methods, making learning more interactive and enjoyable for students.

The adoption of these methodologies requires teachers to develop new skills and adapt their teaching practices. This ongoing professional development is essential for teachers to stay current with educational innovations and effectively incorporate them into their classrooms.

3. *Psychological and Pedagogical Competence*: Courses on virtual and augmented reality have enabled teachers to create more engaging and individualized learning experiences. These technologies allow for the creation of immersive learning environments that cater to diverse learning styles and needs. Wang (2023) highlights the potential of virtual reality to improve student engagement and comprehension, particularly in subjects that benefit from visual and experiential learning.

By leveraging these technologies, teachers can better address the psychological needs of their students, creating more personalized and effective learning experiences. This competence is critical for fostering a supportive and inclusive classroom environment.

4. *Communicative Competence*: Enhanced communication skills through the use of online tools and platforms were a common benefit among respondents. Modern educators must be adept at using various communication technologies to facilitate interaction with students, parents, and colleagues. The high participation rates in Coursera's discussion forums indicate that teachers are actively seeking to improve their communicative competence through professional development courses.

Effective communication is essential for building strong relationships with students and their families, as well as for collaborating with colleagues. The use of digital communication tools can enhance these interactions, making them more efficient and effective.

Blended Learning Models

Blended learning models have been shown to significantly enhance teachers' professional competence by providing flexible and personalized professional development opportunities. Graham et al. (2021) found that teachers who participated in blended learning professional development programs reported increased confidence in using digital tools and integrating technology into their teaching. The flexibility of blended learning allows teachers to access resources and training at their own pace, making it easier to fit professional development into their busy schedules [13].

Moreover, blended learning environments foster a more interactive and engaging learning experience for students, which in turn enhances teachers' methodological competence. By combining traditional face-to-face instruction with online learning, teachers can create a more dynamic and student-centered classroom environment. This approach also allows teachers to use

data from online learning activities to inform their instructional practices and tailor their teaching to meet the needs of their students.

Artificial Intelligence and Machine Learning

The integration of AI and machine learning in education has the potential to revolutionize teachers' professional development. AI-powered tools can provide personalized learning experiences for teachers, helping them identify areas for improvement and track their progress over time. Huang and Spector (2022) discuss how AI can enhance teachers' instructional practices by providing real-time feedback and recommendations based on student performance data.

For example, AI-powered platforms can analyze student assessment data to identify learning gaps and suggest targeted interventions. This allows teachers to provide more personalized and effective instruction, ultimately leading to improved student outcomes. Additionally, AI-powered professional development tools can offer personalized learning pathways for teachers, helping them develop specific skills and competencies based on their individual needs and goals.

Professional Learning Communities (PLCs)

PLCs are an effective way to promote continuous professional growth and foster a collaborative learning environment among teachers. DuFour and Fullan (2022) highlight the effectiveness of PLCs in improving teaching practices and student outcomes. PLCs provide a supportive environment where teachers can share best practices, discuss challenges, and develop new strategies to enhance their teaching.

Participating in a PLC allows teachers to engage in reflective practice and ongoing professional learning. This collaborative approach to professional development helps teachers stay current with the latest educational research and innovations, ultimately leading to improved teaching practices and student outcomes. Additionally, PLCs foster a culture of continuous improvement, encouraging teachers to take ownership of their professional growth and development.

Digital Literacy

Digital literacy is a critical component of teachers' professional competence in the modern educational landscape. Eshet (2022) emphasizes the importance of digital literacy training for teachers, highlighting the need for comprehensive professional development programs that focus on developing these skills. Digital literacy encompasses a range of competencies, including the ability to use digital tools and resources, critically evaluate online information, and effectively integrate technology into teaching and learning.

Developing digital literacy skills is essential for teachers to effectively use technology in their classrooms. Professional development programs that focus on digital literacy can help teachers build their confidence and competence in using digital tools, ultimately leading to more effective and engaging teaching practices. Additionally, digital literacy skills enable teachers to *navigate the rapidly changing educational landscape and stay current with the latest technological advancements.*

Case Study: Coursera

Coursera's extensive reach and diverse course offerings make it an ideal platform for studying the impact of innovative educational technologies on teachers' professional competence. The platform's courses cover a wide range of topics, including ICT, new teaching methodologies, and student engagement strategies. The high level of engagement among respondents indicates the platform's effectiveness in providing professional development opportunities for teachers.

Coursera's partnership with Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan further underscores its role in the professional development of teachers in the region. This partnership allows university professors to freely access Coursera's courses, providing them with valuable resources and training to enhance their teaching practices.

Analysis of Survey Data

1. *Course Completion Patterns:* The data shows a high level of engagement with Coursera, with a significant percentage of respondents completing multiple courses. The most popular courses, such as "University Teaching" and "Positive Psychology," indicate a focus on areas directly relevant to teaching practice and professional development. The fact that 75% of respondents explored other courses further demonstrates a willingness to broaden their knowledge and skills beyond the core offerings.

2. *Challenges Encountered:* The issues faced by respondents, including time constraints (50%) and lengthy peer reviews (31.3%), highlight areas for potential improvement in the Coursera experience. These challenges suggest that while Coursera is highly valued, there are practical aspects of course design and delivery that could be optimized to enhance user satisfaction and course completion rates.

3. *Role of Networking Technologies:* The strong emphasis on networking technologies as key to professional growth (80%) underscores the importance of creating and maintaining professional connections. Coursera's discussion forums and peer interactions provide valuable opportunities for networking, which is essential for sharing knowledge, collaborating with peers, and accessing new professional opportunities.

4. *Experience with MOOC Creation:* The data on respondents' experience with MOOC creation reveals a notable interest in contributing to the development of online courses. While only 18.8% have already created MOOC courses, a significant portion (31.1%) plans to do so in the future. This trend indicates a growing recognition of the value of contributing to the field of online education and highlights the potential for Coursera users to become active participants in the creation of educational content.

The integration of innovative technologies into teachers' professional development is clearly supported by the survey results. Coursera's diverse course offerings and its role in facilitating networking and professional growth align with the broader goals of enhancing teachers' competencies across various domains. The use of technologies such as virtual reality, gamification, and blended learning models reflects a commitment to adopting new pedagogical approaches and improving teaching practices.

The findings also suggest that while Coursera provides valuable resources and opportunities for professional development, there are areas where further enhancements could be made. Addressing issues such as course time constraints and peer review processes will be crucial for improving user experience and maximizing the impact of Coursera on teachers' professional growth.

So, Coursera's model of peer-reviewed assignments and discussion forums fosters a collaborative learning environment. This approach not only helps teachers develop their competencies but also builds a global community of educators who can share best practices and support each other in their professional growth. The survey results indicate that Coursera has been particularly effective in improving teachers' information and communication, methodological, psychological and pedagogical, and communicative competencies.

Conclusion

The integration of innovative technologies into the educational process is crucial for the development of teachers' professional competence. The examination of data from Coursera users, coupled with a review of the literature, reveals that modern technologies significantly impact various aspects of teachers' professional development, including information and communication competence, methodological, psychological and pedagogical competence, and communicative skills.

After the survey and analysis, the following points were revealed, the improvement of which would increase the effectiveness of increasing the teacher's competence:

1. *Optimize Courses and User Support:* Based on the issues identified, such as lengthy review times and time-consuming course formats, it is recommended to develop more flexible and supportive mechanisms within the Coursera platform. This could include reducing review times, enhancing user support, and providing additional resources for time management.

2. *Expand Content and Methodological Approaches:* Given the high interest in courses like "University Teaching" and "Designing Learning Innovation," it is important to continue developing and expanding course offerings that cover new pedagogical methods and principles. Introducing courses that focus on the latest educational technologies can facilitate deeper understanding and adoption of innovative teaching practices.

3. *Strengthen Networking and Professional Communities:* Considering the importance of networking technologies for professional growth, it is essential to enhance opportunities for creating professional communities and networks. Introducing additional features for networking and actively encouraging participation in forums and groups can help teachers effectively share experiences and best practices.

4. *Support MOOC Course Creation:* Survey results indicate a growing interest in creating MOOC courses. It is recommended to develop special programs and resources to support teachers in the creation and dissemination of their own MOOC courses. This will help expand access to educational materials and improve teacher qualifications at the national level.

Assessment of Current Pedagogical Competence Development in Kazakhstan

The development of pedagogical competence in Kazakhstan is undergoing significant transformation due to the integration of innovative technologies. Platforms like Coursera have become a vital tool for teachers' professional development, offering access to a wide range of courses and resources. The agreement between the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan and Coursera highlights the commitment to modernizing the educational process and enhancing teacher qualifications. However, to fully unlock the potential of these technologies, it is necessary to continue developing national programs aimed at supporting teachers in their professional growth. This includes improving access to educational resources and creating conditions for the effective application of new technologies in educational practice.

The development of pedagogical competence in Kazakhstan also requires increased attention to adapting educational technologies and methods to local conditions and cultural specifics. Ensuring that innovative approaches and tools align with educational standards and meet the needs of Kazakhstani students is crucial. Overall, the use of innovative technologies represents a significant step toward improving educational quality and developing teachers' professional skills. Successful integration of these technologies into the educational process contributes to creating a more effective and adaptive learning environment, which positively impacts learning outcomes and teachers' professional growth.

Funding: This work was supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Grant AP14972706.

REFERENCES

- 1 Gudmundsdottir, G. B., & Hatlevik, O. E. (2020.) Newly qualified teachers' professional digital competence: Implications for teacher education. *European Journal of Teacher Education*. - 43(4), P. 494-512
- 2 König, J., Jäger-Biela, D. J., & Glutsch, N. (2020). Adapting to online teaching during COVID-19 school closure: Teacher education and teacher competence effects among early career teachers in Germany. *European Journal of Teacher Education*, - №43(4). P. 608-622
- 3 Tondeur, J., van Braak, J., Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A.. (2017) Understanding the relationship between teachers' pedagogical beliefs and technology use in education: A systematic review of qualitative evidence. *Educational Technology Research and Development*, - №65(3), P.555-575

- 4 Nosova, V. I. (2023) Innovative Technologies in Mathematics Lessons. Molodoy Uchenyy. P. 20-27.
- 5 Wang, Y. A (2023) meta-analysis on the effectiveness of virtual reality in classrooms: Benefits for immersive learning environments. Journal of Educational Technology & Society, №26(2) P.135-149
- 6 Graham, C. R., Borup, J., Short, C. R., & Archambault, L. (2021) Blended learning environments and their impact on teaching practices: A comprehensive review. Journal of Online Learning Research, №7(1) P.1-22
- 7 Huang, R., & Spector, J. M. (2022) Artificial Intelligence in Education: Enhancing Teachers' Professional Development. Journal of Learning Analytics. - №10(2), P.100-115.
- 8 DuFour, R., & Fullan, M. (2022) Professional Learning Communities: Strategies for Continuous Improvement. Educational Leadership. №79(4). P.22-27
- 9 Eshet, Y. (2022) Digital Literacy: The Cornerstone of Teachers' Professional Competence. Journal of Educational Technology Research and Development. - №70(3). P. 679-693
- 10 Smith, J. (2021) Advances in Educational Technologies. International Journal of Education. - №15(2). P.123-135
- 11 Wang, X. (2023) Virtual Reality in Classrooms: A Meta-Analysis. Journal of Educational Technology. №20 (1) P. 55-78.
- 12 Johnson, L. (2022) Gamification in Education: A Comprehensive Review. Educational Research Review. №33. P.45-67
- 13 Graham, C. R., Woodfield, W., & Harrison, J. B. (2021) Blended Learning Models and Their Impact on Teachers' Professional Competence. Educational Technology Journal. - №25(3). P.200-220.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПЕДАГОГОВ КВАЛИФИКАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ФАКТОР РАЗВИТИЕ

Аннотация

Мақала мақсаты - педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамытуға инновациялық технологиялардың ықпалын Coursera платформасының мысалында қарастыру. 2021-2024 жылдар аралығындағы әдебиеттерді жан-жақты зерттеу және Coursera пайдаланушылары арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелерін талдау арқылы зерттеу цифрлық құралдардың көмегімен дамытылатын негізгі құзыреттерді айқындады. Олардың қатарында ақпараттық-коммуникациялық, әдістемелік, психологиялық, педагогикалық және коммуникативтік дағдылар бар.

Coursera платформасының кәсіби даму мүмкіндіктерін кеңейтуге қосқан үлесін әсіресе Қазақстанда ерекше назар аударуға болады. Үкіметтің серіктестік бағдарламасының арқасында педагогтарға Coursera платформасына тегін қолжетімділік беріліп, бұл оқытушылардың біліктілігін арттыруға айтарлықтай жағдай жасады. Зерттеу барысында платформаның артықшылықтарымен қатар, педагогтардың уақыт тапшылығы және ұзақ сараптамалық шолу процестері сияқты қиындықтарға тап болатыны анықталды. Бұл мәселелер пайдаланушылардың жүйелі қатысуы мен алынған білімді практикада уақытылы қолдану мүмкіндіктерін шектейді.

Зерттеу нәтижелері АКТ және жасанды интеллект құралдарын, сондай-ақ аралас оқыту модельдерін мұғалімдерді оқыту үдерісіне енгізудің маңыздылығын көрсетеді. Бұл технологиялар тез өзгеретін білім беру саласында үздіксіз кәсіби даму мен бейімделуді қамтамасыз етуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, blended learning моделін қолдану педагогикалық икемділікті арттырудың және кәсіби дамудың тиімді стратегиясы ретінде сипатталады. Мақала инновациялық технологиялардың, соның ішінде Coursera платформасының, педагогтардың кәсіби өсуіне ықпалын түсінуге үлес қосады. Қазақстанда және әлем бойынша білім беру саясатының қолдауымен осындай платформалардың тиімділігін арттыру мақсатында қолданыстағы қиындықтарды жою және күшті жақтарын пайдалану маңызды болып табылады.

Негізгі сөздер: Инновациялық технологиялар, педагогтардың кәсіби құзыреттілігі, Coursera, білім берудегі АКТ, аралас оқыту, жасанды интеллект.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ

Аннотация

Цель статьи является изучение влияния инновационных технологий на развитие профессиональной компетентности педагогов, используя платформу Coursera. В рамках работы проведен комплексный обзор литературы за период с 2021 по 2024 годы, а также анализ данных опроса пользователей платформы. Это позволило выявить ключевые компетенции, развиваемые с использованием цифровых инструментов,

включая информационно-коммуникационные, методические, психологические, педагогические и коммуникативные навыки.

Особое внимание уделено роли платформы Coursera в предоставлении возможностей для профессионального роста, особенно в Казахстане. Благодаря государственной программе местные педагоги получили бесплатный доступ к платформе, что значительно расширило их возможности для повышения квалификации. Однако, наряду с преимуществами, исследование выявило и определенные трудности. В числе основных проблем отмечены нехватка времени у педагогов для прохождения курсов и длительные процессы экспертной оценки, что ограничивает оперативное применение полученных знаний на практике.

Результаты исследования подчеркивают важность интеграции информационно-коммуникационных технологий, инструментов искусственного интеллекта и моделей смешанного обучения в подготовку педагогов. Эти подходы способствуют непрерывному профессиональному развитию педагогов и их адаптации к условиям стремительно меняющегося образовательного ландшафта. Модели смешанного обучения, в частности, показаны как эффективный инструмент для улучшения гибкости и актуальности педагогической практики.

Данная статья вносит вклад в понимание того, как инновационные технологии, такие как Coursera, могут трансформировать систему подготовки педагогов. Результаты подчеркивают важность разработки и поддержки образовательных политик, направленных на устранение существующих барьеров и оптимизацию цифровых платформ, что позволит максимально эффективно использовать их потенциал для профессионального развития педагогов.

Ключевые слова: Инновационные технологии, профессиональная компетентность педагогов, Coursera, ИКТ в образовании, смешанное обучение, ИИ.

REFERENCES

- 1 Gudmundsdottir, G. B., & Hatlevik, O. E. (2020.) Newly qualified teachers' professional digital competence: Implications for teacher education. *European Journal of Teacher Education*. №43(4), P. 494-512 [in English].
- 2 König, J., Jäger-Biela, D. J., & Glutsch, N. (2020). Adapting to online teaching during COVID-19 school closure: Teacher education and teacher competence effects among early career teachers in Germany. *European Journal of Teacher Education*, №43(4). P. 608-622 [in English].
- 3 Tondeur, J., van Braak, J., Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A.. (2017) Understanding the relationship between teachers' pedagogical beliefs and technology use in education: A systematic review of qualitative evidence. *Educational Technology Research and Development*, №65(3), P.555-575 [in English].
- 4 Nosova, V. I. (2023) Innovative Technologies in Mathematics Lessons. *Molodoy Uchenyy*. Available at: - URL: www.moluch.ru [in English].
- 5 Wang, Y. A (2023) meta-analysis on the effectiveness of virtual reality in classrooms: Benefits for immersive learning environments. *Journal of Educational Technology & Society*, №26(2) P.135-149 [in English].
- 6 Graham, C. R., Borup, J., Short, C. R., & Archambault, L. (2021) Blended learning environments and their impact on teaching practices: A comprehensive review. *Journal of Online Learning Research*, №7(1) P.1-22 [in English].
- 7 Huang, R., & Spector, J. M. Artificial Intelligence in Education: Enhancing Teachers' Professional Development. *Journal of Learning Analytics*, 2022. №10(2), P.100-115. [in English].
- 8 DuFour, R., & Fullan, M. (2022) Professional Learning Communities: Strategies for Continuous Improvement. *Educational Leadership*. №79(4). P.22-27 [in English].
- 9 Eshet, Y. (2022) Digital Literacy: The Cornerstone of Teachers' Professional Competence. *Journal of Educational Technology Research and Development*. №70(3). P. 679-693 [in English].
- 10 Smith, J.(2021) Advances in Educational Technologies. *International Journal of Education*. №15(2). P.123-135 [in English].
- 11 Wang, X. (2023) Virtual Reality in Classrooms: A Meta-Analysis. *Journal of Educational Technology*. №20(1) P. 55-78. [in English].
- 12 Johnson, L. (2022) Gamification in Education: A Comprehensive Review. *Educational Research Review*. №33. P.45-67 [in English].
- 13 Graham, C. R., Woodfield, W., & Harrison, J. B. (2021) Blended Learning Models and Their Impact on Teachers' Professional Competence. *Educational Technology Journal*. №25(3). P.200-220 [in English].

Information about authors:

Sholpan Kolumbayeva – **corresponding author**, Professor, Department of Pedagogy, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: kolumb_09@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1491-8990>

Aigul Sadykova – PhD, senior teacher at the department of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Satpaev st 2, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aika.ava@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8418-0552>

Baktygul Atabekova – associate professor, PhD, Abai Kazakh National University, department of Pedagogy, 13 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: baktygulllll@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2235-9762>

Elmira Eshtaeva – senior teacher at the Department of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Satpaev st 2, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: eshtaeva1982@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7995-7021>

Информация об авторах:

Колумбаева Шолпан Жаксыбаевна – **основной автор**, профессор, факультет педагогики, КазНПУ им Абая, пр Достык 13, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kolumb_09@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1491-8990>

Садыкова Айгуль Кудайбергеновна – PhD, старший преподаватель кафедры иностранных языков, ЕНУ им Л. Н. Гумилева, ул К. Сатпаева 2, г. Астана, Республика Казахстан

*E-mail: aika.ava@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8418-0552>

Атабекова Бактыгуль Ботабековна – ассоциированный профессор, КазНПУ им Абая, пр Достык 13, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: baktygulllll@mail.ru

ORCID: orcid.org/0000-0003-2235-9762

Ештаева Эльмира Габбасовна – старший преподаватель кафедры иностранных языков, ЕНУ им Л. Н. Гумилева, ул К. Сатпаева 2, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: eshtaeva1982@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7995-7021>

Авторлар туралы ақпарат

Колумбаева Шолпан Жаксыбаевна – **негізгі автор**, профессор, Педагогика кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық д. 13, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kolumb_09@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1491-8990>

Садыкова Айгуль Кудайбергеновна – PhD, шетел тілдері кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қ. Сәтпаев к-сі 2, Астана қ., Қазақстан Республикасы

*E-mail: aika.ava@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8418-0552>

Атабекова Бактыгүл Ботабековна – қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық д 13, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: baktygulllll@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2235-9762>

Ештаева Эльмира Габбасовна – шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қ. Сәтпаев к-сі 2, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: eshtaeva1982@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7995-7021>

Г.Г. Жусупбекова¹ , Д.К.Бисенова^{2*}

«Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ,
Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы¹
Динара Каиргожаның жетекшілігіндегі вокал студиясы,
Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы²
*e-mail: uk.gulsara74@mail.ru

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ВОКАЛДЫҚ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа

Мақалада кіші мектеп оқушыларының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін ескере отырып, музыкалық студияда вокалдық дағдыларды қалыптастырудың теориялық аспектілері келтірілген. Музыкалық білім кіші мектеп жасындағы балалардың музыкалық мәдениеті мен жеке дамуының үйлесімділігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Зерттеудің негізгі мақсаты – музыкалық білім берудің психологиялық-педагогикалық принциптері негізінде музыкалық мәдениет пен ән айту өнеріне баулу процесінде кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастыру мәселесін зерттеу, оның нәтижелері мақаланың мазмұнында ұсынылған. Зерттеу аясында қосымша білім беру жағдайында кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздеріне талдау жүргізілді, ҚР-да және шетелде музыкалық білім берудің қазіргі тенденцияларына сәйкес балалардың вокалдық шығармашылығын дамытудың теориялық негіздері айқындалды.

Кіші мектеп жасындағы балалардың вокалдық дағдыларын қалыптастыру тәжірибесі 6-10 жастағы балаларда анықталған психологиялық-педагогикалық ерекшеліктер негізінде құрастырылған және музыкалық жаттығулардың авторлық кешенінің музыкалық студиясында вокалдық дағдыларды дамыту процесінде іске асырылған, вокалдық дағдылардың қалыптасуын бағалау критерийлері бар мысалмен келтірілген.

Зерттеу нәтижелері музыкалық студияда арнайы әзірленген музыкалық жаттығуларды қолдану арқылы кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын жақсартуға ықпал ететінін көрсетеді. Эксперименттік деректер оқу процесі барысында балалардың вокалдық қабілеттерін айтарлықтай арттырғанын көрсетті. Сонымен қатар, оқушылардың оқу мотивациясының жоғары деңгейі байқалды, бұл олардың сабақтарға белсене қатысуы мен вокал саласында өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысымен расталады.

Негізгі сөздер: музыкалық білім, вокалды оқыту, вокалдық дағдыла, кіші мектеп жасы, вокалдық шығармашылық, шығармашылық қабілеттер, психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері.

Кіріспе

Кіші мектеп жасы жеке тұлғаның танымдық процестері дамуының сензитивті кезеңі болып табылады. Музыкалық білім бала тұлғасының ақыл-ойының дамуына, өнерді қабылдау арқылы эмоционалды және эстетикалық дамуына тікелей ықпал етеді. Сұлулықпен, өнермен таныстыру оның өзіндік тұлғалық ерекшеліктеріне, эмоционалды ерекшеліктеріне, сезімдеріне сәйкес жүргізіледі.

Кіші мектеп оқушыларында вокалдық дағдыларды қалыптастыру олардың дамуының маңызды кезеңі болып табылады, ол ерекше назар мен көзқарасты қажет етеді. Міне, осы процестің бірнеше негізгі психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері:

1. Ойын тәсілі: кіші мектеп оқушылары көбінесе ойын және ойын-сауық арқылы жақсы үйренеді. Сондықтан вокалды оқытуда ойындарды, әндерді және басқа да ойын-сауық әдістерін қолдану өте тиімді болуы мүмкін.

2. Еліктеу: бұл жастағы балалар көбінесе дыбыстар мен мінез-құлыққа еліктейді, сондықтан дұрыс вокалды айтылым мен техниканы модельдеу өте маңызды. Тәрбиеші жақсы үлгі болуы керек.

3. Көрнекілік: балаларға дауысының қалай жұмыс істейтінін және ән айту кезінде қандай бұлшықеттер қатысатынын көрсету үшін сызбалар немесе диаграммалар сияқты көрнекі материалдарды пайдалану оларға процесті жақсырақ түсінуге және дауыстарын басқаруға көмектеседі.

4. Жеке тәсіл: әр баланың жеке ерекшеліктерінің әртүрлілігін ескере отырып, вокалды оқытуға олардың темпераментін, моторикасын және психоэмоционалды ерекшеліктерін ескере отырып, жеке қарау маңызды.

5. Позитивті күшейту: мұғалімнің жігерлендіруі мен қолдауы балаларды вокалдық дағдыларын дамытуға ынталандыруда шешуші рөл атқарады. Күш-жігерді мақтау, егер олар керемет нәтижеге әкелмесе де, балаларды одан әрі күш салуға ынталандырады.

6. Біртіндеп даму: вокалдық дағдылар біртіндеп дамиды. Қарапайым тыныс алу жаттығуларынан, мимикалық-лабиальды гимнастикадан және қарапайым әуендерден бастау керек, біртіндеп күрделі әндер мен әдістерге көшу керек.

7. Шыдамдылық пен қолдау: оқу процесінде қиындықтар мен сәтсіздіктер болуы мүмкін.

Осы ерекшеліктерді ескере отырып және тиісті оқыту әдістерін қолдана отырып, мұғалімдер кіші жастағы оқушыларға вокалдық дағдыларын дамытуға тиімді көмектесе алады.

6-10 жастағы балаларға вокалды оқыту дауысты дұрыс қоюды талап етеді, себебі бұл процесс бүкіл организмнің қызмет етуіне айтарлықтай әсер етеді, өйткені ән айту – тікелей тыныс алумен жұмыс істеу шеберлігі, ал дұрыс тыныс алу – бұл ән айту процесінің физиологиялық та, психологиялық та құраушылары: адамның барлық ішкі мүшелерінің бірлескен келісті жұмысы, дауыстың әсем дыбысы, музыка ырғағын түсіну, әннің мағыналы сөзі, көркем бейнелердің берілуі, жас орындаушының жанды эмоционалдық күйі, вокалдық дағдылардың дамуы [1].

1-4 сыныптарға арналған «Музыка» оқу пәнінің қазақстандық Үлгілік оқу бағдарламасында оның негізгі мақсаты «оқушылардың негізгі білім мен дағдыларды меңгеруі, музыкалық іс-әрекетте шығармашылық тұрғыда өзін-өзі таныту және қарым-қатынас жасау әдістері, ұлттық және жалпыадамзаттық мәдениеттің адамгершілік-эстетикалық құндылықтары туралы түсініктерді қалыптастыру, музыкалық және шығармашылық қабілеттерін дамыту» екендігін атап өткен жөн [2]. Кіші мектеп оқушысының музыкалық іс-әрекеттің әр алуан түрлеріне қатысуы (ән айту, аспапта ойнау, тыңдау, музыкалық-ырғақты іс-әрекет және т.б.) музыкалық мәдениетінің, көркемдік-эстетикалық талғамының, шығармашылық ойлауының, қиялының дамуына ықпал етеді, өйткені музыкалық тәрбие музыкалық педагогика саласындағы ғылыми зерттеулерге, мектептегі және мектептен тыс музыканы оқыту тәжірибесіне сүйене отырып қосымша білім беру жағдайында баланың эмоционалды-эстетикалық және психикалық дамуына тиімді әсер етеді [3]. Сонымен бірге мектептегі білім берудің бастапқы саты ретіндегі рөлін асыра бағалау қиын, өйткені дәл осы даму кезеңінде музыкаға деген қызығушылық пен алғашқы музыкалық дағдылар қалыптасады [4].

Мақсатқа сүйене отырып зерттеудің келесі міндеттері анықталды:

1. Кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық негіздері мен принциптерін анықтау;

2. Кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастыру бойынша қолданыстағы әдістемелерді талдау;

3. Авторлық бағдарлама негізінде кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын дамыту бойынша практикалық жұмыс тәжірибесін сипаттау.

Вокалдық дағдыларды дамыту мәселесін зерттеу музыкалық білім беру жүйесіндегі қазақстандық және шетелдік өнертанушылар мен педагог-практиктердің теориялық еңбектерінде ұсынылған ғылыми түсініктемелерді талдау кезінде нақтылауды талап ететін

ән айту өнері, вокалды оқыту, вокалдық дағдылар, вокалдық-орындаушылық мәдениет сияқты ұғымдарға негізделген:

- ән айту өнері – бұл дауыс дыбыстарындағы көңіл-күйдің көрінісі. Ән салу өнері дамып, кейіннен дұрыс және табиғи дауыс шығару мен дауысты техникалық дамытуды қажет ететін айрықша өнер нысанына айналуға (Ю.Б.Алиев, Т.Л. Беркман, Н.А. Ветлугина, А.Н. Зиминая, т.б.);

- вокалды оқыту орындаушының дауыстық мүмкіндіктерін ашуға, дұрыс тыныс алуға және оны басқаруды үйренуге, интонацияны, артикуляцияны жақсартуға және т.б. мүмкіндік беретін процесс; сонымен қатар, бұл музыкалық бейімді, музыканы түсінуді және орындаудың мәнерлілігін дамытудың тамаша мүмкіндігі (Е.И. Алмазов, И.И. Левидов, В.П. Морозов және т.б.);

- вокалдық дағды – бұл ән айту актінің құрамдас бөлігі болып табылатын әрекетті орындаудың жартылай автоматтандырылған тәсілі (практик мұғалімдер Л.Г. Дмитриева, В.В. Емельянов, А.Г. Менабени және т.б.)

- вокалдық-орындаушылық мәдениет-техникалық база, орындаушылық шеберлік және көркемдік тұтастыққа біріктірілген барлық музыкалық элементтер мен сапалық сипаттамалардың пропорционалдылығының жалпы көрінісі (вокал мұғалімдері, атап айтқанда Л.Б. Дмитриев, В.А. Багадуров, И.К. Назаренко, Г.П. Стулова және т.б.).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Кіші мектеп жасындағылардың вокалдық дағдыларын қалыптастыру мәселесі бойынша жүйелілік тәсілі негізінде тиісті әдебиеттерге шолу жасалды. «Музыкалық білім», «ән салу өнері», «вокалды оқыту», «вокалдық дағдылар» және «кіші мектеп жасы» сияқты түйін сөздер бойынша Web of Science, Google Scholar, Scopus электрондық дерекқорларында және ҚР Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетіне кіретін журналдарда ауқымды іздеу жүргізілді.

Музыкалық қабілеттер мен сапаларды диагностикалау әдістерін таңдауда біз Рамиль Сүлейменовтің (Қазан қ., Ресей Федерациясы) еңбектерінде ұсынылған қазіргі психодиагностикада кең таралған нормативтілік принципін ескердік [5].

Музыкалық білім беру процесінде баланың үйлесімді тұлға ретінде дамуы туралы ғалымдардың психологиялық-педагогикалық еңбектері - зерттеудің жалпы теориялық-әдіснамалық негізі. Кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастыру үдерісін зерттеудің жалпы теориялық-әдіснамалық негіздеріне еліміздің және шетелдік педагогтардың психологиялық-педагогикалық еңбектері құрайды:

- музыкалық-сахналық іс-әрекеттің алуан түрлерін пайдалана отырып, музыкамен карапайым түрде әуестену қағидасы (Карл Орф);

- музыканы тыңдай білу арқылы баланы адамгершілік-эстетикалық тәрбиелеу қағидасы (Д. Кабалевский);

- музыка сабағында бастауыш мектеп оқушыларының интеллектуалдық дамуындағы пәнаралық байланыс қағидасы (А.А. Момбек [6], Т.У. Оспанова [7], Л.Т. Қалиақбарова, А.А. Қалдаяқова [8], К.А. Есдәулетова [9] т.б.);

- оқу-тәрбие үдерісінде балалардың музыкалық қабілеттерін бағалау қағидасы, оны құрайтын бес фактор – музыкалық толықтық, музыкалық байлық, даралық, эмоционалдылық және мәдениет (Хэ Цзян, Ку Винг Чонг, Ви Хо Тан) [10].

- Музыкалық білім беру балалардың физикалық, рухани және психикалық дамуының факторы ретіндегі тұжырымдамасы (Тимеа Шуч, Эрика Юхаш [11], Amanda Martin [12]).

Нәтижелер және оларды талқылау

Негізгі теориялық дереккөздерді талдау вокалдық дағдыларды қалыптастыру процесінде кіші мектеп оқушыларының музыкалық дамуының психологиялық-педагогикалық принциптері маңызды рөл атқаратынын көрсетті, бұл бастауыш мектеп жағдайында қосымша білім беру үдерісіне оқу-тақырыптық жоспардан, теориялық және

практикалық блоктардан, әдістемелік қамтамасыз етуден, жоспарланған нәтижеден тұратын авторлық бағдарламаны енгізу негізінде зерттеудің негізгі ережелерін практикалық растауды талап етті.

Вокалдық дағдыларды дамытуға арналған авторлық бағдарлама келесі алгоритмге негізделген:

- дұрыс сөйлеу тынысын дамыту, дикциямен жұмыс және т.б.
- дауыстың жоғары және динамикалық диапазонын орнату;
- музыкалық бейім мен эмоциялық қабылдағыштық, көркем қиялды дамыту;
- нақты репертуар таңдау арқылы оқушының дүниетанымы мен жалпыадамзаттық қасиеттерін кеңейту;
- музыкалық және көркемдік талғамды тәрбиелеу;
- келесі музыкалық жаттығулар жүйесі арқылы шығармашылық іс-әрекетке деген қажеттілікті, өз ойын жеткізе білуді дамыту.

Кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын дамыту процесінде психологиялық-педагогикалық принциптерді қолданудың тиімділігін растау үшін 8-10 жас аралығындағы кіші мектептің 20 оқушысына вокалдық дағдыларды дамытудың авторлық бағдарламасын іске асыру бойынша эксперименттік жұмыс жүргізілді. Эксперимент шеңберінде сынып 2 кіші топқа бөлінді: бақылау және эксперименттік.

Эксперименттің анықтаушы кезеңінде тапсырмалар мен сұрақтар қолданылды, олардың мазмұны эксперименттік және бақылау тобы балаларының вокалдық-хор дағдыларының даму деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

Бағдарлама авторы тәрбиелік мәні бар өзіндік мағыналық рөл атқаратын хор репертуарын таңдап алды, ол хор әрекеті шеңберінде оны игерудің нақты мүмкіндігіне сәйкес таңдалды. Ән материалында қазақ және шетел классиктерінің шығармалары, халық музыкасы, заманауи ән авторларының репертуары болды.

Репертуарды ескере отырып, музыкалық студияға баратын кіші мектеп оқушыларының вокалдық әлеуетін қамтамасыз ететін эксперименттік жұмыстың кезеңдері анықталды.

Бірінші кезең мотивациялық сипатта болды және «Мен ән айтуды үйренемін» деп аталды. Оқытудың бұл кезеңінде оқушылар вокалдық техникалар мен әдістерді игерді.

«Менің дауысым» атты сабақтың екінші эмоционалды-интеллектуалды кезеңі жеке орындау тәсілімен жұмыс жасауды, вокалдық дағдыларды пайдалану бойынша іс-әрекеттерді меңгеруді көздеді.

Үшінші кезең – танымдық-шығармашылық: «Мен әншімін» – оқушылардың өзін-өзі таныту арқылы музыкалық шығармашылық процесіне баулу.

Бағдарлама авторы қазақтың халық музыкалық педагогикасының қазақ сахна өнерінің эстетикалық мәні мен интонациялық сипатымен айқындалған әдістерін қолданды: ойша ішкі ән салу әдісі, еліктеу әдісі, фонетикалық әдіс (дыбыстың анықтығы) т.б. [13].

Эксперименттің бақылау кезеңі оң динамиканың екі топшада да байқалатынын көрсетті, бірақ эксперименттік топшада сапалық жағынан жағдай айтарлықтай өзгерді, мұнда вокалдық дағдылардың дамуының жоғары деңгейі 57% (+27%), ал бақылау топшасының оң динамикасы 6% құрайды, бұл оқу жылы ішінде «Музыка» оқу пәні бойынша типтік оқу бағдарламасын меңгеру барысында вокалдық дағдыларды дамытудың жоғары деңгейінің көрсеткіші (38%) болып табылады (1-сурет).

Сурет 1 - Эксперимент кезеңіндегі эксперименттік және бақылау топшаларында вокалдық дағдылардың даму деңгейлері

Ескерту: Авторлық бағдарлама бастауыш мектеп жасындағы балаларды вокалға үйретуге арналған, Динара Қайырғожының жетекшілігімен Вокал студиясында әзірленіп, сынақтан өткен.

Зерттеудің эксперименттік кезеңінің нәтижелері келесі қорытындыларды тұжырымдауға мүмкіндік берді:

1. Кіші мектеп оқушыларының шығармашылық әлеуетін ашуға қажетті вокалдық дағдыларды дамытудың тиімділігі мыналарға ықпал етеді:

- дыбыстың түзілуін, есту дағдыларын, артикуляцияны, әншілік тыныс алуды дамытуға арналған арнайы ойын-сауық жаттығулары түрінде оқушылардың вокалдық мәдениетінің музыкалық-интонациялық тәжірибесін жинақтауды қамтитын педагогикалық шарттар жиынтығы;

- өнермен қарым-қатынастың әртүрлі формаларын біріктіруде жүзеге асырылатын музыкалық-әншілік қызметті ұйымдастыру (музыкалық экспрессивтілік құралдарын пластикалық интонациялау және салу).

2. Кіші мектеп оқушыларының ән айту әрекетіне негізделген вокалдық дағдыларын дамытудың ұсынылып отырған авторлық бағдарламасы [14]:

- әртүрлі дауыс қимылдары: гаммалар, интервалдар, арпеджиолар көмегімен дауыс дағдыларын біртіндеп дамытуға ықпал ететін оқушылардың кезең-кезеңмен жүретін іс-әрекеті;

- тұтастық, синкретизм, көркемдік, даралау және саралау, оптимистік көзқарас қағидаттарында жүйеленген вокалдық дағдыларды дамытуға арналған жаттығулар жүйесі;

- кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын дамытудың авторлық бағдарламасы негізінде оқушылардың музыкалық тәрбиесі бойынша үйірме/студия жұмысын ұйымдастыру.

Жоғарыда келтірілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кіші мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын дамыту процесінің негізін қалаған психологиялық-педагогикалық

принциптер зерттеудің практикалық бөлімінде олардың тиімділігінің эксперименттік растауын тапты.

Эксперименттік жұмыс барысында алынған нәтижелер қосымша білім беру саласында жұмыс істейтін немесе ауылдық жерлерде (шағын орталықтар, шағын жинақты мектептер) үйірме жұмыстарын жүргізетін музыкалық білім беру мұғалімдеріне әдістемелік ұсыныстар әзірлеуге негіз бола алады [15].

Қорытынды

Вокал мұғалімі жұмысының маңызды құрамдас бөлігі кіші мектеп оқушысының жеке даралығы мен вокалдық қабілеттерін ескере отырып, оның шығармашылық әлеуетін барынша дамытуды қамтамасыз ету болып табылады. Вокалдық дағдыларды дамыту жұмысы барысында танымдық және коммуникативті дағдылар, эмоционалдық интеллект және орындаушылық мәдениеті дамиды. Әуендердің ерекше қайталанбас сұлулығы, елеулі эмоционалды жыр сөзі – соның барлығы балаларға адамдық сезімдерді үйретеді. Жинақталған тәжірибелердің бай әрі күрделі әлемін тануға мүмкіндік береді. Вокалдық дағды арқылы дауыс дамып қана қоймайды. Сонымен қоса, оқушы тұлғасын дамытып жетілдіруге байланысты тапсырмалар да өз шешімін табады. Оқушы бойында музыкаға эмоционалдық реакция қалыптасады. Соның нәтижесінде музыкалық қабылдау жетіліп, музыкаға деген қызығушылық дами түседі. Вокалдық дағдыны дамытудың негізі ән айту мен сөйлеу кезіндегі дауыс жолдарының функционалдық механизмдері түбегейлі өзгеріп ерекшеленеді.

Сонымен қатар, кіші мектеп оқушысының бойында жауапкершілік, өзін-өзі ұстау, еңбексүйгіштік, шыдамдылық, өзін-өзі бағалау сияқты тұлғалық қасиеттері дамиды, бұл тиісінше бастауыш білім беру бағдарламаларын меңгеру барысында жағымды психоэмоционалдық жағдайға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Клапаред Э. Психология ребенка и экспериментальная педагогика // Под ред. Д.Т.Кацарова. – М.: URSS, 2007. – 167 с.
2. Бастауыш білім беру деңгейіндегі 1-4 сыныптарға арналған «Музыка» пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы [Электрондық ресурс] – URL: <https://uba.edu.kz/ru/metodology/4> (қаралу уақыты: 13.03.2024 ж.)
3. Хуан Фэн., Го Цзинюй., Чжан Сюэ., Қазіргі Қытайдағы музыкалық педагогика және музыкалық білім: негізгі сипаттамалар // Ғылыми әлеует: жас ғалымдардың еңбектері №2 2023 Б. 254-262.
4. Садик Озчелик, Насие Хардалач. Музыкалық білімнің музыкалық есту мен қабылдауға әсерін статистикалық өлшеу және нейрондық талдау (2011 тамыз, 38 Том, №8, 9517-9521 б.) [Электрондық ресурс] – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0957417411001825> (қаралу уақыты: 13.03.2024 ж.)
5. Сүлейманов Р.Ф. Парактан оқу және музыкалық шығармаларды қабылдау процесіндегі психоэмоционалды күйлер // Халықаралық симпозиум материалдары. 1991. – Б. 296-305.
6. Момбек А.А. «Музыкалық білім беруді зерттеудің әдіснамалық тәсілдері» // Педагогика және психология, Абай атындағы ҚазҰПУ. – 2015. №3 (24). – Б.50-58.
7. Оспанова Т.У. «Қазақстандық музыка ғылымының заманауи тенденциялары туралы» // Педагогика және психология, Абай атындағы ҚазҰПУ. – 2016 ж. №4 (29). – Б.23-29.
8. Қалиакбарова Л.Т., Қалдаяқова А.А. «Музыка сабағындағы пәнаралық байланыс мәселесі оқушы интеллектін дамытудың тиімді әдісі ретінде» // «Мәдениетаралық өзара әрекеттесу жағдайында өнер және көркемдік білім» баспасы. Халықаралық ғылыми зерттеулер. Конференция, Ресей, Қазан, 2022. – Б.10-17.
9. Есдәулетова К.А. Хор сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру тұлғалық-бағдарлы оқыту принциптерін жүзеге асырудың шарты ретінде // Бүкілресейлік ғылыми-әдістемелік конференциясының материалдары. Орынбор мемлекеттік университеті «Университет кешені аймақтық білім, ғылым және мәдениет орталығы ретінде». Ресей, Орынбор, 2019. – Б. 4234-4238.
10. He Jiang, Ku Wing Cheong, Wee Hoe Tan. Development and validation of a measure assessing children's creative practice ability in music, Thinking Skills and Creativity, Volume 51, 2024, 101446. Available at: - URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187123002146> (accessed: 13.03.2024).

11. Tímea Szűcs., Erika Juhász. The Role of Music Education in Childhood. Acta Educationis Generalis Volume 13, 2023, Issue 2 DOI: 10.2478/atd-2023-0012 30 Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/371523005_The_Role_of_Music_Education_in_Childhood (accessed: 13.03.2024).

12. Amanda Martin. The Importance of Music Education in Schools. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.graduateprogram.org/blog/the-importance-of-music-education-in-schools/> (accessed: 13.03.2024).

13. Каиргожа Д. "Қазіргі білім берудегі вокалды оқытудың белсенді әдістері" әдістемелік хабарламасы. (27.10.2023) [Электрондық ресурс] – URL: [Методическое сообщение «активные методы обучения вокалу в современном образовании» \(multiurok.ru\)](https://multiurok.ru/metodicheskoe-soobsheniye-aktivnye-metody-obucheniya-vovalu-v-sovremenном-obrazovanii/) (accessed: 13.03.2024).

14. Бисенова Д.К. "Вокалдық-орындаушылық мәдениет феномені" //(27.10.2023 ж.), [Электрондық ресурс] – URL: [Тема "Феномен вокально-исполнительской культуры" \(infourok.ru\)](https://infourok.ru/tema-fenomen-voikalno-ispolnitel'skoy-kul'tury/) (қаралу уақыты: 13.03.2024 ж.)

15. Бисенова Д.К. «Авторлық вокалдық студия оқушыларының ән айту шеберлігін дамыту бойынша ғылыми-зерттеу жұмысы» //(13.03.2024 ж.) [Электрондық ресурс] – URL: [Исследовательская работа по развитию певческих навыков у учащихся авторской студии вокала под руководством Динары Каиргожы \(infourok.ru\)](https://infourok.ru/issledovatel'skaya-rabota-po-razvitiyu-pevcheskikh-navykov-u-uchashixs-avtorskoy-studii-voкала-pod-rukovodstvom-dinarry-kairgozhy/) (қаралу уақыты 13.03.2024).

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОКАЛЬНЫХ НАВЫКОВ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Аннотация

В статье представлены теоретические аспекты формирования вокальных навыков в музыкальной студии с учетом психолого-педагогических особенностей младших школьников. Музыкальное образование играет важнейшую роль в формировании музыкальной культуры и гармонизации личностного развития детей младшего школьного возраста. Основная цель исследования, результаты которого представлены в содержании статьи – изучить проблему формирования вокальных навыков младших школьников в процессе приобщения к музыкальной культуре и искусству пения. В рамках исследования был проведен анализ концептуальных основ музыкального образования в условиях дополнительного образования, определены теоретические основы развития детского вокального творчества в соответствии с современными тенденциями музыкального образования в РК и за рубежом.

Опыт формирования вокальных навыков у детей младшего школьного возраста представлен на примере разработанного авторского комплекса музыкальных упражнений с критериями оценки сформированности вокальных навыков на основе выявленных психолого-педагогических особенностей детей 6-10 лет, реализованного в процессе развития вокальных навыков в музыкальной студии.

Результаты исследования показывают, что использование специально разработанных музыкальных упражнений в рамках музыкальной студии способствует улучшению вокальных навыков младших школьников. Экспериментальные данные показали, что в процессе обучения дети значительно повысили уровень развития своих вокальных способностей. Кроме того, была зафиксирована высокая мотивация учащихся к обучению, что подтверждается их активным участием в занятиях и стремлением к самосовершенствованию в области вокала.

Ключевые слова: музыкальное образование, обучение вокалу, вокальные навыки, вокальное творчество, творческие способности, младший школьный возраст, психолого-педагогические особенности.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF FORMING VOCAL SKILLS OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Abstract

The article presents the theoretical aspects of forming vocal skills in a music studio, taking into account the psychological and pedagogical characteristics of younger schoolchildren. Music education plays a crucial role in the formation of musical culture and the harmonization of the personal development of primary school children. The main purpose of the study is to study the problem of forming vocal skills of younger schoolchildren in the process of familiarization with musical culture and the art of singing. The present study has analyzed the conceptual foundations of music education in the conditions of additional education and determined the theoretical foundations of developing children's vocal creativity following modern trends in music education in the Republic of Kazakhstan and abroad.

The experience of vocal skills formation in primary school children is presented on the example of the author's developed set of musical exercises with criteria for assessing the formation of vocal skills based on the

identified psychological and pedagogical characteristics of children aged 6-10, implemented in the process of developing vocal skills in a music studio.

The results of the study show that the use of specially developed musical exercises in a music studio helps improve the vocal skills of elementary school students. Experimental data demonstrated a significant increase in the development of children's vocal abilities during the learning process. Additionally, a high level of motivation among the students was observed, which was confirmed by their active participation in lessons and their striving for self-improvement in the field of vocal performance.

Keywords: musical education, vocal training, vocal skills, vocal creativity, creative abilities, primary school age, psychological and pedagogical features.

REFERENCES

1. Klapared E. Psikhologiya rebenka i eksperimental'naya pedagogika [*Child psychology and experimental pedagogy*] // Pod red. D.T. Katsarova. – M.: URSS, 2007. – 167 p. [in Russian]
2. Bastauysh bilim beru dengeyindegі 1-4 synyptarga arналған «Muzyka» pәniniң ülgilik oku baғdarlaması [*Standard curriculum of the discipline "music" for grades 1-4 at the level of primary education*] Available at: - URL: <https://uba.edu.kz/ru/metodology/4> [in Kazakh] (accessed: 13.03.2024)
3. Xuan Fén., Go Czinýu., Çjan Syüe., Qazirgi Qytaydaғы muzykalıq pedagogika және muzykalıq bilim: negizgi sıpattamalar [*Music pedagogy and music education in modern China: main characteristics*] // Gylmiy әleuēt: jas ғалымдардiң enbekteri №2 2023 B. 254-262. [in Kazakh]
4. Sadyk Özçelik, Nasiye Xardalaç. Muzykalıq bilimniң muzykalıq estu men qabyldauға әserin statistikalıq ölseu және neyrondyq taldaу [*Statistical measurement and neural analysis of the impact of music education on musical hearing and perception*] (2011 tamız, 38 Tom, №8, 9517-9521 b.) Available at: - URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0957417411001825> [in Kazakh] (accessed: 13.03.2024).
5. Süleymanov R.F. Paraqtan oku және muzykalıq şıғarmalardı qabyldau prosesindegi psikhoemocionaldy küyler [*Psycho-emotional states in the process of reading from a sheet and perceiving musical works*] // Xalıqaralıq simpozium materialdarı. 1991. – P.296-305. [in Kazakh]
6. Mombek A.A. "Muzykalıq bilim berudi zertteudi әdisnamalıq tәsilderi" [*Methodological approaches to the study of music education*] // Pedagogika және psikhologiya, Abay atındaғы QazñPU. – 2015. №3 (24). – P.50-58. [in Kazakh]
7. Ospanova T.U. «Qazaqstandyq muzyka ғılımınıñ заманауы tendenciyaları туралы» [*About modern trends in Kazakh music science*] // Pedagogika және psikhologiya, Abay atındaғы QazñPU. – 2016 j. №4 (29). – P.23-29. [in Kazakh]
8. Qaliakbarova L.T., Qaldayaqova A.A. «Muzyka sabagında pәnaralyq baғlanıs мәselesi oquşı intellektin damıtudıñ tiimdi әdisi retinde» // «Mәdenietaralyq özara әrekettesu jaғdayında öner және körkemdik bilim» baspasy. Xalıqaralıq ғılımı zertteuler. [*The problem of interdisciplinary communication in music lessons as an effective method for the development of student intelligence*] // publishing house "art and art education in the context of intercultural interaction". International scientific research] Konferenciya, Resey, Qazan, 2022. – P.10-17. [in Kazakh]
9. Esdәuletova K.A. Xor sabagında oquşılardıñ tanımdıq belsendiligin qalıptasturu turlıq-baғdarlı oqtu printsipterin jüzeye asırudıñ şartı retinde // Bükilresylik ғılımı-әdistemelik konferenciyasınıñ materialdarı. Orınbor memlekettik universiteti «Universitet keşeni aymaqtıq bilim, ғılım және мәdienet ortalıǵı retinde» [*The formation of cognitive activity of students in a choral lesson as a condition for the implementation of the principles of personality-oriented learning*] // materials of the all-Russian scientific and methodological conference. Orenburg State University "University complex as a regional center of Education, Science and culture" Resey, Orınbor, 2019. – P. 4234-4238. [in Kazakh]
10. He Jiang, Ku Wing Cheong, Wee Hoe Tan. Development and validation of a measure assessing children's creative practice ability in music, Thinking Skills and Creativity, Volume 51, 2024, 101446. Available at: - URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187123002146> [in English] (accessed: 13.03.2024).
11. Tímea Szűcs., Erika Juhász. The Role of Music Education in Childhood. Acta Educationis Generalis Volume 13, 2023, Issue 2 DOI: 10.2478/atd-2023-0012 30 Available at: - URL: <https://www.researchgate.net/publication/371523005> The Role of Music Education in Childhood [in English] (accessed: 13.03.2024).
12. Amanda Martin. The Importance of Music Education in Schools. Available at: - URL: <https://www.graduateprogram.org/blog/the-importance-of-music-education-in-schools/> [in English] (accessed: 13.03.2024).
13. Kairgozha D. "Qazirgi bilim berudegi vokaldy oqtuıñ belsendi әdisteri" әdistemelik xabarlaması [*Methodological message" active methods of vocal training in modern education*] (27.10.2023 j.) Available at: - URL: Metodicheskoe soobshenie «aktivnye metody obucheniya vokalu v sovremennom obrazovanii» (multiurok.ru) [in Kazakh] (accessed 13.03.2024)

Kiіsi мектеп оқушыларының вокалдық дағдыларын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері

14. Bisenova D.K. "Vokaldyq-oryndaushylyq мәdeniet fenomeni" [The phenomenon of vocal and performing culture] // (27.10.2023 j.), Available at: - URL: "Fenomen vokalno-ispolnitelskoy kultury" [in Kazakh] (accessed: 13.03.2024).

15. Bisenova D.K. «Avtoryq vokaldyq studiyası oquşılarınıñ äñ aytu şeberligini damıtu boyınşa ғılımi-zertteu jumısı» [Research work on the development of singing skills of students of the author's vocal studio] // (13.03.2024) Available at: - URL: Issledovatel'skaya rabota po razvitiyu pevčeskikh navykov u uchaşikhnya avtorskoy studii vokala pod rukovodstvom Dinara Kairgozhy [in Kazakh] (accessed 13.04.2024).

Information about authors:

Bisenova Dinara – **corresponding author**, director, Vocal studio under the leadership of Dinara Kairgozha, Kokshetau, The Republic of Kazakhstan.

E-mail: d.kairgoja@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7111-7785>

Zhussupbekova Gulsara – PhD, Associate Professor of the Department of Social and Age Pedagogy, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, The Republic of Kazakhstan.

E-mail: uk.gulsara74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8922-7417>

Информация об авторах:

Бисенова Динара – **основной автор**, директор, Студия вокала под руководством Динары Каиргожа, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

E-mail: d.kairgoja@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7111-7785>

Жусупбекова Гульсара – PhD, ассоциированный профессор кафедры Социальной и возрастной педагогики, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

E-mail: uk.gulsara74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8922-7417>

Авторлар туралы ақпарат:

Бисенова Динара – **негізгі автор**, директор, Динара Каиргожа басшылығының астындағы вокал студиясы, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: d.kairgoja@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7111-7785>

Жусупбекова Гульсара – PhD, Әлеуметтік және жасерекшелік педагогикасы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: uk.gulsara74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8922-7417>

Ғ.И.Исаев^{1*}, Д. М.Мукашева¹, А.Серікқызы², Д.Ж.Әбенова³

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ,

Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы

*e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ИНТЕГРАТИВТІ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Андатпа

Regional Educational Laboratory Central ғалымдар қауымдастығының ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде интегративті әдіс ең тиімді педагогикалық әдіс есебінде танылды. Білім беру саласының жаһандық өзгеріске бейімделуі оқыту процесін күрделендіреді. Бұл әдіс оқушы мен мұғалім арасындағы тұлғааралық байланыстың қалыптасуына бағытталып, білім берудің парадигмасын қалыптастырады. Оқушының алған білімді өңдеуі арқылы жаңа функционалдық қабілеттері дамиды. Бұл білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылық терминімен анықталады. Білім алушылардың биология сабағында интегративті әдісті қолдану арқылы белсенділік, еркін түрде білім алу, өмірлік принциптері пайда болады. Бұл оқушыларға өз мамандығын жаңылмай таңдауға, сауаттылық деңгейі артып, көзі ашық, көкірегі ояу азамат болып қалыптасуға ұмтылады.

Мақала мақсаты - білім алушылардың интегративті әдісті қолдану арқылы функционалдық сауаттылығын зерттеу және оны биология сабағында қолдану ерекшеліктерін нақтылау және дамыту. Интегративті оқытудың биология саласы бойынша Integration Biology Learning (IBL) әдісімен ұштастыра отырып, оқушыларға басқа пән салаларымен байланысы айшықталды. Зерттеу нысаны ретінде Түркістан облысы, Түркістан қаласы, Әл-Фараби атындағы №10 жалпы орта мектебінде 9-сынып оқушыларына интегративті әдіс және интербелсенді әдістерді біріктіру арқылы зерттеу сабағы өткізілді. Оқушылардың таным қабілеттерін, білік дағдыларын біріктіре отырып, жеке құзіреттілікке ие болуына көмектеседі.

Зерттеу жұмыстары теориялық және эмпирикалық әдістер арқылы жүргізілді. Зерттеу бөлімінің тақырыбы ретінде 9-сынып биология оқулығы бойынша «Координация және реттелу» бөлімі тандалып алынды. Оқушылар биология пәніне басқа пән салаларын кіріктіре отырып, біртұтас оқу жоспарын құруға болатындығын анықтады. Эмпирикалық әдістерді қолдану нәтижесінде, оқушылар биология пәнінде басқа пәндерді кіріктіре отырып, біртұтас білім алуға болатындығын дәлелдеді.

Негізгі сөздер: Интегративті оқыту, оқыту технологиясы, білім беру, пәндер байланысы, педагогикалық технология, интербелсенді әдіс, функционалдық сауаттылық.

Кіріспе

Білім беруді ынталандыру және оны түрлендіру - заман талабы. Қазақстан Республикасының (ҚР) білім беру саласындағы негізгі құжаттама - ҚР Конституциясы негізінде және Қазақстан Республикасының болашаққа бағытталған «Қазақстан-2050» стратегиясы бойынша білім беру саласындағы сапа және оны өзгерту, болашақ ұрпаққа тереңдете оқыту, сондай-ақ оқыту жүйелері қамтылған. Білім беру модульдік - оқыту жүйесіндегі жүйеленген мазмұнға ие, әртүрлі деңгейде әзірленген педагогикалық жүйе [1]. Білім беру жүйесіндегі өзгерістер бәсекелестік қабілетін арттыруға және озық елдер қатарына қосылуға жол ашады. ХХІ ғасырдан оқыту технологиясының өзгеруі ерекше қарқынмен жүре бастады.

Оқыту технологиясының өзгерістері жаңа білім беру деңгейінің шыңына шығуға мүмкіндік беруші құрал. Оқыту әдістемесі әр пәнге қарай өз жүйеліміне сай жүзеге асырылады.

Интегративті әдіс - замана ағымына сай интеграцияға негізделген түрлі пәндерді өзара байланыстыра оқыту. Интегративті әдіс білім беру жүйесіндегі өз күрделілігімен және қол жеткізілген нәтижесімен ерекше бағаланады. Интеграцияланған оқыту жүйесі шынайы бағалау мүмкіндігін береді [2]. Пәндердің өзара әрекеттесуі білімгерді барлық саламен хабардар болу және жаңа құзіреттіліктерді қалыптастырушы рөлін атқарады. Замана талабына сай жаһандық өзгерістен қалыспай, интегративті әдісті қолдану білім алушыларда функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға негіз болады.

Әр салада оқушы өз мүмкіндігін жетілдіре отырып, тұлғалық қасиеттері, жаңа білімді игеру дағдысы, құзіреттіліктерін қолдану аясы кеңейеді. Мектеп бағдарламасындағы пәндік жүйеде оқушыларда білімді игеру принциптері құралады.

Пәндердің өзара байланысы тікелей екіге бөлініп біріктіріледі. Жаратылыстану және гуманитарлық сала ішіндегі пәндер өзара біріктіріліп және бір-бірімен толықтыру мақсатында кіріктіріледі. Интегративті оқыту қазақша терминдік жүйеде пәнаралық байланыс немесе кіріктіре оқыту мағынасына сай келеді. Интегративті оқыту әдісі арқылы білімгердің мінез-құлқын және эмпирикалық қарым-қатынасын айшықтайды [3].

Интегративті оқыту әдісі 1982 жылы оқу бағдарламасына «пәнарлық байланыс» атауымен енгізілді. Интеграция сөзі латынның «Integration», яғни біртұтас, қайта толықтыру, қалпына келтіру сөзінен шыққан [4].

М.Скатин пәндердің өзара байланысты оқыту жүйесіндегі білім түрлерін бірнеше бөлімге бөліп қарастырған:

- негізгі ұғымдар мен терминдер
- әртүрлі нысандар мен болмыс құбылыстар арасындағы байланыстарды және қатынастарды күнделікті болмыстық және ғылыми фактілер
- берілген пәндік саланың құбылыстарын түсіндіру және болжау нысандарымен әдістерінің жиынтығын анықтау жөніндегі ғылыми білімдер жүйесін қамтитын теориялар
- ғылыми және әлеуметтік идеялар
- іс-әрекет тәсілдері
- таным әдістері мен білім беру тарихы
- ғылыми тарихы жөніндегі білімдер [5]

Интегративті оқытуды зерттеген ғалымдар қатарына В. Краевский, И.Лернер, И.Зверев, В. Максимов, М.Скатин т.б жатқызылады.

В. Краевский зерттеу жұмысы заманауи технология түсіндіруді қамтамасыз етеді. Білім сапасын жақсарту үшін арнайы бағалау критерийлері, сабақ барысында күтілетін нәтижені болжау, білім беруді тек оқытумен ғана емес озық тәжірибені қолдану [6], сондай-ақ күнделікті оқыту практикасын қолдану, педагогикалық білімдегі сипаттамаларды басқа пәндік салаларда, атап айтсақ, философия, психология, физиология, лингвистикамен кіріктере отырып, оқыту кезінде алынатын білімді тұлғаға бағыттаған [7].

М.Скатин оқытуда дидактика концепциясының негізін қалап, оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыру, педагог пен оқушылар арасында демократиялық стиль енгізу, оқу процесінде басқа пән элементтерін үйлесімді түрде қолдануды ұсынған.

Я.Лернер білім беру мазмұнында басты төрт компонентті атап өтті:

- 1-Ақпараттық-ұғымдық
- 2-Репродуктивтік
- 3-Проблемалық
- 4-Зерттеу әдістер

Я.Лернер білім беру жүйесінде басқа ғылыми элементтерді пайдалана отырып, біртұтас оқыту жүйесін жасауға маңыздылық берген [8].

Интегративті әдісті биология сабағында қолдану арқылы білімгердің бойында тұлғалық және жан-жақтылық қасиеттерін дамытуға болады.

Биология - тіршілік туралы ғылым. Биологияны оқыту әдістемелері оқу жоспарының мазмұнына қарай үйлесімділік тауып, әдістемелік құрал өзгереді. Яғни биологияның ағылшын тіліндегі терминдері қолданылады.

Оқыту құралдары ретінде биологияның негізгі ұғымдарын пайдалана отырып, басқа пәндермен біріктіру және үйрету стратегиясы ұсынылады. Биологияға жаратылыстану және гуманитарлық ғылым пәндерін кіріктіре оқыту білім алушының дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік туғызады. Биология басқа пәндермен кіріктіре оқыту үшін арнайы терминдік жүйені пайдалану, байланыстырылған тірек-сызбалар, демонстративті көрнекіліктер, биологиялық табиғи айналым т.б негізгі ұғымдарды пайдалану арқылы басқа пәндермен тығыз байланыс орнатылады.

Интеграциялау кезінде білім алушылар идеяларды қарым-қатынасты тәжірибеге негіздейді. Бұл сипатта білім алушы идеяларын тек биология саласында ғана емес, басқада білім салаларымен бірлестіре отырып, идеясын жүзеге асырады. Идея негіздемесі жан-жақты зерделеніп, күрделендірілген ой туындауына бағыттайды [9]. Лаура Тагнин және Мэйр Ни Риордайн зерттеулері бойынша «интегративті әдісті қолдану арқылы білімгерлерге аргумент және арнайы терминдік жүйені қолданға көмектеседі» деп тұжырымдаған [10].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу іс-әрекеттерін жасау барысында теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Ең алдымен зерттеу жұмысы теориялық әдістен басталды. Зерттеу жұмысының теориялық бөлімінде әдебиеттерге шолу, ғылыми жобалар, ғылыми мақалаларды шолу арқылы жүргізілді. Бұл әдістің тиімділігі жаңадан пайда болған түрлі әдістерді бақылап, салыстыруға және сұрыптауға мүмкіндік береді. Теориялық бөлімнен ғылыми мақаланың негізгі жобасы құрылады.

Зерттеу іс-әрекетіне тоқталсақ, мақала тақырыбына сәйкес интегративті пәнаралық байланысқа бағытталған әдістерді және оқу мазмұндамасына талдау жасалынды. Зерттеу жұмысы Түркістан облысы, Түркістан қаласы, Әл-Фараби атындағы №10 жалпы орта мектепте жүргізілді. Биология білім беруде жүйке жүйесінің маңыздылығын түсіндіруде бөлім мәнін ашуға бағытталған 7 сағат сабақ өткізілді. Ғылыми әдісі ретінде бақылау және сауалнама алу, демонстративті көрнекіліктер қолдану арқылы жүзеге асырылды. Барлық алынған зерттеу нәтижелерін сандық көрсеткіш арқылы талдау қарастырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Интегративті әдісті биология саласында қолдану түрлі технологияларды жұмылдыру арқылы байланыстырылады. Integration Biology Learning (IBL) бағдарламасымен білімгерлерге оқыту контенттерінің мазмұнына сүйене отырып анықталды. Бұл бағдарлама негізінде интеграцияланған сабақ мазмұны 5 сатыдан тұрады. Атап айтсақ,

- 1) Жоспарлау немесе барлау
- 2) Бағдарлау
- 3) Пысықтау
- 4) Артикуляция
- 5) Растау немесе алынған нәтижелерді көрсеткіштік коэффициентін бағамдау [11].

2017 жылы Regional Educational Laboratory Central пәндерді бір-бірімен ұштастыра отырып, интегративті оқыту әдісінің әсерінің жоғарғы екендігін көрсетті. Зерттеу жұмысы барысында 5 мұғаліммен бірлесе отырып, 162 зерттеу нәтижесін бағамдап, оқытудың бұл әдісі тиімді екендігін анықтаған [12], [13].

Зерттеу бөлімін жасар алдында, оқушылардан интегративті әдіске қалай қарайтындығын, сондай-ақ басқа пәндермен қоса оқыту білімгерлер үшін тиімділігін

айқындау үшін сауалнама жұмыстары өткізілді. Сауалнамаға 8 сыныптан 17 оқушы, ал 9 сыныптан 24 оқушы қатысты. Барлығы ерікті түрде сауалнамадан өтуге келісті.

Сауалнама мақсаты - оқушылардың оқытылушы пәндердің қажеттілігі, әрі бір-біріне оқу мазмұны сәйкес келетіндігін және оқыту жоспарының дұрыс құрастырылғанын анықтау болды. Сауалнаманы алу кезінде оқушыларға барынша шынайы жауап беру қажеттігі ескертілді. Сауалнама нәтижесінде 41 оқушының жауабы алынып, төмендегідей сандық көрсеткіштер алынды.

Кесте 1 - Оқушылардың ақпаратымен жұмыс істеу және таным қасиетті деңгейлерін анықтау

Пәндерді бір-бірімен байланыстыра отырып оқыту тиімді	Пәндердің бір-бірімен мазмұны да және байланысы да жоқ	Пәндерді байланыстыруға болады, алайда ешқандай тиімділігі жоқ
41	41	41
56,09%	24,39%	19,51%
23	10	8
Ескерту: Оқушылардың таным деңгейін анықтау кестесі авторлармен құрастырылды		

Сауалнама нәтижесі шығарылған соң, оқушылармен әңгімелесу түрінде жауаптары қайта қарастырылды. 41 оқушының ішінде «Пәндерді бір-бірімен мазмұны және байланысы жоқ» деп санаған оқушыларға интегративті әдістің қаншалықты тиімді екендігі және ол оқушыға басқа пәндермен жұмыс жасау оңайлайтындығы түсіндірілді.

«Пәндерді байланыстыруға болады, алайда ешқандай тиімділігі жоқ» деп санайтындар үшін түсіндірме жұмыстары қайта жүргізілді. 18 оқушы бөлек арнайы түсіндірмелеу және насихаттау әдістері өткізіліп, басқа пәндер туралы ақпарат алынды.

1. Ең сүйікті пән мен биология арасындағы байланысты орнату мүмкіндігін түсіндіріңіз.

2. «Биология» оқулығындағы кітап мазмұны мен басқа жаратылыстану бағытындағы кітап мазмұны сәйкес келетіндігін анықтаңыз.

3. Мектеп білім беру жүйесіндегі кітап мазмұны қаншалықты түсінікті және бір-біріне сәйкес келетіндей тақырып аясын нақтылаңыз.

Оқушыларға берілген тапсырма бойынша 18 оқушының 7 гуманитарлық бағытқа ғана қызықса, қалған 11 оқушы химия, физика, математика пәндерін түсінуде қиыншылықтары бар екендігі анықталды.

Сауалнама іріктеу процестерін жасағанда Энтони Гиднестің пікірін ескере отыра, яғни «62 миллион халықтың пікірін тікелей білу мүмкін емес, сондықтан белгілі бір адамдар тобын сауалнамалайды, нақтырақ іріктеулерді қалыптастырады. Іріктеу репрезентативті түрде болу керек, ол дегеніміз – біз таңдаған адамдар тобы жалпы халыққа тән қасиеттерге ие болуы керек [14].

Білім алушыларды шынайы түрде жауап берді. Сауалнамадан соң әр оқушыда қандай пәнге икемділігі бар екендігі анықталды. Оқушы бойында тұлғалық қасиеттерімен таңдалған мамандық саласымен не байланыстыратындығы анықталды. Оқушылардың басым көпшілігінде жаратылыстану пәніне деген қызығушылық басым болды.

Жаратылыстану бағытын таңдағандар неғұрлым шығармашылыққа икемділігі және ойлану кезінде креативті түрде бөлісетіндігі, ал гуманитарлық бағытты таңдағандар барынша өз принциптерімен жүретін, нақтылықты талап етуші индивид болды. Аталған қасиеттердің негізінде функционалдық сауаттылықтың негіздемесіне бастау болады.

Функционалдық сауаттылық дегеніміз білім беру бағдарламасында, білім алушылардың дағдыларын, қабілеттерін ашуға және таным-белсенділіктерін арттыруға бағытталған процесс. Аталмыш процесс оқыту жүйесіндегі PISA, TIMSS бағдарламаларымен іске қосылған. Оқытуда басты тұлға ретінде оқушы қарастырылады.

Функционалдық сауаттылық түрлері оқыту жүйесінде түрлі құрамға бөлінеді:

- тілдік сауаттылық;
- құқықтық сауаттылық;
- ақпараттық және компьютерлік сауаттылық;
- азаматтық сауаттылық;
- қаржылық сауаттылық;
- экологиялық сауаттылық;
- кәсіби және арнайы функционалды сауаттылық аспектілері [15]

Интегративті әдісті қолданудың арқасында оқушы бойында өмірлік қажетті дағдылар дамиды. Әр пәннен өткізілген сабақ мақсатындағы басты элемент тәрбие бере отырып, білім беру болып табылады.

Зерттеу сабағының тақырыбы ретінде 9-сыныптың биология пәнінің «Координция және реттелу» бөлімі алынды. Тақырып маңыздылығы пәндерді байланыстыру үшін таңдалып алынды. Бұл тарауда жүйке жүйесінің толық қызметі және құрылысы, даму барысы туралы 7 тақырып қамтылған. Нейрондардың түрлері мен қызметі, синапс пен медиатор-химия психология, биология салаларымен байланысты өткізілді.

Жүйке импульсінің пайда болуы және әртүрлі нейрон типтерінде оларды өткізу көрсеткіштері - математика, физика, биология салаларын байланыстыру арқылы түсіндірілді. Тірі ағзалардың электр үрдістері - физика, математика, биология, психология салаларын біріктіру арқылы тақырып мазмұны ашылды. Нейрогуморальдық реттелу, механизмдері және оларды салыстыру. Ағзаның күйзеліске бейімделуі-психология, философия, химия салаларын байланыстыру арқылы интегративті әдіс мазмұны ашылды. Ми мен компьютер арасындағы ақпарат алмасу жүйесі-информатика, биология, психология салаларынан оқушыларға ақпарат беріліп, біртұтас сабақ жоспары атқарылды. Гомеостаз сақтау механизмі - биология, химия, салаларын біріктіру арқылы оқушыларға сабақ тақырыбын оңай игеруге жол ашылды. Өсімдіктердің өсуі мен дамуын реттегіштер - биотехнология, биология, химия салаларынан дерек жинай отырып, оқушыларға сабақ мақсатына жетуге мүмкіндік берілді. Қарастырылған тақырыптар жүзінде сабақ өту кезеңінде интербелсенді әдістер кеңінен пайдаланылды. Қолданылған әдістерге тоқталсақ, оқушы ойын бөлісуі үшін «Еркін микрофон» әдісі қолданылды. Оқушылар сабақтан түйген ойларын, кездескен қиындықтарын бөлісе отырып, проблеманы анықтап, оны шешу шаралары жүргізілді.

«WordWall» бағдарламасын пайдаланып, оқушыларға демонстративті түрде тапсырмалар берілді. АКТ көмегімен зертханалық жұмыстар көрсетіліп, оқушылардың тек қана теориялық тұрғыдан емес практикалық тұрғыданда білімін жетілдіруге жағдай жасалды. «Сәйкестендіру» тапсырмалары, сондай-ақ пәндерді байланыстыруға арналған карточкалар, пазл бөліктері, арнайы фотосуреттер таратылды. Мұндағы басты мақсат берілген фотосуретке қарап, оны басқа пәндермен байланысын анықтау және сөздік қорларында басқа пән туралы жаңа сөздер қосу.

Білім мазмұны оқушыларға басқа пән салаларымен байланыста отырып оқытуға мүмкіндік береді. 9-сынып оқушыларына «Координация және реттелу» бөлімі ішіндегі арнайы интегративті әдіс бойынша өтілген сабаққа шолу жасайық.

Зерттеу сабақтарын жүргізуде, ең алдымен ұйымдастыру кезеңі (сәлемдесу, түгелдеу, топқа бөлу, сабақ мақсатымен таныстыру), қайталау, яғни үй тапсырмалары

тексерілді (Сократтық сұрақ қою әдісі), жаңа сабаққа кіріспе (Зертханалық жұмысты көрсету), жаңа сабақтың ортасы (Жаңа сабақ мазмұнын ашу), қорытынды, рефлексия кезеңдерінен тұрды.

Сабақтың мақсаты:

1. Жүйке жүйесінің жасушасы – нейрон құрылысын анықтау
2. Нейрон және оны құршы денелерді ажырата алу
3. Өткізгіштік және сезгіштік қасиетті ұғына алу
4. Нейрон жұмысын бағамдау

Басқа пән элементтерін (жаратылыстану пәндері) кіріктіріп, оқушыларға интегративті әдіс және интербелсенді әдіс түрлері қолданылды. Ең алдымен оқушыларға «Аффирмациялық шеңбер» әдісі арқылы, жағымды психологиялық ахуал қалыптастырылды.

Ұй тапсырмасын қайталау мақсатында «Socratic Questioning (Сократтық сұрақ қою)» әдіс арқылы түрлі саладан келетін проблемалық сұрақтарды шешуге бағытталады. Оқушылар қойылған сұрақтарға сыни тұрғысынан ойлана отырып, жауап берді.

Оқушыларға қойылған сұрақ түрлері келесідей:

- Химиялық элементтердің жүйке жүйіне әсерін көрсетіңіз.
- Адамда стресстік жағдайлар және коммуникация психологиялық тұрғыдан нейрон әрекетіне әсер етуі мүмкін бе?
- Нейрон саны азаюына физикалық күштің әсерін ашып көрсет.

Егерде адамға моральдық және физикалық күш түссе адам жүйкесі қаншалықты бұзылатындығын талқылаңыз. Бұл әдіс қорытындысы 1 –суретте көрсетілгендей нәтиже алынды. Жаңа сабақты түсіндіру үшін Рошель Руффер, Сю Стокли және Рональд Торнтоның ұсынған «Interactive Lecture Demonstration (Интерактивті демонстративті оқыту)» әдісі қолданылды.

«Interactive Lecture Demonstration (Интерактивті демонстративті оқыту)» әдісінің мазмұны келесідей пункттерден тұрады:

- Алынған сабақ нәтижесін болжау
- Көрсетілімнің зертханамен байланыстыра оқытылуы
- Нәтижені бағалау

«Интеративті демонстративті оқыту» әдісіндегі құрал ақпараттық коммуникациялық технология (АКТ) болып есептелінеді. Оқушыларға АКТ көмегімен сабақты түсіндіу және заманауи технологияларды қолдану.

Сурет 1 - Білімгерлердің кіріктіру кезеңінде хабардар салалар көрсеткіші

Ескерту: Пәндерді кіріктіру диаграммасы зерттеу қорытындысынан түзілді

Зерттеу жұмысының мақсаты: жүйке жұмысының атқаратын қызметі және қалыпты жұмыс жасауы көрсетіледі. Нейрон құрылысы егжей-тегжейлі түрде 3D модель арқылы нақтыланады. Зерттеу жұмысына 24 оқушы түгел қатысты.

Зерттеу жұмысына қажетті заттар: Проектр, 3D модель

Жұмыс барысы: Оқушыларға проектр көмегімен жүйке жұмысы қызметін анықтайтын – электроэнцефалографияның жұмыс жасауы барысы түсіндірілді (<https://youtu.be/m1T1miPe0IM?si=MBuruWTiagDOJ3pj>). Видео соңында оқушыларға Sketchfab сайтынан нейрон құрылысы 3D форматта (<https://sketchfab.com/3dmodels/neurons20e930a5fae5457fa6d1738afa00c7bb>) көрсетілді.

Қорытынды: нейрон құрылысы аксон және дендриттен тұрады. Барлық сигналды қабылдаушы және сезгіштік қызмет атқарушы. Синап арқылы сигналдарды өткізіу әртекті жүзеге асырылған. Оқушылар жүйке жүйесінің негізі қызметін толық біле алды. Жүйке жұмысының жасушасы-нейрон екендігін білді. Жүйке жұмысының бұзылысы жоқ екендігін және қалыпты жұмыс жасап жатқандығын анықталып, қорытындыланды.

Сабақ қорытындысында оқушыларға «Сәйкестендіру» тапсырмасы берілген. Оқушыларға смартфон қолдануға пәрмен беріп, онлайн түрде тапсырманы орындау тапсырылған (2- сурет). Рефлексияға «Екі жұлдыз бір тілек» әдісі қолданылды.

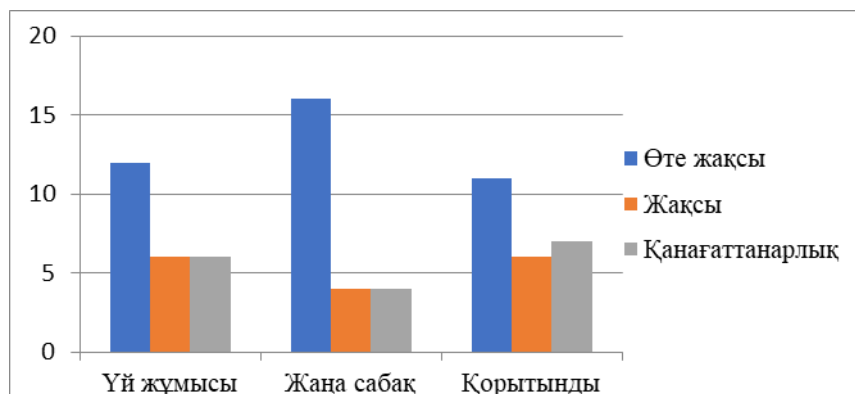
Әдіс бойынша оқушылар бүгінгі сабаққа қатысты ой-пікірлерімен бөліседі. Оқушыларға смартфондары таратылып, арнайы тапсырманы орындау тапсырылды. Тапсырма «QR» түрінде берілді, сондай-ақ оқушылардың жеке жұмыс жасауына мүмкіндік берілді. Оқушыларды жеке бағалау бағалау критерийіне сай жасалды.

Сурет 2 - Білімгерлерге арналған қорытындылау тапсырмасы (Wordwall бағдарламасымен)

Ескерту: Уақытты үнемдеу мақсатында QR қолданылды.

«Сәйкестендіру» тапсырмасында оқушылар сабақтан түйген мәліметтерімен жұмыс жасай отырып, тапсырманы жақсы көрсеткішпен орындап шықты. Рефлексия барысында оқушылардың сабақтан түйген қорытындылары және сабақ барысында туындаған проблемалармен бөлісті. «Координация және реттелу» бөлімі бойынша оқушыларға жүргізілген зертханалық сабақта оқушылар бөлім мазмұнын аша алды. Оқушылардың белсенділіктері арнайы дескриптор арқылы анықталды. Дескриптор бойынша оқушылардың сабаққа қатысуы, оқу-құралдарының түгелдігі, үй тапсырмасына дайындығы, тәртібі, жаңа сабақты түсіну қабілеті, қойылған сұрақтарға қиналмай жауап бере алуы, проблеманы шешу жолдарын қарастыруы ескерілді. Аталмыш функциялар арқылы оқушы тұлғасында функционалдық сауаттылыққа негізделген: шеберлік, анализ жасай алу, синтездеу, үйлестіру дағдысы, пәндік құзіреттіліктер, өзін-өзі басқара алу, ақпараттық және коммуникациялық дағдылармен қалыптастырушы элементтер қарастырылды.

3 сурет- Білімгерлердің сабақ барысындағы бағалау көрсеткіштері

Ескерту: Сурет бағалау критерийінің қорытындысынан алынды

Білімгерлердің сабақ барысында көрсеткен белсенділіктері және бағалануы жоғарыдағы суретте көрсетілген (3-сурет). Жаңа сабақтың зертханалық бөлімінде оқушылардың 66%-ы белсенділік танытып, берілген ақпаратты дұрыс пайдалана алса, 18%-ы ақпаратты қолданды, алайда мәселені шешу жолдарын жартылай игерді, ал қалған 16 %-ы зерттеу кезеңінде қойылған сұрақтарға мардымды жауап бере алмай қиналды және сабаққа қатысу белсенділіктері төмен.

Пәндерді биология сабағына кіріктере оқыту оң нәтиже берді. Сабақ барысында оқушылар қойылған сұрақтарға дұрыс жауап беріп, сабақты бекітуде жаңа деңгейге шыға білді. Оқушылар қойылған проблемалық сұрақтарына жауап бере отырып, мәселені шешу және нақты деректермен жұмыс жасай алды.

Сабақты ұйымдастыру барысында демонстративті көрнекіліктер, 3D модель, проектор, бейнежазбалар, сәйкестендіру тапсырмалары, басқа пәндермен жұмыс жасау дағдылары толық игерілді.

Зерттеу қорытындысы нәтижесінде интегративті әдіс арқылы пәндерді кіріктіру білім беру саласында оң нәтиже көрсететіндігі анықталды. Сонымен қоса, оқушыларда биология пәніне деген қызығушылықтары жоғары көрсеткіш көрсетті. Пәндермен байланысты нығайту арқылы оқушылар алған білімін жан-жақты пайдалана алатындығы және игерілген білімді түсіну деңгейі жоғары екендігі көрсетілді. Оқушы бойынан табылатын ізденімпаздық, белсенділік, шығармашыл ой-толғау қабілеті көрсетілді.

Қорытынды

Интегративті әдісте пәнаралық дағдыларды енгізу нәтижесі білім мазмұнын дамытуға мүмкіндік берді. Оқушылардың пәнаралық байланысты жіті түсініп, оны қолдану кезінде ешқандай мәселе тумаытындығы анықталды. Сонымен қатар оқушыларға педагогикалық әсер ету арқылы білімгерлерге жүйке жүйесінің толық кескіні және оның маңыздылығы түсіндірілді. Оқушыларға өткізілген сабақ бойынша 80%-ы жоғары нәтиже көрсетті, бұл көрсеткіш бойынша пәндерді кіріктіру арқылы жоғарғы нәтиже алуға болатындығы дәлелденді. Пәндерді биология сабағына кіріктіру функционалдық сауаттылыққа жетелеп, оқушылардың жеке тұлға ұғымын айқындады.

Зерттеу нәтижесінде пәндерді өзара байланыстыруға және оны білім беру мазмұнында қолдану тиімді әдіс екендігі анықталды. Зерттеу соңында алынған нәтижелер талданып, негізгі мақсатқа жете алды. Болашақта пәндерді биология сабағына кіріктіру оқушылардың білім деңгейінің өсуіне және алған білімді өңдеп, талдау жасауға үйретеді.

Биология сабағында алынған нәтижелер орта білім беру мекемесінде ұйымдастырылып, қолданылды. Өтілген 7 сағаттық сабақ кезеңінде бастапқы оқушы

күзiреттiлiктерiмен қорытынды сабақ арасындағы айырмашылықтар айқындалды. Атап айтсақ, оқушылардың бiлiмге деген ынтасы артты, сабақта барынша белсендiлiкке ие болды, жек тұлғалық принциптерi пайда болды, тұлғааралық байланыс дамыды, оқушы мен мұғалiм арасындағы коммуникациялық қабiлет артты. Сабақтың негiзгi мақсаты – биология сабағында интегративтi әдiстi қолдану арқылы оқушы бойындағы функционалдык қабiлеттi дамыту болғандықтан, бiлiм алушылардың қабiлетi ескерiлдi.

Қорыта айтқанда, интегративтi әдiс педагогикалық технологияларды қолдануға және оқу көрсеткiшiн жоғарлатуға болатын теңдессiз әдiстiң бiрi. Биология сабағында интегративтi әдiстi қолдану арқылы оқушы бойында белсендiлiк, бiлiм тәрбиесi, дағды қабiлеттерiнiң артқандығын байқаймыз. Оқушылардың зерттеу жұмысы кезiнде кезiккен қиындықтарды шешiп, нақты және сапалы бiлiм алды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТIЗIМI:

- 1 Лобашев В.Д. Учебный модуль в интегративных методах обучения. Проблемы современного педагогического образования. — №1(78). — 2023. — 216 с.
- 2 Marcotte, K. M., & Gruppen, L. D. Competency-based education as curriculum and assessment for integrative learning. *Education Sciences*, Vol.12(4). - 2022. — 18 p.
- 3 Urhahne, D., & Wijnia, L. (2023). Theories of motivation in education: An integrative framework. *Educational Psychology Review*, Vol. 35(2). - 45 p.
- 4 Джумагулова, М. Ш. Алия Алгелдықызы. Шетел тiлi сабақтарында интегративтi оқыту технологиясын қолданудың әдiстемелiк негiздерi. № 8.1 (246.1). — 2019. — С. 5-7
- 5 Бөрiбекова Ф. Б., Жанатбекова Н. Ж. Қазiргi заманғы педагогикалық технологиялар //Оқулық.- Алматы: – 2021. – 14 б.
- 6 Сериков В.В. Станет ли педагогика наукой? Размышления о методологии В.В.Краевского. ФГБНУ «Институт стратегии развития образования» журнал «Отечественная и зарубежная педагогика». - №5 (32). - 2019. – 19 с.
- 7 Осмоловская И. М., Лернер И. Я. о процессе обучения: современное прочтение. ФГБНУ «Институт стратегии развития образования» журнал «Отечественная и зарубежная педагогика». - №3 (39). – 2019. – 39с.
- 8 Cliff, W. H. (2023). Teaching with core concepts to facilitate the integrated learning of introductory organismal biology. *Advances in Physiology Education*, Vol. 47(3). - 2023. – P. 562-572
- 9 Vannasy, V., & Sengsouliya, S. Key predictors of the implementation of workplace learning in higher education. *Andragoška spoznanja*, Vol. 29(1). – P. 81-97
- 10 Satayev, M., Balta, N., Shaymerdenovna, I. R., Fernández-Cézar, R., & Alcaraz-Mármol, G. (2022). Content and language integrated learning implementation through team teaching in biology lessons: a quasi-experimental design with university students. In *Frontiers in Education* Vol. 7.
- 11 Utami, S. D., Dewi, I. N., Effendi, I., Ramdani, A., & Rohyani, I. S. (2020). The effectiveness of Biology Integrated Learning (BIL) program with local wisdom in area of TNGR Lombok to improve students' self-efficacy. In *Journal of Physics: Conference Series* Vol. 1440, No.1.
- 12 Brodersen, R. M., & Melluzzo, D. (2019). Summary of Research on Online and Blended Learning Programs That Offer Differentiated Learning Options. REL – 228 p.
- 13 Андреева Н.В. Педагогика эффективного смешанного обучения ФГБОУ ВО «Московский государственный психолого-педагогический университет» журнал «Современная зарубежная психология». - № 9(93). – 2020. – С. 8–20.
- 14 Милованов Константин Юрьевич Общественно-педагогические воззрения М. Н. Скаткина и стратегические аспекты развития отечественного образования. ФГБНУ «Институт стратегии развития образования» журнал «Отечественная и зарубежная педагогика». - №4 (25). - 2020. – 48 с.
- 15 Слямхан М.М., Кайынбаев Ж.Т. ҚАЗАҚСТАН ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ. Журнал «Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана». – №. 3(66). -2022. – 3 б.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕГРАТИВНОГО МЕТОДА НА УРОКЕ БИОЛОГИИ

Аннотация

По итогам научно-исследовательской работы Regional Educational Laboratory Central интегративный метод признан наиболее эффективным педагогическим методом. Адаптация сферы образования к глобальным изменениям усложняет процесс обучения. Этот метод направлен на формирование межличностных отношений между учеником и преподавателем и формирует парадигму образования. Перерабатывая полученные знания, у ученика развиваются новые функциональные способности. Это определяется термином функциональная грамотность в системе образования. Используя интегративный метод на уроке биологии, учащиеся познают принципы деятельности, свободного обучения и жизни. Это позволяет студентам правильно выбрать профессию, повысить уровень грамотности, стать открытыми и непредвзятыми гражданами.

Цель статьи-изучение функциональной грамотности обучающихся с помощью интегративного метода, уточнение и развитие особенностей ее применения на уроках биологии. Интегративное обучение в области биологии в сочетании с методом Integration Biology Learning (BIL) раскрыло перед студентами связь с другими предметными областями. В качестве объекта исследования был проведен исследовательский урок по сочетанию интегративных методов и интерактивных методов для учащихся 9 класса общеобразовательной школы № 10 имени Аль-Фараби Туркестанской области, города Туркестан. Это помогает учащимся приобрести личную компетентность путем объединения познавательных способностей и навыков.

Исследовательская работа проводилась с использованием теоретических и эмпирических методов. Темой исследовательского раздела был выбран раздел «Координация и регуляция» учебника биологии для 9 класса. Студенты выяснили, что можно создать единую учебную программу, интегрировав в предмет биологии другие предметы. В результате использования эмпирических методов студенты доказали, что можно получить интегрированное образование по предмету биология путем интеграции других предметов.

Ключевые слова: Интегративное обучение, технология обучения, образование, соединение дисциплин, педагогическая технология, интерактивный метод, функциональная грамотность.

DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS USING THE INTEGRATIVE METHOD IN THE BIOLOGY CLASS

Abstract

As a result of the scientific research work of the Regional Educational Laboratory Central Association of Scientists, the integrative method was recognized as the most effective pedagogical method. Adaptation of the education sphere to global changes complicates the teaching process. This method is aimed at the formation of interpersonal relations between the student and the teacher and forms a paradigm of education. By processing the acquired knowledge, the student develops new functional abilities. This is defined by the term functional literacy in the educational system. By using the integrative method in the biology class, the students will develop activity, free learning, and life principles. This allows students to choose their profession correctly, increase their level of literacy, and become open-minded and open-minded citizens.

The purpose of the article is to study the functional literacy of students using the Integrative method and clarify and develop the features of its use in biology lessons. In the article, the feature of using the integrative method in the biology lesson was studied. Integrative teaching in the field of biology combined with the method of Integration Biology Learning (BIL) revealed to students the connection with other subject areas. As an object of research, a research lesson was conducted by combining integrative methods and interactive methods for the 9th grade students in general secondary school No. 10 named after Al-Farabi, Turkestan region, Turkestan city. It helps students to acquire personal competence by combining cognitive abilities and skills.

Research work was conducted using theoretical and empirical methods. The section "Coordination and regulation" of the 9th grade biology textbook was selected as the topic of the research section. Students found out that it is possible to create a unified curriculum by integrating other subjects into the subject of biology. As a result of using empiric methods, students proved that it is possible to get integrated education in the subject of biology by integrating other subjects.

Key words: Integrative teaching, teaching technology, education, connection of disciplines, pedagogical technology, interactive method, functional literacy.

REFERENCES

- 1 Lobashev V.D. Uchebnyj modul v integrativnyh metodah obucheniya [The learning module in interactive learning methods]. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya. №1(78). 2023. 216 p. [in Russian]
- 2 Marcotte, K. M., & Gruppen, L. D. (2022). Competency-based education as curriculum and assessment for integrative learning. Education Sciences, Vol.12(4). – 18 p. [in English]
- 3 Urhahne, D., & Wijnia, L. (2023). Theories of motivation in education: An integrative framework. Educational Psychology Review, Vol. 35– 45 p. [in English]
- 4 Dzhumagulova, M. SH. Aliya Algeldykyzy. Şetel tılı sabaqtarynda integrativtı oqytu tehnologiasyn qoldanudyń әдіstemelik negızderi. Molodoj uchenyj. [Methodological foundations of the use of integrative learning technologies in foreign language lessons. Young scientist] № 8.1 (246.1). — 2019. – P. 5-7 [in Kazakh]
- 5 Börbekova F. B., Janatbekova N. J. Qazırғы заманғы педагогикалық технологиялар. [Modern pedagogical technologies] Oqulyq. – Almaty: – 2021. – 14 p. [in Kazakh]
- 6 Serikov V.V. Stanet li pedagogika naukoy? Razmyshleniya o metodologii V.V.Kraevskogo. [Will pedagogy become scientific? Thoughts on the methodology of V.V. Kraevskogo]. FGBNU «Institut strategii razvitiya obrazovaniya» zhurnal «Otechestvennaya i zarubezhnaya pedagogika». - №5 (32).-2019.-19 p. [in Russian]
- 7 Osmolovskaya I. M., Lerner I. Ya. O processe obucheniya: sovremennoe prochtenie. [Process of education: modern reading] FGBNU «Institut strategii razvitiya obrazovaniya» zhurnal «Otechestvennaya i zarubezhnaya pedagogika». - №3 (39). – 2019 - 39 p. [in Russian]
- 8 Cliff, W. H. (2023). Teaching with core concepts to facilitate the integrated learning of introductory organismal biology. Advances in Physiology Education, Vol. 47(3). – P. 562-572 [in English]
- 9 Vannasy, V., & Sengsouliya, S. (2023). Key predictors of the implementation of workplace learning in higher education. Andragoška spoznanja, Vol. 29(1). – P. 81-97. [in English]
- 10 Satayev, M., Balta, N., Shaymerdenovna, I. R., Fernández-Cézar, R., & Alcaraz-Mármol, G. (2020). Content and language integrated learning implementation through team teaching in biology lessons: a quasi-experimental design with university students. In Frontiers in Education Vol. 7. – 2022. [in English].
- 11 Utami, S. D., Dewi, I. N., Effendi, I., Ramdani, A., & Rohyani, I. S. (2020). The effectiveness of Biology Integrated Learning (BIL) program with local wisdom in area of TNGR Lombok to improve students' self-efficacy. In Journal of Physics: Conference Series Vol. 1440, No. 1. [in English]
- 12 Brodersen, R. M., & Melluzzo, D. (2019) Summary of Research on Online and Blended Learning Programs That Offer Differentiated Learning Options. REL 228 p. [in English]
- 13 Andreeva N.V. Pedagogika effektivnogo smeshannogo obucheniya. [Pedagogy of effective blended learning] FGBOU VO «Moskovskij gosudarstvennyj psihologo-pedagogicheskij universitet» zhurnal «Sovremennaya zarubezhnaya psihologiya». - № 9(93). – 2020. P. 8–20. [in Russian]
- 13 Milovanov Konstantin Yurevich Obshchestvenno-pedagogicheskie vozzreniya M. N. Skatkina i strategicheskie aspekty razvitiya otechestvennogo obrazovaniya. FGBNU «Institut strategii razvitiya obrazovaniya» zhurnal «Otechestvennaya i zarubezhnaya pedagogika». - №4 (25).-2020. – 48 p. [in Russian]
- 14 Slyamhan M. M., Kajynbaev ZH.T. Qazaqstan oquşylarynyń funksionaldyq sauattylyq deńgeii jáne ony jetildiru joldary qazaqstan oquşylarynyń funksionaldyq sauattylyq deńgeii jáne ony jetildiru joldary [functional literacy level of kazakhstan students and ways to improve it functional literacy level of kazakhstan students and ways to improve it] Zhurnal «Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylay hana». – №. 3(66). -2022. –3 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Gani Isaev - **corresponding author**, Candidate of Technical Sciences, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldikurgan, Republic of Kazakhstan.

E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5120-8387>

Danagul Mukasheva – PhD, Teacher-Lecturer, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldikurgan, Republic of Kazakhstan.

E-mail: altuska_dana@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1491-6936>

Serikqzi Alua- Master's student, Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

Email: a.serikkyzy@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9212-1468>

Diana Abenova - Master's student of the educational program "biology". International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkistan, Republic of Kazakhstan.

E-mail: diana.abenova@ayu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1957-8230>

Информация об авторах:

Гани Исаев - **основной автор**, кандидат технических наук, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан.

E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5120-8387>

Данагул Мукашева – PhD, преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан.

E-mail: altuska_dana@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1491-6936>

Серікқызы Алуа – магистрант, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

Email: a.serikkyzy@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9212-1468>

Диана Абенова - магистрант образовательной программы «Биология», Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: diana.abenova@ayu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1957-8230>

Авторлар туралы ақпарат:

Гани Исаев – **негізгі автор**, техника ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5120-8387>

Данагул Мукашева – PhD, оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: altuska_dana@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1491-6936>

Серікқызы Алуа – магистрант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Email: a.serikkyzy@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9212-1468>

Диана Әбенова – «Биология» білім беру бағдарламасының магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: diana.abenova@ayu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1957-8230>

Г.К.Шугаева^{1*}, Л.Е.Койшигулова¹, Г.Т.Курмангазиева¹, Г.Д. Нурсултанова¹

¹НАО Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова,
г.Атырау, 060000, Республика Казахстан
gshugayeva@mail.ru.

РОЛЬ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГА В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются аспекты непрерывного профессионального развития педагога и анализируется его роль в повышении качества образования.

Непрерывное профессиональное развитие педагогов — это целостная концепция, которая основана на интеграции формального, неформального и информального обучения и направлена на развитие адаптивных компетенций и рефлексивной практики педагогов, обеспечивая их готовность к эффективному реагированию на вызовы современной образовательной среды и содействуя устойчивому развитию образовательных систем.

В статье для глубокого осознания содержания непрерывного профессионального развития педагогов обозначена взаимосвязь между парадигмой, концепцией, системой и моделью. Концепция непрерывного профессионального развития педагогов — одна из самых обсуждаемых проблем в мировом педагогическом сообществе, вызванная необходимостью трансформации педагогического образования соответствующего требованиям современного сложного мира. Чтобы успешно ответить на множество вызовов сегодняшнего образования, педагог должен непрерывно совершенствовать свои компетенции, педагогическое мастерство, систематически, непрерывно повышать свой профессиональный уровень. Непрерывное профессиональное развитие педагога является важным механизмом, ключевым фактором повышения качества образования.

Основная цель статьи — аргументировать необходимость непрерывного профессионального развития педагогов как важного фактора, способствующего эффективности образовательного процесса, в конечном итоге, улучшению качества образования.

Ключевые слова: образование, непрерывное профессиональное развитие педагогов, непрерывное педагогическое образование, профессиональный рост, качество образования, парадигма, система.

Введение

Непрерывное профессиональное развитие педагогов (НПП) — это целостная концепция, которая основана на интеграции формального, неформального и информального обучения и направлена на развитие адаптивных компетенций и рефлексивной практики педагогов, обеспечивая их готовность к эффективному реагированию на вызовы современной образовательной среды и содействуя устойчивому развитию образовательных систем.

Современная казахстанская образовательная система, как в целом, мировая, в эпоху цифровой культуры и информационных технологий претерпевает серьезные изменения. Глобальные трансформации, происходящие во всех сферах сложного мира в XXI веке, обусловили перестройку системы обучения. Изменились не только методы и инструменты преподавания, но и роль педагога. Эти преобразования требуют от учителей не только обновления своих знаний, но и непрерывного профессионального роста. В контексте этих изменений всё более очевидной становится необходимость разработки новых подходов к профессиональному развитию, которые могут адекватно реагировать на вызовы современности и способствовать повышению качества образования.

НПП непременно взаимосвязано с качеством образования: одно невозможно без другого. И качество образования, и НПП, являясь многогранным, многоаспектным явлением, оказывают влияние друг на друга.

В данной статье мы хотим проанализировать важность, значение НПП в повышении качества образования, продемонстрировать его роль в данном процессе; раскрыть вопросы взаимосвязи НПП и качества образования, их взаимовлияния друг на

друга. В рамках статьи нами рассматриваются различные аспекты НППР, включающие в себя его методологию, взаимосвязь непрерывного педагогического образования (как фундамента, основы НППР) и непрерывного развития педагога; контекст НППР как парадигмы, концепции, системы. Акцентируется внимание на выявлении механизмов реализации концепции НППР; раскрытии технологических трендов на непрерывное профессиональное развитие.

Представлены результаты анкетирования школьных педагогов с целью выявления понимания ими роли профессионального развития в повышении качества образования; определения связи между этими двумя процессами.

Материалы и методы исследования

Исследования НППР, динамичной, устойчивой, инклюзивной, основанной на активном использовании инновационных технологий обоснованы необходимостью адаптации к трансформации образования, к внутренним и внешним изменениям в образовательной среде.

В контексте происходящих в образовательной системе преобразований все более очевидной становится потребность в разработке новых подходов к профессиональному развитию педагогов, которые могут адекватно реагировать на вызовы современности и играть важную роль в повышении качества образования.

В последние десятилетия наблюдается тенденция снижения в обществе значимости образования, его обесценивания. Как отмечается исследователями, современное образование «... не готовит к жизни в сложном мире, не развивает мышление, снижает творческий потенциал и врожденную способность к сотрудничеству, лишает людей чувствительности и сострадательности» [1]. Для отражения своей позиции по проблеме исследования авторами статьи анализируется, осмысливается и обобщается содержание материалов зарубежных публикаций. Наиболее актуальными, на наш взгляд, являются следующие аспекты, отраженные в них: необходимость системной трансформации сферы образования в соответствии с вызовами современного сложного мира, поиск подходов и путей разрешения задач профессионального развития педагогов в структуре непрерывного педагогического образования.

Парадигма современного образования должна быть ориентирована на воспитание молодежи, способной успешно адаптироваться и реализовывать свой потенциал в быстро меняющемся мире. Как отмечается в докладе Global Education Futures «Образование для сложного мира», образование является главным, наиважнейшим двигателем, дающим «...мировому сообществу возможность преодолеть существующие разрывы и барьеры на пути глобального процветания...» [1. –19].

В документе ЮНЕСКО (2020) акцентируется внимание на признание мировым образовательным сообществом преобразующей силы образования, непреходящую ценность обучения в течение всей жизни человека [2]. Оно является рычагом для решения множества проблем сложного мира. Однако в настоящее время оно всё ещё недостаточно используется в качестве инструмента для формирования желаемой траектории, так как существующая система образования до сих пор удовлетворяет потребности вчерашнего дня: организации образования не готовят молодое поколение к реальной жизни в сложном мире, находят пути разрешения тех ситуаций, в которые они попадают; не развивают критическое, логическое, творческое мышление, а вырабатывают стереотипное; не формируют умения, жизненно важные навыки. Это и есть одна из причин необходимости трансформации образовательной системы, требующей переосмысления целей и смыслов образования, потому что оно, оставаясь самой востребованной сферой высокотехнологичного цифрового общества, играет важную роль в развитии всего мирового сообщества.

Основные тенденции в развитии образования в XXI веке требуют постоянного обновления содержания образовательного пространства, формирования личности

педагога «новой формации». У такого педагога его фундаментальные базовые знания сочетаются с инновационным мышлением и стремлением к непрерывному личностному и профессиональному росту. Мировым сообществом осознается необходимость постоянного обновления и совершенствования профессиональных навыков учителей на протяжении всей их карьеры, не ограничиваясь только их первоначальной подготовкой и сертификацией.

Одним из наиболее значимых вызовов для образовательной системы является изменение требований к компетенции педагогов. Их роль уже не может сводиться к простой передаче знаний, она кардинально меняется. Современный педагог – это и наставник, и коуч, и модератор, способный организовать активное и самостоятельное обучения учащихся, развивать у них навыки поиска решений и критического мышления. Он должен уметь конструировать образовательный путь учащегося, выступать консультантом по индивидуальной образовательной траектории.

Normal Malcom (2023) подчеркивает, что профессиональное развитие — это не одноразовое дело, а непрерывный процесс, присутствующий в ежедневной педагогической деятельности учителя. И ему должно уделяться приоритетное внимание для улучшения профессиональной деятельности [3]. Согласно определению автора, профессиональное развитие – процесс, сопровождающий педагога на протяжении его педагогической карьеры.

Диссертационная работа «Professional Development For Veteran Teachers: Let Them Speak!» (Gama Fagundes, Livia M) интересна тем, что в ней подчёркивается роль непрерывного профессионального развития в обогащении компетенций и педагогической практики, обращено внимание на то, что повышение квалификации призвано повысить педагогические знания и профессиональный рост педагогов. что каждый учитель имеет индивидуальные потребности в профессиональном обучении, которые обязательно надо учитывать для положительного влияния на эффективное профессиональное развитие [4].

В исследовании «Teacher learning from continuing professional development (CPD) participation: A sociocultural perspective» (2023) подчёркивается важная роль НППП в достижении эффективных результатов обучения: «Во всем мире непрерывное профессиональное развитие учителей (CPD) используется правительствами для повышения качества учителей, улучшения успеваемости учащихся и улучшения результатов обучения» [5]. Мнение автора о том, что НППП является концепцией, направленной на развитие учителей, выходящее за рамки их первоначального обучения, т.е. на протяжении всей их педагогической карьеры, совпадает с нашей точкой зрения.

Для глубокого осознания содержания НППП важно обозначить взаимосвязь и иерархию между парадигмой, концепцией, системой и моделью. Такая логическая цепочка демонстрирует, как каждое понятие опирается на предыдущие и конкретизируется. Понимание различий парадигмы и концепции НППП, имеющих свои уникальные особенности и функции, помогает глубже разобраться в структуре и целях непрерывного профессионального развития педагогов.

Самой широкой и фундаментальной рамкой, включающей основные предположения, ценности и принципы, определяющей всеобъемлющий подход к профессиональному развитию педагогов, является парадигма НППП. Современная парадигма НППП – важный и практический сдвиг в педагогическом образовании, направленный на систематическое и постоянное совершенствование профессиональных компетенций учителей. Она включает в себя разные аспекты профессионального развития, связывая их в единую систему.

Концепция НППП - конкретное воплощение парадигмы, предлагающее детализированные идеи и теории для достижения целей, определенных парадигмой. Ее

основными элементами являются адаптация педагога (персонализированное обучение); внедрение цифровых инструментов для повышения эффективности обучения (использование технологий); постоянный анализ и оценка своей профессиональной практики (рефлексия и оценка).

Система – это организация и структура элементов концепции, обеспечивающая взаимодействие и выполнение поставленных задач. Ключевыми составляющими системы НППР выступают организационная рамка, т.е. структура, включающая курсы, тренинги, семинары и другие формы обучения; механизмы реализации концепции: диагностика потребностей, планирование и реализация программ; платформы для онлайн – обучения, системы мониторинга и оценки результатов.

Конкретная реализация системы, представляющей собой детализированный план, который можно использовать на практике, осуществляется моделью НППР. Она отличается последовательностью действий; конкретными методами и подходами, например, наставничество, коучинг, проектная деятельность; включением цифровых инструментов и ресурсов для поддержания и улучшения процесса обучения.

Парадигма НППР задает общий контекст и основные принципы, в то время как концепция предлагает конкретные методы и подходы для реализации этих принципов на практике. Понимание и применение обоих компонентов помогает создавать эффективные программы профессионального развития, которые способствуют повышению качества образования и адаптации педагога к современным требованиям.

Описанная нами логическая цепочка помогает понять, как общие идеи и принципы (парадигма) конкретизируются через детализированные теории (концепция), структурируются для эффективной реализации (система) и воплощаются в конкретных практических планах (модель).

НППР, обладая гибкостью и адаптивностью предоставляет педагогам возможность выбирать и проходить курсы и тренинги в соответствии с их индивидуальными потребностями и карьерными целями, что позволяет учителям адаптировать свое обучение к меняющимся условиям и требованиям образовательной среды. Важное значение в НППР имеют современные технологии, особенно интеграция цифровых технологий, предоставляя доступ к онлайн-курсам, вебинарам, виртуальным сообществам и другим цифровым ресурсам. Это обеспечивает непрерывное обучение и возможность обмена опытом с коллегами по всему миру.

Одним из основных принципов НППР является практическая направленность, т.е. применение полученных знаний и навыков на практике, что позволяет педагогам немедленно внедрять новые методики и технологии в свою работу, улучшая качество образования. В рамках НППР более эффективному усвоению новых знаний и повышению профессиональной компетентности способствует постоянная поддержка педагогов и менторство со стороны опытных наставников и коллег. Важной частью НППР является регулярная оценка и мониторинг прогресса педагогов, позволяющая выявлять сильные и слабые стороны, корректировать планы обучения и обеспечивать достижение поставленных целей. Одним из ключевых факторов, ускоряющих преобразования в образовании, является цифровая трансформация. В последние годы наблюдается стремительное внедрение таких инновационных технологий, как искусственный интеллект (ИИ), виртуальная и дополненная реальность, онлайн-платформы для обучения и цифровые образовательные ресурсы в учебные заведения по всему миру. По данным OECD (2021), более 60% школ уже интегрировали элементы цифрового обучения в свои программы, и этот показатель продолжает расти [6]. Для педагогов это означает не только необходимость освоения цифровых инструментов, но и способность к адаптации к новым моделям обучения, таким как смешанное обучение (blended learning), дистанционное образование и использование ИИ для персонализации учебного процесса.

Важнейшими компетенциями для современных педагогов становятся цифровая грамотность и критическое мышление. Умение эффективно использовать технологии в процессе обучения улучшает образовательные результаты, помогает повысить вовлеченность учащихся. Переход к цифровому обучению требует от педагогов развития новых навыков, таких как умение проектировать и адаптировать учебные материалы под разнообразные цифровые платформы, а также поддерживать коммуникацию и сотрудничество с учащимися в онлайн-среде. В этом контексте роль педагога как модератора обучения и наставника приобретает ключевое значение. Согласно исследованию Harvard University, успешная интеграция технологий, включая ИИ, способствует повышению вовлеченности учащихся и улучшению их успеваемости [7].

Формирование инновационных траекторий непрерывного профессионального развития становится неотъемлемой частью подготовки педагогов, способной не только удовлетворить потребности текущих и будущих поколений учащихся, но и обеспечить устойчивое развитие самой образовательной среды. Эта парадигма требует системной интеграции современных цифровых технологий, а также опоры на динамичные, инклюзивные и гибкие модели обучения.

Современные изменения в образовательной среде требуют от педагогов не только владения новыми навыками и технологиями, но и высокой степени гибкости и готовности к НПП. В условиях стремительных глобальных трансформаций (цифровизация, глобализация и социальные изменения) педагогам необходимо регулярно обновлять свои знания, чтобы соответствовать современным требованиям и ожиданиям общества. Традиционные модели профессионального обучения, основанные исключительно на формальных образовательных программах, больше не могут эффективно удовлетворить эти потребности, что создаёт острую необходимость в новых подходах, обеспечивающих гибкость и адаптивность в процессе профессионального развития.

Методология НПП – комплексный подход, включающий в себя принципы, методы и подходы, направленные на повышение качества профессиональной подготовки учителей. Многогранные аспекты НПП отражают важность теоретической, практической и методической подготовки педагога, а также его способность к самообразованию и профессиональному саморазвитию, что является ключевым условием эффективной и инновационной педагогической деятельности.

Парадигма НПП базируется на интеграции нескольких взаимодополняющих подходов, включая андрагогику, хьютагогику, рефлексивную практику и коллаборативное обучение. Эти подходы не только обеспечивают гибкость и персонализацию профессионального обучения, но и способствуют созданию устойчивых образовательных сетей и поддерживают адаптацию педагогов к изменяющимся условиям образовательной среды.

Андрагогические принципы подчеркивают фундаментальные аспекты обучения взрослых, включая автономию, осмысленность и личную значимость образовательного процесса. Применение принципов андрагогики в рамках НПП поддерживает концепцию целенаправленного, осмысленного обучения и саморазвития, обеспечивая условия для повышения профессиональной гибкости и адаптивности [8].

Хьютагогика дополняет андрагогические принципы, предоставляя педагогам не только возможность выбирать направления обучения, но и самостоятельно разрабатывать индивидуальные образовательные траектории, адаптируя их к постоянно меняющимся условиям образовательной среды. В рамках этого подхода педагоги становятся активными субъектами собственного профессионального развития, выступая одновременно в роли обучающихся и дизайнеров образовательных процессов, что позволяет им гибко адаптироваться к новым вызовам. Применение хьютагогики в

рамках НППП поддерживает концепцию непрерывного обучения и обеспечивает практическую значимость образовательного процесса.

В дополнение к данным подходам рефлексивная практика также формирует культуру осмысленного обучения, в которой педагоги активно участвуют в самооценке и развитии. Теория Schön (1983) подчёркивает, что критический анализ собственной практики помогает выявить как эффективные, так и проблемные аспекты работы, создавая условия для целенаправленных улучшений [9]. В условиях цифровой трансформации рефлексия приобретает ещё большее значение, поскольку интеграция новых технологий требует гибкости, адаптивности и готовности оперативно корректировать подходы.

Современные условия цифровой трансформации и стремительно меняющиеся образовательные тенденции требуют разработки *адаптивных экосистем*, в которых образовательные траектории педагогов основаны на многообразии методов и гибких форм обучения. Это предполагает переход от фрагментарных и разовых инициатив к целостной, непрерывной системе профессионального развития, поддерживающей долгосрочный рост и актуальность компетенций педагогов в условиях постоянных изменений [10].

Ключевую роль в адаптивных экосистемах играет *интеграция формального, неформального и информального обучения*, обеспечивающая гибкость и многоуровневую поддержку профессионального роста. Дополнительную устойчивость НППП придает соответствие данного подхода принципам *образования в течение всей жизни (lifelong learning)*. В этом контексте педагоги не только поддерживают актуальность своих знаний и навыков, но и развивают *метакомпетенции*, такие как критическое мышление, адаптивность и способность к *самоопределённому обучению (self-determined learning)* [10]. Педагоги, основываясь на принципах образования в течение всей жизни (lifelong learning), могут интегрировать различные образовательные ресурсы и подходы, такие как профессиональные сообщества, самообразование или краткосрочные курсы [11]. Это способствует созданию устойчивой профессиональной идентичности, что позволяет эффективно адаптироваться к новым вызовам и внедрять инновационные методики. Большие возможности для адаптации и персонализации профессионального развития в условиях глобализации и растущей нагрузки на педагогов открывают новые технологические достижения: онлайн курсы и онлайн-платформы, искусственный интеллект, виртуальная (VR) и дополненная реальность (AR), аналитика больших данных (АБД). Таким образом, цифровая трансформация является важнейшим фактором в модернизации НППП, обеспечивая создание интерактивных и доступных образовательных сред, что позволяет не только повысить эффективность профессионального роста, но и создать условия для непрерывного совершенствования педагогических практик, а это, свою очередь, способствует улучшению качества образования в целом.

Результаты и их обсуждение

Для обоснования исследуемой проблемы был проведен опрос учителей школ с помощью разработанных нами анкет. В анкетировании приняло участие 100 педагогов общеобразовательных школ № 5 им. Г.Мусрепова, №2 им Ж. Нажимеденова, №15 им. Абая г. Атырау.

Цель анкетирования – изучить представления учителей о значимости их непрерывного профессионального роста для повышения качества образовательного процесса.

Вопросы анкеты «Роль непрерывного профессионального развития педагогов в повышении качества образования», сформулированные нами, акцентированы на изучение осознания ими важности их собственного профессионального развития для улучшения качества обучения и воспитания. Важным является определить, как педагоги общеобразовательных школ понимают связь между своим профессиональным развитием

и улучшением качества образования обучающихся. Данные анкеты состояли из вопросов, которые были направлены на выявление среди учителей проблем с повышением квалификации и выявления направленности к постоянному профессиональному развитию. В исследовании участвовали 100 учителей школ города.

В начале анкеты нами был выяснен трудовой стаж респондентов (таблица 1)

Таблица 1 – Трудовой стаж педагогов

Трудовой стаж	Ср.школа №5 имени Г. Мусрепова	Ср.школа №2 имени Ж. Нажимеденов	Ср.школа №5 имени Абая
0-5 лет	7%	8%	5%
6-10 лет	7%	6%	7%
11-15 лет	12%	13%	15%
свыше 15 лет	4%	5%	5%
Примечание: таблица составлена авторами			

В таблице 1 показаны трудовой стаж педагогов школ. Из представленной таблицы видно, что в во всех школах учителей с 11-15 лет больше, а свыше 15 лет -меньше. Это показывает, что в школах работают молодые учителя, которым необходимы курсы повышения и саморазвитие.

Анализ результатов анкетирования по определению роли НПП в повышении качества образования позволяют утверждать, что 85% опрошенных под понятием «непрерывное профессиональное развитие педагогов» подразумевают постоянное совершенствование и обновление знаний, умений и навыков педагогов на протяжении всей их профессиональной деятельности и считают, что это необходимо для того, чтобы учитель мог эффективно решать задачи, связанные с обучением и воспитанием, успешно реагировать на изменения в образовательной сфере; 15% учителей не имеют достаточного представления о том, что включает в себя непрерывное профессиональное развитие, его принципы и практики.

По результатам опроса, 90% респондентов считают НПП важным для повышения качества образования, так как, по их мнению, только постоянно развивающийся, осваивающий новые методики и технологии учитель способен обеспечить высокое качество обучения и воспитания учащихся, отвечающее современным требованиям. 10% респондентов не до конца понимают его роль для улучшения образовательного процесса.

На вопрос «Как Вы оцениваете влияние непрерывного профессионального развития на качество преподавания?» опрошенные дали следующие ответы (таблица 1).

Таблица 2- Оценка влияния непрерывного профессионального развития на качество преподавания

Мое профессиональное развитие положительно сказывается на качестве образовательного процесса. Применение методик и технологий, использование эффективных форм и методов обучения и воспитания позволяют мне добиваться высоких результатов в работе с учащимися	Благодаря новым знаниям и навыкам я могу эффективно организовывать учебный процесс и повышать его качество	Участи е в программах профессионального развития не всегда на прямую сказывается на качестве преподавания, но помогает мне оставаться в курсе современных педагогических практик
45%	35%	20%
Примечание: таблица составлена авторами		

При ответе на вопрос «Какие личностные и профессиональные качества педагога Вы считаете наиболее важными для обеспечения высокого качества образования?» респонденты назвали такие качества, как гуманизм, педагогическая целесообразная любовь к детям, умение мотивировать учеников; коммуникативные качества, культура педагогического общения; эмпатия; креативность, творческие качества; ответственность, профессиональный долг, постоянное повышение профессиональной компетентности; эрудиция, широкий кругозор, знание преподаваемого предмета, высокий профессионализм; способность к рефлексии; эмоциональная устойчивость, целеустремленность, стрессоустойчивость, способность к саморегуляции; умение использовать новейшие методики и технологии, владение цифровыми технологиями, новаторский подход к профессионально-педагогической деятельности; стремление, мотивация и готовность к самообразованию, самосовершенствованию, саморазвитию, к постоянному обновлению знаний, умений и навыков, к непрерывному профессиональному развитию.

На вопрос, какие необходимые для обеспечения качества образования недостаточно выражены у современного учителя и прежде всего нуждаются в направленном развитии, респонденты дали следующие ответы: гуманизм, ориентир на интересы и потребности детей; эмпатия; ответственность; толерантность; креативность, готовность к инновационным преобразованиям в системе образования, общая эрудиция; рефлексивность; готовность к саморегуляции; владение цифровыми технологиями; стремление к саморазвитию, непрерывному профессиональному развитию; положительное самовосприятие, позитивная оценка; непрерывное профессиональное развитие педагогов.

Отвечая на вопрос «Какие инновационные формы и методы профессионального развития педагогов, на Ваш взгляд, необходимо внедрять в образовательных организациях?», респонденты отметили такие инновационные формы профессионального развития, как онлайн-курсы, вебинары, видеоконференции, профессиональные стажировки, обмен опытом с коллегами из других регионов, проектная и исследовательская деятельность педагогов, геймификация, применение современных digital - инструментов в обучении, определяя их перспективными направлениями НПП в будущем. На взгляд опрошенных учителей, для повышения качества образования в системе НПП необходимо обеспечить актуальность и практическую значимость программ повышения квалификации (35%), усилить роль работодателей, органов управления образованием в определении потребностей и заказе на программы развития педагогов (15%), создать эффективные механизмы оценки результативности профессионального развития (15%), расширить возможности неформального и информального обучения, включая наставничество, профессиональные ассоциации (20%), обеспечить финансовую и организационную поддержку инициатив педагогов по саморазвитию (15%).

По итогам нашего исследования, мы смогли сделать выводы о необходимости и важности непрерывного профессионального развития педагога в его профессиональной деятельности, желании педагогов совершенствовать свои знания, осознания ими важности их собственного профессионального развития для улучшения качества обучения и воспитания, значимой роли НПП в повышении качества образования.

Заключение

Основным выводом этой статьи является то, что НПП играет важную роль в повышении качества обучения. Концепция НПП является важным механизмом повышения качества образования, так как она способствует совершенствованию предметных, методических и личностных компетенций педагогов, росту их мотивации, распространению инновационных практик и повышению удовлетворенности потребителей образовательных услуг.

НПРП и качество образования находятся в тесной взаимосвязи и оказывают влияние друг на друга. Качество образования зависит от профессионализма и компетентности педагогов, требует от них постоянного совершенствования и обновления знаний, умений, навыков, методик, использования инновационных технологий, всегда быть в курсе новейших тенденций в образовании. Непрерывное профессиональное развитие – необходимое условие, важный фактор для поддержания качества образования на должном уровне. Результатом регулярного обучения и развития навыков педагогов является качество преподавания и эффективность образовательного процесса. Таким образом, повышение качества образования мотивирует педагогов к непрерывному развитию, а их профессиональное совершенствование, в свою очередь, способствует улучшению качества обучения. Качество образования мы определяем и целью, и стимулом для НПРП, а также результатом эффективного профессионального развития учителей. Постоянное профессиональное развитие, которое играет важную роль в повышении качества образования, помогает педагогам лучше адаптироваться к новым образовательным требованиям и тенденциям, а также более эффективно разрешать возникающие перед ними профессиональные задачи.

Резюмируя, надо отметить, что эффективная реализация концепции НПРП укрепляет профессиональную идентичность педагогов и способствуют их устойчивому росту, что делает НПРП ключевым фактором в повышении эффективности образовательного процесса, в целом, повышении качества образования.

Информация о финансировании

Предоставленная авторами статья подготовлена в рамках проекта целевого программного финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по теме BR21882260 «Создание системы непрерывного профессионального развития учителей в образовательном аспекте для сложного мира: парадигма, методология, цифровые инструменты».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Доклад о форуме Global Education Leaders' Partnership Moscow, 2018; Образование для сложного общества Доклад Global Education Futures Авторы: Павел Лукша, Джошуа Кубиста, Александр Ласло, Мила Попович, Иван Ниненко, а также участники сессий Global Education Futures в 2014-2017 гг. Перевод с английского: Agency for International Cooperation Под редакцией Павла Лукши, Павла Рабиновича, Александра Асмолова. - 212с. [Электронный ресурс] – URL: <https://vcht.center/wp-content/uploads/2019/06/Obrazovanie-dlya-slozhnogo-obshhestva.pdf> (дата обращения 5.11.2024)

2 UIL (Институт ЮНЕСКО по непрерывному обучению). Внедрение культуры непрерывного обучения: вклад в инициативу «Будущее образования». Отчет: Трансдисциплинарная экспертная консультация. – 2020. – 52с.

3 Нормал Малкольм. Важность непрерывного профессионального развития учителей, 2023г. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.linkedin.com/pulse/importance-continuous-professional-development-teachers-malcolm> (дата обращения 5.11.2024).

4 Гама Фагундес, Ливия М., «Профессиональное развитие опытных учителей: пусть говорят!» Тезисы и диссертации. 2022. [Электронный ресурс] – URL: <https://digitalcommons.molloy.edu/etd/142> (дата обращения 5.11.2024).

5 Эллен Абака. Обучение учителей в процессе непрерывного профессионального развития (CPD): социокультурная перспектива [Электронный ресурс] – URL: <https://pdf.sciencedirectassets.com/776854>. (дата обращения 5.11.2024).

6 Перспективы цифрового образования ОЭСР 2021: расширение границ с помощью искусственного интеллекта, блокчейна и роботов // OECD Publishing, Париж, 2021г. 252 с. [Электронный ресурс] – URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/06/oecd-digital-education-outlook2021_0f1487d9/589b283f-en.pdf. (дата обращения 5.11.2024).

7 Говард Н.-Дж. Препятствия и движущие силы в профессиональном развитии онлайн-микрокурсов: преодоление проблем идентичности и активности учителя. // Преподавание и педагогическое образование

- [Электронный ресурс] – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0742051X21001219> – 2021. (дата обращения 5.11.2024).
- 8 Knowles Malcolm S., Elwood F. Holton III and Richard A. Swanson. (2020). 310с.
- 9 The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. 2020, 310с.
- 10 Шён Дональд А. Рефлексивный практик: как профессионалы мыслят на практике. // 1-е изд. Routledge.- 1992. 384С.
- 11 Хассе Стюарт и Крис Кенъон, редакторы. Самостоятельное обучение: эйтагогика в действии. // Лондон: Bloomsbury Academic. – 2013, - 225 с.
- 12 Бабиченко Мириам, Адам Лефштейн и Криста С.К. Астерхан. «Совместное исследование учителями практики в школьных учебных сообществах: роль типа деятельности». Т. 49. - 2024. - 368 с.

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ПЕДАГОГТАРДЫҢ ҮЗДІКСІЗ КӘСІБИ ДАМУЫНЫҢ РӨЛІ

Андатпа

Мақалада педагогтің үздіксіз кәсіби даму аспектілері қарастырылады және оның білім беру сапасын арттырудағы рөлі талданады.

Педагогтардың үздіксіз кәсіби дамуы - бұл формальды, формальды емес және ақпараттық оқытуды ықпалдастыруға, педагогтардың бейімделу құзыреттіліктері мен рефлексиялық тәжірибесін дамытуға, олардың заманауи білім беру жүйесіндегі талаптарға тиімді жауап беруге дайындығын қамтамасыз етуге бағытталған тұтас тұжырымдама.

Мақалада мұғалімнің үздіксіз кәсіби дамуының мазмұнын терең түсіну мақсатында парадигма, концепция, жүйе және модель арасындағы байланыс көрсетілген. Педагогтарды үздіксіз кәсіби дамыту тұжырымдамасы - заманауи күрделі әлемнің талаптарына сәйкес келетін педагогикалық білім беруді трансформациялау қажеттілігінен туындаған әлемдік педагогикалық қоғамдастықта ең көп талқыланатын проблемалардың бірі. Бүгінгі білім берудің сан қырлы міндеттеріне ойдағыдай жауап беру үшін мұғалім өзінің құзыреттілігін, педагогикалық шеберлігін үздіксіз жетілдіріп, кәсіби деңгейін жүйелі, үздіксіз көтеріп отыруы қажет. Педагогтің үздіксіз кәсіби дамуы- білім беру сапасын арттырудың маңызды тетігі, негізгі факторы болып табылады.

Мақаланың мақсаты - педагогтардың үздіксіз кәсіби дамуының білім беру процесінің тиімділігіне, білім беру сапасын жақсартуға ықпал ететін маңызды фактор ретінде қажеттілігін дәлелдеу.

Негізгі сөздер: білім беру, педагогтардың үздіксіз кәсіби дамуы, үздіксіз педагогикалық білім беру, кәсіби өсу, білім сапасы, парадигма, жүйе.

THE ROLE OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE TEACHER IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Abstract

This article examines aspects of the continuous professional development of teachers and analyzes its role in improving the quality of education.

Continuous professional development of teachers is a holistic concept that is based on the integration of formal, non-formal, and informal learning and is aimed at developing adaptive competencies and reflective practice of teachers, ensuring their readiness to effectively respond to the challenges of the modern educational environment and promoting the sustainable development of educational systems.

In order to deeply understand the content of the continuous professional development of teachers, the article outlines the relationship between the paradigm, concept, system, and model.

The concept of continuous professional development of teachers is one of the most discussed issues in the global pedagogical community, caused by the need to transform pedagogical education to meet the requirements of the modern complex world. To successfully respond to the many challenges of today's education, a teacher must continuously improve his competencies, and pedagogical skills, systematically and continuously improve his professional level. Continuous professional development of a teacher is an important mechanism, a key factor in improving the quality of education. The main objective of the article is to argue the need for continuous professional development of teachers as an important factor contributing to the effectiveness of the educational process, and ultimately, improving the quality of education.

Key words: education, continuous professional development of teachers, continuous pedagogical education, professional growth, quality of education, paradigm, system.

REFERENCES

- 1 Doklad o forume Global Education Leaders' Partnership Moscow, 2018; [Report on the Global Education Leaders' Partnership Moscow Forum, 2018;] Obrazovanie dlya slozhnogo obshchestva Doklad Global Education Futures . 212 p in Russian].
- 2 UIL (Institut YUNESKO po nepreryvnomu obucheniyu). UIL (UNESCO Institute for Lifelong Learning) Vnedrenie kultury nepreryvnogo obucheniya: vklad v initsiativu «Budushhee obrazovaniya». Otchet: Transdistsiplinarnaya ekspertnaya konsultatsiya, 2020. 52 p. [in Russian].
- 3 N.Malkolm. Vazhnost nepreryvnogo professionalnogo razvitiya uchitelei [The Importance of Continuous Professional Development for Teachers], 2023g. Available at: — URL: <https://www.linkedin.com/pulse/importance-continuous-professional-development-teachers-malcolm> [in Russian]. (accessed: 5.11.2024).
- 4 Fagundes G, Livia M., «Professionalnoe razvitie opytnykh uchitelei: pust govoryat!» ["Professional Development For Veteran Teachers: Let Them Speak!"] Theses & Dissertations. 142 p. 2022. [in Russian].
- 5 Abakah E. Obuchenie uchitelei v protsesse nepreryvnogo professionalnogo razvitiya (CPD): sotsiokulturnaya perspektiva [Teacher learning from continuing professional development (CPD) participation: A sociocultural perspective], 2023 Available at: — URL: <https://pdf.sciencedirectassets.com/776854> [in Russian]. (accessed: 5.11.2024).
- 6 Perspektivy tsifrovogo obrazovaniya OESR 2021: rasshirenie granits s pomoshhyu iskusstvennogo intellekta, blokcheina i robotov [OECD Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots] // OECD Publishing, Paris, Available at: — URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/06/oecd-digital-education-outlook2021_0f1487d9/589b283f-en.pdf. [in Russian]. (accessed: 5.11.2024).
- 7 Govard N.-Dzh. Prepyatstviya i dvizhushhie sily v professionalnom razvitiі onlain-mikrokursov: preodolenie problem identichnosti i aktivnosti uchitelya. [Barriers and drivers in online micro-course professional development: Navigating issues of teacher identity and agency]. // Prepodavanie i pedagogicheskoe obrazovanie [Elektronnyi resurs], T.105, 2021. P. 103-397. [in Russian].
- 8 Knowles Malcolm S., Elwood F. Holton III and Richard A. Swanson. *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development*. // 8th ed. New York: Routledge. - 2015. [in English].
- 9 *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development*. 2020, 310 p. [in English]
- 10 Shen Donald A. Refleksivnyi praktik: kak professionaly myslyat na praktike [The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action.]// 1st ed. Routledge. 1992. [in Russian].
- 11 Khase Styuart, Kris Kenon, Samostoyatelnoe obuchenie: eitagogika v deistvii. [Self-Determined Learning: Heutagogy in Action.] // London: Bloomsbury Academic. 2013. P. 225. [in Russian].
- 12 Babichenko Miriam, Adam Lefshstein i Krista S.K. Asterkhan. «Sovmestnoe issledovanie uchitelyami praktiki v shkolnykh uchebnykh soobshhestvakh: rol tipa deyatel'nosti». [Teacher Collaborative Inquiry into Practice in School-Based Learning Communities: The Role of Activity Type.] T. 49. 2024. 368p. [in Russian].

Information about authors:

Shugayeva Gulshat - **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, about. associate professor of the Departments “Psychology and pedagogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gshugayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Koishigulova Layilya - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Departments “Psychology and pedagogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: laila_12.68@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798>

Kurmangazieva Gulnara- teacher of the Departments “Psychology and pedagogy”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kurmangazieva52@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8814-7479>

Nursultanova Gulzhan- master social sciences, head of the Office of Professional Development and Retraining, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: nursultanova.g@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6826-6847>

Информация об авторах:

Шугаева Гулшат - **основной автор**, кандидат педагогических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gshugayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Койшигулова Ляйля - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: laila_12.68@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798>

Курмангазиева Гульнара - старший преподаватель кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kurmangazieva52@mail.ru

ORCID : <https://orcid.org/0009-0003-8814-7479>

Нурсултанова Гульжан - магистр социальных наук, Руководитель офиса повышения квалификации и переподготовки кадров, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: nursultanova.g@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6826-6847>

Авторлар туралы ақпарат:

Шугаева Гулшат - **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Психология және педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gshugayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Койшигулова Ляйля - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Психология және педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: laila_12.68@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798>

Құрманғазиева Гульнара - «Психология және педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: kurmangazieva52@mail.ru

ORCID : <https://orcid.org/0009-0003-8814-7479>

Нұрсұлтанова Гульжан - Әлеуметтік ғылымдар магистрі, кадрларды қайта даярлау және біліктілікті арттыру кеңсесінің жетекшісі, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: nursultanova.g@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6826-6847>

Г.О. Мугауина¹ , К.Д. Джуманова¹ , В.С. Турегалиева¹ , К. С. Жумабаева²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

*e-mail: gulshi.85@mail.ru

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГТЫҢ ГЕНДЕРЛІК МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа

Мақалада қазіргі білім беру жүйесінің алдында болашақ педагогтардың гендерлік мәдениетін қалыптастыру міндеттері тұрғаны және оны жүзеге асыру тек гендерлік компонентті білімге интеграциялау арқылы ғана емес, сонымен қатар гендерлік педагогикалық мәдениеттің білім беру саясатына интеграциялау арқылы мүмкін болатыны айтылады.

Сонымен қатар, мақалалардың мазмұнымен танысу барысында автор кәсіби бағдар беру, академиялық жазу мәдениеті, авторлардың эрудициясы, жариялау этикасын сақтау, шетелдік және ресейлік дереккөздерге сілтемелер, деректерді талдау сапасы және т. б. сияқты сипаттамаларды зерттеді. Қазіргі экстенсивті даму кезеңіндегі әйелдер мен гендерлік зерттеулердің дамуы, XX ғасырдың 90-жылдардың аяғы мен 2000-жылдардың басында тез көтеріліп, гүлденгеннен кейін, жалпылама сипаттама береді.

Гендерлік зерттеулер мен кәсіби бағдар берудің басты міндеттерінің бірі - қоғамдық стереотиптердің қаншалықты шындыққа жанасатынын, яғни олардың қаншалықты қате немесе дұрыс екенін анықтау. Бұл ретте орта білім беруді дамытуда қайшылықтар әлі тұжырымдалмаған, оларды шешу мұғалімнің педагогикалық мәдениетінің оны дамыту үдерісіндегі гендерлік ерекшеліктерін есепке алу негізінде мүмкін болады. Гендерлік компонентті есепке алу негізінде мұғалімнің кәсіби-тұлғалық өзін-өзі сәйкестендіруін және өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін мұғалімнің педагогикалық мәдениетін жетілдірудің педагогикалық жағдайларын негізделеді.

Негізгі сөздер. Гендерлік мәдениет, мәдениет, гендерлік зерттеулер, педагогикалық ұжым, гендерлік иерархия.

Кіріспе

Қазіргі қоғам педагог мамандардың алдына көптеген жаңа міндеттерді жүктеді. Соның бірі табысты, адал, сауатты және креативті ойлау қабілеті жоғары, оқу-тәрбие базасы мен шығармашылық арсеналда жоғары белсенділікті талап етуде. Осы орайда, мемлекет басшысының 2024 жылғы 02 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауындағы «Адал әрі табанды еңбегімен табысқа жеткен адамдар қашанда құрметті, сыйлы болуы керек» деп атап өтуін өзекті деп санаймыз [1]. Сондықтан жоғары оқу орындары құзыретті маманды даярлау кезінде білім беру функцияларын ғана емес, сонымен қатар әртүрлі деңгейдегі оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырушысы деп білеміз.

Білім беру процесі, әдетте, оқу материалын беру және бақылау әдістері бойынша сараланады. Тәжірибелі педагог міндетті түрде білім алушылардың жеке-психологиялық ерекшеліктерін ескереді [2].

Олай болса, білім беру ұйымында оқу-тәрбие жұмысы барысында білім алушылардың жынысын ескермей, кәсіби емес тұлғаны қалыптастыру мүмкін емес. Сонымен бірге педагог ұжымда ұлтымен және жасымен бірге ескерілуі тиіс басты жеке сипаттамалар жүйесінде ең маңыздыларының бірі «жыныс» болып табылады.

Гендер - бұл еркек пен әйел арасындағы физикалық айырмашылықтар емес, еркек пен әйелдің әлеуметтік қалыптасқан ерекшеліктері және жынысына сәйкес мінез-құлыққа қатысты әлеуметтік фактор. Іс-тәжірибеде көрсеткендей, қазіргі таңда педагогика саласындағы тиімді ортақ басты белгілері ерлер мен әйелдердің ортақ тіл таба білуін, тең

құқылы болуын, сенімді қарым-қатынас орнатуын, олардың жеке және кәсіби әлеуетін ашуын гендерлік мәдениеттің жоғары деңгейі бар пікірлес адамдар тобын қалыптастыру болып табылады.

Әлемнің гендерлік бейнесі гендерлік иерархия мен мінез-құлықтың нормативтік канондарының өзгеруіне байланысты «еркек-әйел» көзқарастарының өзгеруімен сипатталады, ер мен әйелдің арасындағы қарым-қатынастары уақыт өткен сайын бұлыңғыр болуда. Адамдар арасындағы қатынастардың ажырауы мен тұтынушылық негізі, отбасылық дәстүрлерден алшақтау және ұрпақтар сабақтастығының бұзылуы күшейе түсуде. Қоғамдық құрылымдардың тепе-теңдігінің құндылық негіздері ретінде әрекет ететін «еркектік» және «әйелдік» нормативті түрде берілген дәстүрлі канондар инверсиялық сипатта айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда. Соның ішінде көптеген елдерде бір жыныстылар некелерін қидыртып отбасы болуы, бала асырап алуы, гомосексуализмдердің таралуы, ер мен әйелдердің жыныстарын ауыстыруы (трансгендер), ЛГБТ қауымдастығының белсенділері бір жынысты жұптардың тиісті діни рәсімдерге және бала асырап алу мүмкіндігіне толық қол жеткізулеріне құқық берді. Осылардың салдарынан елімізде боллып жатырған түрлі жағымсыз оқиғалар (педофилдер, трансгендер, гомосексуализмдер және т.б.) көбейді және адамның рухани-адамгершілік құндылығы, отбасы институтының мәні бұзылуда. Отбасы - бұл ұрпақты болу, өмірді жалғастыру үшін құрылған әлеуметтік білім, ал неке (ер мен әйелдің қосылуы) - мұрагерлікті ретке келтіру фактісі ретінде өз ұрпақтарына қатысты өзара міндеттемелерді рәсімдеп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жатырған дәстүр. Осы тұрғыда, біз ЖОО-ның педагог мамандарының гендерлік мәдениетін жетілдіруін зерттейміз.

Зерттелетін тақырыпты толық ашу үшін біз «мәдениет», «гендер», «гендерлік мәдениет» ұғымдары мен терминдерін саралаймыз.

Жалпы біз мәдениет ұғымын адам өмірінің саласына байланысты көптеген анықтамаларға ие екенін білеміз.

Ғалым С.И. Ожегов мәдениет (лат. өсіру) кең мағынада «бір нәрсенің даму деңгейі, шеберлігі» деп түсінік береді. Мәдениет адамның субъективтілігі мен объективтілігінің көрінісі ретінде көрінеді (мінез-құлық, құзыреттілік, білімдер, біліктіліктер, дағдылар және т.б.). Осы дискурс аясында ғалым мәдениетті «адамдардың әлеуметтік және рухани жетістіктерінің жиынтығы» деген тұжырым жасайды [3].

Бүгінгі күні ғылыми-теориялық әдебиеттерде «педагог мәдениеті» тақырыбы бойынша көптеген зерттеу еңбектері бар. Шетелдік және отандық ғалымдар мәдениет мәселелерінің психологиялық-педагогикалық аспектілерін (И.А. Зимняя, М.С. Каган, Р.К. Төлеубекова, Г.К. Ахметова, Қ.Ж. Каракулов, С.М. Елеусізов, С.И. Қалиева, Б.К. Момынбаев), ал педагогтың кәсіби мәдениетін (В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Б. Әуезов, А. Игибаева және т.б.), психологиялық мәдениетті (И.А. Баева, В.В. Семикин, Н.И. Исаева), ақпараттық мәдениетті (Ю.В. Уленко, Ю.С. Зубов, Н.Г. Кочеток), рухани-адамгершілік мәдениетті (Р.К. Төлеубекова, Ә.Т. Өтебаева, Ж. Баширова, А.Е. Есжанов, М.Е. Сыдықов, А.Қ. Каплиева және т.б.), тіл мәдениеті-кәсіби қызметтің құралы ретінде (М. Балақаев, Т. Қоңыратбаев, С. Қирабаев, Ш. Беркімбаева, Н. Уәлиев, Л.И. Ожегов, И.А. Зимняя және т.б.) қарастырған.

Адамдардың жан-жақты жетілулері - олардың шығармашылық белсенділіктері мен мүмкіндіктерін дамыту және мәдениеттіліктерін көрсете білу нәтижелерінің көрінісі. Мәдениеттілік - адамдардың ой-өрісінің кеңдігі [4].

Кейбір ғалымдардың еңбектерінде «мәдениет» (латын. cultura - өңдеу, егу деген сөзінен шыққан) - табиғат объектісіндегі адамның әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер деп көрсетеді. Бұл сөзде адам еңбегінің ерекшелігімен, іс-әрекетімен байланысты болады. Кейіннен «мәдениет» деген ұғым жалпылық маңыз алды. Адамның жасаған іс-әрекетін,

қарым-қатынасын «мәдениет» деп атай бастап, оның мазмұнды белгілері, түсінігі көрсетілді. Мәдениет - адам жасаған «екінші табиғат» деп сипатталған. Мәдениет - жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол - өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс. Мәдениет - адам әрекетінің, саналы қызметінің көрінісі.

Зерттеу жұмысымыздың келесі қадамын гендер ұғымына тоқталуды жөн көрдік. «Гендер» термині (ағылш. gender-жыныс, жыныс) әлеуметтік жыныстық қатынастардың даму деңгейін көрсетеді және биологиялық жынысқа қарағанда «әлеуметтік жыныс» немесе «жыныстың әлеуметтік қатынастары» деген мағынаны білдіреді.

«Гендер» ұғымы қазіргі ғылыми білімде «жынысты» түсінуден «әлеуметтік жынысқа» дейін әртүрлі түсініктерге ие. Гендерлік - бұл ерлер мен әйелдер арасындағы әлеуметтік мінез-құлқын, олардың өзара қарым-қатынасын анықтайтын мәдени сипаттамалардың нақты жиынтығы деп санайтын зерттеушілердің көзқарасын ұстанамыз [5].

Гендерлік бағыт қазіргі кезеңде тұлғаның құндылық бағдарларына апаратын маңызды жолы, әлеуметтенудің өзегі және қоғамдағы жыныссыз сезімнен жыныстық рөлдік позицияны дұрыс сезінуге көшу болып табылады.

Олай болса, қазіргі білім беру жүйесінің алдында болашақ педагогтардың гендерлік мәдениетін қалыптастыру міндеті тұр. Оны жүзеге асыру тек гендерлік компонентті білімге интеграциялау арқылы ғана емес, сонымен қатар гендерлік педагогикалық мәдениеттің білім беру саясатына интеграциялау арқылы мүмкін болады.

Педагогтың гендерлік педагогикалық мәдениеті деп - қажетті моральдық-этикалық қасиеттердің қалыптасу дәрежесін көрсететін, сондай-ақ ерлер мен әйелдердің оқу-тәрбие міндеттерін бірлесіп шешуге бағытталған педагогикалық практикада әзірленген тәсілдер, модельдер, ережелер мен іс-әрекет нормаларын көрсететін дағдылар мен жыныстық рөлдік өзара іс-әрекет біліктерінің жиынтығы деп түсініледі.

Осыған сүйене отырып, гендерлік мәдениетті - ер мен әйел жыныстарының арасындағы қатынастарды қоғамдық реттеу жүйесі, жеке адамдардың жыныстық қатынастарына сәйкес әлеуметтік өзара әрекеттесу ережелері мен нормаларының құндылық-саналы жиынтығы, қоғамдық өмірдің принциптерінде, нормалары мен дәстүрлерінде бейнелеу болып табылады деп тұжырымдаймыз.

Ал, тұлғаның кәсіби өзін-өзі тану мәселелері адам өз бейімділігі мен қабілетіне қарай бір емес, бірнеше кәсіпке бейім болады. Ата-аналардың кәсіби ұстанымдары да айтарлықтай маңызды фактор болып табылады: әлеуметтік және материалдық жағдайы, отбасылық династия немесе ата-аналардың балаларының белгілі бір кәсіпті иеленуге ықыласы мамандық таңдау кәсіби бағдар жұмысының негізі. Сонымен қатар кәсіби бағдар беру мамандық таңдауда көмек беруге бағытталған жеке мүдделер, қабілеттер, тұлға бейімділігі мен еңбек нарығы сұраныстарына сай кәсіп таңдау процесін оңтайландыруды көздейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тұлға мәдениетінің ажырамас құрамдас бөлігі жалпы адамзаттық, ұлттық және этникалық мәдениетінің, оқу және кәсіби қызмет мәдениетінің, әлеуметтік және отбасылық коммуникациялардың өкілі - субъектінің қазіргі «әлем бейнесін» қалыптастыру тетігі ретінде де, тәсілі ретінде де әрекет ететін гендерлік мәдениет болып табылады.

Осы тұрғыда, көрнекті педагог Б.Г. Ананьев «адамның жынысы - оның өмірі мен қызметінде үлкен рөл атқарады, оның барлық даралығының табиғи негізі болып табылады» - деп қарастырады [6].

Педагогтың жалпы мәдениетінде педагогикалық құндылықтар жүйесі, ойлау бағыты, кәсіби және жеке қасиеттер, педагогикалық іс-әрекет тәсілдері, сөйлеу коммуникациясы және білім беру ортасындағы кәсіби мінез-құлық стилі арқылы көрінетін оның эрудициясы, білімі, құзыреттілігі мен шеберлігі деңгейін сипаттайтын педагогикалық мәдениет ерекше орын алады. Аталған педагогикалық мәдениет элементтері жалпы мәдениетпен тығыз байланысты және олар педагог тұлғасының гендерлік сипаттарында болуы шарт.

Ғалым Н.Н. Куинджи «қалыпты тұлға белгілі бір жыныстық қатынас негізінде қалыптасады», - деп сипаттайды [7]. Бұл ғалымның пікірінше, білім алушының жынысын ескермейтін педагог маман ғимаратты іргетассыз тұрғызып жатқан құрылысшы сияқты деп қарастырады.

Олай болса, гендерлік мәдениет - бұл жеке тұлғаның өзіндік дара сипаттамасы, әлеуметтік қатынастар субъектісінің жалпы мәдениетінің бөлігі және оның жыныстық қатынас саласындағы құзыреттілігін, дүниетанымдық ұстанымдарын, ерекше құндылық бағдарлары мен мінез-құлық үлгілерін көрсетеді.

Әлемнің жеке гендерлік көрінісіне байланысты патриархаттық (доминантты-ер) немесе эгалитарлық (француз тілінен «egalite»-теңдік) түрлері тұлғаның гендерлік мәдениеті қалыптасады [8].

Педагогикалық және гендерлік мәдениеттің синтезі бізге педагогтың гендерлік мәдениетін анықтауға мүмкіндік береді, ол білім беру ортасындағы педагогтың жыныстық-рөлдік өзара әрекеттесуінің әлеуметтік маңызды білімдерінің, біліктерінің, дағдылары мен құзыреттерінің жиынтығы ретінде түсініледі, бұл қажетті моральдық-этикалық қасиеттердің қалыптасу дәрежесін, педагогикалық практикада қалыптасқан әлеуметтік өзара әрекеттесу субъектілері ретінде ерлер мен әйелдерге деген көзқарасты сипаттайтын дүниетанымдық құндылықтарды көрсетеді. Педагогтың гендерлік мәдениеті пәнаралық бағытқа ие бола отырып, төмендегідей компоненттерді құрайды:

- *тарихи*: қоғамдағы ерлер мен әйелдердің жағдайының эволюциялық кезеңдерін білу (ерлер мен әйелдердің қоғам мен адамзат өркениетінің дамуына қосқан үлесінің тарихи фактілері);

- *философиялық*: философия классиктерінің қоғамдағы ерлер мен әйелдердің орны мен рөлі туралы көзқарастарының қалыптасуы мен эволюциясын игеру;

- *этикалық*: жеке тұлғалардың жынысына және қарама-қарсы жынысына сәйкес мінез-құлық ережелері мен нормаларын білу және оларды педагогикалық практикаға енгізу;

- *мәдениеттану*: ерлер мен әйелдердің мәртебелік - рөлдік қатынастарын қалыптастырудағы ұлттық мәдениеттердің гендерлік ерекшеліктерін есепке алу және осы ерекшеліктерді оқу-білім беру процесінде жыныстық қатынастарда қолдану;

- *лингвистикалық*: ерлер мен әйелдердің ауызша қарым-қатынасының ерекшеліктерін, олардың сөйлеу мәдениетінің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын білу;

- *психологиялық*: оқу ақпаратын қабылдау, өңдеу және игеру кезінде ұлдар мен қыздардың психикасының жұмыс істеу ерекшеліктерін білу және оларды білім беру процесінде есепке алу;

- *педагогикалық*: білім алушылардың жынысын ескере отырып, педагогикалық өзара іс-әрекеттердің нысандарын, әдістерін, тәсілдері мен құралдарын тиімді қолдану;

- *құқықтық*: неке-отбасы, еңбек және тұлғааралық қатынастар саласындағы ерлер мен әйелдердің әлеуметтік қорғалуы мен жауапкершілігін реттейтін нормативтік-құқықтық базаны білу, осы білімді практикада қолдана білу.

- *әлеуметтану*: әлеуметтік стратификация жүйесіндегі ерлер мен әйелдердің мәртебелік-рөлдік қатынастарына әсер ететін әлеуметтік процестерді талдай білу.

Сонымен бірге, педагогтың гендерлік мәдениеті құрылымдық жағынан мынадай белгілермен сипатталады:

- а) *эпистемологиялық* - эгалитарлық гендерлік позициялардан өзінің педагогикалық әлеуетін тиімді іске асыруға мүмкіндік беретін білім жиынтығы;
- б) *онтологиялық* - жеке адамдағы ерлер мен әйелдердің маңызды базалық элементтері;
- в) *аксиологиялық* - сананың құндылық-нормативтік саласы;
- г) *қызметтік-этикалық* - ерлер мен әйелдерді жеке тұлға ретінде қабылдау кәсіби-педагогикалық қатынастардың тең құқықты субъектілерін бағалау;
- д) *белсенділік* - білім алушылардың үлгерімін бағалау, жыныстық қатынас белгісі бойынша кемсітушілікті болдырмау.

Ал, педагогтың гендерлік мәдениетінің элементтеріне:

1) *Гендерлік рөлдер*. Мұнда гендерлік стереотиптер және гендерлік өкілдіктерді жатқыздыруымызға болады. Осы тұрғыда, гендерлік рөлдердің орындалуында әйелдерге «әйел» және ерлерге «еркек» рөлдерін орындауды белгілейтін қолданыстағы мінез-құлық нормаларының жүйесімен жасырын бақыланады. Бұл нормалар жүйесінде тиісті гендерлік рөлдерді ұстануға және олардан ауытқуды жазалауға шақыратын санкциялар бар екендігін ұмытпауымыз жөн.

2) *Гендерлік стереотиптер*. Гендерлік мәдениет жеке адамдарды гендерлік стереотиптер арқылы басқарады. Олар адамдардың мінез-құлқында жүзеге асырылады және бұл өз кезегінде әлеуметтік шындықтың қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар, гендерлік стереотиптер нормалар мен ережелермен бірге жеке адамдардың гендерлік санасын құру процесінде маңызды рөл атқарады. Гендерлік стереотиптерді әлеуметтену процесінде адамдар игереді.

3) *Гендерлік өкілдіктер*. Гендерлік мәдениет, біз атап өткендей, гендерлік өкілдіктерді де қайталайды. Олар әлеуметтік әлемді танудың құралы ретінде басқарады, оның көмегімен адамдар оқиғаларды түсіндіреді және жіктейді. Өкілдіктер құндылықтарды белгілейді және мінез-құлықты реттейді, өйткені олар топтағы қарым-қатынас бағытына ықпал ететін мінез-құлық делдалдығы ретінде әрекет етеді.

Осы тұрғыда, педагог міндетті түрде білім алушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, білім беру процесінде оқу материалдарын нақты түсіндіріп және бақылау әдістерін қолдануы тиіс.

Нәтижелер және оларды талқылау

1. Гендерлік мәдениеттің ерекшеліктері. Гендерлік мәдениеттің критерийлері эмпирикалық жұмыс үшін жеткілікті нақтылықпен біріктіруі керек. Біздің ойымызша, жеке тұлғаның гендерлік мәдениетінің келесі критерийлерін бөліп көрсетуді жөн көрдік: Әлемдік және ресейлік кемсітушілікке қарсы заңнаманың нормативтік-құқықтық негіздерін білу; қоғамда бар гендерлік стереотиптер мен алаушылықтар туралы хабардар болу, олардың әсер ету механизмдерін түсіну, олардың өзіндік құндылықтар мен дүниетаным жүйесін қалыптастыруға әсерін тану және азайту мүмкіндігі; қоғамдағы жыныстық қатынас процесінде және отбасылық қатынастардың моделін таңдауда гендерлік теңдік қағидатын басшылыққа алу, отбасылық зорлық-зомбылыққа жол бермеу; ерлер мен әйелдердің кәсіби жарамдылығына қатысты теріс пікірдің болмауы; медиамәтіндерді аналитикалық қабылдау, бұқаралық ақпарат құралдары тарататын ерлер мен әйелдердің бейнелерін сыни тұрғыдан талдай білу; гомофобияның болмауы, басқа адамдарға жеке басын таңдау құқығын тану.

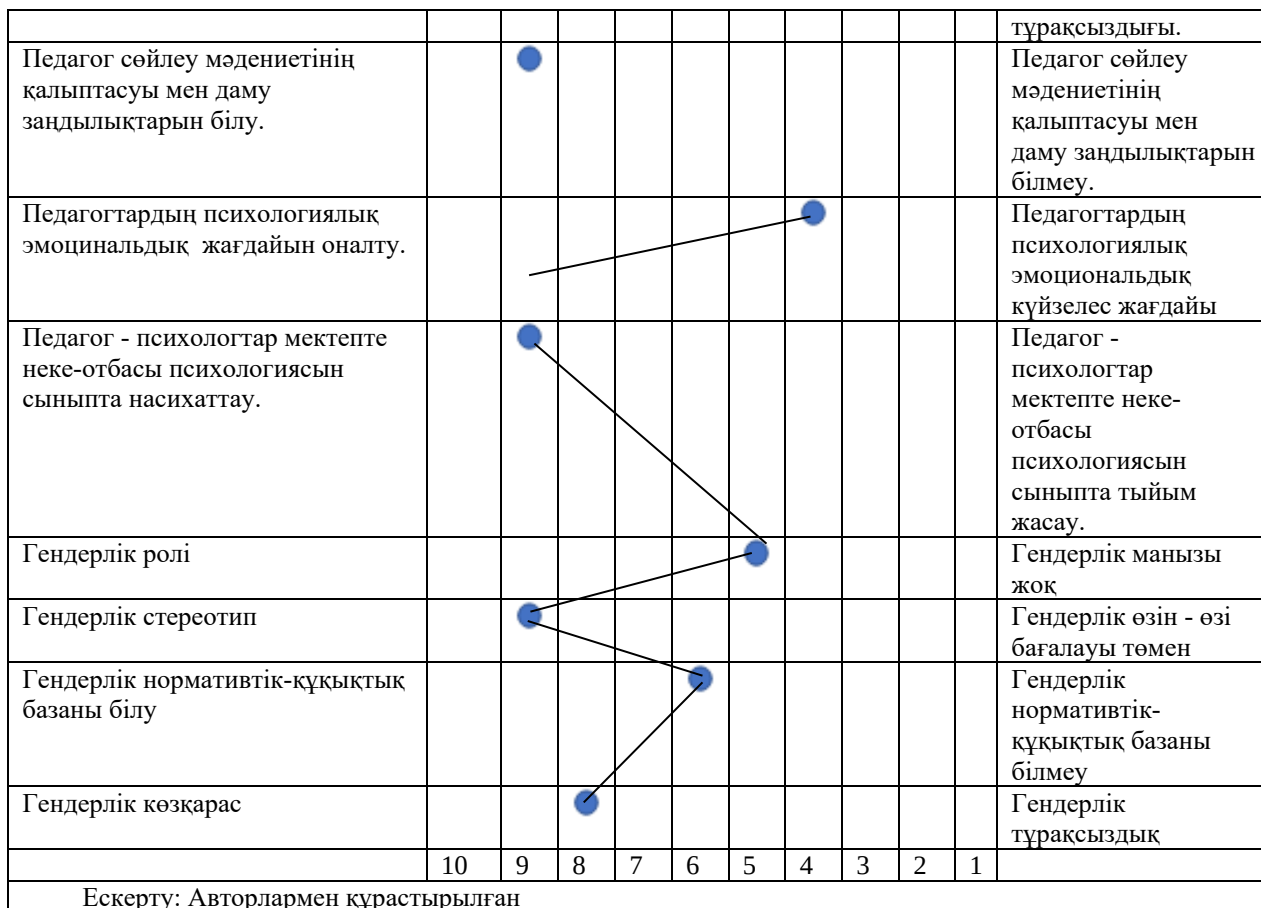
Педагогтың гендерлік мәдениеті екі аспектіні қамтиды: а) білім беру ұйымының Педагогикалық ұжымындағы қарым-қатынас мәдениеті және б) оқу сабақтары барысында

әртүрлі жыныстағы өкілдерді оқыту және тәрбиелеу кезінде педагогикалық шеберлікте көрінетін мәдениет.

Педагогтың гендерлік мәдениетінде бірнеше деңгейлерді ажыратуға болады: 1) қарама-қарсы жыныстың өкілдерін педагогикалық өзара әрекеттесудің тең субъектілері ретінде қабылдауды сипаттайтын жоғары деңгей; 2) білім беру ортасындағы жалпы педагогикалық кәсібилендірудің үйлесімді одағы ретінде ерлер мен әйелдерге деген көзқарасты көрсететін жоғары деңгей; 3) орташа-қарама-қарсы жыныстың өкілдерін олардың психикасының ерекшелігін ескермей орташа қабылдау, ойлау және мінез-құлық; 4) төмен - әйелдерді кәсіптік білім беру ортасындағы мужч тең емес бәсекелестері ретінде қабылдау және 5) жол берілмейді төмен - білім беру жүйесіндегі кемсітушілік тұрғысынан қарама-қарсы жыныстың өкілдерін қабылдау.

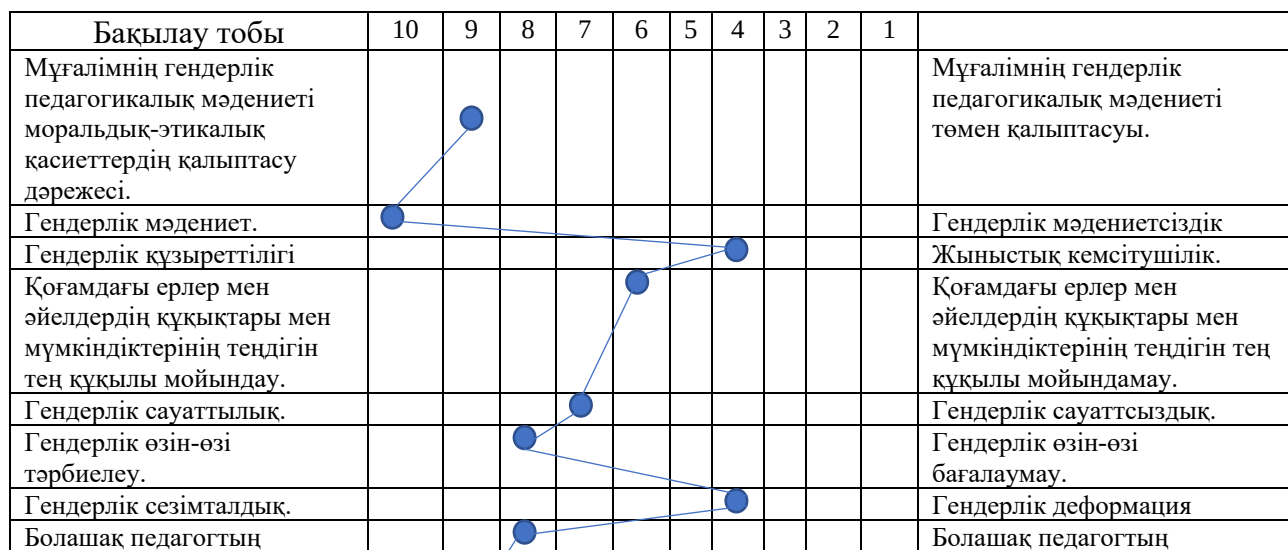
Кесте 1 – «Педагогтың гендерлік тұлға реакциясы мәдениеті» эксперимент тобы бойынша

Эксперимент топ	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	
Мұғалімнің гендерлік педагогикалық мәдениеті моральдық-этикалық қасиеттердің қалыптасу дәрежесі.			●								Мұғалімнің гендерлік педагогикалық мәдениеті төмен қалыптасуы.
Гендерлік мәдениет.							●				Гендерлік мәдениетсіздік
Гендерлік құзыреттілігі			●								Жыныстық кемсітушілік.
Қоғамдағы ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігін тең құқылы мойындау.						●					Қоғамдағы ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігін тең құқылы мойындамау.
Гендерлік сауаттылық.		●									Гендерлік сауатсыздық.
Гендерлік өзін-өзі тәрбиелеу.						●					Гендерлік өзін-өзі бағалауы.
Гендерлік сезімталдық.				●							Гендерлік деформация
Болашақ педагогтың гендерлік құзыреттілігі.							●				Болашақ педагогтың гендерлік кәсіби құзыреттіліксіз.
Педагогтың мәдениетінің құндылықтар жүйесі.	●										Педагогтың мәдениетінің құндылықтар жүйесіздігі.
Кәсіби мінез-құлық стилі.				●							Кәсіби мінез-құлық авторитарлығы
Педагогикалық және гендерлік мәдениеттің талдау.						●					Педагогикалық және гендерлік жүйесіз мәдениеттілігі.
Қоғамдағы ерлер мен әйелдердің орны.			●								Консерватизм қоғамдағы ерлер мен әйелдердің орны.
Педагогтың ұлттық мәдениеттерін гендерлік ерекшеліктері.						●					Педагогтың ұлттық мәдениеттерін гендерлік эмоциональды

Олай болса, біз зерттеу жұмысымызда Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессор-оқытушылар құрамына жүргізген сауалнама қорытындысын төмендегідей көрсетеміз. Сауалнамаға барлығы 20 оқытушы қатынасты (соның ішінде эксперимент тобына 10 және бақылау тобында 10).

Кесте 2 – «Педагогтың гендерлік тұлға реакциясы мәдениеті» бақылау тобы бойынша

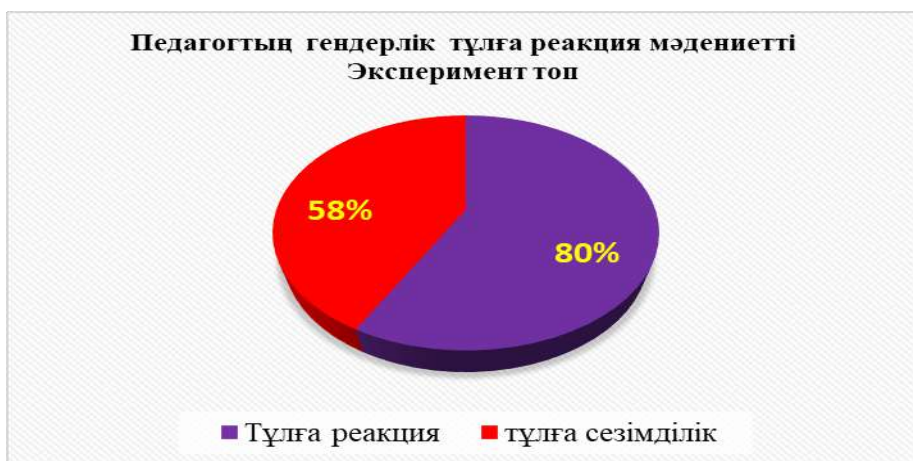
$$ГМ_{тр} = 170 - 125 + 35 = 80$$

$$ГМ_{тс} = 135 - 112 + 35 = 58$$

Бақылау топ нәтижелері

$$ГМ_{тр} = 100 - 95 + 35 = 40$$

$$ТМ_{тс} = 115 - 75 + 35 = 75$$

Сурет 1- Педагогтың гендерлік мәдениеті сауалнамасының қорытынды нәтижесі.

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Сонымен, жоғары мектеп оқытушысының гендерлік мәдениеті кәсіби бағдарланған, ол педагогикалық қызмет пен екі жыныстың өкілдерімен қарым-қатынас процесінде көрінеді, дамиды. Студенттік және кәсіби педагогикалық ортада гендерлік тұжырымдамасын қолданудың өзіндік ерекшелігі бар.

Сурет 2- Педагогтың гендерлік мәдениеті сауалнамасының қорытынды нәтижесі (бақылау тобы бойынша).

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Сонымен, жоғары мектеп оқытушысының гендерлік мәдениеті кәсіби бағдарланған, ол педагогикалық қызмет пен екі жыныстың өкілдерімен қарым-қатынас процесінде

көрінеді, дамыды. Студенттік және кәсіби педагогикалық ортада гендерлік тұжырымдамасын қолданудың өзіндік ерекшелігі бар. Студенттердің гендерлік мәдениетін тәрбиелеу процесінде басым орын өзінің жеке мінез-құлқымен, студенттерге деген көзқарасымен, оқылатын материалымен, қолданылатын принциптерімен, стратегияларымен және тактикаларымен гендерлік бағдарланған білім беру процесін жүзеге асыратын педагогта қалады. Гендерлік негізде білім беру ұйымы студенттерге өзін-өзі анықтауға және әлеуметтік процестерге бейімделуге, жеке өзін-өзі бағалауды арттыруға, мәдениеттанулық шындықтың жан-жақтылығын көруге және қабылдауға үйренуге көмектесуге арналған. Гендерлік білімді білім беру бағдарламаларына біріктіру экономикалық, саяси, көркемдік, лингвистикалық, философиялық аспектілердің жаңа көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте тұлғаның гендерлік мәдениетін біз теңдік, сыйластық, гендерлік өлшемдегі толеранттылықтың көрінісі негізінде гендерлік топтар арасындағы өзара іс-қимылдың тұрақты нысандарының жиынтығы және жастардың жеке әлеуетін ашу, оқу және тәрбие процестерінде гендерлік қатынастарды құру үшін қажетті білім мен дағдылардың жиынтығы ретінде түсінеміз. Бұл ретте гендерлік мәдениет гендерлік қатынастар үшін өзекті міндеттерді педагогикалық құралдармен шешу құралы, қоғамда жеке тұлғаны жобалау және таныстыру технологияларын қолдана білу, өзіндік ерекшелік пен өзгешелікке құндылық беру қабілеті ретінде әрекет етеді.

2. Мұғалімнің гендерлік мәдениетін дамыту жолдары

Қоғамдағы іргелі өзгерістер білім берудің әлеуметтік функциясын жүзеге асырудың нақты алғышарттарын жасады, ол қыздар мен ұлдардың, қыздар мен жас жігіттердің жас және гендерлік үлгілері мен жеке ерекшеліктеріне сәйкес жан-жақты дамуы үшін қажетті педагогикалық жағдайлар жасаудан, оларды қазіргі заманғы шындыққа сәйкес қоғамда кейін атқаратын гендерлік рөлдерге дайындаудан, гендерлік қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудан, мектептегі гендерлік қарым-қатынастар мәдениетін қалыптастырудан, гендерлік мәдениетті қалыптастырудан тұрады.

Мұғалімнің педагогикалық мәдениетінің гендерлік ерекшеліктерін есепке алу негізінде ғана шешілетін мәселелер бар. Көбінесе бұл салада мыналар маңызды болып саналады: педагогикалық кадрларды даярлау гендерлік ерекшеліктерді есепке алмастан жүргізіледі; білім беру салаларындағы феминизация процесінің оң және теріс салдарын зерттеуге бағытталған зерттеулердің жеткіліксіз саны; ерлер мен әйел мұғалімдердің мінез-құлқындағы және тұлғалық ерекшеліктеріндегі елеулі айырмашылықтар.

Мұғалімнің гендерлік мәдениеті оқушылардың гендерлік-рөлдік ерекшеліктері мен оларды тәрбиелеу ерекшеліктері туралы білімнің болуын, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы мақсатын, олардың мәртебесін, функцияларын және қарым-қатынастарын түсінуді қалыптастыруды, сондай-ақ мұғалімнің белгілі бір жыныстың өкілі ретінде өзін-өзі танудың бір түрі болып табылатын олардың қызметі мен пайымдауларын сыни тұрғыдан талдай білуді болжайды.

Мұғалімнің гендерлік мәдениетін дамыту жолдарын талдау әйел және ер мұғалімдердің педагогикалық мәдениетінің гендерлік құрамының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Мәселен, әйел педагогтардың педагогикалық мәдениетінің ерекшеліктеріне мыналар жатады: білім беруді феминизациялау контекстіндегі кәсіби қызметтегі әйелдердің тәуелсіздігі арасындағы қарама-қайшылықтың көрінісі ретіндегі ішкі жанжал сезімі және отбасындағы дәстүрлі гендерлік рөлдерді орындау қажеттілігі; айқын психологиялық тұрақсыздық және эмоционалды козу; ерлер әріптестерімен салыстырғанда коммуникативтік құзыреттілігі жоғарырақ дамыған. Ал, ер мұғалімдердің педагогикалық мәдениетінің ерекшеліктеріне мыналар жатады: олардың әлеуметтік ұстанымына, еңбек жағдайына, кәсіби өсу болашағына және отбасындағы дәстүрлі

гендерлік рөлдерді орындау қажеттілігіне қанағаттанбау салдарынан ішкі жанжал сезімі; гендерлік және ұлттық мәселелерде неғұрлым айқын консерватизм; зерттеу қызметі мен стандартты емес шешімдер қабылдауға бейімділік; студенттермен бірлескен іс-әрекет жағдайында өзінің өмірлік ұстанымын жеткізуге бағыттау.

Осылайша, қоғамдағы ерлер мен әйелдердің рөлдері туралы түсініктерін қалыптастырған, оқу-тәрбие үдерісінің субъектілерінің гендерлік ерекшеліктерін білетін, олардың қызметін гендерлік көзқарас тұрғысынан барабар бағалайтын мұғалім әрбір оқушының әлеуетін ашуды қамтамасыз ететін және мектеп оқушыларының оң гендерлік рөлдік мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін тиісті ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларды жасай алады.

3. Кәсіби бағдар берудің ғылыми негіздері

Жоғары білім беру жүйесіндегі педагогтың гендерлік мәдениеті, даму ерекшеліктері кәсіби бағдар берудің, оны жетілдірумен тығыз байланысты.

Кәсіби бағдар берудің білім беру саласында оны жетілдірудің ең жалпы бағыттары әлемдік даму тенденцияларына бағдарлау, орталықсыздандыруға ұмтылу, кәсіби бағдар берудің әлеуметтік контекстін өзгерту, кәсіби бағдар берудің мазмұны мен міндеттерін қайта қарау маңызды. Кәсіби бағдар берудің ғылыми негіздері интеграциялық үдерістердің республиканың білім беру жүйесінде кәсіби бағдар берудегі мұғалімдерінің, функционалдық және кәсіби дайындығын арттыру мәселесімен байланысты. Олардың негізінде ақпараттық процестер мен соңғы ақпараттық технологиялар жүзеге асырылады.

Кәсіби бағдар берудің білім беру жоғары сапалы практикалық білу өмірдің әртүрлі салаларында оқушылардың табысты болуын қамтамасыз етеді және кәсіби бағдар коммуникациялық кедергілерді жеңуге көмектеседі. Мәдениет пен экономика, ғылым мен білім салаларындағы табысты өзара іс-қимыл үшін, ең алдымен, білім беру жүйесінің негізгі және кең тараған буыны ретінде орта мектептерде кәсіби бағдар берудің тиімділігін арттыру қажет.

Әрине, орта мектеп түлектері арасында кәсіби бағдар берудің коммуникативті дағдылар мен дағдылардың болуы кәсіби білімі мен коммуникативті дағдылары бар және қалыптасқан кәсіби (педагогикалық) дағдылары бар мұғалімі ғана қамтамасыз ете алады, яғни кәсіби деңгейі жеткілікті кәсіби құзыреттілікпен сипатталатын маман.

Қазіргі жағдайда қоғамда «кәсіби бағдар беретін маманға» сұраныс артып келеді. Кәсіби бағдар беретін мұғалімінің жаңа мәртебесі педагогикалық кадрлардың кәсіби даярлығын айтарлықтай өзгерту, педагогикалық білім берудің мазмұны мен технологиясын жаңарту, жоғары білім сапасын арттыру міндеттерін қойып отыр. Болашақ кәсіби бағдар беретін мұғалім өзінің кәсіби қызметін тиімді жүзеге асыру үшін кәсіби құзыреттіліктің базалық деңгейіне ие болуы керек.

Қорытынды

Тұлғаның жалпы мәдениеті адам орналасқан тарихи дәуірге сәйкес келетін құндылықтардың, көзқарастардың, білімнің, іс-әрекет тәсілдерінің жиынтығы ретінде бірқатар маңызды функцияларды орындайды: әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ету; адамдардың тиімді өзара әрекеттесуі мен өзара түсіністігі; проблемаларды шешуге бағытталған адамның сыртқы және ішкі іс-әрекетінің тиімділігін қамтамасыз ету; өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту процестерін жандандыру; өмірде туындайтын дағдарыстарды шешу; адамның ішкі әлемін үйлестіру, біртұтас дәйекті «мен-тұжырымдаманы» құру, ішкі әл-ауқат жағдайы, адамның толыққанды өмірін қамтамасыз ету, өмір сүру сапасын, қанағаттану дәрежесін арттыру.

Бүгінде болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін, коммуникативтік және әдістемелік құзыреттіліктерін дамытудың ғылыми-педагогикалық негіздерін дамыту, кәсіби дайындығын жетілдіру технологиясының теориялық және практикалық

ерекшеліктерін анықтау, кәсіби білім берудегі оқушылардың кәсіби құзыреттілігін мақсатты түрде қалыптастыру және оқыту мазмұнын ұйымдастырудағы жүйелік-мақсатты тәсілдің рөлін анықтау маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың 2024 жылдың 02 қыркүйегіндегі «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletty-kazakstan-zamen-tartipekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> (қаралу уақыты 14.01.2025)
- 2 Гриненко С.В. Гендерная асимметрия в образовании // Современные научные исследования и инновации. - 2014. - № 12. – 15 с.
- 3 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / РАН; Рос. фонд культуры; 2-е изд., испр. и доп. М.: АЗЪ, - 1995. - 928 с.
- 4 Мугауина Г.О. Болашақ педагог-психологтардың іс-әрекетіндегі кәсіби мәдениетін жетілдіру. - Астана, - 2022 - 172 б.
- 5 Клецина, И.С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И. С. Клецина. – СПб. : Алетей, - 2004. - 71 с.
- 6 Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. - М.; Воронеж: НПО «МОДЭК», - 1996. – 384 с.
- 7 Куинджи Н.Н. Гендерный подход к обучению и воспитанию детей в школе: физиологические, гигиенические и социальные аспекты: монография. М.: Пашков дом, НИИ гигиены и охраны здоровья детей и подростков Научного центра здоровья детей РАМН. - 2010. - 256 с.
- 8 Гульбин Г.К. О методологии изучения гендерной культуры // Современные проблемы науки и образования. 2014. №3 [Электронный ресурс] - URL: <http://science-education.ru/ru/article/viewid=12886> (қаралу уақыты 18.01.2025).

ОСОБЕННОСТИ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье отмечается, что перед современной системой образования стоит задача формирования гендерной культуры будущих учителей, и что ее реализация возможна не только через интеграцию гендерного компонента в образование, но и через интеграцию гендерной педагогической культуры в образовательную политику. Кроме того, при ознакомлении с содержанием статей авторы обращают внимание на профессиональную направленность, академическую культуру письма, эрудицию авторов, соблюдение публикационной этики, наличие ссылок на зарубежные и российские источники, качество анализа данных и т. д. изученные характеристики, такие как. Дается общая характеристика развития женских и гендерных исследований в современный период их экстенсивного развития после бурного подъема и расцвета в конце 90-х и начале 2000-х годов.

Одной из основных задач гендерных исследований и профориентации является определение степени соответствия общественных стереотипов действительности, то есть насколько они ошибочны или верны. В то же время противоречия в развитии среднего образования еще не сформулированы, и их разрешение возможно лишь на основе учета гендерных особенностей педагогической культуры учителя в процессе ее развития. С учетом гендерного компонента формируются педагогические условия повышения педагогической культуры учителя, обеспечивающие профессионально-личностную самоидентификацию и самореализацию учителя.

Ключевые слова: Гендерная культура, культура, гендерные исследования, педагогический коллектив, гендерная иерархия.

FEATURES AND WAYS OF DEVELOPMENT OF GENDER CULTURE OF A TEACHER IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

Abstract

The article notes that the modern education system faces the task of forming the gender culture of future teachers and that its realization is possible not only through the integration of the gender component into education

but also through the integration of gender pedagogical culture into educational policy. In addition, when familiarising with the content of the articles, the author pays attention to the professional orientation, academic culture of the letter, erudition of the authors, compliance with publication ethics, availability of links to foreign and Russian sources, quality of data analysis, etc. d. studied characteristics, such as The general characteristics of the development of women's and gender studies in the modern period of their extensive development after the rapid rise and flowering in the late 90s and early 2000s are given.

One of the main tasks of gender studies and professional orientation is to determine the degree of conformity of social stereotypes with reality, that is, how true or false they are. At the same time, the contradictions in the development of secondary education have not yet been formulated, and their resolution is possible only on the basis of taking into account the gender characteristics of the teacher's pedagogical culture in the process of its development. Taking into account the gender component, pedagogical conditions for improving the teacher's pedagogical culture are formed, which ensure the professional and personal self-identification and self-realization of the teacher.

Keywords: Gender culture, culture, gender studies, pedagogical team, gender hierarchy.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidenti Q.-J. Toqayevtyñ 2024 jyldyñ 02 qyrküiegindegi «Ädiletti Qazaqstan: zañ men tärtp, ekonomikalyq ösim, qoğamdyq optimizm» [*Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism*] atty Qazaqstan halqyna Joldaу. - Available at: - URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-adiletty-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> [in Kazakh] (accessed 14.01.2025)
- 2 Grinenko S.V. Gendernaya asimmetriya v obrazovanii. [*Gender asymmetry in education*] Sovremennyye nauchnye issledovaniya i innovacii. 2014. № 12. 15 p. [in Russian]
- 3 Ozhegov S.I, Shvedova N.Yu. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. [*Explanatory dictionary of the Russian language*] RAN; Ros. fond kul'tury; 2-e izd., ispr. i dop. M.: AZ", 1995. 928 p. [in Russian]
- 4 Mugaуina G.O. Bolaşaq pedagog-psihologtardyñ is-äreketindegi käsibi mädenietin jetildiru [*Improving professional culture in activities of future educational psychologists*] - Astana, 2022. 172 p. [in Kazakh]
- 5 Klecina, I. S. Psihologiya gendernyh otnoshenij: Teoriya i praktika [*Psychology of gender relations: Theory and practice*] / I.S. Klecina. – SPb. : Aletejya, 2004. - 71 p. [in Russian]
- 6 Anan'ev B.G. Psihologiya i problemy chelovekoznanija. [*Psychology and problems of human knowledge*] M.; Voronezh: NPO «MODEK», 1996. – 384 p. [in Russian]
- 7 Kuindzhi N.N. Gendernyj podhod k obucheniyu i vospitaniyu detej v shkole: fiziologicheskie, gigenicheskie i social'nye aspekty: monografiya. [*Gender approach to education and upbringing of children at school: physiological, hygienic and social aspects*] / M.: Pashkov dom, NII gigeny i ohrany zdorov'ya detej i podrostkov Nauchnogo centra zdorov'ya detej RAMN. 2010. 256 p. [in Russian]
- 8 Gul'bin G.K. O metodologii izucheniya gendernoj kul'tury. [*On the methodology of studying gender culture*] Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. 2014. №3. -Available at: - URL: <http://science-education.ru/ru/article/viewid=12886> (accessed: 18.01.2025).

Information about authors:

Gulbaram Mugaуina - **corresponding author**, Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7102-7134>

Jumanova Klara – Master's degree, leading specialist of the Department of Scientific and Technical Information and Project Activities, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: alisherahlihan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9480-3940>

Venera Turegaliyeva - Master's degree, Senior lecturer at the Department of Psychology and Pedagogy, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: venera-t77@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7639-3736>

Kamchat Zhumabayeva - 2nd year doctoral student in the specialty of «pedagogy and psychology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

Информация об авторах:

Гулбарам Мугауина - **основной автор**, доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора кафедры Психологии и педагогики, Атырауского университета им.Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7102-7134>

Клара Джуманова – магистр, ведущий специалист отдела научно-технической информации и проектной деятельности Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: alisherahlihan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9480-3940>

Венера Турегалиева – магистр, старший преподаватель кафедры психологии и педагогики, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: venera-t77@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7639-3736>

Камшат Жумабаева - докторант 2 курса по специальности «педагогика и психологии», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

Авторлар туралы мәлімет:

Гулбарам Мугауина - **негізгі автор**, философия докторы (PhD), Психология және педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7102-7134>

Клара Джуманова - магистр, Ғылыми-техникалық ақпараттар және жоба қызметі бөлімінің жетекші маманы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alisherahlihan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9480-3940>

Венера Турегалиева - магистр, Психология және педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: venera-t77@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7639-3736>

Кәмчат Жұмабаева – педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

E. Nemtchinova¹, P.K. Yelubayeva², Zh. Y. Gabdullina^{3*}

¹ Seattle Pacific University, Seattle, USA

² Al-Farabi Kazakh National University, 050000, Almaty, Kazakhstan

³ Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 060000, Atyrau, Kazakhstan

*e-mail: g.zh.e@inbox.ru

THE IMPACT OF DIGITAL AUTHENTIC MATERIALS IN ESP CLASSROOMS ON STUDENTS' CRITICAL THINKING AND EFFECTIVE COMMUNICATION

Abstract

The main goal of this study was to examine the effectiveness of specific task-design strategies for integrating accurate digital materials into English for Specific Purposes instruction. The study, which involved thirty-five language instructors from the English language departments of two prominent Kazakh universities, used a mixed-methods approach, collecting quantitative data through standardized tests and qualitative data through student interviews and classroom observations. The significant results showed that teaching critical media literacy and using authentic materials in language learning significantly improves language proficiency and student engagement. It equips students with the necessary skills to navigate and evaluate digital information. These findings highlight the potential of authentic digital materials in language instruction, suggesting a promising future in language education. The research findings underscore the crucial role of policymakers and stakeholders in considering these insights when developing effective professional development programs. These programs, informed by the study's findings, can help educators address challenges and acquire essential content knowledge, pedagogical expertise, and technological competence, thereby enhancing the quality of language education.

Key words: authenticity, English for Specific Purposes, digital authentic materials, language proficiency, student engagement, critical media literacy instruction.

Introduction

Language education literature extensively discusses and advocates integrating authentic materials into language learning. However, this study delves into the impact of digital authentic materials (DAMs) on language proficiency and student engagement in English for Specific Purposes (ESP), offering a fresh and compelling perspective on this ongoing discourse. This research investigates the effectiveness of using DAMs in ESP classrooms to enhance students' critical thinking and communicative competence, specifically focusing on the Kazakhstani higher education system.

In an information-saturated world, proficiency in English has become indispensable for professionals and academics in non-English-speaking countries. ESP courses aim to equip learners with the skills to communicate effectively within their respective domains [1]. These courses are tailored to meet learners' needs and focus on language skills directly relevant to their professional or academic fields. However, traditional ESP materials often fall short of engaging students by providing only foundational language skills that do not fully reflect the dynamic nature of language use in real-world professional contexts, depending on the purpose of language usage [2]. This gap between classroom learning and actual language use can hinder students' ability to apply their language skills effectively in their careers [3]. This is where DAMs, with multimedia elements such as videos, podcasts, articles, and interactive activities, come into play. They offer a promising solution, providing engaging, up-to-date, and contextually relevant content that reshapes English as a second language learning for Kazakhstan's education system, especially since its government has incorporated English into its national language policy [4]. The academic work in this field has focused on digitalizing education, particularly in online course design settings where distance learning is embraced. [5]. While the advantages of distance learning in higher education have been discussed, there is still a lack of research on how digital material (DM) usage pedagogy is developed, implemented, and perceived in geographical

contexts where English language authenticity is not the norm, such as in ESP programs in Kazakhstan and similar contexts.

The primary objective of this research is to evaluate the effectiveness of selected task-design strategies integrating DAMs into ESP instruction. Specifically, the study examines explicitly whether Critical Media Literacy Instruction (CMLI) task design for authentic materials (AMs) enhances language proficiency and increases engagement among undergraduate students. To tackle these inquiries, the research employs a mixed-methods strategy that integrates quantitative data from standardized assessments with qualitative perspectives from student interviews and classroom observations.

The study is organized as follows: Section *Literature review* reviews pertinent literature, detailing theoretical viewpoints on authenticity in language learning alongside earlier studies on DAMs in ESP education. Section *Materials and methods of research* outline the research design, covering participants, data collection tools, and analytical techniques. Section *Results and Discussions* presents the findings, emphasizing significant patterns and pedagogical implications. Lastly, Section 5 advises ESP instructors, curriculum developers, and policymakers on effectively incorporating DAMs into language education.

Literature review

In language teaching, "authenticity" and "authentic materials" have several definitions. Traditionally, authenticity means being true to its character, spirit, or source. In language education, authenticity refers to materials or tasks that mirror real-world language use and provide learners with practical communication opportunities [6]. From a digital perspective, authenticity involves using genuine, real-world content in digital formats to ensure learners encounter realistic language and cultural nuances [7].

AMs are valued for exposing learners to real-life language. Nunan states that authentic materials, spoken or written, aren't created specifically for teaching [8]. Hedge agrees, noting AMs lack contrived language [9]. Larsen-Freeman considers AMs essential to communicative language teaching [10]. Tomlinson and Masuhara argue AMs provide experiences of authentic language usage rather than just declarative knowledge [11]. They emphasize AMs help prepare learners for real-world use, enhancing linguistic and pragmatic competence [6.-105]. Exposure to real-life language improves students' context use. Utilizing AMs in teaching has positively influenced students' communicative competence [12]. Despite varying definitions, researchers generally agree AMs are created for authentic audiences and convey genuine messages. Compared to textbooks, AMs are dynamic and engaging, preparing learners for everyday and professional communication [13]. Thus, teaching materials should reflect social and contextual aspects of real-life language use while supporting classroom interactions.

Digital resources (DRs) in language education have become increasingly popular. DAMs have several advantages over traditional materials, including accessibility, flexibility, and the ability to provide immediate feedback. [14]. The potential of digital literacies enhances learner engagement by offering diverse, up-to-date content that can be quickly updated to reflect current trends and developments. This ensures students are exposed to the most relevant language [7. – 10]. Additionally, digital platforms provide instant feedback on exercises and quizzes, facilitating rapid learning and helping to correct mistakes [15].

Selwyn highlights the advantages of DMs, stressing their role in enhancing students' learning by making it more accessible and flexible, catering to their schedules [16]. This flexibility is particularly beneficial for graduate students who often have demanding schedules and may struggle to attend regular classes. The most significant benefit is real-world language use, which helps students develop practical language skills relevant to their everyday and professional lives [17]. Therefore, DAMs serve as learning resources to bridge the gap between classroom learning and real-world application, making language learning more meaningful and effective.

While DRs have significant benefits, their integration has also associated challenges. One major issue is the dependence on technology, which leads to disruptions if there are technical problems or if students need more access to necessary devices and reliable internet [18]. Another challenge is the abundance of DMs with non-educational content available on the internet, potentially disrupting the learning process and making it difficult for students to focus on the most relevant content [19]. Additionally, not all students possess the same level of digital literacy, which creates disparities in learning efficiency and outcomes [7. – 15]. Excessive reliance on DMs reduces face-to-face interaction and communication practice, which are crucial for language development [15. – 142]. *The abundance of digital resources makes it essential to select carefully and vet materials to ensure they meet educational standards and are relevant to the ESP context, which is also challenging. Further, we will discuss the selection criteria for DAMs in language classrooms.*

Materials and methods of research

Task Design Strategies to Integrate Digital Authentic Materials to ESP Classrooms. Establishing effective selection strategies for DAMs ensures the relevance of these materials meets students' learning needs and is suitable for various global purposes. According to Tomlinson, the criteria for selecting authentic materials in media resources include relevance to learning goals, level appropriateness, engagement potential, accessibility, currency, cultural appropriateness, usability, and feedback mechanisms [20]. These criteria ensure that the materials are suitable for the learners' proficiency levels, culturally appropriate, engaging, and relevant to their professional or academic contexts, thereby extending learners' linguistic resources. Widdowson, Kukulska-Hulme, and Shield emphasize the importance of accessibility, noting that materials should be accessible on various devices and platforms to ensure that all students benefit. [17.-162]. Selwyn also underscores the importance of usability and technical quality, arguing that high-quality audio and video materials are essential for effective language learning [16. – 17].

The digital era has transformed how we access and consume information but has also brought significant challenges related to bias and propaganda [21]. With the increasing number of language learners relying on online resources for their studies, it is essential to learn how to identify and avoid biased or propagandistic content. One major challenge is the overwhelming volume of online information, making it difficult to sift through. Content creators are skilled at manipulating algorithms and user behaviour to boost the visibility of their material, irrespective of its accuracy or quality. This results in the spread of false or misleading information, commonly known as 'fake news,' which is detrimental to language learners [22]. Additionally, the digital landscape is characterized by 'filter bubbles,' where individuals are primarily exposed to content that aligns with their existing beliefs and biases. This perpetuates stereotypes and prejudices, which pose challenges for language learners striving to develop a more nuanced understanding of the target culture and language [23].

To tackle these challenges, it is important to use strategies for designing tasks that improve students' digital literacy and promote awareness of bias and propaganda in digital texts. *Critical media literacy instructions (CMLI) consist of media literacy instructions, diverse perspectives and source evaluations, and debate and discussion instructions to help students critically evaluate online sources, recognize bias and propaganda, and consider diverse perspectives within ESP classrooms* (Table 1). By using these strategies, educators can (1) significantly improve language proficiency and engagement and (2) effectively prepare students with the skills they need to navigate and evaluate digital information.

Table 1 – Criteria for Instructions to Integrate Digital Authentic Materials to ESP.

Criteria for Instructions to Integrate Digital Authentic Materials in ESP Classrooms			
Digital Literacy Instruction	Media Literacy Instruction	Diverse Perspectives and Source Evaluation	Debate and Discussion Instruction
Hands-on activity for applying digital tools to complete various tasks (producing media content, doing projects, and gamification).	Hands-on activity where students use the CRAAP test to evaluate a set of preselected articles.	Activity on Evaluation and justification of the assigned sources for trustworthiness and credibility (CRAAP Test).	Group discussion on findings with a focus on identifying bias and propaganda techniques.
Critical Media Literacy Instruction			
Note: The criteria created by authors to navigate and assess digital resources.			

Media literacy teaches students to carefully analyse and assess media sources for credibility, bias, and reliability. This includes using frameworks like CRAAP (Currency, Relevance, Authority, Accuracy, Purpose) to evaluate information (Table 2). Developing critical media literacy (CML) helps students navigate the wide range of online information, discern between credible and biased sources, and make informed decisions. According to McGrew, teaching CML enhances students' ability to evaluate the credibility of online information, which is especially important in a time of information overload and misinformation [24]. Practical exercises, such as having students assess different news articles on the same topic using the CRAAP test, help them understand how to identify reliable information from unreliable sources.

Table 2 – CRAAP Test Evaluation Worksheet.

CRAAP Test Evaluation Worksheet		Response
Currency:	When was the information published or updated? Is the information current or outdated for your topic?	
Relevance:	Does the information relate to your topic or answer your question? Who is the intended audience? Is the information at an appropriate level?	
Authority:	Who is the author/publisher/source/sponsor? What are the author's credentials or organizational affiliations?	
Accuracy:	Does evidence support the information? Has the information been reviewed or refereed? Are there spelling, grammar, or typographical errors?	
Purpose:	What is the purpose of the information? Is the information fact, opinion, or propaganda? Does the point of view appear objective and impartial?	
Note: Table 2 is drawn based on reference [24]		

The *Diverse Perspectives and Source Evaluation* strategy introduces students to various perspectives using global news sources. It prompts students to compare how different cultures report the same events and teaches them to discern between credible and biased sources. Encouraging students to seek diverse perspectives helps them develop a more balanced and comprehensive understanding of global issues, allowing them to actively shape their personal and professional futures [25].

Developing analytical skills through *Debate and Discussion* instructions involves organizing classroom debates on controversial topics. Students are required to use credible sources to support their arguments. Additionally, facilitating group discussions to challenge biased viewpoints and promote collaborative learning is integral to this process. Engaging students in debates and discussions fosters their analytical skills as they learn to evaluate evidence and construct well-reasoned arguments critically. Hosting a classroom debate on a

current event, with students citing reliable sources and identifying biases in their materials, helps them practice evaluating information critically and presenting their findings effectively. Table 3 provides a sample assignment to develop critical evaluation skills in language classrooms.

Table 3 – Sample Activities on Practicing the CRAAP test.

Instruction Classification and Assignment	
Assignment for Teachers	Assignment for Students
Research Assignment: Assign 2-3 sources summary report justifying the credibility of each source based on the CRAAP Test.	Individually find 2-3 sources on the assigned topic. Evaluate each source using the CRAAP Test. Write a brief report summarizing the evaluations and justifying the credibility of each source.
Peer Review and Feedback: Pair students to exchange reports.	Provide feedback based on CRAAP test criteria (Appendix B). Fill out the evaluation worksheet for each source.
Class Discussion: Assign each to present their findings briefly and discuss the evaluations as a class.	Discuss common findings and challenges faced during the evaluations as a class. Highlight key points about source credibility and reliability; focus on identifying bias and propaganda techniques in the sources.
Note: Table 3 is created by the authors to practice the CRAAP test for the assignment.	

One crucial strategy for using authentic digital materials in language learning is to be cautious of sources with a clear agenda or bias and always to verify information from multiple reputable sources. Through developing digital literacy skills and heightened awareness of these issues, educators can empower students with the critical thinking and research skills necessary to identify and steer clear of biased or propagandistic content language. This, in turn, enables learners to access high-quality, reliable information that fosters their language development and cultural understanding.

A. Participants.

Thirty-five (n=35) English language instructors aged between 25 and 61 (M=43) were voluntarily recruited as research subjects. Twenty-one participants were aged 25-44, and fourteen were aged 45-61. Participants were selected through their direct connection to the researchers representing al-Farabi Kazakh National University (al-Farabi University) and Kh.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau University). Table 4 provides demographic information about participants and their academic background. Overall, there were twenty-eight female and seven male participants. Participants were chosen for their active involvement in ESP instruction and their experience with digital learning resources to guarantee a variety of viewpoints.

Table 4 – Demographic information about participants.

Gender	Al-Farabi University		Atyrau University		Total
Total	21		14		35
	MA	PhD	MA	PhD	
Female	10	7	9	2	28
Male	4	-	2	1	7
Aged 25-44	9	3	8	1	21
Aged 45-61	5	4	3	2	14
Note: Table 4 is designed by authors based on the data of the two university participants.					

B. Data Collection.

This research utilizes a mixed-methods strategy combining quantitative and qualitative techniques to evaluate DAMs' effectiveness when integrated into ESP instruction. The quantitative part involves a structured survey by ESP instructors, whereas the qualitative part features semi-structured interviews. This two-pronged approach offers statistical trends and comprehensive insights into the teaching application of DAMs.

All interviews, both conducted online or offline, lasted approximately three hours. Online interviews were chosen due to the interviewer's proximity to the participants. The interviewer ensured that participants felt at ease and could speak openly during the interview to minimize social desirability biases [26]. For example, participants were assured that there were no incorrect responses and that their identities and answers would be kept confidential. With the participants' consent, all interviews were recorded to guarantee the accurate capture of all relevant information for transcription and analysis.

Results and its discussion

The study findings were presented in two stages to gather the data for this study. The first stage reviewed teachers' satisfaction with CMLI after they experienced it in their English classrooms. First, a questionnaire survey was conducted to collect general data from participants. The questionnaire asked students to fill out a closed question form on a five-point Likert scale, where '1 – very effective,' '2 – quite effective,' '3 – somewhat effective,' '4 – ineffective,' and '5 – no difference' concerning CMLI. The recipients' answers were mixed. The survey revealed that 43% of the participants felt unsatisfied with suggested criteria, finding it ineffective, whereas 19% thought it was very effective. Almost 13% said it was quite effective, 16% thought there was no difference, and 9% said it was somewhat effective (Figure 1).

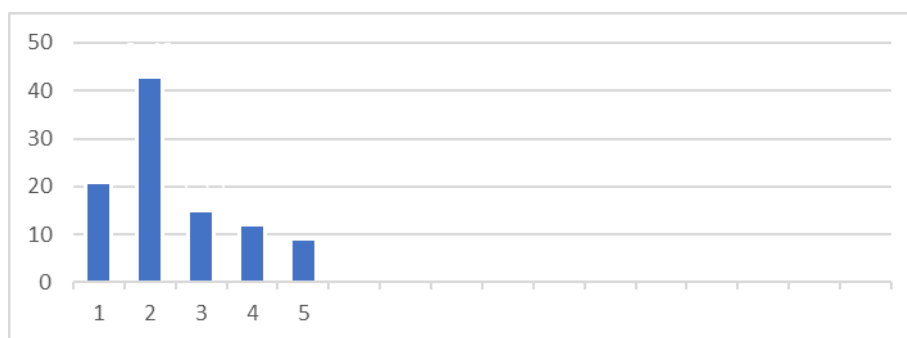

Figure 1 – Teachers' Satisfaction with CMLI.

Note: Figure 1 is designed according to the first stage findings.

The second stage employed semi-structured interviews to capture the insights from participants with personal experiences, beliefs, and attitudes regarding integrating authentic digital materials in ESP classrooms. This method was chosen to understand the subject under investigation comprehensively. The interview protocol encompassed two main areas: background information and central questions. The background information section included the teachers' names, affiliations, genders, ages, designations, years of teaching experience, majors where ESP is being taught, educational qualifications, and the use of authentic materials in class. The central questions section was divided into four subsections: (a) promoting flexibility, which inquired about the time, place, path, and pace of learning; (b) stimulating interaction, which asked about the verbal or non-verbal, spoken or written, and strategies that teachers employed; (c) facilitating learning processes, which asked about orienting/planning, monitoring, adjusting, and evaluating strategies; and (d) fostering an affective learning climate, which asked about how

teachers used affective strategies, promoted a positive attitude towards learning, and engaged students [26. –3]. Each subsection explored how teachers facilitated their classes with CMLI and the challenges they encountered. The interview protocol was validated by two experts with doctoral degrees, multiple publications in reputable journals, and at least ten years of teaching experience in higher education.

The transcribed interviews were thoroughly analysed using predetermined categories based on the conceptual framework and research questions. Initially, the responses were grouped into two general classifications: (1) Facilitating Learning and (2) Other Challenges with CMLI practice. Further classification was conducted within each general category, utilizing the four subcategories outlined by Boelens: promoting flexibility, stimulating interaction, facilitating learning processes, and fostering an effective learning climate [27]. To examine responses within each of the four subcategories about facilitating learning, we developed more detailed classifications based on the Boelens framework. Subsequently, we extracted the relevant codes from each participant's responses and categorized them based on their similarities and relationships. To analyse responses within the "Other Challenges" subcategories, we compared them across the four categories related to facilitating learning.

We performed a constant comparative and progressive analysis of cases to allow the initially identified subcategories to emerge and take shape while remaining open to the possibility of new categories, subcategories, or fine-grained classifications arising from the data. We also conducted a thorough and ongoing analysis of cases to let the initially identified subcategories develop and evolve. We remained open to the potential of new categories, subcategories, or detailed classifications emerging from the data. To ensure reliability, we independently analysed each response in the interview order.

The research delved into how educators in higher education integrate authentic digital materials into ESP classrooms. It focused on cultivating an environment that enhances students' language proficiency and engagement with authentic materials and the challenges they encounter during the teaching process.

Figures 2 – 4 summarize teachers' strategies to support learning within Boelens' categories (incorporating flexibility, facilitating interaction, and facilitating students' learning process) [26. –11]. Overall, teachers most frequently discussed practices related to fostering an effective learning atmosphere; second, followed by facilitating learning; third, incorporating flexibility and facilitating interaction were mentioned the least.

Figure 2 indicates that teachers emphasized flexibility in four critical areas outlined in our conceptual framework, including resource format (paper-based, computer-based, and gamification). This involved giving students choices in the lesson process, setting flexible topics for student discussions, and utilizing paper-based and computer-based materials.

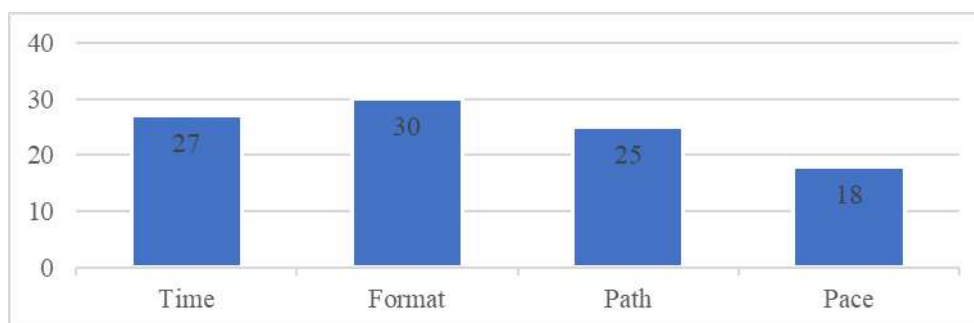

Figure 2 – Teachers' Responses on Incorporating Flexibility

Note: Figure 2 indicates the teachers' results of flexibility in four critical areas.

Teachers demonstrated flexibility in allowing students to produce digital content, such as blogging, microblogging, vlogging, podcasting, and digital storytelling. One teacher allowed her students to choose their learning space based on context. Some teachers adjusted the syllabus content or the course requirements to accommodate the order in which the content was provided. However, less than half of the teachers adjusted their teaching based on students' progress. These teachers allowed students to select study materials and change discussion topics to suit their needs. While many teachers practiced flexibility, some balanced it with inflexibility. One-fifth of participants reported that some teachers strictly followed the course outline and teaching strategies to meet school requirements.

The results show that although numerous teachers acknowledge the importance of flexibility, institutional restrictions and conventional curriculum frameworks hinder its application. The differing levels of flexibility imply that training programs should not only highlight the advantages of digital resources but also prepare teachers with tactics to address institutional and educational barriers. These findings suggest a continuum of teaching flexibility that requires further investigation.

Boelens' framework suggests that practices to encourage interaction include questioning, collaboration, feedback, and learning activities [26. –13]. According to Figure 3, questioning was a popular approach among our teachers. For example, almost one-half of respondents mentioned that they devoted less time to discussion and more time to questions and answers, while others incorporated interactive and gamified learning. Additionally, some teachers employed the Socratic method, engaging in cooperative dialogue with students through asking and answering questions. Meanwhile, one-fourth of the participants facilitated collaborative discussions and debates, allowing students to express their thoughts and engage in learning activities. Furthermore, some teachers allowed students to utilize affordable social media platforms to promote interaction, using video tools and instant messaging, among other affordances.

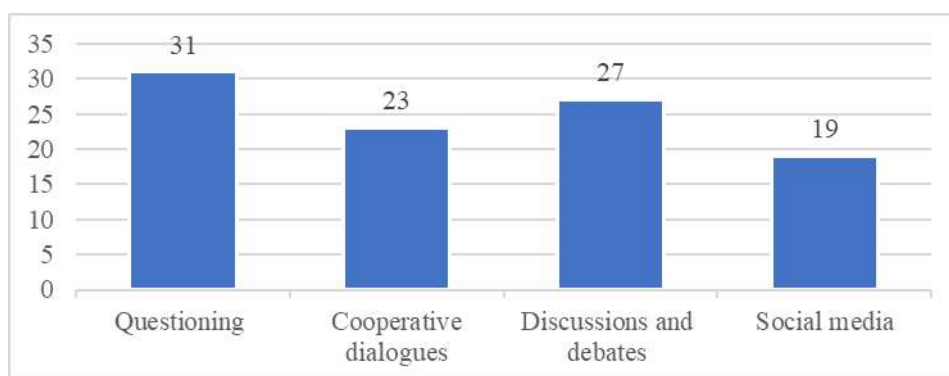

Figure 3 – Teachers' Responses on Facilitating Interaction.

Note: Figure 3 indicates the teachers' results of facilitating interaction.

In the study, teachers utilized various regulatory strategies such as adjusting, monitoring, and evaluating. Many teachers made adjustments based on their students' needs, providing remediation for struggling students or adapting content and activities to suit their students' abilities. They also closely monitored student progress through assessments like quizzes, writing tasks, and reflective essays, as well as by tracking attendance. To assess student learning, teachers employed various methods, including interactive exams, research papers, collaborative video projects, portfolio assessments, and objective tests. These strategies correspond with adaptive learning methods, in which educators adjust content presentation according to student advancements [14. – 138]. Nonetheless, the results indicate that numerous instructors depend on

conventional assessment techniques, which might not adequately reflect students' interaction with digital resources. Professional development programs should incorporate advice on alternative assessment methods, like digital portfolios and self-evaluation tools.

Addressing students' emotions is the most frequently utilized strategy for fostering an affective learning climate (Figure 4). To achieve this, teachers made themselves available to students outside regular class hours and prioritized open communication. Many teachers emphasized the positive impact of open communication, calling students to put more concentration and effort into submitting assignments and encouraging them to participate actively in group activities. Another strategy teachers employ to address students' emotions involves demonstrating empathy and consideration toward students. Some teachers highlighted their commitment to being considerate and attentive to their students' needs and concerns. Additional strategies used by teachers when addressing students' emotions included acknowledging students' efforts and work, promoting optimism, engaging students in reflective activities, discussing mental health, and incorporating humour and background music.

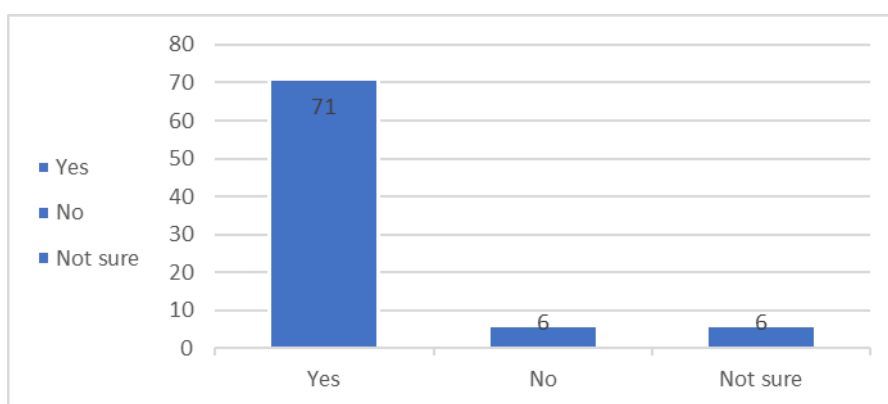

Figure 4 – Effect of CMLI on Students' Motivation.

Note: Figure 4 shows the effect of CMLI on students' motivation.

Another crucial aspect contributing to an effective learning climate is motivating students, nurturing a willingness to learn, and establishing clear expectations about the course and its learning outcomes. To accomplish this, teachers provided positive feedback and reinforcement, used motivational language, implemented personalized teaching methods, clarified learning outcomes, and encouraged peer learning. Regarding concentration and effort, more than half of the responses focused on setting deadlines. The teachers used different methods to engage their students. Half of them used a Socratic method, where they reviewed the previous session, reminded students to focus on learning, and explained the learning tasks. All teachers agreed that self-assessment helped students understand their learning outcomes and develop self-awareness. Additionally, five teachers incorporated appraising into their teaching by explaining the relevance of the learning tasks. For example, one teacher emphasized the importance of completing the assigned task, while another asked her students to write a reflection paper to understand the value of the learning activities.

The findings confirm the severe challenges experienced in technical proficiency, access to resources, time constraints, curriculum compatibility, and enhancing media literacy skills practicing the CRAAP test (Table 5). Most educators have claimed that learner-related and teaching delivery (46% and 51%, respectively) challenges internet connection availability, decreasing student enthusiasm for class engagement. According to Son, limited access to high-quality, authentic digital materials, especially in under-resourced educational settings, poses a significant barrier for teachers to find appropriate and relevant digital content that meets their

students' specific needs [18.-10]. Regarding teaching challenges, teachers expressed concern that some needed more technical skills (43%) to integrate digital tools and resources into their teaching practice effectively. Varying levels of digital literacy among teachers may hinder the effective use of authentic digital materials in the classroom, causing underuse or reliance on these materials based on less effective traditional methods [15. – 144]. As a result, teachers have to spend extra time developing their digital skills, which can distract them from lesson preparation. Some teachers (34%) faced challenges due to time constraints. The preparation and integration of authentic digital materials demand significant time and effort, which can be daunting for many teachers, considering their workload [28]. This can lead to inadequate integration of digital resources into the curriculum, impacting the overall quality of ESP instruction. In terms of teaching delivery and assessment, teachers needed help with curriculum compatibility (37%), developing critical thinking skills (29%), and providing appropriate guidance and support (9%). Most respondents highlighted the difficulty of ensuring that authentic digital materials align with the curriculum and learning objectives. According to Hafner, misalignment can result in ineffective teaching and learning experiences, diminishing the potential benefits of digital integration [29]. Encouraging students to analyse authentic digital materials critically can be challenging, mainly if students are accustomed to passive learning styles. Students may initially resist or need help with tasks that require higher-order thinking skills, such as evaluation and synthesis. It is essential to ensure that students receive adequate guidance and support when using authentic digital materials. Teachers must effectively apply scaffold learning to help students navigate and critically assess digital content [21. – 68]. More support can lead to student satisfaction and reduced engagement. Another major challenge for teachers was enhancing media literacy skills, which involves their exposure to complex content and the nuanced meaning of the text based on the CRAAP test (51%). This challenge was most common when promoting flexibility. Teaching students to identify bias, propaganda, and misinformation in digital materials demands specialized knowledge and skills that some teachers may need to possess [22. – 50]. Therefore, with proper media literacy instruction, students can differentiate between credible and unreliable sources, potentially perpetuating misinformation.

Table 5 – Teachers' Challenges During CMLI Practice

Challenges	In %	Arguments	Justifications
Resource Selection	35%	Finding materials that match specific industry needs and language proficiency levels can be challenging.	Teachers must sift through vast online resources to find relevant content. For instance, selecting articles on recent technological advancements for IT students requires understanding both language complexity and technical content.
Technological Challenges	27%	Not all teachers and students have the necessary digital skills.	Some may need more experience with educational technologies, leading to difficulties in implementing tools effectively. For example, using specialized software for medical terminology might be challenging without prior training.
Time Constraints	25%	Adapting digital materials is time-consuming.	Teachers must modify materials to suit their students' language levels and learning objectives, which can be labor-intensive. For example, creating a custom lesson from a recent news article involves simplifying language and creating comprehension questions.
Assessment	25%	Traditional assessment methods may not apply to digital content.	Teachers must develop new ways to assess engagement and understanding. For example, evaluating a student's podcast response might require rubrics assessing comprehension and critical thinking.

Curriculum Alignment	18%	Ensuring digital materials align with learning goals is crucial.	Materials must fit within the broader curriculum framework, which may only sometimes accommodate digital content. Integrating an industry-specific video series requires careful planning to match course outcomes.
Student Motivation	11%	Some students prefer traditional methods.	Resistance to digital tools can be due to unfamiliarity or perceived difficulty. For instance, older students might need more help with interactive online exercises than traditional textbooks.
Others:			
Quality of Materials	19%	Authentic materials may only sometimes be reliable or relevant.	Teachers must evaluate the credibility of sources and their applicability to the course. An article from a reputable industry journal is more valuable than content from an unverified blog.
Technical Issues	13%	Technical problems can disrupt learning.	Issues such as poor internet connectivity or incompatible devices can hinder access to digital materials. Due to bandwidth limitations, streaming educational videos might not be feasible in remote areas.
Note: Table 5 is designed by the authors based on teachers' challenges during CMLI practice work.			

Based on the findings, several suggestions emerge for enhancing the use of DAMs and CMLI in ESP:

- *Instructors* should consider integrating DAMs via task-based learning to boost engagement. Minor adjustments (like allowing topic selection or implementing self-paced activities) can still improve student motivation in situations with limited flexibility.

- *Administrators* must offer professional development programs emphasizing digital pedagogy and alternative assessment methods, aiding instructors in adapting their teaching approaches.

- *Policymakers* must prioritize ensuring access to high-quality digital resources, especially in under-resourced institutions. Institutional policies should encourage adaptive learning practices rather than strict adherence to fixed curricula.

Addressing these challenges will allow teachers to integrate digital materials more effectively, enhance ESP instruction, and engage students with real-world content. This is an issue for further research to explore strategies to support teachers in overcoming these barriers and maximizing the benefits of digital resources in language education.

Instructors commonly expressed the challenge of inflexibility in their instructional delivery due to various technicalities. Some also acknowledged their struggle to manage their emotions, actions, and thoughts to achieve teaching goals, particularly when implementing new strategies. Few comments addressed issues related to the teaching environment, physical well-being, and technological literacy (26% each). Regarding school policy challenges, some instructors felt restricted by institutional policies, impacting their flexibility with deadlines and course requirements. However, policy creators expressed ownership and trust in their effectiveness, indicating that teachers who trusted the guidelines were likelier to adhere to them.

Conclusion

This study investigated the effectiveness of the CMLI for integrating authentic digital materials into ESP instruction, particularly how teachers navigated this alternative learning environment and the challenges they experienced. The study revealed that these strategies equip learners to navigate the complexities of the digital information landscape, fostering a more informed and discerning generation of language users. Overall data indicated that they promoted flexibility and interaction, facilitated learning processes, and fostered an effective learning climate as much as possible.

However, these teachers faced challenges related to technical proficiency, access to resources, time constraints, curriculum compatibility, and enhancing media literacy skills. Several factors linked their varying experiences to their unique context: available tools, institutional policies, pedagogical goals, teaching delivery, and learner-related factors.

A methodological limitation of this study lies in the questionnaire's design, featuring only one closed-ended question, which limits the potential for in-depth statistical analysis. Nonetheless, this limitation was addressed by enhancing the quantitative data with qualitative insights gathered from interviews and classroom observations. Future research will broaden the questionnaire to incorporate multiple items, facilitating a more detailed statistical assessment of instructors' perceptions and teaching strategies.

Our findings provide several implications. First, this study shed light on the various challenges that language instructors face. It highlighted the importance of their readiness to embark on the authenticity of teaching materials, particularly within a digital learning context. Higher education institutions with similar learning contexts could use these findings to enhance efforts toward a more efficient learning environment. This study would also provide critical information to policymakers, school administrators, and teacher trainers to reflect on the viable professional development programs that allow teachers to overcome these challenges and equip them with the necessary content knowledge and pedagogical and technological competence. Finally, the findings gave us a nuanced understanding that interrelated factors and interdisciplinary approaches shaped teachers' navigation strategies and challenges. As such, addressing the issues requires a systemic approach.

Funding Information

The article was written under grant funding from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for scientific and (or) scientific and technical projects for 2023-2025 (Grant № AP19680048).

REFERENCES

- 1 Widdowson H.G. (2020). Linguistics, language teaching objectives, and the language learning process. *Pedagogical Linguistics*, 1(1), P.34–43.
- 2 Hyland K. (2018). The Essential Hyland: Studies in Applied Linguistics. P.43-63. London: Bloomsbury Press.
- 3 Hyland K. (2019). Foreword: Corpora and specialized English in the university curriculum. In: P. Crosthwaite & L. Cheung. (eds). *Learning the Language of Dentistry: Disciplinary corpora in teaching English for Specific Academic Purposes*. P.57-70 Amsterdam: Benjamins.
- 4 Yelubaeva P., Tashkyn, E., Berkinbaeva, G. (2023). Addressing challenges in Kazakh education for sustainable development. *Sustainability*, 15(5). P.19-30.
- 5 Hajar A., Batyrkhanova G., Manan, S.A. (2024). Understanding challenges, investment, and strategic language use of postgraduate students in an English-medium university in Kazakhstan. *Asian Englishes*, 26 (1), P. 216–232.
- 6 Gilmore A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. *Language Teaching*, 40(2), P.97–118.
- 7 Hafner C.A., Chik A., Jones R.H. (2015). Digital literacies and language learning. *Language Learning & Technology*, 19, P.3-23.
- 8 Nunan D. (2004). *Task-Based Language Teaching: Acknowledgements*. 491, P.47-60. Cambridge University Press
- 9 Hedge T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Vol.13(5) P.635-640, Oxford University Press.
- 10 Larsen-Freeman D. (2011). A Complexity Theory Approach to Second Language Development/Acquisition. P.167-180.
- 11 Tomlinson B., Masuhara, H. (2017). The complete guide to the theory and practice of materials development for language learning. P. 5-16.
- 12 Yelubaeva P. (2017). Authentic materials in English language classrooms. In: Gómez Parra M. E., Johnstone, R. (eds). *Nuevas perspectivas en educación bilingüe: investigación e innovation*, P.379–389.

- 13 Huang Y., Xu, W., Sukjairungwattana, P., Yu, Z. (2024). Learners' continuance intention in multimodal language learning education: An innovative multiple linear regression model. *Heliyon*, 10(6) P.2-12.
- 14 Seitova G., Kunakova K., Yakunina, T. (2021). The formation of a foreign language professionally oriented competence among students of technical specialties in the Chinese language. *International Journal of Society, Culture, and Language*, 9(2), P.137–150.
- 15 Stickler, U., Hampel, R., Emke, M. (2020). A developmental framework for online language teaching skills. *Australian Journal of Applied Linguistics*, 3 (1), P.133–151.
- 16 Selwyn N. (2016). Education and technology: Key issues and debates. P.13-32.
- 17 Kukulska-Hulme A., Shield, L. (2018). Mobile language learning: Affordances and limitations. In the *Routledge Handbook of Language Learning and Technology*, P. 157–171.
- 18 Youn-Jung Son, Sejeun Oh Eun Young Kim Patients' needs and perspectives for using mobile phone interventions to improve heart failure self-care: A qualitative study *J Adv Nurs*. 2020 Sep;76(9). P. 1-16.
- 19 Mishan F. (2022). Language learning materials in the digital era. In: Norton, J., Buchanan, H. (eds.) *The Routledge Handbook of Materials Development for Language Teaching*. Routledge, P. 17–29.
- 20 Tomlinson B. (2016). The importance of materials development for language learning. In: Azarnoosh, M., Zeraatpishe, M., Faravani, A., Kargozari, H.R. (eds) *Issues in Materials Development*. P.1-2. *Critical New Literacies: The Praxis of English Language Teaching and Learning (PELT)*. Sense Publishers, Rotterdam.
- 21 Pegrum M., Hockly N., Dudeney G. (2022). Research and resources in language teaching. *Digital literacies*: P.1-340 Second edition. Taylor & Francis.
- 22 Tisdell E.J. (2008). Critical media literacy and transformative learning: drawing on pop culture and entertainment media in teaching for diversity in adult higher education. *Journal of Transformative Education*. P.48–67.
- 23 Yelubaeva P., Berkinbaeva G., Khamidova A. (2023b). Incorporating media literacy in language education curriculum for sustainable development. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 6 (406), P.102-111.
- 24 McGrew S., Breakstone J., Ortega T., Smith M.D., Wineburg S. (2018). Can students evaluate online sources? Learning from assessments of civic online reasoning. *Theory & Research in Social Education*, P.165–193.
- 25 Larsen-Freeman D., Wen Z., Mohebbi H. (2023). The past and the future of language learning and teaching: An interview with Diane Larsen-Freeman. P.1-12.
- 26 Boelens R., De Wever B., Voet M. (2017). Four key challenges to blended learning design: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 22, P.1–18.
- 27 Bergen N., Labonté, R. (2019). Everything is perfect, and we have no problems detecting and limiting social desirability bias in qualitative research. *Qualitative Health Research*, 30(3) P.1-17.
- 28 Kessler G. (2018). Technology and the future of language teaching. *Foreign Language Annals*, P.205–218.
- 29 Hafner C.A. (2014). Embedding digital literacies in English language teaching: Students' digital video projects as multimodal ensembles. *TESOL Quarterly*, P.655–685.

АРНАЙЫ МАҚСАТТАРҒА АРНАЛҒАН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ АУТЕНТТІ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІ МЕН ТИІМДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖАСАУЫНА ӘСЕРІ

Андатпа

Зерттеудің басты мақсаты ағылшын тілін арнайы мақсатта оқыту бағдарламасына шынайы цифрлық материалдарды интергациялау үшін арнайы тапсырмалар стратегиясының тиімділігін зерттеу болды. Оқытушылардың жаңа оқу ортасын қалай басқарып, олардың оқыту барысында кезіктірген қиындықтарға басты назар аударылды. Зерттеу жұмысында аралас әдіс-тәсілі қолданылып, стандартты тест жүргізу арқылы сандық база деректері мен білім алушылармен сұхбаттасып, оларды бақылау барысында сапалы база деректері жинақталды. Зерттеу барысында Қазақстанның екі жетекші университетіндегі тіл бөлімінің 35 тіл маманы қатысты. Алынған маңызды нәтижелер сыни медиа сауаттылықты оқыту және тіл үйретуде шынайы аутентивті материалдарды қолдану студенттердің тілді меңгеру деңгейін және белсенділігін айтарлықтай арттыратынын көрсетті.

Бұл студенттердің цифрлық ақпаратты бағалау, басқара алу үшін қажетті дағдыларын қамтамасыз етеді. Зерттеуден алынған нәтижелер тілдік оқытудағы аутентивті цифрлық материалдардың әлеуетін көрсетіп, тілдік білім берудегі перспективті болашақты меңзейді. Зерттеу жұмысының нәтижелері тиімді кәсіби даму бағдарламасын жасақтау барысында саяси және мүдделі тараптар үшін маңызды инсайт - түсініктерді ұсынады. Бағдарлама оқытушыларға кезіккен қиындықтарды жеңуге, негізгі мазмұнды білімді игеруге, педагогикалық сараптама жасауға, технологиялық құзыреттілік қалыптастыруға көмектеседі.

Негізгі сөздер: шынайылық, арнайы мақсаттарға арналған ағылшын тілі, сандық аутентті материалдар, тілді меңгеру, студенттерді тарту, сыни медиа сауаттылыққа үйрету.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ЭФФЕКТИВНУЮ КОММУНИКАЦИЮ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ESP

Аннотация

Основной целью данного исследования было изучение эффективности конкретных стратегий разработки заданий для интеграции реальных цифровых материалов в обучение английскому языку для конкретных целей. В исследовании, в котором приняли участие тридцать пять преподавателей английского языка с факультетов английского языка двух известных казахстанских университетов, использовался подход со смешанными методами: количественные данные собирались с помощью стандартизированных тестов, а качественные - с помощью интервью со студентами и наблюдений в классе. Значительные результаты показали, что обучение критической медиаграмотности и использование аутентичных материалов при изучении языка значительно повышают уровень владения языком и вовлеченность учащихся. Это дает учащимся необходимые навыки для навигации и оценки цифровой информации. Эти результаты подчеркивают потенциал аутентичных цифровых материалов в обучении иностранному языку и указывают на многообещающее будущее языкового образования. Результаты исследования дают политикам и заинтересованным сторонам важную информацию, которую следует учитывать при разработке эффективных программ профессионального развития. Эти программы, основанные на результатах исследования, могут помочь преподавателям решать сложные задачи и приобретать необходимые знания по содержанию, педагогический опыт и технологическую компетентность, тем самым повышая качество языкового образования.

Ключевые слова: подлинность, английский язык для специальных целей, цифровые аутентичные материалы, владение языком, вовлечение учащихся, обучение критической медиаграмотности.

REFERENCES

- 1 Widdowson H.G. (2020). Linguistics, language teaching objectives, and the language learning process. *Pedagogical Linguistics*, 1(1), P.34–43. [in English].
- 2 Hyland K. (2018). *The Essential Hyland: Studies in Applied Linguistics*. P.43-63. London: Bloomsbury Press. [in English].
- 3 Hyland K. (2019). Foreword: Corpora and specialized English in the university curriculum. In: P. Crosthwaite & L. Cheung. (eds). *Learning the Language of Dentistry: Disciplinary corpora in teaching English for Specific Academic Purposes*. Amsterdam: Benjamins. P.57-70. [in English].
- 4 Elubaeva P., Tashkyn, E., Berkinbaeva, G. (2023a). Addressing challenges in Kazakh education for sustainable development. *Sustainability*, 15(5). P.19-30. in English].
- 5 Hajar A., Batyrkhanova, G., Manan, S.A. (2024). Understanding challenges, investment, and strategic language use of postgraduate students in an English-medium university in Kazakhstan. *Asian Englishes*, 26 (1), P. 216–232. [in English].
- 6 Gilmore A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. *Language Teaching*, 40(2), P.97–118. [in English].
- 7 Hafner C.A., Chik A., Jones R.H. (2015). Digital literacies and language learning. *Language Learning & Technology*, 19, P.3-23. [in English].
- 8 Nunan D. (2004). *Task-Based Language Teaching: Acknowledgements*. 491, P.47-60. Cambridge University Press[in English].
- 9 Hedge T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Vol.13(5) P.635-640, Oxford University Press. [in English].
- 10 Larsen-Freeman D. (2011). A Complexity Theory Approach to Second Language Development/Acquisition.P.167-180. [in English].
- 11 Tomlinson B., Masuhara, H. (2017). *The complete guide to the theory and practice of materials development for language learning*. P.5-16. [in English].
- 12 Elubaeva P. (2017). Authentic materials in English language classrooms. In: Gómez Parra M. E., Johnstone, R. (eds). *Nuevas perspectivas en educación bilingüe: investigación e innovación*, P.379–389. Universidad de Granada. [in English].
- 13 Huang Y., Xu W., Sukjairungwattana P., Yu, Z. (2024). Learners' continuance intention in multimodal language learning education: An innovative multiple linear regression model. *Heliyon*, 10(6) P.2-12. [in English].
- 14 Seitova, G., Kunakova, K., Yakunina, T. (2021). The formation of a foreign language professionally oriented competence among students of technical specialties in the Chinese language. *International Journal of Society, Culture, and Language*, 9(2), P.137–150. [in English].

- 15 Stickler, U., Hampel, R., Emke, M. (2020). A developmental framework for online language teaching skills. *Australian Journal of Applied Linguistics*, 3 (1), P.133–151. [in English].
- 16 Selwyn, N. (2016). *Education and technology: Key issues and debates*. P.13-32.
- 17 Kukulska-Hulme, A., Shield, L. (2018). Mobile language learning: Affordances and limitations. In the *Routledge Handbook of Language Learning and Technology*, P. 157–171. [in English].
- 18 Youn-Jung Son, Sejeun Oh Eun Young Kim Patients' needs and perspectives for using mobile phone interventions to improve heart failure self-care: A qualitative study *J Adv Nurs* 2020 Sep;76(9). P.1-16 [in English].
- 19 Mishan, F. (2022). Language learning materials in the digital era. In: Norton, J., Buchanan, H. (eds.) *The Routledge Handbook of Materials Development for Language Teaching*. Routledge, P. 17–29.
- 20 Tomlinson, B. (2016). The importance of materials development for language learning. In: Azarnoosh, M., Zeraatpishe, M., Faravani, A., Kargozari, H.R. (eds) *Issues in Materials Development. Critical New Literacies: The Praxis of English Language Teaching and Learning (PELT)*. Sense Publishers, Rotterdam. P.1-2. [in English].
- 21 Pegrum, M., Hockly, N., Dudeney, G. (2022). Research and resources in language teaching. *Digital literacies*: P.1-340 [in English].
- 22 Tisdell, E. J. (2008). Critical media literacy and transformative learning: drawing on pop culture and entertainment media in teaching for diversity in adult higher education. *Journal of Transformative Education*, P. 48–67. [in English].
- 23 Elubaeva, P., Berkinbaeva, G., Hamidova, A. (2023b). Incorporating media literacy in language education curriculum for sustainable development. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 6 (406), P.102-111 [in English].
- 24 McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M.D., Wineburg, S. (2018). Can students evaluate online sources? Learning from assessments of civic online reasoning. *Theory & Research in Social Education*, P.165–193. [in English].
- 25 Larsen-Freeman, D., Wen, Z., Mohebbi, H. (2023). The past and the future of language learning and teaching: An interview with Diane Larsen-Freeman. P.1-12. [in English].
- 26 Boelens, R., De Wever, B., Voet, M. (2017). Four key challenges to blended learning design: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 22, P.1–18. [in English].
- 27 Bergen, N., Labonté, R. (2019). Everything is perfect, and we have no problems detecting and limiting social desirability bias in qualitative research. *Qualitative Health Research*, 30(3) P.1-17. [in English].
- 28 Kessler, G. (2018). Technology and the future of language teaching. *Foreign Language Annals*, P.205–218. [in English].
- 29 Hafner, C.A. (2014). Embedding digital literacies in English language teaching: Students' digital video projects as multimodal ensembles. *TESOL Quarterly*, P.655–685. [in English].

Information about authors:

Nemtchinova Ekaterina – **corresponding author**, PhD, Professor of Linguistics, TESOL and Russian at the Department of Languages, Cultures, and Linguistics, Seattle Pacific University, Seattle, USA.

E-mail: pkatya@spu.edu.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7297-925X>

Yelubayeva Perizat – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Foreign Languages Department, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: perizat_fmo@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5534-0841>

Gabdullina Zhanargul – master in education, senior lecturer. Department of Foreign Languages Teaching Methodology, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: g.zh.e@inbox.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7749-6744>

Информация об авторах:

Немчинова Екатерина – **основной автор**, PhD, профессор кафедры лингвистики, TESOL и русского языка на факультете языков, культур и лингвистики Тихоокеанского университета Сиэтла, г.Сиэтл, Вашингтон, США.

E-mail: pkatya@spu.edu.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7297-925X>

Елубаева Перизат Келдибаевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков, Казахского национального университета им. аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: perizat_fmo@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5534-0841>

Габдуллина Жанаргуль – магистр педагогика, старший преподаватель кафедры методики преподавания иностранных языков, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: g.zh.e@inbox.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7749-6744>

Авторлар туралы ақпарат:

Немчинова Екатерина – **негізгі автор**, PhD, Сиэтл Тынық Мұхит университетінің тіл, Мәдениет және Лингвистика факультеті, Тіл білімі, TESOL және орыс тілі кафедрасының профессоры, Сиэтл қ., Вашингтон, АҚШ

E-mail: pkatya@spu.edu.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7297-925X>

Елубаева Перизат – педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шет тілдері кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: perizat_fmo@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5534-0841>

Габдуллина Жанаргүл – педагогика магистрі, Шет тілдерін оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: g.zh.e@inbox.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7749-6744>

З.А. Мәдениетова^{1*} , А.М. Утешкалиева¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zulfiya3131@mail.ru

МЕКТЕПШІЛІК БАҚЫЛАУ - БІЛІМ БЕРУ ОРНЫН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Андатпа

Мақалада білім беру орнын басқару жүйесінің бір бөлігі ретіндегі мектепшілік бақылау туралы түсінік беру көзделген. Кез келген мектептің педагогикалық қызметі жинақталған жұмыс тәжірибесін түсінумен, жаңа идеяларды іздеумен, оқу-тәрбие қызметін ұйымдастырудағы педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейіне жетуімен, педагогикалық, ата-аналық, басқарушылық ортада пайда болуымен және таралуымен, өскелең ұрпақтың өмірінде білім басымдыққа айналған кезде білім құндылықтарын жаңаша түсінумен сипатталады. Ал әрбір мектепте мұндай дамудың нақты бір тұтқасы – мектепшілік бақылау аппараты. Мектепшілік бақылау оқу үдерісіне барлық қатысушылардың мүмкіндіктері мен қызығушылықтарын білуге негізделген уәжді және ынталандырушы болуы керек. Бір жағынан, оның нәтижесі белгілі бір топ ішіндегі және олардың арасындағы қарым-қатынастардың сапалы жақсаруы, екінші жағынан, мұғалімдер мен оқушылардың кәсіби өсу дәрежесі мен жетістіктерінің болуына септігін тигізеді.

Мақала мақсаты - мектепшілік бақылауды білім беру орнын басқару жүйесінің бөлігі ретінде жан-жақты қарастыру. Зерттеу барысында контекстік-түсіндірмелі, салыстырмалы, концептуалды талдау, сипаттау, оның ішінде бақылау, салыстыру, жалпылау сынды методологиялық әдістер қолданылды. Жүргізілген зерттеулердің негізінде автор тарапынан білім беру саласындағы мектепшілік бақылау ұғымының мәні ашылды, қазіргі отандық және шетелдік ғылыми білім парадигмасындағы «мектепшілік бақылаудың» типтік сипаттамалары анықталды, педагогикалық аспектідегі мектепшілік бақылаудың маңызды белгілері қарастырылды, мектепшілік бақылаудың білім беру орнын басқару жүйесі ретіндегі мақсат-міндеттері, формалары мен әдістері, принциптері мен кезеңдері тұжырымдалды.

Негізгі сөздер: Мектепшілік бақылау, мектепшілік бақылау нысандары, түрлері, формалары, әдістері, принциптері.

Кіріспе

XX ғасырдың соңғы онжылдығы мен XXI ғасырдың басы жалпы білім берудің сапасын арттыратын жаңа концептуалды идеяларды қарқынды іздеу кезеңі. Қазақстан қоғамында болып жатқан терең әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар білім беру саясатының жаңа мақсаттарын іздеуді қажет етеді және оның дамуындағы білімнің рөліне жаңа көзқарасты анықтайды.

Білім интеллектуалдық ресурстарды қалыптастырудың және өндіргіш күштердің сапалық деңгейінің жоғары деңгейін қамтамасыз етудің шешуші факторларының бірі ретінде қарастырылады. Осы себепті білім берудің өзін сапалы ету және білім беру жүйелерінің жұмыс істеу тиімділігін арттыру мәселесі әр дәуірде де өзекті болып қала бермек. Білім беру жүйесін басқарудың жаңа үлгілерін іздеу елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі өзгерістермен (қоғам қажеттіліктеріне бағытталған экономикаға көшу) және әртүрлі әлеуметтік жүйелердегі сапа менеджменті теориясының қарқынды дамуымен байланысты мектепшілік білім беру сапасын басқарудың тиімді технологияларын әзірлеу үлкен мүмкіндіктер береді [1].

Кез келген мектептің педагогикалық қызметі жинақталған жұмыс тәжірибесін түсінумен, жаңа идеяларды іздеумен, оқу-тәрбие қызметін ұйымдастырудағы педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейіне жетуімен, педагогикалық, ата-аналық, басқарушылық ортада пайда болуымен және таралуымен, өскелең ұрпақтың өмірінде

білім басымдыққа айналған кезде білім құндылықтарын жаңаша түсінумен сипатталады. Ал әрбір мектепте мұндай дамудың нақты бір тұтқасы – мектепшілік бақылау аппараты.

Мектепшілік бақылау – талдау және мақсат қою функцияларымен тікелей байланысты маңызды басқару функцияларының бірі: талдаусыз деректер өлі, мақсат болмаған жағдайда басқаратын ештеңе жоқ. Мектепшілік бақылау – білім беру ұйымының қызметін жетілдіру, сонымен қатар жалпы мемлекеттік талаптарға (нормативтерге), білім алушылар мен педагогтердің сұраныстарына сәйкес оқу-тәрбие процесін зерделеу және талдау негізінде мектептегі білім беру сапасын жақсарту мақсатында жүргізіледі.

Зерттеу тақырыбы мектепшілік бақылаудың педагогикалық ұжымның білім беру қызметінің сапасын диагностикалық бағалау нәтижелері бойынша мектептің дамуын жобалауға дайындығын болжайтындығымен өзекті. Зерттеу объектісі – мектепшілік бақылау және оның білім беру жүйесіндегі әртүрлі көріністері.

Зерттеу жұмысының мақсаты - мектепшілік бақылауды білім беру орнын басқару жүйесінің бөлігі ретінде жан-жақты қарастыру. Мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді шешу көзделді:

- білім беру саласындағы мектепшілік бақылау ұғымының мәнін ашу;
- қазіргі отандық және шетелдік ғылыми білім парадигмасындағы «мектепшілік бақылаудың» типтік сипаттамаларын анықтау;
- педагогикалық аспектідегі мектепшілік бақылаудың маңызды белгілерін қарастыру;
- мектепшілік бақылаудың білім беру орнын басқару жүйесі ретіндегі мақсат-міндеттерін, формалары мен әдістерін, принциптері мен кезеңдерін айқындау.

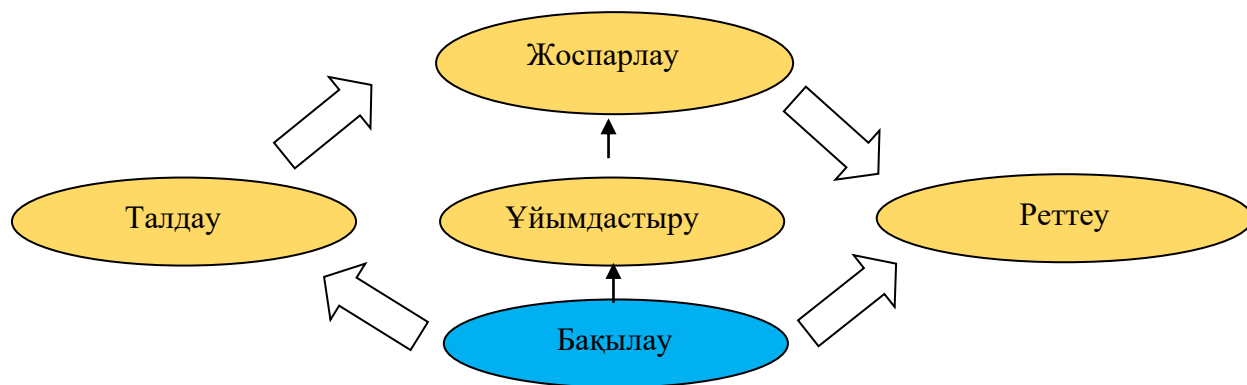
Қазіргі мектеп басшысы қандай болуы керек? Бұл сұрақ әдетте жұмысты бастағандар үшін басқа сұрақпен байланысты: «Неден бастау керек?». Практикалық жұмыста мол тәжірибесі бар ғалым-педагог М.П.Портнов басқарудың шеберлігі мен мәдениеті туралы өз ойларымен бөлісіп, мектеп директорының алғашқы кезеңде іс-әрекетін ұйымдастыруға кеңес береді. Сәтті бастама – жоғары кәсібилікке қадам [2].

П.И. Третьяков мектепті жұмыс істеу режимінен дамушы режимге ауыстырудың негізгі басқару әдістерін ашады. Мектепшілік басқару құрылымдарын қалыптастыруға және өзін-өзі басқару принциптерін дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Бүкіл менеджмент жүйесінің демократияландыру мектебіндегі тұлғалық-бағдарлы көзқарасты ескере отырып, олардың табысты жету жолындағы түпкілікті нәтижелерге бағдарлануын байқауға болады [3].

Ю.А.Конаржевский кейбір басқару позицияларын пайдалана отырып, басқарудың теориялық ұстанымдары мен мектепшілік басқарудың байланыс нүктелерін ашады [4].

Т.И. Шамова білім беру жүйелеріне және оларды басқаруға жалпы сипаттама береді; мектепке ерекше көңіл бөледі; оқу-тәрбие процесінің мәнін терең ашады [5].

Бақылау – бұл функцияның қызметі мен рөлін терең түсінуді, оның мақсатты бағдарын түсінуді және әртүрлі технологияларды меңгеруді талап ететін оқу орны басшысының ең күрделі қызметінің бірі (1-сурет).

Сурет 1 – Мектепшілік басқару механизміндегі бақылаудың орны мен рөлі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Бақылау – мектепшілік басқарудың құрамдас бөлігі, басқару қызметінің басы.

Мектепшілік бақылау күрделі және көпжақты процесс болып табылады және ол кез келген тұтастық сияқты белгілі бір тәртіпке, өзара байланысты бөліктердің ұйымдасуына ие, олардың әрқайсысы белгілі бір функцияларды орындайды.

Мектепшілік бақылау басқару жүйесінің бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге жүйенің өзін де білдіреді, сондықтан оны қалыптастыру және ұйымдастыру жүйелік тәсілдің барлық талаптарына бағынуы керек, ең алдымен, нақты құрылымдалған болуы керек. Мектепшілік бақылау құрылымы барлық деңгейдегі бақылауды ұйымдастыруды көрсетеді: сыртқы – мемлекеттік, қоғамдық және ішкі – педагогикалық [6].

Мектепшілік бақылау нысандары:

1. Оқу үрдісі:

- оқыту бағдарламаларын жүзеге асыру;
- оқушылардың білім деңгейі;
- мұғалімнің өнімділігі;
- оқушылармен жеке жұмыс.

2. Тәрбие үрдісі:

- оқушылардың білім деңгейі;
- сынып жетекшілердің жұмыс сапасы;
- ата-аналардың оқу процесіне қатысуы;
- «қиын» балалармен жұмыс;
- мектепшілік іс-шаралардың сапасы.

3. Әдістемелік жұмыс:

- әрбір мұғалімнің әдістемелік деңгейі;
- педагогикалық тәжірибені тарату;
- мұғалімдердің біліктілігін арттыру.

4. Ғылыми және тәжірибелік жұмыстар:

- инновациялардың ғылыми негізділік дәрежесі;
- оқытушылардың ғылыми дайындық деңгейі;
- оқушылардың зерттеушілік әрекеті.

5. Психологиялық жағдай:

- оқушылар мен мұғалімдердің психологиялық жайлылық/ыңғайсыздық дәрежесі;
- ұжымның мәселелерді шешуге психологиялық дайындығы.

6. Білім беру қызметкерлерін қажетті шарттармен қамтамасыз ету:

- еңбекті қорғау;
- санитарлық-гигиеналық жағдайлар;
- оқу-әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету;
- оқу-техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету.

Бақылау түрлері (бақылауды жүзеге асыратын субъектіге қатысты):

- Ұжымдық бақылау (басқарудың барлық деңгейлері қатысады: әкімшілік, педагогикалық ұжым, оқушылар, анық өкілеттіктері бар ата-аналар делегациясы).
- Өзара бақылау (тәлімгерлік, әріптестер сабаққа өзара қатысу арқылы жүзеге асырылады).
- Өзін-өзі бақылау (өзін-өзі есеп беру арқылы жүзеге асырылады).
- Әкімшілік жоспарлы бақылау (мектепшілік бақылау жоспарына сәйкес әкімшілік мүшесімен жүзеге асырылады).
- Әкімшілік жоспардан тыс бақылау (әкімшілік мүшесімен күтпеген жағдайларда жүзеге асырылады).

- Мектепшілік бақылау формалары (басқару объектілерінің шеңбері бойынша жіктеледі):

✓ Сыныптағы жалпылаушы бақылау (бір топтағы мұғалімдердің бір ұжымдағы оқушыларға педагогикалық әсерін бақылауға және салыстыру әдісін қолдана отырып, осы әсердің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Жылына 4 рет қолданылады, бір немесе бірнеше күнге созылады. Әкімшілік мүшелері бір сыныптағы барлық сабақтарда ақаулықтардың себептерін анықтау үшін қатысады). Жалпы бақылауда оқушылардың білім мен тәрбие деңгейі; мұғалімнің сапасы мен оқыту әдістері; сынып жетекшісі жұмысының сапасы болуы мүмкін.

✓ Фронтальды бақылау (бір оқытушының немесе бүкіл әдістемелік бөлімнің жұмысын толық бақылауға мүмкіндік береді. 10-20 күнге созылады. Оқуға және тәжірибе таратуға көмектеседі). Фронтальды бақылауға мыналар жатқызылуы мүмкін: пәндерді оқыту жағдайы, сынып жетекшілерінің параллельді сыныптардағы жұмыс деңгейі.

✓ Тақырыптық бақылау (оқыту деңгейін және оқушылардың нақты тақырыптарды меңгеруін және сабақ процесіндегі тапсырмаларын орындауын зерттеуге бағытталған, сонымен қатар әр мұғалімнің практикалық іс-әрекетінде қазіргі заманғы сабақтың негізгі компоненттерін, ұтымды әдістер мен формаларда қолдана алуын тексеру). Тақырыптық бақылау кез келген оқу тақырыбы бойынша оқушылардың білім деңгейін немесе сынып жетекшісінің бір бағыттағы жұмысын зерттеуге бағытталуы мүмкін;

✓ Жеке бақылау (жеке мұғалімнің қызметін бағалау. Мұғалімнің дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында оның жұмысында тиімді көмек көрсету үшін қолданылады. Мұғалімді жеке бақылауға алуға оның әдістемелік деңгейінің немесе қызметінің төмен көрсеткіштері себеп бола алады.

✓ Шолу бақылауы (жыл басында мұғалімдердің бүкіл ұжымының немесе оның бір бөлігінің кәсіби деңгейімен жалпы танысу үшін пайдаланылады). Шолу бақылауы мектеп құжаттамасының жай-күйі мен мұғалімдердің еңбек тәртібінің жағдайын зерттеуге бағытталған болуы мүмкін.

Мектепшілік бақылау әдістері:

- Бақылау (кейіннен талдау жүргізілетін сабақтарға, іс-шараларға қатысу арқылы ұйымдастырылады).
- Құжаттаманы тексеру (әртүрлі құжаттама бағаланады: сынып құжаттары, сабақ жоспарлары, т.б.).
- Сауалнама – ауызша/жазбаша (сұхбат, сауалнама ретінде қарастырылады).
- Тестілеу (мұғалімдер мен оқушылар арасындағы жеке айырмашылықтарды өлшеу үшін жүргізіледі).
- Операциялық талдау (жаңа ғана өткізілген іс-шараны, сабақты талдау).

- Ретроспективті талдау (басқа тұлғалардың мектеп қызметін бағалауы) [7].

Мектепшілік бақылау процесін тиімді ететін принциптер:

- жүйелілік (мектепшілік бақылау жоспарының жобасы ағымдағы жыл бойы әзірленеді, бақылау тақырыптары өткен тексерулер және олар бойынша қабылданған шешімдер (қорытындылар) негізінде белгіленеді. Мектепшілік бақылаудың жүйелік сипаты жайлы психологиялық жағдай жасауды қамтамасыз етеді. Білім беру мекемесінің барлық объектілерін дамыту жағдайлары);

- негізділік (нақты идея, нені, қашан және қандай мақсатта бақылау керектігін түсіну);

- толықтық (мектептің өмірлік жүйесінің барлық құрамдас бөліктерін, салаларын қамту, сондай-ақ олардың мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізудегі өзара әрекеттесуінің тиімділігі);

- бақылаушының құзыреттілігі (алдағы тексеруге дайындалып жатқан адамдардың құзыреттілігінің жеткілікті деңгейі);

- ашықтық (бұл МІБ-дың маңызды қағидаттарының бірі. МІБ-дың әрбір тікелей қатысушысы өзінің болашақ дамуын одан әрі жоспарлау үшін өзінің қандай «деңгейде» тұрғанын білуі керек);

- сабақтастық (мұғалім жұмысының нәтижелерін бақылау кезінде бұл принцип маңызды, әсіресе бұл оның кәсіби құзыреттілігін дамыту процесін үздіксіз етеді);

- жүйелілік – жүйелі бақылау; мектепте педагогикалық процестің бүкіл барысын басқаруға мүмкіндік беретін бақылау жүйесін құру;

- объективтілік – әзірленген және келісілген критерийлер негізінде мемлекеттік стандарттар мен білім беру бағдарламаларының талаптарына сәйкес педагог немесе педагогикалық ұжым қызметін тексеру;

- тиімділік – қабылданған шешім (қорытынды) орындалатын, нақты, оң өзгерістерге, өсуге бағытталған болуы керек).

Осылайша, кез келген педагогикалық жүйеде оқу-тәрбие үрдісінің сапасын арттыруда мектепшілік бақылау үлкен рөл атқарады. Бақылауға келетін болсақ, ол ұсақ-түйек мәселе ретінде қарастырылмауы керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдары ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен ғылыми конференция мақалалары, ғылыми монографиялар пайдаланылды. Олардың ішінде М.П.Портнов, П.И. Третьяков, Ю.А.Конаржевский, Т.И. Шамова, Л.Т. Исакова, Р. Есімханова, Р. Дауылбаева сынды ғалымдардың іргелі еңбектері қарастырылды.

Қойылған мәселелерді шешу және бастапқы ұсыныстарды тексеру үшін зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес бір-бірін өзара дәлелдейтін және толықтыратын әдістер кешені пайдаланылды:

- теориялық талдау (тарихнамалық, салыстырмалы, ретроспективті, модельдеу) әдісі;
- диагностикалық (сараптамалық бағалау, тәуелсіз сипаттамаларды жалпылау) әдісі;
- бақылау (тікелей, жанама, қатысушы бақылау) әдісі;
- озық педагогикалық тәжірибелерді зерделеу әдісі;
- жүйелеу және жалпылау әдістері;
- ретроспективті және перспективалық жоспарлардағы анықталған тенденцияларды бағалау әдісі;
- контекстік-түсіндірмелі әдіс;
- салыстырмалы әдіс;
- концептуалды талдау әдісі.

Зерттеу әдістері негізінде статистикалық әдіс, оның ішінде сандардағы сандық өзгерістердің сапалық бағасын салыстырудан тұрады. Статистикалық нәтижелерді график

түрінде, яғни иллюстрацияларды, кестелерді, диаграммаларды пайдалану арқылы ұсынылады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Оқу жылына арналған мектепшілік бақылау жоспары «Орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдарының педагогтері жүргізу үшін міндетті құжаттардың тізбесін және олардың нысандарын бекіту туралы» ҚР БҒМ-нің 2020 жылғы 6 сәуірдегі №130 бұйрығына сәйкес дайындалады. Білім беру ұйымдарында мектепшілік бақылауды педагогикалық кеңес бекітетін Мектепшілік бақылау туралы ережеге сәйкес жоспарлы немесе жедел тексерулер, мониторинг, әкімшілік жұмыстар жүргізу түрінде жүзеге асыру ұсынылады.

Мектепшілік бақылауды ұйымдастыру – бұл басқару міндеттерін орындау үшін бірге жұмыс істейтін компоненттер жиынтығы болып табылады. Мектепшілік басқару келесі негізгі функцияларды қамтиды: жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру, ынталандыру, бақылау және талдау.

Мектеп әкімшілігі жыл сайын мектепшілік бақылау жоспарын әзірлейді. Бұл жоспар ұйымның мақсаттарын және осы мақсаттарға жету үшін қажетті әрекеттерді анықтайды. Мектепшілік бақылау жоспарын іске асыру үшін іс-шараларды ұйымдастыру және үйлестіру қажет. Жоспарланған нәтижелерді нақты нәтижелермен салыстырған кезде қорытындылау бақылау деп аталады. Оқу-тәрбие процесін ұтымды жоспарлау және ұйымдастыру үшін қажетті талдау мектепшілік бақылауды іске асырудың соңғы кезеңі болып табылады.

Мектепшілік бақылау оқу-тәрбие процесіне, педагогикалық кадрларға және оқу-материалдық базаға бағытталғаны зерттелген және ол 1-суретте көрсетілген.

Сурет 2 – Мектепшілік бақылау процесі

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Бақылау мазмұнына сүйене отырып, мектепшілік бақылаудың келесі объектілерін ажыратуға болады (1-кесте).

Кесте 1 – Мектепшілік бақылау объектілері және олардың сипаттамасы

Атауы	Сипаттамасы
Оқу процесі	- оқу бағдарламаларын орындау; - білім деңгейі және білім алушылар; - мұғалімнің өнімділігі; - дарынды балалармен жеке жұмыс; - сапалы сабақтан тыс пәндік қызмет; - оқушылардың өзін-өзі тану әдістерінің дағдылары.
Тәрбие процесі	- оқушылардың тәрбие деңгейі; - оқушылардың қоғамдық белсенділік деңгейі; - сынып жетекшілерінің жұмыс сапасы;

	- ата-аналардың тәрбие процесіне қатысуы; - жалпы мектептегі дәстүрлі іс-шаралардың сапасы; - оқушылардың денсаулығы мен дене шынықтыру деңгейі; педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балалармен профилактикалық жұмыстың сапасы.
Материалдық-техникалық қамтамасыз ету	- санитарлық-гигиеналық жағдайы; оқу және әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету; - оқу-техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету.
Әдістемелік жұмыс	- әр мұғалімнің ғылыми-әдістемелік деңгейі; - әр сынып жетекшісінің әдістемелік деңгейі; - педагогикалық тәжірибені тарату механизмі; - педагогтердің біліктілігін арттыру.
Ескерту: Авторлар өзінің зерттеуі негізінде құрастырған	

Оқу-тәрбие процесінде мектепшілік бақылау әдетте жалпы оқытудың орындалуына, оқу пәндерін оқытудың жай-күйіне, оқушылардың білімі мен дағдыларының деңгейіне, сыныптан тыс тәрбие жұмысына, мектептен тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыруға жүзеге асырылады.

Әкімшілік кеңесте директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары бақылауды келесі алгоритмдерді қолдана отырып, белгілі бір ретпен жұмысын жүргізеді, яғни: бақылаудың мақсаты мен міндеттері; бақылау объектісі; бақылау жоспарын әзірлеу; ақпарат жинау; алынған ақпаратты бастапқы талдау және ұсынымдардың орындалуын дайындау және тексеру.

Директорлар орынбасарларының, әкімшілік планерлердегі гимназия басшыларының есептері, директор жанындағы кеңестер мектепшілік бақылау жоспары бойынша іс-шараны талдауды, тексеру барысында туындаған мәселелерді шешу туралы қорытындылар мен ұсыныстарды қамтиды. Оқу жылының соңында әдістемелік жұмысты бағалау жүргізіледі, онда барлық ескертулер мен тілектер қаралады. Жаңа оқу жылына арналған мектепшілік бақылау жоспары жоспары әдетте тексеру кезінде туындаған мәселелерді көрсетеді. Осылайша, мектепшілік басқару педагогикалық ұжымдағы іс-қимылдардың бірлігін қамтамасыз етуді және білім беру процесінің барысы туралы қажетті деректерді беруді көздейді.

Зерттеу жүргізу барысында келесі мәселелер анықталды:

- мұғалімдер бақылауды тек әкімшілік тарапынан көреді, өзара бақылау мен өзін-өзі бақылау жоқ;
- ата-аналар білім беру ұйымын бақылауға мүлдем қатыспайды;
- білім беру қызметінің барлық қатысушылары кіретін білім беру ұйымының ішкі бақылау моделін құру қажеттілігі байқалды.

Адамдардың жұмысын бақылау өте нәзік мәселе. Бақылау арқылы жұмысшылардың бастамасын арттыруға болады, бірақ екінші жағынан оны әлсіретуге де болады. Шебер, тиімді бақылау – тұтас ғылым. Мектепшілік бақылау әдістерін, формалары мен принциптерін тиімді анықтау тек бұрын қабылданған және жүргізіліп жатқан әрекеттердің әсер ету дәрежесін нақтылау негізінде, психологиялық-педагогикалық теория мен практиканың жетістіктерін енгізу негізінде мүмкін болады. Өз кезегінде бұл нәтижелер бақылау кезеңдері мен оның қорытындысына да оң әсерін тигізеді. Осы тұста бақылау кезеңдерін атап өтейік.

Бақылау кезеңдері:

I. Дайындық кезеңі:

- мақсатты анықтау;
- бақылауды жоспарлау;

- бақылау түрі мен формаларын таңдау;
- стандарттарды анықтау;
- тексеру тобын құру;
- тексерушілерге нұсқау беру.

II. Диагностикалық кезең:

- сабақтарға қатысу;
- бақылау жұмыстарын алу;
- құжаттамамен жұмыс;
- оқушылар сауалнамалары.

III. Ақпаратты талдау, мұғалімдермен әңгімелесу.

IV. Қорытынды кезең:

- қорытындылар шығару;
- ұсыныстарды дайындау;
- қорытындыларды рәсімдеу;
- қорытындыларды талқылау (педкеңесте, т.б.)
- әдістемелік көмек көрсету.

Бақылаудың сапалы жүруіне оның шарттары да әсер етеді. Ол шарттарға мектептегі жұмыстың жағдайы туралы дер кезінде және нақты ақпарат беру; бақылаудың нәтижелілігі, мұғалімдерге қажеттілігі бойынша дер кезінде көмек көрсету, озат тәжірибені тарату; тексерушілердің жоғары мәдениеттілігі, олардың құзыреттілігі; күйзеліс жағдайлардың алдын алу, жақсы бастамаларды қолдау сынды шарттарды жатқызамыз.

Бақылау нәтижелері қаралатын орындар:

- директор немесе оның орынбасарлары жанындағы кеңестерде;
- әкімшілік кеңестерінде;
- ӘБ отырыстарында;
- педагогикалық кеңестерде.

Бақылау нәтижелерін қорытындылау тәсілдері:

- анықтама;
- есеп;
- графикалық есеп;
- әңгімелесу, т.б. [8].

Мектепшілік бақылау бақыланушылардың жұмысын жақсарту бойынша ұсыныстарды тұжырымдаумен, ал қажет болған жағдайда оларға көмек көрсету туралы ұсыныстармен аяқталуы керек. Ал, табылған оңды жетістіктер де бүкіл оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру мақсатында озық тәжірибені, озық жұмыс үлгілерін тарату арқылы ұжымның, жұртшылықтың игілігіне айналуы тиіс.

Бақылаудың тиімділігі ең алдымен мұғалімнің оқу-тәрбие жұмысының сапасын және оқушылардың білім, білік, дағдыларының сапасын арттыру болып табылады. Мектепшілік бақылау өз алдына мақсат емес, ол оқу-тәрбие процесінің мәні, іс-әрекет жағдайы, оның нәтижелері белгілі бір жекелеген сыныптардағы, белгілі бір мұғалімдермен алға қойылған педагогикалық қажеттілік.

Қорытынды

Бүгінгі таңда білім беру мекемесін басқару жүйесіндегі мектепшілік бақылау өзекті мәселе болып табылады. Қорытындылай келе, мектепшілік бақылаудың табысты болуына ықпал ететін жағдайларды атап өткім келеді:

✓ оқу-тәрбие процесінің барлық қатысушыларының өз қызметінің нәтижелеріне белсенділігін, жауапкершілігін және дербестігін арттыру үшін мұғалімдермен жұмыс істеу жүйесі;

✓ педагогикалық менеджменттің жетістіктеріне сүйену, технологиялық тиімділік, интерактивті әдістемелерді, ақпараттық технологияларды қолдану, озық тәжірибені тарату мүмкіндігі;

✓ объективті, құрметті, сенімді деңгейде бақылауды қамтамасыз ету; - жағымды мінездің басымдылығы, табысы;

✓ бақылауды қамтамасыз ету үшін деректер банкіні қалыптастыру және міндетті түрде болуы: бақылау бағдарламалары, ақпаратты жинау және өңдеу технологиялары, бақылау нәтижелерін бағалау параметрлері және т.б.;

✓ кәсіптік бірлестіктердің кеңінен қатысуы, кейбір бақылау функцияларын беру, мемлекеттік-қоғамдық сипат, мұғалімдердің өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау бойынша жұмысы, сыртқы сарапшыларды тарту, ашықтық және т.б.

Мектепшілік бақылауды жетілдірудің негізгі, принципті маңызды мәні табыс немесе сәтсіздік себептеріне терең талдау жасау болып табылады. Білім беру ұйымдарында мектепшілік бақылауды білім беру үдерісінің маңызды бөлігі ретінде қарастыра отырып, оқыту мен тәрбиелеуде жақсы нәтижелерге қол жеткізу және оқыту мен тәрбиелеу процесіне белсенді араласу үшін әрбір мектеп мұғалімінің сабақтарды, факультативтерді, факультативтік курстарды өткізудегі барлық күшті және әлсіз жақтарын терең білу қажет. Осылайша, мектепшілік бақылаудың білім беру саласындағы маңызы орасан үлкен деуге толық негіз бар деген қорытындыға келеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының Жалпы орта білім беретін ұйымдарында Оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. Астана. – 2023. – [Электрондық ресурс] — URL: <https://uba.edu.kz/qaz/metodology/2> (қаралу уақыты 16.10.2023).
- 2 Портнов М.П. Азбука школьного управления. –1981. – 191 с.
- 3 Третьяков П.И. Управление школой по результатам: Практика педагогического менеджмента. – 1997. – 288 с.
- 4 Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. – 2000. – 222 с.
- 5 Шамова Т.И., Третьяков П.И., Капустин Н.П. Управление образовательными системами. Учебное пособие. – 2002. – 25 с.
- 6 Пидкасистый П.И. Педагогика. Учебное пособие для студентов пед. вузов и пед.колледжей. – 1995. – 332 с.
- 7 Курачицки А. Менеджмент в начальном образовании. Учебное пособие. – 2020. – 108 с.
- 8 Искакова Л.Т., Есімханова Р., Дауылбаева Р. Мектепшілік бақылау: түрлері, формалары, жоспарлары. Әдістемелік құрал. – 2014. – 53 б. [Электрондық ресурс] — URL: <https://agartu.kz/news/? pkid=1526717847597382> (қаралу уақыты 16.10.2023).

ВНУТРИШКОЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ КАК ЧАСТЬ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ

Аннотация

В данной статье дается объяснение внутришкольного контроля как части системы управления образовательным учреждением. Педагогическая деятельность любой школы характеризуется осмыслением накопленного опыта работы, поиском новых идей, достижением высокого уровня педагогического мастерства в организации учебной деятельности, возникновением и распространением в педагогической, родительской, управленческой среде нового понимания ценностей образования, когда образование становится приоритетом в жизни подрастающего поколения. В каждой школе одним из реальных рычагов такого развития является аппарат внутришкольного контроля. Внутришкольное наблюдение должно быть мотивированным и стимулирующим, основанным на знании возможностей и интересов всех участников учебного процесса. С одной стороны, его результатом является качественное улучшение отношений внутри определенной группы и между ними, с другой стороны, оно способствует степени профессионального роста и достижений преподавателей и учащихся.

Цель статьи – всестороннее рассмотрение внутришкольного контроля как части системы управления образовательным учреждением. В ходе анализа использовались такие научные методы, как контекстно-объяснительный, сравнительный, концептуальный анализ, описание, включающее наблюдение, сравнение и обобщение. На основе проведенного исследования авторы раскрыли значение понятия «внутришкольный контроль» в сфере образования, выявили типичные характеристики внутришкольного контроля в современной отечественной и зарубежной парадигме научного образования, рассмотрели важные особенности внутришкольного контроля в педагогическом аспекте, сформулировали цели и формы внутришкольного контроля как системы управления образовательным учреждением, а также методы, принципы и этапы.

Ключевые слова: внутришкольный контроль, формы, виды, методы, принципы внутришкольного контроля.

INTRA-SCHOOL CONTROL - AS PART OF THE MANAGEMENT SYSTEM OF AN EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract

This article explains intra-school control as part of the management system of an educational institution. The pedagogical activity of any school is characterized by comprehension of the accumulated work experience, the search for new ideas, the achievement of a high level of pedagogical excellence in the organization of educational activities, the emergence and dissemination of the pedagogical, parental, and managerial environment. and a new understanding of the values of education, when education becomes a priority in the lives of the younger generation. And in every school, one of the real levers for such development is the apparatus of intra-school control. In-school observation should be motivated and stimulating, based on knowledge of the capabilities and interests of all participants in the educational process. On the one hand, its result is a qualitative improvement in relations within a certain group and between them, on the other hand, it contributes to the degree of professional growth and achievements of teachers and students.

The purpose of the article is a comprehensive review of intra-school control as part of the educational institution's management system. During the analysis, such scientific methods as contextual explanatory, comparative, conceptual analysis, description, including observation, comparison and generalization were used. Based on the research, the author revealed the meaning of the concept of intra-school control in the field of education, identified the typical characteristics of “in-school control” in the modern domestic and foreign paradigm of scientific education, considered the important features of intra-school control in the pedagogical aspect, formulated the goals and forms of intra-school control as a management system of an educational institution, as well as methods, principles and steps.

Keywords: Intra-school control, forms, types, forms, methods, principles of intra-school control.

REFERENCES

- 1 2023-2024 oqu jylynda Qazaqstan Respublikasynyń Jalpy orta bilim beretin üiymdarynda Oqu prosesin üiymdastyрудыń erekselikteri turaly. Ädistemelik nұsqaу hat. *[About the peculiarities of the organization of the educational process in organizations of general secondary education. Methodical instruction]*. Astana – 2023. Available at: — URL: <https://uba.edu.kz/qaz/metodology/2> (accessed:16.10.2023) [in Kazakh].
- 2 Portnov M.P. Azbuka shkolnogo upravleniya *[The ABC of school management]*. 1981. 191 p. [in Russian]
- 3 Tretyakov P.I. Upravlenie shkoloy po rezul'tatam: Praktika pedagogicheskogo menedzhmenta *[School management by results: The practice of pedagogical management]*. 1997. 288 p. [in Russian]
- 4 Konarzhevskii YU.A. Menedzhment i vnutrishkol'noe upravlenie *[Management and intra-school management]*. 2000. 222 p. [in Russian]
- 5 Shamova T.I., Tretyakov P.I., Kapustin N.P. Upravlenie obrazovatel'nymi sistemami: Uchebnoe posobie. *[Management of educational systems]*. 2002. 25 p. [in Russian]
- 6 Pidkastyj P.I. Pedagogika. Uchebnoe posobie dlya studentov ped. vuzov i ped. kolledzhej. *[Pedagogy]*. 1995. 332 p. [in Russian]
- 7 Kurachicki A. Menedzhment v nachal'nom obrazovanii. Uchebnoe posobie. *[Management in primary education]*. 2020. 108 p. [in Russian]
- 8 İskakova L.T., Esimhanova R., Dauylbaeva R. - Mektepsilik baqylau: türleri, formalary, josparlary. Ädistemelik qūral. *[Intra-school control: types, forms, plans]*. 2014. 53 p. Available at: — URL: <https://agartu.kz/news/?pkid=1526717847597382> [in Kazakh]. (accessed:16.10.2023)

Information about authors:

Zulfiya Madeniyetova - **corresponding author**, master student in the second year of the speciality Management in education, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zulfiya3131@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0067-5024>

Aigul Uteshkalieva – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of “Preschool and primary education”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul-bekbol@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-6279>

Информация об авторах:

Зульфия Мадениетова – **основной автор**, магистрант II курса специальности «Менеджмент в образовании», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zulfiya3131@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0067-5024>

Айгуль Утешкалиева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aigul-bekbol@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-6279>

Авторлар туралы ақпарат:

Зульфия Мәдениетова - **негізгі автор**, Білім берудегі менеджмент мамандығының II курс магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zulfiya3131@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0067-5024>

Айгуль Утешкалиева – Инновациялық білім беру факультеті, Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul-bekbol@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-6279>

Д.М.Мадиярова* РУДН им. Патриса Лумумбы,
г. Москва, Россия*e-mail: mdm-diana#[@mail.ru](mailto:mdm-diana@mail.ru)

АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Актуальность данной работы состоит как в современном мировом тренде на развитие науки и технологий в развитых государствах, так и в том, что казахстанское правительство встало на путь развития инновационности в стране. К примеру, были введены программы для развития научного потенциала предприятий, проводится финансирование инновационных предприятий за счет государства, в особенности грантов, налоговых льгот и т.д. В связи с такими событиями актуальным остается и обзор развития инновационной продукции в Казахстане.

Цель статьи заключается в рассмотрении современного состояния инновационности страны через анализ инновационного развития всех регионов и дальнейших перспективах. Основным методом при работе с данным исследованием стал аналитический метод, который позволил проанализировать доступную информацию об общеэкономической ситуации в Казахстане, развитии инновационности в страны и регионах; проведено сравнение инновационного развития региона и страны на основе эмпирических данных. В статье кратко описаны особенности нынешнего развития инновационности в мире и Казахстане. Акцент сделан также на регионы страны, где отражено состояние инновационной продукции на рынке данного региона. Статья станет полезной для развития поверхностного понимания всемирных тенденций развития науки и технологий, в особенности в Казахстане (перспективах и состоянии развития инновационности в стране): проблемах, преимуществах и перспективах развития инновационности, состоянии инновационной продукции.

Ключевые слова: наука и технологии, региональное развитие, тенденции развития инновационности, экономика Казахстана, диверсификация экономики

Введение

Нет сомнений, что научный прогресс и современные технологии имеют огромное влияние на абсолютно все сферы, в которых участвует человек. Темпы развития инноваций сегодня просто огромны по многим причинам, одной из которых, кстати, является продолжающийся кризис Covid-19. Он заставил ученых и предпринимателей приходить к новым методам решения проблем, с которыми раньше человечество не сталкивалось. Самыми очевидными из них стали проблемы обучения для школьников и студентов в условиях карантинных ограничений, проблема организации удаленной работы в условиях все того же карантина и вопрос банальной коммуникации людей, которые не имеют возможности встретиться по тем или иным причинам (закрытых аэропортов, к примеру). Таким образом, начало двадцатых годов второго тысячелетия получило новый толчок к развитию инноваций во всем мире. Были и другие, более косвенные причины к подобным темпам развития, экономические. К примеру, огромные вливания ликвидности в мировую экономику (особенно это касается США) для поддержания как рынков капитала, так и предприятий и обычных жителей в целом [1]. Так потребность в развитии инноваций пришла в страны СНГ, в том числе и в Казахстан. Для данной страны существуют и другие причины для этого, к примеру, чрезмерная зависимость от экспорта продукции первичного сектора экономики, в особенности нефти [2].

Теоретико-методологические исследования в области инноваций зарубежных и отечественных ученых, направленные на формирование понятийного аппарата, процессов развития инноваций и инновационной деятельности в различных странах, способствуют экономическому росту и совершенствованию инновационности регионов. Деннис Патрик

Лейден и Альберт Н.Линг [3] утверждают, что инновации – важный фактор экономического роста приносят пользу обществу, превосходящую ту, которая дается любому конкретному участнику частного сектора. Инновации же позволяют диверсифицировать экономику, то есть сделать её менее зависимой от одного источника дохода. Кроме того, инновации в современном мире являются драйверами экономического развития. Они не только становятся самостоятельным источником дохода для страны, но и позволяют увеличить отдачу от других, более традиционных областей экономики, таких, как сельское хозяйство, промышленность и другие. Инновации являются необходимым условием развития производства, повышения качества и увеличения количества новых товаров и услуг, а в условиях рыночной экономики они являются движущей силой конкуренции, благодаря им удастся использовать современную технологию и организацию производства, обеспечивать успех и эффективность деятельности предприятия.

Ученые Токтархан Д.М., Кекчебаев Е., Сулейменов Р., Жакупова Г., Дилдебаева Ж.Т., Чермошенцева Е.В., [4] исследуют особенности реализации инновационной политики, способы финансирования, тенденции государственного регулирования инновационной деятельности в стране, где успешно развиваются государственная и региональная инновационные системы. Казахские ученые Алимбаев А., Притворова Т., Кенжебеков Н., Улыбышев Д., Гелашвили Н., Бектлеева Д., Пестунова Г., Джусупов Х., Жайлауов Е. отмечают значимость размещения производственных сил и расселения населения в инновационности экономического потенциала региона. Таким образом, изучение научной литературы, посвященной проблемам инноваций, убеждает в том, что инновационная деятельность в разных странах в основном поощряется на законодательном уровне, в то же время недостаточно исследованы методы управления инновационной деятельностью в условиях глобализации.

Работа над увеличением инновационности страны казахским правительством была начата ещё более двадцати лет назад. После стремительного роста и развития этого направления в стране начался спад развития науки и технологий. Сейчас же государство Казахстана пытается возобновить развитие инноваций в стране, так что эта тема снова становится актуальной. По этой причине внимания также заслуживает и рассмотрение реалий развития инноваций в Казахстане в современных условиях в сравнении с мировыми тенденциями. В данной статье особый упор будет сделан на инновационной продукции рынка Восточно-Казахстанской области, в индустриализированном, очень богатом на полезные ископаемые регионе с развитой промышленностью и предпринимательством.

Цель статьи заключается в обзоре развития инновационности Казахстана в целом и его регионах, анализе проблем и перспектив инновационной продукции на рынке. Для достижения поставленной цели будут определены вектор развития инноваций в современной мировой экономике, проведен анализ состояния эволюции данного направления, а также успехи в развитии этой сферы в Казахстане; обозначены особенности развития инновационности в данном регионе страны, что было достигнуто, что ещё предстоит сделать, и какие могут быть проблемы; даны рекомендации в их решении или предотвращении, основываясь на теоретических знаниях и опыте других государств.

Материалы и методы

Объектом исследования выступают тенденции развития инноваций в Казахстане. Кроме того, рассмотрены действия государства в стимулировании компаний в становлении их как технологических (инновационных), помощь в развитии предприятиям, уже являющимся инновационными, поскольку именно государство и его содействие в подобном реформировании экономики является основополагающими. Это, очевидно, касается и Казахстана, который имеет особые трудности с развитием инновационности, которые во многом касаются общеэкономической ситуации в стране. Увеличение уровня конкурентности продукции определенной страны (региона) зависит от того, насколько полно используется её инновационный потенциал, это напрямую зависит от действий

государства. Правительство играет решающую роль в обеспечении того, чтобы общий интерес общества к инновациям и общественное благо, связанное с инновациями, были представлены в процессе принятия решений частным сектором. Правительство не может знать, как будут развиваться технологии, но оно может помогать формировать пути, по которым такие технологии будут развиваться в их собственной экономике и обществе [5]. Делать это можно разными методами, но важно выбрать тот, который будет подходящим в нынешней экономической ситуации в стране.

В основе методологии статьи лежат теоретические методы исследования, поскольку сама статья является исследованием текущего состояния инновационности государства и его регионов, проблем, достижений и перспектив развития страны. Кроме того, будут использованы статистические эмпирические данные, графики, таблицы (различные показатели инновационности Казахстана для формирования определенных суждений о состоянии высокотехнологической продукции на отечественном рынке.

Методы исследования: исторический (изучение трендов развития инновационности в мире, Казахстане и его регионах); абстрактно-логический (анализ, синтез, индукция, аналогия, формализация, моделирование, прогнозирование, сравнение, обобщение); статистические (статистическое наблюдение, монографический метод (изучение состояния развития инновационности в городах, городских администрациях области, предприятиях и научных центрах для формирования общей картины развития регионов и страны в целом).

Результаты проведенного исследования рассмотрены в трех ракурсах:

В первом предоставлена информация о текущем состоянии тренда развития инновационности в мире. Это краткая информация о том, какие изменения произошли в тренде развития инноваций, как и почему это произошло, какие технологии были в моде совсем недавно, а какие преобладают в мире сейчас.

На втором этапе описан такой же краткий обзор экономики Казахстана и развития инновационности этой страны в целом за последние два десятилетия. Здесь описаны также и проблемы, которые существуют в стране в области развития технологий.

На третьем этапе проведен анализ развития регионов страны и акцент сделан на Восточно-Казахстанскую область. Сначала предоставлен обзор и анализ экономического состояния региона, его значимости и роли в казахстанской экономике, особенностей развития региона, его передовых отраслей, и того, как они влияют на экономическое состояние области, какие изменения и тренды остаются в регионе и др.

В конце статьи подведен итог о мировых тенденциях развития технологий, состоянии развития в Казахстане и Восточно-Казахстанской области. Кроме того, описано, чего добился регион в развитии технологий за последние десятилетия, какие проблемы сейчас существуют и что следует предпринять государству для того, чтобы их решить.

Результаты и обсуждения

Очевидно то, что в современном мире присутствует тренд на развитие технологий [6]. Как было уже описано во введении, инновационность страны играет огромную роль для постоянного и наиболее эффективного развития экономики, поддержания высокого уровня жизни населения и роли данного государства в мировой экономике и политике. Таким образом, очень важно, даже для страны третьего мира, развивать науку и технологии, которые могут оказаться единственным выходом для изменения статуса своей страны. Что уж говорить о более развитых странах, которые должны постоянно держать высокую планку в этой сфере, если хотят удерживать свой статус на всемирной арене [7].

Последние столетия в мире особенно быстро (и все быстрее) появляются и развиваются новые технологии, появляются целые новые отрасли. Существование постоянных изменений в тенденциях является достаточно логичным по нескольким причинам: люди постоянно нуждаются в чем-то новом; создание совершенно новых технологий всегда приносит больше денег, чем проведение усовершенствования уже существующих, так что всегда находятся те, кто будут заниматься созданием нового. Так,

в конце XX-го века такой технологией, можно сказать, стал интернет и компании, что начали открывать бизнес во всемирной сети (их называли тогда «дот-коммами», потому что они имели приставку .com). Хотя большие компании тех времен до сих пор остаются актуальными (такие гиганты, как Apple, Amazon, Microsoft, NVIDIA и другие), все большую популярность набирают другие компании и их технологии. Так, на первый план выходят электрокары, зеленая энергетика, роботостроение, нанотехнологии, биотехнологии, цифровые валюты, а также блокчейн в целом и другие.

Инновационное развитие в государствах в основном тоже проходит в этих областях [8]. К примеру, уже многие страны готовятся к запуску своих цифровых валют (криптюань, digital euro и подобные); создают зеленые электростанции для увеличения процентного соотношения производства зеленой энергетики в соотношении со всей энергией, что вырабатывается. Эта новая волна научно-технологической революции очень важна для стран, особенно для тех, что развиваются.

Развивающиеся страны, особенно наименее развитые, не могут позволить себе пропустить эту новую волну быстрых технологических изменений [9]. Хотя Казахстан и не является страной, что развивается, в чистом виде (Казахстан – страна с переходной экономикой: от советского социализма к капитализму) [10], ему очень важно остаться в центре воронки событий и воспользоваться возможностью развить инновационные способности своей страны.

Экономика Казахстана является самой большой экономикой Центральной Азии. Её ведущими отраслями являются: горнодобывающая промышленность, обрабатывающая промышленность и сельское хозяйство. Как уже упоминалось ранее, казахстанская экономика достаточно зависима от экспорта сырья, минеральных продуктов. В 2021 году, в связи с изменением цен на экспорт, его стоимость уменьшилась на 7%, хотя в физических объемах выросла приблизительно на 1,75 миллиона тонн [11]. К тому же её инновационный уровень достаточно низок по сравнению с другими странами (Казахстан занимал 77-ю строчку в Global Innovative Index 2020) [12].

Особенность в том, что такое наследие принято было после распада Советского Союза. Однако сейчас страна вышла на новый уровень в развитии инноваций. К примеру, были запущены программы, которые занимаются финансированием и инвестициями в инновационные стартапы (по типу «Стимулирование продуктивных инноваций» СПИ, которое проводится совместно со Всемирным Банком); были открыты технопарки на основе университетов, которые имеют единую цель: быть центром поддержки и развития инновационной деятельности в своем регионе [13].

Данная политика индустриально-инновационного развития ориентирована на создание экспортоориентированной продукции, за два десятка лет тем не менее дала существенные результаты. Тем самым проводимая политика предопределила высокую эффективность и способствовала уходу в определенной мере от экспортно-сырьевого и перехода к инновационному типу развития.

Это выразилось в том, что эти годы наблюдался тренд значительного роста производства в обрабатывающей промышленности, улучшилась технологическая структура производимой ею продукции. Получили импульс для роста другие отрасли несырьевого сектора. В конечном счете принятые программы явились логическим продолжением долгосрочной стратегии диверсификации экономики страны, качественными характеристиками которых явится формирование экспортоориентированной экономики с высокой добавленной стоимостью, что дает возможности для расширения географии рынков сбыта и интеграции в глобальные цепочки создания стоимости.

Государственные программы по развитию инновационности не всегда были эффективны: многие инвестиции в инновационные предприятия оказываются в итоге убыточными, выделяемых государством средств недостаточно. Если же рассмотреть динамику доли инновационной продукции (товаров, услуг) в структуре ВВП Казахстана, то

в период 2004-2009 гг. наглядно проявляется нисходящая кривая, начиная же с конца 2009 года до начала 2013-2014 гг. заметным будет незначительный рост. После же мирового кризиса 2014 года вновь доля такой продукции в ВВП колеблется от 1,61 до 1,55%, и резкий рост доли инновационной продукции в ВВП произошел в 2020 году и его доля достигла 2,5%.

Такой же нестабильностью будет характеризоваться снижение количества предприятий, действующих на рынке, особенно в 2019-2020 гг. было меньше, чем предприятий инновационных [14]. Множество предприятий и сейчас стоят на грани закрытия по всей стране в связи с резким обострением геостратегических и геополитических режимов (таблица 1).

Таблица 1 – Объем реализованной инновационной продукции (товаров, услуг)
млн.тенге

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Республика Казахстан	854 258,3	1 019 905,8	996 890,6	1 664 604,1	1 318 106,1	1 739 822,8	2 381 167,5
Абай	-	-	-	-	-	62 596,3	71 706,2
Акмолинская	13 103,3	23 185,6	17 607,8	54 572,8	112 114,8	259 891,9	244 372,9
Актюбинская	35 523,8	43 726,5	45 979,4	44 048,5	72 674,3	72 776,6	43 212,5
Алматинская	12 261,6	17 315,7	19 370,8	56 967,2	67 074,2	79 285,9	65 915,0
Атырауская	5 687,0	6 482,1	7 536,3	402 391,9	39 615,5	15 206,1	67 590,3
Западно-Казахстанская	12 410,2	23 227,1	19 555,0	19 814,2	17 840,7	19 648,4	26 047,1
Жамбылская	46 373,7	67 241,7	74 747,4	63 504,5	44 479,1	50 439,4	25 045,5
Жетысу	-	-	-	-	-	27 227,4	25 946,5
Карагандинская	34 844,9	57 925,9	56 939,5	138 169,8	218 012,3	211 493,5	337 613,1
Костанайская	85 127,8	121 176,1	192 019,6	355 435,2	377 444,1	488 361,1	899 155,6
Кызылординская	5 499,9	6 347,3	17 222,2	20 365,9	33 076,9	40 263,9	51 523,1
Мангистауская	281,4	641,9	1 466,5	6 516,0	6 881,6	9 560,5	6 895,3
Павлодарская	220 993,5	244 569,5	44 247,1	94 861,9	96 534,9	98 336,9	122 696,7
Северо-Казахстанская	13 567,9	9 070,3	8 585,2	25 500,6	23 472,9	83 870,5	119 665,7
Южно-Казахстанская	13 475,3	13 097,9	11 853,4	11 633,7	10 038,4	16 281,5	6 577,9
Улытау	-	-	-	-	-	968,5	75 324,5
Восточно-Казахстанская	75 611,7	150 302,4	175 783,7	110 323,2	26 141,2	57 259,5	20 225,0
г.Астана	144 648,2	112 179,2	127 337,3	55 511,1	34 077,6	34 179,7	45 825,9
г.Алматы	21 839,6	23 646,6	40 804,8	54 485,8	43 544,2	84 911,7	98 709,4
г. Шымкент	113 008,5	99 770,0	135 834,7	150 501,9	95 083,4	27 263,5	27 119,4
Примечание: составлено автором на основе источника [15]							

Соответственно сегодня на рынке страны можно насчитать 421 205 действующих юридических лиц, из них инновационно активных всего 30,8 тыс. предприятий. Если еще в 2005 году объем инновационной продукции составлял 1,58% от ВВП, а в 2019 году – 1,6% от ВВП. Конечно, резкий скачок доли инновационной продукции был достигнут в 2020 году, и он составил 2,5% от ВВП. В 2021 году объем инновационной продукции составил 1,4 трлн. тенге, а в 2022 году - 1,9 трлн. тенге. В 2023 году ситуация с инновационной продукцией в Казахстане практически не изменилась, поскольку доля инновационной продукции в ВВП составляет 1,7%. Тем не менее заметен рост такого параметра, как уровень инновационной активности предприятий в стране - если в 2021 году он было на уровне 10,5%, то в 2022 году превысил 11%, а в 2023 году он достиг 12,9% (таблица 2).

Таблица 2 - Объем инновационной продукции (товаров, услуг), млн.тенге

Регионы/ годы	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Республика Казахстан	377196,7	445775,7	844 734,9	1064067,4	1113566,5	1715500,1	1438708,5	1879123,1	2399758,1
Абай	-	-	-	-	-	-	-	92 802,7	73 424,7
Акмолинская	13 217,2	21 036,2	15 721,9	25 644,6	17 793,0	56 366,5	112 279,2	252 818,1	235 024,4
Актюбинская	1 838,8	16 660,2	39 442,0	44 299,9	51 421,7	59 026,1	86 445,2	85 005,2	90 889,2
Алматинская	15 699,2	12 630,0	12 624,2	18 351,2	20 443,6	59 571,0	66 339,0	54 262,5	43 905,6
Атырауская	7 506,1	7419,4	5768,0	8 819,8	7 536,3	402420,3	40 422,1	18 036,5	70 439,7
Западно-Казахстанская	3 316,7	3407,1	18122,1	23 398,7	24 713,4	21 671,3	19 774,1	19 753,0	26 068,0
Жамбылская	23 163,7	34 104,1	50 854,7	66 782,3	77 092,5	67 430,7	77 650,2	60 765,9	36 212,4
Жетысу	-	-	-	-	-	-	-	27 662,4	25 968,4
Карагандинская	18 442,5	31 327,2	32 048,0	54 778,0	74 007,0	145 720,6	246 050,8	224 972,6	271 601,2
Костанайская	47 252,6	45 095,9	91 502,6	124 014,9	211 088,3	349 012,4	378 988,5	528 652,6	898 777,3
Кызылординская	6 930,2	6 295,2	5 505,8	6 401,7	16 425,2	19 925,7	33 111,2	42 355,7	54 795,7
Мангыстауская	1234,6	506,4	294,9	651,0	7 971,3	5 317,2	4 233,2	8 522,9	12 668,3
Павлодарская	1 838,3	9 520,0	177881,5	250 032,0	44 503,7	96 984,4	97 164,0	115 194,9	122 689,6
Северо-Казахстанская	11 753,8	11 312,8	13 804,9	9 396,5	8 652,1	26 066,0	25 196,4	82 386,6	117 152,3
Туркестанская	10 535,0	14 727,1	13 140,0	13 375,7	13 797,5	14 847,6	14 177,3	27 421,6	17 720,0
Улытау	-	-	-	-	-	-	-	983,8	71 060,7
Восточно-Казахстанская	13 420,9	54 299,5	80 472,0	174068,8	223 618,8	116 747,0	37 549,2	58 127,5	18 385,7
г.Астана	111239,6	120559,3	149277,5	112 146,2	129 468,7	67 314,0	41 456,4	33 090,5	38 433,3
г. Алматы	38 876,9	17 186,3	26 183,3	30 228,4	48 948,4	56 491,2	62 846,8	118 191,7	146 822,9
г. Шымкент	50 930,6	39 689,0	112091,6	101 678,0	136 084,8	150 588,3	95 024,9	28 116,6	27 718,6

Примечание: составлено автором на основе источника [15]

Соответственно выросла позиция Казахстана в мировой экономике, о чем свидетельствует место страны, занимаемое по фактору инновационного потенциала в глобальном индексе конкурентоспособности ВЭФ: 95 место в 2019 году, 83 - в 2022 году и 81 - в 2023 году.

В целом надо зафиксировать, что Казахстан продемонстрировал общий тренд на диверсификацию экономики и снижение зависимости от сырьевого сектора. Яркое тому свидетельство, во-первых, рост экспорта ИТ-услуг, который достиг \$529 млн, с основными продуктами, такими как решения в области электронного правительства и GovTech. Так, география экспорта труда казахстанских разработчиков охватывает 86 стран, что свидетельствует о растущем интересе к цифровым решениям.

Во-вторых, в сфере обрабатывающей промышленности наблюдается значительный рост объемов экспорта обрабатывающей промышленности на 71,5% по сравнению с 2020 годом и ныне составил 26,5 млрд долларов США. При этом корзина производства, в том числе и экспортная, пополнилась новыми видами продукции, включая автомобили, вагоны и медицинское оборудование (таблица 3).

Таблица 3- Затраты на продуктовые инновации бизнес-процессов в промышленности (млн.тенге)

Наименование	Всего		В том числе			
			продуктовые инновации	инновация бизнес-процессов	продуктовые инновации	инновация бизнес-процессов
	2022	2023	2022		2023	
Республика Казахстан	1 132 848,0	1 527 067,5	801 273,5	331 574,6	1 223 399,5	303 668,2
Абай	9 433,3	9 360,8	8 349,0	1 084,3	8 349,0	1 011,8
Акмолинская	32 314,8	10 355,2	22 025,9	10 288,9	3 846,7	6 508,5
Актюбинская	52 160,2	34 835,7	40 377,6	11 782,6	31 751,6	3 084,1
Алматинская	29 823,5	55 107,9	29 661,0	162,6	54 529,0	579,0

Атырауская	605 710,7	968 577,6	497 009,5	108 701,2	838 838,4	129 739,2
Западно-Казахстанская	14 146,0	24 743,8	13 853,7	292,3	23 146,6	1 597,2
Жамбылская	6 375,3	20 853,1	5 067,2	1 308,1	18 636,2	2 216,9
Жетысу	2 956,0	3 631,6	772,9	2 183,1	1 676,7	1 954,9
Карагандинская	106 508,9	106 743,2	14 869,3	91 639,6	61 949,0	44 794,1
Костанайская	8 240,8	27 145,1	2 636,8	5 604,1	11 735,4	15 409,7
Кызылординская	30 663,5	12 699,3	9 345,3	21 318,2	6 246,8	6 452,5
Мангистауская	14 746,0	9 903,0	6,8	14 739,1	1 221,0	8 682,0
Павлодарская	53 709,5	51 139,2	27 492,3	26 217,2	24 964,6	26 174,6
Северо-Казахстанская	96 071,6	116 434,4	85 922,9	10 148,7	114 189,1	2 245,3
Туркестанская	2 091,3	7 976,1	694,2	1 397,1	1 094,9	6 881,2
Улытау	5 735,6	12 286,0	1 977,0	3 758,7	30,2	12 255,8
Восточно-Казахстанская	14 970,9	11 063,6	2 923,7	12 047,2	791,9	10 271,7
г.Астана	6 792,7	16 127,6	1 828,6	4 964,1	7 855,7	8 272,0
г.Алматы	38 210,8	26 310,7	34 668,3	3 542,5	11 110,4	15 200,3
г. Шымкент	2 186,5	1 773,7	1 791,4	395,1	1 436,2	337,5
Примечание: составлено автором на основе источника [15]						

В третьих, в значительное мере реализовала свой экспортный потенциал и химическая промышленности, которая ныне обеспечивает 6,2% в совокупном экспорте продукции обрабатывающей промышленности

Также аргументом вышесказанному могут служить такие факты как лидерство страны в Центральной Азии в сфере цифровизации, поскольку отрасль демонстрирует ежегодный прирост 20%. Наряду с этим самым быстроразвивающимся является рынок финтеха с высокой долей пользователей мобильных банков и цифровых сервисов. Примечательно, что в самом горно-металлургическом комплексе успешно осуществляется процесс внедрения цифровых технологий, обеспечивая рост эффективности на всех нанотехнологических этапах производства.

Региональная характеристика

По истечении 10 лет со дня принятия программы перехода на инновационно-индустриальное развитие лидерами по объему инновационной продукции являются г. Астана (20,7%) и Восточно-Казахстанская область (18,9%). Наименьший вклад в инновационную продукцию вносят Мангистауская и Атырауская области. Павлодарская и Восточно-Казахстанская области являются лидерами по доле инновационной продукции в валовом региональном продукте. В 2014 году Костанайская область лидировала по уровню инновационной активности предприятий (13,6%)

Следующие 10 лет сохраняется лидерство за Восточно-Казахстанской областью (ВКО) (6,4% и продвинулась Жамбылская область (7,8%). В 2021 году доля инновационной продукции к ВВП в Казахстане составила 1,71% и лидером стал город Алматы. В 2022 году успешными были в сфере обрабатывающей промышленности Жамбылская область – 12,1%, Акмолинская область – 11,3%, г. Алматы – 11,1%, Алматинская область – 9,4% и Костанайская область – 9,3%. В 2023 году инновационно активные бизнес-организации в Казахстане уже достигли 11,7%. Хорошие успехи достигнуты были в таких областях, как Атырауская, Алматинская, Восточно-Казахстанская, Западно-Казахстанская, Карагандинская области и город Алматы.

Надо признать, что базой для высоких параметров развития послужили развитие промышленных кластеров, привлечение инвестиций и модернизация инфраструктуры. Среди городов Казахстана высокую инновационной восприимчивость проявил город Алматы.

В первом полугодии 2024 года лидером по индексу промышленного производства (ИПП) стала Актюбинская область с показателем 13,4%, в то время как город Алматы, лидировавший в 2023 году, показал падение ИПП до 0,21. Однако по объему оказанных

услуг в ИТ-секторе лидирует Алматы (579,3 млрд тенге, что на 52,2% больше, чем в предыдущем году.

Павлодарская и Восточно-Казахстанская области попрежнему являются лидерами по доле инновационной продукции в валовом региональном продукте.

Обобщая вышесказанное, надо отметить, что ситуация, связанная с инновационностью регионов, не характеризуется высокой устойчивостью и подвергается внешним шокам. Однако внутри регионов страны картина не складывается однообразной.

В ходе исследования были просмотрены параметры развития многих областей Казахстана. Для более глубокого исследования была избрана Восточно-Казахстанская область. Она является промышленно-развитым регионом с высоким уровнем индустриального развития. Область богата на различное сырье, поэтому здесь бурно развивается промышленность. Доминирующей отраслью является цветная металлургия, в особенности свинец, цинк, медь в концентратах, аффинированные золото и серебро. Восточный Казахстан – единственная область, где производятся титан, магний, тантал и топливо для атомных электростанций. В регионе производится множество различного оборудования (металлургического, шахтного и т.д.), развивается производство строительных материалов и конструкций [15]. Количество произведенной промышленной продукции в регионе стабильно увеличивается. Основным богатством региона являются полиметаллические руды. Сельское хозяйство преимущественно состоит из масличных и различных видов животноводства (молочного, скотного, коневодства, овцеводства и других). Кроме этого, развивается и туризм: пляжный, охотничий, сельский, горнолыжный; действуют пантолечебницы, развивается пищевая промышленность. В регионе хорошо налажена логистика с другими областями Казахстана и регионами других стран, что позволяет увеличивать количество грузового и транспортного оборота. Экспорт и импорт области пострадали в связи с началом кризиса Covid-19 и снизились соответственно на 7,1% и 5% [16].

Благодаря развитой промышленности Восточно-Казахстанская область считается одной из лучших для развития кластеров (групп связанных организаций). В последнее время в области превалируют положительные тенденции: все основные отрасли этой области активно развиваются (промышленность, сельское хозяйство, добыча сырья), что ведёт к улучшению уровня жизни населения в целом. К примеру, в регионе также существует стабильный тренд на уменьшение количества безработного населения. Всё это делает регион особенным по сравнению с другими и придает уникальность его инновационному развитию. Также можно сказать, что все эти особенности безусловно способствуют развитию инновационности всей страны.

Как видим, количество инновационных предприятий, объемов инновационной продукции, уровень инновационности предприятий, численность работников, выполнявших научные исследования, и доля инновационной продукции в ВВП в Казахстане стабильно растут с каждым годом (кроме разве что доли в ВВП, которая, впрочем, все же увеличилась с 2004 года). Это ещё раз свидетельствует о положительных тенденциях в развитии инновационности в стране в целом [17].

В Восточно-Казахстанской области ситуация несколько иная. Как и в случае с инновационной активностью предприятий, другие показатели инновационности в последние годы начали снижаться. Особенно это заметно на объемах инновационной продукции, которая снизилась с 2019 года к 2020 году практически в два раза. Данные о внутренних затратах на НИОКР в 2020 году отсутствуют; основываясь на остальных показателях, можно сделать вывод и об их снижении в 2020 году. Очевидно, что в области существуют различные аспекты проблемы с развитием инновационности.

Ситуация в регионе такова, что самыми инновационными были село Курчум, город Аягоз, а также Курчатовская городская администрация. Однако такие высокие показатели связаны с тем, что в данных городах дислоцировано малое количество предприятий, из-за

чего уровень инновационности остается завышенным. К числу наименее инновационных следует отнести Бродулиху и Семипалатинскую городскую администрацию. Практически «Инновационной столицей» в этом регионе стоит назвать именно Усть-Каменогорск, поскольку там размещены научно-технологический парк «Алтай» (первый региональный научно-технологический парк) на основе государственного университета им. Д. Серикбаева, а также 52% всех инновационных предприятий области [18].

Деятельность технопарка направлена на апробацию новых технологических решений для их последующего внедрения в производство с целью выпуска высококачественной продукции в результате объединения усилий научно-исследовательских, опытно-конструкторских, учебных организаций и представителей предпринимательской среды [19]. Кроме того, на его территории находятся два крупных научно-исследовательских института: ВНИИцветмет и Казгипроцветмет.

Уникальным научно-производственным центром является Парк ядерных технологий в городе Курчатове. Он способствует превращению отечественных разработок в конкурентоспособный продукт. Этот центр не только позволит Восточному Казахстану остаться региональным лидером в области использования атомной энергии, но и укрепить статус Казахстана как лидера в этой области.

Технопарки же, в целом, выполняют и другие важные функции: помогают в решении насущных экономических проблем, стимулируют развитие частного сектора, занимаются подготовкой научных кадров по приоритетным направлениям научного развития и т.д. Они являются важной частью стратегии страны с увеличением уровня инновационности и количества инновационных продуктов, так что в целом все описанное выше безусловно только помогает стране выйти на международный уровень в развитии технологий, а также региону преуспеть в уровне развития инноваций [20]. Надо заметить, что такая неравномерность свойственна практически всем регионам Казахстана, хотя зоны и точки роста потенциально имеются в каждой области страны.

Представляется, что на пути к развитию инновационности в Казахстане существует множество проблем, ряд из которых зарождаются посредством внешних факторов, например, берущих начало с периода кризиса Covid-19, вследствие чего значительно меньшей стала доля в ВВП Казахстана многих видов продукции. Такие падения данного показателя по Казахстану обусловлены были закрытием многих предприятий как в стране, так и в области, из которых значительная часть были инновационными. Для подтверждения эффективности действий государства в области увеличения инновационности экономики требуется более длительный срок.

Кроме того, практика хозяйствования показала, что Казахстан нуждается в большей пропаганде данных программ среди населения, поскольку оно, в большинстве своем, не знает об их существовании или не понимает всей значимости данных программ. Технопарки тоже, в большинстве своем, работают недостаточно эффективно: их взаимодействие с предприятиями оставляет желать лучшего, как и подготовка кадров.

Таким образом, стране важно увеличивать не только эффективность работы инвестиций государства в новые технологии, но и решать проблемы экономики в целом: бороться с монополиями, инфляцией, безработицей, развивать финансовые рынки (заниматься их популяризацией, развивать их инфраструктуру; таким образом обычное население тоже сможет активно участвовать в инвестициях в научно-технологические компании – стартапы).

Заключение

Проанализировав вышеизложенную информацию о развитии инноваций в мире и в Казахстане, можно сделать определенные выводы о тенденциях, проблемах и перспективах развития Казахстана. Так, в мире действительно существует четкий тренд на развитие инноваций, который сохраняется уже многие годы. Хотя с каждой такой волной

инновационности на первый план выходят все новые технологии, их развитие все равно должно оставаться наиболее важной частью экономического развития для всех стран.

Развитие инновационности в Казахстане происходит не без проблем. Среди них можно выделить: проблемы государственного регулирования (недостаточно эффективные инвестиции, их количество), проблемы технопарков и научно-исследовательских институтов (их работа, взаимодействие с предприятиями), общеэкономические проблемы (связанные с неэффективной работой рынка в связи с монополизацией, слишком большой долей государства в экономике, её нестабильности и т. д.).

В особенности же регионы Казахстана имеют огромные перспективы и потенциал для развития инновационности. За последние годы такие регионы, как Восточно-Казахстанская, Павлодарская и Карагандинская области являются основными регионами по развитию инновационной составляющей. Этому способствует и развитая научная база, и инновационная инфраструктура, и прото-кластерная структура в металлургии и машиностроении. Многого было достигнуто за последние десятилетия, особенно в научно-технологической сфере: построен технопарк, научно-исследовательские институты, увеличено число мелких и крупных предприятий, занимающихся инновационной деятельностью, увеличен объем изготавливаемой инновационной продукции и т. д.

В то же время в последнее время в ряде регионов наблюдался спад, который начался преимущественно в 2018 и ускорился в 2020 году. Причиной этому служат несколько основных проблем: инновационный потенциал регионов Казахстана не отвечает требованиям рыночной экономики (в регионе преимущественно развиваются не те технологии, на которые существует спрос); элементы региональной инновационной системы области существуют изолированно друг от друга; слабое развитие внутрифирменной науки в реальном секторе. На развитие инновационности негативно повлиял и прошедший кризис Covid-19.

Для разрешения данных проблем следует продолжать диверсифицировать экономику области; увеличивать эффективность государственного мотивирования предприятий к инновационной деятельности, создавать новые формы поддержки субъектов инновационной деятельности; улучшать партнерские отношения между научными центрами и предприятиями, бороться с лоббированием личных интересов среди представителей власти; повышать восприимчивость к инновациям в ключевых отраслях реальной экономики региона; увеличивать количество инновационных предложений от высших учебных заведений. Данные процедуры во многом являются взаимосвязанными, так что государству стоит проводить политику по их внедрению параллельно.

Думается, что в результате осознанной и рациональной политики Казахстан должен добиться роста объема инновационной продукции до 2,5 трлн тенге к 2025 году.

В июле 2024 года утверждена концепция по развитию искусственного интеллекта на 2024-2029 гг., предусматривающая внедрение технологий ИИ в различные сектора экономики, включая государственное управление, нефтегазовую, горнодобывающую, энергетическую, транспортную, логистическую, водоснабжающую и сельскохозяйственную отрасли.

В результате выполнения этих планов к 2029 году ожидается пятикратный рост объемов образовательных программ и дисциплин в этой области, базированных на использовании искусственного интеллекта. Также ожидается, что доля инновационной продукции достигнет 5% от ВВП к 2030 году, а доля инновационно-активных предприятий возрастет до 25%.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Инновационное развитие индустрии Казахстана. В помощь кураторам студенческих групп. Сборник №3. Карагандинского государственного технического университета, – 2016. – 232 с. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/3-kniga-2016-.pdf> (дата обращения 05.01.2024)

- 2 Кондратьев С.С. Роль инноваций в развитии предприятия. Молодой ученый, – 2018. С. 139-141.
- 3 Leyden D.P., Link A.N. (1992) Government's role in innovation. New York: Springer Science + Business media. 125 p.
- 4 Токтархан Д.М. Социально-экономическое развитие регионов Республики Казахстан (на примере Восточно-Казахстанской области). Сибирский торгово-экономический журнал. №5. – 2015. С. 49-51.
- 5 Shevchenko E. Science, technology and innovation (STI) gap analysis in Kazakhstan. 2020. [Электронный ресурс] – URL: https://unece.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Kazakhstan_Report_Elena%20Shevchenko_RUS.pdf (дата обращения 25.12.2024)
- 6 Обзор инновационного развития Республики Казахстан. Европейская экономическая комиссия при Организации Объединенных Наций. 2021. [Электронный ресурс] – URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/ceci/publications/icp5_r.pdf (дата обращения 28.12.2024)
- 7 Кузин А.А. Роль и значение инноваций в функционировании предприятия. Экономика, статистика, информатика №2. – 2014. С. 39-43.
- 8 Доклад о технологиях и инновациях, 2021 год. ЮНКТАД, 2021. [Электронный ресурс] – URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tir2020_en. (дата обращения 26.12.2024)
- 9 Экономика Восточно-Казахстанской области. Национальная компания "Kazakh Invest". 2021. [Электронный ресурс] – URL: <https://ekr.invest.gov.kz/ru/about/economy/> (дата обращения 18.12.2024)
- 10 Кекчебаев Е., Сулейменов Р., Жакупова Г. Экономика Казахстана 2021. Цифры, анализ, прогнозы. Центр маркетинга, Институт маркетинговых и социологических исследований. №2. 2021. [Электронный ресурс] – URL: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html> (дата обращения 12.11.2024)
- 11 Dutta S., Lanvin B., Wunsch-Vincent. Global innovational index 2020 report. Geneva: World Property Organisation (WIPO). 2020.
- 12 Дилдебаева Ж.Т., Чермошенцева Е.В. Инновационное развитие Восточно-Казахстанской области: потенциал и перспективы активизации. Вестник университета "Туран" №6. – 2016. С. 44-48.
- 13 Шакенова Б. Казахстан намерен зарабатывать в три раза больше на своих технологиях. 2021. Новостной сайт LSM. [Электронный ресурс] – URL: <https://lsm.kz/kazakhstan-nameren-zarabatyvat-v-tri-raza-bol-she-na-svoih-tehnologiyah> (дата обращения 18.11.2024)
- 14 Кайгорцев А.А., Кинашева Ж.Б., Ситникова Ю.С. Региональная инновационная система Восточно-Казахстанской области. Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан № 3(66). – 2017. С.129-136.
- 15 Министерство национальной экономики Республики Казахстан. 2021. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy?lang=ru> (дата обращения 19.01.2024)
- 16 Aitkaliyeva A.M., Zhanabayeva Zh. K., Kussainova L.I., Kulubekova A., Kadyrbergenova A.K. «Assessment of the effectiveness of public private partnership projects on the example of the transport infrastructure of the Republic of Kazakhstan». Public policy and administration. Vol. 21 No. 5 (2022). Public Policy and Administration. Research journal. P. 648-2603.
- 17 Langellet, J. Reforms in Kazakhstan: Achievements, objectives and prospects. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. – 2017. P. 185-212.
- 18 Сабеев С. Сенатор отметил низкий объем инновационной продукции в Казахстане. KazahInfo. 2021. [Электронный ресурс] — URL: https://www.inform.kz/ru/nizkiy-ob-em-innovacionnoy-produkcii-v-kazahstane-otmetil-senator_a3749146 (дата обращения 16.09.2024)
- 19 Мухаметзянова Д.Д., Сиразетдинов Р.М. Роль государства в развитии инновационной экономики. Российское предпринимательство. — 2016. С. 2923-2930.
- 20 Алимбаев А., Притворова Т., Кенжебеков Н., Улыбышев Д., Гелашвили Н., Бектлеева Д., Пестунова Г., Джусупов Х., Жайлауов Э. Экономический потенциал Восточно-Казахстанской области. Нью-Йорк: ПРООН. — 2013. С. 194-210.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ: ТАЛДАУ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Андатпа

Жұмыстың өзектілігі қазіргі кезде дамыған мемлекеттердегі ғылым мен технологияларды дамытудың әлемдік трендіне де, сондай-ақ Қазақстан үкіметінің елдегі инновацияларды дамыту жолына түсуінен көрініс табады. Мысалы, кәсіпорындардың ғылыми әлеуетін дамыту үшін бағдарламалар енгізілді, мемлекет есебінен инновациялық кәсіпорындарды қаржыландыру, әсіресе гранттар, салықтық жеңілдіктер және т.б. жүргізілуде. Мақаланың мақсаты Қазақстанның тұтастай және оның өңірлеріндегі инновациялылығының дамуына шолу жасау, нарықтағы инновациялық өнімнің проблемалары мен перспективаларын талдау болып табылады.

Мақаланың мақсаты – барлық аймақтардың инновациялық дамуын талдау арқылы елдегі инновацияның қазіргі жағдайын және болашақ перспективаларын зерделеу. Осы зерттеумен жұмыс істеудің

негізгі әдісі Қазақстандағы жалпы экономикалық ахуал туралы қолжетімді ақпаратты талдауға; елдер мен өңірлердегі инновацияларды дамытуға; эмпирикалық деректер негізінде өңір мен елдің инновациялық дамуын салыстыруға мүмкіндік беретін талдамалық әдіс болды. Мақалада әлемде және Қазақстанда инновацияның қазіргі даму ерекшеліктері қысқаша сипатталған. Сондай-ақ, осы өңірдің нарығындағы инновациялық өнімнің жай-күйі көрсетілген еліміздің өңірлеріне баса назар аударылды. Мақала ғылым мен технологияларды дамытудың әлемдік үрдістерін, әсіресе Қазақстанда (елдегі инновацияны дамытудың перспективалары мен жай-күйі): инновацияны дамытудың проблемалары, артықшылықтары мен перспективалары, инновациялық өнімнің жай-күйі туралы үстірт түсінуді дамыту үшін пайдалы болады.

Негізгі сөздер: ғылым және технологиялар, өңірлік даму, инновациялылықтың даму тенденциялары, Қазақстан экономикасы, экономиканы әртараптандыру

ANALYSIS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF INNOVATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The relevance of this work lies both in the current global trend towards the development of science and technology in developed countries and in the fact that the Kazakh government has embarked on the path of innovation development in the country. For example, programs have been introduced to develop the scientific potential of enterprises, innovative enterprises are funded by the state, especially grants, tax incentives, etc. In connection with such events, the review of the development of innovative products in Kazakhstan remains relevant. The purpose of the article is to review the development of innovation in Kazakhstan as a whole and its regions and to analyze the problems and prospects of innovative products on the market.

The purpose of the article is to examine the current state of the country's innovativeness through an analysis of the innovative development of all regions and future prospects. The main method of working with this study was the analytical method, which allowed analyzing the available information about the general economic situation in Kazakhstan; the development of innovation in the country and regions; and a comparison of the innovative development of the region and the country based on empirical data. The article briefly describes the features of the current development of innovation in the world and Kazakhstan. The emphasis is also placed on the regions of the country, which reflect the state of innovative products in the market of this region. The article will be useful for developing a superficial understanding of global trends in the development of science and technology, especially in Kazakhstan (prospects and state of innovation development in the country): problems, advantages and prospects of innovation development, the state of innovative products.

Key words: science and technology, regional development, trends in innovation development, economy of Kazakhstan, economic diversification

REFERENCES

- 1 Gazalieva A.M. *Innovatsionnoe razvitie promyslenosti Kazakhstana [Innovative development of the industry of Kazakhstan]*, Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. – 2016. – 232 p. Available at: – URL: <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/3-kniga-2016-.pdf> [in Russian]. (accessed: 05.01.2024)
- 2 Kondratev S.S. 2018. *Röl innovatsii v razvitiі predpriatia [The role of innovation in enterprise development]*. Molodoi uchenyi. – 2018. P. 139-141. [in Russian].
- 3 Leyden, D.P., Link A.N. *Government's role in innovation*. New York: Springer Science + Business media. 1992. P. 125. [in English].
- 4 Toktarhan D.M. 2015. *Sosiälno-ekonomicheskoe razvitie regionov Respubliki Kazahstan (na primere Vostochno-Kazahstanskoi oblasti) [Socio-economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan (on the example of the East Kazakhstan region)]*. Sibirski torgovo-ekonomicheskii jurnal. № 5. – 2015. P. 49-51. [in Russian].
- 5 Shevchenko E. *Science, technology and innovation (STI) gap analysis in Kazakhstan*. 2020. Available at: – URL: <https://unece.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20> [in English]. (accessed: 25.12.2024)
- 6 *Obzor innovatsionnogo razvitiia Respubliki Kazahstan. Evropeiskaia ekonomicheskaiia komisia pri Organizatsii Obedinennykh Natsii [Review of innovative development Republic of Kazakhstan. European Economic Commission The United Nations]*. 2021. Available at: – URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/ceci/publications/icp5_r.pdf [in Russian]. (accessed: 28.12.2024)
- 7 Kuzin A.A. *Röl i znachenie innovatsii v funktsionirovanii predpriatia [The role and importance of innovation in the functioning of the enterprise]*. Ekonomika, statistika, informatika. №2. – 2014. P.39-43. [in Russian].
- 8 *Doklad o tekhnologiakh i innovatsiakh 2021 god. [Technology and innovation report]*. İUNKTAD, 2021. Available at: – URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tir2020_en.pdf [in Russian]. (accessed: 26.12.2024)

9 Ekonomika Vostochno-Kazhstanskoi oblasti. [Economy of the East Kazakhstan region]. Nasionālnaia kompania "Kazakh Invest". 2021. Available at: – URL: <https://ekr.invest.gov.kz/ru/about/economy/> [in Russian]. (accessed: 18.12.2024)

10 Kekchebaev E., Suleimenov R., Jakupova G. Ekonomika Kazahstana 2021. Sifry, analiz, prognozy [Economy of Kazakhstan 2021. Figures, analysis, forecasts]. Sentr marketiña, Institut marketiñovyh i sosiologicheskikh issledovani. №2. 2021. Available at: – URL: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazahstan.html> [in Russian]. (accessed: 12.11.2024)

11 Dutta S., Lanvin B., Wunsch-Vincent. Global innovational index 2020 report. Geneva: World Property Organisation (WIPO). 2020. [in English].

12 Dildebaeva J.T., Chermoshenseva E.V., 2016. Innovatsionnoe razvitiie Vostochno-Kazhstanskoi oblasti: potentsial i perspektivy aktivizatsii [Innovative development of Eastern Kazakhstan Region: Potential and prospects for activation]. Vestnik universiteta "Turan". №6. – 2016. P. 44-48. [in Russian].

13 Şakenova B. Kazakhstan nameren zarabatyvat v tri raza böłshe na svoih tehnologiyah [Kazakhstan intends to earn three times more on its technology]. Novostnoi sait LSM. 2021. Available at: – URL: <https://lsm.kz/kazahstan-nameren-zarabatyvat-v-tri-raza-bol-she-na-svoih-tehnologiyah> [in Russian]. (accessed: 18.11.2024)

14 Kaigorsey A.A., Kinaşeva J.B., Sitnikova İu.S. Regionalnaia innovatsionnaia sistema Vostochno-Kazhstanskoi oblasti [Regional innovation system of East Kazakhstan Region]. Vestnik Nasionālnoi akademii nauk Respubliki Kazahstan. №3(66). – 2017. P.129-136. [in Russian].

15 Ministerstvo nasionālnoi ekonomiki Respubliki Kazahstan 2021. [Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. Available at: – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy?lang=ru> [in Russian]. (accessed: 19.01.2024)

16 Aitkaliyeva A.M., Zhanabayeva Zh. K., Kussainova L.I., Kulubekova A., Kadyrbergenova A.K. «Assessment of the effectiveness of public private partnership projects on the example of the transport infrastructure of the Republic of Kazakhstan». Public policy and administration.Vol. 21 No. 5 (2022). Public Policy and Administration. Research journal. P. 648-663. [in English].

17 Langellet J. Reforms in Kazakhstan: Achievements, objectives and prospects. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. – 2017. P. 185-212. [in English].

18 Sabekov S. Senator otmetil nizki obem innovatsionnoi produkcii v Kazahstane. [Senator noted low volume of innovative products in Kazakhstan]. KazahInfo 2021. Available at: – URL: https://www.inform.kz/ru/nizkiy-ob-em-innovatsionnoy-produkcii-v-kazahstane-otmetil-senator_a3749146 [in Russian]. (accessed: 16.09.2024)

19 Muhametzanova, D.D., Sirazetdinov, R.M. 2016. Röl gosudarstva v razvitiie innovatsionnoi ekonomiki [The role of the state in the development of an innovative economy]. Rosiskoe predprinimatelstvo. — 2016. P. 2923-2930. [in Russian].

20 Alimbaev A., Pritvorova T., Kenjebekov N., Ulybyşev D., Gelaşvili N., Bektleeva D., Pestunova G., Jusupov H., Jailauov E. 2013. Ekonomicheski potentsial Vostochno-Kazhstanskoi oblasti [Ekonomicheski potentsial Vostochno-Kazhstanskoi oblasti]. Nü-İork: PROON. — 2013. P. 194-210. [in Russian].

Information about authors:

Madiyarova Diana - **corresponding author**, doctor of Economics, Professor of the RUDN University named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6991-7528>

E-mail: mdm-diana@mail.ru

Информация об авторах:

Мадиярова Диана - **основной автор**, доктор экономических наук, профессор, РУДН им. Патриса Лумумбы, г.Москва, Россия.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6991-7528>

E-mail: mdm-diana@mail.ru

Авторлар туралы ақпарат:

Мадиярова Диана – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Патриса Лумумбы атындағы Ресей халықтар достығы университеті. Мәскеу қ, Ресей.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6991-7528>

E-mail: mdm-diana@mail.ru

Tang Sai^{1*} , Wang Liyuan² , Huo Xuedi³ ¹Harbin Institute of Technology
Harbin, China²Dalian University of Finance and Economics
Dalian, China³Harbin Institute of Technology
Harbin, China*e-mail: tangsai@hit.edu.cn

STRATEGIC PRIORITIES FOR EXPANDING CHINA KAZAKHSTAN INTERNATIONAL ECONOMIC COOPERATION

Abstract

Kazakhstan is the first place to advocate the “the Belt and Road” initiative. The original intention of proposing this initiative is to draw on the ancient Silk Road, take connectivity as the main line, strengthen policy communication, facility connectivity, trade facilitation, financial integration, and people-to-people connectivity with other countries, inject new momentum into world economic growth, open up new space for global development, and create new platforms for international cooperation. Since the establishment of diplomatic relations between China and Kazakhstan in 1992, the international economic cooperation between China and Kazakhstan has achieved remarkable results. It has laid a very important foundation for enhancing the well-being of the two peoples. How to continuously improve the level of trade and investment facilitation in the future, how to continue expanding the import of high-quality green agricultural products from Kazakhstan, how to expand green energy cooperation, especially how to create new growth points for cooperation, strengthen the connection between the construction of the “Digital Silk Road” and the “Digital Kazakhstan” strategy, and promote digital economic cooperation are strategic priorities for economic and trade cooperation between the two countries. A healthy, stable, and vibrant China-Kazakhstan relationship is beneficial for the development and revitalization of both countries, as well as for regional peace and stability.

Key words: “the Belt and Road”, China Kazakhstan international economic cooperation, China-Kazakhstan relations, strategic priorities, path choice, China

Introduction

“The Belt and Road” and the status quo of China Kazakhstan international economic cooperation

Since 2013, China has put forward the development concept of the “Belt and Road”, signed the Joint Declaration of China and Kazakhstan on Further Deepening the Comprehensive Strategic Partnership, proposed the initiative of jointly building the “Silk Road Economic Belt”, and actively linked China’s development strategy with Kazakhstan’s “Bright Road” new economic policy[1], which is an important measure for China to promote the building of an open world economy and promote the reform of the global governance system. Since the proposal was put forward, it has received positive responses from important participating countries along the route, greatly enhancing China’s international shaping power. At present, after more than 30 years of development, trade and investment exchanges between China, Kazakhstan and Kazakhstan have become increasingly close. From January to September 2023, China invested 1.3 billion US dollars in Kazakhstan, a year-on-year increase of 36.5%. In 2023, there were a total of 2400 Chinese-funded enterprises in Kazakhstan, an increase of 37.8%. It covers a wide range of blank areas, which brings great development opportunities for both China and Kazakhstan. It not only promotes people-to-people and cultural exchanges and mutual learning between China and Kazakhstan, but also promotes economic cooperation and win-win results between the two countries through the construction of cooperation projects in agriculture, science and technology, education, tourism and other fields, enhances the friendship between the two peoples, and injects new impetus into the construction of a community with a shared future for mankind [2].

The purpose of the study. The purpose of the scientific article is to analyze the strategic priorities of China-Kazakhstan international economic cooperation in terms of its current trends, factors and prospects.

To achieve the goal of scientific work, the following tasks are set:

- Identification of key areas of cooperation between China and Kazakhstan in various fields such as trade, investment, transport, high technology and energy.
- Assessment of the impact of external economic factors on the development of bilateral relations, including global economic conditions, the political situation and initiatives such as "One Belt, One Road".
- Analysis of existing challenges and risks related to economic cooperation, as well as the formation of recommendations to minimize them.
- Identify prospects for further development of cooperation, including the development of strategies that promote sustainable growth and mutually beneficial partnership.

The scientific work aims to contribute to an understanding of current trends in Chinese-Kazakh economic cooperation and to offer practical recommendations for improving an effective strategy of cooperation between the two countries. Currently, cooperation projects implemented between China and Kazakhstan cover many areas, such as the automotive industry, chemical industry, mining and metallurgical industries. However, the educational sphere, according to Wu Zunmi, A. Akramova, Liu Lizzun, is and remains a priority area in the field of cooperation between the two countries [3]. Kazakh scientists L.A. Medukhanova, J.A. Serieva, in a scientific article on "China's Influence on Economic Cooperation Between Kazakhstan and Central Asian Countries" (2020), believe that currently, China, as the largest economic power, exerts a powerful influence on neighboring countries in various aspects of regional and international cooperation.: from military issues to economic cooperation. One of these regions is Central Asia (CA), which has become an important target for China's plans in the last decade in light of the implementation of its primarily foreign economic strategy. Kazakhstan, in turn, being the largest Central Asian country in terms of its economy, also aims to develop regional economic cooperation with other countries of the region: Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. At the same time, the economies of all Central Asian countries, and above all Kazakhstan, are strongly influenced by Chinese projects aimed at interacting with them. Among these projects, the most important place is occupied by the "One Belt, One Road" project, created in connection with it by the Asian Infrastructure Investment Bank, the Silk Road Fund, etc. The purpose of the article is to identify the impact of China's projects in Central Asia on the development of economic cooperation between Kazakhstan and neighbouring countries in the Central Asian region. To achieve this goal, analytical and statistical research methods such as the analysis of foreign and domestic publications on the topic under study, and statistical data characterizing the economy and foreign trade of China and Central Asian countries were used. China, currently a major player in the economies of Central Asian countries and especially Kazakhstan, has an additional positive and negative impact on Kazakhstan's strategic economic cooperation with other Central Asian countries [4].

The Russian scientist Cherevyk K.A. in his scientific work *Strategic Cooperation Between The Republic of Kazakhstan and China: Trade and Economic Aspect* (2022y), showed the investment picture that Investment cooperation between the two countries. Kazakhstan is a leading country in terms of attracting Chinese investments to Central Asia. The main areas of Chinese investment in Kazakhstan are oil and gas, construction and mining, transportation and warehousing. In addition to the already mentioned regulatory legal acts, investment cooperation between the two countries is regulated by the following documents: The Agreement on the establishment of the Kazakh-Chinese Business Council, the Memorandum on Cooperation in the field of Industrialization and investments and the Framework Agreement in the field of industrialization and Investments. As for joint projects in this area, China and Kazakhstan have signed 33 agreements on cooperation in various industries, from energy and oil refining to the production of automobiles and flat glass. Among the joint projects was also the construction of the

first Chinese industrial park abroad in the Kazakh port city of Aktau on the Caspian Sea. Currently, 55 joint projects of the two countries with a total value of \$27.6 billion are being implemented in Kazakhstan. The United States in the fields of automotive, agriculture, chemical, mining, oil and gas, construction, metallurgy, light industry, production of mineral fertilizers, energy, transport and logistics, and new technologies [5].

Materials and methods of research

The object of this research is the international economic cooperation between Kazakhstan and China, including the analysis of strategic priorities, directions, and mechanisms of interaction. The study covers various aspects of bilateral relations, such as trade, investments, infrastructure development, and cultural exchanges, in the context of current global economic and political conditions.

Research methods:

- Document analysis. The study of official documents, agreements and statistics related to bilateral relations between Kazakhstan and China. This includes treaties, government reports, and resolutions of international organizations.

- Comparative analysis. A comparison of the strategies and approaches of both countries in the field of international economic cooperation. This method will allow you to identify common and distinctive features in approaches to interaction, as well as identify successful practices.

- Case method. Study of specific examples of successful projects and initiatives within the framework of Kazakh-Chinese cooperation. This may include an analysis of economic projects such as the Belt and Road Initiative and their impact on infrastructure and trade development in the region.

- Qualitative and quantitative analysis. The use of data processing methods to identify trends and patterns in trade and investment. This may include an analysis of the dynamics of the foreign economic activity of Kazakhstan and China in recent years.

Since the “the Belt and Road” initiative has been promoted, the focus of China-Kazakhstan economic cooperation has shifted from simple resource complementarity to coordination and cooperation under the multilateral cooperation framework. Based on this transformation approach and strategic focus, the two countries should fully leverage their ability to coordinate and cooperate in future economic cooperation. The practical path needs to be based on the theoretical foundation of geo-economic development, adhering to the principle of joint construction, using transportation and market trade facilitation as the link, adhering to the modernization of agricultural technology and the integration of culture and tourism as the primary content, establishing industrial alliances as the breakthrough point, exploring the digital Silk Road as the focus, promoting the “dual carbon” goal through green energy cooperation as the practical path, consolidating the consensus of economic cooperation between China and Kazakhstan, deepening and expanding more potential areas of cooperation between the two countries, gradually promoting the transformation of bilateral to multilateral economic cooperation, and ultimately achieving a new pattern of regional integrated economic development of “alliance, joint construction, and linkage”.

Results and its discussion

The trade turnover between Kazakhstan and China has been showing significant growth, reaching records in recent years. Kazakhstan's main exports are raw materials, while China actively supplies high-tech products and consumer goods, strengthening bilateral ties.

Let's consider the total trade turnover between Kazakhstan and China for 2021-2022 in the following table.

Table 1 - Trade turnover between Kazakhstan and China in 2021-2022

Indicators	Units of measurement	The 2021 year	The 2022 year	Absolute Deviations +,-	Relative Deviations %	Share in the structure of trade turnover of the Republic of Kazakhstan
Trade turnover	billions of US dollars	18	24,1	+6,1	133,9	18
Exports	billions of US dollars	9,8	13,2	+3,4	140,8	15,6
Imports	billions of US dollars	8,2	11	+2,8	134,1	21,9

Note: The table is based on the materials [6]

Exports from Kazakhstan increased by 40.8% over the year, to 13.2 billion US dollars. The share of Kazakhstan's exports to China accounted for a significant 15.6% of the country's total trade turnover. Imports from China to Kazakhstan increased by 33.9% over the year, to 11 billion US dollars. China's share in the import structure of the Republic of Kazakhstan was 21.9%.

Table 2 – Key export categories in Kazakhstan's trade with China

Indicators	Units of measurement	The 2021 year	The 2022 year	Absolute Deviations +,-	Relative Deviations %
Exports	billions of US dollars	9,8	13,2	+3,4	140,8
Crude oil and petroleum products	billions of US dollars	1,9	4,1	+2,2	220
Refined copper and copper alloys	billions of US dollars	1,99	2,3	+0,31	115,6
Natural gas	billions of US dollars	1,06	1,2	+0,14	113,6

Note: The table is based on the materials [6]

Crude oil and petroleum products are in the first place among Kazakhstan's key export categories to China: 4.1 billion US dollars, which is 2.2 times more than a year earlier. Next are refined copper and copper alloys (2.3 billion US dollars, plus 15.6% per year), as well as natural gas (1.2 billion US dollars, plus 13.6%).

Table 3 – Key import categories in Kazakhstan's trade with China

Indicators	Units of measurement	2021 year	2022 year	Absolute Deviations +,-	Relative Deviations %
Imports	billions of US dollars	8,2	11	+2,8	134,1
Phones and smartphones	billions of US dollars	0,7	0,91	+0,21	129,6
Clothing and accessories	billions of US dollars	0,37	0,83	+0,46	224,3
Tires and auto parts	billions of US dollars	0,93	0,197	-0,733	21

Note: The table is based on the materials [6]

At the same time, among the key categories of imports from China to Kazakhstan, phones and smartphones occupy the first place: USD 910.7 million, which is 29.6% more than a year earlier. The main imported product groups also include clothing, tires, and auto parts.

In 2023, China's GDP will be 1.260582 trillion yuan, an increase of 5.2% over the previous year. The GDP of Kazakhstan in 2023 is \$261.4 billion, a year-on-year increase of 5.1% (see Figure 1 for details on the growth rate in key areas). China and Kazakhstan have great potential for economic complementarity in international economic cooperation, and the cooperation between the two countries has entered the stage of building a permanent comprehensive strategic partnership. The relationship between the two countries is advancing to a higher level.

Firstly, from the perspective of industrial structure, China and Kazakhstan have significant complementarity in industrial development. China is a major agricultural country, and due to its natural geographical advantages, fruits, walnuts, peanuts, sugar, and livestock products are its

main export products. Especially in 2023, China's fruit exports to Kazakhstan reached 136300 tons, an increase of 1.2 times; Soybeans and barley are the backbone of Kazakhstan's agriculture. In 2023, the export volume of its oilseeds (sunflower seeds, flaxseed) to China reached 631300 tons, a year-on-year increase of 50%. Therefore, Kazakhstan has a relative advantage in the cultivation of crops such as sunflowers. The close import and export trade of agricultural products between the two countries plays an important role in improving the level of agricultural development, enhancing people's well-being, and ensuring food security [7].

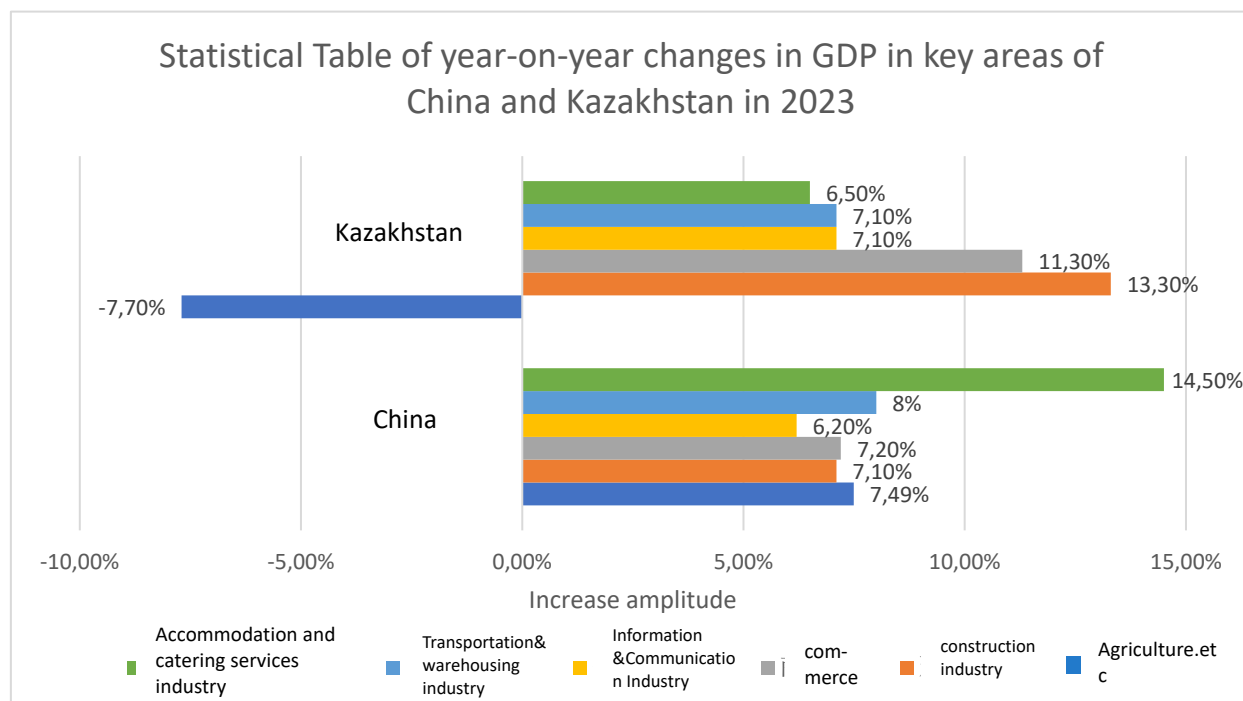

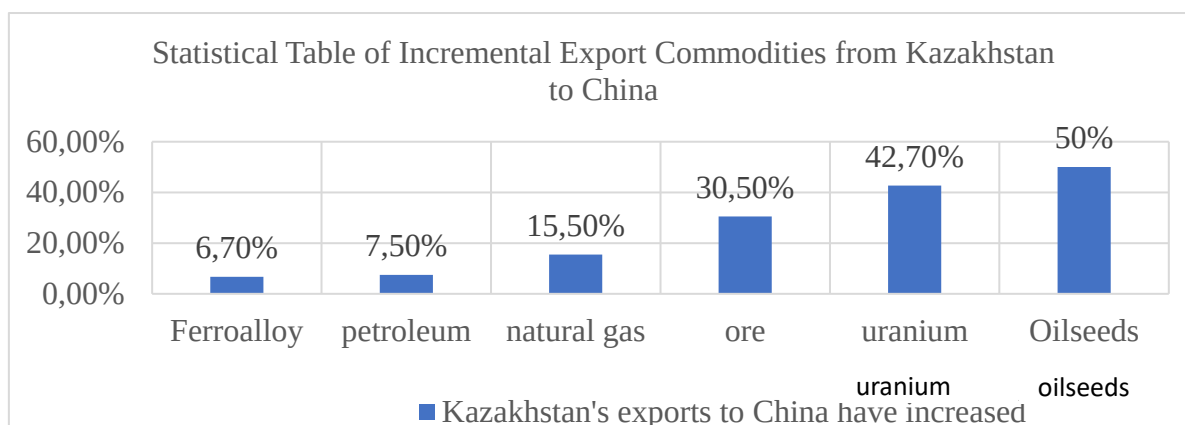
Figure 1 - Statistical Table of year-on-year changes in GDP in key areas of China and Kazakhstan in 2023

Note: compiled by the author

Secondly, China is a major manufacturing country, and the international image of “Made in China” continues to improve. The manufacturing industry has a complete range of categories, a relatively complete industrial system, and advanced manufacturing technology. The advantages of infrastructure and professional skilled talents are significant. Manufacturing giants such as Fuyao Glass, Huawei, and China Construction have demonstrated their excellent market share and leading technology. China has helped Kazakhstan improve its industrial development level by exporting advanced industrial equipment and technology to Kazakhstan; Kazakhstan, on the other hand, is dominated by natural resource-based industries such as oil, natural gas, minerals, etc., and has abundant natural resources. Kazakhstan can provide China with rich natural resources such as oil to meet the demand of China's economic development. Supported by the “Belt and Road” policy, the price of crude oil in the international market has declined. According to the theory of trade surplus and deficit, China's demand for coal, oil and other resources has shifted from trade deficit to trade surplus. For example, Sinopec's investment in the polyethylene project in Kazakhstan is the first petrochemical project constructed by China in Kazakhstan, which effectively enhances the level of cooperation between the two countries in the energy sector.

Finally, China's transportation and modern logistics industries have developed rapidly, and the construction of convenient transportation and diversified transportation modes has greatly reduced trade transportation costs; However, Kazakhstan's tertiary industry has a relatively low proportion, and its tourism industry has good development prospects. The visa-free policy towards China has also promoted the development of the tourism economy in both countries [8].

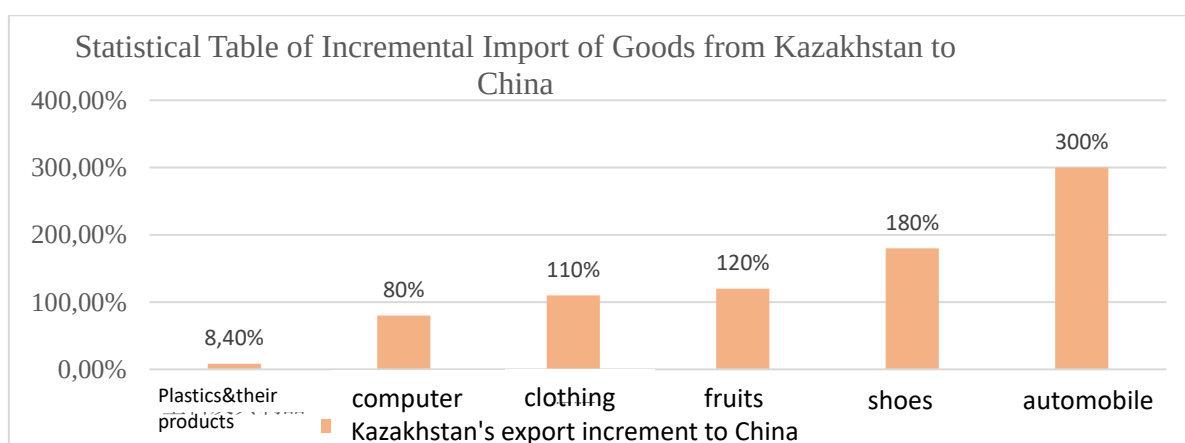
Secondly, from the perspective of technological innovation, China and Kazakhstan also have strong complementarity in technological innovation. On the one hand, China has made significant progress in emerging technologies such as artificial intelligence, big data, and cloud computing, and has a large number of excellent research institutions and talents; On the other hand, Kazakhstan also has certain scientific research capabilities in fields such as aerospace and nuclear energy. Technological innovation provides a vast space for cooperation between the two countries in the field of science and technology. In recent years, the two countries have continuously carried out scientific research cooperation, promoted technological innovation and industrial upgrading, driven related economic growth, and achieved mutual benefit and win-win results. Especially in 2023, China and Kazakhstan jointly signed the China-Kazakhstan Joint Laboratory Agreement for Remote Sensing Technology and Applications, which was included in the list of achievements of the first China Asia Summit and received high attention from the governments of China and Kazakhstan. The unveiling of the China-Kazakhstan Joint Laboratory of Remote Sensing Technology and Applications in Almaty in March 2024 marks practical achievements in strengthening scientific and technological cooperation between China and Kazakhstan, providing

strong technological support for the construction of the Green Silk Road and the promotion of regional sustainable development.

Figures 2 - Statistical Table of Incremental Export Commodities from Kazakhstan to China

Note: compiled by the author

Figures 3 - Statistical Table of Incremental Import of Goods from Kazakhstan to China

Note: compiled by the author

Thirdly, from the perspective of market trade, China is one of Kazakhstan's important trading partners. China firmly holds the position of Kazakhstan's second-largest trading partner,

first-largest export destination, and second-largest import source country. In 2023, Kazakhstan's foreign trade amounted to 139.8 billion US dollars, of which exports accounted for 56.3%. The trade volume between China and Kazakhstan increased from 24.2 billion US dollars in 2022 to 31.5 billion US dollars in 2023, a year-on-year increase of 30.17%. In 2023, the import volume of Kazakhstan to China increased by 44.8% to 3.9 million tons, with an import value of 16.7 billion US dollars, and the export volume increased by 34.7% to 19.8 million tons, with an export value of 14.7 billion US dollars (see Figures 2 and 3 for specific import and export information).

After the establishment of the Russia-Belarus Kazakhstan Customs Union and the Eurasian Economic Union, their trade transfer and trade creation effects have correspondingly changed, and the construction of the China-Kazakhstan Free Trade Area has thus taken a new step forward. In addition, Kazakhstan has become the second country to open a national pavilion on Alibaba's e-commerce platform. As of April 2022, 196 Kazakh companies have settled on Alibaba's international e-commerce platform. There are over 5000 Kazakhstan products for sale on the Alibaba trading platform. From 2020 to 2022, the total sales scale of Chinese enterprises through B2B electronic platforms exceeded 300 million US dollars. It is worth mentioning that as of 2023, 25 Kazakh brands have successfully settled on the JD platform, among which food products sold out in their first trial run, setting a record for the fastest sales. This reflects China's advantages in promoting digitalization and e-commerce, as well as Kazakhstan's aspiration for the Chinese trade market. In the current post-pandemic era, the global economy has been severely impacted and economic recovery is extremely difficult. The continuous growth of trade volume between China and Kazakhstan undoubtedly demonstrates the tacit understanding of cooperation between the two countries in various fields of economy and trade.

Fourthly, from the perspective of geopolitical culture, among the various factors that affect China-Kazakhstan relations, geopolitical factors are inevitably one of the most profound and influential.

Gelvig Svetlana pointed out that China's foreign policy has a clear geopolitical priority, and any country has a "friendly country belt". The geographical location and friendly international relations between China and Kazakhstan have demonstrated strong complementarity in promoting cultural exchanges and maintaining regional peace and stability. As important nodes of the Silk Road Economic Belt, China and Kazakhstan can jointly address various challenges and create favorable conditions for regional economic prosperity and win-win cooperation between the two countries.

Of course, this complementarity is not only reflected in the mutual benefit and win-win situation between the two sides but also in a deep foundation of friendship and cooperation. China's cultural and educational institutions such as Confucius Institutes and Luban Workshops in Kazakhstan have spread excellent traditional Chinese culture to Kazakhstan, promoting cultural collision and integration between the two countries. China's East China Normal University, Shanghai University and other universities have established Kazakhstan research centers, while Central University for Nationalities and other universities offer programs in the Kazakh language. These collaborations have deepened cultural tolerance and friendship between the two countries. In addition, the 2019 Sino Kazakhstan co produced film *Musician* grossed 3.548 million yuan at the box office, and won the Outstanding Feature Film Award at the 18th China Ornamental Column Film Awards. In 2024, Kazakhstan's latest film and television production "At least in the Movies" was filmed at Hengdian Cinema in Zhejiang, China. This is the first production team from five Central Asian countries received by Hengdian, which not only provides new opportunities for cultural exchange between China and Kazakhstan but also promotes friendly cultural and economic cooperation between the two countries.

In summary, China and Kazakhstan, as strategic partners, have their own characteristics and advantages in the development of economic law. Both sides can fully utilize their respective strengths, explore the strategic priorities of international economic cooperation between the two countries, strengthen cooperation and exchanges in various fields, jointly promote the international

economic development of the two countries, achieve mutual benefit and win-win results, and thus jointly promote the sustainable development of the global economy.

Since the establishment of diplomatic relations between China and Kazakhstan in 1992, the international economic exchanges between China and Kazakhstan have been more than 30 years. With the joint construction of “the Belt and Road” initiative and the docking of Kazakhstan’s “Bright Road” new economic policy, the international economic cooperation between China and Kazakhstan has reached a new level, which undoubtedly has special strategic significance for both countries. The author believes that, based on existing research and the current status of international economic cooperation between China and Kazakhstan, as well as the comparative advantages of both countries, two key directions need to be discussed to expand the strategic focus of international economic cooperation between China and Kazakhstan. One is to continuously deepen the transformation of industrial structure and strengthen regional integration construction; The second is to explore the possibility of new cooperation models in key areas.

1. Reasonably adjust industrial structure, promote investment and regional economic integration

The first and second industries, such as agriculture and manufacturing, have always been the core areas of cooperation between the two countries. For Kazakhstan, on the one hand, rural and remote areas have relatively scarce resources, and due to social factors such as the pandemic, manufacturing and transportation infrastructure are relatively outdated. A. A. Kireyeva and N. K. Nurlanova et al. found through studying urban and settlement data in the Zambir region, East Kazakhstan, and North Kazakhstan that the economic focus of some areas of Kazakhstan needs to shift from low value-added traditional basic industries to manufacturing, transportation, and social infrastructure. At the same time, the quality of government regulation needs to be improved to stimulate entrepreneurship and attract investment. On the other hand, the total foreign direct investment in Kazakhstan from 1993 to 2011 was \$146.633 billion. China’s foreign direct investment ranking in Kazakhstan dropped from seventh in 2010 to eighth in 2011, and China’s investment in Kazakhstan expanded from the energy sector to non energy sectors. In this situation, China’s investment in Kazakhstan is not simply a matter of “occupying the market” for its own benefit, but actively demonstrating constructive efforts and striving for win-win outcomes to the greatest extent possible.

In this way, the economic cooperation center between China and Kazakhstan should also make corresponding changes, that is, attach importance to the development of the tertiary industry such as tourism and logistics transportation, and increase the construction of investment projects between China and Kazakhstan. Therefore, how to adjust the industrial structure reasonably to solve the problem of diversified exports, how to promote the development of the tertiary industries such as tourism, logistics, and services in China and Kazakhstan, and how increased investment promotion efforts have become one of the strategic priorities of international economic cooperation between China and Kazakhstan.

Secondly, cross-border trade between China and Kazakhstan is thriving, with multiple entities such as the government, enterprises, and research institutes contributing to the improvement of the market trade mechanism. Due to the high degree of shared interests in economic cooperation between China and Kazakhstan, coordination and cooperation within international organizations and multilateral frameworks have been deepened. However, there are significant differences in the total economic output and structure between the two countries. In 2020, China’s total economic output was 86 times that of Kazakhstan. Due to economic strength limitations, Kazakhstan’s investment in China is relatively small. As of the end of 2021, Kazakhstan’s total investment in China was only 154 million US dollars, which is less than China’s total investment in Kazakhstan for the whole year of 2021. This to some extent limits the scale of bilateral strategic cooperation between the two countries. Therefore, transitioning from bilateral to multilateral, establishing industrial alliances, continuously promoting the construction of the China-Kazakhstan Free Trade Zone, and strengthening regional integration are also strategic priorities for economic cooperation between the two countries.

2. Explore new models of cooperation in key areas and tap into unknown potential between the two countries

One is that China's rise cannot be separated from the era value endowed by informatization and digitization. If the logistics and transportation industry at that time stimulated the possibility of economic cooperation between the two countries, then today's high-tech fields such as artificial intelligence and cloud computing are not only favorable means for China's high-quality economic development but also key areas for future economic cooperation between China and Kazakhstan. Kazakhstan has a weak foundation in the development of the digital economy, lagging behind China in various aspects such as facilities, equipment, technological means, and professional talents. Based on the theory of digital economy, digital resources and products have the property of decreasing cost or increasing benefit within a certain limit. Once a digital platform is successfully built and can be used by multiple people, its marginal cost decreases and social benefits increase, which is the foundation for the formation of economies of scale and sharing economy. Therefore, based on the local characteristics of both countries, strengthening digital economic governance capabilities, exploring more cooperation projects and models in the digital field between the two countries, and seeking opportunities for cooperation are strategic priorities for international economic cooperation between the two countries [9].

Secondly, the "dual carbon" goal and green economy are not only key areas for China's future economic development but also inevitable issues for the community with a shared future for mankind. According to the principles of carbon economics, the cost and benefit of reducing carbon emissions do not match. The cost of reducing emissions in terms of technological level, energy efficiency, and other aspects needs to be borne by the reducing country. The economic benefits are not visible to the naked eye are difficult to achieve in the short term, and may even have a certain degree of altruism. In this situation, focusing on the transformation of green energy and tapping into the enormous potential for green economic development between the two countries has become a strategic priority for economic cooperation [10].

1. Persist in making agriculture and tourism the core competitiveness of China Kazakhstan cooperation

At present, although economic cooperation between China and Kazakhstan has developed in various fields, agriculture and tourism have always been the "cornerstone" of the two countries' economic development, and an eternal issue for both sides' economic development and cooperation. Therefore, we should follow the development path of "steady progress and steady improvement" and face new challenges and opportunities.

In terms of agricultural development, Kazakhstan has a vast farmland area, strong global export capacity for grains, and lower labor costs compared to China. These advantages are the basis of China Kazakhstan cooperation. However, Kazakhstan has a slight lack of crop breeding technology, with long and aging crop seeds, and only one-third of new varieties of seeds. Farmers and farms lack the funds to purchase new seeds, which has led to a decline in their agricultural production. In this way, Kazakhstan can cooperate with the China Agricultural Research and Technology Experimental Station to strengthen the breeding of new varieties, update crop varieties, utilize water-saving irrigation systems, use new agricultural machinery and equipment, and effectively improve agricultural product yields. At the same time, we will increase the scale of agricultural cooperation between the two sides, intensify investment in building factories in Kazakhstan, vigorously develop the demonstrative role of the China Kazakhstan Science and Technology Base, and promote agricultural science and technology as well as agricultural product processing methods.

In terms of tourism development, with the arrival of the post-pandemic era, China and Kazakhstan have introduced a series of incentive policies, closely cooperated in the tourism field, worked together to cope with the impact of the pandemic, and restored the vitality of the tourism industry. Based on restoring passenger clearance at all five land transport ports in China and Kazakhstan by July 2023, further exploration of more possibilities for Central Asian tourism routes should be carried out. Some tourists are more inclined towards Southeast Asian tourism compared

to Central Asian tourism, partly due to the promotional effect of news media using Nha Trang Beach in Vietnam as a selling point and vigorously promoting Southeast Asian tourism on mainstream social platforms. The common languages in Kazakhstan are mainly Kazakh and Russian, which have high communication costs. Chinese and Kazakh people have a limited understanding of each other's culture, history, and geography, and there are also few ways to obtain information on tourism strategies. The two sides have not yet formed a cultural tourism interaction mechanism. On the other hand, China and Southeast Asia have stronger complementary tourism resources, while Central Asia is relatively weaker. There is only one high-quality beach in Sanya, Hainan in China, while the abundant islands and excellent sea resources in Southeast Asia are more attractive to tourists. However, China and Kazakhstan are adjacent, with similar natural climate conditions and high repetition of tourist landscapes and resources, making it difficult to attract tourists' favor. Therefore, the development of China Kazakhstan tourism must also rely on the "Belt and Road". On the one hand, build a cluster effect of China-Kazakhstan border tourism brands, strengthen the construction of local tourism supporting facilities, carry out smart tourism one-stop service, and launch "Silk Road" tourism route products, especially China's excellent intangible cultural heritage, such as lacquer and ceramic products, hand embroidery and weaving works, painted clay sculptures, tea and food. These "Silk Road" tourism route products can not only directly promote tourism economic growth, but also export China's excellent traditional culture to the world. On the other hand, with the help of China's excellent experience in the development of the Internet, we can use the "Dream", "Space Dream" and "Future Architecture" as gimmicks to dig deeper into the urban connotation of Almaty, Baiko and Astana, differentiate China Kazakhstan tourism positioning, attract young tourists, form the "Internet celebrity" effect, and drive and enhance Kazakhstan's tourism competitiveness.

2. Establishing an industrial alliance to improve cross-border channels between China and Kazakhstan as a priority area for cooperation

Both China-Kazakhstan border ports are located in Xinjiang. Since the docking of the "the Belt and Road" and the "Bright Road", China Kazakhstan trade industry has developed rapidly, and the demand for cross-border transportation has increased dramatically. In this context, accelerating the construction of transportation and logistics infrastructure, adapting to market demand, and building transportation and logistics systems can not only enhance the economic well-being of both countries, but also promote trade facilitation, achieve industrial alliance and regional economic integration, and accelerate the integration of the two countries into the world economic system. In this way, improving the cross-border channels between China and Kazakhstan will inevitably become a priority area for economic cooperation between the two countries.

One is to accelerate the improvement of the transportation and logistics system. In the context of the "the Belt and Road Initiative", the China Kazakhstan cross-border passage mainly relies on maritime transport, roads and railways, and the logistics system is an important guarantee for cross-border economic and trade cooperation. By jointly building and improving logistics infrastructure, improving logistics efficiency, reducing logistics costs, optimizing logistics network layout, and promoting logistics information technology, we aim to provide more efficient and convenient logistics services for both parties' enterprises, promote trade facilitation, and smooth trade channels. Ultimately, China will be able to achieve its economic development policy of "going global" while also meeting Kazakhstan's demand for attracting foreign investment and supporting the diversified development of its industries.

Secondly, according to the mayor's economic theory, enterprises and the market are the main resource allocation methods for regulating production. However, ordinary market regulation cannot be satisfied with the innovative development of the current China-Kazakhstan economic cooperation. Therefore, it is necessary to establish a China-Kazakhstan industrial alliance, leverage the market advantages of both sides and link new fields. This not only avoids the lengthy process of resource integration but also leverages the complementary mechanism of advantages between China and Kazakhstan. Industrial alliances can internalize common issues in the industries of both

countries, save costs, and facilitate access to external resources. They are an inevitable path for economies of scale and integration with regional economies. Members of the industry alliance can share infrastructure and reduce product costs, increase economic profits, enhance cohesion among alliance members, collaborate to improve the global competitiveness of the industry, and promote economic development for both parties through joint procurement.

3. Exploring the Digital Silk Road and Building a New Pattern of Digital Cooperation

The development prospects of the digital economy in Central Asian countries are promising, and it is the most promising emerging field for improving regional economic integration. China and Kazakhstan have initially established a good cooperative relationship in the development of the digital economy, but still need to strengthen the establishment of a cooperative mechanism system. Therefore, making the “Digital Silk Road” a priority area for economic cooperation between the two countries, fully focusing on cloud computing and artificial intelligence technology, creating Silk Road e-commerce and smart payments, cultivating digital economy talents, and jointly building the China Kazakhstan Digital Silk Road, opening up a new pattern of digital cooperation.

Firstly, Kazakhstan is in the early stages of developing its digital economy, while China has already achieved phased results in digital fields such as cloud computing and artificial intelligence technology, which can provide strong guidance for Kazakhstan’s digital infrastructure construction. In the process of digital economy development, one thing that cannot be ignored is people’s trust in electronic products and the Internet. In China, the development of the digital economy largely depends on people’s trust and dependence on electronic products. People can go out without keys or cash, and they can even buy any clothes or food they want without leaving their homes. More and more people choose to use their phones and computers at home on their weekends. But up to now, the trust of the Kazakh people in electronic products and the Internet has not yet been fully formed. Computer and Internet services are unfamiliar to most people. In particular, inflation and currency devaluation in 2014-2015 led to a sharp decline in the purchasing power of residents, which has a great negative impact on the development of Kazakhstan’s digital economy. People do not trust the digital economy market, but most trust Bitcoin. Therefore, 80% of people will not use bank cards to shop online, which makes Kazakhstan’s digital economy seriously lack the involvement of the Internet and become difficult to develop. Only in the past three years has the number of electronic products imported by Kazakhstan from China increased significantly, and the acceptance of the digital economy by the people of Kazakhstan has gradually increased.

In this way, China’s leading experience in the digital economy becomes particularly important. It can not only cooperate with Kazakhstan to accelerate the construction of hardware and software infrastructure such as the Internet of Things, cloud platforms, and blockchain, helping Kazakhstan build convenient and efficient digital platforms, but also share digital governance experience and practices, accelerate Kazakhstan’s economic digital transformation, and enrich its digital ecosystem.

Secondly, according to customs calculations, the total import and export volume of China’s cross-border e-commerce will reach 2.38 trillion yuan in 2023, an increase of 15.6% [11]. Among them, exports amounted to 1.83 trillion yuan, an increase of 19.6%; Imports amounted to 548.3 billion yuan, an increase of 3.9%. Based on the advantages of the industrial foundation between China and Kazakhstan, we will continue to improve policies such as taxation, foreign exchange, and one-click customs clearance. We will innovate and implement the “Silk Road E-commerce Live Streaming + Industrial Belt” cultivation project, or explore M2B2C and B2B2C business models to customize smart payment terminal systems for Kazakhstan. Combined with modern logistics service systems, we will not only reduce costs and increase efficiency but also provide more employment opportunities for both parties.

Third, the education rate of Central Asian countries is generally high, but due to the age of the population, lack of computers, remote location and other reasons, there are still a considerable number of people who need digital literacy, that is, learn to use computers and the Internet. This

indicates that the development of the Digital Silk Road cannot be separated from national learning and the cultivation of professional talents. By 2023, Kazakhstan will import 6 million computers from China, gradually bridging the 'digital divide'. China should also assist Kazakhstan in further popularizing digital education and basic digital skills, and promote cooperation between China and Kazakhstan in the field of digital economy through the establishment of new disciplines and courses, and the delivery of digital application talents.

4. Promote energy cooperation and jointly move towards the “dual carbon” goal

The energy sector is closely related to the community with a shared future for mankind and has always been the main battlefield for the “dual carbon” strategic goal. Cooperation between China and Kazakhstan in the dual carbon sector is still in its infancy, and the key lies in cooperation in the field of green and low-carbon energy. The scope of cooperation has shifted from fossil fuels to green energy such as wind and solar energy. In recent years, the promotion of the “dual carbon” goal by the green finance system, it has also pointed out the direction for China Kazakhstan international economic cooperation.

First, we should consolidate the conditions and foundation for the transition to green energy, give full play to the role of multilateral financing institutions such as the Silk Road Fund, the Asian Investment Bank, and the Shanghai Cooperation Organization, mobilize private capital to participate in China Kazakhstan green low-carbon energy cooperation, adopt PPP investment, and strengthen financing and enterprise cooperation. At the same time, it is also possible to tentatively adjust the tariff prices of both sides or establish various tax preferential economic zones to attract more “green investment” and achieve the goal of mutual benefit and win-win.

The second is to take advantage of the complementary nature of energy between China and Kazakhstan. Energy cooperation between China and Kazakhstan is mainly based on government cooperation, supplemented by enterprise cooperation. Green and low-carbon energy is not easy to store and transport and requires higher technical requirements. Therefore, the addition of research institutes can break through the current technological barriers, gradually abandon excessive dependence on energy such as coal and oil, and explore cooperation projects in fields other than wind and solar energy. For example, China and Kazakhstan can accelerate cooperation projects in new energy vehicles, innovate cooperation projects in new fields such as carbon credit, carbon insurance, and carbon bonds, and truly achieve common economic development between the two countries.

Conclusion

In the context of “the Belt and Road”, the cooperation between China and Kazakhstan in diverse fields is an inevitable choice for their economic cooperation and development. It has become the common consensus of the international community to optimize the industrial structure reasonably, accelerate the promotion of the digital economy, and strengthen regional integration and multilateral cooperation. The comparative advantages and complementarity of the economies of China and Kazakhstan have laid the foundation for economic cooperation between the two countries. To make international economic cooperation between the two countries closer in the future, in addition to innovative revolutions in agriculture, tourism, and industrial alliances, it is also necessary to actively explore the development of the digital Silk Road and green energy to empower the economic development of the two countries.

- Sustainable Growth of Trade Turnover. The analytical assessment indicates that the trade turnover between Kazakhstan and China demonstrates sustainable growth, increasing by 33.9% in 2022 compared to the previous year. This reflects the growing influence of both countries on economic processes in the region and the strengthening of their mutual ties.

- Diversification of Exports and Imports. Kazakhstan continues to be primarily a supplier of raw materials, such as oil and natural gas, as evidenced by the sharp increase in oil exports by 2.2 times. At the same time, imports from China encompass a wide range of high-tech products and consumer goods, highlighting the maturity and diversity of the economic relations between the two countries.

- Increase in Trade Share. The share of Kazakhstan's exports in the country's total trade volume stands at 15.6%, while imports from China account for 21.9%. This indicates China's significant role as a trading partner for Kazakhstan and the successful integration into international trade chains.

- Growth Prospects. Both countries are showing positive economic growth rates in 2023 (China - 5.2%, Kazakhstan - 5.1%). This creates a solid foundation for further deepening economic cooperation, including investments, joint projects, and technology exchange.

- Strategic Partnership. Both countries are moving towards a deeper strategic partnership, which opens new horizons for joint initiatives under projects such as the Belt and Road Initiative. This also creates conditions for long-term stability and development of relations.

- Mutually Beneficial Economic Cooperation. The economic cooperation between Kazakhstan and China offers mutual benefits, including access to resources and technologies, which fosters the economic development of both countries. This underscores the importance of maintaining and strengthening bilateral relations.

Thus, Kazakhstan and China are positioned to further expand and deepen their economic cooperation, which will be an important factor in their economic growth and sustainable development in the future.

REFERENCES

- Shangze D., Wei D. & Wendi H. (2013) Xi Jinping delivered an important speech at Nazarbayev University in Kazakhstan. Retrieved 17 Aug. 2024. Available at: — URL: <http://cpc.people.com.cn/n/2013/0908/c64094-22843681.html> (accessed: 20.09.2024).
- 2 Haiyan W. (2023) China-Kazakhstan Economic and Trade Cooperation in 30 Years: Model Innovation and Mechanism Construction. *Academic Journal of Russian Studies*, 13(4), P. 99-101.
- 3 Zunmin Wu, Akramova A., Lizzun Liu (2022) Some aspects of integration in education between Kazakhstan and China. *Pedagogics and psychology*, No.1 (50), P. 31-37.
- 4 Medukhanova L.A., Seriyeva Z.A. (2020) China's influence on Kazakhstan's economic cooperation with Central Asian countries. *Economy: strategy and practice*, 15(4), P. 101-110.
- 5 Cherevyk K. A. (2022) Strategic cooperation between the republic of Kazakhstan and China: trade and economic aspect. *Greater Eurasia: development, security, cooperation*, No.5-1. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskoe-sotrudnichestvo-respubliki-kazahstan-i-knr-torgovo-ekonomicheskii-aspekt> (accessed: 19.09.2024).
- 6 Товарооборот между Казахстаном и Китаем за год вырос на треть. [Электронный ресурс] — URL: <https://kapital.kz/economic/113584/tovarooborot-mezhdu-kazahstanom-i-kitayem-za-god-vyros-na-tret.html> (дата обращения 20.09.2024).
- 7 Tianqi M., Yuxiu L. & Zhengmao Z. (2023) Agricultural Cooperation between China and Kazakhstan: Challenges and Opportunities. *Russian Central Asian & East European Market*, No.5, P. 82-83.
- 8 Ruoyu W. (2023) Challenges and path analysis of deepening tourism cooperation between China and Kazakhstan in the context of the “the Belt and Road” initiative. *Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Sciences Edition)*, No.51, P. 42-43.
- 9 Haitao D. (2024) The total import and export volume of China's cross-border e-commerce in 2023 will be 2.38 trillion yuan, increasing by 15.6%. Retrieved 17 Aug. 2024. Available at: — URL: <https://www.yidaiyilu.gov.cn/p/0JPOMQMJ.html> (accessed: 19.09.2024).
- 10 Haiyan W. (2020) China and Central Asian Countries Jointly Building the Digital Silk Road: Foundations, Challenges, and Pathways. *International Studies*, No.2. P.108-132.
- 11 Qian W. (2023) The dilemma and path of China Kazakhstan green and low-carbon energy cooperation under the background of carbon neutrality. *Russian Central Asian & East European Market*, No.1, P. 71-83.

ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН КЕҢЕЙТУДІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАҒЫТЫ

Аңдатпа

Қазақстан «Бір белдеу, бір жол» бастамасын алғаш көтерген ел. Бұл бастаманы ұсынудың бастапқы мақсаты - ежелгі Жібек жолынан сабақ алу, негізгі бағыт ретінде өзара байланыс пен саяси коммуникацияны дамыту, нысандардың байланысын, кедергісіз сауданы, қаржылық интеграцияны, басқа елдермен адамдар арасындағы байланысты нығайту, әлемдік экономикалық өсуге жаңа серпін енгізу және халықаралық ынтымақтастықтың жаңа платформасын құру үшін жаһандық дамудың жаңа кеңістігін ашу. 1992 жылы Қытай

мен Қазақстан арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнағаннан бері Қытай мен Қазақстанның халықаралық экономикалық ынтымақтастығы тамаша жетістіктерге жетті. Ол екі халықтың әл-ауқатын арттыруға өте маңызды негіз салды. Болашақта сауда мен инвестицияны жеңілдету деңгейін үздіксіз жақсарту, Қазақстаннан жоғары сапалы ауылшаруашылық өнімдерінің импортын кеңейтуді жүзеге асыру, жасыл энергетика саласындағы ынтымақтастықты кеңейту, әсіресе ынтымақтастық үшін жаңа өсу тетіктерін құру, «Цифрлық Жібек жолы» және «Цифрлық Қазақстан» құрылысында стратегиялық түйісу және цифрлық экономикалық ынтымақтастықты ілгерілету жолдары екі ел арасындағы экономикалық және сауда ынтымақтастығының стратегиялық басымдықтары болып табылады. Қытай мен Қазақстан қарым-қатынасындағы салауатты, тұрақты және серпінді саясат екі елдің дамуы мен жандануына, сондай-ақ аймақтық бейбітшілік пен тұрақтылыққа ықпал етеді.

Негізгі сөздер: «Бір белдеу, бір жол», Қытай-Қазақстан халықаралық экономикалық ынтымақтастығы, Қытай-Қазақстан қатынастары, стратегиялық басымдықтар, жол таңдау, Қытай

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ РАСШИРЕНИЯ КИТАЙСКО-КАЗАХСТАНСКОГО МЕЖДУНАРОДНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация

Казахстан является первым местом, где иницируется инициатива «Один пояс, один путь». Первоначальное намерение предложить эту инициативу состоит в том, чтобы извлечь уроки из древнего Шелкового пути, принять взаимосвязь в качестве основной линии и укрепить политическую коммуникацию, связанность объектов, беспрепятственную торговлю, финансовую интеграцию и связи между людьми с другими странами, чтобы придать новый импульс мировому экономическому росту и открыть новые возможности для глобального развития. Новое пространство для создания новой платформы для международного сотрудничества. С момента установления дипломатических отношений между Китаем и Казахстаном в 1992 году международное экономическое сотрудничество между Китаем и Казахстаном достигло значительных успехов. Оно заложило очень важную основу для улучшения благосостояния двух народов. Как постоянно повышать уровень содействия торговле и инвестициям в будущем, как продолжать расширять импорт высококачественной зеленой сельскохозяйственной продукции из Казахстана, как расширять сотрудничество в области «зеленой» энергетики, особенно как создавать новые точки роста для сотрудничества, укреплять строительство «Цифрового Шелкового пути» и «Цифрового Казахстана». Стратегическая стыковка и развитие цифрового экономического сотрудничества являются стратегическими приоритетами торгово-экономического сотрудничества между двумя странами. Здоровые, стабильные и динамичные китайско-казахстанские отношения способствуют развитию и возрождению обеих стран, а также региональному миру и стабильности.

Ключевые слова: «Один пояс, один путь», китайско-казахстанское международное экономическое сотрудничество, китайско-казахстанские отношения, стратегические приоритеты, выбор пути, Китай

REFERENCES

- 1 Shangze D., Wei D. & Wendi H. (2013) Xi Jinping delivered an important speech at Nazarbayev University in Kazakhstan. Retrieved 17 Aug. 2024. Available at: — URL: <http://cpc.people.com.cn/n/2013/0908/c64094-22843681.html> [in English]. (accessed: 20.09.2024).
- 2 Haiyan W. (2023) China-Kazakhstan Economic and Trade Cooperation in 30 Years: Model Innovation and Mechanism Construction. *Academic Journal of Russian Studies*, 13(4), P. 99-101. [in English]
- 3 Zunmin Wu, Akramova A., Lizzun Liu (2022) Some aspects of integration in education between Kazakhstan and China. *Pedagogics and psychology*, No.1 (50), P. 31-37. [in English]
- 4 Medukhanova L.A., Seriyeva Z.A. (2020) China's influence on Kazakhstan's economic cooperation with Central Asian countries. *Economy: strategy and practice*, 15(4), P. 101-110. [in English]
- 5 Cherevyk K. A. (2022) Strategic cooperation between the republic of Kazakhstan and China: trade and economic aspect. *Greater Eurasia: development, security, cooperation*, No.5-1. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskoe-sotrudnichestvo-respubliki-kazahstan-i-knr-torgovo-ekonomicheskii-aspekt> [in English]. (accessed: 19.09.2024).
- 6 Tovaroorot mezhdu Kazahstanom i Kitaem za god vyros na tret. [The trade turnover between Kazakhstan and China has grown by a third in a year] Available at: — URL: <https://kapital.kz/economic/113584/tovaroorot-mezhdu-kazahstanom-i-kitayem-za-god-vyros-na-tret.html> [in English]. (accessed: 20.09.2024).
- 7 Tianqi M., Yuxiu L. & Zhengmao Z. (2023) Agricultural Cooperation between China and Kazakhstan: Challenges and Opportunities. *Russian Central Asian & East European Market*, No.5, P. 82-83. [in English]
- 8 Ruoyu W. (2023) Challenges and path analysis of deepening tourism cooperation between China and Kazakhstan in the context of the “the Belt and Road” initiative. *Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Sciences Edition)*, No.51, P. 42-43. [in English]

9 Haitao D. (2024) The total import and export volume of China's cross-border e-commerce in 2023 will be 2.38 trillion yuan, increasing by 15.6%. Retrieved 17 Aug. 2024. Available at: — URL: <https://www.yidaiyilu.gov.cn/p/0JPOMQMJ.html> [in English]. (accessed: 19.09.2024).

10 Haiyan W. (2020) China and Central Asian Countries Jointly Building the Digital Silk Road: Foundations, Challenges, and Pathways. *International Studies*, No.2. P. 108-132. [in English]

11 Qian W. (2023) The dilemma and path of China Kazakhstan green and low-carbon energy cooperation under the background of carbon neutrality. *Russian Central Asian & East European Market*, No.1, P. 71-83. [in English]

Information about the author:

Tang Sai - corresponding author, PhD in Economics, Professor at the Department of S.S., Law & Humanities, Harbin Institute of Technology, Harbin, China

E-mail: tangsai@hit.edu.cn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0793-9358>

Wang Liyuan - Master of Economics, Lecturer at the Department of Economics, Dalian University of Finance and Economics, Dalian, China

E-mail: 491744375@qq.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4904-0690>

Huo Xuedi - Master of Sociology, Harbin Institute of Technology, Harbin, China

E-mail: tangsai@hit.edu.cn

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4529-8432>

Автор туралы мәліметтер:

Тан Сэй - экономика ғылымдарының докторы, Харбин технологиялық институтының әлеуметтік, құқық және гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры, Харбин қ., Қытай

E-mail: tangsai@hit.edu.cn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0793-9358>

Ван Лиюань - экономика магистрі, Далянь қаржы-экономикалық колледжінің экономика кафедрасының оқытушысы, Далянь қ., Қытай

E-mail: 491744375@qq.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4904-0690>

Хуо Сьэди - экономика магистрі, Харбин технологиялық институтының әлеуметтік, құқық және гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры, Харбин қ., Қытай

E-mail: tangsai@hit.edu.cn

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4529-8432>

Информация об авторе:

Тан Сэй - Доктор экономических наук, профессор факультета социальных, юридических и гуманитарных наук Харбинского технологического университета, г.Харбин, Китай

E-mail: tangsai@hit.edu.cn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0793-9358>

Ван Лиюань - магистр экономики, преподаватель экономического факультета Даляньского института финансов и экономики, г.Далянь, Китай

E-mail: 491744375@qq.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4904-0690>

Хуо Сьэди - магистр экономики Харбинского технологического университета, г.Харбин, Китай

E-mail: tangsai@hit.edu.cn

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4529-8432>

A.M.Kazambayeva^{1*} , S.M.Yesengalieva² , Sh.S.Salimbaeva³ , G.K.Akhonova⁴ ^{1,2}NAO "West Kazakhstan Zhangir Khan Agrarian-Technical University"
Uralsk, Kazakhstan³West-Kazakhstan Engineering-Technological
Uralsk, Kazakhstan⁴NAO "West Kazakhstan University named after M.Utemisov"
Uralsk, Kazakhstane-mail: aigul_km@bk.ru

FOOD SECURITY IN KAZAKHSTAN: ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND STRATEGIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

This article assesses the present condition of Kazakhstan's agricultural sector, focusing on the production volumes of cereals, meat, and milk and the import volumes of crop and livestock products. The authors highlight the challenges arising from technological and economic issues and dependence on weather conditions. The purpose of the article is to analyze the state of food security in Kazakhstan, identify problems hindering development and suggest the need for strategic planning. These considerations help to understand the current barriers to improving food security and suggest ways to overcome them.

The article provides a detailed analysis of the dynamics of gross agricultural output from 2017 to 2023, noting steady growth in crop production, livestock production, and farming services. Significant increases in the production of cereals, meat, milk, and other products indicate the expansion and intensification of agricultural activities, likely due to the introduction of new technologies and improved processing methods. The paper identifies strengths, weaknesses, opportunities and threats to the country's food security through SWOT analysis. Among the strengths, agro-climatic diversity and increased production capacity are highlighted, while the main weaknesses are high import dependence and insufficient technological development. The analysis emphasises opportunities for increased exports and investment in agro-technology and points to threats related to climate change and economic instability. The article concludes that strategic planning and innovations in agricultural policy are necessary to ensure the sustainable development of the farming sector and strengthen food security in Kazakhstan. This approach will reduce dependence on imports, enhance resilience to external shocks, and contribute to the long-term development of the national economy.

Key words: food security, agriculture, markets, agrarian policy, technology, planning, territory.

Introduction

Food security is multifaceted and primarily linked to global changes and the condition of natural resources. Kazakhstan's potential for natural resource regeneration is notably limited [1]. Factors such as land erosion, genetic resource depletion, and the significant reduction of water sources necessitate reassessing agricultural development strategies to enhance sustainability.

The study aims to develop science-based approaches and strategies to improve food security in Kazakhstan by enhancing the spatial development of the agricultural sector and the introduction of modern agro-technologies. Objectives of the study: to analyse the current state of food security in Kazakhstan, including the dynamics of production of the primary type, to study the strengths and weaknesses of the agricultural sector, and to identify opportunities and threats of the fifth climate change, economic instability. Also, to propose measures to stimulate investment in the agricultural sector, domestic market and the development of small and medium-sized agrarian enterprises.

Hence, it is crucial to address the following problems. Firstly, there is a technological lag among agricultural producers, especially small-scale ones, with many large producers failing to adhere to proper production technologies. This results in decreased competitiveness of domestic products in terms of price and quality compared to imports [2, 3]. Small agricultural producers struggle to incorporate new technologies into their operations, and large farmers are either unaware of scientific advancements that could reduce production time and boost productivity or lack the

skilled personnel needed to implement these innovations. Financial and labour resources are essential to addressing this issue. To utilise these resources effectively, it is vital to determine the potential and directions for the spatial development of agriculture in the region.

Secondly, the development of domestic production is hindered by the increasing imports of agricultural products and foodstuffs. In Kazakhstan, approximately 60%-70% of agricultural goods are imported from the EU, the USA, and China, where the adoption of new production technologies is more advanced than in Kazakhstan [4]. Therefore, it is crucial to examine both international and local experiences in applying scientific research outcomes on the spatial development of agriculture to implement effective national and regional socio-economic and agrarian policies [5].

Thirdly, the increase in poverty in Kazakhstan restricts many citizens' access to a diverse range of food due to high prices. Determining the standard of living is a complex process. On the one hand, it depends on assessing the composition and scale of societal needs; conversely, it is constrained by the economy's ability to meet these needs. In international comparisons, the standard of living can be characterised by various aggregate and specific indicators: gross national income, the real income of the population, average and minimum wages, the level of pensions and their ratio to the subsistence minimum, the population's consumption of essential material goods, housing conditions, income and consumption differentiation, life expectancy, education levels, and more [7].

Current research is taking a toll on food security as we face challenges. For example, papers published in the Journal of Agricultural Science [8] show that climate change directly impacts the agricultural sector, requiring the development of technologies such as precision farming and digitalising agrarian production. Studies presented in the Central Asian Economic Review [9] analyse the situation in Central Asian countries, including Kazakhstan, on the food import side, increasing national economies' vulnerability. Despite agro-climatic diversity, poor development of agro-technologies and high dependence on external supplies create obstacles. These findings call for developing spatial development methods that will help Kazakhstan strengthen its food independence.

Achieving a specific level of economic development in a country determines the system of minimum social standards. This includes, for example, the legislative establishment of the subsistence minimum and the composition of socially essential services provided to citizens [10].

The calculation of the subsistence minimum is based on the consumer basket, and the approach to its formation varies globally. In Western practice, the subsistence minimum represents the income required to ensure a "decent standard of living" according to established consumption standards [11]. In Kazakhstan, the value of the subsistence minimum is a cost estimate of the consumer basket, which includes minimum sets of food, non-food products, and services [12]. Consequently, it is essential to develop several measures aimed at producing agricultural products in quantities that meet the recommended per capita consumption norms through domestic production, necessary insurance reserves, and, for certain products, export resources and stocks [13].

Fourth, global climate change diminishes the national food system's capacity to mitigate the impact of weather changes on the food supply across all regions of the country. Experts estimate that 2050 global warming will cause the average temperature in Kazakhstan to rise by 3 degrees. Consequently, desert areas could shift northward by 300-400 km, threatening the country's food security, particularly the production of cereals and meat [14].

Therefore, shifting from extensive to intensive use of natural resources is essential. Many countries participate in the global agricultural export market despite lacking favourable climatic conditions [15]. Research should examine food self-sufficiency's theoretical and methodological foundations in the Republic of Kazakhstan. This will support an intensive development approach for various sub-sectors, enhancing their production potential and improving resource use efficiency.

Fifth, the challenges obstructing the effective implementation of state financial support for agricultural producers include insufficient funding, difficulties in determining the appropriate level of farming subsidies, and more. Some experts advocate for state support for agricultural producers, particularly within the import substitution program [16]. Conversely, others argue that such support undermines the country's agriculture's efficiency, productivity, and competitiveness. Therefore, it is essential to develop criteria for evaluating financial tools for implementing regional socio-economic and agrarian policies to enhance food self-sufficiency in the country and its regions [17].

Materials and methods of research

During the study, key principles from the theory of spatial agricultural development, the neoclassical theory of food markets, and contemporary food supply theories were utilised. A variety of scientific research methods, including generalization and abstraction techniques, were employed to justify the priority directions for the rational use of economic mechanisms in applying scientific research results to the spatial development of agriculture [18].

The object of the study is the agrarian sector of the Republic of Kazakhstan, which includes crop production, livestock breeding, and agricultural services. The primary attention is paid to the analysis of the spatial rural economy, the specialisation of regions, and the structure of the production organisation. The study of gross output dynamics from 2017 to 2023 pays special attention to the factors affecting food security, such as climate change, technological development and integration processes.

The inductive method facilitated identifying trends and assessing the population's access to basic foodstuffs, pinpointing the sources of food reserve formation and the distribution system of food resources. Conversely, the deductive method was employed to devise measures that ensure the production of agricultural products in volumes adequate to meet the recommended consumption norms for essential food products through domestic production [19].

Economic and statistical analysis methods were utilized to ascertain the country's macroeconomic situation and analyse its dynamics and structure. The comparative analysis enabled the identification of the benefits of both foreign and domestic experiences in applying scientific research to the spatial development of agriculture, contributing to the implementation of effective national and regional socio-economic and agrarian policies [20].

The analysis of dynamic series of agricultural production enabled us to forecast the production volumes required to meet the population's demand and to create export resources.

The study's information base comprised legislative and regulatory acts of the Republic of Kazakhstan, along with official data from the National Bureau of Statistics of the Agency of the Republic of Kazakhstan on Strategic Planning and Reforms.

Results and their discussion

In contemporary settings, ensuring food security through domestic production reduces reliance on global market conditions. It allows for better utilisation of the agricultural sector's potential, as well as other sectors of the agro-industrial complex. Achieving self-sufficiency in raw materials and food significantly depends on improving the agro-industrial complex's territorial and sectoral division of labour. This involves the interconnected specialisation of regions and zones in producing specific types and volumes of products for local consumption and imports. The placement and specialisation of agricultural production across different zones and areas of the country represent two facets of the same process—a territorial division of labour [21].

In agriculture, the territorial division of labour is fundamentally based on a diverse array of natural and economic conditions, such as climate, soil types, topography, population density, availability of labour resources, development of transport infrastructure, and availability of storage and processing facilities. Specialisation, as a consequence of the division of labour, further intensifies this division [22].

Representatives of the classical economic school significantly contributed to developing the division of labour theory. By highlighting the benefits of the division of labour and illustrating

how it fosters economic growth, they proposed that nations failing to utilise their territorial advantages effectively would face decline [23].

In the modern context of food supply issues, this implies that countries with the potential for self-sufficiency must develop their agricultural production and ensure self-sufficiency in basic foodstuffs. If they do not, the ongoing globalisation of the world economy, while leading to more excellent stability, will come at the cost of diminishing the development of their agro-food markets and, in some cases, causing losses in the food sector [24].

The development of location theory is linked to the publication of a book in 1826. The core of this seminal work involved identifying patterns in the placement of agricultural production. The main principles of this theory are still used today to justify the territorial placement of industries [25].

Various researchers are credited with further developing the division of labour theory. Subsequently, the theory of industrial placement evolved through numerous works. The Marxist school explained the "origin" of the territorial division of labour by regional differences in production conditions, such as the presence or absence of suitable soil and climatic conditions (for agriculture), natural resources (for extractive industries), labour skills of the population, and other factors [26].

In contemporary economic literature, the concept of division of labor is categorized based on specific characteristics: the segregation of different types of labor into distinct activities, the organization of labor to enhance productivity, the integration of specialization and exchange of activities; and the self-development of labour types and forms in line with evolving needs and society's material and technical capabilities [27].

The division of labour impacts the development of various groups within economic activity by including a specific state of productive forces, their specialisation, and territorial distribution. This creates the foundation for further growth, encompassing both qualitative and quantitative changes in population needs and the structure of its economically active segment. The effectiveness of production relations resulting from the division of labour is evident in establishing a competitive socio-economic environment, coordinating economic activities, and expanding and deepening economic ties [28].

Examining production within Kazakhstan's agricultural sector is vital due to the sector's substantial contribution to the national economy, encompassing food security and job creation. Concurrently, considering global challenges like climate change, population growth, and the necessity for sustainable resource use, studying the dynamics of agricultural production is essential to assess the current state and determine the sector's development paths. This is critical for formulating an effective long-term development strategy for the agricultural industry [29].

Analysis of agricultural production helps to determine the current state and trends in the sector's development, which is critical for planning the sector's long-term strategy.

The dynamics of gross agricultural output reflect the industry's efficiency and ability to adapt to changing conditions and its potential for growth and modernisation. Given agriculture's strategic importance for the economy of Kazakhstan and for ensuring food security, the relevance of analysing this industry's production indicators is undoubted.

Let us analyse the data presented in Table 1. Table 1 shows the dynamics of gross agricultural production in Kazakhstan from 2017 to 2023. Total output, which includes crop production, livestock production, and services, has changed significantly over the period.

In general, the total gross output of agriculture increased steadily from 2017 to its peak in 2022, from 4 070 916,8 million tenge to 8 407 512,1 million tenge, indicating the active development of the agricultural sector. However, in 2023, the volume decreased to 7 625 150,9 million tenge, which may be due to external economic factors, climatic conditions, or external challenges in the sector.

Crop production gross output showed stable growth until 2022, reaching a maximum of 5808 259,8 million tenge. However, a decline to 4 552 416,7 million tenge was recorded in 2023, which

may be due to slow weather conditions, depletion of land resources, or reduced investment in this sector.

Livestock products globally increased from 2017, from 1 810 914,1 million tenge to 3 116 973,5 million in 2021. In 2022, there was a decline to 2 545 267,4 million tenge, and in 2023, there was a partial recovery to 3 012 510,4 million tenge. This may be due to changes in production technologies or demand for livestock products.

For agricultural services, there are fluctuations in this category, but the general trend indicates growth. From 10 835,8 million tenge in 2017, services increased to 14 162,5 million tenge in 2022, before declining to 11 606,6 million tenge in 2023. This may be due to a reduction in investment or a change in the structure of additional agrarian services.

The agricultural sector of Kazakhstan provides sustainable development until 2022, but in 2023, there is a decline in all categories. Therefore, it is necessary to increase the sustainability of agriculture, recommend the introduction of modern technologies and improve state support.

Table 1-Gross output of agricultural products (services) (all categories of farms), mln. tenge

Years	Gross output of agricultural products (services)	including:		
		gross crop production	gross livestock production	agricultural services
2017	4 070 916,8	2 249 166,9	1 810 914,1	10 835,8
2018	4 474 088,1	2 411 486,7	2 050 455,8	12 145,6
2019	5 151 163,0	2 817 660,6	2 319 496,7	14 005,7
2020	6 334 668,8	3 687 310,3	2 637 460,7	9 897,9
2021	7 515 433,5	4 387 236,5	3 116 973,5	11 223,4
2022	8 407 512,1	5 808 259,8	2 545 267,4	14 162,5
2023	7 625 150,9	4 552 416,7	3 012 510,4	11 606,6
Note: compiled by the authors based on source [30]				

Analysing the gross harvest of major crops is directly pertinent to Kazakhstan's food security, as it highlights key aspects of the agricultural sector's production capacity and sustainability. Understanding these indicators helps evaluate the country's ability to independently supply the population with essential food and its potential for agricultural exports.

An accurate analysis of the yields of cereals, oilseeds, potatoes, vegetables, and melons can reveal how efficiently land and other resources are utilised and the impact of external factors, such as climate change and economic conditions, on the country's agro-industrial complex. This is crucial for developing strategies to enhance food independence and reduce vulnerability to global market fluctuations.

Therefore, considering the significance of this data for strategic planning, analysing gross crop yields is essential for assessing and enhancing food security in Kazakhstan. It enables the identification of trends, forecasting of future production levels, and formulation of appropriate policy measures to stabilise and improve the agricultural sector. This directly contributes to the national economy's sustainable development and ensures the population's food needs are met.

Table 2 shows the changes in gross harvest of leading crops in Kazakhstan from 2017 to 2023. The results show both positive phenomena and fluctuations due to various factors.

In 2017, the gross cereal harvest amounted to 20 585,1 thousand tons. The maximum indicator was reached in 2022 – 22 030,5 thousand tons. This growth can be attributed to the introduction of new varieties, increased yields, and favourable climatic conditions.

However, in 2023, volumes declined to 17 096,6 thousand tons, 22.4% below the 2022 level. This may result from unfavourable weather conditions, such as drought or reduced planted areas.

The gross harvest of oilseed crops loses with unstable dynamics. In 2017, it amounted to 2359,3 thousand tons, peaking in 2022 at 3,051,3 thousand tons (+29.4% compared to 2017).

In 2023, the harvest fell to 2 1838,8 thousand tons (-28.5% compared to 2022). This may be due to a change in agricultural producers' priorities or lower yields due to harsh climatic conditions.

Potato production is projected to grow steadily since 2017, reaching a maximum of 4,080,5 thousand tons in 2022.

In 2023, losses totalled 2 046,8 thousand tons (49.8% compared to 2022). This consequence may be caused by a decrease in sown areas, weather conditions, or producers' interest in this crop.

Vegetable production is growing steadily. In 2017, the gross harvest was 3 791,1 thousand tons, which increased to 4 792,6 thousand tons in 2022 (+26.4%).

In 2023, the volume decreased to 4 425,9 thousand tons (-7.6% compared to 2022). Nevertheless, the indicator remains above the 2017 level, indicating the continued development of vegetable production despite temporary fluctuations.

The gross harvest of melons increased from 2 094,0 thousand tons in 2017 to 2 806,7 thousand tons in 2023 (+34.1%).

The maximum was recorded in 2022 (2 560,3 thousand tons), and 2023 shows an increase over the same years. This may indicate a stable demand for products and the introduction of new technologies in the cultivation of melon crops.

In general, most crops, including cereals, oilseeds, potatoes, vegetables and melons, showed an increase in gross soil yield until 2022, indicating active agricultural sector development. Almost all crops show a decrease in volumes in 2023, which may be due to persistent weather conditions, economic factors or a change in the structure of sown areas. Sustainable agro-technologies and modernisation of agricultural production are needed to mitigate the risks associated with climate change. These significant crops require government support to restore and increase their yields.

Table 2-Gross harvest of principal crops, thousand tons

Years	Cereals (including rice) and legumes	Oilseeds	Potatoes	Open and closed-ground vegetables	Gourds Bahche crops
2017	20 585,1	2 359,3	3 551,1	3 791,1	2 094,0
2018	20 273,7	2 693,6	3 807,0	4 081,9	2 142,5
2019	17 428,6	2 583,7	3 912,1	4 355,2	2 382,1
2020	20 065,3	2 556,5	4 006,8	4 590,9	2 425,1
2021	16 375,9	2 430,1	4 031,6	4 768,5	2 778,6
2022	22 030,5	3 051,3	4 080,5	4 792,6	2 560,3
2023	17 096,6	2 183,8	2 046,8	4 425,9	2 806,7
Note: compiled by the authors based on source [31]					

Examining data on livestock product production is crucial for assessing the status and dynamics of the livestock sector in the context of food security in Kazakhstan. Production indicators for meat, milk, eggs, wool, and karakul are directly tied to providing the country's population with essential food resources, making this analysis particularly relevant.

The rise in meat and milk production signifies the agricultural sector's enhanced capacity to meet the population's demand for high-quality protein products. Similarly, the dynamics of egg production reflect the country's self-sufficiency in a critical and affordable protein source. While changes in wool and karakul production are not direct indicators of food security, they can reveal trends in the livestock sector's development and the agricultural industry's overall economic situation.

Considering these data helps identify potential risks and vulnerabilities in the livestock sector that may affect food security. For example, a decline in production in a category may indicate problems requiring immediate attention and agricultural policy adjustments.

Understanding the dynamics of livestock production becomes crucial for planning agricultural sector strategies in the face of global challenges like climate change, population growth, and the need for sustainable development. This understanding is vital for ensuring the stability and growth of food resources in Kazakhstan. Table 3 shows the production volumes of the main types of livestock products in Kazakhstan from 2017 to 2023. The analysis reveals both

positive changes and declines in several categories. Meat production increased from 1 017,6 thousand tons in 2017 to a peak in 2022 at 1240,6 thousand tons (+21.9%). In 2023, the volume decreased to 1120,0 thousand tons (-9.7% compared to 2022). This decrease can be attributed to lower livestock numbers, lower emissions on the external market or higher feed costs.

Milk production steadily increased from 2017 (5503,4 thousand tons) to a maximum in 2022 (6368,2 thousand tons). However, it sharply declined to 3472,9 thousand tons in 2023 (45.5% compared to 2022). This drop may be caused by unfavourable climatic conditions, fodder problems, reduction of milking stock, or lower productivity of dairy farms.

Egg production increased from 5103,0 million eggs in 2017 to 5591,4 million in 2018. Then, it declined to 4420,6 million pieces in 2023 (-20.9% from 2018). The decrease in production can be attributed to rising feed costs, falling temperatures, or bird diseases.

Wool production remained stable with small relative fluctuations, ranging from 39,0 kt in 2017 to 41,2 kt in 2021. Volume declined to 35,6 thousand tons in 2022 but partially recovered to 36,6 thousand tons in 2023. These changes may be due to a decrease in the number of sheep or a change in the number of points on the wool. Karakul production steadily declined from 8,1 kt in 2017 to 0,3 kt in 2023 (-96,3%). This indicates a sharp increase in the production of this product or significant difficulties in its production, such as a shortage of specialised animal breeds.

Most product categories show a steady energy growth until 2022, indicating the livestock sector's development. In 2023, all significant indicators (meat, milk, eggs) show a decline in production, especially noticeable in the milk category. This indicates problems within the sector, such as climatic or management problems.

Eliminating feed problems and improving availability will help stabilise milk and meat production. Introducing modern technologies in livestock production can also improve productivity and resilience to ongoing challenges.

Table 3-Production of selected livestock products

Years	Meat (in slaughter weight), thousand tons	Milk, thousand tons	Eggs, million pieces	Wool, thousand tons	Karakul, thousand pieces
2017	1 017,6	5 503,4	5 103,0	39,0	8,1
2018	1 059,4	5 686,2	5 591,4	39,2	3,0
2019	1 120,6	5 864,9	5 531,4	39,5	1,4
2020	1 168,6	6 051,4	5 065,8	40,2	1,3
2021	1 231,1	6 247,2	4 838,1	41,2	2,1
2022	1 240,6	6 368,2	5 052,2	35,6	0,4
2023	1 120,0	3 472,9	4 420,6	36,6	0,3
Note: compiled by the authors based on source [31]					

The overall analysis of the data shows that the livestock sector in Kazakhstan continues to develop, which has a positive impact on the country's food security, providing a steady increase in the production of essential food products. However, a significant decline in caracul production requires additional analysis to clarify the causes and identify the necessary corrective measures. In general, the growth in the production of meat, milk and eggs indicates the successful adaptation of the industry to market conditions and the population's needs.

However, it is essential to determine how imports complement or substitute domestic production to meet the population's needs for basic foodstuffs. Additionally, the impact of imports on the development of the domestic agricultural sector, including potential risks and opportunities for sustainable development, should be thoroughly assessed.

The impact of imports on food security in Kazakhstan is multifaceted and has both positive and negative aspects:

Positive aspects:

- Imports increase the range of food available to the population, improving nutrition and quality of life.
- Importing products can help stabilise domestic market prices, especially during crop failure or other domestic crises, reducing food insecurity risks.

- Imports of agricultural products and technology can facilitate the transfer of knowledge and expertise, improving domestic production in the long run.

Negative aspects:

- Heavy reliance on imports can make a country vulnerable to external shocks such as changes in world prices, political instability or trade restrictions.

- Imports, mainly if supported by low prices of foreign goods, can suppress the development of the domestic agricultural sector, reducing incentives for investment and innovation.

Dependence on imported food products also entails risks related to quality control and food safety, which may threaten public health.

Table 4- Imports of crop production goods, thousand tonnes

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Dried fruits, mixed nuts	63,1	54,6	34,4	28,1	67,9	69,0	96,1
Apples, pears and quince, fresh	145,5	121,0	164,9	122,3	122,7	114,6	132,5
Citrus fruits, fresh or dried	55,3	81,4	71,9	67,3	70,7	97,7	139,3
Onions, shallots, garlic	93,2	157,4	143,5	168,3	230,2	217,7	210,8
Sunflower seeds	9,4	28,1	98,8	91,3	52,2	228,7	259,8
Barley	8,2	47,0	38,6	67,5	95,1	164,7	486,1
Wheat and meslin	38,3	86,7	359,1	697,5	1 351,1	1 818,5	2 615,6
Note: compiled by the authors based on source [32]							

An analysis of table 4, showing imports of crop products in Kazakhstan, reveals the following trends and changes for the period from 2017 to 2023:

Dried fruits, mixed nuts: imports of these commodities increased by 152,3% from 63,1 thousand tonnes in 2017 to 96,1 thousand tonnes in 2023, indicating growing demand for dried fruits and nuts in Kazakhstan.

Apples, pears and quince, fresh: imports fell by 8,9% from 145,5 thousand tonnes in 2017 to 132,5 thousand tonnes in 2023, which may indicate fluctuations in consumption or increased domestic production of these fruits.

Citrus fruits, fresh or dried: a significant increase of 251,9% is noticeable, reflecting the increased demand for citrus fruits in Kazakhstan.

Onions, shallots, and garlic imports of these vegetables increased significantly by 226,1%, possibly due to increased consumption or insufficient domestic production.

Sunflower seeds experienced the highest growth of 2754,3%, from 9,4 thousand tonnes in 2017 to 259,8 thousand tonnes in 2023, highlighting a significant increase in demand for these seeds, possibly for use in food and oil production.

Barley and meslin wheat were up 5960,3% and 6824,3%, respectively, highlighting a dramatic increase in imports of these cereals. This may reflect insufficient domestic production to meet market demands or an increase in the use of these cereals for feed and processing.

The data show Kazakhstan's growing dependence on imports of key crop products, emphasising the importance of strengthening the domestic agricultural sector to ensure food security. The significant increase in imports of grains and oilseeds points to the need to invest in domestic agricultural production, increase crop yields and improve infrastructure for storage and processing to reduce external dependence and strengthen the country's food independence.

Table 5- Imports of livestock products, thousand tonnes

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Horses, mules and horses alive	2,3	0,8	0,6	2,9	2,1	3,2	2,9
Live cattle	2,6	7,5	19,5	8,5	8,0	4,8	6,4
Cattle meat, fresh or chilled	2,0	2,0	10,3	12,8	9,5	1,4	4,0
Cattle meat, frozen	14,1	13,1	16,1	12,3	10,0	5,2	7,3
Pork, fresh, chilled or frozen	2,4	2,0	1,7	4,5	6,6	7,8	6,7
Meat of horses (horse meat), donkeys, mules or horses, fresh, chilled or frozen	2,7	2,4	2,6	2,1	2,4	3,6	2,9
Fish, fresh or chilled, except fish fillets	0,6	0,5	0,9	0,9	1,7	2,6	1,9
Frozen fish	30,0	30,3	32,6	33,5	35,0	36,8	43,5
Crustaceans, in or without shell, live, fresh, chilled, frozen, dried, salted or in brine	0,8	0,6	0,8	0,9	1,7	1,6	1,9
Bird eggs, in shell, fresh, tinned or boiled	3,3	3,9	8,7	11,9	17,2	14,6	19,5
Intestines, bladders and stomachs of animals	0,5	0,7	0,6	0,5	0,7	0,7	1,3
Note: compiled by the authors based on source [32]							

An analysis of Table 5 showing imports of livestock products in Kazakhstan shows the following trends for the period from 2017 to 2023.

Live horses, mules and horses imports of these animals increased by 123,2%, which may indicate the growing demand for working and sport animals in the country.

Live cattle a significant increase of 244,6 per cent is noticeable, reflecting possibly increased consumption of meat and dairy products, as well as the need for genetic improvement of the domestic cattle population. Cattle meat (fresh/chilled and frozen) there was a 200,4 per cent increase in imports of fresh and chilled meat, while imports of frozen meat increased by only 52,0 per cent. This may indicate consumers' preference for fresh products and the growth of the consumer market. Imports of pork increased by 281,5 per cent, indicating an expansion of the pork market in Kazakhstan. Imports and significant growth in imports of fresh and chilled fish and frozen fish by 304,3 per cent and 145,1 per cent, respectively, reflecting the diversity of food preferences and the need for seafood. The 244,3% and 598,0% increase in imports of crustaceans and bird eggs, respectively, emphasises the increased demand for these foodstuffs.

Animal intestines, bladders, and stomachs: The 233,1 per cent increase in imports may reflect the processing industry's needs.

Imports of livestock products in Kazakhstan have increased significantly in most categories, reflecting the population's growing needs and possible shortcomings in domestic production. Growing imports may indicate the need to diversify food products and improve nutritional quality, but it also emphasises the need to develop the domestic agricultural sector to reduce dependence on imports and strengthen the country's food security.

Table 6- SWOT analysis of the current state of food security in Kazakhstan

Strengths	Weaknesses
Kazakhstan has a tremendous agro-climatic diversity that allows for the growing of a wide range of crops and the development of livestock breeding. The growth in the gross harvest of cereals, meat, milk and other products testifies to the country's potential to increase food production. Gradual improvement of agricultural infrastructure, including storage and processing, increases efficiency and reduces product losses.	The high share of food and agricultural imports, especially in high value-added sectors. Problems with soil depletion, overuse of water resources and land erosion may hinder further agricultural development. Insufficient adoption of modern technologies in the agricultural sector reduces productivity and resilience to climate change.
Opportunities	Threats

Opportunities to increase agricultural exports through improved quality and increased production. Attracting investments in agro-technology and digitalisation of agriculture to increase yields and production efficiency. Create agro-industrial clusters to integrate production, processing, and marketing.	Climate change could lead to worsening conditions for agriculture, lower crop yields and increased risk of natural disasters. Global economic instability can negatively affect food prices and the availability of imported inputs. Domestic and international political risks may affect the stability and security of the agricultural sector.
Note: compiled by the authors	

A SWOT analysis helps identify the key directions for developing and enhancing food security in Kazakhstan. Implementing strategies to address weaknesses and mitigate threats while leveraging existing strengths and opportunities can foster further sustainable development of the agricultural sector and enhance the country's food independence.

Recommendations may include the following:

Adapting agricultural practices, including the use of drought-resistant varieties and the development of land reclamation systems, is necessary to minimise the negative effects of climate change.

- The development of a comprehensive program provides for developing the agricultural sector to increase productivity and reduce dependence on external factors.

- Increased access to the international market also contributes to increasing the export capacity of domestic agricultural products, maintaining economic stability and preserving the country's image as a reliable exporter.

- Stimulating internal and external investment flow into the agro-industrial complex will help accelerate technological renewal and modernisation of production.

- Attracting investments for modernisation of the agro-industrial complex,

Increasing domestic and foreign investment in the agrarian sector is key to ensuring its growth.

- Strengthening the domestic market by supporting local producers and creating favourable conditions for developing small and medium-sized agrarian enterprises.

Thus, an integrated approach encompassing technological development, environmental sustainability, economic stability and social well-being will strengthen Kazakhstan's food security.

Providing the country's population with high-quality and safe food products in amounts sufficient to meet the physiological norms of consumption and demographic growth is a component of economic security as a whole and should be based on the concept of self-sufficiency in basic food types. To a large extent, self-sufficiency manifests not only in the location of individual industries but also in the production specialization of regions, the combination of industries in them, and inter-district and intra-district economic relations.

The spatial development of agriculture is largely determined by the country's macroeconomic situation, and any change in its administrative-territorial division will directly or indirectly affect the industry's state. For some regions, it may turn out to be a driver of agricultural development, and for others, on the contrary, a significant break.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Ахметов В. Этнопродукция и перспективы ее производства в сельских районах республики Башкортостан. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2020. - № 12. - С. 34-37.

2 Zhussupova A.K, & Utibayeva G.B, & Zhunusova R.M., & Akhmetova D.T., (2021) Study of agricultural production and the volume of its financing. Herald of Science of S Seifullin Kazakh agro technical University. P.194-201.

3 Malyarenko O.I., Kushebina G.M. Sustainable development of the agro-industrial complex of Kazakhstan as the basis of the country's food security // АБУ. - 2022. - №1 (216).

4 Жилина И.Ю. Влияние изменения климата на глобальную продовольственную безопасность. Экономические и социальные проблемы России, 1 (53), - 2023, P. 166-189..

- 5 Cui, Yunqi & Fu, Ni. (2022). Kazakhstan's Agricultural Economy after the Accession to WTO: Economic Transformation and Realistic Dilemma. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*. 1.
- 6 Kolomyts Oksana & Ivanova Inna & Velinov Eng. Emil. (2021). Functional and Spatial Development of Agricultural Subregional Localities.
- 7 Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. N. Y.: In The Utilitarians.
- 8 Impact of climate change on agriculture production and its sustainable solutions. *Environmental Sustainability*, June 2019, 2(2), 2. Available at: — URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42398-019-00078-w> (accessed: 01.02.2024)
- 9 Ahmad Jameel & Russell Stuart. (2024). Food Security in Central Asia: Policy Initiatives and Sustainable Development Goals. Available at: — URL: <https://www.researchgate.net/publication/38226494> (accessed: 25.06.2024)
- 10 Bobrovska Olena & Durman Mykola & Kravchenko Tetyana & Nekriach Anastasiia & Diegtiar Oleg. (2021). Management decisions to support and maintain the socio-economic development of the territories. *Studies of Applied Economics*. 39.
- 11 Суринов А.Е., Луппов А.Б. Влияние региональных различий стоимости жизни на национальные оценки неравенства по доходам. *Экономика региона*. - 2021. - Т. 17, Выпуск № 3. С. 814-827.
- 12 Egamberdiev Bekhzod. (2023). Social capital effects on resilience to food insecurity: Evidence from Kyrgyzstan. *Journal of International Development*. 36. Available at: — URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jid.3826> (accessed: 25.08.2024) [in English]
- 13 Галиев Р.Р., Аренс Х.Д. Детерминанты продовольственного самообеспечения России и доступность продуктов питания // *Проблемы прогнозирования*. - 2021. - № 3(186).- С. 41-53.
- 14 Owino V. and Kumwenda Megan E, Tome Daniel. The impact of climate change on food systems, diet quality, nutrition, and health outcomes: A narrative review., *Frontiers in Climate*}, VOLUME 4, 2022
- 15 Sycheva Irina & Poltarykhin Andrey & Dymchenko Olga & Kurikov Vladimir & Solopova Natalia & Nepshekueva Tamara & Karpova Galina. (2022). The impact of human capital on the provision of agricultural products in the context of import substitution. *Nexo Revista Científica*. 35. P.356-366.
- 16 Алтухов А.И., Семенова Е.И. Проблемы пространственного развития территорий страны с низкой плотностью населения требуют приоритетного решения // *Экономика сельского хозяйства России*. - 2021. - № 4. - С. 9-15.
- 17 Nianko Viktoriia & Purtov Vladimir & Sergey Yekimov & Lopatynskiy Yurii & Nemtsova A. (2021). The problem of state support and increasing the investment attractiveness of agriculture. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. 839.
- 18 Alekseeva N & Tarasova O & Sokolov V & Mironova Z. (2022). State agrarian policy and the efficiency of its implementation at the regional level. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. 949.
- 19 Migunovand Rishat & Syutkina Anastasia. (2024). Classical and neoclassical economic theory: Fundamentals of regulation for the agricultural sector. *BIO Web of Conferences*. 82.
- 20 Губанова Е. В., Токмурзин Т. М., Банников С. А. Пространственное размещение сельского хозяйства: факторы, подходы исследований, эффективность // *Вестник НГИЭИ*. - 2023. - №4. - 143 с.
- 21 Nosov V & Zhichkin K & Zhichkina L & Novoselova S & Fomenko N & Bespamjatnova L. (2020). Subsidizing agricultural production of the region to achieve food security. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. 548.
- 22 Berdimurodov Usmon & Berdimuratov Parakhat & Farmonov Erkin & Khakimov Bakhodir & Razikov, Nuriddin. (2023). Formation and prospects of employment of labor resources in agriculture. *E3S Web of Conferences*. 365.
- 23 Xie Qiong & Hanafiah Mohd Hizam. (2023). Systematic Literature Review: the Sustainable Development of Small and Medium-Sized Enterprises Under the Trend of Globalization. *International Journal of Professional Business Review*. 8. Available at: — URL: <https://www.researchgate.net/publication/371796129> (accessed: 25.08.2024).
- 24 Baer-Nawrocka Agnieszka & Sadowski Arkadiusz. (2019). Food security and food self-sufficiency around the world: A typology of countries. *PLOS ONE*. 14. e0213448.
- 25 Wang Yazhu & Duan Xuejun & Wang Lei. (2023). Evolution of rural multifunction and its natural and socioeconomic factors in coastal China. *Journal of Geographical Sciences*. 9. P. 1791-1814.
- 26 Zelepugin Anatoly D., Belousov Andrey V. SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF THE RATIONAL USE OF NATURAL RESOURCES // *Economic Consultant*. 2021. №3 (35).
- 27 Zakharchenko Oleg & Aliksieichuk Olena & Kliuchnyk Alena & Ширяева Наталия & Kudlai Irina. (2020). State support of agricultural producers as a factor in increasing the competitiveness of the agricultural sector. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2020.8.1(47). P. 687-704.
- 28 Grebenkin Igor. (2020). Trends in Industrial Specialization and Development Dynamics in the Russian Regions. *Economy of Region*. 16. P. 69-83.
- 29 Норузи Н. (2021). Зеленая экономика: необходимое решение, которое необходимо принять. *Универсальный журнал финансов и экономики*, 1 (1), С.3–12.
- 30 Статистика сельского, лесного, охотничьего и рыбного хозяйства. Динамические ряды 1990-2022 гг. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stat.gov.kz> (дата обращения 01.02.2024)

31 Экспорт и импорт товаров продукции растениеводства. Динамические ряды 2017-2022 гг. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stat.gov.kz> (дата обращения 01.02.2024)

32 Экспорт и импорт товаров продукции животноводства. Динамические ряды 2017-2022 гг. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stat.gov.kz> (дата обращения 01.02.2024)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ: АҒЫМДАҒЫ ЖАҒДАЙДЫ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫН ТАЛДАУ

Андатпа

Мақалада астық, ет және сүт өндірісінің көлемін, сондай-ақ өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдерінің импортының көлемін талдай отырып, аграрлық сектордың ағымдағы жай-күйін қарастырады. Мақала авторлары технологиялық және экономикалық қиындықтардан туындайтын мәселелерге және ауа-райына тәуелділікке де назар аударады. Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайын талдау, дамуға кедергі келтіретін проблемаларды анықтау және стратегиялық жоспарлау қажеттілігін ұсыну. Осы аспектілерді қарастыру азық-түлік қауіпсіздігін жақсарту жолындағы қазіргі кедергілерді түсінуге көмектеседі және авторлар оларды жеңу жолдарын ұсынады. Сондай-ақ мақала 2017 жылдан 2023 жылға дейінгі кезеңдегі өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы салаларында және ауыл шаруашылығы қызметтерінің көлемінің тұрақты өсуіне тоқтала отырып, ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының динамикасына шолу жасайды. Дәнді дақылдар, ет, сүт және басқа да өнімдер өндірісінің едәуір ұлғаюы аграрлық қызметтің кеңеюі мен қарқындылығын көрсетеді, бұл жаңа технологияларды енгізу және өңдеу әдістерін жақсарту арқылы ғана болуы мүмкін.

SWOT талдауы арқылы мақалада елдің азық-түлік қауіпсіздігінің күшті және әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен қауіптері анықталған. Күшті жақтары арасында агроклиматтық әртүрлілік және өндірістік қуаттылықтың өсуі байқалады, ал негізгі әлсіздіктер импортқа жоғары тәуелділік және технологиялық дамудың жеткіліксіздігі болып табылады. Талдау агротехнологияға экспорт пен инвестицияны ұлғайту мүмкіндіктерін көрсетеді және климаттың өзгеруі мен экономикалық тұрақсыздыққа байланысты қауіптерді де көрсетеді.

Мақалада ауыл шаруашылығы секторының тұрақты дамуын қамтамасыз ету және Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін нығайту үшін аграрлық саясаттағы стратегиялық жоспарлау мен инновациялардың қажеттілігі туралы қорытынды жасалған. Бұл тәсіл импортқа тәуелділікті азайтуға, сыртқы күйзелістерге төзімділікті арттыруға және ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді дамуына ықпал етуге мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, ауыл шаруашылығы, нарықтар, аграрлық саясат, технология, жоспарлау, аумақ

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ И СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Статья рассматривает текущее состояние аграрного сектора, в ней анализируются объемы производства зерновых, мяса и молока, а также объемы импорта продукции растениеводства и животноводства. Авторы статьи обращают внимание на сложности, возникающие из-за технологических и экономических вызовов, и зависимость от погодных условий. Рассмотрение этих аспектов помогает понять текущие препятствия на пути к повышению продовольственной безопасности и предлагает пути их преодоления. Цель статьи: проанализировать состояние продовольственной безопасности Казахстана, выявить проблемы, сдерживающие развитие и предложение необходимости стратегического планирования. В статье подробно анализируется динамика валового выпуска продукции сельского хозяйства с 2017 по 2023 год, обращается внимание на устойчивый рост в растениеводстве, животноводстве и предоставлении сельскохозяйственных услуг. Показано, что значительное увеличение производства зерновых, мяса, молока и другой продукции свидетельствует о расширении и интенсификации аграрной деятельности, вероятно, благодаря внедрению новых технологий и улучшению методов обработки.

Через SWOT-анализ в статье выявляются сильные и слабые стороны, возможности и угрозы для продовольственной безопасности страны. Среди сильных сторон отмечаются агроклиматическое разнообразие и рост производственных мощностей, тогда как основными слабостями являются высокая зависимость от импорта и недостаточное технологическое развитие. Анализ подчеркивает возможности для увеличения экспорта и инвестиций в агротехнологии и указывает на угрозы, связанные с климатическими изменениями и экономической нестабильностью.

В статье делается вывод о необходимости стратегического планирования и инноваций в аграрной политике для обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного сектора и укрепления продовольственной безопасности Казахстана. Такой подход позволит снизить зависимость от импорта, повысить устойчивость к внешним шокам и способствовать долгосрочному развитию национальной экономики.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, сельское хозяйство, рынки, аграрная политика, технологии, планирование, территория.

REFERENCES

- 1 Ahmetov V. Etnoprodukciya i perspektivy ee proizvodstva v selskih rajonah respubliki Bashkortostan. [Ethnoproducts and prospects for their production in rural areas of the Republic of Bashkortostan]. Ekonomika selskohozyajstvennyh i pererabatyvayushih predpriyatij. 2020. № 12. P. 34-37. [in Russian].
- 2 Zhussupova A.K, & Utibayeva G.B, & Zhunusova R.M., & Akhmetova D.T., (2021) Study of agricultural production and the volume of its financing. Herald of science of S Seifullin Kazakh agro technical university. P.194-201. [in English]
- 3 Malyarenko O.I., Kushebina G.M. Sustainable development of the agro-industrial complex of Kazakhstan as the basis of the country's food security. ABV. 2022. №1 (216). [in English]
- 4 Zhilina I.Yu. Vliyanie izmeneniya klimata na globalnyuyu prodovolstvennyuyu bezopasnost. [The Impact of Climate Change on Global Food Security]. Ekonomicheskie i socialnye problemy Rossii, no. 1 (53), 2023, P. 166-189. [in Russian]
- 5 Cui Yunqi & Fu, Ni. (2022). Kazakhstan's Agricultural Economy after the Accession to WTO: Economic Transformation and Realistic Dilemma. Journal of Education, Humanities and Social Sciences. 1. P.273-284. [in English]
- 6 Kolomyts Oksana & Ivanova Inna & Velinov Eng. Emil. (2021). Functional and Spatial Development of Agricultural Subregional Localities. [in English]
- 7 Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. N. Y.: In The Utilitarians. [in English].
- 8 Arora Naveen. (2019). Impact of climate change on agriculture production and its sustainable solutions. Environmental Sustainability, June 2019, 2(2), 2. Available at: — URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42398-019-00078-w> [in English]. (accessed: 01.02.2024)
- 9 Ahmad Jameel & Russell Stuart. (2024). Food Security in Central Asia: Policy Initiatives and Sustainable Development Goals. Available at: — URL: https://www.researchgate.net/publication/382264941_Food_Security_in_Central_Asia_Policy_Initiatives_and_Sustainable_Development_Goals [in English]. (accessed: 25.06.2024)
- 10 Bobrovska Olena & Durman Mykola & Kravchenko Tetyana & Nekriach Anastasiia & Diegtiar Oleg. (2021). Management decisions to support and maintain the socio-economic development of the territories. Studies of Applied Economics. 39. [in English]
- 11 Surinov A.E., Luppov A.B. Vliyanie regionalnyh razlichij stoimosti zhizni na nacionalnye ocenki neravenstva po dohodam. [The Impact of Regional Cost of Living Differences on National Estimates of Income Inequality]. Ekonomika regiona. 2021. T. 17, vyp. 3. P. 814-827 [in Russian]
- 12 Egamberdiev Bekhzod. (2023). Social capital effects on resilience to food insecurity: Evidence from Kyrgyzstan. Journal of International Development. 36. Available at: — URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jid.3826> [in English]. (accessed: 25.08.2024)
- 13 Galiev R.R., Arens H.D. Determinanty prodovolstvennogo samoobespecheniya Rossii i dostupnost produktov pitaniya. [Determinants of food self-sufficiency in Russia and availability of food products]. Problemy prognozirovaniya. 2021. № 3(186). P. 41-53. [in Russian]
- 14 Owino V., Kumwenda Megan E, Tome Daniel. The impact of climate change on food systems, diet quality, nutrition, and health outcomes: A narrative review. Frontiers in Climate, VOLUME 4, 2022. [in English]
- 15 Sycheva Irina & Poltarykhin Andrey & Dymchenko Olga & Kurikov Vladimir & Solopova Natalia & Nepshekueva Tamara & Karpova Galina. (2022). The impact of human capital on the provision of agricultural products in the context of import substitution. Nexo Revista Científica. 35. P.356-366. [in English]
- 16 Altuhov A.I., Semenova E.I. Problemy prostranstvennogo razvitiya territorij strany s nizkoj plotnostyu naseleniya trebuyut prioritetnogo resheniya // Ekonomika selskogo hozyajstva Rossii. 2021. № 4. P.9-15. [in English]
- 17 Nianko Viktoriia & Purtov Vladimir & Sergey Yekimov & Lopatynskiy Yurii & Nemtsova A. (2021). The problem of state support and increasing the investment attractiveness of agriculture. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 839. [in English]
- 18 Alekseeva N & Tarasova O & Sokolov V & Mironova Z. (2022). State agrarian policy and the efficiency of its implementation at the regional level. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 949. 012076. [in English].
- 19 Migunovand Rishat & Syutkina Anastasia. (2024). Classical and neoclassical economic theory: Fundamentals of regulation for the agricultural sector. BIO Web of Conferences. 82. [in English].
- 20 Gubanova E. V., Tokmurzin T. M., Bannikov S. A. Prostranstvennoe razmeshenie selskogo hozyajstva: faktory, podhody issledovaniy, effektivnost [Spatial distribution of agriculture: factors, research approaches, efficiency]. Vestnik NGIEI. 2023. №4. 143 p. [in Russian].
- 21 Nosov V & Zhichkin K & Zhichkina L & Novoselova S & Fomenko N & Bespamjatnova L. (2020). Subsidizing agricultural production of the region to achieve food security. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 548. [in English].

- 22 Berdimurodov Usmon & Berdimuratov Parakhat & Farmonov Erkin & Khakimov Bakhodir & Razikov Nuriddin. (2023). Formation and prospects of employment of labor resources in agriculture. E3S Web of Conferences. 365. [in English]
- 23 Xie Qiong & Hanafiah Mohd Hizam. (2023). Systematic Literature Review: the Sustainable Development of Small and Medium-Sized Enterprises Under the Trend of Globalization. International Journal of Professional Business Review. 8. Available at: — URL: https://www.researchgate.net/publication/371796129_Systematic [in English]. (accessed: 25.08.2024)
- 24 Baer-Nawrocka Agnieszka & Sadowski Arkadiusz. (2019). Food security and food self-sufficiency around the world: A typology of countries. PLOS ONE. 14. [in English].
- 25 Wang Yazhu & Duan Xuejun & Wang Lei. (2023). Evolution of rural multifunction and its natural and socioeconomic factors in coastal China. Journal of Geographical Sciences. 9. 1791-1814. [in English].
- 26 Zelepugin Anatoly D., Belousov Andrey V. SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF THE RATIONAL USE OF NATURAL RESOURCES // Economic Consultant. 2021. №3 (35). [in English].
- 27 Zakharchenko Oleg & Aliksieichuk Olena & Kliuchnyk Alena & Ширяева Наталья & Kudlai Irina. (2020). State support of agricultural producers as a factor in increasing the competitiveness of the agricultural sector. Entrepreneurship and Sustainability Issues. 2020.8.1(47). P. 687-704. [in English].
- 28 Grebenkin Igor. (2020). Trends in Industrial Specialization and Development Dynamics in the Russian Regions. Economy of Region. 16. P. 69-83. [in English].
- 29 Noruzi N. (2021). Zelenaya ekonomika: neobhodimoe reshenie, kotoroe neobhodimo prinyat. [Green Economy: A Necessary Decision That Must Be Made]. Universalnyi zhurnal finansov i ekonomiki, 1 (1), P.3–12. [in Russian]
- 30 Statistika sel'skogo, lesnogo, okhotnich'ego i rybnogo khozyaistva. Dinamicheskie ryady 1990-2022 [Statistics of agriculture, forestry, hunting and fishing. Time series 1990-2022]. Available at: — URL: <http://www.stat.gov.kz> [in Russian]. (accessed: 01.02.2024)
- 31 Eksport i import tovarov produktsii rastenievodstva. Dinamicheskie ryady 2017-2022 gg. [Exports and imports of crop production commodities. Time series 2017-2022]. Available at: — URL: <http://www.stat.gov.kz> [in Russian]. (accessed: 01.02.2024)
- 32 Eksport i import tovarov produktsii zhivotnovodstva Dinamicheskie ryady 2017-2022 gg. [Exports and imports of livestock products]. Available at: — URL: <http://www.stat.gov.kz> [in Russian]. (accessed: 01.02.2024)

Information about authors:

Aigul Kazambayeva - **corresponding author**, candidate of economic sciences, Associate Professor, Head of the Center for Technological Development, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_km@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Saltanat Esengalieva – PhD, Candidate of Economic Sciences (Russian Federation), West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6476-0282>

Sholpan Salimbayeva – Master of Economics, Deputy Head of the Department. West Kazakhstan University of Engineering and Technology, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: sh.salimbaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6327-3469>

Gulnara Akhonova – Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan M.Utemisov

E-mail: ahonova1971@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7376-3467>

Информация об авторах:

Айгуль Казамбаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент, Руководитель Центра технологического развития, Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aigul_km@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Салтанат Есенгалиева – PhD, кандидат экономических наук (РФ), Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: salta_em@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6476-0282>

Шолпан Салимбаева – Магистр экономических наук, Заместитель заведующей кафедры. Западно-Казахстанский инженерно-технологический университет, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: sh.salimbaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6327-3469>

Гульнара Ахонова – кандидат экономических наук, и. о. доцента Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: ahonova1971@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7376-3467>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Казамбаева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің Технологиялық даму орталығының басшысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_km@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-4227>

Салтанат Есенғалиева – PhD, экономика ғылымдарының кандидаты, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің Технологиялық даму орталығының басшысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: salta_em@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6476-0282>

Шолпан Салимбаева - экономика ғылымдарының магистрі, кафедра меңгерушісінің орынбасары. Батыс Қазақстан инженерлік-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sh.salimbaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6327-3469>

Гульнара Ахонова - экономика ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті доценті м.а., Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ahonova1971@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7376-3467>

Ж. Д. Дәулетханова^{1*}, Л.Х.Хуаныш², А.А.Ерниязова³, Г.Ж. Есенова⁴¹«Тұран – Астана» университеті, Аккредиттеудің Тәуелсіз Қазақстандық Орталығы»
коммерциялық емес мекемесі

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²«Esil University» мекемесі

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

³М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы

⁴«Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының Педагогикалық шеберлік орталығы

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zhanar021@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАНК СЕКТОРЫНДА ЖӘНЕ ЕАЭО ЕЛДЕРІ АРАСЫНДА ЦИФРЛЫҚ ҚАРЖЫ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ҚОЛЖЕТІМДІЛІК ДЕҢГЕЙІН ТАЛДАУ

Андатпа

Қаржы секторын цифрлық трансформациялау үдерісі аясында ЕАЭО елдері арасында Қазақстанның банктік секторындағы цифрлық қаржылық қызметтердің қолжетімділік деңгейін талдау осы саладағы ағымдағы жағдайды және даму перспективаларын түсінудің маңызды аспектісі болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстанның банк секторы үшін қаржылық технологиялардың маңыздылығы артып келеді. Қазақстандық банктердің көпшілігі қазірдің өзінде клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсарту және бизнес-процестерін оңтайландыру үшін мобильді қосымшалар, онлайн төлемдер, блокчейн және басқа да инновациялар сияқты жаңа технологияларды белсенді түрде енгізуде.

Мақаланың мақсаты – ЕАЭО елдері арасында Қазақстанның банк секторындағы қаржылық технологияларды дамытудың ағымдағы тенденциялары мен перспективаларын зерттеу. Зерттеу әдістері: талдау және синтез, статистикалық, кестелік, графикалық бейнелеу. Зерттеу пәні ЕАЭО елдеріндегі заманауи қаржылық технологиялардың әсері болып табылады. Зерттеу нәтижелері: ЕАЭО елдерінде, атап айтқанда Қазақстан Республикасында цифрлық қаржылық қызметтердің қолжетімділік деңгейі талданды; Қазақстан Республикасының банк секторында финтех қызметтерін дамытудың оңтайлы бағыттары жөнінде тиісті шаралар бойынша ұсыныстар берілді. Жалпы, қазіргі заманғы қаржылық технологиялар Қазақстанда және басқа ЕАЭО елдерінде банк секторын дамытуда барған сайын маңызды рөл атқаруда. Олар банктердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, клиенттерге қызмет көрсетуді жақсартуға және бизнес-процестерін оңтайландыруға көмектеседі. Болашақта ЕАЭО елдерінің банк секторындағы технологиялар мен жаңа инновациялардың бұдан да жылдам дамуын күтуге болады.

Негізгі сөздер: банк секторы, қаржылық технологиялар, цифрлық трансформация, цифрлық қызметтер, экожүйе.

Кіріспе

Соңғы 10 жылда банк индустриясында цифрлық қаржылық технологияларды кеңінен қолдану арта түсуде. Қазіргі уақытта қаржы секторы, соның ішінде банктік қызмет цифрлық трансформациядан өтуде, оның аясында екі негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге болады: қаржылық қызметтер нарығына технологиялық компаниялардың (көбінесе стартаптардың) шығуы және жаңа заманауи қаржылық технологиялар (fintech) белсенді түрде дәстүрлі қаржы институттарын цифрландыруда.

COVID-19 пандемиясының салдары қаржы саласының цифрлық трансформациясының драйверін дамытты: қашықтан банктік қызметтерді пайдаланушылардың үлесі 2016-2019 жылдары 3,3%-ды құрады, ал 2020 жылы 8-10%-ға қарқынды арта бастады. 2021-2024 жылдары финтех индустриясы Азия мен Еуропа елдерінде жедел дамып келеді.

2023 жылы финтех нарығына шолу көрсеткендей, баламалы несиелеу бағыты, соның ішінде P2P несиелеудің танымалдылығының артуы, ең үлкені үлесі Азияда (94%), ал цифрлық инвестиция және необанкинг бағыттары әлі де сәйкесінше Америка (69%) және Еуропалық (50%) елдерінде жетекші орындарға ие болуда.

2022 және 2023 жылдары цифрлық трансформацияға мүмкіндік беретін цифрлық технологиялар мен қызметтерге жұмсалатын шығындар бүкіл әлемде жылдам өседі (тиісінше 1,97 трлн және 2,3 трлн долларға дейін). Әлемдік қаржы секторының барлық қатысушылары нарықта өз орнын сақтап қалғысы келсе, цифрлық трансформацияның маңыздылығы арта түсуде. Сондықтан цифрлық қаржылық технологияларды енгізу банк индустриясы мен цифрлық ортаны біріктіретін ортақ кеңістікті қалыптастыру мәселесін өзекті етеді.

Қаржылық технологиялардың банк секторына әсері, сондай-ақ банктік бизнес үлгілерін түрлендіру тетіктері шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған С.Матта, Н.М.Бокена, Т.Хесс, Дж.М.Гонсалес-Парамо, С.Берман, К.Лок, Д.Макмиллан, Т.Филиппон, Г.Г.Головенчик, Е.П.Ермакова, В.А.Масленникова, О.С.Рудакова, сондай-ақ қазақстандық авторлары Л.М.Сембиева, Д.Б.Кулумбетова, Н.Х. Маулина, А.Б.Асанова, Ғ.Е.Керімбек.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бүгінгі күні әдебиетте негізінен дәстүрлі қаржы институттары жайлы көбірек мәліметтер бар. Бұл зерттеулер негізінен келесі көрсеткіштерді талдауды қамтиды: жан басына шаққандағы банк шоттарының саны, шоттарды талдау және смартфон арқылы қаржылық операциялар. Дегенмен, бұл шаралар цифрлық қаржылық қызметтерге қол жеткізудің бір ғана аспектісін көрсетеді және бірнеше элементтердің интеграциясының толық бейнесін бермейді.

Зерттеушілердің пікірінше, цифрлық банктің қазіргі таңда ең танымал бизнес үлгісі үлкен көлемдегі деректерді бір уақытта өңдеуге және көпшілікке тиісті өнімдерді ұсынуға мүмкіндік беретін заманауи цифрлық технологияларға бағытталған. Цифрлық банк – бұл виртуалды кеңістікте мобильді құрылғыдан немесе дербес компьютерден онлайн-банкингтің кешенді қызметтерін ұсынады. «Сандық банк» және «необанк» терминдері синоним емес. Цифрлық банктер жиі онлайн қол болып табылады банк секторындағы үлкен ойыншы, ал необанктер дәстүрлі банктерден тәуелсіз өмір сүреді. Сондықтан олардың қызмет ету үлгілерін зерттеу қажет етеді (кесте 1).

Кесте 1 - Цифрлық банк пен необанктің жұмыс істеу үлгілері

Түр	Сипаттама	Мысалдар
«А үлгісі» Цифрлық банк бренді	орнатылған сандық жүйелер мен процестердің үлкен саны бар классикалық банктер, банктік инфрақұрылымды пайдалануға негізделген мыңжылдықтарға арналған жаңа бірегей өнімдері бар	FRANKBANK (Сингапур), Ikxa de CaixaBank (Испания)
«В үлгісі» сандық арналары бар банк	Цифрлық банктер классикалық банктердің бэк-офисі мен банктік лицензиясын пайдаланады және өз өнімдерін Интернет арқылы қайта сатады/ұсынады.	Moven (США), Kaspi bank (Қазақстан) KRocketbank (Россия)
«С үлгісі» Необанк	бұл дәстүрлі банктердің қызметтерін онлайн режимінде ұсынады, цифрлық банктік платформа. Необанк клиенттерге қаржылық қызметтерді ыңғайлы, жылдам және тиімді түрде ұсынуға бағытталған.	Fidor (Германия), CloudPayments, Freedom Pay, ProcessingKZ төлем ұйымдары (Қазақстан), Tinkoff (Россия), Starling bank (Англия)
Ескерту: авторлармен [1] әдебиет негізінде құрастырылған		

Банк нарығы бір орында тұрмайды, тиімді пайыздық мөлшерлемелер мен және жақсартылған қызмет көрсетуді қамтамасыз ету отырып, ірі халықаралық ойыншылардың көмегімен жаңа өнімдер мен қаржылық технологияларды өзінің бизнес-процестеріне белсенді түрде енгізуде.

Red_mad_robot central Asia зерттеуіне сәйкес, Қазақстан тұрғындарының 86%-ы мобильді банктердің белсенді пайдаланушылары болып табылады және олар өз кезегінде

күн сайын 19 мыңнан астам жаңа цифрлық клиентті тартады. Ел банктері экожүйеге біріктірілген қызметтерді (соның ішінде банктік емес) құруда бір-бірімен бәсекелеседі [2].

Қазіргі таңда тек қана онлайн кеңістікте жұмыс істейтін банктер барған сайын танымал бола бастады. Батыста бұл, мысалы, Revolut және Robinhood, ТМД елдерінде - Tinkoff Bank, Module Bank, Tochka Bank және т.б. Необанктер басқа қаржылық үлгі бойынша дамып келеді: олар кәдімгі банктерді толықтыратын «финтех қабықтары». Необанктердің физикалық филиалдары жоқ, олар клиенттермен оңай әрі жылдам байланысады және филиалдарға байланбағандықтан тезірек өзгере алады. Қазақстандағы мұндай бірінші жоба, Simply neobank, Beeline 2021 жылдың маусымында іске қосылды, OGO Finance Kcell. Онда мобильді әмиян және елдегі бірінші мобильді цифрлық төлем картасы Visa Platinum бар. Необанк ұғымы әсіресе Қазақстан географиясы үшін өзекті: халықтың 41%-ы жақын маңдағы банк бөлімшелерінен шалғай аймақтарда тұрады.

Осыған байланысты деректер негізінде дәстүрлі институттар мен финтех компаниялары арқылы қаржылық қызметтердің қолжетімділігі мен пайдалану көрсеткіштерін қамтитын кешенді индикатор – цифрлық қаржылық қызметтердің қолжетімділік индексі (бұдан әрі – ЦҚҚКИ) әзірлеу қажеттілігі туындады. Дүниежүзілік банк пен Халықаралық валюта қорынан (ХВҚ): Global Findex дерекқоры [3], ХВҚ-ның Дүниежүзілік экономикалық болжамы [4], ХВҚ-ның қаржылық қолжетімділік шолуы [5].

Қазақстанның банк секторында және ЕАЭО елдері арасында цифрлық қаржы қызметтерінің қолжетімділігі соңғы жылдары айтарлықтай артты. Цифрлық даму мен инновациялар, әсіресе, пандемия кезеңінде қаржы қызметтерінің цифрландыруына ықпал етті.

1. Цифрлық банкинг: Қазақстанда және ЕАЭО елдерінде цифрлық банкинг қызметтері, мобильді қосымшалар мен интернет-банкинг арқылы клиенттерге қолжетімділікті арттырды. Бұл клиенттерге қаржылық операцияларды жылдам әрі ыңғайлы орындауға мүмкіндік береді.

2. Финтех стартаптары: Қазақстанда финтех стартаптарының саны артып, олар дәстүрлі банктермен бәсекелесуге мүмкіндік берді. Бұл стартаптар жаңа технологияларды пайдалана отырып, қаржы қызметтерін ұсынуда инновациялық шешімдер енгізуде.

3. Блокчейн және криптовалюталар: Блокчейн технологиясы мен криптовалюталардың танымалдылығы да артып келеді. Қазақстанда криптовалюта биржалары мен блокчейн жобаларының дамуы, сондай-ақ, ЕАЭО елдерінде де осы бағытта жұмыстар жүргізілуде.

4. Электрондық төлем жүйелері: Қазақстанда және ЕАЭО елдерінде электрондық төлем жүйелері, мысалы, QR-кодтар мен мобильді төлемдер, қаржы қызметтерінің қолжетімділігін арттыруда. Бұл жүйелер клиенттерге жылдам және қауіпсіз төлем жасауға мүмкіндік береді.

5. Реттеу және заңнамалық база: Цифрлық қаржы қызметтерін дамыту үшін мемлекет тарапынан қолдау көрсетілуде. Қазақстанда және ЕАЭО елдерінде цифрлық қаржыны реттеу бойынша заңнамалық өзгерістер енгізілуде, бұл нарықтың дамуына оң әсер етеді.

6. Халықаралық ынтымақтастық: ЕАЭО елдері арасында цифрлық қаржы қызметтерін дамыту үшін ынтымақтастықты арттыру, ортақ стандарттар мен ережелерді енгізу маңызды. Бұл қаржы қызметтерінің шекарааралық қолжетімділігін жеңілдетеді.

Осы факторлардың барлығы Қазақстанның банк секторында және ЕАЭО елдері арасында цифрлық қаржы қызметтерінің қолжетімділігін арттыруға және цифрлық дамуды жеделдетуге ықпал етуде.

ЕАЭО елдеріндегі цифрлық қаржылық қызметтердің қолжетімділік деңгейін бағалауға кіріспес бұрын, Қазақстан, Ресей, Беларусь, Армения және Қырғызстан экономикаларының цифрлық трансформациясының жағдайын зерттеп қарастырайық.

ЕАЭО елдердің экономикасын жақсарту жолындағы негізгі драйверлер цифрлық бастамаларды жүзеге асыру үшін қолайлы орта құруды қажет етеді, яғни бірлескен цифрлық инфрақұрылымды қалыптастыру және көптеген экономика секторларының цифрлық трансформациясы болып табылады.

ЕАЭО өз алдына мынадай міндеттер қояды:

1) ЕАЭО цифрлық экономикасының жалпы ішкі өнімнің жыл сайынғы өсуіне қосатын үлесін кеңейту. Мысалы, цифрлық күн тәртібіне сәйкес кең жолақты интернетке қолжетімділіктің таралуы жалпы ішкі өнімнің өсу қарқынына 1,7%-ға, халықаралық өткізу қабілеттілігінің 0,66%-ға өсуіне, ал электронды коммерцияның таралуы жалпы ЖІӨ-нің 0,88%-ға өсуіне әсер етеді.

2) Цифрлық экономикадағы жұмыс орындарының санын көбейту. Сарапшылардың болжауынша, 2025 жылдың аяғына қарай кең жолақты 30% ену 3-4 миллионға жуық жаңа жұмыс орнын ашады деген болжам бар, бұл ретте еңбек өнімділігін 1,73 пайызға дейін артады.

3) Экономиканы цифрландырудың басым бағыттары өндіріс өнімділігін арттыруға бағытталады. Бұлттық шешімдер, машиналық оқыту және деректерді талдау сияқты цифрлық қаржылық қызметтер салалық процестердің тиімділігін арттыру арқылы 2030 жылға қарай ЕАЭО-ға мүше елдердің жалпы ішкі өніміне 200 миллиард еуро болады деп болжам жасалуда.

Осылайша, бұлттық шешімдерді енгізу цифрлық трансформация процесін айтарлықтай жылдамдатады, болашақта «деректер экономикасының» белсенді өсуі күтілуде, соның арқасында елдердің ЖІӨ 2030 жылға қарай 5-103% қарқынды өсуді көрсете алады деп болжанады.

Нәтижелер және оларды талқылау

ЕАЭО елдері үшін цифрлық қаржылық қызметтердің қолжетімділігінің даму дәрежесін анықтау үшін біз дербес әзірленген әдістемені пайдалана отырып, ЦҚҚҚИ есептейміз.

ЦҚҚҚИ финтех компаниялары мен дәстүрлі банктер ұсынатын қызметтерді қамтиды және 2022 және 2023 жылдардағы деректер арқылы есептелетін болады. Көрсеткіштер екі қосалқы индекске (дәстүрлі және дәстүрлі емес) және негізгі құрамдас талдау (РСА) көмегімен тағайындалған салмақтарға негізделген қорытынды ЦҚҚҚИ біріктірілген. Айнымалы мәндер қаржылық қосудың екі түрлі аспектісін көрсету үшін таңдалады – қол жеткізу және пайдалану. 2-ші кестеде негізгі көрсеткіштерге және олардың салмақтарына шолу берілген.

Кесте 2 – ЦҚҚҚИ есептеуге енгізілген көрсеткіштер

Атауы	Дереккөздің	белгіленуі	Салмағы, %
«Access» субиндексі (дәстүрлі)			0,25
1. 100 мың адамға шаққандағы банкоматтардың саны	IMF	ATM	0,125
2. 100 мың адамға шаққандағы банк бөлімшелерінің (филиалдарының) саны	FAS	BRN	0,125
«Access» субиндексі (дәстүрлі емес)			0,375
3. Интернетке қол жетімді адамдардың үлесі (%)	ITU	Internet	0,062
4. Қолжетімді және смартфонды пайдаланатын адамдардың үлесі: 5G байланысы (%)		5G	0,063
100 мың адамға шаққанда тіркелген «мобильді ақша агенттерінің» саны*	GSMA	MobAgents	0,25
«Usage» субиндексі (дәстүрлі)			0,250
6. Қаржы институтында шоты бар тұлғалардың үлесі (%)	World Bank	ACC	0,050
7. Қаржы ұйымындағы салымдары бар тұлғалардың үлесі (%)		DEP	0,050
8. Дебеттік картасы бар адамдардың үлесі (%)		Debit card	0,050

9. Қаржы институтындағы шот арқылы жалақы алатын тұлғалардың үлесі (%)		Salary	0,050
10. Қаржылық қызметтерді пайдаланатын адамдардың үлесі төлем операцияларын жүргізетін мекемелер (%)		Pays	0,050
«Usage» субиндексі (дәстүрлі емес)			0,125
11. Мобильді аккаунты бар адамдардың үлесі (%)	World Bank	Mob ACC	0,031
12. Төлем жасау үшін Интернетті пайдаланатын адамдардың үлесі (%)		Internet to pay	0,032
13. Жалақы алу үшін смартфон пайдаланатын адамдардың үлесі (%)		Mob for Salary	0,031
14. Төлем жасау үшін смартфонды пайдаланатын адамдардың үлесі (%)		Mob for Pays	0,031
Ескерту: авторлармен [6] әдебиет негізінде құрастырылған			

Әрбір көрсеткіштің салмағын анықтау үшін үш сатылы талдау қолданылады.

Бірінші кезеңде біз таңдалған айнымалылар негізінде қаржылық қызметтерге дәстүрлі және дәстүрлі емес қолжетімділік үшін екі қосалқы индексті – қолжетімділік пен пайдалануды бөлек бағалаймыз. Қаржылық қызметтерге дәстүрлі қолжетімділіктің Access көрсеткіші (FI_t^a) айнымалылармен анықталады (формула 1): 100 мың адамға шаққандағы банкоматтар саны. (X_1) және 100 мыңға шаққандағы банк филиалдарының (филиалдарының) саны. адамдар (X_2), ал Пайдалану индикаторы (FI_t^u) келесідей анықталады:

- қаржы ұйымында шоты бар тұлғалардың үлесі (Y_1);
- қаржы ұйымында салымдары бар тұлғалардың үлесі (Y_2);
- дебеттік картасы бар адамдардың үлесі (Y_3);
- қаржы институтындағы шот арқылы жалақы алатын тұлғалардың үлесі (Y_4);
- төлем операцияларын жасау үшін қаржы институтының қызметтерін пайдаланатын тұлғалардың үлесі (Y_5).

$$(FI_t^a)_{it} = \sigma_1(X_1)_{it} + \sigma_2(X_2)_{it} + d_{it} \quad (1)$$

мұндағы, i – іріктеме (мемлекет) болып табылады;

t – жылдар (2021, 2024);

σ – тұрақты 1;

X – тұрақты 2;

d – кездейсоқ қате.

Дәл осылай қаржылық қызметтерге дәстүрлі емес қолжетімділіктің (FI_t^a) Access индикаторын (кесте 1) есептейміз: Интернетке қолжетімділігі бар адамдардың үлесі (K_2); 100 мың адамға шаққанда тіркелген «мобильді ақша агенттерінің» саны. (K_1); сондай-ақ пайдалану индикаторы (FI_t^u):

- мобильді аккаунты бар адамдардың үлесі (P_1);
- төлем жасау үшін интернетті пайдаланатын адамдардың үлесі (P_2);
- жалақы алу үшін смартфон пайдаланатын адамдардың үлесі (P_3);
- төлем жасау үшін смартфонды пайдаланатын адамдардың үлесі (P_4).

ЦҚКҚИ есептеуіне енгізілген көрсеткіштердің әртүрлі өлшем бірліктері бар екенін ескере отырып, нормалау әдісі барлық елдер үшін және әр санаттағы екі жыл үшін 0 (ең төмен) және 1 (ең жоғары) арасында ең жиі қолданылатын әдіс «min-max». Осы әдісті қолданатын критерийлердің мәндері келесідей есептеледі (формула 2):

$$R_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (2)$$

мұндағы R_{ij} – j критерийінің x_{ij} нормаланған мәні;

- x_{ij} – i еліндегі j критерийінің мәні;
 $x_{i\min}$ – j критерийінің минималды мәні;
 $x_{i\max}$ – j критерийінің максималды мәні.

Индексті есептеуге енгізілген көрсеткіштер арасындағы жұптық корреляциялық коэффициенттерді есептеу нәтижелері 3-ші кестеде көрсетілген [7],[8]. Барлық корреляциялық коэффициенттердің мәндері үш көрсеткішті қоспағанда, 0,89-дан аспайды: «дебеттік картадағы тұлғалардың үлесі» (жұптық корреляция коэффициенті 0,891), «жалақы алу үшін смартфонды пайдаланатын адамдардың үлесі» (0,858) және «төлемдерді жүзеге асыру үшін смартфонды пайдаланатын адамдардың үлесі» (0,826), олар үшін жоғары корреляция кездейсоқ болады, олар келесі көрсеткіштер арасындағы байланысты сипаттамайды:

– банктік төлем картасының болуы интернет желісіне қолжетімділіктің болуына тікелей байланысты емес;

– интернетте төлем транзакцияларын жасау әрқашан мобильді есептік жазбаға онлайн кіруге байланысты емес.

Екінші кезеңде бірінші кезеңнің (формула 3) есептеулерін пайдалана отырып, ЦҚҚКИ бағалаймыз.

$$(FI_T^a)_{it} = \beta_1 (FI_T^a)_{it} + \beta_2 (FI_T^u)_{it} \sigma_2(X_2)_{it} + e_{it} \quad (3)$$

мұндағы, i – іріктеме (мемлекет) болып табылады;

t жылдар (2020, 2023);

α – әрбір ішкі компонентке тағайындалған салмақтар;

e – кездейсоқ қате.

«100 мың адамға шаққандағы мобильді ақша агенттерінің саны» ауыспалы екенін ескерген жөн, ол екінші кезеңге қосылады. Бұл индикатор Интернетке қол жетімділікті және 4G/5G байланысы бар смартфондарға қол жетімділікпен теріс байланысты, бұл олардың цифрлық инфрақұрылымға қол жеткізе алмайтындар үшін цифрлық төлем қызметтеріне қол жеткізуді жеңілдетудегі алып келеді (кесте 3). Нәтижесінде, мобильді ақша агенттерінің жоғары қолжетімділігі цифрлық қаржылық қызметтерге қолжетімділіктің төмендеуіне әкеледі, бұл кері әсер етеді.

Кесте 3 - ЕАЭО елдерінің корреляциялық матрицасының негізгі көрсеткіштері

	AT M	BR N	AC C	DE P	Pay s	Salar y	Debi t card	5G	Interne t	Mob AC C	Interne t to pay	Mob for Salar y	Mo b for Pay s
ATM	1,0												
BRN	0,53	1,0											
ACC	0,70	0,54	1,0										
DEP	0,43	0,23	0,79	1,0									
Pays	0,58	0,51	0,69	0,41	1,0								
Salary	0,71	0,49	0,79	0,52	0,72	1,0							
Debit card	0,79	0,51	0,89	0,67	0,70	0,88	1,0						
5G	0,56	0,32	0,41	0,30	0,28	0,39	0,45	1,0					
Interne t	0,64	0,27	0,53	0,26	0,41	0,64	0,61	- 0,1 2	1,0				
Mob ACC	-0,15	- 0,19	0,12	0,24	0,21	0,12	0,11	0,6 2	-0,12	1,0			
Interne t to pay	0,53	0,18	0,59	0,43	0,69	0,75	0,71	0,0 5	0,62	0,34	1,0		

Mob for Salary	0,02	- 0,04	0,27	0,30	0,38	0,30	0,29	- 0,01	0,05	0,86	0,55	1,0	
Mob for Pays	-0,37	0,06	0,32	0,32	0,49	0,36	0,34	- 0,30	-0,01	0,79	0,49	0,83	1,0
Mob agents		- 0,21	- 0,11	- 0,03	- 0,10	-0,21	-0,26		-0,30	0,55	-0,10	0,37	0,37
Ескерту: авторлармен зерттеу негізінде құрастырылған													

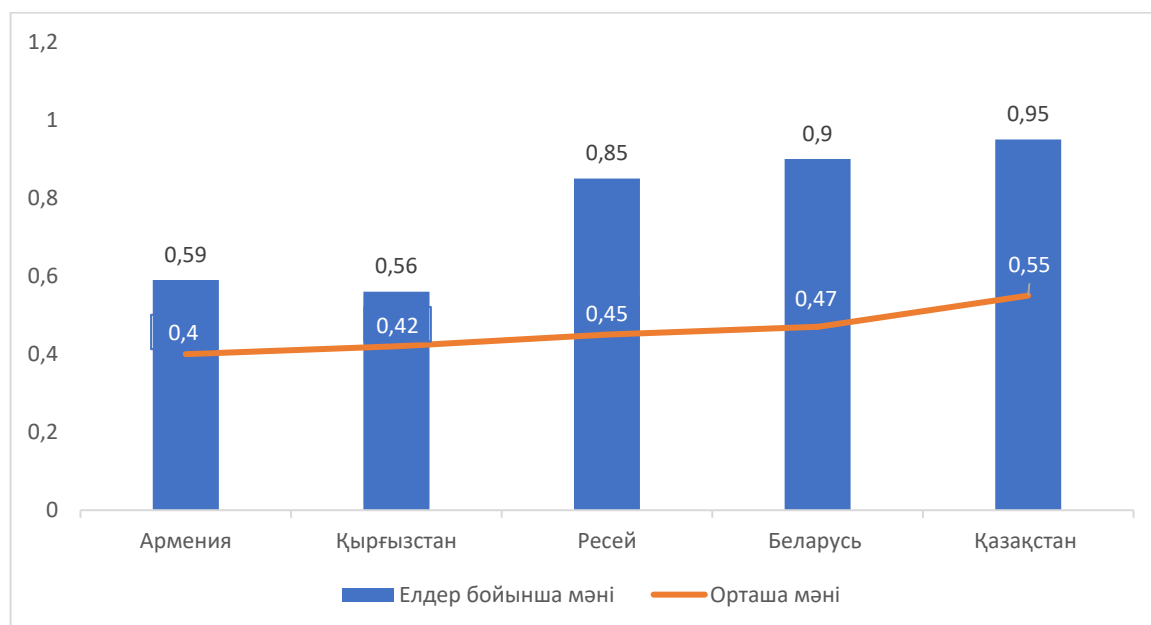
Соңында, үшінші кезеңде біз соңғы кезеңде (формула 4) дәстүрлі және цифрлық қаржылық қосу индекстеріне (FI) қолдану арқылы кешенді көрсеткішті негізгі компонент әдісін есептейміз [7]:

$$(FI_T^a)it = \omega_1(FI_T^a)it + \omega_2(FI_T^u)it\sigma_2(X_2)it + \omega_{it} \quad (4)$$

мұндағы, i – іріктеме (мемлекет) болып табылады;

t жылдар (2021, 2024);

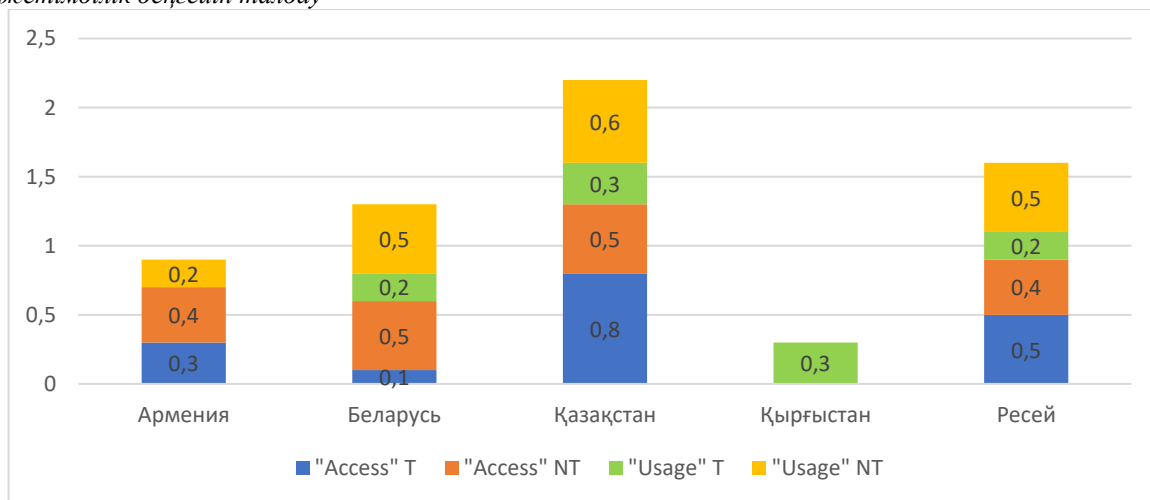
ω - әрбір компонентке тағайындалған салмақ.

Сурет 1 – Іріктемеге енгізілген елдер үшін ЦҚҚҚИ индекс коэффициенттері

Ескерту: авторлармен [7] әдебиеттер негізінде құрастырылған

Осыған байланысты ЕАЭО елдері арасында қаржылық қызметтердің цифрлық қолжетімділігінің жалпы көрсеткішіне субиндекстердің үлесін қарастырған жөн. Есептеу нәтижелері өсудің негізгі триггерлері цифрлық қаржылық тарту (Access NT субиндексі) және АКТ даму деңгейі (Usage NT субиндексі) екенін көрсетеді. Атап айтқанда, Қазақстанда (ЦҚҚҚИ = 0,95), Қырғызстанда - (ЦҚҚҚИ = 0,56), Ресейде - (ЦҚҚҚИ = 0,88) бұл фактор дәстүрлі оффлайн банкинг пен қолжетімділік банктік инфрақұрылымының даму деңгейінен айырмашылығы біршама азырақ екенін байқайдық.

Сурет 2 - ЕАЭО-ның елдерінің ЦҚҚҚИ коэффициенттер декомпозициясы

Ескерту: авторлармен [7] әдебиеттер негізінде құрастырылған

Осыған байланысты субиндекстердің ЕАЭО елдері арасында қаржылық қызметтердің цифрлық қолжетімділігінің жалпы көрсеткішіне қосқан үлесін қарастырған жөн. Есептеу нәтижелері өсудің негізгі триггерлері цифрлық қаржылық қатысу (access NT субиндексі) және АКТ даму деңгейі екенін көрсетеді (usage NT субиндексі). Атап айтқанда, Қазақстанда (IDFCU = 0,98) мобильді банкингтің дамуы айтарлықтай маңызды, ал Ресейде (IDFCU = 0,85) бұл фактор даму деңгейінен айырмашылығы аз дәстүрлі офлайн банкинг және банк инфрақұрылымының қолжетімділігін көрсетеді. Армения мен Қырғызстандағы банк саласының цифрлық дамуының кедергілері қаржылық операцияларды жүзеге асыру үшін интернетті пайдаланатын халықтың төмен деңгейі болып табылатынын атап өткен жөн.

ЕАЭО елдерінің банктік қызметтерінің онлайн көрсету деңгейін қарастырсақ, мұндағы рейтингті екі халықаралық индексті пайдалана отырып есептейміз:

- GCI-2020 (Global Connectivity Index), цифрлық даму саласындағы елдерді бағалау үшін цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі, интернеттегі еркіндік индекстерін пайдаланамыз;
- INSEAD бизнес мектебі мен Корнелли университетінің (АҚШ) әзірлеген GII-2020 (Жаһандық инновациялар индексі).

ЕАЭО елдерінің цифрлық бәсекеге қабілеттілігін DESI әр түрлі индикаторлардың қосатын композиттік индекс жиынтығы бойынша есептейміз. DESI индексінің мәліметтер базасы <https://statbase.ru/countries/> негізінде есептелінді. DESI субиндексі орташа арифметикалық мәні бойынша есептеледі. Индекс елдердің ақпараттық-коммуникациялық технологиялар инфрақұрылымын дамытуға байланысты инновациялық табыстарының негізгі көрсеткіші болып табылады (кесте 4).

Кесте 4 – ЕАЭО елдерінің қарастырылған көрсеткіштерін талдау

Индекс атаулары	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл	2024 жыл	DESI индексі
Қазақстан						
Жаһандық инновация индексі	28,6	28,6	24,7	26,7	25,7	26,86
Цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі	64,66	66,57	64,19	66,11	66,03	65,51
Интернеттегі еркіндік индексі	32	33	32	34	34	33
Ресей						
Жаһандық инновация индексі	35,6	36,6	34,3	33,3	33,9	33,9

Цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі	60,27	59,95			24,04	24,04
Интернеттегі еркіндік индексі	30	30	23	21	20,8	24,96
Армения						
Жаһандық инновация индексі	75	71	74	72	74	73,2
Цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі	75	71	74	72	74	73,2
Интернеттегі еркіндік индексі	32,6	31,4	26,6	28	29	29,52
Қырғызстан						
Жаһандық инновация индексі	56	53	53	52	48	52,4
Интернеттегі еркіндік индексі	24,5	24,5	21,1	20,2	20,4	22,14
Беларусь						
Жаһандық инновация индексі	31,3	32,6	27,5	26,8	24,2	28,48
Интернеттегі еркіндік индексі	38	31	28	25	22	28,8
Ескерту: авторлармен [9] әдебиет негізінде құрастырылған						

Жоғарыда келтірілген талдау негізінде ЕАЭО елдерінің ақпараттық-коммуникациялық технологиялар инфрақұрылымын дамытудағы жаһандық инновация индексінің көрсеткіштері елдердің инновациялық дамуын, экономикалық өсуді және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған саясаттарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. ЕАЭО елдерінің инновациялық даму қабілеттері бойынша Қазақстан (1- орын), Беларусь (2-орын) пен Ресей (3- орын) елдерінде қарқынды дамуда. Қырғызстан (4- орын) мен Арменияның (5- орын) банк саласының цифрлық дамуының кедергілері қаржылық операцияларды жүзеге асыру үшін интернетті пайдаланатын халықтың төмен деңгейі болып табылатынын атап өткен жөн.

Цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі ЕАЭО елдерінің цифрлық экономикадағы бәсекеге қабілеттілігін бағалайтын көрсеткіш. Аталмыш индекс бірнеше факторларға негізделеді, олар елдің цифрлық даму деңгейін, инфрақұрылымын, білім беру жүйесін, инновациялық әлеуетін және басқа да аспектілерді қамтиды. Цифрлық бәсекеге қабілеттілік индексі Арменияда, Қазақстан елдері қарқынды дамып отыр, елдің экономикалық өсіміне, инновациялық әлеуетіне және халықаралық аренадағы бәсекеге қабілеттілігіне оң әсер етеді. Ресейде баяу қарқында, ал Беларусь пен Қырғызстан елдерінде аталмыш индекстің деңгейі мүлдем де байқалмады. Бұл елдердің экономикалық дамуында, халықаралық бәсекелестікте және азаматтардың өмір сүру сапасында теріс әсер етуі мүмкін, сондықтан, цифрлық бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін кешенді шаралар қабылдау қажет.

Интернеттегі еркіндік индексі нәтижелері елдер арасындағы интернет еркіндігі деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді және азаматтық қоғам, үкіметтер мен халықаралық ұйымдар үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады. Интернеттегі еркіндік индексінің қарқынды деңгейі Қазақстан, Армения мен Беларусь елдерінде байқалады, ал Қырғызстанда баяу дамуда, себебі елдегі интернетті пайдалану, ақпаратқа қол жеткізу және онлайн-еркіндіктердің шектелуін білдіреді.

Тұрақты даму саласындағы жаһандық бастаманың цифрлық қолжетімділік индексіне (digital Access Index) сәйкес 157 ел арасында жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға қолжетімділік деңгейі келесідей болды: Қазақстан қаржылық қолжетімділік бойынша 10-шы орынды (Affordability DAI) және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға қолжетімділік деңгейі бойынша тұтастай алғанда 62-ші орынды иеленді. Грузия — 54-ші орында, Армения — ҚР-дан тыс жерде, 63 — ші орында, Әзірбайжан-87-ші, Өзбекстан-100-ші орында. Бұл ретте цифрлық индустрияның қаржылық қолжетімділігі бойынша өңірдің бірде-бір елі

Қазақстанға іліккен жоқ. Мәселен, Өзбекстан 29-орында, Грузия — 54-орында, Әзірбайжан — 64-орында, Армения — 85-орында [10].

Еуразиялық экономикалық одақ елдерінде, Ресейден басқа, цифрлық қаржы қызметтерінің дамуы геосаяси жағдайларға байланысты айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Аталмыш өзгерістер бірнеше аспектілерде көрініс табады, олар:

1. Цифрлық валюталар: ЕАЭО елдері, әсіресе Ресей, Беларусь және Қазақстан, цифрлық валюталарды енгізу және дамыту бойынша зерттеулер жүргізуде. Ресейдің Орталық банкі цифрлық рубльді, ал Қазақстан Ұлттық банкі цифрлық теңгені енгізу бойынша жұмыстар атқаруда.

2. Финтех стартаптары: ЕАЭО елдерінде финтех стартаптарының саны артып келеді. Олар дәстүрлі банкінг қызметтерін цифрландыру, мобильді төлемдер, онлайн кредиттеу және инвестициялық платформаларды ұсыну арқылы қаржы секторын жаңартуда.

3. Блокчейн технологиясы: Блокчейн технологиясы қаржы қызметтерін қауіпсіз әрі тиімді ету үшін қолданылады. ЕАЭО елдерінде блокчейн негізіндегі жобалар, мысалы, смарт-келісімшектер мен децентрализованная қаржы (DeFi) платформалары, белсенді түрде дамуда.

4. Реттеу және заңнамалық база: Цифрлық қаржы қызметтерін дамыту үшін заңнамалық база қалыптасуда. ЕАЭО елдері цифрлық қаржы құралдарын реттеу бойынша бірлескен бастамалар мен стандарттарды енгізу үшін жұмыс істеп жатыр.

5. Киберқауіпсіздік: Цифрлық қаржы қызметтерінің дамуы киберқауіпсіздік мәселелерін де көтереді. ЕАЭО елдері киберқауіпсіздік шараларын күшейту және қаржы жүйелерін қорғау үшін бірлескен жұмыстар жүргізуде.

6. Халықаралық ынтымақтастық: ЕАЭО елдері цифрлық қаржы қызметтерін дамытуда халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға көңіл бөлуде. Бұл, әсіресе, цифрлық валюталар мен финтех саласындағы тәжірибе алмасу үшін маңызды.

Цифрлық қаржы қызметтерінің дамуы ЕАЭО елдерінің экономикалық өсіміне, қаржы жүйесінің тиімділігіне және халықтың қаржылық инклюзиясына оң әсерін тигізеді. Дегенмен, цифрлық қаржы қызметтерінің дамуы бірқатар қиындықтарға да тап болады. Олардың ішінде киберқауіпсіздік, деректерді қорғау, және қаржылық сауаттылық мәселелері бар.

ЕАЭО елдеріндегі цифрлық қаржы қызметтерінің дамуы оң бағытта жүріп жатыр, бірақ бұл салада тұрақты даму үшін реттеу, қауіпсіздік және білім беру мәселелеріне назар аудару қажет.

Қорытынды

Қазақстанның цифрлық қаржылық қызмет нарығы банк секторының трансформациясы тек технологиялық ауысу ғана емес, сонымен қатар икемді, ыңғайлы және инновациялық қаржылық ортаға ұмтылысты көрсететін қызметтерді көрсету тәсілін өзгерту болып табылады. Банк секторын цифрландыру кезінде пайда болатын жүйелер, платформалар мен технологиялар банктердің өздері үшін де, олардың клиенттері үшін де әртүрлі банктік операцияларды жүзеге асыру процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Банктердің осы өзгерістерге бейімделу қабілеті олардың өзгермелі цифрлық экожүйеде табысқа жетуінде шешуші рөл атқарады.

Осыған байланысты, ЕАЭО-ның, негізінен Қазақстан Республикасының қазіргі цифрлық дамуын бағалай отырып, біз елдің цифрлық қаржылық қамтудың жоғары қарқынымен және банктік инфрақұрылымның қолжетімділігімен сипатталатынын анықтадық; Қазақстандағы қаржылық сауаттылықтың айтарлықтай жоғары деңгейі қаржылық қызметтердің қолжетімділік деңгейіне, тиісінше, банк секторының цифрлық трансформациясын арттыруға, сондай-ақ АКТ желілеріне қолжетімділікті кеңейтуге оң әсер етеді. Соңғы жылдары елде және соған байланысты қызметтер банктердің цифрлық трансформациясының әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік береді.

Дегенмен, Қазақстанның банк секторындағы цифрлық технологиялардың келесі перспективалық бағыттарын анықтауға болады:

1. Сыртқы АРІ бағдарламалық жасақтама делдалдары бар қызметпен кеңейту. Ашық АРІ интерфейстері блокчейн мен сыртқы әлем арасындағы өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін арнаға айналады, бұл қызметтерді үшінші тарап серіктестеріне тікелей немесе жанама сату арқылы банк қызметтерін монетизациялайды.

2. Мобильді банкингті дамыту. Тұтынушылар мобильді банкингті дәстүрлі банкингтен гөрі көбірек таңдайды, өйткені олардың цифрлық, пайдаланушы және тұтынушы тәжірибесі жетілдірілді.

3. Жасанды интеллект енгізу. Жасанды интеллект процестерді автоматтандыруға және тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсартуға көмектеседі.

4. Биометриялық жүйелерді қолдану. Банктер өз қызметтеріне қауіпсіздіктің жаңа әдістерін үнемі іздейді және енгізеді. Биометриялық аутентификация жүйесі – осындай қауіпсіздік жүйесінің бірі ғана.

5. Банк тәжірибесіне заттар интернетін енгізу. Бұл Интернет арқылы немесе сымсыз технологияларды қолдану арқылы желіге қосылуға болатын құрылғылардың дамуының келесі деңгейі [5].

Қорытындылай келе, қоғам дамуының қазіргі кезеңінде цифрлық технологиялардың маңызы зор деп айтуға болады. Олар әркімнің әдеттегі өмірі мен қызметін, оның ішінде қаржы секторындағы банк жүйесін түбегейлі өзгертіп, оның дамуын мүлде жаңа деңгейге шығарады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Аношко А.Р. Digital banking: the state and ways of development // Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов. Выпуск 24. Минск, - 2020 – С. 41- 46.
- 2 Необанкинг и цифровые карты: как развивается FinTech в Казахстане. [Электронный ресурс] — URL: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/640ed0e89a79477c2e6071ef?from=copy> (дата обращения 16.09.2023)
- 3 International Monetary Fund. Available at: — URL: <https://data.imf.org/?sk=388dfa60-1d26-4ade-b505-a05a558d9a42> (accessed: 03.05.2022).
- 4 The World Bank. Available at: — URL: <https://data.worldbank.org> (accessed: 29.01.2022).
- 5 World Digital Competitiveness Ranking 2021 Available at: — URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness/> (accessed: 29.02.2022).
- 6 Financial access survey 2024 Highlights: Marking 15 Years of Supporting Financial Inclusion URL: https://www.smefinanceforum.org.2024_FAS_Highlights.pdf (accessed: 24.10.2024).
- 7 Republic of Kazakhstan: Financial Sector Assessment Program-Technical Note on Astana International Financial Center and the Kazakhstan Financial System URL: <https://www.imf.org/en/Countries/KAZ> (accessed: 31.10.2024).
- 8 Global Financial Stability Report URL: <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2024/10/22/global-financial-stability-report-october-2024>. (accessed: 22.10.2024).
- 9 Статистика и наборы данных. Индексы и рейтинги. [Электронный ресурс] — URL: <https://statbase.ru/datasets/> (дата обращения 31.12.2024).
- 10 Қазақстан цифрлық сервистердің қаржылық қолжетімділігі бойынша топ-10 елдің қатарына енеді. азақстанда қаржы технологияларын алға жылжытып келе жатқан кім? URL: <https://ranking.kz/kz/sholu/banking-and-finance-kz/kazakhstan-tsifrlyk-servisterdin-karzhylyk-kolzhetimdiligi-boyynsha-top-10-eldin-kataryna-enedi-kazakstanda-karzhy-tehnologiyalaryn-alga-zhylzhytyp-kele-zhatkan-kim>. (қаралу уақыты: 13.11.2024).

АНАЛИЗ УРОВНЯ ДОСТУПНОСТИ ЦИФРОВЫХ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ КАЗАХСТАНА И СРЕДИ СТРАН ЕАЭС

Аннотация

Анализ уровня доступности цифровых финансовых услуг в банковском секторе Казахстана среди стран ЕАЭС на фоне процесса цифровой трансформации финансового сектора является важным аспектом для понимания текущей ситуации и перспектив развития в этой области. Сегодня финансовые технологии становятся все более важными для банковской сферы Казахстана. Большинство казахстанских банков уже активно внедряют новые технологии, такие как мобильные приложения, онлайн-платежи, блокчейн и другие инновации, чтобы улучшить качество обслуживания клиентов и оптимизировать свои бизнес-процессы.

Цель статьи заключается в изучении современных тенденций и перспектив развития финансовых технологий в банковской сфере Казахстана среди стран ЕАЭС. Методы исследования: анализ и синтез, статистический, табличный, графического отображения. Предметом исследования выступает влияние

современных финансовых технологий в странах ЕАЭС. Полученные результаты исследования: проанализирован уровень доступности цифровых финансовых услуг в странах ЕАЭС, в частности, в Республике Казахстан; сформированы оптимальные направления развития финтех-услуг в банковском секторе Республики Казахстан. В целом современные финансовые технологии играют все большую роль в развитии банковской сферы Казахстана и других стран ЕАЭС. Они помогают банкам стать более конкурентоспособными, улучшить обслуживание клиентов и оптимизировать свои бизнес-процессы. В будущем можно ожидать еще более быстрого развития технологий и новых инноваций в банковской сфере стран ЕАЭС.

Ключевые слова: банковский сектор, финансовые технологии, цифровая трансформация, цифровые услуги, экосистема

ANALYSING THE LEVEL OF ACCESSIBILITY OF DIGITAL FINANCIAL SERVICES IN THE BANKING SECTOR OF KAZAKHSTAN AND AMONG EAEU COUNTRIES

Abstract

Analysing the level of accessibility of digital financial services in the banking sector of Kazakhstan among the EAEU countries against the background of the process of digital transformation of the financial sector is an important aspect for understanding the current situation and development prospects in this area. Today, financial technologies are becoming more and more important for the banking sector of Kazakhstan. Most Kazakhstani banks are already actively implementing new technologies such as mobile applications, online payments, blockchain and other innovations to improve the quality of customer service and optimise their business processes.

The purpose of the article is to study the current trends and prospects for the development of financial technologies in the banking sector of Kazakhstan among the EAEU countries. Research methods: analysis and synthesis, statistical, tabular, graphical display. The subject of the study is the impact of modern financial technologies in the EAEU countries. The results of the study: the level of availability of digital financial services in the EAEU countries, in particular in the Republic of Kazakhstan, was analysed; the optimal directions for the development of fintech services in the banking sector of the Republic of Kazakhstan were formed. In general, modern financial technologies play an increasing role in the development of the banking sector in Kazakhstan and other EAEU countries. They help banks to become more competitive, improve customer service and optimise their business processes. In the future, we can expect even more rapid development of technologies and innovations in the banking sector of the EAEU countries.

Key words: banking sector, financial technology, digital transformation, digital services, ecosystem

REFERENCES

- 1 Anoshko A.R. Digital banking: the state and ways of development // Sbornik nauchnyh statej studentov, magistrantov, aspirantov. Vypusk 24. Minsk, - 2020 – С. 41- 46. [in Russian].
- 2 Neobanking i cifrovye karty: kak razvivaetsya FinTech v Qazaqstane. [Neobanking and digital cards: how FinTech is developing in Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/640ed0e89a79477c2e6071ef?from=copy> [in Russian]. (accessed:16.09.2023)
- 3 International Monetary Fund. Available at: — URL: <https://data.imf.org/?sk=388dfa60-1d26-4ade-b505-a05a558d9a42> [in English]. (accessed: 03.05.2022).
- 4 The World Bank. Available at: — URL: <https://data.worldbank.org> [in English]. (accessed: 29.01.2022)
- 5 World Digital Competitiveness Ranking 2021 Available at: — URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness/> [in English]. (accessed: 29.02.2022).
- 6 Measuring Digital Financial Inclusion in Emerging Market and Developing Economies: A new Index Available at: — URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/03/19/Digital-Financial-Inclusion-in-Emerging-and-Developing-Economies-A-New-Index-50271> [in English]. (accessed: 24.04.2022).
- 7 Republic of Qazaqstan: Financial Sector Assessment Program-Technical Note on Astana International Financial Center and the Qazaqstan Financial System URL:<https://www.imf.org/en/Countries/QAZ> [in English]. (accessed: 31.10.2024).
- 8 Global Financial Stability Reporth URL:<https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2024/10/22/global-financial-stability-report-october-2024> [in English]. (accessed: 22.10.2024).
- 9 Statistika i nabory dannyh. Indeksy i reitiñi. [Indices and ratings]. Available at:— URL: <https://statbase.ru/datasets> [in Russian]. (accessed: 31.12.2024).
- 10 Qazaqstan sifirlyq servisterdiñ qarjylyq qoljetimdiligi boynsha top-10 eldiñ qataryna enedi. azaqstanda qarjy tehnologialaryn alğa jyljytyp kele jatqan kim? [Kazakhstan is among the top 10 countries in terms of financial accessibility of digital services. Who is advancing financial technologies in Kazakhstan?]. URL:<https://ranking.kz/kz/sholu/banking-and-finance-kz/kazakhstan-tsifirlyk-servisterdin-karzhylyk-kolzhetimdiligi-boynsha-top-10-eldin-kataryna-enedi-kazakstanda-karzhy-tehnologiyalaryn-alga-zhylzhytyp-kele-zhatkan-kim>. [in Kazakh]. (accessed:13.11.2024).

Information about author:

Zhanar Dauletkhanova – **corresponding author**, Doctor of Finance, senior lecturer «Turan-Astana» University, chief expert Non-profit institution «Independent Kazakhstan Center of Accreditation», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanar021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2905-5123>

Lena Khuanysh - DBA, Acting Associate Professor of the Department of Management, Esil University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanar021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2905-5123>

Aliya Yerniyazova - PhD in Economics, Senior Lecturer, NAO "West Kazakhstan University named after M.Utemisov", Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aliya-erniyazova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5624-7495>

Gulmira Esenova - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Centre of Pedagogical Excellence of the autonomous educational organisation «Nazarbayev Intellectual Schools, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: pavlodarsemey@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4576-3920>

Информация об авторах:

Жанар Даулетханова – **основной автор**, доктор по профилю Финансы, старший преподаватель Университет «Туран-Астана», главный эксперт, Некоммерческое учреждение «Независимый Казахстанский центр аккредитации», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhanar021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2905-5123>

Лена Хуаныш - DBA, и.о. доцента кафедры «Менеджмент» Учреждение «Esil University», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: huanyshlena@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5872-0201>

Алия Ерниязова - кандидат экономических наук, старший преподаватель, НАО «Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова», г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aliya-erniyazova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5624-7495>

Гульмира Есенова - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Центр педагогического мастерства автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: pavlodarsemey@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4576-3920>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанар Дәулетханова – **негізгі автор**, «Қаржы» профілі бойынша докторы, аға оқытушы «Туран-Астана» университеті, бас сарапшы, «Аккредиттеудің тәуелсіз қазақстандық орталығы» коммерциялық емес мекемесі, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhanar021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2905-5123>

Лена Хуаныш - «Менеджмент» кафедрасының DBA, доцент м.а., «Esil University» мекемесі, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: huanyshlena@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5872-0201>

Алия Ерниязова - э.ғ.к., аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aliya-erniyazova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5624-7495>

Гульмира Есенова - э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: pavlodarsemey@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4576-3920>

С.М. Жиентаев^{1*}, Д.Ф. Кусымбаева¹Костанайский региональный университет им.А.Байтұрсынұлы
г.Костанай, 110000, Республика Казахстан*email: kost.hor@mail.ru**КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ****Аннотация**

В середине XX века в экономической литературе стала использоваться категория «качество жизни». Именно в этот период начались активные научные исследования этого понятия. На начальном этапе анализируемое понятие связывали со здоровьем населения, охраной окружающей среды, развитием городов.

Впервые это словосочетание «качество жизни» использовал лауреат Нобелевской премии экономист Дж. Гэлбрейт в своей знаменитой монографии «Общество изобилия» (1958 год). В социально-экономической литературе эта категория стала часто использоваться после 1963 года, когда её произнес президент США Джон Кеннеди в «Докладе о положении нации».

Основная цель статьи заключается в анализе качества жизни населения Казахстана как интегрального показателя, который состоит из нескольких показателей, а также определяется во многом экономической и социальной политикой государства. С учетом многоаспектности качества жизни населения экономическая и социальная политика государства по улучшению качества жизни населения Казахстана должна быть долгосрочной, соответственно носить многосторонний характер и быть направлена на увеличение доходов на душу населения. Научная значимость работы заключается в анализе качества жизни населения Казахстана, а её практическая значимость - в конкретных предложениях по улучшению благосостояния народа.

Ключевые слова: качество жизни, продовольственная безопасность, уровень благосостояния населения, потребление продуктов питания, доходы населения.

Введение

Возросший интерес к качеству жизни населения Казахстана был связан со следующими объективными и субъективными обстоятельствами:

- обострением экономических и социальных проблем в обществе;
- существенным различием в заработной плате занятой части населения;
- углублением имущественного расслоения казахстанского общества на узкий круг слишком богатых и преобладающую массу малообеспеченных и граждан с низкими доходами, особенно живущих на депрессивных и неразвитых сельских территориях Центрального и Южного Казахстана;
- далеко не последнюю роль сыграл переход к рыночным отношениям, когда в общественном сознании сложилось устойчивое понятие, что дальнейшее социально-экономическое развитие Казахстана будет зависеть напрямую от качества жизни различных слоев населения страны.

Следовательно, качество жизни можно представить как определенный интегральный показатель, в котором сосредоточены самые различные составляющие. Вполне очевидно, что в первую очередь оно зависит от здоровья отдельно взятого члена общества и в итоге от здоровья всего общества. В этом смысле казахская философия подчеркивает, что «первым главным богатством человека является его здоровье» («Бірінші байлық – денсаулық»). Второй составляющей выступает удовлетворенность в социальной и личной жизни («Екінші байлық – ақ жаулық»), третья – собственно материальное богатство («Үшінші байлық – он саулық»).

Следовательно, нужно сделать вывод, что главным в понимании качества жизни была не материальная сторона, а её духовная, связанная прежде всего с социальными факторами. В Казахстане поставлена задача построения социально-ориентированной рыночной экономики. Реализуемые социально-экономические реформы в стране за последние 30 лет привели к определенным изменениям в уровне жизни населения.

Актуальность анализа качества жизни населения Казахстана возрастает в силу следующих вполне объективных обстоятельств: приватизации общественной собственности; возросшей роли частной собственности в обеспечении достойного уровня жизни населения; перестройки и реформ в хозяйственном механизме страны. Возросший интерес к экономическим проблемам настоятельно диктует углубленный анализ качества жизни наших граждан в системе сложившихся производственных отношений.

Вполне естественно, что у всего народа, особенно у живущего на трудовые доходы, возникает вопрос: почему, в силу каких объективных причинно-следственных связей и обстоятельств, а также субъективных факторов Казахстан, занимая 9 место в мире по территории, владея богатейшими в мире природными ископаемыми, имея всего 20 миллионов человек населения, занимает по рейтингу качества жизни населения 74 место? [1]. В современных условиях исследования уровня и качества жизни населения вполне соответствуют проблемам современной экономической науки и практики. Одним из определяющих компонентов качества жизни является потребление человеком качественной пищи. По нормам ВОЗ, взрослый человек должен потреблять в год 959,7 кг пищевых продуктов, включая питьевую воду. По этим нормам казахстанцы могут чувствовать себя в безопасности – «чистый» голод нам не грозит. Хлеба более, чем достаточно. Однако, чтобы жить по принципу «не хлебом единым», Казахстану необходимо переходить к новой парадигме обеспечения продовольственной безопасности – в том числе и к увеличению экспорта готовых к потреблению продуктов питания [2].

Тем более в настоящее время 9,2% населения мира испытывают «чистый голод», т. е. потребляет недостаточное количество еды, прежде всего старики и дети. Экономические последствия пандемии, санкции западных стран, инфляция привели к увеличению цен на продовольственные товары, не только в нашей стране, но и во всем мире. Следовательно, наблюдается экономическая недоступность продуктов питания, особенно для населения с низкими доходами.

В результате проведенного анализа авторами было выявлено, что впоследствии усугубляется острота продовольственной недостаточности населения.

Тенденция продовольственной незащищенности населения Казахстана, имеющего низкие доходы, сохраняется и в настоящее время. Поэтому Правительством Казахстана был утвержден Перечень социально значимых продовольственных товаров от 11 мая 2023 года, включающий 19 наименований, обеспечивающий удовлетворение физиологических потребностей человека. При этом государство взяло под контроль рост цен на указанные продукты [3]. Практическая значимость результатов исследования состоит в том, что будут даны конкретные предложения по улучшению качества жизни населения Казахстана, прежде всего по повышению доходов населения, занятого в сферах материального производства. Рекомендации будут представлены в заключительной части статьи.

Материалы и методы

В представленной статье методологическую основу составили научные труды ведущих ученых в области анализа качества жизни населения, итоги прикладных исследований относительно современного положения качества жизни в Казахстане, а также некоторых проблем качества жизни в мире.

Как интегральный показатель качество жизни наиболее интенсивно стало использоваться с середины 60-х годов в практике сравнения уровня жизни населения различных стран. Анализ качества жизни напрямую, непосредственно связан с уровнем жизни населения.

Категория уровень жизни использовалась в экономическом анализе и ранее. В настоящее время «уровень жизни – уровень благосостояния населения, потребления благ и услуг, совокупность условий и показателей, характеризующих меру удовлетворения основных жизненных потребностей людей, а также включает в себя такие объективные и субъективные факторы, как состояние здоровья, ожидаемая продолжительность жизни, условия окружающей среды, питания, бытовой комфорт, социальное окружение, удовлетворение культурных и духовных потребностей, психологический комфорт» [4].

Использование исторического и логического методов анализа позволило выявить, что основные составляющие качества жизни исторически и логически взаимосвязаны с основными показателями уровня жизни. Следовательно, достаточно высокий уровень жизни населения любой страны является необходимым условием достаточно высокого качества его жизни.

Главной составляющей качества жизни населения любой страны является такое состояние ее экономики, которое позволяет обеспечить доступ к качественным продуктам питания, а «главным фактором повышения продолжительности жизни становится здоровый образ жизни. Государство должно его стимулировать с помощью налогов. Для повышения качества медицины необходимо расширить информационную базу о пациентах и методах их лечения, заинтересовать страховые медицинские организации в улучшении этого показателя» [5].

Именно эти критерии явились методологической основой для написания статьи авторами. Вместе тем при подготовке использовалась информационная база Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, Государственная программа (проект) по развитию АПК на 2023-2025 г., Постановление от 23 мая 2023 года.

При подготовке статьи использовались различные методы исследования, что позволило обосновать анализ качества жизни населения Казахстана как комплексного, интегрального показателя, зависящего как от объективных природно-географических, так и экономических в большей степени государственных (субъективных) факторов, применяемых правительственными органами.

Естественно, что применялись общеизвестные методы научных исследований, исторического и логического, восхождения от абстрактного к конкретному и другие. Однако главным явился статистико-экономический метод исследования, который позволил выявить определенную совокупность факторов, показывающих важнейшую роль как объективных, так и субъективных условий качества жизни населения.

Применение исторического и сравнительного методов анализа качества жизни населения Казахстана, расчленение качества жизни на ряд составляющих позволили выявить причинно-следственные связи невысокого его уровня в нашей стране.

Результаты и обсуждения

Среди объективных факторов, влияющих на качество жизни населения Казахстана природно - географический определяется прежде всего безопасностью населения от стихийных сил природы, таковых как землетрясения, разрушительные, сокрушительные тайфуны и другие аномальные природные явления, приводящие к массовой гибели населения. Жизнь человека находится под постоянной угрозой стихийных сил природы, что, естественно, отражается негативно на самочувствии человека, не вселяет в него уверенность в завтрашнем дне. Поэтому влияние данных факторов на качество жизни населения любой страны трудно переоценить.

Среди субъективных факторов испытания атомного оружия на территории Казахстана (Семипалатинский полигон) сказываются до сих пор на здоровье людей. Добыча радиоактивных полезных ископаемых также создает неблагоприятные условия для окружающей среды, загрязняет воздух и водные ресурсы.

Загрязнение воздуха углекислым газом, другими отходами промышленного производства особенно актуально для городов Алматы, Астаны. По данным экологической службы г. Алматы находится среди самых загрязненных городов мира, а предельно допустимые нормы загрязнения превышаются в 10 раз.

В республике принимается ряд мер по социальной защите отдельных категорий населения. Качество жизни складывается из различных факторов, как это было отмечено ранее. Однако среди этих факторов наиболее важным является психологический потенциал населения, которое испытывает удовлетворенность от своей жизнедеятельности. Не менее важным является «духовная удовлетворенность человека», – утверждал Абай [6].

В соответствии с субъективистской теории К.Менгера для каждого отдельного человека наиболее важными являются разные блага. Например, кто-то на первое место ставит высокий материальный доход, эксплуатирует очень дорогой автомобиль, живет в шикарных виллах, но при этом не отдает предпочтения нематериальным благам, например, не признает семейных ценностей, не любит детей (childfree). Кто-то же предпочитает нематериальные блага, духовные ценности, семейные ценности, а материальные ставит на второй план.

Качество жизни населения Казахстана N можно выразить как интегральный показатель, где первые 25 показателей являются объективными (природными).

$$\pm N = \pm n_1 \pm n_2 \pm n \dots \pm n_1 \quad (1)$$

- p_1 – природно-географический
- p_2 – чистота окружающей среды (отсутствие радиации)
- p_3 – чистота воздуха и потребляемой воды
- p_4 – качество потребляемых продуктов питания
- p_5 – здоровье человека
- p_6 – доход
- p_7 – духовное богатство
- p_8 – социальная и личная жизнь
- p_9 – удовлетворенность трудовой деятельностью
- p_{10} – использование времени

Уровень доходов населения, качество его жизни анализировались ранее и анализируются в настоящее время. В своем известном вышеотмеченном произведении в 1958 г. Дж.Гэлбрейт отмечал, что новое изобилие товаров создало ряд проблем, в том числе увеличение разрыва между богатыми и бедными, сокращение государственных инвестиций и изменение баланса сил между трудом и капиталом. Правительство должно играть более интенсивную роль в решении проблем бедности и неравенства, больше инвестировать в общественные услуги и инфраструктуру, обеспечить справедливое распределение выгод от экономического роста страны [7].

При выявлении и ранжировании системы важнейших компонентов качества жизни населения Казахстана заслуживает внимания подход казахстанского ученого С.Н. Гайсиной, подчеркивающей, что «качество жизни населения включает как все сферы общества – материальную, социальную, экологическую, духовно-культурную, так и - условия, уровень и качество жизни социальных групп, различающихся по уровню доходов и потребления, образовательному и профессионально-квалификационному потенциалу, экономическим интересам и потребностям (социальным установкам, формам адаптационных стратегий и экономического поведения и другим социально-экономическим параметрам» [8].

АО «Институт экономических исследований» ежегодно подводит рейтинг качества жизни в 25 городах Казахстана. Итоговый расчет рейтинга качества жизни включал в себя 3 фактора «Экономика и бизнес», «Человеческие ресурсы» и «Инфраструктура», которые разбивались на соответствующие субфакторы и категории, отражающие различные показатели, свидетельствующие об уровне жизни населения страны.

Категории рассматривали 89 показателей, из которых 53 – статистические, а 36 – сформированы по результатам онлайн-анкетирования жителей 25 городов. Статистические показатели сопоставлялись с оцифрованными результатами онлайн-анкетирования жителей городов, что, в свою очередь, позволило увеличить объективность полученных результатов. Например, статистические показатели «Обеспеченность жилого фонда центральным водоснабжением, центральным отоплением» сопоставлялись с результатами онлайн-анкетирования по таким вопросам, как оценка качества питьевой воды в городе, качества теплоснабжения в городе по 10-балльной системе и т.д [7. - 8].

В современных условиях качество жизни казахстанского населения является невысоким. Справедливости ради следует подчеркнуть, что за последние 5 лет имеется незначительная тенденция к его повышению. Однако количественный анализ доходов населения, последние громкие дела по вывозу казахстанских активов за рубеж отдельными категориями людей, мало контролируемая деятельность иностранных компаний, отсутствие прозрачности в их доходах, а также низкая заработная плата казахстанских рабочих по сравнению с зарубежными явно свидетельствуют, что в нашей стране образовались 2 категории населения с резко различающимися объемами доходов, соответственно характерными для них потребностями, ценностями.

Таблица 1– Потребление основных продуктов казахстанским населением на душу, кг

Основные продукты питания	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.	Потребление основных продуктов на душу (по нормам ВОЗ)
Хлеб, изделия из крупяных культур	138,5	136,3	140,3	133,8	128,0	I кварт. –30,6 II кварт. –31,1	110
Мясо и мясопродукты	77,9	78,9	83,7	82,3	78,2	I кварт. – 31,1 II кварт. – 19,7	82
Рыба и морепродукты	13,2	14,6	15,1	14,8	14,1	I кварт. – 3,4 II кварт. –3,5	18,2
Молоко и молочные продукты	261,3	253,5	259,4	243,2	226,4	I кварт. – 55,4 II кварт. –57,7	405
Яйца	193,3	194,3	199,1	193,9	194,6	I кварт. – 50,4 II кварт. –50,7	292
Масла и жиры	19,2	17,1	17,3	16,2	15,7	3,9	9
Фрукты	74,9	77,4	78,7	76,8	73,0	I кварт. – 16,0 II кварт. –15,6	113
Овощи (без картофеля)	94,1	86,6	86,4	80,6	77,6	I кварт. – 17,5 II кварт. –19,4	146
Картофель	48,6	48,5	50,1	46,3	45,0	I кварт. – 11,2 II кварт. –11,1	97
Сахар, джем, мед, шоколад, кондитерские изделия	46,3	42,9	43,0	44,0	41,1	I кварт. – 10,5 II кварт. –10,4	37
Примечание: составлено авторами на основе источника [9]							

Анализ этой таблицы свидетельствует о том, что за последние 5 лет потребление мяса и мясопродуктов не возросло, рыбы и морепродуктов возросло на 0,9 кг на душу, молока и молочных продуктов снизилось на 34,9 кг, яиц куриных увеличилось на 1,3 кг, фруктов снизилось на 1,9 кг. Официальные данные свидетельствуют о том, что по нормам ВОЗ казахстанское население не полностью удовлетворяет свои потребности в ряде продуктов питания. Недостаток питания у бедных слоев населения (около 10%) компенсируется увеличенным потреблением хлебопродуктов и крупяных изделий. Кроме этого, в каждом регионе организуются социальные ярмарки по ценам ниже рыночных по социально значимым продуктам. В перечень социально значимых продовольственных товаров были включены:

1. Мука пшеничная первого сорта
2. Хлеб пшеничный из муки первого сорта (формовой)
3. Рожки (весовые)
4. Крупа гречневая (ядрица, весовая)
5. Рис шлифованный (круглозерный, весовой)
6. Картофель
7. Морковь столовая
8. Лук репчатый
9. Капуста белокочанная

10. Сахар белый – сахар-песок
11. Масло подсолнечное
12. Говядина (лопаточно-грудная часть с костями)
13. Мясо кур (бедренная и берцовая кость с прилегающей к ней мякотью)
14. Молоко пастеризованное 2,5% жирности в мягкой упаковке
15. Кефир 2,5% жирности в мягкой упаковке
16. Масло сливочное (несоленное, не менее 72,5 % жирности, без наполнителей и растительных жиров)
17. Яйцо куриное (I категория)
18. Соль поваренная пищевая (кроме «Экстра»)
19. Творожок 5 – 9 % жирности

Приказ вводится в действие с 23 мая 2023 года [3. – 2].

Напомним, социально значимый продовольственный товар – продовольственный товар, за счет которого удовлетворяются физиологические потребности человека.

Для повышения качества жизни населения Казахстана государством реализуются различные социально-экономические программы. В частности, выполняется ипотечная жилищная программа «7 -20 -25», которая создает условия для приобретения собственного жилья. Наряду с этой программой была принята новая программа «9–20–25». Соответственно в каждой программе представлена процентная ставка годовых (7%, 9%), первоначальный взнос (20%), срок кредитования 25 лет.

К сожалению, принятые меры пока не позволяют обеспечить всё население достойным уровнем жизни, а Казахстану не быть по рейтингу в списке на последних местах.

Таблица 2 – Доходы населения Казахстана за последние 7 лет

Годы	Доход на душу населения	Прожиточный минимум	Минимальная потребительская корзина	Минимальная заработная плата	Средняя заработная плата
2018	93135 тенге	28284 тенге	16970 тенге	28284 тенге	152400 тенге
2019	104282 тенге	29698 тенге	20914 тенге	42500 тенге	168500 тенге
2020	116126 тенге	с 1 января 2020 года - 31 183 тенге; с 1 апреля 2020 года - 32 668 тенге	24176 тенге	42500 тенге	200332 тенге
2021	130616 тенге	34 302 тенге	28730 тенге	42500 тенге	230829 тенге
2022	157017 тенге	с 1 января 2022 года - 36 018 тенге; с 1 апреля – 37389 тенге	22460 тенге	60000 тенге	285433 тенге
2023	168097 тенге	40 567 тенге	32000 тенге	70000 тенге	340636 тенге
2024	за ноябрь 2023 года составил 183354 тенге.	43 407 тенге	43407 тенге	85000 тенге	393605 тенге
Примечание: составлено авторами на основе источника [10]					

Прежде всего, это касается «первой жизненной физиологической потребности человека – потребления продуктов питания». Официально имеются два вида магазинов – магазин натуральных продуктов для ограниченного количества людей с очень высокими доходами и обычные магазины, приобретение продуктов в которых практически доступно для людей с низкими доходами. Этот тезис подтверждается официальными статистическими данными Казахстана.

Одними из важных показателей качества жизни населения являются социальные индикаторы, в частности, производство ВВП страны на душу населения, а также доля социальных расходов в ВВП страны.

Таблица 3 – ВВП на душу населения в USD

Период	2020	2021	2022	2023	2024
ВВП на душу населения	9060 USD	10040 USD	11649 USD	13276 USD	14800 USD
Примечание: составлено авторами на основе источника [11]					

В соответствии с прогнозом макроэкономических показателей Казахстана на 2023-2027 годы, а также уточненными данными за прошедший период, прогнозами международных организаций по росту мировой экономики, тенденциями изменениями мировых цен на товарных рынках реальный рост ВВП на душу населения в 2023-2025 годах будет на уровне 4,0-4,1% ежегодно. По тем же прогнозам, ВВП на душу населения в 2025 году увеличится до 15,6 тыс. долларов [12].

Доля населения в Казахстане, проживающего на уровне бедности, отражена в рисунке

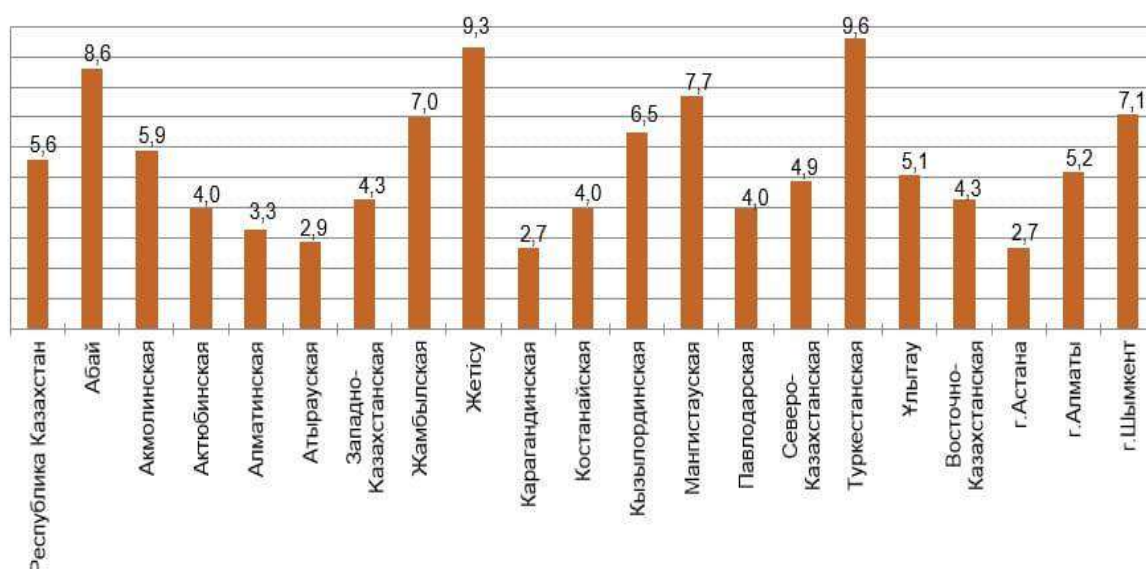

Рисунок 1 – Доля населения, имеющего доходы ниже величины прожиточного минимума, по регионам за III квартал 2023 г.

Примечание: составлено авторами на основе источника [10.-8]

При этом следует отметить, что в региональном разрезе «антилидером» стала Туркестанская область, где уровень бедности составил 9,6 %. Этот показатель в 3 раза выше, чем в регионах с наименьшей долей беднейшего населения (Карагандинская область и город Астана по 2,7%) [13].

Важно подчеркнуть, что уровень бедности является высоким среди домашних хозяйств, состоящих из 5 и более лиц.

В настоящее время основным социальным пособием, направленным на сокращение бедности населения, является адресная социальная помощь, которая направлена на компенсацию разницы между уровнем дохода и чертой бедности в случае, если уровень дохода ниже последнего. Черта бедности устанавливается ежеквартально и составляет 70% от величины прожиточного минимума.

В IV квартале 2023 года она составила 38092 тенге. Адресную социальную помощь получают около 600000 тысяч человек, а среднемесячная выплата в 2023 году составила 7968 тенге. В общих расходах на социальную защиту это составляет чуть более 1%, что представляет собой весьма незначительную долю.

Доля населения, живущего за чертой прожиточного минимума, в Казахстане составило 5,6% в III квартале 2023 года. В Казахстане насчитывается более 1 миллиона граждан, чьи доходы ниже величины прожиточного минимума. А в среднем по стране уровень бедности за последний квартал вырос на 5,1% [14].

В последние годы доля социальных расходов в ВВП Казахстана колебалась в пределах 17-18%. Большая часть государственного бюджета направляется на социальные выплаты, охрану здоровья и образование, включая повышение заработных плат в этих секторах, рост пенсий и социальных пособий. К примеру, в бюджете на 2025 год расходы на социальную сферу увеличатся более чем на 600 миллиардов тенге, чтобы соответствовать инфляционным требованиям.

Таблица 4 – Доля социальных расходов в ВВП в Казахстане

Период	2020	2021	2022	2023	2024
Доля социальных расходов в ВВП в Казахстане	из-за пандемии COVID-19 социальные расходы увеличились, достигнув около 17% от ВВП	доля социальных расходов в ВВП оставалась на уровне 17-18%, поскольку продолжалась поддержка социальной сферы, включая индексацию зарплат в здравоохранении и образовании	социальные расходы составили около 18% ВВП, с акцентом на обеспечение поддержки многодетных семей и лиц с низкими доходами	социальные расходы стабилизировались на уровне 18% от ВВП с дополнительными мерами поддержки в ответ на инфляционные факторы и экономические вызовы	Данные за календарный год не получены
Примечание: составлено авторами на основе источника [15]					

Повышение уровня жизни населения является актуальной задачей любой страны. Однако анализ показывает, что в современных условиях нет единой точки зрения на содержание и оценку различных показателей уровня жизни населения. Следовательно, «уровень жизни относится к уровню благосостояния, комфорта, предметов первой необходимости и материальных благ, доступных в определенной географической области.

Потребление основных продуктов питания в домохозяйствах по 10% наименее и 10% наиболее обеспеченным (децильным) группам населения

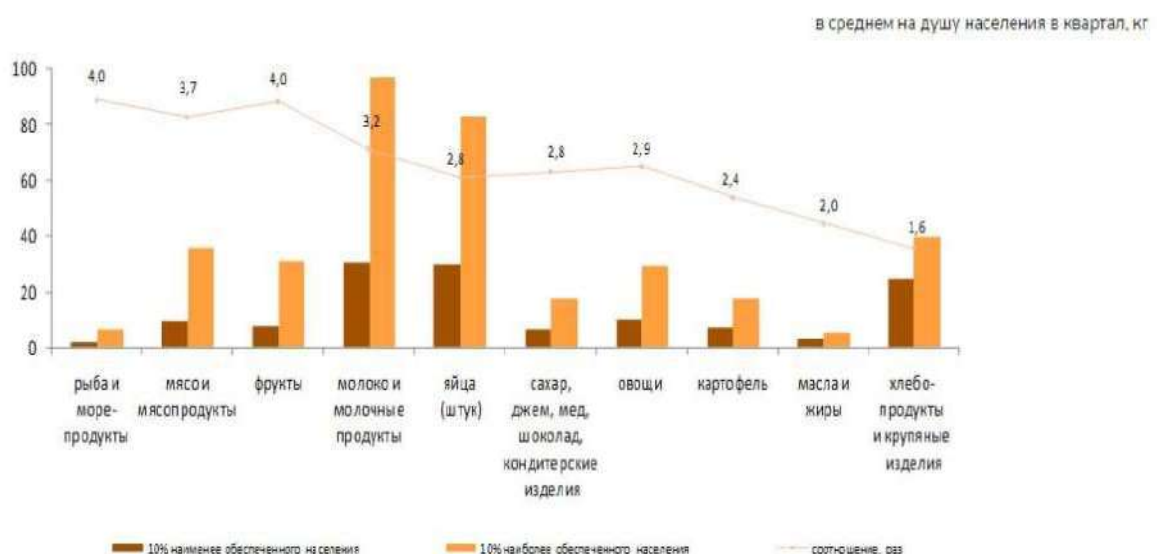

Рисунок 2 – Потребление основных продуктов питания в домохозяйствах по 10% наименее и 10% наиболее обеспеченным (децильным) группам населения

Примечание: составлено на основе источника [9. – 3]

Он тесно связан (и часто используется взаимозаменяемо) с качеством жизни, которое обычно понимается как включающее в себя те же показатели благосостояния, что и уровень жизни, но также физическое и психическое здоровье и благополучие. Поскольку уровень жизни и качество жизни являются широкими, но в то же время несколько расплывчатыми понятиями, не существует общепризнанной методики их измерения. Однако это дало статистикам возможность изобретать всевозможные уравнения, системы и опросы, которые пытаются выполнить невыполнимую задачу – свести качество жизни (или, в более редких случаях, уровень жизни) к простому числу [16].

Самый высокий уровень потребления мяса и мясопродуктов отмечается в Мангистауской области – 22,9 кг (на душу населения в квартал), самый низкий в городе Шымкенте – 15 кг на душу населения. По хлебопродуктам и крупяным изделиям по Казахстану в I квартале на душу населения приходилось по 30,6 кг потребления, самое высокое потребление зарегистрировано в Туркестанской области – 41,1 кг, самое низкое в городе Алматы – 24,3 кг.

Заключение

Решение проблем качества жизни населения Казахстана лежит в глубине и темпах экономических преобразований в стране, их направленности в сторону человека, живущего на трудовые доходы, эффективности социально-экономической политики государства. Поэтому в качестве заключения предлагаются следующие конкретные меры, которые государство может реализовать:

1) Для преодоления синдрома сырьевой зависимости Казахстана, повышения социально-экономической эффективности его экономики А.Байтурсынов еще при составлении программы партии «Алаш» в начале XX века писал: «Пока казахи не будут обрабатывать мясо и шкуры животных, которых они выращивают на бескрайних просторах своей страны, и производить из них конечную, готовую для потребления продукцию, вопрос об их экономической независимости будет оставаться двояким» [17].

2) К сожалению, в современных условиях львиная доля полезных ископаемых вывозится (более 90%) за рубеж. Как правило, это необработанные полезные ископаемые и сырье. В связи с этим «Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев отметил, что Казахстану необходимо в предстоящий период избавиться от сырьевой зависимости. Этот вопрос имеет стратегическое значение для развития экономики нашей страны».

3) В условиях усиления конкурентной борьбы на международном рынке Казахстану необходимо усилить контроль за деятельностью иностранных компаний в нашей стране. Цель иностранных компаний – получение максимальной прибыли для капитала. Вопросы повышения качества жизни казахстанского населения отступают на второй план. Следовательно, государство должно усилить контроль за деятельностью этих компаний, а их доходы должны быть прозрачными. 85% получаемой прибыли должны быть собственностью казахстанского общества.

4) Во внутреннем валовом продукте развитых стран (США, Франция, Германия) доля заработной платы рабочих составляет 65-67%, а в Казахстане – 23-25% [2. – 9]. Если учесть, что ВВП этих стран в кратных размерах выше, чем в Казахстане, то понятно, почему у нашего населения невысокий уровень жизни.

5) Улучшение качества жизни населения Казахстана во многом определяется не зависимым от внешних факторов развитием внутреннего рынка. Многие развитые в экономическом отношении страны перешли на жесткую протекционистскую политику. «В Казахстане же по классификации ВТО уровень защиты внутреннего рынка считается низким, применяется всего 128 нетарифных мер. Поэтому нам нужны новые, смелые подходы в торговой политике» [18].

6) Современная сложившаяся ситуация на мировом финансовом рынке усложняет укрепление экономической и продовольственной безопасности страны. Следовательно, возникают сложности в повышении качества жизни населения Казахстана, поэтому

государству необходимо реализовывать социально-экономическую политику, направленную на повышения качества жизни каждого гражданина Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Quality of Life Index by Country 2023 [Электронный ресурс] – URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2023&displayColumn=0 (дата обращения 11.02.2024)
- 2 Жиентаев С.М., Бермухаметова З.Ж. Аграрно-экономические основы продовольственной безопасности Казахстана в современных условиях. Региональные агросистемы: экономика и социология. Международная научно-практическая конференция «Условия и факторы достижения продовольственной безопасности и реализации конкурентных преимуществ агропродовольственного комплекса государств – участников Содружества Независимых Государств в составе мировой продовольственной системы», посвященная 300-летию Российской академии наук. – №1. – 2024. – С. 13–20.
- 3 Об утверждении Перечня социально значимых продовольственных товаров [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032474> (дата обращения 15.09.2023)
- 4 Тюменцев Р.Ю. Теоретические и методологические аспекты оценки качества жизни населения. Журнал. Теория и практика современной науки. – №6 (60). – 2020. С. 358 – 363.
- 5 Чернов А.Ю. Пути повышения качества жизни населения как фактора человеческого потенциала при ограниченных финансовых ресурсах государства. Экономика. Налоги. Право. - 2023. – 16 (2) 7. С. 48-58.
- 6 Стихи. Поэмы. Проза. Абай. - Алматы: Мектеп, - 2023. – 189 с.
- 7 Economic Research institute. 2023. № 3. Национальный рейтинг качества жизни в городах Казахстана. [Электронный ресурс] – URL: https://eri.kz/documents/Regionalnye_issledovaniya/Raiting2023 (дата обращения 15.09.2023)
- 8 Гайсина С.Н. Повышение качества жизни населения как социальный вектор развития Казахстана. 2022, №2 (150).
- 9 Потребление продуктов питания в домашних хозяйствах Республики Казахстан (II квартал 2023г.) [Электронный ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/6430/> (дата обращения 12.08.2023)
- 10 МЗП, МПП, прожиточный минимум за 1995 - 2024 годы [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1026672&pos=2;-72#pos=2;-72 (дата обращения 25.01.2024)
- 11 Валовой внутренний продукт методом производства [Электронный ресурс] – URL: <https://ranking.kz/reviews/industries/valovoj-vnutrennij-produkt-metodom-proizvodstva-yanvardekabr-2020.html> (дата обращения 05.11.2024)
- 12 В Правительстве озвучили прогноз по росту ВВП Казахстана на 2023-2025 годы [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38108615 (дата обращения 06.11.2024)
- 13 Основные показатели дифференциации доходов населения Республики Казахстан [Электронный ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/6446> (дата обращения: 07.11.2024)
- 14 Уровень бедности резко вырос в Казахстане [Электронный ресурс] – URL: <https://www.nur.kz/nurfin/economy/2160594-uroven-bednosti-rezko-vyros-v-kazahstane> (дата обращения 08.11.2024)
- 15 Социальная помощь государства [Электронный ресурс] – URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Obzor_sistemy_socialnoi_zaschity_28_iyunya.pdf (дата обращения 08.11.2024)
- 16 Губернаторов А.М., Кузнецова М.А. Показатели качества жизни населения и специфика их применения для оценки уровня развития социально-экономической системы в контексте экономической безопасности. Научно-практический журнал. Индустриальная экономика. – №5, том 3. – 2022. – С. 272– 276
- 17 Жиентаев С.М. «Ахмет Байтұрсынұлының әлеуметтік-экономикалық көзқарастары және қазіргі заман. Қазақстанның жоғары білім мен ғылымды дамыту тұжырымдамасы-адами капитал мен инновациялардың өсуінің негізі» атты Байтұрсынов оқулары – 2024: 2024 жылдың 19 сәуіріндегі Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, – 2024. – Б. 12–17.
- 18 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» [Электронный ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (дата обращения 20.03.2024)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ӨМІР СҮРУ САПАСЫ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа

XX ғасырдың ортасында экономикалық әдебиеттерде "өмір сапасы" категориясы қолданылады. Дәл осы кезеңде бұл тұжырымдаманы белсенді ғылыми зерттеулер жүргізіле бастады. Бастапқы кезеңде

талданатын тұжырымдама халықтың денсаулығымен, қоршаған ортаны қорғаумен, қалалардың дамуымен байланысты болды.

«Өмір сапасы» тіркесін алғаш рет Нобель сыйлығының лауреаты экономист Дж. Гэлбрейт өзінің әйгілі «молшылық қоғамы» монографиясында (1958) қолданды. Әлеуметтік-экономикалық әдебиеттерде бұл категория 1963 жылдан кейін АҚШ президенті Джон Кеннеди «ұлттың жағдайы туралы баяндамада» айтқан кезде жиі қолданыла бастады.

Мақаланың негізгі мақсаты бірнеше көрсеткіштерден тұратын, сондай-ақ мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік саясатымен айқындалатын Интегралдық көрсеткіш ретінде Қазақстан халқының өмір сүру сапасын талдау болып табылады. Халықтың өмір сүру сапасының көп қырлылығын ескере отырып, мемлекеттің Қазақстан халқының өмір сүру сапасын жақсарту жөніндегі экономикалық және әлеуметтік саясаты ұзақ мерзімді болуға, тиісінше көпжақты сипатқа ие болуға және жан басына шаққандағы табысты ұлғайтуға бағытталуға тиіс. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы - Қазақстан халқының өмір сүру сапасын талдау, ал оның мәні халықтың әл-ауқатын жақсарту жөніндегі нақты ұсыныстардағы практикалық маңыздылығы болып табылады.

Негізгі сөздер: өмір сапасы, азық-түлік қауіпсіздігі, халықтың әл-ауқатының деңгейі, азық-түлікті тұтыну, халықтың табысы.

THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract

In the middle of the 20th century, "quality of life" was used in economic literature. It was during this period that active scientific research of this concept began. At the initial stage, the analyzed concept was associated with public health, environmental protection, and urban development.

For the first time, the phrase "quality of life" was used by the Nobel Prize-winning Economist J. Galbraith in his famous monograph "The Society of Abundance" (1958). In the socio-economic literature, this category became frequently used after 1963, when it was pronounced by US President John F. Kennedy in the "State of the Nation Report."

The main purpose of the article is to analyze the quality of life of the population of Kazakhstan as an integral indicator, which consists of several indicators and is also largely determined by the economic and social policy of the state. Taking into account the multidimensional nature of the quality of life of the population, the economic and social policy of the state to improve the quality of life of the population of Kazakhstan should be long-term, multilateral, and aimed at increasing per capita income. The scientific significance of the work lies in the analysis of the quality of life of the population of Kazakhstan, and its practical significance lies in specific proposals to improve the welfare of the people.

Key words: quality of life, food security, level of well-being of the population, food consumption, income of the population.

REFERENCES

- 1 Quality of Life Index by Country 2023. Available at: – URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2023&displayColumn=0 [in English]. (accessed: 11.02.2024).
- 2 Zhientaev S.M., Bermuhametova Z.ZH. Agrarno-ekonomicheskie osnovy prodovol'stvennoi bezopasnosti Kazakhstana v sovremennykh usloviyakh. Regional'nye agrosistemy: ekonomika i sociologiya. [Agrarian and economic foundations of food security of Kazakhstan in modern conditions]. Regional agrosystems: economics and sociology. Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Usloviya i faktory dostizheniya prodovol'stvennoi bezopasnosti i realizacii konkurentnykh preimushchestv agropredovol'stvennogo kompleksa gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyykh Gosudarstv v sostave mirovoj prodovol'stvennoi sistemy», posvyashchennaya 300-letiyu Rossijskoj akademii nauk. №1. 2024. P.13–20 [in Russian].
- 3 Ob utverzhdenii Perechnya social'no znachimyykh prodovol'stvennykh tovarov [On approval of the List of socially significant food products]. Available at: – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032474> [in Russian] (accessed: 15.09.2023).
- 4 Tyumencev R.YU. Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty ocenki kachestva zhizni naseleniya. [Theoretical and methodological aspects of assessing the quality of life of the population]. Teoriya i praktika sovremennoj nauki. №6 (60). 2020. P.358 – 363. [in Russian].
- 5 Chernov A.YU. Puti povysheniya kachestva zhizni naseleniya kak faktora chelovecheskogo potentsiala pri ogranichennykh finansovykh resursakh gosudarstva. [Ways to improve the quality of life of the population as a factor of human potential with limited financial resources of the state]. Ekonomika. Nalogi. Pravo. 2023; 16(2): 48-58. [in Russian].
- 6 Stihi. Poemy. Proza. Abai. [Poems. Poems. Prose. Abai].- Almaty: Mektep, 2023. – 189 p. [in Russian].

- 7 Economic Research institute. 2023. № 3. Nacional'nyj rejting kachestva zhizni v gorodah Kazakhstana [*National rating of the quality of life in the cities of Kazakhstan*]. Available at: – URL: https://eri.kz/documents/Regionalnye_issledovaniya/Raiting2023 [in Russian].
- 8 Gajgina S.N. Povyshenie kachestva zhizni naseleniya kak social'nyj vektor razvitiya Kazakhstana [*Improving the quality of life of the population as a social vector of development of Kazakhstan*]. 2022, №2(150). [in Russian].
- 9 Potreblenie produktov pitaniya v domashnih hozyajstvah Respubliki Kazahstan (II kvartal 2023g.) [*Food consumption in households of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/6430/> [in Russian]. (accessed: 12.08.2023).
- 10 MZP, MRP, prozhitochnyj minimum za 1995 - 2024 gody [*Minimum wage, MCI, living wage for 1995-2024*]. Available at: – URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1026672&pos=2;-72#pos=2;-72 [in Russian]. (accessed: 25.01.2024).
- 11 Valovyj vnutrennij produkt metodom proizvodstva. [*Gross Domestic Product by Production Method*]. Available at: – URL: <https://ranking.kz/reviews/industries/valovoj-vnutrennij-produkt-metodom-proizvodstva-yanvardekabr-2020.html> [in Russian]. (accessed: 05.11.2024).
- 12 V Pravitel'stve ozvuchili prognoz po rostu VVP Kazakhstana na 2023-2025 gody. [*The Government announced the forecast for Kazakhstan's GDP growth for 2023-2025*]. Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38108615 [in Russian]. (accessed : 06.11.2024).
- 13 Osnovnye pokazateli differenciacii dohodov naseleniya Respubliki Kazahstan. [*Key indicators of income differentiation in the Republic of Kazakhstan*]. Available at: – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/6446/> [in Russian]. (accessed: 07.11.2024).
- 14 Uroven' bednosti rezko vyros v Kazakhstane. [*Poverty levels have risen sharply in Kazakhstan*]. Available at: – URL: <https://www.nur.kz/nurfin/economy/2160594-uroven-bednosti-rezko-vyros-v-kazakhstane/> [in Russian]. (accessed: 08.11.2024).
- 15 Socialnaya pomoshch gosudarstva. [*State social assistance*]. Available at: – URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Obzor_sistemy_socialnoi_zaschity_28_iyunya.pdf [in Russian]. (accessed: 08.11.2024).
- 16 Gubernatorov A.M., Kuznecova M.A. Pokazateli kachestva zhizni naseleniya i specifika ih primeneniya dlya ocenki urovnya razvitiya social'no-ekonomicheskoy sistemy v kontekste ekonomicheskoy bezopasnosti. [*Indicators of the quality of life of the population and the specifics of their application to assess the level of development of the socio-economic system in the context of economic security*]. Nauchno-prakticheskij zhurnal. Industrial'naya ekonomika. – №5, tom 3. – 2022. – P. 272– 276 [in Russian].
- 17 Jientaev S.M. «Ahmet Baitürsynülynyñ äleumettik-ekonomikalyq közqarastary jäne qazırǵı zaman. Qazaqstannyñ joǵary bilim men ǵylymdy damytu tüjyrymdamasy-adami kapital men innovasialaryñ ösuiniñ negizi» [*"Socio-economic views of Akhmet Baitursynov and modernity. The concept of development of higher education and science in Kazakhstan is the basis for the growth of human capital and innovation"*] atty Baitürsynov oqulary – 2024: 2024 jyldyñ 19 säuirindeǵı Halyqaralyq ǵylymi-täjiribelik konferenciasynyñ materialdary: Ahmet Baitürsynuly atyndaǵy Qostanai öñirlik universiteti, 2024. P.12–17.
- 18 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «*Ekonomicheskii kurs Spravedlivogo Kazakhstana*». [*Economic course of Fair Kazakhstan*]. Available at: – URL : <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazakhstana-18588> [in Russian]. (accessed: 20.03.2024)

Information about authors:

Sansyzbay Zhientaev – **corresponding author**, doctor of economic sciences, professor of the Departments «Economics and finance», Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: kost.hor@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9072-9381>

Dayana Kussymbayeva - Bachelor of Arts, 2nd year undergraduate student of the educational program «Finance», Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: zaku-abumi-d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8122-7970>

Информация об авторах:

Сансызбай Жиентаев – **основной автор**, доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы», Костанайский региональный университет им. А.Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан

E-mail: kost.hor@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9072-9381>

Даяна Кусымбаева – бакалавр гуманитарных наук, магистрант 2-го курса образовательной программы «Финансы», Костанайский региональный университет им. А.Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан

E-mail: zaku-abumi-d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8122-7970>

Авторлар туралы ақпарат:

Сансызбай Жиентаев – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының докторы, «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kost.hor@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9072-9381>

Даяна Кусымбаева – гуманитарлық ғылымдар бакалавры, «Қаржы» ББ бағдарламасының 2 курс магистранты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zaku-abumi-d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8122-7970>

Г.К. Андабаева^{1*} , Т.И. Какижанова¹ , З.Т. Сатпаева² , Д.М. Кангалакова² ¹эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қаласы, 050040, Қазақстан Республикасы²Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Экономика институты
Алматы қаласы, 050040, Қазақстан Республикасы*e-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ АНЫҚТАУШЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Андатпа

Кәсіпкерлік белсенділік экономикалық дамуға әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Бұл үдеріс жаңа кәсіпорындарды құруды, инновациялық қызметті, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды кеңейтуді және бизнес-үдерістерді жетілдіруді қамтиды. Бұл мақалада осы үдерістерді тиімді қамтамасыз ету арқылы экономикалық дамуға қол жеткізуге болатындығы қарастырылды. Мақалада кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамуға қалай ықпал ететіндігі, оның деңгейіне қандай факторлар әсер ететіні аталды. Мақаланың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің деңгейі елдегі экономикалық даму деңгейіне барынша оң әсер ететіндігін көрсету. Кәсіпкерлікті экономикалық дамудың жеке факторы ретінде қарауға болатындығы қарастырылды.

Зерттеу әдістемесі: мақалада ғылыми ақпараттар жүйелі түрде талданып, бір құрылымға келтірілді. Шетелдік ғалымдардың зерттеулеріндегі кәсіпкерліктің экономикалық дамуға тигізетін әсерлерінің әдістемелерін негізге алатын дедукция әдісі де қолданылды. Зерттеу барысында авторлар деректерді талдау, салыстыру, корреляциялық-регрессиялық талдау әдістерін пайдаланды.

Зерттеу ерекшелігі / құндылығы: мақала қолданыстағы теориялар мен эмпирикалық зерттеулерге шолу жасау арқылы экономикалық дамудағы кәсіпкерлік қызметтің рөлін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл кәсіпкерліктің экономикалық өсуді ынталандыратын механизмдері мен шарттары туралы білімді тереңдетуге көмектеседі. Мақаланың теориялық және практикалық маңыздылығы кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамудағы рөлі туралы ғылыми зерттеулерге өз үлесімізді қосуда.

Зерттеу нәтижелері: осы мәселе бойынша отандық және шетел әдебиеттерін зерттеу арқылы кәсіпкерлік қызметтің қазіргі таңдағы өте маңызды рөлін атап көрсете отыра, осы қызмет нәтижелерінің экономикалық дамуға әсері көрсетілген. Кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамуға әсерін бағалау бойынша кейбір зерттеулерге сүйене отырып, аймақтар бойынша панельді деректер регрессиясы бағаланды. Мақаланың негізгі мақсатына сәйкес Қазақстан Республикасының экономикалық даму деңгейіне аймақтардағы түрлі экономикалық көрсеткіштердің қаншалықты және қалай әсер ететіндігі анықталды, соның ішінде тіркелген кәсіпорындар саны, жұмысбастылық, инфляция, сауда ашықтығы сияқты бірнеше факторлар арасыдағы байланыстар көрсетілді.

Негізгі сөздер: кәсіпкерлік, кәсіпкерлік белсенділік, инновациялар, технологиялық прогресс, экономикалық даму, экономика-математикалық модель

Кіріспе

Кәсіпкерлік қызмет қазіргі заманғы экономикалық даму мен қоғамның әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Әсіресе, нарықтық экономика жағдайында кәсіпкерлік мемлекет пен қоғам үшін үлкен маңызға ие. Кәсіпкерлік қызметті қалыптастыру және дамыту – әлеуметтік-экономикалық қатынастарды жүзеге асырудағы негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Бұл қызмет қоғамдағы ресурстарды тиімді пайдаланып, жаңа жұмыс орындарын құру, технологияларды енгізу және өнімділікті арттыру арқылы экономикалық өсімді қамтамасыз етеді.

Кәсіпкерлік қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуының басты қозғаушы күші болып табылады. Бұл – жаңа идеяларды, жаңа инновацияларды жүзеге асыру арқылы экономикаға жаңа серпін беретін және халықтың өмір сүру деңгейін жақсартатын қызметтің бір түрі. Нарықтағы әртүрлі қызмет түрлеріне белсенді түрде араласу арқылы

кәсіпкерлер ұлттық экономиканың жандануы мен халықтың әл-ауқатының артуына тікелей ықпал ететіні мәләм. Отандық және дүниежүзілік тәжірибеден байқағанымыздай, нарықтық экономиканың еркіндігі негізінде, әмбебап өндіруші мен кәсіпкерлік белсенділігінің арқасында экономикалық әл-ауқатты арттыруға мүмкіндік алады. Мұның айқын дәлелі ретінде дамыған елдердің тәжірибесін айтуға болады, мысалы, АҚШ, Германия және Жапония сияқты елдерде кәсіпкерлік қызмет ұлттық экономикада шешуші рөл атқарады және мемлекеттің тұрақты дамуына ықпал етіп келеді.

Заманауи кәсіпкерлік «іскерлік», «бастамалық», «батылдық», «икемділік» ұғымдарымен жалғасып көптеген қызықты, әрі тиімді идеяларды іске асырып, оның жан-жақты өркендеуіне ықпал етеді. Кәсіпкерліктің бірегейлігі оның динамикалық даму қабілетінде, икемділігінде және кез келген қиындықтарды еңсере алатындығында жатыр. Бұл әсіресе шағын және орта кәсіпорындардың дамуына әсер етеді. Олар жаңа нарықтық сегменттерді игеріп, инновациялық шешімдерді енгізіп, өз қызметтерін жылдам бейімдей алады. Сондықтан кәсіпкерліктің қызметі мен дамуына қолайлы жағдай жасау кез келген елдің экономикалық өсуін жеделдетуге себеп болады. Экономиканы әртараптандыру, жаңа салаларды дамыту және өндіріс қуаттарын тиімді пайдалану кәсіпкерліктің арқасында жүзеге асады. Кәсіпкерлік қызмет мемлекеттік қолдау шараларының арқасында жаңа деңгейге көтеріле алады. Бұл ретте мемлекет кәсіпкерлерге жеңілдетілген салық салу, субсидиялар беру және заманауи қаржыландыру құралдары арқылы көмек көрсетуі маңызды.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жолдауында тиімді шағын және орта бизнес - елдің әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріндегі маңызды рөл атқаратын қала мен ауылдың дамуының берік іргетасы екенін атап өтті [1]. Сондықтан шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту мәселесі – елдегі басты басымдықтардың бірі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу объектісі – Қазақстан аймақтарының кәсіпкерлік қызметі. Бастапқыда, материалдарды дайындау кезеңінде әдебиеттерді, деректерді талдау әдісі қолданылды. Бұл әдісті қолдану барысында қажетті бастапқы және екінші ретті ақпараттар, соның ішінде статистикалық деректер жинақталды. Кешенді түрде талдауды қамтамасыз ету үшін салыстыру әдісі қолданылды. Түрлі авторлардың кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамуға тигізетін әсерін бағалау әдістері салыстырылған. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистикалық бюросының сайтындағы статистикалық деректерді қолдана отырып, корреляциялық және регрессиялық талдау әдісі де жүзеге асырылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Қазіргі заманауи экономикалық ғылымның басты міндеттерінің бірі экономикалық дамуды қалыптастыратын, анықтайтын факторларды айқындау деп атауға болады.

Экономикалық өсудің дәстүрлі неоклассикалық теориясын 1956 жылы алғаш рет Роберт Солоу «A Contribution to the Theory of Economic Growth» деген мақаласында жариялаған болатын [2]. Р.Солоу теориясы бойынша экономикалық өсім екі фактор функциясы арқылы анықталған: капитал деңгейі және белгілі бір саладағы еңбек. Ал функцияның нақты сипаты қоғамға қол жетімді технологиялық мүмкіншіліктермен анықталады. Сонымен, осы теорияға сәйкес белгілі бір елдің экономикалық өсуі сол елдің еңбек және капитал көлемі мен оның технологиялық мүмкіншіліктерімен, яғни елдің білім деңгейімен анықталады.

Сонымен қатар, экономикалық өсудің басты себептерінің бірі ол мемлекеттік саясаттың нарыққа қолайлы болуы деп анықтауға да болады. «The Path of Liberalization and Economic Growth» атты мақаласында Ханс Питлик: нарыққа бағытталған мемлекеттік саясат сол елдің экономикалық өсуіне оң әсер ететінін зерттеген болатын [3]. Мұндай саясат елдің табысын арттырады деп түсіндіреді. Экономикалық өсуді қамтамасыз ететін

қызметтерді жүзеге асырғаны үшін де заңды және жеке тұлғалар табысқа жетеді деп атап көрсетті, яғни бұл теорияға сүйенсек, кәсіпкерлік мемлекет саясатына әсер ететіндігін көруге болады.

Ғалымдар да, мемлекеттік органдар да кәсіпкерліктің дамуын экономикалық дағдарыс салдарын жеңу үшін тиімді механизм деп санайды [4]. Осы бағытта белгілі бір елде жаңа бизнес құруды ынталандыратын (немесе кедергі келтіретін) GEM анықтаған тоғыз шарт қойылған анықталған белгіленген, олар Кәсіпкерлік негіздеменің шарттары деген атаумен белгілі (кесте 1).

Кесте 1 – GEM анықтаған кәсіпкерлік негіздеменің шарттары

	2007	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021
Кәсіпкерлік қаржылар	4,70	5,82	5,28	5,18	5,35	5,52	4,93	5,60
Мемлекеттік саясат	3,12	4,42	4,55	4,43	4,30	4,60	4,53	5,48
Кәсіпкерліктің мемлекеттік бағдарламалары	5,14	4,87	4,42	4,68	4,30	4,65	4,75	5,0
Мектепте кәсіпкерлік туралы білім беру	4,12	4,02	3,72	3,23	3,25	3,38	3,43	3,50
Орта білімнен кейінгі деңгейдегі кәсіпкерлік білім беру	4,85	4,55	4,33	4,32	3,83	4,13	4,40	4,05
ҒЗҰКЖ енгізу	4,62	3,55	3,30	3,25	3,28	3,22	3,18	2,87
Коммерциялық және құқықтық инфрақұрылым	5,20	5,18	4,83	5,25	5,22	4,78	4,77	5,52
Елдегі нарық динамикасы	5,58	5,10	5,88	4,67	4,72	5,43	5,82	5,38
Елдегі нарықтың ашықтығы	3,80	3,83	4,18	4,10	4,25	3,78	3,63	4,10
Қажетті ресурстар мен қызметтік инфрақұрылымның қолжетімділігі	5,47	5,97	5,77	5,95	6,08	6,03	5,62	6,14
Мәдени және әлеуметтік нормалар	6,33	5,67	4,95	5,08	4,77	4,98	4,93	5,56
Ескерту: [4] негізінде авторлармен құрастырылған								

Кесте 1 бойынша зерттеу мақсатында 7 балдық шкала қолданылады, деректер бойынша Кәсіпкерлік қаржылар – шағын және орта кәсіпкерлік үшін (гранттар мен субсидияларды қоса алғанда) меншікті және қарызға алынған қаржы ресурстарының жылдан жылға артып келетінін байқауға болады. Мектептегі және орта, жоғары оқу орындарында кәсіпкерлік туралы курстардың енгізілгендігін атап өткен жөн. Олар өз алдына жаңа кәсіпкерлік жайлы ойлау қабілетін, жаңа білімдерді туғызады, жаңалықтар жасауға негіз болады.

Жаңа кәсіпорындарды құру немесе оны іске қосу [5] экономикалық өсудің басты механизмі болып саналады [6] және бәсекеге қабілетті экономиканы дамытады [7].

Эмпирикалық зерттеулерге, соның ішінде [8], теориялық дәлелдерге сүйене отырып, кәсіпкерліктің сапалы білімнің берілуі, бәсекелестіктің артуы және әртүрлілікті арттыру арқылы экономикалық өсуге ықпал ететіні жайлы тұжырым алуға болады. Атап айтқанда, кәсіпкерлер әртүрлілік пен іріктеу үдерісін жеңілдетеді, өйткені онда көптеген жеке дара кәсіпкерлер нарық мүмкіндіктерін пайдаланып, жаңа идеяны экономикалық тұрғыдан қолдануға тырысады. Дегенмен, жаһандық білім экономикасындағы белгісіздіктің күшеюіне байланысты осы әртүрлі жаңа идеялардың қайсысы экономикалық тұрғыдан тиімді екендігін қарастырғанға анықталмағандық туындайды [9]. Кәсіпкерлер жаңа бизнесті бастағаннан кейін ғана тұтынушылардың нені қалайтынын және өзінің жаңа идеяларының экономикалық тұрғыдан тиімділігін анықтай алады. Бұл жаңа идеялардың

көпшілігі экономикалық тұрғыдан оңтайлы болмауы да мүмкін, бірақ басым бөлігі тиімді болып табылады, өйткені жаңа идеяны іске қоспас бұрын болжау, жоспарлау үдерістерінің жүзеге асырылатынын естен шығармау керек.

Табысты идеялар көп жағдайда инновацияларға айналады. Жаңа идеяларды көздейтін кәсіпкерлер көп болған кезде, бәсекелестік деңгейі де жоғары болады және әртүрлілік (яғни, әртүрлі жаңа идеялардың көп саны іске асырылады) пен іріктеу үдерістері де қарқынды болады. Жалпы экономика тұрғысынан алғанда, бұл жоғары қарқындылық нақты инновациялардың (яғни, нарықта экономикалық тұрғыдан тиімді идеяларды тандап алуға болады) пайда болу ықтималдылығын арттырады. Осы жағдайларға сай, кәсіпкерлердің инновацияларды жасауы мен оны өндіріске енгізуінің маңыздылығы өте зор [10]. Дамыған елдерде жаңа кәсіпорындарды құруға негізделген кәсіпкерлік пен ұлттық экономикалық өсу арасында оң байланысты байқауға болады [11].

Атап айтқанда, бұл мақала жаңа кәсіпорындар өздерінің қызметі арқылы белгілі бір дағдыларды (соның ішінде адами капитал мен инновациялық дағдыларды) дамытады деп болжамдауға негіз бола алады. Яғни, жаңа кәсіпорындардың санының көп болуы білімнің таралуына және бәсекелестік пен инновацияға, сонымен қатар экономикалық өсуге ерекше әсер етуі мүмкін. Біз кәсіпкерлік пен экономикалық өсу арасындағы байланысты зерттеу барысында бірнеше маңызды көрсеткіштердің әсерлерін қарастырып талдаймыз.

Кәсіпкерлік қызметті сандық жағынан өлшеудегі түрлі тәсілдерді пайдалануда кәсіпкерлік анықтамаларының көп екендігін ескерген жөн. Көптеген әдебиеттердегі зерттеулерге сүйенсек, кәсіпкерлік қызмет жаңадан құрылған фирмалар саны, өзін-өзі қамтамасыз ететін тұлғалар деңгейі және осы сияқты басқа да факторлардың уақыттық қатарларымен немесе қиылысқан деректерімен сипатталады [12], [13].

Бұл байланыстар оң болуы да мүмкін, өйткені кәсіпкер барлық мүмкіншіліктерді пайдалана отырып, жаңа фирма ашуға тырысады, бірақ бұл мәндер бірнеше себептерге байланысты жалпылама көрсеткіш болып табылмайды [14]. Біріншіден, кәсіпкерлік тек жаңа стартаптармен шектелмейді, кәсіпорындардың басқа да әрекеті негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Екіншіден, жаңа бизнесті бастаудың негізгі себептерінің көбі жаңа идеяны жүзеге асыруға ғана байланысты болмауы мүмкін. Үшіншіден, жаңа фирмалардың пайда болуын кәсіпкерлікті сипаттауың өте қарапайым мысалы ретінде анықтауға болады. Кәсіпкерлікті сипаттайтын факторлар ретінде жаңа пайда болған фирмалар санын қолдану ұлттық деңгейде эконометрикалық талдаулар жасауға мүмкіндік береді және ол зерттеулерде экономикалық өсудің жалпы ішкі өнім, ұлттық өнім және өнімділік сияқты басқа да көрсеткіштерін байланыстыра отырып қарастырған орынды.

2024 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша тіркелген заңды тұлғалар саны 527474 бірлікті құрады, оның ішінде 422495 жұмыс істеп тұрған заңды тұлғалар (кесте 2).

Кесте 2 – 2023-2024 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша тіркелген заңды тұлғалар

	Заңды тұлғалар		Дара кәсіпкерлік субъектілері		Филиалдар және шетелдік заңды тұлғалардың филиалдары		Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілер	
	тіркелген	жұмыс істеп тұрған	тіркелген	жұмыс істеп тұрған	тіркелген	жұмыс істеп тұрған	тіркелген	жұмыс істеп тұрған
2023	510797	410744	1652564	1550617	32200	22130	20977519	1904656
2024	527474	422495	1723575	1648548	31942	22468	2184363	2012702
Ескерту: [15] негізінде авторлармен құрастырылған								

Жыл сайын тіркелген заңды тұлғалар санының орта есеппен 4,5%-ға өскені байқалады, осылай соңғы он жылда (2014-2023 жылдары) олардың саны 353833-дан 526290

дейін (172457 бірлікке немесе 48,7%-ға) өсті. Осыған байланысты негізгі өсім шағын заңды тұлғалар есебінен орын алатындығын атап өту қажет, олардың саны жыл сайын тұрақты түрде орташа есеппен 4,6%-ға көбейді. Шағын кәсіпкерліктен бөлек, орта және ірі заңды тұлғалар серпіні тұрақсыз сипатқа ие. Соңғы онжылдықта, орта және ірі заңды тұлғалар санының жыл сайынғы өскенмен, 2016, 2017 және 2019 жылдары олардың саны сәл (1,3%-ға, 1,4%-ға және 3,1%-ға сәйкесінше) төмендеді.

Кәсіпкерлік пен экономикалық өсу арасындағы байланыстылықты, олардың арасындағы осы байланыстылықты қалыптастыратын көптеген жағдайлар бар, олар өз алдына белгілі бір көрсеткіштермен анықталады (сурет 1).

Сурет 1 – Кәсіпкерлік пен экономикалық өсу арасындағы байланыс

Ескерту: авторлармен құрастырылған.

Кәсіпкерлік пен экономикалық өсу арасындағы байланысты бірнеше негізгі көрсеткіштер арқылы сипаттауға болады деп ойлаймыз:

Кәсіпкерлік белсенділік деңгейі: Бұған жаңа кәсіпорындардың саны, инновациялық және технологиялық даму деңгейі кіреді. Кәсіпкерлік белсенділік деңгейі неғұрлым жоғары болса, экономикалық өсу әлеуеті соғұрлым жоғары болады.

Технологиялық прогресс: кәсіпкерлік инновациялар мен жаңа технологияларды дамытуға ықпал етеді, бұл еңбек өнімділігін және ресурстардың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде экономикалық өсуге ықпал етеді.

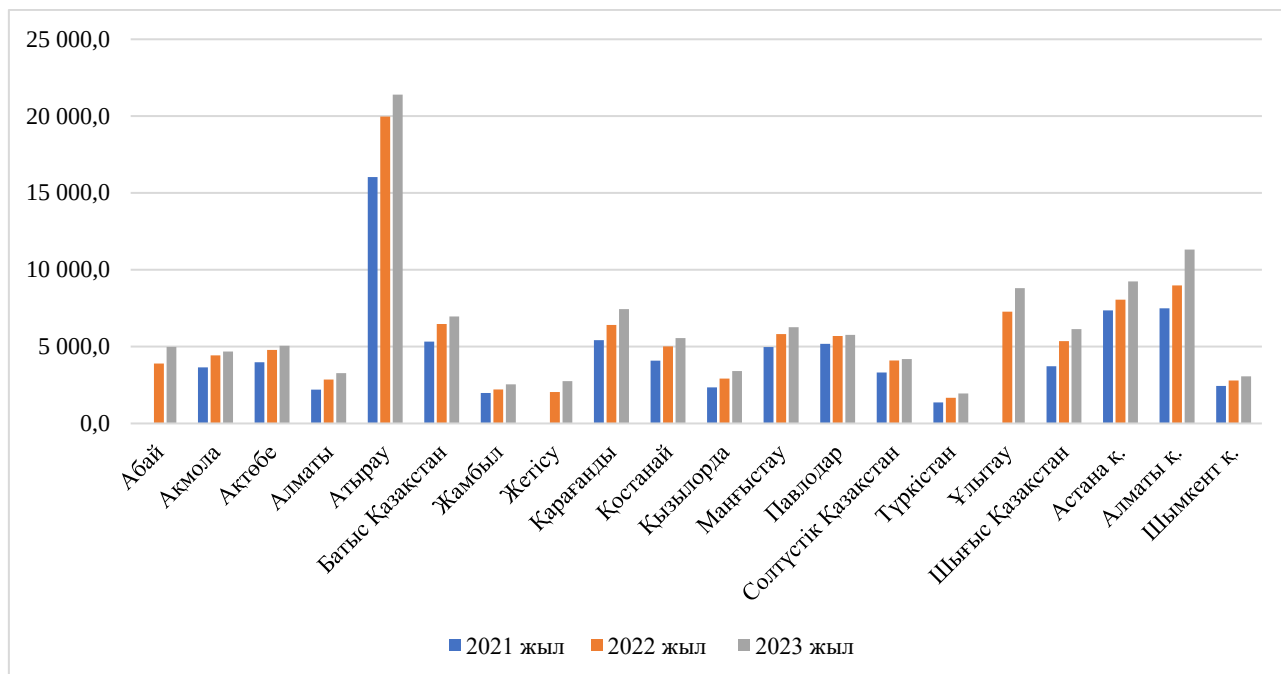
Нарықтық бәсекелестік: кәсіпкерлік қызметтің іске асырылуы фирмалар арасында бәсекелестікті туғызады, бұл олардың өнім сапасын жақсартуға, бағаны төмендетуге және қызмет көрсетуді жақсартуға ынталандырады, бұл да экономикалық өсуге жақсы әсер етеді деп ойлаймыз.

Инвестициялар және күрделі салымдар: кәсіпкерлік қызмет өндірістің ұлғаюына, жұмыс орындарын құруға және табыстың артуына ықпал ете алатын ішкі (жергілікті инвесторлардан) және сыртқы (шетелдік инвесторлардан) инвестицияларды тартады.

Адами капиталды дамыту: кәсіпкерлік қызметкерлердің біліктілігі мен білімін дамытуға, жаңа технологиялар мен басқару әдістеріне оқытуға ықпал ете алады, бұл ұзақ мерзімді болашақта еңбек өнімділігін арттыруға және экономикалық өсуге оң ықпал ететіні сөзсіз.

Инновациялар мен зерттеулердің деңгейі: кәсіпкерлік белсенділік ғылыми-зерттеулерді және инновацияларды ынталандырады, бұл экономиканың жаңа секторларын құруға, елдің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ұлттық капиталды байытуға әкелуі мүмкін.

Кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамуға әсерін бағалаудағы көрсеткіштердің бірі ретінде жалпы өңірлік өнімді қарастыруға болады (сурет 2).

Сурет 2 – 2023 жылғы қаңтар-желтоқсандағы жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өнім, мың теңге

Ескерту: [15] негізінде авторлармен құрастырылған.

2023 жылғы жалпы өңірлік өнімнің (ЖӨӨ) жоғары өсім қарқыны Жетісу облысында (16,2%), Алматы қаласында (10,1%) және Атырау облысында (9,7%) байқалды. Ал 2023 жылғы қаңтар-желтоқсандағы жан басына шаққандағы ЖІӨ 6058,3 мың теңгені құрады. Өңірлер бөлінісінде бастапқы қатарды Атырау облысы (21401,2 мың теңге), Алматы қаласы (11310,4 мың теңге) және Астана қаласы (9247,0 мың теңге) алды, ал соңғы қатарларды Жетісу (2754,6 мың теңге), Жамбыл (2547,1 мың теңге) және Түркістан (1955,5 мың теңге) облыстары алды.

Кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамуға әсерін бағалау бойынша кейбір зерттеулерге сүйене отырып, аймақтар бойынша панельді деректер регрессиясы бағаланды. Сонымен қарастырылған модель сауданың ашықтығын, жұмыссыздық деңгейін, экспорт пен импорттың жалпы көлемінің ЖАӨ-гі пайыздық үлесі, және кәсіпорындық қызметтің негізгі айнымалыларын: аймақтардағы тіркелген кәсіпорындар санының өсу қарқыны, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны, ол субъектілерінің жан басына шаққандағы мәндері, сияқты 8 негізгі айнымалыларды қамтиды. 3 кестеде зерттеуде пайдаланылған айнымалылар мен олардың көздеріне түсініктемелер берілген.

Кесте 3 – Айнымалылар анықтамалары және дерек көздері

Айнымалылар	Анықтамасы	Дерек көздері
GRP	Жан басына шаққандағы жалпы аймақтық өнім. мың теңге	Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы
UNEM	жұмыссыздық деңгейі %	
SE/TE	Жұмыспен қамтылғандардың жалпы санындағы өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі, %	
CPI	ТБИ	
FTT	Сыртқы сауда айналымының индексі, өткен жылмен салыстырғанда %	
TRADE	Сауда ашықтығы: (Экспорт+Импорт)/ ЖӨӨ%	
NENTER	Аймақтардағы тіркелген кәсіпорындар саны, өткен жылмен салыстырғанда %	
ENTERP	Аймақтардағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны	
ENTERPpc	Аймақтардағы жан басына шаққандағы шағын және орта кәсіпорындардың саны	
Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлармен құрастырылған [15]		

Эмпирикалық модельдің гипотезасы халықаралық сауда мен шағын және орта кәсіпорындардың саны экономикалық дамуға тікелей және шартты әсер етеді. Халықаралық сауда көлемінің өсуі мен кәсіпорындар санының көбеюі экономикалық дамуды аттырса, жұмыссыздық оны төмендетеді. Бұл гипотезалар бірқатар елдерде расталды. Біз сондай-ақ осы гипотезаларға сүйене отырып, басқа да факторлардың экономикаға әсерін бағалаймыз. Келесі (1) теңдеу біздің регрессияларымызға арналған спецификацияларды көрсетеді.

$$GRP_{it} = a + b \cdot UNEM_{it} + c \cdot SE/TE_{it} + d \cdot CPI_{it} + e \cdot FTT_{it} + f \cdot TRADE_{it} + g \cdot NENTER_{it} + h \cdot ENTERP_{it} + k \cdot ENTERPpc_{it} + u_i, \quad (1)$$

мұндағы барлық t кезеңде i аймақтары бойынша жиналған айнымалылардың анықтамалары 3 кестеде келтірілген.

Аймақаралық регрессиялар кәсіпкерлік қызмет пен баса да маңызды факторлардың аймақ экономикасына әсерін көрсететін модельдер панельдік деректер арқылы құрастырылды. 4 кесте 2010 және 2022 жылдар аралығындағы айлық деректер бойынша құрылған регрессия нәтижелері келтірілген. Тәуелді айнымалы ретінде Жан басына шаққандағы жалпы аймақтық өнім алынды.

Кесте 4 – Кәсіпкерлік қызмет пен басқа факторлардың экономикалық дамуға әсерінің регрессиялық модельдері (2010 қаңтар -2022 желтоқсан)

Регрессиялық модельдер				
Тәуелсіз айнымалылар	1 модель	2 модель	3 модель	4 модель
UNEM	-1013,87*** (-3,13111)			-1334,62*** (-5,19)
SE/TE	-83,9483*** (-8,46574)	-78,38*** (-9,97)	-38,97*** (-6,59)	-43,99*** (-4,92)
CPI		0,008** (2.43)		

FTT	607,2014*** (1,92775)			
TRADE		27,96*** (6,70)	32,21*** (9,40)	35,07*** (9,34)
NENTER		3294,93*** (9,56)		
ENTERP			-0,00038** (-2,03)	
ENTERPpc	18612,67*** (3,44)		30259,80*** (10,06)	25978,71*** (5,94)
R ²	0,58	0,64	0,69	0,74
F	48,14	40,3	50,45	96,81
obs	143	143	143	143
Ескерту: 1) тұрақты шамалардың коэффициенттері көрсетілмеген; 2) жақша ішінде Стюденттің t-статистикасы 3) коэффициенттер ***1%, **5%, *10% маңыздылық деңгейінде статистикалық маңызды болып табылады 4) авторлар құрастырған				

Бірінші модельде Стюденттің t- статистикасы бойынша жұмыссыздық (-1013,87) пен жұмыспен қамтылғандар үлесі (-83,9483) кері, ал сыртқы сауда (607,2014) мен жан басына шаққандағы шағын және орта кәсіпорындардың санының (18612,67) аймақ экономикасына әсері оң мәнді екенін байқадық. Детерминация коэффициенті (0,58) осы факторлар өзгерісі өңірдің экономикасының өзгеруінің тек 58%-ын ғана түсіндіретінін көрсетеді. Ал модельге ТБИ, сауда ашықтығы және кәсіпорындар санын енгізу нәтиженің мәнділігін айтарлықтай жақсартты ($R^2 = 0,64$ -ге тең, яғни бұл айнымалылар динамикасы аймақ экономикасының 64%-ын түсіндіреді). ТБИ орнына аймақтардағы шағын және орта кәсіпорындардың саны және оның жан басына шаққандағы мәндерін енгізу модельдің сапасын одан әрі жақсарды ($R^2 = 0,71$). Осылайша, нәтижелер аймақтың экономикалық өсуі мен кәсіпкерлік қызмет факторларының арасында сызықтық байланыс бар екенін көрсетеді.

1 және 4 модельде жан басына шаққандағы ЖӨӨ айнымалысы мен жұмыссыздық арасында теріс қатынасты көрсетеді, сыртқы сауда айналымының индексі мен сауда ашықтығы оң әсер етеді. Регрессияларға енгізілген басқа түсіндіруші айнымалылар да статистикалық мәнді, Модельдеу нәтижелері қаржылық интеграция мен теңсіздік деңгейі арасында кері байланыс бар екенін көрсетті, яғни елдердің әлемдік экономикаға қаржылық интеграциясы күшейген сайын табыс теңсіздігі артады.

Аймақтардағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы саны мен аймақ экономикасының арасында да оң байланыс байқалады.

Қорытынды

Кәсіпкерлікті дамыту және шағын бизнес санының ұлғаюы кез келген экономиканың микро және макродеңгейдегі өсуінің маңызды факторлары болып табылады. Зерттеудің негізгі мақсатына сай экономикалық өсу, кәсіпкерлік қызмет, жұмысбастылық, инфляция, сауда ашықтығы сияқты тағы басқа факторлардың арасыдағы байланысын Қазақстан Республикасы үшін анықтау болды. Маңызды нәтижелер кәсіпкерлік қызметфакторлары ретінде алынған Аймақтардағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны мен ШОК саны экономикалық өсуге айтарлықтай мәнді әсер етеді және сонымен қатар жұмыссыздық деңгейі де теріс әсер етеді. Осы бағытқа көңіл бөлсек, жұмыссыздар санын азайту сияқты мәселелерді де шешуге болады. Елімізде шағын және орта бизнестің тұрақты дамуы үшін цифрлық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерін көбірек пайдалану қажет. Бұл тұжырымдар маңызды, өйткені олар саясатты әзірлеуді кәсіпкерлікті дамытуға жәрдемдесетін бағытқа бағыттауға көмектеседі. Осы зерттеуде пайдаланылған әртүрлі кәсіпкерлік өлшемдерді пайдалану да орынды болды, өйткені ол осы маңызды зерттеу

саласындағы эмпирикалық зерттеулерге үлкен үлес қосты. Зерттеу мақсаттарына кәсіпкерліктің экономикалық өсу мен жұмыспен қамтуға әсерін анықтауда эконометрикалық талдауды қолдану арқылы қол жеткізілді. Дегенмен, бұл зерттеу қолда бар білім қорына құндылық қосатынын дәлелдеді, бұл шектеусіз емес. Ең көрнекті шектеу кәсіпкерлік деректердің ұзағырақ болмауы деп санауға болады. Кәсіпкерлік соңғы оншақты жылдықта ғана өлшенгендіктен және белгілі бір айнымалылар деректердің қолжетімділігі шектеулі болғандықтан, тек 12 жылдық уақыттық қатарлар пайдаланылды. Дегенмен, панельдік талдауды қолдану бұл мәселені шешті. Болашақ зерттеулер басқа елдерді және біртектес топтарды бір-бірімен салыстыруға, сондай-ақ кәсіпкерліктің оған тигізетін әсерін анықтау үшін басқа экономикалық айнымалыларды қосуға бағытталған. Экономикалық өсудің негізгі факторы ретінде кәсіпкерлік пен шағын бизнесті дамытуға қайтадан басымдық беру ұсынылады. Ағымдағы және болашақтағы саясат жеделдетілген кәсіпкерлік қызметке бөгет болатын кедергілерді жоюға тырысуы керек. Сонымен қатар, экономикалық өсуге кәсіпкерлік қызмет көрсеткіштерінің әсері мәнді, және мемлекеттік деңгейде жүргізілетін саясатпен әсерді арттыруға болады. Кәсіпкерлікті дамыту оқыту бастамалары мен тұрақты жұмыс орындарын құру арқылы даму бағдарламаларының көпшілігінің назарында болуы керек.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (ЖРН АР19680544 «Цифрландыру жағдайындағы Қазақстанның инновациялық инфрақұрылымы: жағдайды бағалау және атлас әзірлеу») қаржыландырған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Касым-Жомарт Токаев: Главная задача государства – обеспечение благополучия и качества жизни наших соотечественников. [Электронный ресурс] — URL: https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokayev-glavnaya-zadacha-gosudarstva-obespechenie-blagopoluchiya-i-kachestva-zhizni-nashih-sootechestvennikov_a3884977 (қаралу уақыты: 05.02.2024).
- 2 Todaro M.P., Smith S.C. Economic Development. 13th ed. United Kingdom: Pearson Education Limited. [Электронный ресурс] — URL: https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/F5v9e6_Economic%20Development-2020.pdf (қаралу уақыты: 15.01.2024).
- 3 Pitlik H. (2002) The Path of Liberalization and Economic Growth. Kyklos, — Volume 55. Issue 1. — p. 57-80.
- 4 GEM 2023/2024 (Глобальный мониторинг предпринимательства). [Электронный ресурс] — URL: <http://www.gemconsortium.org/> (дата обращения: 15.02.2024).
- 5 Tavassoli S., Obschonka M., Audretsch D.B. (2021) Entrepreneurship in Cities. Research Policy. Elsevier. — Volume 50. Issue 7.
- 6 Carree M.A., Thurik A.R. (2003) The Impact of Entrepreneurship on Economic Growth. In: Acs, Z.J., Audretsch, D.B. (eds). Handbook of Entrepreneurship Research. International Handbook Series on Entrepreneurship. — Volume 1. Springer, Boston, MA.
- 7 Ratten V. (2023) Entrepreneurship: Definitions, opportunities, challenges, and future directions. Global Business and Organizational Excellence. Volume 42. Issue 5. — pages 79-90.
- 8 Gomes S., Ferreira J.J., Lopes J.M. Entrepreneurial conditions and economic growth in entrepreneurial ecosystems: Evidence from OECD countries. The International Journal of Entrepreneurship and Innovation. — 2023.
- 9 Audretsch D.B., Belitski M., Guerrero M., Siegel D.S. (2022) Assessing the impact of the UK's research excellence framework on the relationship between university scholarly output and education and regional economic growth. Academy of Management Learning and Education. Volume 21. Issue 3. pages 394-421.
- 10 Acs Z.J., Audretsch D.B. (Eds.) (2010) Handbook of entrepreneurship research: An interdisciplinary survey and introduction. Springer. New York. Dordrecht Heidelberg. London. 201 pp. 678.
- 11 Stel A. (2006) Empirical analysis of entrepreneurship and economic growth (International Studies in Entrepreneurship Series. — Vol. 13. New York: Springer.
- 12 Stel van A., Barrientos-Marín J., Caçador-Rodrigues L., Millan A., Millan J.M. (2023) Measuring performance differentials across entrepreneurship types. International Entrepreneurship and Management Journal. — Volume 19. Issue 3. pages 981-1016.
- 13 Audretsch D.B., Belitski M., Caiazza R., Chowdhury F., Menter M. (2023) Entrepreneurial growth, value creation and new technologies. Journal of Technology Transfer. Volume 48. Issue 5. pages 1535-1551.

14 Khyareh M.M. (2023) Entrepreneurship, Financial Development and Economic Growth. Bulletin of Monetary Economics and Banking. — Volume 26. Issue 3. Article 4. pages 469-490.

15 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. «Кәсіпорын статистикасы» бөлімі. — 2010-2024. [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-org/publications/5111/> (қаралу уақыты: 15.01.2024).

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ АКТИВНОСТЬ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Предпринимательская деятельность является важным фактором, влияющим на экономическое развитие. Этот процесс включает в себя создание новых предприятий, инновационную деятельность, расширение существующих предприятий и совершенствование бизнес-процессов. В данной статье рассматривается, что экономического развития можно достичь за счет эффективного обеспечения этих процессов. В статье говорится о том, как предпринимательская деятельность способствует экономическому развитию, какие факторы влияют на ее уровень. *Основная цель статьи* – показать, что уровень предпринимательской активности в Республике Казахстан оказывает самое положительное влияние на уровень экономического развития страны. Считалось, что предпринимательство можно рассматривать как отдельный фактор экономического развития.

Методология исследования: в статье научная информация систематически проанализирована и приведена в одну структуру. Также был использован метод дедукции, основанный на методологии воздействия предпринимательства на экономическое развитие в исследованиях зарубежных ученых. В ходе исследования авторы использовали методы анализа данных, сравнения и корреляционно-регрессионного анализа.

Особенность/ценность исследования: статья дает понимание роли предпринимательства в экономическом развитии путем обзора существующих теорий и эмпирических исследований. Это помогает углубить знания о механизмах и условиях предпринимательства, стимулирующих экономический рост. Теоретическая и практическая значимость статьи заключается в нашем вкладе в научные исследования роли предпринимательской деятельности в экономическом развитии.

Результаты исследования: подчеркивая весьма важную роль предпринимательской деятельности в современное развитие посредством изучения отечественной и зарубежной литературы по данному вопросу, показано влияние результатов этой деятельности на экономическое развитие. На основе некоторых исследований по оценке влияния предпринимательской деятельности на экономическое развитие была оценена панельная регрессия данных по регионам. Согласно основной цели статьи было определено, насколько и каким образом различные экономические показатели в регионах влияют на уровень экономического развития Республики Казахстан, в том числе показано взаимосвязь между несколькими факторами, такими как количество зарегистрированных предприятий, занятость населения, инфляция, открытость торговли.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательская деятельность, инновации, технический прогресс, экономическое развитие, экономико-математическая модель

ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AS A DETERMINING FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Annotation

Currently, the development of digital technologies and their dissemination is one of the phenomena accepted by the development of society as a whole, it has a significant impact on the sustainable development of the country's economy, and we must take full advantage of its opportunities for economic development. The development of digital technologies is the basis for the development of the digital economy. However, the further development of digital technologies is closely related to human capital, which requires increased investment in its development.

The article notes that human capital is one of the main factors influencing the development of digital technologies and the development of the digital economy as a whole. Human capital can play the role of a driving force behind the rapid and at the same time sustainable development of the country's economy in the digital economy. Therefore, it is necessary to pay special attention to the growth of human capital. To this end, the article aims to study the interdependence of human capital and the development processes of the digital economy. In the course of studying this relationship, an original system of indicators was created, and econometric models of the development of human capital and the digital economy in the Republic of Kazakhstan were created. In addition, the authors tested the hypothesis about the strengthening of the processes of economic growth and human capital development, which are interconnected with the processes of development of the digital economy. According to the main goal of the article, it was determined to what extent and how various economic indicators in regions affect the level of economic

development of the Republic of Kazakhstan, including showing the relationship between several factors, such as some registered enterprises, employment, inflation, and trade openness.

Keywords: digital economy, human capital, factor, model verification, econometric modeling, linear regression.

REFERENCES

- 1 Kasym-ZHOMART Tokayev: Glavnaya zadacha gosudarstva – obespechenie blagopoluchiya i kachestva zhizni nashih sootchestvennikov [Kassym-Zhomart Tokayev: The main task of the state is to ensure the well-being and quality of life of our compatriots]. Available at: — URL: https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokayev-glavnaya-zadacha-gosudarstva-obespechenie-blagopoluchiya-i-kachestva-zhizni-nashih-sootchestvennikov_a3884977 [in Russian]. (accessed: 05.02.2024)
- 2 Todaro M.P., Smith S.C. Economic Development. 13th ed. United Kingdom: Pearson Education Limited. Available at: — URL: https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/F5v9e6_Economic%20Development-2020.pdf [in English]. (accessed: 15.01.2024)
- 3 Pitlik H. (2002) The Path of Liberalization and Economic Growth. Kyklos, — Volume 55. Issue 1. — p. 57-80. [in English].
- 4 GEM 2023/2024 (Globalnyj monitoring predprinimatelstva). [Global Entrepreneurship Monitor]. Available at: — URL: <http://www.gemconsortium.org/> [in English]. (accessed: 15.02.2024).
- 5 Tavassoli S., Obschonka M., Audretsch D.B. (2021) Entrepreneurship in Cities. Research Policy. Elsevier. — Volume 50. Issue 7. [in English].
- 6 Carree M.A., Thurik A.R. (2003) The Impact of Entrepreneurship on Economic Growth. In: Acs, Z.J., Audretsch, D.B. (eds). Handbook of Entrepreneurship Research. International Handbook Series on Entrepreneurship. — Volume 1. Springer, Boston, MA. [in English].
- 7 Ratten V. (2023) Entrepreneurship: Definitions, opportunities, challenges, and future directions. Global Business and Organizational Excellence. — Volume 42. Issue 5. P. 79-90. [in English].
- 8 Gomes S., Ferreira J.J., Lopes J.M. (2023) Entrepreneurial conditions and economic growth in entrepreneurial ecosystems: Evidence from OECD countries. The International Journal of Entrepreneurship and Innovation. [in English].
- 9 Audretsch D.B., Belitski M., Guerrero M., Siegel D.S. (2022) Assessing the impact of the UK's research excellence framework on the relationship between university scholarly output and education and regional economic growth. Academy of Management Learning and Education. — Volume 21. Issue 3. P. 394-421. DOI: <https://doi.org/10.5465/amle.2021.0240> [in English].
- 10 Acs Z.J., Audretsch D.B. (Eds.) (2010) Handbook of entrepreneurship research: An interdisciplinary survey and introduction. Springer. New York. Dordrecht Heidelberg. London. 678 p. [in English].
- 11 Stel A. (2006) Empirical analysis of entrepreneurship and economic growth (International Studies in Entrepreneurship Series. — Vol. 13. New York: Springer. [in English].
- 12 Stel van A., Barrientos-Marín J., Caçador-Rodrigues L., Millan A., Millan J.M. (2023) Measuring performance differentials across entrepreneurship types. International Entrepreneurship and Management Journal. — Volume 19. Issue 3. P. 981-1016. [in English].
- 13 Audretsch D.B., Belitski M., Caiazza R., Chowdhury F., Menter M. (2023) Entrepreneurial growth, value creation and new technologies. Journal of Technology Transfer. — Volume 48. Issue 5. P. 1535-1551. [in English].
- 14 Khyareh M.M. (2023) Entrepreneurship, Financial Development and Economic Growth. Bulletin of Monetary Economics and Banking. — Volume 26. Issue 3. Article 4. P. 469-490. [in English].
- 15 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlaw jane reformalar agenttiginin Ulttyq statistika burosy. «Kasiporyn statistikasy» bolımı. — 2010-2024. [Bureau of National statistics of Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Section «Enterprise Statistics» — 2010-2024.]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-org/publications/5111/> [in Kazakh]. (accessed: 15.01.2024).

Information about authors:

Gulmira Andabayeva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue 71, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Tolkyn Kakizhanova – candidate of economic sciences, senior lecturer, Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue 71, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.

E-mail: Tolkyn.Kakizhanova@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2475-0573>

Zaira Satpayeva – PhD, associate professor, head of Department of Innovative and Technological Development, leading researcher, Institute of economics of the Committee of science of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Shevchenko St. 28, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

E-mail: satpayeva.zaira@ieconom.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1644-3709>

Dana Kangalakova - PhD, Associate Professor, Head of Department of Real Sector of Economy, Institute of economics of the Committee of science of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: dmuratbekovna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>

Информация об авторах:

Гульмира Андабаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент, кафедра «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби 71, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Толкын Какижанова – кандидат экономических наук, старший преподаватель, кафедра «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби 71, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

E-mail: Tolkyn.Kakizhanova@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2475-0573>

Зайра Сатпаева – PhD, ассоциированный профессор, заведующая отделом инновационно-технологического развития, ведущий научный сотрудник, Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ул. Шевченко, 28, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

E-mail: satpayeva.zaira@ieconom.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1644-3709>

Дана Кангалакова - PhD, ассоциированный профессор, заведующая отделом реального сектора экономики, Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан

E-mail: dmuratbekovna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>

Авторлар туралы ақпарат:

Гульмира Андабаева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Экономика кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Толкын Какижанова – экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Экономика кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

E-mail: Tolkyn.Kakizhanova@kaznu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2475-0573>

Зайра Сатпаева – PhD, қауымдастырылған профессор, инновациялық-технологиялық даму бөлімінің меңгерушісі, жетекші ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Экономика институты, Шевченко көшесі 28, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

E-mail: satpayeva.zaira@ieconom.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1644-3709>

Дана Кангалакова – PhD, қауымдастырылған профессор, Экономиканың нақты секторы бөлімінің меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Экономика институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dmuratbekovna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>

Г.Е.Амалбекова^{1*} , А.Ұ.Ерсейтова¹ , А.Н.Наренова¹ , А.Б. Заманбекова² ¹М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., 080012, Қазақстан Республикасы²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы*e-mail: baken_t@mail.ru

ҚҰС ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Андатпа

Ғылыми зерттеу Қазақстанның құс шаруашылығына инновациялық технологияларды енгізу мәселелерін анықтап, инновациялық дамудың ғылыми негізделген теориялық және практикалық ұсыныстарын әзірлеуге арналған. Зерттеудің мақсаты: Қазақстандағы құс шаруашылығының негізгі даму үрдістерін экономикалық талдау негізінде саланың дамуына кедергі келтіретін факторларды анықтап, инновациялық даму басымдықтарын әзірлеу. Зерттеу нәтижелері: авторлар Қазақстандағы құс шаруашылығын жаңғыртудың басты шектеулерін зерттеп, оның инновациялық әлеуетін анықтады. Жетекші трансұлттық компаниялардың экспорттық мүмкіндіктерін ретроспективті талдау арқылы нақтылап, отандық құс фабрикаларының нарықтағы үлесін және отандық ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өндірістік әлеуетін бағалады. Зерттеу нәтижелері аймақтық және республикалық деңгейде құс шаруашылығын инновациялық дамыту бағдарламаларын әзірлеуге негіз бола алады. Зерттеу қорытындысы: құс шаруашылығына инновациялық технологияларды енгізу келешекте Қазақстан құс шаруашылығын дамытудың басым бағыты болуы керек. Бұл еңбек өнімділігін арттыруға, материалдық, қаржылық және кадрлық ресурстарды үнемдеуге, экспорт көлемін және ішкі тұтынуды арттыруға, сондай-ақ құс шаруашылығы өнімдері арқылы импортты алмастыру есебінен импорт көлемін азайтуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, аталған үрдістер отандық құс өнімі саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және оның инвестициялық тартымдылығын күшейтуге ықпал етеді.

Негізгі сөздер: құс шаруашылығы, инновация, цифрлық технологиялар, селекция, блокчейн

Кіріспе

Құс шаруашылығы – бұл жылдам дамитын, ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялық сала, ол озық технологияларды белсенді енгізу арқылы әлемдік деңгейде алдыңғы қатарда тұр. Саланың дамуы үш негізгі бағытқа бөлінеді: биологиялық, технологиялық және инновациялық, олардың негізі цифрлық технологиялар болып табылады. Мұнда кәсіпорындардың тиімділігін арттыру, өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және биологиялық қауіпсіздікті сақтау міндеттері тұр.

Биологиялық бағыт: геномдық және маркерлік селекция, нутригеномика, құстың генетикалық-биологиялық әлеуетін ашу, биоқауіпсіздік.

Технологиялық бағыт: құсты өсірудің энергия және ресурс үнемдейтін технологиялары, робототехника, «ақылды құс фермасы».

Инновациялық бағыт: цифрлық технологиялар, цифрлық платформалар [1].

Құс шаруашылығын дамыту Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы [2] мен 2018-2027 жылдарға арналған Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың салалық бағдарламасы [3] аясында жүзеге асырылады. Мемлекет тарапынан қабылданған шараларға қарамастан, Қазақстандағы құс шаруашылығындағы инновацияларды ілгерілету саласы жаңашылдықтарды жүзеге асыру мен игеру жолында бірқатар кедергілермен сипатталады. Мұның барлығы құс шаруашылығындағы инновациялық үрдістерді басқару мәселесінің әлі де негізгі сұрақтардың бірі болып қалатынын көрсетеді. Бұл басқару үрдістері цифрландыру, өндірістерді автоматтандыру, инновациялық технологияларды енгізу, селекциялық-генетикалық орталық пен ғылыми-эксперименттік құс шаруашылығы базасын құру, кадрларды даярлау сияқты өзгерістерді басқаруға бағытталған. Осыған орай, бұл салада тиімді шешімдерді жедел іздестіруді талап етеді.

Қазіргі заманғы ғылыми әдебиеттерде құс шаруашылығын инновациялық дамыту мәселелеріне қатысты шетелдік және отандық ғалымдардың көптеген зерттеулері мен еңбектері бар.

Ауыл шаруашылығында еңбек өнімділігін инновациялар арқылы арттыруға бағытталған жүйелердің негізгі қағидаларын Жангирова Р.Н. [4], Абжалелова Ш.Р., Ерназарова У.С., Челекбай А.Д. [5] ғылыми талдаған. Санду И. С. [6], Е. А. Капитонова, П. В. Арефьев, Л.П. Мищенко [7] зерттеулерінде құс шаруашылығы секторында инновациялар дамуының маңыздылығы атап өтілген.

Стамкулова К.У., Стамкулова М.У. [8], Габбасова Ж., Доссанова А., Лим С.С. [9] сияқты ғалымдар Қазақстанның құс шаруашылығы кешенін инновациялық дамыту мәселелеріне арналған ғылыми зерттеулерге белсенді түрде қатысып, ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қалыптастыруға байланысты мәселелерді зерттеген.

Т.Н. Бармина, Е.А. Струк, А. В. Рудковская, О.Ю. Дробязко [10], Романова Т.В. [11] дамыған елдерде құс шаруашылығының технологиялық жаңғыру негізінде қарқынды дамып жатқанын атап көрсеткен, бұл өз кезегінде Қазақстан үшін маңызды тәжірибе болып табылады.

Рамеш Бахадур Бист, Кешав Бис және авторлар [12] құс шаруашылығында инновациялық технологияларды тиімді пайдаланудың өнімділікті арттырумен қатар, елдің азық-түлік, жұмыссыздық және экологиялық мәселелерін шешуге ықпал ететінін атап өтеді.

Стефани Мармелстейн, Игор Пинхейро де Арауджо Коста, Адильсон Виларинхо Терра және авторлар [13], А. Макаринска, Н. Ворона [14], Хайдаров Ж. [15] құс шаруашылығындағы инновацияларды енгізу саланың өнімділігін екі есе арттыруға ықпал ететіндігін жазған. Мырзалиев Б., Тайжанов Л.Т., Онбаева М.Б. [16] зерттеулерінде құс шаруашылығындағы тиімді инновациялық даму Қазақстанның экспорттық әлеуетін арттыратыны туралы айтылады.

Дегенмен, көптеген зерттеушілердің пікірлерін қорыта келе, құс шаруашылығы саласындағы инновациялық даму үдерісі теориялық тұрғыдан да, әдістемелік жағынан да толық шешімін таппағанын атап өту керек. Бұл тек теориялық-әдістемелік негіздемелерге ғана емес, сонымен қатар құс шаруашылығындағы инновациялық үрдістерді басқару тәжірибесін ұйымдастыру мәселелеріне де қатысты.

Зерттеудің мақсаты: Қазақстандағы құс шаруашылығының негізгі даму үрдістерін экономикалық талдау негізінде саланың дамуына кедергі келтіретін факторларды анықтап, инновациялық даму басымдықтарын әзірлеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында Қазақстандағы құс шаруашылығының инновациялық даму үрдістерін талдау және оның болашағын айқындау мақсатында әлемдік және отандық тәжірибеде кеңінен қолданылатын материалдар мен әдістер пайдаланылды. Зерттеудің теориялық негізін отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, ҚР Ұлттық статистика бюросының статистикалық жылнамалары, сондай-ақ Қазақстан құс өсірушілер Одағының талдамалық есептері құрады.

2019-2023 жылдар аралығындағы құс өнімдері өндірісінің қарқындылығына қатысты статистикалық деректер, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының инновациялық дамуына байланысты материалдар мен мәліметтер жинақталды.

Мәселені талдау үшін салыстыру, аналитикалық және экономикалық-статистикалық әдістер қолданылды. Зерттеу барысында отандық құс шаруашылығының инновациялық даму бағытында қол жеткізілген нәтижелер қарастырылып, саланың дамуын тежейтін негізгі факторлар анықталды.

Қолданылған материалдар мен әдістер зерттеу нысанының мәнін ашуға, Қазақстандағы құс шаруашылығының инновациялық даму тенденциялары мен мәселелерін талдауға, сондай-ақ саланы дамытудың басым бағыттарын айқындауға және қорытындылар жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Құс шаруашылығында инновациялық технологияларды енгізудің қажеттілігі жоғары. Осы ретте мемлекеттің басты міндеті – құс шаруашылығы дамуының негізгі факторы ретінде асыл тұқымды құс шаруашылықтарын сақтау және қолдау болуы тиіс.

Құс шаруашылығының дамуына серпін беретін негізгі факторлар – селекция ғылымы мен генетикалық әлеует. Селекция мамандарының жұмысы технологияның дамуына ықпал етіп, жем-шөп өндірушілердің, жабдық жасаушылардың, дәрі-дәрмек, инкубатор өндірушілердің алдына жаңа міндеттер қояды (1-кесте). Аталған факторлар бірлесіп құс шаруашылығының тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Осыған байланысты сарапшылар Қазақстанда селекциялық-генетикалық орталық пен ғылыми-эксперименттік құс шаруашылығы базасын құруды ұсынады. Олардың пікірінше, селекциялық-генетикалық орталық пен ғылыми-эксперименттік құс шаруашылығы базасын ұйымдастырып, жоғары сапалы құс өнімі мен кросстарын шығарса, Қазақстанның құс шаруашылығы, Дүниежүзілік сауда ұйымының мүшесі ретінде, асыл тұқымды және тауарлық құс өнімдерін өндіруден әлемдегі, әсіресе Орталық Азия аймағында жетекші елдердің қатарына кіретін болады [17].

Кесте 1- Құс шаруашылығының дамуына серпін беретін негізгі факторлар

Селекция және генетика	асыл тұқымды жақсарту және генетикалық әлеуетті арттыру
Азықтандыру технологиялары	құстарды дұрыс әрі тиімді азықтандыруды ұйымдастыру
Өсіру технологиялары	заманауи әдістерді қолдану арқылы құстарды өсіру
Жем-шөп өндірісі	жоғары сапалы жем-шөп өндірісін қамтамасыз ету
Жабдық өндірісі	құс шаруашылығына қажетті заманауи жабдықтарды жасау
Дәрі-дәрмек әзірлеу	құстардың денсаулығын сақтау үшін препараттар өндіру
Инкубаторлық инновациялар	жұмыртқаларды инкубациялау технологияларын жетілдіру
Ескерту: [4,5,6,7] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған	

Әлемдік тәжірибені зерделеу нәтижесі нарықта өндірілетін өнімдерге қойылатын сапа мен деңгей талаптарының күннен-күнге артып келетіндігін көрсетеді. Қазіргі уақытта жоғары технология нарығындағы бәсекелестіктің ықпалымен инновациялық өнімдердің әртүрлі салаларында көш бастап тұрған бірнеше елдер тобы қалыптасты. Бүгінде жыл сайын құс еті мен жұмыртқаны тереңдетіп өндіретін бес ірі трансұлттық компания 9 миллиардтан астам бройлер етін өндіреді (2-кесте). Ең ірі өндірушілердің шамамен 70%-ы АҚШ-та орналасқан.

Кесте 2 - Құс еті мен жұмыртқаны тереңдетіп өндіретін ең ірі трансұлттық компаниялар

Компания	Мемлекет	Қысқаша ақпарат
Cargill	АҚШ	Құс етін, жұмыртқаны, жем-шөпті және басқа да өнімдерді өндіру мен өңдеу; әлемнің 70 мемлекеті мен аймағында 155 000-нан астам қызметкер жұмыс істейді.
JBS SA	Бразилия	Ет өндіру және өңдеу (сиыр еті, құс еті, шошқа еті, қой еті және т.б.); 15 елде 240 000-нан астам қызметкер жұмыс істейді.
Tyson Foods	АҚШ	Әлемнің 20-дан астам елінде өндірістік объектілері бар, мұнда 140000-ға жуық қызметкер жұмыс істейді.
Wens Foodstuff Group	Қытай	50-ден астам филиалға және 100 000-нан астам қызметкерге ие. Wens Foodstuff Group Қытайда және басқа елдерде үлкен өндірістік қуаттар және логистикалық желілер іске қосылған, ол өзінің өнімдерін халықаралық нарыққа шығарады.
BRF SA	Бразилия	Құс еті мен шошқа етін өндіру және экспорттау, сондай-ақ дайын өнімдер, сүт өнімдері, жем-шөп және басқа да өнімдерді шығару; 50 елде 100 000-нан астам қызметкер жұмыс істейді.
Ескерту: [18] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған		

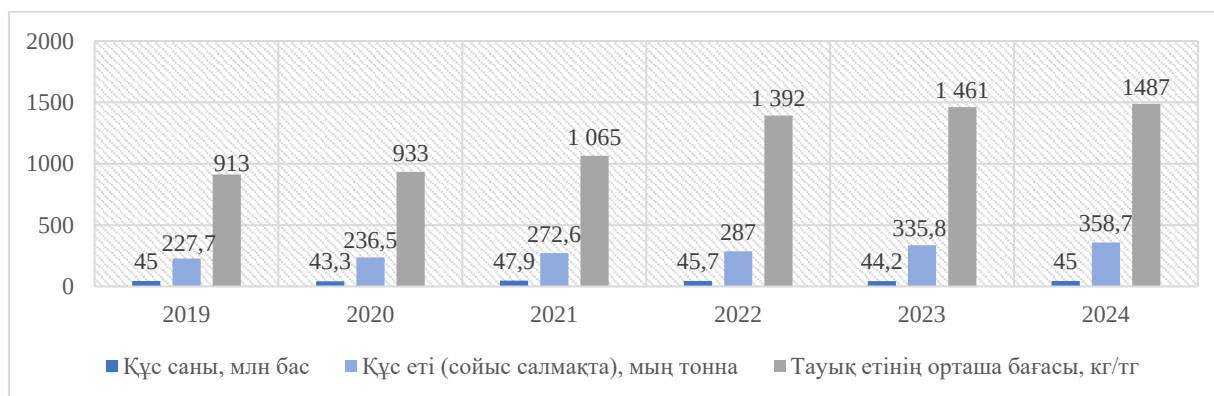
Бүгінгі таңда республикада жұмыртқа мен құс етін өнеркәсіптік кәсіпорындар және жеке шаруашылықтар өндіреді. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика Бюросының статистикалық мәліметтері бойынша, ай сайын құс еті өндірісі мен оның барлық ет түрлеріндегі үлесі артып келеді. 2023 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша жалпы құс санының 24,1%-ы халық шаруашылықтарына, 1,2%-ы шаруа немесе фермер қожалықтары мен жеке кәсіпкерлерге, ал 74,9%-ы ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына тиесілі.

2019-2021 жылдар аралығында елімізде құс өсіру саласында мамандандырылған құс шаруашылығы кәсіпорындары мен құс фабрикаларын жаңарту және қайта құру, сондай-ақ құс шаруа қожалықтары мен жеке шаруашылықтардың дамуы нәтижесінде құс саны республика бойынша 6,4% өскен. Өндірістің өсуі негізінен фабрикаларды кеңейту және жаңғырту есебінен жүзеге асты. Бүгінгі таңда 5 ірі құс фабрикасы Қазақстандағы жалпы өндірістің 67%-ын қамтамасыз етеді. Оларға Макинск құс фабрикасы, Алель Агро, Өскемен құс фабрикасы, Алатау құс, Отан Гринн жатады. Екі фабрика жылына 10 мың тоннадан астам, бес фабрика 5 мың тоннадан астам, ал қалған 14 фабрика 5 мың тоннаға дейін құс етін өндіреді (3-кесте).

Кесте 3 - Инновациялық технологияларды өндіріске енгізген үздік отандық кәсіпорындар

Компания	Қысқаша ақпарат
«Макинск құс фабрикасы» ЖШС (Ақмола облысы)	Қазақстандағы ең ірі және заманауи құс фабрикаларының бірі болып табылады. Фабрика негізінен бройлер етін өндіруге маманданған және инновациялық технологияларды қолдану негізінде өнімдері ішкі нарықта ғана емес, шетелде де жоғары сұранысқа ие.
«Өскемен құс фабрикасы» АҚ (Шығыс Қазақстан)	Жұмыртқа және ет бағытында маманданған кәсіпорын. Фабрика жоғары сапалы өнімдер шығаруға және экологиялық таза стандарттарды ұстануға ерекше мән береді. Өнімдері Қазақстанның әртүрлі аймақтарында таратылады.
«Алель Агро» АҚ (Алматы облысы)	Құс етін өндірумен және қайта өңдеумен айналысатын ірі компания. Компанияның негізгі қызметі бройлер етін өндіру, қайта өңдеу және оның өнімдерін тұтынушыларға жеткізу. Өнімдері халықаралық стандарттарға сай, сондықтан экспорттық әлеуеті де жоғары.
«Алатау-Құс» АҚ (Алматы қаласы)	Фабрика жұмыртқаның жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін озық технологиялар мен тиімді басқару жүйелерін қолданады.
«Otan Green Food» ЖШС (Алматы облысы)	Компания экологиялық таза өнімдерді өндіру және халықты сапалы азық-түлікпен қамтамасыз ету мақсатында инновациялық технологияларды қолданады. Өнімдері ішкі нарыққа да, экспортқа да бағытталған.
Ескерту: [19] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған	

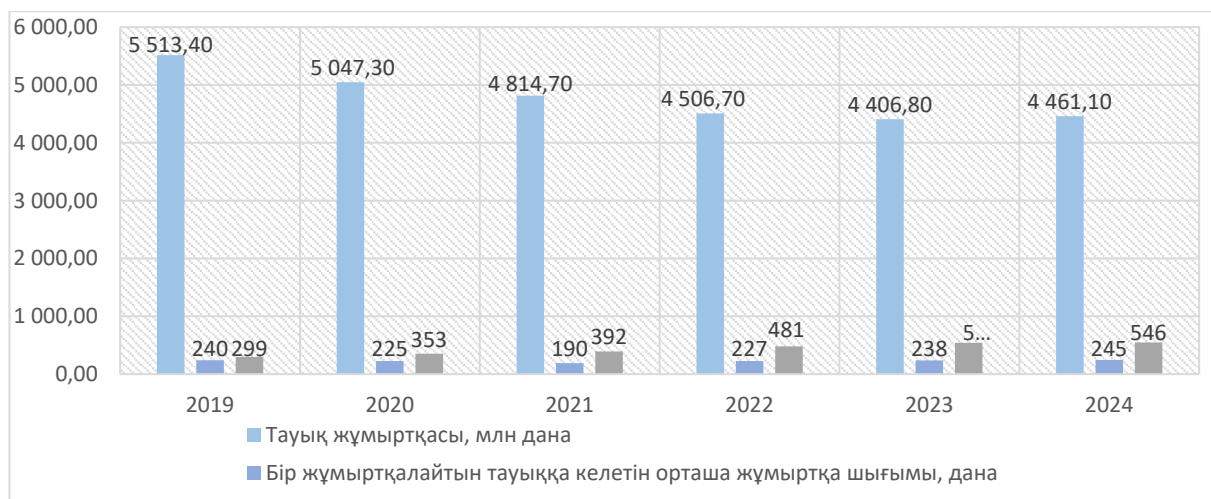
Алайда, 2022 жылдан бастап құс басының саны күрт төмендеген. Өндірістің төмендеуіне ең алдымен субсидиялаудың тоқтатылуы, айналым қаражатының тапшылығы және жұмыртқа бағытындағы 5 және бройлер еті бағытындағы 3 құс фабрикасының жұмысын тоқтатуы әсер етті (1-сурет).

Сурет 1 - Құс еті өндірісінің серпіні

Ескерту: [20,21] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған

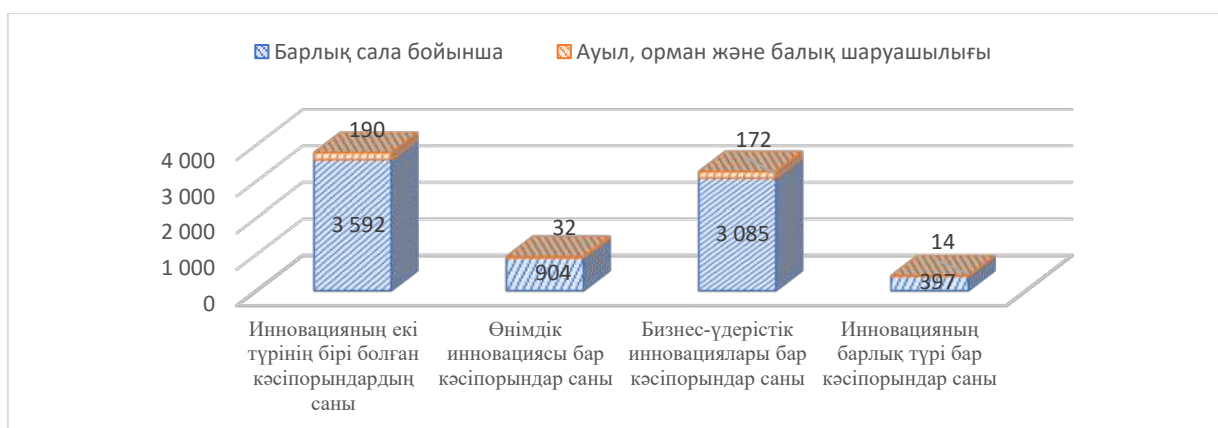
Талдау көрсеткендей, қазіргі уақытта 29 құс фабрикасының 26-сы ет бағытында құс еті өндірісімен айналысады. Үш фабрика өз қызметін уақытша тоқтатқан, олар: "Көктас Ақтөбе" ЖШС, "Нұрлы-құс" ЖШС, "Қазбройлер" ЖШС және "Петропавл құс фабрикасы" ЖШС. Ал, 2019-2023 жылдар аралығында жұмыртқа өндірісі 1110,8 млн данаға немесе 20%-ға кеміген (2-сурет). Қазіргі уақытта Қазақстанда 38 кәсіпорынның 33-і жұмыртқа бағытындағы құс фабрикалары ретінде жұмыс істеп тұр. 5 өндіріс өз қызметін уақытша тоқтатқан, олардың қатарына: "Қазақстан Құстары" ЖШС, "Бішкүл құс фабрикасы" ЖШС, "АгроИнвест-2015" ЖШС, "Атырау Сауда" ЖШС, және "Черемшан құс фабрикасы" ЖШС жатады. Осы ретте азық-түлік жұмыртқасын өндіруді толық қамтамасыз ету және арттыру, сондай-ақ экспорттық әлеуетті ұлғайту мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің қолдауы қажет.

Сурет 2 - Жұмыртқа өндірісінің серпіні

Ескерту: [20,21] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған

Ұлттық статистика Бюросының мәліметтеріне сүйенсек, жалпы ауылшаруашылығы кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі әзірге төмен деңгейде тұр, 2024 жыл 1 қаңтардағы жағдай бойынша жалпы ауыл, орман, балық шаруашылығында инновацияның барлық түрін енгізген кәсіпорындардың үлесі – 3,5%, бизнес-үдерістік инновациясы бары - 5,6%, өнімдік инновациясы бары-3,5%, екі инновацияның бірін енгізген кәсіпорындардың үлесі - 5,3% (3-сурет).

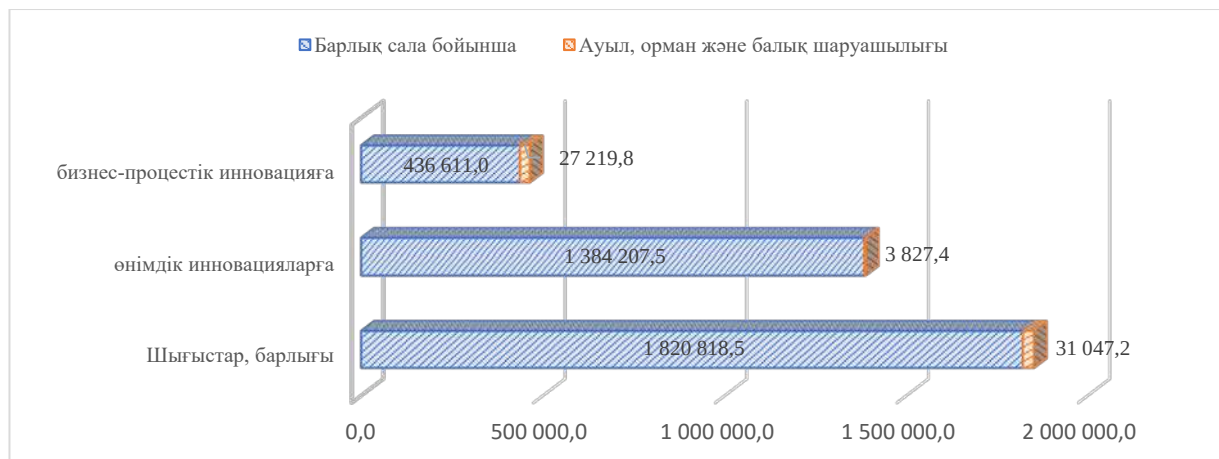
Сурет 3 - 2023 жылға инновация енгізген кәсіпорындар саны, бірлік

Ескерту: [22] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған

Байқап отырғанымыздай, процестік инновацияларды енгізу өндіріс шығындарын азайтуға, табысты ұлғайтуға және еңбек өнімділігінің артуына тікелей әсер етеді. Ал

өнімдік инновациялар бәсекелестерге қарағанда басымдыққа ие болудың, тиімді бағаларды қалыптастырудың және нарықтағы үлесті көбейтудің тиімді құралы болып табылады.

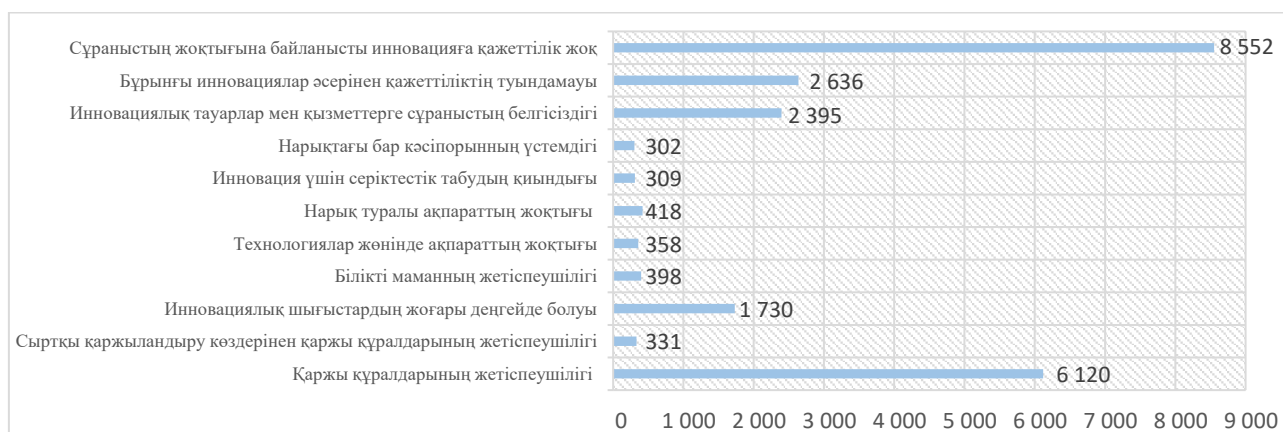
Инновациялар өндірушілерге үлкен пайда әкеледі, себебі процестік инновациялар өнімге сұраныс пен сату көлемін арттыруға негіз болады. Өнімдік инновациялар нәтижесінде нарықта жаңа өнім пайда болса, процестік инновацияның нәтижесінде өндіріске жаңа технологиялар енгізіледі (4-сурет).

Сурет 4 - 2023 жылға инновацияларға жұмсалған шығындар, млн теңге

Ескерту: [22] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған

Зерттеу мәліметтері көрсетіп отырғандай, ғылым мен инновацияны қаржыландырудың төмендігі, инновациялық технологияға бейімделмеген өндіріс, импорттық тұқымға тәуелділік, қауіпті аурулардың таралуы, құс шаруашылығы өнімдерінің бағасының өсуі, жалпы аталған салада экономикалық саясаттың тиімсіздігі - құс фабрикаларында құс еті мен жұмыртқа өндірісі көлемінің кемуінің негізгі себептері болып табылады. ҚР Ұлттық статистика Бюросының мәліметіне сүйенсек, кәсіпорында инновациялық қызметтің жүзеге асырылмау себебі қаржы құралдарының жетіспеушілігіне келіп тіреледі (5-сурет).

Сурет 5 - Кәсіпорында инновациялық қызметтің жүзеге асырылмау себептері, бірлік

Ескерту: [22] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған

Біздің көзқарасымыз бойынша, мемлекет құс фабрикалары мен кәсіпорындардың инновациялық қызметін ынталандыруға көп көңіл бөлуі керек. Бұл, өз кезегінде, өнім сапасын арттырып, жаңа технологияларды енгізуге және бәсекеге қабілеттілікті нығайтуға ықпал етеді. Инновациялар кәсіпорындарға нарықтағы орнын күшейтіп, ел экономикасының дамуына маңызды үлес қосады.

Зерттеулер көрсеткендей, қазіргі уақытта Қазақстанның көптеген құс фабрикаларында өндіріс алаңдарындағы өндірістік топ пен салалық мамандар арасында цифрлық байланыс жоқ. Өндірісте деректерді құсханалардан қолмен көшіріп, оларды талдау және салалық мамандар мен кеңесшілерге беру үшін пайдаланады. Цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті қолдану бұл процесті қысқартып, өндірісті жетілдіру бойынша оңтайлы шешімдерді қабылдауды жеделдетуге мүмкіндік береді:

- құсты өсіру және күтіп-бағу процестерінің (дене салмағы, микроклимат параметрлері, жем мен суды тұтыну және т.б.) бақылау деңгейін арттыру;
- онлайн режимінде тиімділікке мониторинг жасау;
- рентабельділікті арттыру үшін өндірістік процестерді талдау;
- өндірістік циклге аналитикалық болжам жасау;
- жұмыртқа, балапан және ересек құстардың салмағын автоматты түрде бағалау және т.б.;
- машиналық көру сияқты бағыттарды пайдалану.

Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, Еуропа елдерінде *блокчейн* цифрлық платформасы кеңінен таралуда. Өнім өндірушілер бұл дерекқордан келісімнің уақыты мен орны, сұраныс пен тұтынушылардың талғамы туралы нарықтық ақпаратты көреді. Өндіруші өз өнімінің сұранысы туралы жан-жақты ақпарат алады, ал супермаркеттер тұтынушыға құстың қалай өсірілгені туралы толық мәлімет ұсына алады. Отандық тәжірибеде, нарықтағы өсіп келе жатқан бәсекелестік пен көптеген сын-тегеуріндерге жедел әрекет ету қажеттілігінен «Алель Агро» АҚ компаниясы 2023 жылы «ақылды құс шаруашылығы» бойынша заманауи шешімдерді алғашқылардың бірі болып енгізді. Цифрландырудың мақсатты архитектурасы үш ірі компонентті қамтиды:

1. *Smart Farm* – құсханалардағы микроклиматты ақылды басқару жүйесі.

2. *BI* – бизнес-талдау бағдарламалық қамтамасыз ететін деректерді жылдам өңдеп, түсіндіруді қамтамасыз етеді.

3. *ERP-платформа* – компанияның бизнес-процестерін басқару жүйесі.

Біртұтас IT-ландшафттың құрылуы «Алель Агро» компаниясына:

- операцияларды оңтайландыру арқылы шығындарды азайтуға.
- шешім қабылдау уақытын қысқартуға.
- процестерді дәлірек бақылау арқылы өнім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект адамды ешқашан толықтай алмастыра алмайды, бірақ цифрлық технологияларға көшу өндіріс тиімділігінің жоғарылауына ықпал етеді. Сондай-ақ, бүгінде Қазақ ғылыми-зерттеу ветеринарлық институты шеңберінде «Мал дерек» атты мобильді қосымшасы бар бағдарламалық өнім әзірленуде. Бұл жүйе ветеринарлық қызметкерлерге қағазбастылықты азайтуға және ветеринарлық құжаттаманың негізгі бөлігін цифрлық форматқа ауыстыруға көмектеседі. Сонымен қатар, ол жануарларды есепке алуды автоматтандырып, эпизоотиялық жағдайды бақылауға және «фермадан үстелге дейін» мал шаруашылығы өнімдерінің қауіпсіздігін қадағалауға мүмкіндік береді [23].

Қорытындылайтын болсақ, құс шаруашылығының инновациялық даму стратегияларын әзірлеу үшін әртүрлі сценарийлік нұсқаларды қолдануға болады деген тұжырым жасаймыз (4-кесте). Құс шаруашылығын дамытудың инерциялық нұсқасы құс өнімдеріне тұтынушылық сұраныстың өзгеруін, құс өнімдерінің қолданыстағы бәсекеге қабілеттілік деңгейін, инвестициялық белсенділіктің орташа деңгейін және импортқа тәуелділік дәрежесін ескереді.

Кесте 4 - Құс шаруашылығын дамытудың инновациялық және инерциялық нұсқаларын салыстыру

Инерциялық нұсқа	Инновациялық нұсқа
Сипаттамасы	
-саланың дамуы баяу және бұрыннан қалыптасқан әдістер мен технологияларға сүйенеді.	- озық технологиялар мен ғылыми жетістіктерді қолдану арқылы дамиды.

- жаңашылдық аз, өзгерістерге бейімделу деңгейі төмен. - саланың өсу қарқыны нарықтағы тұрақты сұранысқа ғана негізделеді.	- жылдам өзгерістерге бейімделу және нарық қажеттіліктеріне икемді жауап беру. - жаңашыл идеяларды енгізу және тиімділікке басымдық беру.
Технологиялар	
- ескірген немесе дәстүрлі технологиялар қолданылады. - өндірістік процестердің автоматтандыру деңгейі төмен.	- цифрлық платформалар, блокчейн, робототехника, «ақылды фермалар». - жасанды интеллект пен үлкен деректерді талдау. - генетика, селекция және нутригеномика салаларындағы жетістіктерді қолдану.
Нәтиже	
- бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуі. - шығындардың өсуі және тиімділіктің төмендеуі. - табиғи ресурстардың тиімсіз пайдаланылуы.	- бәсекеге қабілеттіліктің артуы. - өнім сапасының жақсаруы және шығындардың азаюы. - экологиялық және экономикалық тұрақтылық.
Ескерту: [7.-14] әдебиет көздері негізінде авторлар құрастырған	

Құс шаруашылығын жаңғыртудың инновациялық сценарийі экономиканың инновациялық секторында ресурстарды шоғырландыруды көздейді, бұл үдемелі инновациялық дамуды қамтамасыз етеді және құс өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, экономикалық өсуге және әлеуметтік тиімділікке әкеледі.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін қорыта келе, отандық құс шаруашылығының инновациялық дамуына кедергі келтіретін факторлар - шикізат пен жем-шөп бағасының қымбаттауы, аймақтық теңсіздік (құс фабрикаларының көбі солтүстік пен орталық аймақтарда, батыс пен шығыста осы мәселелерді шешу қажет), ветеринарлық қауіпсіздік (құс тұмауы, сальмонеллез сияқты аурулар), жеке инвестициялардың тапшылығы, импорттық бәсеке (Қазақстанға құс еті Ресей, Беларусь және басқа елдерден әкелінеді, бұл жергілікті өндіріс үшін бәсекелестікті арттырады) деп есептейміз.

Аталған мәселелерді шешу үшін саланың инновациялық даму басымдылықтары келесідей болуы керек деген ұсыныс жасаймыз: жем-шөп өндірісінің өзіндік құнын төмендету, өнімділігі жоғары әрі ауруға төзімді құстарды өсіру, вакцинация жүргізу, биологиялық қауіпсіздік шараларын күшейту арқылы құс ауруларын алдын-алу шараларын іске қосу, құс фабрикаларында қалдықтарды қайта өңдеу, жасыл технологияларды енгізу: биоэнергия көздерін пайдалану арқылы экологиялық әсерді төмендету, экспорт әлеуетін арттыру: Орта Азия елдері мен Қытай нарығына шығу үшін халал стандарттарына сай өндірісті күшейту.

Сондай-ақ, құс шаруашылығының инновациялық даму басымдылықтарын екі негізгі бағытта қарастыруға болады:

1. Саланың ғылыми-технологиялық дамуы:

- генетика, селекция және нутригеномика салаларындағы жетістіктерді пайдалану.
- цифрлық технологияларды, соның ішінде автоматтандыру, жасанды интеллект және блокчейнді енгізу арқылы өндіріс тиімділігін арттыру.
- ресурс үнемдейтін және экологиялық таза технологияларды қолдану.

2. Өндіріс және өңдеу тиімділігін арттыру:

- өндіріс шығындарын азайту және еңбек өнімділігін арттыру.
 - өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін жақсарту.
 - логистикалық процестерді оңтайландыру және нарық сұранысына сәйкес бейімделу.
- Бұл бағыттар құс шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге және оның тұрақты дамуына негіз болады.

Сонымен, құс шаруашылығына инновациялық технологияларды енгізу келешекте Қазақстан құс шаруашылығын дамытудың басым бағыты болуы керек. Бұл еңбек өнімділігін арттыруға, материалдық, қаржылық және кадрлық ресурстарды үнемдеуге, экспорт көлемін және ішкі тұтынуды арттыруға, сондай-ақ құс шаруашылығы өнімдері арқылы импортты алмастыру есебінен импорт көлемін төмендетуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Коваленко В.В. Инновационные технологии в отрасли птицеводства. Наука без границ.- № 11 (39).- 2019.-С.5-10
- 2 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (қаралу күні 12.01.2024).
- 3 2018-2027 жылдарға арналған Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың салалық бағдарламасы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://foodindustry.kz/razrabotana-programma-razvitiya-otrasli-ptitsevodstva-rk-na-blizhajshie-10-let/24.11.2021> (қаралу күні 12.01.2024)
- 4 Жангирова Р.Н. Инновации в развитии аграрного сектора Казахстана. Проблемы агрорынка. - (1):27-33. -2020. - С. 27-33
- 5 Абжалелова Ш.Р., Ерназарова У.С., Челекбай А.Д. Проблемы развития национальной инновационной системы Казахстана и повышение ее конкурентоспособности. Qainar Journal of Social Science. - 2(1):87-101.- 2023.-С.87-101
- 6 Санду И., Козерод Ю., Воробьева Н. Инновационное развитие птицеводства как одно из стратегических направлений повышения эффективности в сельскохозяйственном производстве. Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве. -№5. - 2023. - С. 52-58.
- 7 Е. А. Капитонова, П. В. Арефьев, Л. П. Мищенко. Органическое птицеводство и стимуляция мясной продуктивности цыплят-бройлеров. Вестник АПК Верхневолжья. - 3 (55) сентябрь.- 2021. - С.57-60.
- 8 Стамкулова К.У., Стамкулова М.У. Инновационные технологии в птицеводстве Республики Казахстан. Проблемы агрорынка. - №2. -2021. - С.116-122.
- 9 Gabbassova Zh., Dossanova A., Lim S.S. (2024)Current problems and prospects of poultry industry: innovative vector. Problems of AgriMarket.- №1.P.113-124
- 10 Татьяна Н. Бармина, Евгения А. Струк, Алиса В. Рудковская, Ольга Ю. Дробязко. Разработка и внедрение инновационных технологий в птицеводстве, обеспечивающих производство высококачественной продукции. Аграрно-пищевые инновации. - № 4(20), 2022.- 2023.-С.42-50.
- 11 Романова Т.В. Современное состояние производства и реализации мяса бройлеров в странах мира. Вестник науки.- №10 (55) том 4.-2022.- С. 33 - 45.
- 12 RameshBakhadur Bist, Keshav Bis, Sandesh Poudel, Deepak Subedi, Xiao Yang, Bidur Paneru and et al. (2024) Sustainable poultry farming practices: a critical review of current strategies and future prospects. Poultry Science.Vol. 103. Issue 12. P.33-45.
- 13 Stefanni Marmelstein, Igor Pinheiro de Araújo Costa, Adilson Vilarinho Terra and et al. (2024) Advancing Efficiency Sustainability in Poultry Farms through Data Envelopment Analysis in a Brazilian Production System. Animals. Vol.14(5) 7267. P.1-25.
- 14 A. Makarynska, N. Vorona. (2023) Analysis of the poultry meat market and justification of expanding its range. Grain Products and Mixed Fodder's. Vol.22(3):25-32. March. -P.25-32.
- 15 Khaidarov, J. Some aspects of improving the efficiency of service to poultry farms. Академические исследования в современной науке. -№3(44). -2024.- P.85–87.
- 16 Мырзалиев Б.С., Тайжанов Л.Т., Онбаева М.Б. Қазақстанның құс шаруашылығы кешенін дамытудың экономикалық механизмін жетілдіру. Аграрлық нарық проблемалары.- №4.-2019.- Б.102-110
- 17 Институт птицеводства необходимо создать в Казахстане – эксперты. [Электронный ресурс].-URL: <http://ptica.kz/news/institut-pticevodstva-neobhodimo-sozdat-v-kazahstane-eksperty> (дата обращения 25.01.2024)
- 18 Geflügelfleisch: Das sind die fünf größten Unternehmen der Welt.[Электронный ресурс].-URL:<https://www.agrarheute.com/tier/gefluegelfleisch-fuenf-groessten-unternehmen-welt-605308>(дата обращения: 12.01.2024).
- 19 Аналитический обзор ситуации на рынке птицеводческой продукции, декабрь 2024 г. Союз птицеводов Казахстана. [Электронный ресурс].-URL:<http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynkepticevodcheskoj-produkcii-dekabr-2024-g> (дата обращения: 12.01.2024).
- 20 Қазақстан 2023 жылы. Статистикалық жылнама. ҚР Ұлттық статистикалық Бюросы. [Электрондық ресурс].-URL:[https://stat.gov.kz/upload/iblock/6e0/845zawete6hojusuneics9id6n95kp0m/%D0%95-03-%D0%93%D0%BA%D0%B0%D0%B7\).pdf](https://stat.gov.kz/upload/iblock/6e0/845zawete6hojusuneics9id6n95kp0m/%D0%95-03-%D0%93%D0%BA%D0%B0%D0%B7).pdf) (қаралу күні 12.01.2024).
- 21 Аналитический обзор ситуации на рынке птицеводческой продукции, январь 2025 г. Союз птицеводов Казахстана. [Электрондық ресурс].-URL: <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-janvar-2025-g>. (қаралу күні: 17.03.2024).
22. Қазақстан Республикасындағы кәсіпорындардың инновациялық қызметі туралы. 2023 жыл. 19 серия. Инновациялар статистикасы. ҚР Ұлттық статистикалық Бюросы. [Электрондық ресурс].-URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/158200/file/kk/> (қаралу күні: 17.03.2024).
- 23 Әубәкірова Г.М., Исатаева Ф.М. Қазақстан индустриясының инновациялық дамуы. Студенттік топтар кураторларына көмек құрал, 6 жинақ: - 2022.-130 б.

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ПТИЦЕВОДСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Научное исследование посвящено выявлению проблем внедрения инновационных технологий в птицеводство Казахстана и разработке научно обоснованных теоретических и практических предложений для инновационного развития. Цель исследования: на основе экономического анализа основных тенденций развития птицеводства в Казахстане определить факторы, препятствующие развитию отрасли, и разработать приоритеты инновационного развития. Результаты исследования: авторами изучены основные ограничения модернизации птицеводства в Казахстане и выявлен его инновационный потенциал. Путем ретроспективного анализа экспортных возможностей ведущих транснациональных компаний уточнены позиции отечественных птицефабрик на рынке и оценен производственный потенциал казахстанских сельскохозяйственных предприятий. Результаты исследования могут служить основой для разработки программ инновационного развития птицеводства на региональном и республиканском уровнях. Выводы исследования: внедрение инновационных технологий в птицеводство должно стать приоритетным направлением развития отрасли в Казахстане. Это позволит повысить производительность труда, сэкономить материальные, финансовые и кадровые ресурсы, увеличить объемы экспорта и внутреннего потребления, а также сократить импорт за счет замещения импортируемой продукции товарами птицеводства. В результате такие процессы будут способствовать повышению конкурентоспособности отечественной продукции птицеводства и усилению её инвестиционной привлекательности.

Ключевые слова: птицеводство, инновации, цифровые технологии, селекция, блокчейн

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF POULTRY FARMING: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract

This scientific study is dedicated to identifying the challenges of introducing innovative technologies in Kazakhstan's poultry farming and developing scientifically grounded theoretical and practical recommendations for innovative development. Research Objective: Based on an economic analysis of the main trends in the development of poultry farming in Kazakhstan, identify the factors hindering the sector's development and formulate priorities for innovative development. Research Results: the authors have studied the main constraints on modernizing poultry farming in Kazakhstan and identified its innovative potential. Through a retrospective analysis of the export capabilities of leading transnational companies, the market positions of domestic poultry farms have been clarified, and the production potential of Kazakhstan's agricultural enterprises has been evaluated. The research results can serve as a basis for developing programs for the innovative development of poultry farming at both regional and national levels. Research Conclusion: the introduction of innovative technologies in poultry farming should become a priority for the development of Kazakhstan's poultry sector. This will increase labor productivity, save material, financial, and human resources, boost export volumes and domestic consumption, and reduce imports by substituting imported products with poultry farming goods. As a result, these processes will enhance the competitiveness of domestic poultry products and strengthen their investment attractiveness.

Keywords: poultry farming, innovation, digital technologies, selection, blockchain

REFERENCES

- 1 Kovalenko V.V. Innovacionnye tekhnologii v otrasli pticevodstva [Innovative Technologies in the Poultry Industry]. Nauka bez granic.-№11 (39).- 2019. - С.5-10. [in Russian].
- 2 Qazaqstan Respublikasynyñ agroönerkäsiptik keşenin damytudyñ 2021 – 2030 jylдарға арналған tūjyrymdamasyn bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ūkimetiniñ 2021 jylғы 30 jeltoqsandaғы № 960 qaulysy. [The Government Decree of the Republic of Kazakhstan No. 960 dated December 30, 2021, on the approval of the Concept for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2021–2030]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> [in Kazakh]. (accessed: 12.01.2024).
- 3 2018-2027 jylдарға арналған Qazaqstanda qūs шаруашылығын damytudyñ salalyq baғdarlamasy. [The Sectoral Program for the Development of Poultry Farming in Kazakhstan for 2018-2027]. Available at: — URL: <https://foodindustry.kz/razrabotana-programma-razvitiya-otrasli-ptitsevodstva-rk-na-blizhajshie-10-let/24.11.2021> [in Kazakh]. (accessed: 12.01.2024).
- 4 Zhangirova R.N. Innovacii v razvitii agrarnogo sektora Kazahstana [Innovations in the Development of the Agricultural Sector of Kazakhstan]. Problemy agropyanka. - (1). -2020. - P.27-33 [in Russian].
- 5 Abzhalelova Sh.R., Ernazarova U.S., Chelekbai A.D. Problemy razvitiya nacional'noj innovacionnoj sistemy Kazahstana i povyshenie ee konkurentosposobnosti [Problems of Developing the National Innovation System of Kazakhstan and Enhancing Its Competitiveness]. Qainar Journal of Social Science. - 2(1):87-101.-2023.-P.87-101. [in Russian].
- 6 Sandu I., Kozherod YU., Vorobeva N. Innovacionnoe razvitie pticevodstva kak odno iz strategicheskikh napravlenij povysheniya effektivnosti v sel'skohozyajstvennom proizvodstve [Innovative Development of Poultry

7 E. A. Kapitonova, P. V. Aref'ev, L. P. Mishchenko. Organicheskoe pticevodstvo i stimulyaciya myasnoj produktivnosti cyplyat-brojlerov [Organic Poultry Farming and Stimulation of Meat Productivity in Broiler Chickens]. Vestnik APK Verhnevolzh'ya. 3 (55) sentyabr.2021.P.57-60. [in Russian].

8 Stamkulova K.U., Stamkulova M.U. Innovacionnye tekhnologii v pticevodstve Respubliki Kazakhstan. Problemy agrorynka [Innovative Technologies in Poultry Farming in the Republic of Kazakhstan]. - №2. -2021. - P.116-122. [in Russian].

9 Gabbassova Zh., Dossanova A., Lim S.S. Current problems and prospects of poultry industry: innovative vector. Problems of AgriMarket.- №1.-2024.-P.113-124. [in English].

10 Tatyana N. Barmina, Evgeniya A. Struk, Alisa V. Rudkovskaya, Olga YU. Drobyazko. Razrabotka i vnedrenie innovacionnyh tekhnologij v pticevodstve, obespechivayushchih proizvodstvo vysokokachestvennoj produkci [Development and Implementation of Innovative Technologies in Poultry Farming Ensuring the Production of High-Quality Products]. Agrarno-pishchevyje innovacii. № 4(20), 2022-2023. P.42-50. [in Russian].

11 Romanova T.V. Sovremennoe sostoyanie proizvodstva i realizacii myasa brojlerov v stranah mira [The Current State of Broiler Meat Production and Sales in Countries Around the World]. Vestnik nauki. - №10 (55) tom 4.-2022.- P.33 - 45 [in Russian].

12 Ramesh Bakhadur Bist, Keshav Bis, Sandesh Poudel, Deepak Subedi, Xiao Yang, Bidur Paneru and et al. (2024) Sustainable poultry farming practices: a critical review of current strategies and future prospects. Poultry Science.Vol. 103. Issue 12. P.33-45. [in English].

13 Stefanni Marmelstein, Igor Pinheiro de Araújo Costa, Adilson Vilarinho Terra and et al. (2024) Advancing Efficiency Sustainability in Poultry Farms through Data Envelopment Analysis in a Brazilian Production System. Animals. Vol.14(5) 7267. P.1-257 [In English].

14 A. Makarynska, N. Vorona. (2023) Analysis of the poultry meat market and justification of expanding its range. Grain Products and Mixed Fodder's. Vol.22(3):25-32. March. -P.25-32. [In English].

15 Khaidarov, J. Some aspects of improving the efficiency of service to poultry farms. Akademicheskie issledovaniya v sovremennoj nauke. №3(44). 2024.P.85–87. [In English].

16 Myrzaliev B.S., Tajjanov L.T., Onbaeva M.B. Qazaqstannyñ qūs şaruasylyǵy keşenin damytudyñ ekonomikalıq mehanizmin jetildiru [Improving the Economic Mechanism for the Development of the Poultry Farming Complex in Kazakhstan]. Agrarlyq naryq problemalary. №4. 2019. P.102-110 [in Kazakh].

17 Institut pticevodstva neobhodimo sozdat v Kazahstane – eksperty [An Institute of Poultry Farming Needs to Be Established in Kazakhstan – Experts]. Available at - URL: <http://ptica.kz/news/institut-pticevodstva-neobhodimo-sozdat-v-kazahstane-eksperty> [in Russian]. (accessed: 12.01.2024).

18 Geflügelfleisch: Das sind die fünf größten Unternehmen der Welt. [Poultry Meat: These are the five largest companies in the world]. Available at - URL: <http://ptica.kz/news/nazvany-krupnejshie-v-mire-proizvoditeli-mjasa-pticy> [in Russian]. (accessed: 12.01.2024).

19 Analiticheskii obzor situacii na rynke pticevodcheskoj produkcii, dekabr' 2024 g [Analytical Review of the Poultry Product Market Situation]. Soyuz pticevodov Kazahstana. Available at - URL: <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-dekabr-2024-g> [in Russian]. (accessed: 12.01.2024).

20 Qazaqstan 2023 jly [Kazakhstan in 2023]. Statistikalyq jylnama. QR Ұlttyq statistikalyq Bürosy. Available at - URL: [https://stat.gov.kz/upload/iblock/6e0/845zawete6hojusuneics9id6n95kp0m/%D0%95-03-%D0%93%20\(%D0%BA%D0%B0%D0%B7\).pdf](https://stat.gov.kz/upload/iblock/6e0/845zawete6hojusuneics9id6n95kp0m/%D0%95-03-%D0%93%20(%D0%BA%D0%B0%D0%B7).pdf) [in Kazakh]. (accessed : 12.01.2024).

21 Analiticheskij obzor situacii na rynke pticevodcheskoj produkcii, yanvar' 2025 g. [Analytical Overview of the Poultry Market Situation, January 2025]. Soiuz pticevodov Kazahstana. Available at - URL: <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-janvar-2025-g> [in Russian]. (accessed: 17.03.2024).

22 Qazaqstan Respublikasyndaǵy kásioryndardyñ innovasiyalıq qyzmeti turaly. 2023 jyl. [The Innovative Activity of Enterprises in the Republic of Kazakhstan in 2023]. 19 seria. Innovasiar statistikasy. QR Ұlttyq statistikalyq Bürosy. Available at - URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/158200/file/kk/> [in Kazakh]. (accessed: 17.03.2024)

23 Äübäkirova G.M., İсатаева F.M. Qazaqstan industriyasynyñ innovasiyalıq damuy [Innovative Development of Industry in Kazakhstan]. Studenttik toptar kuratorlaryna kömek qural, 6 jinaq: - 2022.- P.123. [in Kazakh].

Information about authors

Gulmira Amalbekova - **corresponding author**, candidate of economics sciences; acting associate professor of the department of “Economics and management”, M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan.

E-mail: baken_t@mail.ru.

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>.

Aigul Erseitova - candidate of economics sciences; acting associate professor of the department of “Economics and management”, M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan.

E-mail: erseitova2013@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7891-6025>.

Ayman Narenova - candidate of economics sciences; acting associate professor of the department of "Economics and management", M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan.

E-mail: an.narenova@dulaty.kz.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>

Altynshash Zamanbekova - candidate of economics sciences, associate professor of Hospitality Management Department, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan;

E-mail: altinshash77@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8368-0047>.

Информация об авторах

Гульмира Амалбекова - **основной автор**, кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан.

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>.

Айгүль Ерсеитова - кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан.

E-mail: erseitova2013@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7891-6025>.

Айман Наренова - кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Экономика и менеджмент», Таразский университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан.

E-mail: an.narenova@dulaty.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>

Алтыншаш Заманбекова - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Менеджмент гостеприимство», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: altinshash77@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8368-0047>.

Авторлар туралы ақпарат

Гүлмира Амалбекова - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>

Айгүл Ерсеитова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: erseitova2013@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7891-6025>

- экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: an.narenova@dulaty.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>

Алтыншаш Заманбекова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Қонақжайлылық менеджменті» кафедрасының доценті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: altinshash77@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8368-0047>

Ж.Б. Кудайбергенов^{1*}, А.А. Курманалина¹, Б.Ж.Болатова¹, Л.Т. Тайжанов²¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 03000, Қазақстан Республикасы²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы
*e-mail: zhandos.kudaibergen@zhubanov.edu.kz

ҚАЛДЫҚТАРДЫ ТИІМДІ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІ: АҚТӨБЕДЕГІ ҚОҚЫС ПОЛИГОНЫ МЫСАЛЫНДА

Андатпа

Бүгінде қалдықтарды төгу орны болып табылатын қалалық қоқыс полигондары күрделі экологиялық және әлеуметтік мәселеге айналып отырғандықтан қалдықтарды тиімді басқару мәселесі өзекті болып табылады. Ақтөбе қаласы Қазақстанның ең ірі қалаларының бірі ғана емес, сонымен қатар аймақтың маңызды экономикалық және өнеркәсіптік орталығы болғандықтан бұл мәселе ерекше маңызға ие болып отыр.

Зерттеудің мақсаты – қоршаған ортаға және жергілікті тұрғындарға тигізетін экологиялық зиянды азайту үшін Ақтөбе қаласындағы қалдықтарды басқару жүйесіндегі негізгі мәселелерді анықтау және оларды оңтайландыруға бағытталған нақты ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Ақтөбе қаласындағы қалдықтардың пайда болуы және оларды қайта өңдеу деңгейі туралы статистикалық деректерге талдау жасалды. Сондай-ақ, тұрғындардың пікірлері мен осы мәселені тиімді басқару бойынша ұсыныстарын анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнама мәселелерді анықтауға, оның жиілігіне, қолданыстағы бағдарламалардың тиімділігін бағалауға және жетілдіру бойынша ұсыныстарға қатысты әртүрлі сұрақтарды қамтыды.

Жүргізілген зерттеу жұмысы қоқыс полигонындағы мәселелер, атап айтқанда, жағымсыз иістердің ауа сапасы мен өмір сүру деңгейіне теріс әсер ететінін растады. Осы зерттеудің нәтижелері Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигондарын басқаруды жетілдіру бойынша іс-шараларды әзірлеу және жүзеге асыру үшін тәжірибеде қолдануға негіз бола алады. Сондай-ақ, бұл аталмыш мәселені жақсырақ түсінуге және болашақ ұрпақтың игілігі үшін оны шешудің тиімді стратегиясын әзірлеуге көмектеседі.

Негізгі сөздер: қалдықтарды басқару, экология, қоқыс полигоны, қалдық, қоршаған орта

Кіріспе

Қазіргі әлемде қалдықтарды тиімді басқару мәселесі күн санап артып келеді. Ал қалдықтарды төгу орны болып табылатын қалалық қоқыс полигондары күрделі экологиялық және әлеуметтік мәселелердің негізі болып отыр. Қазақстанның ең ірі қалаларының бірі ғана емес, сонымен қатар облыстың маңызды экономикалық және өнеркәсіптік орталығы болып есептелетін Ақтөбе қаласының жағдайында бұл мәселе ерекше маңызға ие. Демек, бұл қалада шығарылатын қалдықтардың көлемі де қомақты, оны тиімді басқару қала басшылығының да, тұрғындардың да маңызды міндеті болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі мәселенің ауқымынан ғана емес, оның салдарынан да көрінеді. Қалдықтарды жинақтау және дұрыс өңдемеу экологиялық зардаптар, адам денсаулығына зиянды әсері, әлеуметтік мәселелер және экономикалық шығындар сияқты күрделі мәселелердің туындауына себеп болып отыр [1].

Мақала ағымдағы жағдайды талдау және қалдықтарды басқарудың тиімді ұсыныстарын әзірлеу үшін ғылыми және объективті көзқарасты ұсынады. Бұл зерттеу ғылыми қауымның да, жергілікті билік өкілдерінің де, Ақтөбе қаласының экологиялық жағдайы мен өмір сүру сапасын жақсартуға мүдделі жұртшылықтың да назарын аударуға бағытталады.

Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны және қалдықтарды басқару мәселесі байыпты зерттеуді және тиімді шешімдерді әзірлеуді қажет ететін өзекті және ғылыми маңызды тақырып болып табылады. Бұл зерттеу ғылыми принциптер мен объективті дәлелдерге негізделеді. Сондай-ақ, қаладағы қалдықтарды басқаруда тұрақты өзгерістерге негіз бола отырып, еліміздің басқа аймақтарында аталмыш мәселені шешуге оң әсер етеді.

Зерттеудің мақсаты – қоршаған ортаға және жергілікті тұрғындарға тигізетін экологиялық зиянды азайту үшін Ақтөбе қаласындағы қалдықтарды басқару жүйесіндегі негізгі мәселелерді анықтау және оларды оңтайландыруға бағытталған нақты ұсыныстар әзірлеу. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін қаладағы қоқыс полигондарының қазіргі жағдайын, қалдықтардың көлемін және оның қоршаған ортаға әсерін талдау жұмыстары жүргізіледі. Жұмыстың негізгі аспектілерінің бірі Ақтөбе қаласындағы қалдықтарды басқару жүйесіне теріс әсер ететін факторларды анықтап, оның негізінде қаладағы қалдықтарды басқаруды жақсарту бойынша іс-шаралар жоспары мен ұсыныстар әзірленетін болады.

Зерттеудің гипотезасы:

Гипотеза 1: Ақтөбе қаласында қалдықтарды тиімді басқару қоршаған ортаға теріс әсер етуді азайтады

Гипотеза 2: Ақтөбе қаласында қалдықтарды тиімді басқару тұрғындардың өмір сүру сапасының айтарлықтай жақсаруына әкеледі.

Қойылған мақсатқа жету үшін сандық зерттеу әдісі қолданылады, соның ішінде Ақтөбе қаласындағы қалдықтардың пайда болуы және оларды қайта өңдеу деңгейі туралы статистикалық деректерге талдау жүргізіледі. Зерттеу барысында Ақтөбе қаласының қоқыс полигонымен байланысты мәселелерді анықтау және талдау, сонымен қатар тұрғындардың пікірлері мен осы мәселені тиімді басқару бойынша ұсыныстарын анықтау мақсатында сауалнама жүргізіледі. Сауалнама мәселелерді анықтауға, оның жиілігіне, қолданыстағы бағдарламалардың тиімділігін бағалауға және жетілдіру бойынша ұсыныстарға қатысты әртүрлі сұрақтарды қамтиды. Осы зерттеудің нәтижелері Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигондарын басқаруды жетілдіру бойынша іс-шараларды әзірлеу және жүзеге асыру үшін негіз бола алады.

Жоғарыда аталған зерттеу әдістері зерттеу гипотезасын дәлелдеуге және Ақтөбе қаласындағы қалдықтарды басқару жағдайын жақсартудың практикалық шешімдерін табуға бағытталады.

Әдебиеттерге шолу

Көптеген зерттеушілер тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару, сұрыптау және қайта өңдеу мәселелері, сондай-ақ осы саланың келешегі мен экономикалық аспектілеріне қатысты зерттеулер жүргізді [2], [3]. Қатты тұрмыстық қалдықтардың, әсіресе азық-түлік пен қағаздың пайда болуымен және көмілуімен байланысты қоршаған ортаның ластануының экологиялық проблемасын және оның атмосфераға, суға, топыраққа және жер ресурстарына теріс әсер етеді [4]. Д.Узакпаева және Л.Арасланова Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық қатты қалдықтармен жұмыс істеу мәселелерін қарастырып, Ақтөбе қаласындағы қалдықтардың түзілу динамикасын көрсете отырып, қала аумағындағы қатты тұрмыстық қалдықтар полигонының техникалық жағдайын жеткілікті деңгейде еместігін анықтады [5]. В.Солопова және басқалары өз зерттеуінде Ақтөбе облысында қоршаған ортаны ластаудың маңызды көзі ретінде мұнай-газ және химия өнеркәсібі екендігін атап көрсетті [6]. Кейбір зауыттарда қажетті сүзгілердің жоқтығынан атмосфераға алты валентті хром сияқты зиянды заттар бөлінеді. Аймақтағы ауаның ластануы және зиянды шығарындылар жергілікті тұрғындардың денсаулығына үлкен қауіп төндіре отырып, созылмалы аурулар мен қатерлі ісік ауруларының қаупін арттырады. З.Ауезова және Г.Оспан Ақтөбе облысының көші-қон үдерісі, денсаулық сақтау, білім және спорт, жылу және энергиямен қамтамасыз ету, тұрмыстық қалдықтарды шығару жүйесі мен аумақтық құрылымының өзіндік осал тұстарын анықтай отырып, аталмыш облыстың экономикалық және әлеуметтік даму мәселесін талдау негізінде әртүрлі саладағы жағдайға баға берді [7].

Н.Годына және А.Омаров өз зерттеулерінде Қазақстандағы қатты тұрмыстық қалдықтарды кәдеге жарату мәселесін қалдықтар көлемінің ұлғаюымен, бөлек жинаудың жоқтығымен және қоршаған ортаға кері әсер етуімен байланыстыра отырып, қалдықтарды

өңдеу зауыттарын дамытуға қатысты мәселелерді көтереді [8]. А.Мейрбеков және А.Еримова ластануды азайту және санитарлық-гигиеналық жағдайды жақсарту үшін қалдықтарды іріктеп жинау және қабылдау әдісін ұсына отырып, қатты тұрмыстық қалдықтарды жинау мен өңдеуді басқару мәселелерін қарастырды [9]. Сонымен қатар, қоршаған ортаны парниктік және биогаздармен ластау, қалдықтарды өртеуге байланысты мәселелер және олардың қоршаған орта мен адам денсаулығына теріс әсер ететіндігі анықталды.

Осындай мәселелердің шешу жолы ретінде Қазақстанда қалдықтарды өңдейтін жетілдірілген және жабдықталған зауыттар салудың қажеттілігі ғылыми тұрғыда дәлелденді [10]. С.Серикбаев және С.Ермекова Қазақстандағы қалдықтарды қайта өңдеу мәселелерін қарастырып, қалдықтарды кәдеге жарату арқылы биогаз және қосымша электр энергиясын өндіру жобаларымен жұмыс жасау, тұрмыстық қалдықтарды өңдейтін кәсіпорындарды дамыту үшін мемлекеттік қолдау көрсету қажеттілігін ұсынды [11].

Т.Камалов Қазақстандағы қатты тұрмыстық қалдықтарды басқару жүйесінің мәселесін зерттеп, құрғақ және дымқыл қалдықтарға арналған екі түрлі контейнерді пайдалану арқылы қалдықтарды жинау мен қайта өңдеуді жақсарту жолдарын ұсынды [12]. А.Шамхорян мен Ш.Суранкуловтың еңбектерінде әртүрлі кезеңде әртүрлі елде қоқыстарды өртеу зауыттарын іске қосу және қалдықтарды қайта өңдеу мәселесіне баса назар аударатырып, қатты қалдықтардың тарихы, оның шығу тегі мен басқару әдістерін зерттелді [13]. С.Жакупова жасыл экономикаға көшу жағдайында қалдықтарды кәдеге жарату мәселесінің экономикалық аспектісін зерттеп, экологиялық мәселелер мен тұрақты даму жағдайында жасыл экономиканың өзектілігі мен маңыздылығын атап көрсетті [14]. М.Мазелли және А.Феррари қалдықтарды кәдеге жаратудың ағымдағы мәселесі бойынша мектеп оқушылары арасында жүргізген арнайы зерттеуінде оқушылардың қалдықтарды жинау, сұрыптау және қайта өңдеудегі саналылығы мен практикалық іс-әрекеттерін бағалай отырып, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауға және пайдалы өнімдерді жасау үшін екінші реттік ресурстарды белсенді пайдалануға шақырды [15].

Бұл кең көлемді әдебиеттік шолу Қазақстандағы және Ақтөбе қаласындағы қалдықтарды басқарудың және қоршаған ортаның әртүрлі аспектілерін қамти отырып, одан әрі зерттеулер мен тәжірибе үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны мәселесі бойынша зерттеу жүргізу үшін статистикалық мәліметтер жинау және талдау әдістері (2-ші деңгейлі мәліметтер) қолданылды. Сонымен қатар қала тұрғындарының көзқарасы мен пікірлерін білу мақсатында сауалнама (1-ші деңгейлі мәліметтер) жүргізілді.

Статистикалық мәліметтерді талдау

Қоқыс полигондарының ағымдағы жағдайы туралы шынайы мәліметтерге қол жеткізу үшін ҚР экология және табиғи ресурстар министрлігінің әкімшілік деректері мен тұрмыс деңгейін бағалау бойынша үй шаруашылықтарын іріктеме зерттеу бағдарламасының құрамдас бөлігі болып табылатын «Халықтың тұрмыс сапасы» зерттеуінің деректері пайдаланылды. Осындай әдістерді қолдану Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны мәселесіне кешенді зерттеу жүргізуге, оның ауқымын, қоршаған ортаға әсерін бағалауға және оны шешу бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін тұрғындардың пікірін алуға мүмкіндік берді.

Қала тұрғындарына сауалнама жүргізу

Ақтөбе қаласында кездейсоқ таңдалған тұрғындардан және арнайы экологиялық мекеме қызметкерлері арасында сауалнама жүргізіліп, 126 қатысушыдан кері байланыс болды. Зерттеуге Ақтөбе қаласының 18 жастан асқан тұрғындары қатысты.

Деректерді жинау үшін қағаз түрінде және электронды сауалнама қолданылды. Электронды сауалнама қала тұрғындарына қолжетімді Google Form электронды ресурсында жасалған онлайн сауалнама түрінде жүргізілді. Сауалнама, сонымен қатар, қоршаған ортаны қорғау мәселелеріне қызығушылық танытатын бірлестіктер мен

ұйымдарға таратылды. Ол Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны мәселесіне қатысты респонденттердің пікірлері мен ойлары, сондай-ақ олардың қалдықтарды жоюға көзқарасы және ықтимал экологиялық шешімдері туралы 10 сұрақты қамтиды. Сауалнама қоқыс полигоны мен қалдықтарды басқару мәселесіне қатысты өзекті зерттеу сұрақтарын ескере отырып әзірленді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Ақтөбе қоқыс полигонының статистикасы туралы ақпарат қалдықтарды басқару және экологиялық проблемаларды бағалау және басқару үшін маңызды негіз болып табылады. Бұл статистикалық деректер ҚР-дағы және жекелген облыстар мен қалалардағы қалдықтардың көлемі, оларды кәдеге жарату және қайта өңдеу деңгейі және респонденттердің ауа тазалығына қанағаттануы туралы пікірлері секілді мәселелерді қамтиды.

Кесте 1 – Кәсіпорындар және ұйымдар бойынша іріктеуге, кәдеге жаратуға және сақтауға келіп түскен қалдықтар көлемі, тонна

Облыстар	Қалдықтармен жұмыс жасайтын ұйымдар саны, бірлік		Келіп түскен қалдықтар көлемі		Келіп түскен қалдықтардың жалпы көлемі					
					сұрыпталған		кәдеге жаратылған		көмуге келіп түскен	
	2013	2023	2013	2023	2013	2023	2013	2023	2013	2023
Ақмола	26	26	192 609	106 385	-	15 839	-	6502	192 609	66 587
Ақтөбе	12	16	244 036	247 612	886	2486	-	704	243 150	197 087
Алматы	7	18	256 231	735 391	-	50 371	-	85 276	256 231	501 026
Атырау	2	9	21 785	126 293	363	13 755	-	18 188	21 059	108 614
Батыс Қазақстан	2	3	97 707	159 764	-	50 404	-	-	97 707	109 360
Жамбыл	8	7	48 176	64 976	-	1704	-	-	48 176	63 272
Қарағанды	14	26	318 237	386 292	-	193 897	-	26 022	318 237	168 504
Қостанай	24	54	327 312	273 899	-	50 525	-	5678	327 312	217 310
Қызылорда	2	6	61 811	91 191	13 300	47 384	13 300	-	21 911	43 402
Маңғыстау	7	9	163 816	83 591	-	-	-	10 041	163 816	69 760
Павлодар	6	6	212 440	279 619	-	4264	2359	8078	210 081	267 158
Солтүстік Қазақстан	9	16	83 410	90 315	-	15 039	-	338	83 410	70 539
Түркістан	22	36	186 903	116 143	-	19 015	-	-	186 903	115 750
Шығыс Қазақстан	12	18	95 089	221 670	-	35 855	-	-	95 089	128 026
Астана қ.	1	2	462 691	854 859	-	372 127	-	-	462 691	-
Қазақстан Республикасы	154	261	2 72 253	4514 041	14 549	1 307 785	16 022	166 270	2728 382	2 899 904

Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросы [16], [17]

Ұсынылған деректерден 2013-2023 жылдар аралығында Ақтөбе қаласында және Қазақстанның басқа аймақтарында қалдықтарды басқару саласында өзгерістер болғанын байқаймыз. Мәліметтерге толығырақ талдау жасап, Ақтөбені басқа облыстармен салыстырсақ:

Ақтөбе:

- Қалдықтармен жұмыс жасайтын ұйымдардың саны 2013 жылдан 2023 жылға дейін 12-ден 16-ға дейін артқан;
- Қабылданған қалдықтардың көлемі 2013 жылы 244 036 тоннадан 2023 жылы 247 612 тоннаға дейін артқан;
- Соның ішінде, 2013 жылы ешқандай қалдық кәдеге жаратылмаған болса, 2023 жылы 704 тонна қалдық кәдеге жаратылған.
- Қоқыс полигонына көмуге жіберілген қалдықтардың көлемі 2013 жылы 243 150 тоннадан 2023 жылы 197 087 тоннаға азайды.

• 2013 жылы Ақтөбеде келіп түскен барлық қалдықтардың 99,63 %-ы, 2023 жылы 79,6 %-ы көму үшін қоқыс полигонына жіберілген.

Сонымен, кестеде Ақтөбе бойынша қалдықтардың жалпы көлемінің және қалдықтармен жұмыс жасайтын ұйымдар санының артқанын байқауға болады. Дегенмен, қалдықтардың көп бөлігі қазір қоқыс полигонына жіберіледі. Бұл экологиялық қауіп пен экологиялық қысымды азайту үшін аймақтағы қалдықтарды өңдеу және басқару тиімділігін арттыруға назар аударуды және тиісті шараларды қабылдауды қажет етеді.

Басқа аймақтармен салыстырар болсақ, Алматы, Атырау облыстарында және Астана қаласында қалдықтардың жалпы көлемінің айтарлықтай өскені байқалады. Сонымен бірге, қайта өңдеудің артқаны қалдықтарды басқарудың тиімді жүйелерін көрсетеді. Ақмола, Қарағанды және Маңғыстауда қабылданған қалдықтардың жалпы көлемі аз, бірақ қайта өңдеу пайызы жоғары, бұл қалдықтарды өңдеудің тиімдірек екенін көрсетеді.

Ақтөбе қалдықтарды қайта өңдеу пайызын арттыру және қоқыс полигонына жөнелту көлемін азайту үшін Ақмола, Қарағанды және Маңғыстаудан үлгі ала алады. Алматы мен Павлодардағы қалдықтарды басқарудың тиімді тәжірибесі Ақтөбедегі жағдайды жақсарту үшін де құнды болуы мүмкін. Астана сияқты ірі қалалар үлкен көлемдегі қалдықтарды басқаруға арналған инфрақұрылым мен бағдарламаларды құруда үлгі бола алады. Қоқыс полигонына жіберілетін қалдықтардың көлемін азайту және қайта өңдеу көрсеткіштерін арттыру үшін Ақтөбеде қалдықтарды өңдеу мен өңдеуді жақсарту бойынша жұмысты күшейту қажет, бұл өңірдің экологиялық тұрақтылығына оң әсер етеді.

Кесте 2 – Респонденттердің ауа тазалығымен (қалдықтардың, түтіннің, шаңның және топырақтың болмауы) қанағаттануы туралы пікірі

Облыстар	%					
	2020			2023		
	қанағаттан- ғандар	ішінара қанағаттан- ғандар	қанағаттанба- ғандар	қанағаттан- ғандар	ішінара қанағаттан- ғандар	қанағаттанба- ғандар
Ақмола	50	41.5	7	47.4	44.9	7.0
Ақтөбе	14.8	81.8	3.3	30.0	68.1	1.4
Алматы	76.4	21.6	1.9	73.6	24.2	0.4
Атырау	58.3	35.9	2.3	43.0	38.2	18.4
Батыс Қазақстан	45	51.2	3.5	41.0	52.7	5.9
Жамбыл	73.7	25	1	72.9	26.2	0.9
Қарағанды	16.5	63.1	20.2	22.2	55.5	22.0
Қостанай	45.4	52.3	2.3	47.3	52.5	-
Қызылорда	58.9	37.4	3.7	46.3	51.2	2.3
Маңғыстау	43.5	50.7	5.8	45.8	47.7	5.1
Павлодар	34.8	54.1	11.1	46.4	48.3	5.3
Солтүстік Қазақстан	45	47.4	7.6	34.2	60.6	5.2
Түркістан	62.3	37.2	0.5	52.5	47.2	0.3
Шығыс Қазақстан	38.9	39.1	22	28.7	44.2	27.1
Астана қ.	31.2	61.7	6.1	41.0	49.9	8.9
Алматы қ.	17.7	68.7	13.4	12.8	63.8	23.4
Шымкент қ.	78.2	21	0.2	60.7	35.2	3.3
Қазақстан Республикасы	45.2	46.7	7.8	42.9	47.6	9.1

Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросы [18]

Ақтөбе облысындағы 2020 және 2023 жылдардағы ауаның тазалығына қанағаттану туралы мәліметтерді талдау мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

• 2020 жылы қанағаттанған ақтөбеліктердің үлесі небәрі 14,8%-ды құрады, бұл Қазақстан Республикасы бойынша орташа көрсеткіштен (45,2%) айтарлықтай төмен. Бұл облыстағы жалпы ауа тазалығының төмен деңгейін көрсетеді.

- 2023 жылы жағдай жақсарып, ақтөбеліктердің ауаның тазалығына қанағаттану үлесі 30%-ға дейін артты. Бұл облыстағы ауа тазалығының жылдан жылға жақсарып келе жатқанын көрсетеді.

- 2020 жылы респонденттердің басым бөлігі ауаның жай-күйіне ішінара қанағаттанған (81,8%), ал 2023 жылы – 68,1%. Бұл республика бойынша ең жоғарғы көрсеткіш.

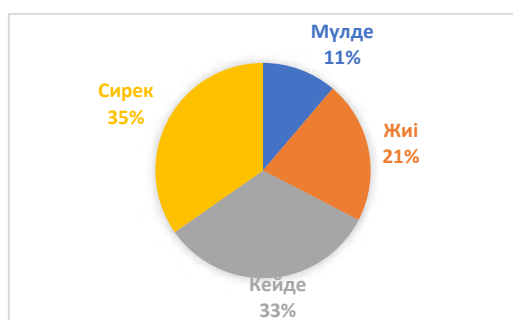
- Қанағаттанбаған азаматтардың үлесі 2023 жылы да еш өзгеріссіз 1,4% деңгейіне дейін азайды. Бұл ауа сапасының жақсарып келе жатқанын көрсетіп отыр.

Ақтөбе облысы бойынша мәліметтерді өңірлермен салыстыра отырып, Ақтөбе 2020 және 2023 жылдардағы ауа тазалығымен қанағаттанудың ең төменгі көрсеткіштерінің бірі екенін атап өтуге болады. Ал 2020 және 2023 жылдардағы ауа тазалығымен қанағаттанудың ең жоғары көрсеткіші Алматы (73,6%) және Жамбыл (72,9) облыстарына тиесілі. Алматы облысындағы бұл көрсеткіш 1-кестеде көрсетілген облысқа келіп түскен қалдықтарды кәдеге жарату үлесінің жоғары болуынан деп айтуға болады.

Болашақта тұрғындардың ауа тазалығына қанағаттануы арта түсуі үшін Ақтөбе облысында ауа сапасын жақсарту және ластануды азайту шараларын қабылдау қажеттігіне назар аудару қажет.

Сауалнама нәтижелері. Жүргізілген сауалнама Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны мәселесіне қатысты көптеген аспектілерді қамтиды. Сұрақтар қоқыс полигонының тұрғындардың өмір сүру сапасына әсерін анықтауға, экологиялық және әлеуметтік аспектілерді бағалауға, сондай-ақ экологиялық жағдайды жақсарту бойынша ұсыныстар мен идеяларды жинауға бағытталған. Сауалнаманың негізгі мақсаты қалдықтарды басқарудың тиімді стратегияларын әзірлеуге және қаладағы өмір сүру жағдайын жақсартуға негіз бола алатын осы мәселеге қатысты қоғамдық пікір мен түсініктерді анықтау болып табылады.

Хабардарлық деңгейі: Респонденттердің көпшілігі қоқыс полигоны мәселесі туралы естіген, бірақ тек 21,4% ғана бұл туралы жиі еститінін айтады. Бұл қала тұрғындарының осы мәселеге қатысты хабардарлығын арттыру қажеттігін көрсетеді (Сурет 1). Қоқыс полигонының негізгі мәселелері: Көптеген респонденттер қоқыс полигонының негізгі проблемалары деп тұрақты өрт (68%), қоршаған ортаның ластануы (72%) және жағымсыз иіс (57%) атады. Бұл жағдай аталмыш мәселенің маңыздылығын растайды (Сурет 2).

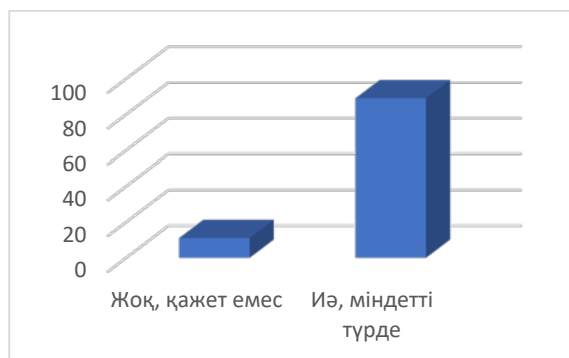
Сурет 1. Ақтөбедегі қоқыс полигоны мәселесі туралы респонденттердің хабардарлығы

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

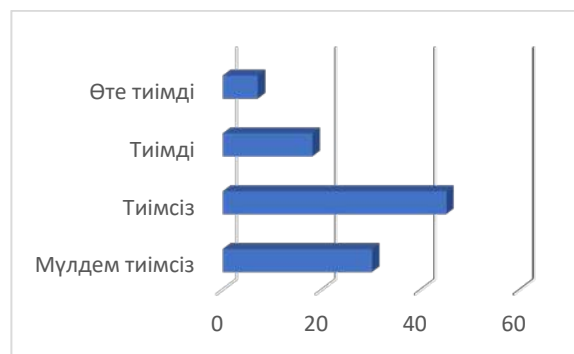
Сурет 2. Қоқыс полигоны салдарынан туындайтын мәселелер

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

Сурет 3. Қоқыс полигонын шалғай жерге көшіру мәселесі

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

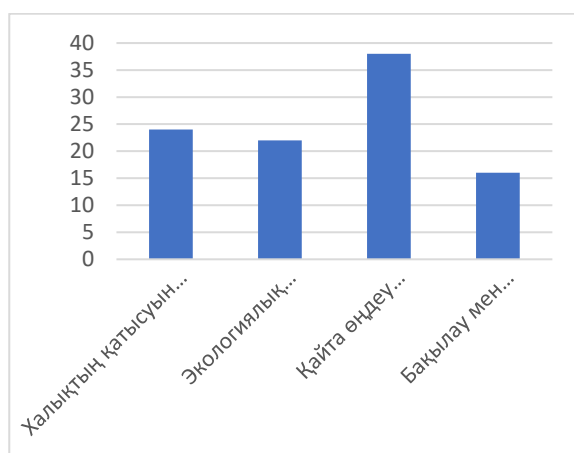

Сурет 4. Ақтөбедегі қоқыс полигонын басқару бойынша қолданыстағы бағдарламалардың тиімділігі

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

Қоқыс полигонын көшіру қажеттілігін білу: Респонденттердің 89%-ы тұрғындардың өмір сүру сапасын жақсарту үшін қоқыс полигонын шалғай жерге көшіру қажет деп санайды (Сурет 3). Бұл қалдықтарды басқару саласындағы өзгерістерді кеңінен қолдауды көрсетеді.

Бағдарламаның тиімділігін бағалау: Респонденттердің көпшілігі қазіргі Ақтөбе қоқыс полигонын басқару бағдарламаларын тиімсіз немесе мүлдем тиімсіз деп санайды (75%) (Сурет 4). Бұл осы салада атқарылып жатқан шараларға қанағаттанбаушылықты көрсетеді.

Сурет 5. Қоқыс полигонын басқаруда жергілікті биліктің рөлі

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

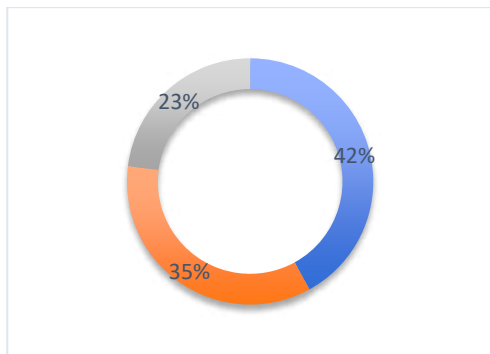

Сурет 6. Қоқыс полигонынан шыққан жағымсыз иістің ауа сапасының нашарлауына әсері

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

Жергілікті билік органдарының рөлі: Респонденттердің айтарлықтай бөлігі қайта өңдеу бағдарламаларын қолдаудың (38%) және экологиялық шешімдерді қаржыландырудың (22%) маңыздылығын атап өтті (Сурет 5). Бұл мәселені шешуге мемлекеттің белсенді араласуын күтуді көрсетеді.

Жағымсыз иістің әсері: Респонденттердің жартысынан көбі қоқыс полигонының жағымсыз иісі қаладағы ауа сапасына әсер етеді деп есептейді (79%) (Сурет 6). Бұл мәселенің осы жағымен күресудің маңыздылығын көрсетеді.

Сурет 7. Болашақтың ең тиімді қоқыс полигоны

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

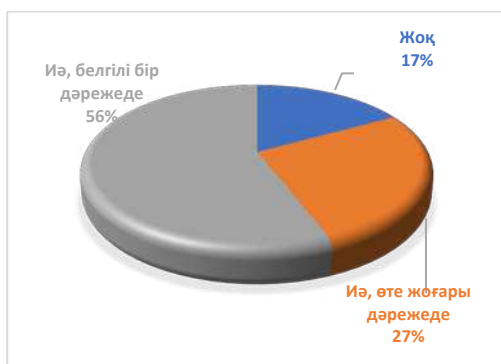

Сурет 8. Қоқыс полигоны мәселесі респонденттер өміріне әсері

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

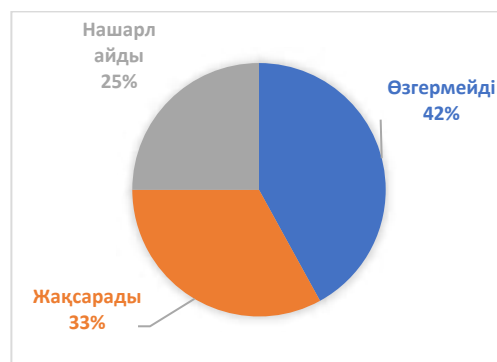
Болашақтың идеалды қоқыс полигоны: Респонденттердің көпшілігі идеалды қоқыс полигонын қалдықтарды толығымен қайта өңдейтін және қоршаған ортаны ластанбайтын орын ретінде елестетеді (42%) (Сурет 7).

Азаматтардың өміріне әсері: қоқыс полигоны проблемалары азаматтар өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсер етеді, соның ішінде экологиялық қауіпсіздік (36%) және өмір сүру жайлылығы (31%) (Сурет 8). Бұл қалдықтарды басқару жағдайын тез арада жақсарту қажеттігін көрсетеді.

Сурет 9. Қоқыс полигонының аймақтық экологияға әсері

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

Сурет 10. Ақтөбедегі қоқыс полигонын басқарудың болашағына респонденттердің 5 жылдық перспективада көзқарасы

Ескерту: Сауалнама нәтижесінде авторлар тарапынан әзірленді

Қоршаған ортаға әсері: Респонденттердің көпшілігі қоқыс полигоны мәселелері қоршаған ортаға белгілі бір дәрежеде әсер етеді деп есептейді (56%) (Сурет 9). Бұл респонденттердің қоқыс полигондарының қоршаған ортаға жағымсыз әсер ететіні туралы хабардар екендігін көрсетеді.

Бес жылдан кейінгі күтілетін нәтиже: Респонденттердің көпшілігі (33%) Ақтөбе қоқыс полигонын басқару 5 жылдан кейін жақсарады деп күтеді. Алайда, кейбірі (25%) нашарлауы мүмкін деп алаңдайды. Дегенмен, респонденттердің басым бөлігі (42%) өзгеріссіз қалатындығына сенімді (Сурет 10).

Осы зерттеудің гипотезасын қарастырайық, яғни Ақтөбе қаласында қалдықтарды қайта өңдеуді тиімді басқару қоршаған ортаға тигізетін кері әсерді азайтуға және тұрғындардың өмір сүру сапасын айтарлықтай жақсартуға әкеледі. Бұл гипотезаны растау немесе жоққа шығару үшін жиналған деректерге және зерттеу нәтижелеріне жүгінеміз.

1. Сауалнама нәтижелері: Сауалнамаға сәйкес респонденттердің 79%-ы қоқыс полигонының жағымсыз иісі қаладағы ауаның сапасын нашарлатады деп санайды, олардың 32%-ы ауаның сапасына айтарлықтай әсер етеді деп есептесе, 47%-ы оның әсері бар, бірақ көп емес деп есептейді. Бұл деректер қоқыс полигонының қоршаған ортаға және ауа сапасына тигізетін кері әсері барын растайды. Сонымен қатар қоқыс полигоны мәселесі өмірдің қандай аспектілеріне кері әсер етеді деген сұраққа респонденттердің 67%-ы экологиялық қауіпсіздік пен өмір сүру жайлылығына әсері бар деп жауап берді.

2. Көмуге жіберілетін қалдықтар көлемі: Жоғарыда берілген 1-кестеден Ақтөбедегі барлық келіп түскен қалдықтардың 2020 жылы 90,7% және 2021 жылы 99,5%-ы қоқыс полигонына көму үшін жіберілгенін байқауға болады. Әдетте, қалдықтарды көму оларды қайта өңдеуге қарағанда қаржылық жағынан тиімсіз, себебі қоқыс полигондары тұрақты күтімді қажет етеді және бюджетке ұзақ мерзімді ауыртпалық салады. Қалдықтарды басқарудың заманауи тәжірибелері қайта өңдеу және қалдықтарды сұрыптау сияқты тұрақты тәжірибелерге баса назар аударады. Қоқыс полигонында көму үшін жіберілетін қалдықтардың көлемін ұлғайту бұл принциптерге сәйкес келмейді. А.Мейрбеков пен А.Еримованың зерттеу нәтижелеріне сәйкес, үлкен көлемде көмілген қалдықтар жер астында шіру процесінің әсерінен улы газдардың түзілуіне әкеледі және қоршаған ортаға, оның ішінде атмосфераға және адам денсаулығына кері әсер ету факторы болып табылады. Органикалық қалдықтардың анаэробты ыдырауын және жарылыс қаупі бар биогаздардың, соның ішінде метанның түзілуін ескере отырып, қоқыс полигондарының елеулі қауіптілігін көрсетеді [9. –394]. Мұндай процестер адам денсаулығына және қоршаған ортаға қауіп төндіреді, сонымен қатар парниктік эффект пен ауаның ластануына ықпал етеді.

Зерттеу деректерін талдау негізінде гипотезаны дәлелденді деп санауға болады. Ақтөбе қаласының тұрғындары арасында жүргізілген сауалнама қоқыс полигондардағы мәселелер, атап айтқанда, жағымсыз иістердің ауа сапасы мен өмір сүру жайлылық деңгейіне теріс әсер ететінін растайды. Қалдықтарды кәдеге жарату көлемінің статистикасы да газдардың пайда болуымен және олардың қоршаған ортаға әсерімен байланысты күрделі проблемаларды көрсетеді.

Сондай-ақ, тұрғындар болашақтың идеалды қоқыс полигоны қандай болуы керектігі туралы нақты түсінікке ие, олар: қайта өңдеу жүйесінің арқасында қалдықсыз полигон (35%) және қалдықтарды толығымен қайта өңдейтін және қоршаған ортаны ластамайтын полигон (42%). Бұл идеялар экологиялық таза және қауіпсіз өмір сүру ортасын құруға деген ұмтылысты көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері мен ақтөбеліктердің пікірлері қоқыс полигоны мәселесі қаланың экологиясы мен өмір сүру сапасына кері әсерін тигізетінін растайды. Қалдықтарды тиімді басқару және қоқыс полигондарын қысқарту қоршаған орта мен азаматтардың өмірін жақсартуға бағытталған қажетті қадамдар болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны мәселесін шешудің келесі жолдарын ұсынамыз:

- Қалдықтарды көміп қана қоймай, одан биогазды, оның ішінде метанды да алатын технологияны әзірлеу және енгізу жүйесін ендіру: Алынған биогазды энергия өндіру үшін пайдалануға болады. Бұл тәсіл қалдықтарды азайтуға, қоршаған ортаға әсерді азайтуға және таза энергия көздерін жасауға көмектеседі.

- Қоғамның қатысуымен қатты тұрмыстық қалдықтарды жинау және өңдеу жүйесін ендіру: Тұрғындардың қатысуымен қатты тұрмыстық қалдықтарды жинау және қайта өңдеу бағдарламасын іске қосу керек. Қаланың әртүрлі аудандарында бөлек жиналған қалдықтарды жинау пункттерін қамтамасыз ету және бағдарламаның белсенді қатысушылары үшін коммуналдық қызметтерге жеңілдіктер сияқты ынталандыруларды

белгілеу қажет. Бұл қалдықтарды азайтып қана қоймай, азаматтарды қалдықтарды басқаруға тарта отырып, қоршаған ортаға деген жауапкершілікті арттырады.

- Тұрақты бизнес үлгілерін және стартаптарды қолдау: қалдықтарды қайта өңдеу және пайдалану бойынша тұрақты бизнес үлгілерін дамытатын кәсіпкерлер мен стартаптарды қолдау және қаржылай марапаттау қажет. Бұл қайта өңделген қалдықтардан өнім шығаратын жергілікті кәсіпорындарды құруды, сондай-ақ зиянды шығарындыларды азайту үшін заманауи сүзу жүйелері бар өртеу қондырғыларын орнатуды қамтуы мүмкін. Бұл қоқыс полигондарының кері әсерін азайтып қана қоймайды, сонымен қатар, жұмыс орындарын ашып, қоқыс полигондарына тәуелділікті азайтады.

- Бақылау және басқару жүйесін дамыту: қоқыс полигондары мен қалдықтарды басқару процестеріне тиімді мониторинг жүйесін құру қала билігіне қоқыс полигоны маңындағы ауа мен су сапасы мәселесін тезірек анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл шаралар Ақтөбеде қалдықтарды басқаруды айтарлықтай жақсартуға және қоқыс полигонының қоршаған ортаға және тұрғындардың өмір сүру сапасына кері әсерін азайтуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Бұл зерттеуде тұрғындардың пікірлерін, статистикалық мәліметтерді және бұған дейінгі зерттеулердің нәтижелерін ескере отырып, Ақтөбе қаласындағы қоқыс полигоны мәселесін анықтау және талдау жұмыстары жүргізілді. Қалдықтарды басқару және қоқыс полигоны мәселесі тек Ақтөбе үшін ғана емес, сонымен бірге еліміздің көптеген басқа аймақтары үшін экология және тұрақты даму саласындағы маңызды мәселе болып табылады.

Зерттеудің нәтижесі Ақтөбе қаласының алдында тұрған жағдайдың күрделілігін растады. Қала тұрғындарының басым бөлігі қоқыс полигондарының ауа сапасына, қоршаған ортаға, тиісінше, олардың денсаулығына және жалпы өмір сүру жайлылығына кері әсерін сезінеді. Бұл қоқыс полигоны мәселесіне шұғыл назар аударып, оны шешу жолдарын қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Қоқыс полигонына жіберілген қалдықтардың статистикасы да қаладағы қалдықтарды басқарудың тиімсіз екенін көрсетеді. Қоқыс полигонына жіберілетін қалдықтардың көп мөлшері қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына қауіп төндіретін газдардың, соның ішінде метанның бөлінуімен бірге жүреді.

Ақтөбе қаласында ескі қоқыс полигонының барлық ресурстары таусылуына байланысты экологиялық және қауіпсіздік стандарттарын ескере отырып, жаңа, неғұрлым заманауи нысандарды құру мүмкіндігін қарастыру қажет. Дегенмен, құзырлы органдардың да, азаматтардың да қалдықтарды басқаруға деген жалпы түсінігін және көзқарасын өзгерту маңызды болмақ.

Ақтөбедегі қоқыс полигоны мәселесі – көп қырлы шешімдерді, барлық мүдделі тараптардың ынтымақтастығын және тұрақты дамудың экологиялық аспектілеріне назар аударуды талап ететін күрделі мәселе. Осы зерттеу жұмысы аталмыш мәселені жақсырақ түсінуге және болашақ ұрпақтың игілігі үшін оны шешудің тиімді стратегиясын әзірлеуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Siddiqua A., Nahladakis J.N., Al-Attia W.A.K.A. (2022) An overview of the environmental pollution and health effects associated with waste landfilling and open dumping. *Environmental Science and Pollution Research*. №29. Vol. 39. P. 58514-58536.

2 Abubakar I.R., Maniruzzaman K.M., Dano U.L., AlShihri F.S., AlShammari M.S., Ahmed S.M.S., Al-Gehlani W.A.G., Alrawaf T.I. (2022) Environmental Sustainability Impacts of Solid Waste Management Practices in the Global South. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. №19. P. 1-26.

3 El-Fadel M., Maalouf A. (2020) Challenges of Waste Management in a Developing Context: Lessons From Lebanon. *Advances in Environmental Engineering and Green Technologies/ eds. A. Pariatamby, F. Shahul Hamid, M.S. Bhatti. IGI Global. Challenges of Waste Management in a Developing Context. P. 166-185.*

4 Бекежанов Д. Проблемы и перспективы утилизации твердых бытовых отходов в Республике Казахстан. *Вестник КазНУ Серия Юридическая. — №81(1). — 2017. — С. 226-233.*

5 Узакпаева Д.А., Арасланова Л.Х. Экологически безопасное обращение с твердыми коммунальными отходами на полигоне ТОО «Neoplus» Республики Казахстан. *Обращение с отходами: современное состояние и перспективы. — Уфа: Уфимский государственный нефтяной технический университет. — 2021. — С. 43-48.*

6 Солопова В.А., Павлова Т.В., Косачева К.А. Экологические проблемы Актюбинской области. *Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры. — 2021. — С. 947-950.*

7 Ауезова З., Оспан Г. Современные тенденции и перспективы экономического и социального развития Актюбинской области. *Евразийский союз учёных. — №34(1). — 2017. — С. 40-49.*

8 Годына Н.Н., Омаров А.М. Проблема утилизации ТБО в Казахстане. *Управление качеством: поиск и решения. — №11. — 2017. — С. 340-347.*

9 Мейрбеков А.Т., Еримов А.Ж. Способ улучшения системы управления сбора и переработки твердых бытовых отходов. *Международный журнал экспериментального образования Проблемы экологического мониторинга. — №3. — 2015. — С. 394-396.*

10 Акимбаев А.К., Аримжанова А.К., Оразбаева Е.Е. От отходов к прибыли: сортировка отходов как способ их сокращения. *Образование: научное взаимодействие в образовательном процессе. — Казань. — 2018. — С. 340-343.*

11 Серикбаев С.Б., Ермакова С.Е. О некоторых вопросах переработки мусора в Казахстане. *Инновационные тенденции развития науки и практики Инновационные тенденции развития науки и практики. — 2017. — С. 150-152.*

12 Камалов Т.Р. Направление внедрения разделенного сбора отходов в Республике Казахстан. *Вестник Омского регионального института. — №3. — 2019. — С. 140-144.*

13 Шамхорян А.Г., Суранкулов Ш.Ж. Формирование мусороперерабатывающего завода - веление времени. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Технические науки и технологии. — №123(2). — 2018. — С. 104-108.*

14 Жакупова С.Т. Экономический аспект утилизации и переработки отходов в Казахстане. *Экономика: стратегия и практика. — №45(1). — 2018. — С. 111-119.*

15 Мазелли М., Феррари А. Вторая жизнь мусора, или Как сделать отходы полезными. — Москва: Издательский Дом Мещерякова. — 2019. — 80 с.

16 ҚР Ұлттық Статистика Бюросы. Кәсіпорындар және ұйымдар бойынша іріктеуге, кәдеге жаратуға және сақтауға келіп түскен қалдықтар көлемі (2013). [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/industries/environment/stateco/spreadsheets/?year=2013&name=115074&period=&type=&> (қаралу уақыты: 12.03.2024)

17 ҚР Ұлттық Статистика Бюросы. Кәсіпорындар және ұйымдар бойынша іріктеуге, кәдеге жаратуға және сақтауға келіп түскен қалдықтар көлемі (2023). [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/industries/environment/stat-eco/spreadsheets/?year=2023&name=19268&period=&type=&> (қаралу уақыты: 12.03.2024)

18 ҚР Ұлттық Статистика Бюросы. Респонденттердің ауа тазалығымен (қалдықтардың, түтінің, шаңның және топырақтың болмауы) қанағаттануы туралы пікірі. [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/green-economy-indicators/204/> (қаралу уақыты: 12.03.2024)

ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ОТХОДАМИ: НА ПРИМЕРЕ МУСОРНОГО ПОЛИГОНА В АКТОБЕ

Аннотация

Сегодня проблема эффективного управления отходами актуальна, так как городские мусорные полигоны, являющиеся местами сброса отходов, становятся серьезной экологической и социальной проблемой. Этот вопрос является актуальным для города Актобе, так как он является не только одним из крупнейших городов Казахстана, но и важным экономическим и промышленным центром в регионе.

Целью исследования является выявление основных проблем в системе управления отходами города Актобе и разработка конкретных рекомендаций, направленных на их оптимизацию для снижения экологического ущерба окружающей среде и местному населению. Для достижения поставленной цели применены количественные методы исследования, т.е. проведен анализ статистических данных об образовании отходов и уровне их переработки в г. Актобе. Также был проведен опрос с целью выявления и анализа проблем, связанных с мусорным полигоном города, а также определения мнений жителей и предложений по эффективному управлению этим вопросом. Опрос включал в себя различные вопросы, касающиеся выявления проблем, их частоты, оценки эффективности существующих программ и предложений по совершенствованию. В г. Актобе был проведен опрос случайно выбранных жителей и сотрудников специальных экологических учреждений, от 126 участников получена обратная связь.

Проведенная исследовательская работа подтвердила, что проблемы на полигонах, в частности, неприятные запахи негативно влияют на качество воздуха и уровень жизни. Результаты настоящего исследования могут служить основанием для применения на практике для разработки и осуществления мероприятий по совершенствованию управления мусорными полигонами в г. Актобе. Это также поможет лучше понять данную проблему и разработать эффективную стратегию ее решения на благо будущих поколений.

Ключевые слова: управление отходами, экология, мусорный полигон, отходы, окружающая среда

PROBLEMS OF EFFECTIVE WASTE MANAGEMENT: A CASE OF THE AKTOBE LANDFILL

Abstract

Today, the issue of efficient waste management is significant, as urban dumping grounds, serving as waste disposal sites, pose a significant environmental and societal challenge. This matter holds particular relevance for the city of Aktobe, given its stature not only as one of Kazakhstan's largest cities but also as a crucial economic and industrial hub in the region.

This study aims to pinpoint the primary issues within Aktobe's waste management system and devise specific recommendations geared towards streamlining processes to mitigate environmental harm and alleviate burdens on the local populace. Employing quantitative research methods, we conducted an analysis of statistical data pertaining to waste generation and processing levels in Aktobe. Furthermore, a survey was administered to pinpoint and dissect issues associated with the city's landfill, and to gauge residents' opinions and suggestions regarding effective management strategies. The survey encompassed diverse inquiries concerning problem identification, frequency, evaluation of existing programs' effectiveness, and proposals for enhancement. In Aktobe, a survey was conducted among randomly selected residents and personnel from specialized environmental institutions, yielding feedback from 126 participants.

The research has affirmed that issues at landfills, notably odors, detrimentally affect air quality and living standards. The findings of this study can serve as a practical foundation for devising and executing measures to enhance landfill management in Aktobe. This endeavor will also facilitate a deeper comprehension of the issue and the formulation of an efficacious strategy for resolution, benefitting future generations.

Key words: waste management, ecology, landfill, waste, environment

REFERENCES

- 1 Siddiqua A., Hahladakis J.N., Al-Attiya W.A.K.A. (2022) An overview of the environmental pollution and health effects associated with waste landfilling and open dumping. *Environmental Science and Pollution Research*. №29. Vol. 39. P. 58514-58536. [in English]
- 2 Abubakar I.R., Maniruzzaman K.M., Dano U.L., AlShihri F.S., AlShammari M.S., Ahmed S.M.S., Al-Gehlani W.A.G., Alrawaf T.I. (2022) Environmental Sustainability Impacts of Solid Waste Management Practices in the Global South. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. №19. P. 1-26. [in English]
- 3 El-Fadel M., Maalouf A. (2020) Challenges of Waste Management in a Developing Context: Lessons From Lebanon. *Advances in Environmental Engineering and Green Technologies/ eds. A. Pariatamby, F. Shahul Hamid, M.S. Bhatti. IGI Global. Challenges of Waste Management in a Developing Context*. P. 166-185. [in English]
- 4 Bekezhhanov D. Problemy i perspektivy utilizatsii tverdyh bytovykh othodov v Respublike Kazahstan [*Problems and prospects for recycling solid household waste in the Republic of Kazakhstan*]. *Vestnik KazNU Seriya YUridicheskaya*. №81(1). 2017. P. 226-233. [in Russian]
- 5 Uzakpaeva D.A., Araslanova L.H. Ekologicheskii bezopasnoe obrashchenie s tverdymi kommunal'nymi othodami na poligone TOO «Neoplus» Respubliki Kazahstan [*Environmentally safe management of municipal solid waste at the landfill of "Neoplus" LLP in the Republic of Kazakhstan*]. *Obrashchenie s othodami: sovremennoe sostoyanie i perspektivy*. — Ufa: Ufimskij gosudarstvennyj neftyanoy tekhnicheskij universitet. 2021. P. 43-48. [in Russian]
- 6 Solopova V.A., Pavlova T.V., Kosacheva K.A. Ekologicheskie problemy Aktyubinskoj oblasti [*Environmental problems of Aktobe region*]. *Universitetskij kompleks kak regional'nyj centr obrazovaniya, nauki i kul'tury*. 2021. P. 947-950. [in Russian]
- 7 Auezova Z., Ospan G. Sovremennye tendencii i perspektivy ekonomicheskogo i social'nogo razvitiya Aktyubinskoj oblasti [*Current trends and prospects for economic and social development of the Aktobe region*]. *Evrasijskij soyuz uchyonyh*. №34(1). 2017. P. 40-49. [in Russian]
- 8 Godyna N.N., Omarov A.M. Problema utilizatsii TBO v Kazahstane [*The problem of solid waste disposal in Kazakhstan*]. *Upravlenie kachestvom: poisk i resheniya*. №11. 2017. P. 340-347. [in Russian]

9 Mejrbekov A.T., Erimova A.ZH. Sposob uluchshenie sistemy upravlenie sbora i pererabotki tverdykh bytovykh othodov [Method for improving the management system for collecting and processing solid household waste]. Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya Problemy ekologicheskogo monitoringa. №3. 2015. P. 394-396. [in Russian]

10 Akimbaev A.K., Arimzhanova A.K., Orazbaeva E.E. Ot othodov k pribyli: sortirovka othodov kak sposob ih sokrashcheniya [From waste to profit: sorting waste as a way to reduce it]. Obrazovanie: nauchnoe vzaimodeystvie v obrazovatel'nom processe. Kazan. 2018. P. 340-343. [in Russian]

11 Serikbaev S.B., Ermekova S.E. O nekotorykh voprosakh pererabotki musora v Kazahstane [Some issues of waste recycling in Kazakhstan]. Innovacionnye tendencii razvitiya nauki i praktiki Innovacionnye tendencii razvitiya nauki i praktiki. 2017. P. 150-152. [in Russian]

12 Kamalov T.R. Napravlenie vnedreniya razdelen'nogo sbora othodov v Respublike Kazahstan [Direction of implementation of separated waste collection in the Republic of Kazakhstan]. Vestnik Omskogo regional'nogo instituta. №3. 2019. P. 140-144. [in Russian]

13 SHamhoryan A.G., Surankulov SH.ZH. Formirovaniye musoropererabatyvayushchego zavoda - velenie vremeni [The formation of a waste recycling plant is the call of the times]. Vestnik Evraziyskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Tekhnicheskije nauki i tekhnologii. №123(2). 2018. P. 104-108. [in Russian]

14 ZHakupova S.T. Ekonomicheskij aspekt utilizacii i pererabotki othodov v Kazahstane [Economic aspect of waste disposal and processing in Kazakhstan]. Ekonomika: strategiya i praktika. №45(1). 2018. P. 111-119. [in Russian]

15 Mazelli M., Ferrari A. Vtoraya zhizn' musora, ili Kak sdelat' othody poleznymi [The second life of garbage, or How to make waste useful]. Moskva: Izdatel'skij Dom Meshcheryakova. 2019. 80 p. [in Russian]

16 QR Ұлттық Статистика Бюросы. Кәсіпорындар және ұйымдар бойынша іріктеуге, кәдеге жаратуға және сақтауға келіп түскен қалдықтар көлемі (2013) [Volume of waste received for selection, disposal and storage by enterprises and organizations]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/industries/environment/stat-eco/spreadsheets/?year=2013&name=115074&period=&type=> (accessed: 12.03.2024) [in Kazakh]

17 QR Ұлттық Статистика Бюросы. Кәсіпорындар және ұйымдар бойынша іріктеуге, кәдеге жаратуға және сақтауға келіп түскен қалдықтар көлемі (2023) [Volume of waste received for selection, disposal and storage by enterprises and organizations]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/industries/environment/stat-eco/spreadsheets/?year=2023&name=19268&period=&type=> (accessed: 12.03.2024) [in Kazakh]

18 QR Ұлттық Статистика Бюросы. Respondentterдің ауа тазалығымен (қалдықтардың, түтіннің, шаңның және топырақтың болмауы) қанағаттануы туралы пікірі [Respondents' opinion on satisfaction with air cleanliness (lack of waste, smoke, dust and soil)]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/green-economy-indicators/204/> (accessed: 12.03.2024) [in Kazakh]

Information about authors:

Zhandos Kudaibergenov – **corresponding author**, PhD, Senior lecturer of the department “Economics and Management”, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhandos.kudaibergen@zhubanov.edu.kz

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7927-8747>

Aigul Kurmanalina – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the department “Economics and Management”, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: akurmanalina@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>

Botakoz Bolatova – PhD, Head of the department “Economics and Management”, Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: botik1984@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>

Lesbek Taizhanov – PhD, Senior lecturer of the department “Economics and Management”, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan

E-mail: tayzhanov1988@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5067-6530>

Информация об авторах:

Жандос Кудайбергенов – **основной автор**, PhD, старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент», Актыюбинский региональный университет им.К.Жубанова, г.Актөбе, Республика Казахстан

E-mail: zhandos.kudaibergen@zhubanov.edu.kz

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7927-8747>

Айгул Курманалина – к.э.д, доцент «кафедры «Экономика и менеджмент», Актыюбинский региональный университет им.К.Жубанова, г.Актөбе, Республика Казахстан

E-mail: akurmanalina@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>

Ботакөз Болатова – PhD, заведующий кафедрой «Экономика и менеджмент», Актыобинский региональный университет им.К.Жубанова, г.Актөбе, Республика Казахстан

E-mail: botik1984@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>

Лесбек Тайжанов – PhD, старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент», Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: tayzhanov1988@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5067-6530>

Авторлар туралы ақпарат:

Жандос Кудайбергенов – негізгі автор, PhD, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhandos.kudaibergen@zhubanov.edu.kz

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7927-8747>

Айгул Курманалина – э.ғ.к., «Экономика және менеджмент» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akurmanalina@zhubanov.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>

Ботакөз Болатова – PhD, «Экономика и менеджмент» кафедрасының меңгерушісі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: botik1984@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>

Лесбек Тайжанов – PhD, «Экономика және менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tayzhanov1988@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5067-6530>

А.М.Джусупова^{1*} , Г.У.Хаджиева¹ ¹Университет Туран
г.Алматы, 050013, Республика Казахстан
E-mail: 20210584@turau-edu.kz

МАЛОЕ И СРЕДНЕЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье авторами раскрывается роль малого и среднего предпринимательства (МСП) в экономике Казахстана в условиях устойчивого развития и подчеркивается, что данный сектор обладает значительным потенциалом для решения ключевых вопросов, от которых напрямую зависит устойчивое экономическое развитие страны.

Целью данной научной статьи является разработка предложений по совершенствованию инструментов развития малого и среднего предпринимательства в регионах Казахстана на основе комплексного изучения текущего состояния. Научная и практическая значимость проведенного исследования заключается в возможности использования предложенных эффективных инструментов развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане, что будет способствовать устойчивому экономическому росту и повышению уровня жизни населения. Ценность научного исследования состоит в уточнении категории «устойчивое развитие экономики», а также в проведении комплексной диагностики экономических, социальных и институциональных условий в различных регионах Казахстана и выявлении их существенного влияния на динамичное развитие малого и среднего предпринимательства.

Научная новизна статьи заключается в анализе роли МСП в устойчивом развитии экономики Казахстана с учетом современных вызовов, таких как постпандемическое восстановление, цифровизация и переход к «зеленой» экономике. Практическое значение итогов работы состоит в разработке конструктивных рекомендаций по совершенствованию эффективности инструментов, направленных на поддержку и стимулирование малого и среднего бизнеса в условиях устойчивого развития, которые смогут оказать необходимую и своевременную поддержку начинающим и действующим предпринимателям для развития бизнеса в условиях усиливающейся конкуренции и неопределенности современной экономической среды.

Ключевые слова: активность, сектор, регион, предпринимательство, устойчивое развитие, экономический рост, поддержка

Введение

В развитии экономики Республики Казахстан важная роль отводится малому и среднему предпринимательству, что способствует решению ряда социально-экономических проблем, таких как снижение уровня безработицы и бедности, активизация разных экономических направлений деятельности, распространение инноваций, эффективное использование ресурсов, устойчивый рост приоритетных секторов экономики. В условиях глобализации и нарастания конкуренции поддержка малого и среднего предпринимательства является важным элементом экономической политики государства [1].

Малое и среднее предпринимательство в Казахстане играет важную роль в обеспечении устойчивого экономического развития, выступая катализатором инноваций, занятости и диверсификации экономики. Согласно концепции устойчивого развития, МСП способствует социальной стабильности, обеспечению экономического роста и рациональному использованию природных ресурсов. Государственные программы поддержки бизнеса, такие как «Дорожная карта бизнеса 2025» и «Национальный проект по развитию предпринимательства», направлены на усиление роли МСП в экономике.

В научных трудах по проблемам МСП недостаточно изучен феномен устойчивого развития применительно к экономике Казахстана, а также зачастую не проводится комплексный анализ эффективных инструментов поддержки, так как многие работы акцентируют внимание только на отдельных аспектах МСП, поэтому тема исследования актуализирована с учетом целостного подхода к субъектам МСП в разрезе регионов Казахстана в условиях устойчивого развития.

Необходимость проведения данного исследования обусловлена тем, что малый и средний бизнес играет ключевую роль в формировании новой экономической модели Казахстана, однако существующие инструменты его поддержки требуют системного анализа и доработки. Вопросы региональной дифференциации условий ведения предпринимательской деятельности, степень влияния инфраструктурных факторов и эффективность государственной политики остаются недостаточно изученными. Проведение комплексного исследования позволит выявить проблемные зоны и предложить решения, способствующие более динамичному развитию предпринимательского сектора и повышению его вклада в экономический рост страны.

В настоящее время в Казахстане формируется новая экономическая модель, основным драйвером которой является развитие малого и среднего предпринимательства, а вмешательство государства в бизнес будет существенно сокращено [2].

Объектом исследования является малое и среднее предпринимательство Республики Казахстан.

Предметом исследования являются особенности функционирования малого и среднего предпринимательства в различных регионах Республики Казахстан.

Цель настоящего исследования состоит в разработке рекомендаций и предложений по применению эффективных инструментов развития малого и среднего предпринимательства Казахстана, способствующего устойчивому экономическому росту страны. Особое внимание в статье уделяется анализу текущего состояния малого и среднего предпринимательства, в том числе с позиций объемов выпуска продукции (услуг), числа действующих субъектов, количества занятых, а также удельного веса валовой добавленной стоимости в валовом региональном продукте. В статье изучены действующие инструменты поддержки малого и среднего бизнеса, далее на основе оценки текущей ситуации предложены мероприятия по их улучшению с учетом мировой практики в контексте устойчивого развития.

Обозначенная в статье цель позволила определить следующие основные задачи:

- уточнить сущность понятия «устойчивое развитие экономики»;
- выявить особенности новой экономической модели развития в РК;
- провести комплексный анализ развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане за последние пять лет;
- сформулировать выводы и разработать конструктивные рекомендации по теме исследования.

В соответствии с темой, целью и задачами научной работы были применены эмпирические, теоретические и общелогические методы исследования. Авторы изучили обширную научную литературу по вопросам малого и среднего предпринимательства, систематизировали и продиагностировали официальную статистическую информацию за период с 2019 по 2023 годы по регионам экономики Казахстана, в том числе по таким показателям, как объем выпуска продукции, количество действующих и зарегистрированных субъектов, численность занятых, доля валовой добавленной стоимости в валовом региональном продукте и др.

Гипотеза исследования состоит в предположении, что инфраструктура и социально-экономические условия в различных регионах Казахстана могут существенно влиять на развитие и успешность малого и среднего предпринимательства.

Практическая значимость проведенного исследования заключается в возможности использования предложенных рекомендаций для развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане, что будет способствовать устойчивому экономическому росту и повышению уровня жизни населения.

Материалы и методы исследования

Методологической базой научной работы являются теоретические, эмпирические и общелогические методы исследования. Выбор данных методов обусловлен необходимостью комплексного изучения функционирования малого и среднего

предпринимательства с учетом количественных и качественных характеристик. Теоретические методы позволили определить существенные аспекты устойчивого развития, а эмпирические методы обеспечили анализ статистических данных, выявления тенденций и закономерностей. Общелогические методы использовались для систематизации информации, формулирования выводов и разработки рекомендаций.

Для детального обоснования качественных характеристик современного состояния малого и среднего предпринимательства в РК применялся экономико-статистический метод. Исходной информационной базой для проведения исследования послужили данные официального сайта Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, а также данные Министерства национальной экономики РК и других государственных органов. Собранная база данных была систематизирована по заданным критериям для проведения сравнительного анализа за период с 2019 по 2023 годы. Авторами была изучена концепция устойчивого развития экономики, а также был проведен литературный контент-анализ современных научных подходов к толкованию термина «устойчивое развитие» и было уточнено содержание данной категории с авторской позиции.

Также в статье были использованы методы вертикального и горизонтального анализа МСП. В частности, были структурированы субъекты МСП по количественным характеристикам в разрезе регионов Казахстана, в результате чего было выявлено крайне неравномерное распределение количества субъектов МСП по стране в целом. Применение горизонтального метода анализа динамики МСП в стране за период с 2019 по 2023 годы позволило выстроить сложившийся тренд с большим разбросом изменения количества, действующих малых и средних компаний по регионам Казахстана. Далее авторы провели сравнительный анализ за аналогичный период по численности занятых в МСП, по объему выпуска продукции и по доли ВДС в МСП, на основании чего они смогли заметить сложившуюся региональную асимметрию и выработать конструктивные рекомендации.

Результаты и их обсуждение

Раскрывая сущность понятия «устойчивое развитие экономики», следует подчеркнуть, что оно является предметом активных исследований современной экономической науки. В 1987 году была создана Международная комиссия ООН по окружающей среде и развитию, возглавляемая норвежским политиком Г. Х. Брундтланд [3].

Комиссия призвана диагностировать проблемы в сфере экологии, социального развития и экономики мирового сообщества. Здесь же была провозглашена Концепция устойчивого развития, которая стала основой множества международных инициатив в сфере устойчивого экономического развития.

В 1992 году на конференции ООН в Бразилии были озвучены ключевые принципы устойчивого развития, которые на передний план ставят решение экологических аспектов в развитии национальных экономик. Также в концепции подчеркивается необходимость обеспечения равноправных возможностей для современных и будущих граждан, что возможно только посредством эффективного управления ресурсами при активном вовлечении государства, общества, бизнеса и зарубежных стран. Следует отметить, что в Концепции устойчивого развития важная роль отводится инновациям и новым технологиям, поскольку данные инструменты позволят снизить или нейтрализовать негативное влияние на экологию.

Стоит подчеркнуть, что понятие «устойчивое развитие» является сложным и многогранным термином. Известный ученый в области устойчивого развития Сакс Джеффри из Колумбийского университета разработал теорию устойчивого развития, где сделал акцент на изучение социальных и экологических аспектов [4], [5]. Он подтверждает наличие взаимосвязи между темпами экономического роста и устойчивым развитием в долгосрочной перспективе, а не только в краткосрочном периоде.

Значительный вклад в теорию устойчивого развития внес американский ученый Родрик Дани, который анализирует влияние институтов на устойчивое развитие экономик [6].

Автор концепции устойчивого развития Герман Дейли особое значение придает экологическим ограничениям и ставит акцент на сбережении природных ресурсов для будущих членов общества [7].

Многие исследователи понимают под устойчивым развитием способность экономических систем адаптироваться к текущим рыночным сценариям, поддерживая равновесие.

Стерн Н. и Стиглиц Д. являются признанными экспертами по вопросам устойчивого развития. Они анализируют влияние различных инструментов и проводимой экономической политики на устойчивое развитие, в том числе привлекательность инвестиций в образовательный процесс и инновации, инфраструктуру и соблюдение экологических стандартов. Их рекомендации были приняты различными государствами и международными сообществами при формировании национальных экономических стратегий [8], [9].

Особый интерес вызывают исследования Богданова А. А., который изучает связь количественной и структурной устойчивости экосистем различных уровней. Он подтверждает, что устойчивость экосистеме придают именно связи между ее элементами. Таким образом исследователь сформулировал гипотезу о возможности управления устойчивым развитием экономической системой [10].

Можно заметить, что термин «устойчивое развитие» продолжает активно обогащаться и уточняться, но в целом он отражает формирование такой экономической системы, которая сможет добиваться устойчивого развития в контексте экологических, социальных и экономических подходов с учетом меняющихся потребностей современных и будущих сообществ [11].

Дальнейшее исследование направлено на выявление ключевых факторов устойчивого развития, одним из которых является малое и среднее предпринимательство. Вклад МСП незаменим в решении актуальных экономических и социальных задач. Без значительных государственных затрат МСП способно создать здоровую конкурентную среду, установить рыночное равновесие, обеспечить занятость и сформировать средний класс. Через малый и средний бизнес можно достичь удовлетворения потребностей населения и содействовать устойчивому экономическому росту [12].

Развитие бизнеса в регионах является важным фактором для экономического роста страны. В этой связи государством предпринимаются различные меры для снижения барьеров и реализации программ поддержки малого и среднего предпринимательства [13].

Проведем анализ ключевых показателей развития малого и среднего предпринимательства в целях определения уровня деловой активности в стране, выявления проблем, препятствующих развитию МСП, и выявления путей повышения эффективности.

На рисунке 1 представлена доля субъектов предпринимательства каждого региона в общем количестве по стране.

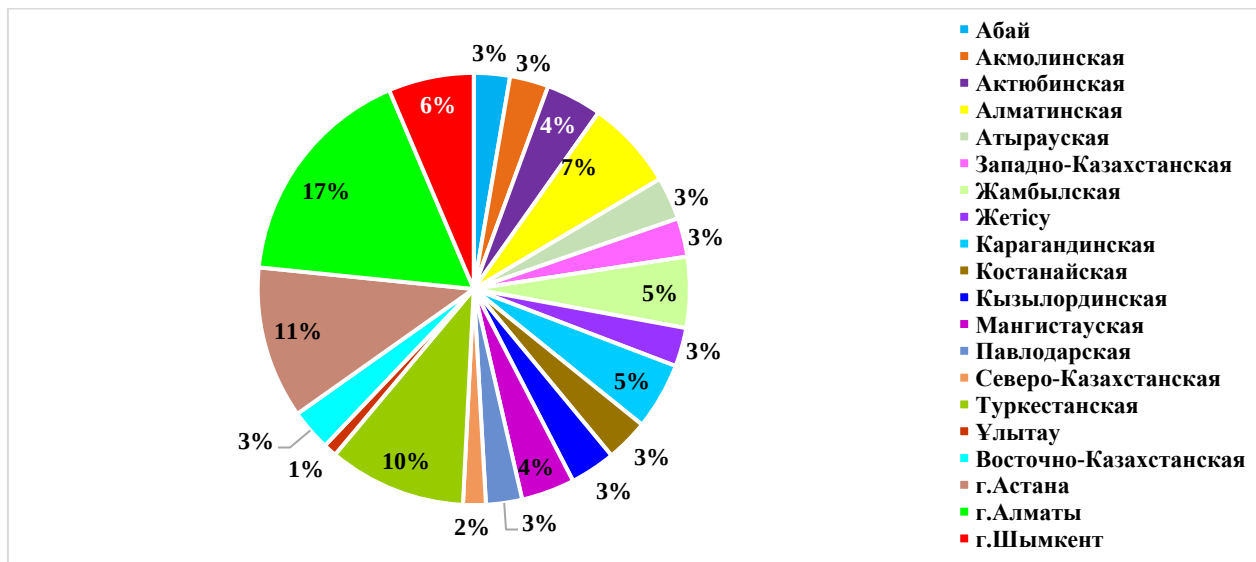

Рисунок 1 - Удельный вес субъектов МСП регионов РК за 2023 г.

Примечание: Составлено авторами на основе источника [14]

Рисунок 1 иллюстрирует долю малого и среднего предпринимательства каждого региона в экономике Казахстана. Наибольшую из которых занимает г. Алматы, с удельным весом 17% от общего числа занятых в МСП по стране. Затем идет г. Астана с 11% и Туркестанская область с 10,3%. Наименьшая доля субъектов предпринимательства приходится на г. Улытау, это 1% и Северо-Казахстанскую область (2%).

Удельный вес субъектов МСП в регионах Казахстана демонстрирует значительные различия, которые обусловлены как экономическими, так и социальными факторами. Для успешного развития регионов необходимо сосредоточиться на поддержке малого и среднего бизнеса через государственные инициативы, улучшение инфраструктуры и стимулирование инноваций. Это позволит создать более сбалансированную и процветающую экономику, способную справляться с вызовами будущего.

Для характеристики малого и среднего бизнеса, важными являются показатели, характеризующие уровень изменения количества субъектов предпринимательства.

Таблица 1 – Количество действующих субъектов МСП в РК за 2019–2023 гг.

	2019 г. (единиц)	2020 г. (единиц)	2021 г. (единиц)	2022 г. (единиц)	2023 г. (единиц)	2023/2022 гг. (%)	2023/2019 гг. (%)
Республика Казахстан	1 330 244	1 357 311	1 431 647	1 818 764	2 002 199	110,1	150,5
Абай				49 693	53 269	107,2	
Акмолинская	45 453	46 564	48 544	54 838	57 919	105,6	127,4
Актюбинская	59 116	61 797	65 992	82 580	83 819	101,5	141,8
Алматинская	122 368	123 181	129 716	116 585	134 628	115,5	110,0
Атырауская	49 917	50 239	52 031	63 115	65 045	103,1	130,3
Западно-Казахстанская	42 785	43 035	44 260	53 008	57 653	108,8	134,8
Жамбылская	69 961	69 338	71 298	92 572	106 779	115,3	152,6
Жетісу				53 600	58 914	109,9	
Карагандинская	88 299	90 196	95 296	93 086	99 190	106,6	112,3
Костанайская	52 516	52 495	54 870	61 133	64 286	105,2	122,4
Кызылординская	46 297	48 657	51 063	67 145	67 180	100,1	145,1
Мангистауская	52 949	52 900	56 521	75 341	79 742	105,8	150,6
Павлодарская	45 482	45 809	46 694	52 084	54 578	104,8	120,0
Северо-Казахстанская	30 071	30 331	30 228	33 066	34 891	105,5	116,0
Туркестанская	141 992	140 605	144 778	184 579	206 855	112,1	145,7
Улытау				17 413	18 791	107,9	

Восточно-Казахстанская	88 938	90 453	95 916	61 475	62 616	101,9	70,4
г.Астана	134 475	144 769	163 017	204 308	227 386	111,3	169,1
г.Алматы	190 190	197 066	206 109	292 734	340 132	116,2	178,8
г.Шымкент	69 435	69 876	75 314	110 409	128 526	116,4	185,1
Примечание: Составлено авторами на основе источника [18]							

Данные таблицы 1 показывают, что за период с 2019 по 2023 годы количество субъектов МСП увеличилось в полтора раза. Сравнивая данные за этот пятилетний период, можно отметить, что показатели по РК значительно превысили уровень допандемийного периода. Как видно из таблицы 1, количество субъектов возросло с 1330244 в 2019 году до 2002199 единиц в 2023 году, прирост составляет 50,5%.

Среди регионов Казахстана наибольший рост количества субъектов МСП зафиксирован в г. Шымкенте, где их число увеличилось почти в два раза с 69435 до 128526 единиц, или на 185,1%. За ним следует г. Алматы, где их контингент вырос с 190190 в 2019 году до 340132 единиц в 2023 (178,8%). В г. Астане этот показатель увеличился на 69,1%, с абсолютным приростом в 92911 единиц за тот же период.

За период 2019–2023 годы уменьшилось число субъектов МСП с 88938 до 62616 единиц в Восточно-Казахстанской области, что составляет сокращение на 30%. В Алматинской и Карагандинской областях был зафиксирован прирост на 10,0% и 12,3% соответственно.

Таким образом, в стране и регионах наблюдается значительный рост числа субъектов МСП, кроме Восточно-Казахстанской области. Это обусловлено системными мерами, которые правительство РК принимает для улучшения условий ведения бизнеса, включая введение моратория на проверки малого и микробизнеса. Также рост может быть связан с дроблением бизнеса в целях налоговой оптимизации.

Дополнительным фактором увеличения числа субъектов предпринимательства является миграция части населения России и значительного числа малых и средних компаний в Казахстан из-за санкционного давления со стороны Запада. Кроме того, основным направлением для открытия бизнеса остается торговля, которая является доминирующей отраслью среди вновь создаваемых предпринимательских структур, а также способствует росту числа субъектов малого и среднего предпринимательства. [19]

Численность работающих в малом и среднем бизнесе является ключевым показателем, отражающим развитие предпринимательства в регионах, обеспечивая занятость населения, увеличение доходов бюджета и укрепления конкурентоспособности рынков товаров и услуг.

В таблице 2 представлены данные, которые отражают численность занятых в малом и среднем предпринимательстве в регионах Казахстана за период 2019–2023 гг.

Таблица 2 - Численность занятых в малом и среднем предпринимательстве в РК за период 2019–2023 гг.

	2019 г. (единиц)	2020 г. (единиц)	2021 г. (единиц)	2022 г. (единиц)	2023 г. (единиц)	2023/2022 гг. (%)	2023/2019 гг. (%)
Республика Казахстан	3448727	3472606	3511618	4 109 741	4 326 316	105,3	125,4
Абай				99 473	105 110	105,7	
Акмолинская	132 057	131 890	134 863	140 914	142 704	101,3	108,1
Актюбинская	153 241	159 300	151 944	181 968	179 474	98,6	117,1
Алматинская	262 355	268 134	280 749	223 516	244 804	109,5	93,3
Атырауская	140 178	141 791	136 474	152 405	148 051	97,1	105,6
Западно-Казахстанская	120 559	108 029	111 031	122 440	125 446	102,5	104,1
Жамбылская	127 419	127 522	123 689	151 884	169 495	111,6	133,0
Жетысу				102 053	108 025	105,9	
Карагандинская	244 117	253 252	246 935	232 552	243 800	104,8	99,9

Костанайская	160 764	162 532	161 927	166 315	163 725	98,4	101,8
Кызылординская	95 506	98 770	104 858	121 700	121 051	99,5	126,7
Мангистауская	122 897	126 025	128 715	155 340	151 382	97,5	123,2
Павлодарская	138 365	134 124	135 742	136 236	136 805	100,4	98,9
Северо-Казахстанская	107 534	107 008	105 280	106 426	105 713	99,3	98,3
Туркестанская	216 540	216 896	220 821	263 611	287 375	109,0	132,7
Улытау				31 199	31 072	99,6	
Восточно-Казахстанская	234 379	236 894	239 043	157 970	164 169	103,9	70,0
г.Астана	387 879	398 158	413 570	489 593	515 502	105,3	133,0
г.Алматы	645 586	634 460	643 120	868 496	949 253	109,3	147,0
г.Шымкент	159 351	167 821	172 857	205 650	233 360	113,5	146,4
Примечание: Составлено авторами на основе источника [18]							

Анализируя динамику численности занятых за пятилетний период 2019–2023 годы в таблице 2, можно отметить, что в числе лидеров, как всегда, оказываются мегаполисы, такие как город Алматы с уровнем занятости 147,0% и город Шымкент с показателем 146,4%. За ними следуют город Астана и Жамбылская область с соответствующими значениями по 133,0 %.

В период с 2029 по 2023 годы самый низкий уровень численности работающих в малом и среднем бизнесе отмечается в Восточно-Казахстанской области, где с начала 2022 года наблюдается значительное снижение на более чем 30%. С 2023 года ситуация начала постепенно улучшаться, и за пятилетний период этот показатель составил 70%. Аналогичная тенденция заметна и в Алматинской области, где уровень занятости в МСП составил 93,3%, что вызвано миграцией предпринимательских инициатив в крупные города. В северных регионах страны также отмечается снижение показателей, особенно в Павлодарской (98, 9%) и Карагандинской (99,9%) областях.

Таким образом, анализ данных демонстрирует тенденцию роста численности занятых по стране. Треть всей численности МСП сосредоточена в Астане и Алматы, где более благоприятные условия рыночной инфраструктуры для бизнеса.

Несмотря на общий рост численности занятых в МСП, ряд регионов сталкиваются с проблемой сокращения числа этих субъектов. Это свидетельствует о недостаточно привлекательном предпринимательском климате в этих районах. Также это обусловлено еще некоторыми факторами. С 2000-х годов в Казахстане наблюдается рост рождаемости, и в ближайшие годы на рынок труда выйдет основная возрастная группа от 20 лет, что приведет к увеличению числа молодых специалистов, оказывая значительное воздействие на рынок труда. В течение следующих пяти лет потребуется обеспечить работой около 1,3 млн. человек из числа молодежи, а к 2030 году эта задача станет еще более актуальной. [20].

Однако следует отметить, что в Казахстане уровень развития МСП значительно отстает от стран с развитой экономикой, где более половины рабочих мест создаются именно в секторе МСП. В Европе и США доля МСП составляет более 50% всех компаний, что прямо коррелирует с уровнем экономического развития [16].

Последствия пандемии также сказались на секторе малого и среднего бизнеса. Введенные ограничительные меры привели к сокращению объемов производства и продаж, снижению доходов и общей предпринимательской активности. Многие компании вынуждены были временно приостановить свою деятельность, а некоторые прекратили свое существование. Это усугубило региональные различия в социально-экономическом развитии страны.

При изучении развития предпринимательства в Казахстане ключевую роль играет анализ объемов производства продукции среди субъектов малого и среднего бизнеса. В таблице 1 представлены данные о темпах роста выпуска продукции по сравнению с прошлым 2022 годом, а также динамика выпуска продукции за период с 2019 по 2023 год.

Анализируя данные таблицы 1 за период 2019–2023 гг., можно заметить, что значительный рост объемов выпуска продукции отмечен практически во всех регионах

Казахстана. Три наиболее интенсивно развивающихся региона включают город Шымкент, где объем производства вырос более чем в 2,5 раза, достигнув уровня 252,3%. Аналогичные показатели наблюдаются в Туркестанской области с приростом на уровне 250%. Немного ниже, но такие же значительные итоги выпуска продукции показала Жамбылская область, достигнув уровня 243,3%.

Нижние границы показателей выпуска продукции видим у таких областей, как Восточно-Казахстанская (135,6%), Западно-Казахстанская (142,4%) и Северо-Казахстанская (153,3%).

Необходимо отметить, что при сегодняшнем уровне инфляции, платежеспособности населения заметно снизился спрос на готовую продукцию. У малых и средних предприятий особенно в регионах усиливаются проблемы, связанные со сбытом, с получением кредитов, созданием финансовых ресурсов, выплатой заработной платы работникам и, как следствие, возможностью обеспечения рабочими местами [15].

Таблица 3- Выпуск продукции субъектами МСП в РК за период 2019–2023 гг.

	2019 г. млн. тенге	2020 г. млн.тенге	2021 г. млн. тенге	2022 г. млн. тенге	2023 г. млн.тенге	2023/2022 гг. (%)	2023/2019 гг (%)
Республика Казахстан	32386960	33626992	41952637	59 221 488	68 710 494	116,0	212,2
Абай				653 473	1 010 989	154,7	-
Акмолинская	820 938	947 790	1 067 146	1 589 934	1 597 664	100,5	194,6
Актюбинская	960 216	1 084 677	1 349 585	1 774 299	2 268 851	127,9	236,2
Алматинская	1 589 167	1 844 563	2 581 281	2 834 846	3 623 619	127,8	228,0
Атырауская	3 177 603	2 119 471	3 753 191	6 231 472	5 064 605	81,2	159,4
Западно-Казахстанская	1 628 569	1 281 945	1 680 314	2 271 359	2 318 951	102,1	142,4
Жамбылская	520 445	744 481	834 089	1 056 476	1 266 445	119,9	243,3
Жетысу				935 940	1 079 608	115,4	-
Карагандинская	1 436 327	1 741 065	2 065 338	2 414 804	2 719 175	112,6	189,3
Костанайская	1 202 082	1 355 498	1 495 484	2 138 576	2 076 276	97,1	172,2
Кызылординская	435 276	397 732	456 056	645 195	783 273	121,4	179,9
Мангистауская	1 209 395	1 346 789	1 641 876	1 831 998	1 915 995	104,6	158,4
Павлодарская	898 494	922 850	1 102 608	1 362 019	1 535 085	112,7	170,8
Северо-Казахстанская	647 121	776 754	913 232	1 315 747	992 156	75,4	153,3
Туркестанская	746 861	891 789	1 312 594	1 429 254	1 867 417	130,6	250,0
Улытау				167 614	232 090	138,4	-
Восточно-Казахстанская	1 262 375	1 437 719	1 663 201	1 409 365	1 711 604	121,4	135,6
г.Астана	6 460 201	6 634 641	8 112 990	11 422 861	14 720 400	128,9	227,9
г.Алматы	8 333 733	9 033 186	10 401 080	15 774 749	19 256 180	122,1	231,1
г.Шымкент	1 058 157	1 066 042	1 522 572	1 961 507	2 670 111	136,1	252,3
Примечание: Составлено авторами на основе источника [14]							

Национальная палата предпринимателей «Атамекен» и Фонд развития предпринимательства «Даму» [16] активно трансформируют свои инициативы, пересматривают и адаптируют свои программы для помощи малому и среднему бизнесу. Наряду с этим в РК реализуются такие государственные программы, как «Дорожная карта бизнеса-2025» [17], «Экономика простых вещей» [18], «Концепция развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года» [19], «Jana Business 2024» [20] и другие, которые уже показывают положительные результаты. В Казахстане все больше людей вовлекаются в бизнес, что кардинально меняет отношение к предпринимательству в стране. Число действующих субъектов предпринимательства с каждым годом растет, а значительную долю, это около 80%, создаваемых и функционирующих компаний занимает малый бизнес. Это позитивное изменение в

общественном восприятии бизнеса способствует не только экономическому росту, но и социальной трансформации.

Одним из ключевых индикаторов, оценивающих вклад субъектов малого и среднего предпринимательства в развитие национальной экономики, является Валовая добавленная стоимость МСП. Традиционно данный показатель отражает эффективность и конкурентоспособность деятельности малых и средних компаний. Рассмотрим в таблице 2 динамику удельного веса валовой добавленной стоимости в МСП за период 2019–2023 годы.

Таблица 4 - Доля валовой добавленной стоимости малого и среднего предпринимательства в ВРП за период 01.01.2019-01.01.2023 годы, в %

Регион	01.01.2019	01.01.2020	01.01.2021	01.01.2022	01.01.2023
Республика Казахстан	28,4	31,7	32,8	33,5	35,1
Абай	-	-	-	-	15,6
Акмолинская	30,8	28,6	27,1	26,8	28,2
Актюбинская	20,7	21,2	23,8	24,5	25,7
Алматинская	32,0	33,6	32,4	37,0	44,5
Атырауская	18,7	22,0	19,5	24,1	20,6
Западно-Казахстанская	36,0	37,3	34,1	33,4	34,7
Жамбылская	20,9	20,9	26,5	25,9	26,4
Жетысу	-	-	-	-	37,5
Карагандинская	17,2	16,8	17,9	17,9	21,0
Костанайская	29,4	32,8	31,5	28,6	32,6
Кызылординская	16,9	17,8	17,6	18,3	19,1
Мангистауская	16,8	22,9	29,4	31,4	29,6
Южно-Казахстанская	-	-	-	-	-
Павлодарская	16,2	18,6	18,8	18,4	18,4
Северо-Казахстанская	29,7	30,3	31,5	31,4	31,1
Туркестанская	19,5	23,1	24,4	30,8	33,1
Улытау	-	-	-	-	6,8
Восточно-Казахстанская	18,0	19,5	20,0	20,5	20,9
г.Астана	48,6	55,1	56,8	59,0	61,7
г.Алматы	40,1	44,8	49,2	47,5	53,5
г.Шымкент	25,6	34,1	31,8	40,5	40,5
Примечание: Составлено авторами на основе источника [14]					

Из таблицы 4 можно увидеть, что доля ВДС МСП в ВВП Казахстана возросла с 28,4 % в 2019 г. до 35,1 % в 2023 г. Следует заметить, что только в двух регионах Казахстана произошло снижение доли ВДС МСП в ВРП за последние два года. Так, с января 2022 года по январь 2023 доля ВДС МСП в ВРП Атырауской и Мангистауской областях снизилась на 3,5% и на 1,8 % соответственно, в то время как в целом за анализируемый период произошел рост данного показателя в этих регионах.

Снижение доли ВДС МСП в ВРП в Атырауской и Мангистауской областях вызвано следующими факторами. Данные регионы находятся на Западе Казахстана, где развита нефтегазовая отрасль экономики страны. Здесь основная роль отводится крупным корпорациям, которые во время пандемии вынуждены были приостановить реализацию многих инвестиционных проектов. Малые и средние компании в Атырауской и Мангистауской областях сильно привязаны к деятельности субъектов крупного бизнеса, так как большинство из них оказывают сервисные услуги нефтегазовым предприятиям. Поэтому в условиях сильной рыночной турбулентности многие малые и средние компании остались без заказов, а в постпандемийный период в силу ограниченных возможностей, значительных входных издержек и высокой конкуренции, так и не смогли встать на ноги и ушли с рынка. Также развитие малого и среднего бизнеса в этих регионах затруднено

неразвитостью инфраструктуры, ограниченным доступом к финансовым ресурсам и новым технологиям, миграционными процессами и низкой плотностью населения. Поэтому государственная поддержка малых и средних компаний, формирование спроса на инновации на новые продукты, усиление инвестиционной привлекательности компаний будут способствовать росту малого и среднего бизнеса в этих регионах.

Как мы указали ранее, согласно данным таблицы 2, практически по всем регионам наблюдается рост удельного веса ВДС МСП в ВРП в анализируемом периоде. Сложившийся тренд можно охарактеризовать как положительный, поскольку увеличился экономический вклад малых и средних компаний в совокупный объем производства товаров и услуг в Казахстане.

Повышение предпринимательской активности субъектов МСП свидетельствует о расширении участия малого и среднего бизнеса в экономическом развитии страны, о создании и поддержании благоприятного бизнес-климата, об устойчивом развитии и диверсификации экономики, о решении ряда социальных проблем в регионах, что проявляется в предоставлении новых рабочих мест и повышении занятости. Увеличение доли ВДС МСП придает импульс различным экономическим видам деятельности, способствует повышению жизненного уровня людей, улучшению условий труда и социальной структуры, снижению социальной напряженности в обществе, а также может усиливать экономическую резилиентность государства, что расценивается как важный аспект в устойчивом развитии экономики в целом.

Реализация показателей устойчивого развития Казахстана демонстрирует положительные тенденции, включая рост доли малого и среднего бизнеса в ВДС и стабильное увеличение темпов экономического роста. Однако сохраняются региональные диспропорции, требующие комплексного подхода к развитию предпринимательства. Необходимо дальнейшее совершенствование инструментов поддержки МСП, обеспечение равномерного распределения экономической активности по регионам и развитие инновационного потенциала предпринимателей для достижения устойчивого экономического развития страны.

Заключение

По результатам проведенного исследования следует, что удельный вес МСП в различных регионах Казахстана варьируется из-за разнообразных экономических и социальных условий, включая инфраструктуру и доступ к финансовым и человеческим ресурсам. Этот фактор оказывает значительное влияние на уровень предпринимательской активности и общую динамику развития бизнеса. Для обеспечения сбалансированного регионального развития важно сосредоточить усилия на формировании благоприятной экономической среды, стимулировании инновационной деятельности и повышении конкурентоспособности предприятий.

За период с 2019 по 2023 годы в Казахстане наблюдается положительная динамика ключевых показателей сектора МСП. В частности, увеличился выпуск продукции субъектами МСП, возросло количество малых и средних компаний, а также повысилась численность занятых в данном секторе экономики, произошло увеличение доли ВДС МСП в ВРП в регионах Казахстана. Это свидетельствует о росте вклада малых и средних фирм в экономику страны, что подтверждает эффективность государственных мер поддержки.

В целом государственная политика направлена на развитие сектора МСП, поддержание благоприятного бизнес-климата. В то же время необходимо совершенствовать законодательные нормы для создания более благоприятных условий для МСП. В этом контексте ключевыми направлениями должны стать упрощение административных процедур, сокращение избыточной регуляторной нагрузки и развитие механизмов государственной поддержки.

Расширение доступа к финансированию бизнеса для малых и средних компаний возможно посредством реализации новых программ кредитования и совершенствования механизмов их получения. Для этого необходимо внедрение новых программ

кредитования, повышения эффективности существующих инструментов финансовой поддержки и упрощение процедуры получения займов и грантов. Это особенно важно для стартапов и инновационных компаний, нуждающихся в капитале на ранних этапах своего развития. Дополнительно следует активизировать государственно-частное партнерство и привлекать частные инвестиции для стимулирования роста малых и средних предприятий.

Также для решения социальных проблем в регионах нужно создавать новые рабочие места и повышать занятость, улучшать условия труда и совершенствовать предпринимательские компетенции. Следует развивать и внедрять эффективные образовательные программы и тренинги для начинающих предпринимателей, чтобы помочь им сформировать предпринимательские навыки для успешного ведения бизнеса. Современные программы обучения, включающие аспекты цифровой экономики, управления инновациями и стратегического планирования, позволят повысить квалификацию кадрового потенциала и улучшить эффективность предпринимательской деятельности.

Применительно к Казахстану для развития малого и среднего предпринимательства целесообразно рационально перераспределять ресурсы в средне- и высокотехнологичные отрасли, в сферу инноваций и цифровизации, в фундаментальную науку, создание индустрий 4.0 и 5.0, а также в человеческий капитал. Таким образом, миллионы граждан смогут непрерывно обучаться в своей стране, приобретая и развивая необходимые компетенции, внедряя инновационный подход к развитию современных производств, формируя тем самым прогрессивную и интеллектуальную экономическую среду и обеспечивая устойчивый рост малого и среднего бизнеса в долгосрочной перспективе.

В дальнейшем следует стремиться к повышению валовой добавленной стоимости МСП в валовом региональном продукте до уровня развитых экономик мира, что приведет к усилению экономической резилиентности государства в условиях устойчивого развития экономики в целом. Достижение этих целей требует активного взаимодействия государства, бизнеса и научного сообщества, а также интеграции Казахстана в глобальные цепочки создания добавленной стоимости.

Устойчивое развитие предполагает акцентировать государственную поддержку малого и среднего бизнеса для формирования современного информационного пространства, способного коренным образом перестроить структуру экономики страны, отвечая на вызовы общества. Также государственную поддержку МСП нужно стимулировать через повышение спроса на инновации и на новые продукты, усиление инвестиционной привлекательности компаний.

В целом подъем благосостояния общества, появление новых рабочих мест, реализация творческого подхода к внедрению инновационных решений и научный прогресс позволят использовать новейшие технологии и существенно снизить экологическое воздействие МСП на экономическую систему.

Таким образом, устойчивое развитие сектора МСП в Казахстане возможно при комплексном подходе, включающем совершенствование нормативной базы, расширение доступа к финансированию, развитие человеческого капитала, внедрение инновационных решений и цифровых технологий. Эти меры в долгосрочной перспективе позволят сформировать конкурентоспособную, диверсифицированную и устойчивую экономику, основанную на принципах интеллектуального роста и технологического прогресса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Аднер Р.: Стратегия процветания. Новый взгляд на конкуренцию, развитие бизнес-экосистемы и лидерство // Издательство «Миф». – 2022. – 320 с.
- 2 Гассман Оливер, Франкенбергер Каролин, Шик Микаэла Бизнес-модели: 55 лучших шаблонов // Издательство: Альпина Паблишер. – 2022. – С.15-20
- 3 The official website of the United Nations. Report of the World Commission on Environment and Development «Our common future» [Электронный ресурс] — URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future>. (accessed: 30.05.2024)
- 4 Jeffrey D. Sachs. (2015) The Age of Sustainable Development // Columbia University Press. – 544 p.

- 5 Jeffrey D. Sachs. (2005) The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time// Penguin Books. – P. 416-481.
- 6 Rodrik D. (2015) Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science// W. W. Norton & Company. – 272 p.
- 7 Herman E. (2007) Daly Ecological Economics and Sustainable Development// MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall. – 288 p.
- 8 Nicholas Stern (2015) Why Are We Waiting? The Logic, Urgency, and Promise of Tackling Climate Change// MIT Press. – 432 p.
- 9 Joseph Stiglitz (2012) The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future//W.W. Norton & Company. – 448 p.
- 10 Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. Финансы, – 2003. – 185 с.
- 11 Steven Y.H., Liu E.N., Andrea R.S., Tamer C. (2018) MNE-NGO partnerships for sustainability and social responsibility in the global fast-fashion industry: A loose-coupling perspective // International Journal of businesses.– № 5(29). – P. 214-222.
- 12 Aristeidis G., Dimitris F.K., 2019. Entrepreneurship, small and medium size business markets and economic integration // Journal of Policy Modeling, 3 (27), P. 363–374.
- 13 Альпеисова Ш.Е., Булхайрова Ж.С., Саймагамбетова Г.А., Бермухамедова Г.Б. Современное состояние государственного регулирования предпринимательской деятельности в Казахстане //Вестник университета «Туран». – 2023–№ 2.- С.143-158
- 14 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения 13.07.2024)
- 15 Нұралім А.Е., Ниеталина Г.К. Проблемы и перспективы технологического предпринимательства: опыт Республики Казахстан // Вестник университета «Туран». – 2023–№1.- С.240-253
- 16 Официальный сайт Фонда поддержки предпринимательства ДАМУ. [Электронный ресурс] — URL: <https://damu.kz/ru/> (дата обращения 03.07.2024)
- 17 Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса-2025». 2019 [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000968/> (дата обращения: 13.06.2024)
- 18 Экономика простых вещей. 2018/ Официальный сайт НПП «Атамекен»/ [Электронный ресурс] — URL: <https://atameken.kz/ru/pages/986-mehanizm-i-usloviya-kreditovaniya-po-programme-ekonomika-prostyh-veshej-00-mlrd-tenge/> (дата обращения 03.05.2024)
- 19 Концепция развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> (дата обращения 10.03.2024 г)
- 20 Региональная программа для предпринимателей «Jana Business 2024». 2023 [Электронный ресурс] — URL: https://damu.kz/ru/programmi/regional/jana_business_2024 (дата обращения 15.05.2024)

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Андатпа

Мақалада авторлар тұрақты даму жағдайындағы Қазақстан экономикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОБ) рөлін ашып көрсетеді және бұл сектордың елдің экономикалық дамуы тікелей тәуелді болатын негізгі мәселелерді шешу үшін айтарлықтай әлеуеті бар екенін атап көрсетеді.

Ғылыми мақаланың мақсаты ағымдағы жағдайды кешенді зерделеу негізінде Қазақстан өңірлерінде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың тиімді құралдарын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Жүргізілген зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы тұрақты даму жағдайында Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту үшін ұсынылған жалпы экономикалық өсуге және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға ықпал ететін ұсынымдарды пайдалану мүмкіндігінде жатыр. Ғылыми зерттеудің құндылығы экономиканың орнықты даму категориясын нақтылаудан, сондай-ақ Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі экономикалық, әлеуметтік және институционалдық жағдайларға кешенді диагностика жүргізуден және олардың шағын және орта кәсіпкерліктің серпінді дамуына елеулі әсерін анықтаудан тұрады.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – пандемиядан кейінгі қалпына келтіру, цифрландыру және жасыл экономикаға көшу сияқты заманауи сын-қатерлерді ескере отырып, Қазақстан экономикасының тұрақты дамуындағы ШОБ рөлін талдауы. Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы тұрақты даму жағдайында шағын және орта бизнесті қолдауға және ынталандыруға бағытталған құралдардың тиімділігін жетілдіру бойынша сындарлы ұсынымдар әзірлеуден тұрады, олар бәсекелестіктің күшеюі және қазіргі экономикалық ортаның белгісіздігі жағдайында бизнесті дамыту үшін ісін жаңа бастаған және жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлерге қажетті және уақтылы қолдау көрсете алады.

Негізгі сөздер: белсенділік, сектор, аймақ, кәсіпкерлік, тұрақты даму, экономикалық өсу, қолдау.

SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES AS AN EFFECTIVE TOOL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Abstract

In the article, the authors reveal the role of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the economy of Kazakhstan in the context of sustainable development and emphasize that this sector has significant potential to solve key issues on which the economic development of the country directly depends. The purpose of this scientific article is to develop proposals for improving effective tools for the development of small and medium-sized enterprises in the regions of Kazakhstan based on a comprehensive study of the current state. The scientific and practical significance of the study lies in the possibility of using the proposed recommendations for the improvement of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan in conditions of sustainable development, which will contribute to overall economic growth and improve the standard of living of the population. The value of scientific research consists in clarifying the category of sustainable economic development, as well as in conducting a comprehensive diagnosis of economic, social and institutional conditions in various regions of Kazakhstan and identifying their significant impact on the dynamic development of small and medium-sized enterprises.

The scientific novelty of the article lies in the analysis of the role of SMEs in the sustainable development of the economy of Kazakhstan, considering modern challenges, such as post-pandemic recovery, digitalization and the transition to a green economy. The practical significance of the results of the work consists in the development of constructive recommendations to improve the effectiveness of tools aimed at supporting and stimulating small and medium-sized businesses in a sustainable development environment, which will be able to provide the necessary and timely support to start-up and existing entrepreneurs for business development in an increasingly competitive and uncertain modern economic environment.

Key words: activity, sector, region, entrepreneurship, sustainable development, economic growth, support.

REFERENCES

- 1 Adner R. (2022) *Strategiya процветaniya. Novii vzglyad na konkurenciyu_ razvitie biznes_ekosistemi i liderstvo [Strategy for Prosperity. A new look at competition, business ecosystem development and leadership]* // Izdatelstvo «Mif», 320 p. [In English]
- 2 Gassman Oliver, Frankenberger Karolin, Shik Mikaela. *Biznes-modeli: 55 luchshih shablonov Izdatelstvo [Business Models: 55 Best Templates Publishing House]*. Alpina Publisher. God vipuska. . 2022. P. 15-20. [In Russian]
- 3 The official website of the United Nations. Report of the World Commission on Environment and Development «Our common future». Available at: — URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>. [In English]. (accessed: 30.05.2024).
- 4 Jeffrey D. Sachs (2015) *The Age of Sustainable Development* // Columbia University Press, 544 p. [In English]
- 5 Jeffrey D. Sachs (2005) *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time* // Penguin Books, P. 416 - 481. [In English]
- 6 Rodrik D. (2015) *Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science* // W. W. Norton & Company, 272 p. [In English]
- 7 Herman E. Daly (2014) *Ecological Economics and Sustainable Development* // MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall, pp. 288 [In English]
- 8 Nicholas Stern (2015) *Why Are We Waiting? The Logic, Urgency, and Promise of Tackling Climate Change* // MIT Press, p. 432, [In English]
- 9 Joseph Stiglitz (2012) *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future* // W.W. Norton & Company, 448 p. [In English]
- 10 Bogdanov A.A. *Tektologiya. Vseobshchaya organizacionnaya nauka. 2023. 185 p. [Tectology. General Organizational Science]* // M.: Finansi [In Russian]
- 11 Steven Y.H., Liu E.N., Andrea R.S., Tamer C. (2018) *MNE_NGO partnerships for sustainability and social responsibility in the global fast-fashion industry: A loose coupling perspective* // International Journal of businesses, no. 5(29), P. 214-222. Available at: — URL: www.sciencedirect.com [In English]. (accessed: 07.07.2024).
- 12 Aristeidis G., Dimitris F.K., (2019). *Entrepreneurship, small and medium size business markets and economic integration* // Journal of Policy Modeling, 3 (27), P. 363–374. Available at: — URL: www.sciencedirect.com [In English]. (accessed: 05.17.2024).
- 13 Alpeisova Sh.E., Bulhairova J.S., Saimagambetova G.A., Bermuhamedova G.B. (2023) *Sovremennoe sostoyanie gosudarstvennogo regulirovaniya predprinimatelskoi deyatel'nosti v Kazakhstane [The current state of state regulation of business activities in Kazakhstan]* // Vestnik universiteta «Turan», no. 2, P.143-158. [In Russian].
- 14 Oficialnyi sait Byuro nacionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. *[Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and*

Reform of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/> [In Russian]. (accessed: 13.07.2024)

15 Nuralim A.E., Nietalina G.K. Problemi i perspektivi tehnologicheskogo predprinimatelstva opit Respubliki Kazakhstan [Problems and prospects of technological entrepreneurship experience of the Republic of Kazakhstan] // Vestnik universiteta «Turan», no.1, 2023. P.240-253. [In Russian]

16 Oficialnyi sait Fonda podderzhki predprinimatelstva DAMU. [Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reform of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://damu.kz/ru/> [In Russian]. (accessed: 03.07.2024).

17. Gosudarstvennaya programma podderzhki i razvitiya biznesa «Dorozhnaya karta biznesa-2025» [State program for business support and development «Business Road Map 2025»]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000968> [In Russian]. (accessed: 13.06.2024).

18 Ekonomika prostykh veshchei (2018)/ Oficialnyi sait NPP «Atameken». [Economics of simple things. 2018/ Official website of NCE «Atameken»]. Available at: — URL: <https://atameken.kz/ru/pages/986-mehanizm-i-usloviya-kreditovaniya-po-programme-ekonomika-prostykh-veshej-00-mlrd-tenge> [In Russian]. (accessed: 03.05.2024).

19 Konceptiya razvitiya malogo i srednego predprinimatelstva v Respublike Kazakhstan do 2030 goda (2022) [The concept of development of small and medium-sized enterprises in the Republic of Kazakhstan until 2030]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> [In Russian]. (accessed: 10.03.2024).

20 Regionalnaya programma dlya predprinimatelej «Jana Business 2024» [Regional program for entrepreneurs «Jana Business 2024»]. Available at: — URL: https://damu.kz/ru/programmi/regional/jana_business_2024 [In Russian]. (accessed: 15.05.2024).

Information about authors:

Jussupova Aidana - **corresponding author**, doctoral student of the educational program «Economics», University of Turan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: 20210584@turan-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0151-405X>

Khajiyeva Gulzhakhan - Candidate of Economics, Research Professor, Higher School of Economics and Management, University of Turan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.khajiyeva@turan-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8889-543>

Информация об авторах:

Айдана Джусупова - **основной автор**, докторант образовательной программы «Экономика», Университет Туран, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: 20210584@turan-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0151-405X>

Гульжахан Хаджиева - к.э.н., профессор-исследователь Высшей школы экономики и менеджмента, Университет Туран, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: g.khajiyeva@turan-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8889-543>

Авторлар туралы ақпарат:

Айдана Джусупова - **негізгі автор**, «Экономика» білім беру бағдарламасының докторанты, Тұран университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 20210584@turan-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0151-405X>

Гүлжахан Хаджиева - э.ғ.к., «Әлем және ұлттық экономика» Экономика және менеджмент жоғары мектебінің ғылыми профессоры, Тұран университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: g.khajiyeva@turan-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8889-543>

К.М. Саябаев ^{1*} , К. М. Тиреуов ² , М.О. Рыспекова ³ , Н. Б. Сыздыкбаева ³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010000, Республика Казахстан

²«Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина»
г. Астана, 010000, Республика Казахстан

³НАО Жетысуский университет имени И. Жансугурова
г. Талдыкоган, 040000, Республика Казахстан
e-mail: nurgul.010174@mail.ru*

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РАЗВИТИИ СЕЛЬСКОГО ТУРИЗМА: УРОКИ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Сельский туризм играет важное значение для роста устойчивости аграрных зон в условиях современных глобальных вызовов. Среди таких вызовов выделяются усиливающаяся урбанизация, климатические изменения, экономическая нестабильность, рост безработицы, необходимость обеспечения занятости населения, а также сохранение биоразнообразия, ресурсов и национального, исторического достояния. Однако, несмотря на очевидную потребность в интенсивном и комплексном развитии сельских территорий, включая улучшение качества услуг, до сих пор не определена единая государственная политика в сфере сельского туризма, нет разработанных параметров баланса между государственным регулированием и рыночными механизмами в этой области. Проблемы подчеркивают необходимость изучения успешных мировых практик государственной поддержки сельского туризма с целью их адаптации в национальную политику.

В статье исследован опыт зарубежных стран, которые демонстрируют разнообразие видов господдержки сельского туризма, включая институциональные, нормативно-правовые и экономические меры, эти подходы успешно применяются в разных странах. Исследование показало, что государственная политика в области сельского туризма находится в Казахстане на этапе активного формирования, может быть значительно усилена за счет внедрения зарубежных практик, что ускорит рост, институциональное развитие сельских регионов, повысит конкурентоспособность и привлекательность сельского туризма в стране, привлечет инвестиции, создаст новые рабочие места с сохранением традиций.

Учитывая растущий интерес населения к сельскому туризму, государственная поддержка должна быть направлена на комплексные меры, включая развитие инфраструктуры, маркетинговые стратегии, поддержку предпринимательства, а также создание привлекательных инвестиционных условий.

Цель исследования – изучить передовой зарубежный опыт государственного регулирования сельского туризма и разработать рекомендации для улучшения экономической ситуации в сельских регионах Казахстана. В работе использовались как общенаучные, так и специализированные методы анализа социально-экономических процессов, включая системный, структурно-функциональный и компаративистский подходы, а также экономическое моделирование.

Результаты исследования содержат теоретическую и практическую значимость, они способствуют систематизации концептуальных основ и методологических подходов к государственной поддержке сельского туризма. С практической стороны, они предлагают инструменты для совершенствования госполитики, направленной на повышение социально-экономического уровня и конкурентоспособности сельских территорий Казахстана, в том числе через активизацию в них развития туризма.

Ключевые слова: территория, сельский туризм, аграрная зона, государственная поддержка, подход, устойчивость, документ

Введение

Сельский туризм важен для устойчивого развития регионов, особенно в условиях глобальных вызовов, таких как урбанизация, изменение климата и экономическая нестабильность. Он способствует сохранению природного и культурного наследия, созданию рабочих мест и стимулированию местной экономики. Однако развитие этой сферы сталкивается с проблемами, включая недостаточную эффективность государственной поддержки, дисбаланс между регулированием и рыночными механизмами, а также низкое качество услуг, что подчеркивают необходимость анализа международного опыта государственного регулирования сельского туризма для его адаптации в Казахстане [1].

Цель исследования направлена на изучение передового зарубежного опыта государственного регулирования сельского туризма для разработки практических рекомендаций для улучшения экономической ситуации в сельских регионах Казахстана.

Обзор литературы. Анализ предыдущих исследований показал, что многие аспекты регулирования сельского туризма остаются недостаточно изученными. Работы таких авторов, как Рагимов Т.Б. [2. –603], Ишбулатова Р.Ф., Матвеева Л.Д., Шайгарданова В.Ю. [3.–13], Казьмина Е.Б. [4.–28], Дубиничева Л.В., Советов П.М. [5.-48], Трухачев А.В. [6.-34] и Платнова Ю.В. [10], посвящены отдельным вопросам развития туризма, однако в них отсутствует единая политика регулирования, применимая к различным странам. Большинство исследований сосредоточено на отдельных странах, что не позволяет сформировать целостное понимание эффективности политики в этой области. Недостатки предыдущих исследований включают отсутствие систематизации институционально-экономических приоритетов государственного регулирования сельского туризма; недостаточной проработки и реализации политики; слабую связь между теоретическими исследованиями и практическими рекомендациями для казахстанской политики.

Материалы и методы исследования

Объектом исследования выступили зарубежные страны с успешной практикой развития сельского туризма, такие как страны ЕС, США, Канада, Великобритания, Индия и другие страны, где государственное регулирование этой сферы доказало свою эффективность. В рамках исследования были использованы как общенаучные, так и специализированные методы анализа социально-экономических процессов. Основными методами стали системный, структурно-функциональный, сравнительный и логический анализ, а также методы экономического моделирования, компаративистики и познавательного подхода. Выбор данных методов обусловлен необходимостью комплексного изучения международного опыта, выявления ключевых факторов успеха и адаптации лучших практик к условиям Казахстана.

Тип исследования – аналитический, основанный на изучении вторичных данных, включая законодательные акты, государственные программы, статистические отчеты и научные публикации, посвященные сельскому туризму. Способ отбора данных включал анализ стран с наиболее развитой практикой государственного регулирования сельского туризма, что позволило выделить общие закономерности и уникальные особенности. Методика проведения измерений базировалась на качественном и количественном анализе данных, включая сравнение показателей экономического роста, уровня занятости и туристической привлекательности сельских регионов.

Способы представления и обработки данных включали систематизацию информации, построение таблиц и графиков для визуализации результатов, а также применение статистических методов для выявления корреляций и тенденций. Этические принципы исследования соответствуют стандартам научной работы, так как исследование основано на анализе открытых данных и не предполагает экспериментов на людях или животных.

Сравнительный и познавательный анализ позволил сопоставить опыт различных стран, выявить общие черты и различия в подходах к регулированию сельского туризма. Историко-логический метод использовался для систематизации примеров из практики, формулирования выводов и обоснования закономерностей. Комплексное применение этих методов обеспечило всестороннее понимание предмета исследования, позволило выделить ключевые тенденции и предложить научно обоснованные рекомендации для совершенствования государственной политики в области сельского туризма Казахстана.

Результаты исследования обладают как теоретической, так и практической значимостью. С научной точки зрения, они способствуют систематизации концептуальных основ и методологического обеспечения механизмов государственной поддержки сельского туризма. Практическая ценность исследования заключается в разработке прикладных инструментов для реализации государственной политики, направленной на

повышение социально-экономического уровня развития и конкурентоспособности сельских территорий Казахстана. В частности, предлагаемые меры могут способствовать активизации развития сельского туризма, что в долгосрочной перспективе будет способствовать устойчивому росту регионов и улучшению качества жизни местного населения.

Результаты и их обсуждение

Концепция развития сельских территорий Республики Казахстан на 2023–2027 годы [1.-5] определяет сельские территории как совокупность сельских населенных пунктов и прилегающих к ним земель. Казахстан обладает значительными сельскохозяйственными угодьями общей площадью 222,6 млн га, а также благоприятными климатическими условиями, способствующими развитию аграрного сектора. С учетом мирового опыта устойчивое развитие сельских зон основывается на комплексном подходе, включающем диверсификацию экономики, внедрение инновационных технологий в АПК, развитие инфраструктуры и повышение качественных показателей жизни сельчан. Казахстан, обладая значительным потенциалом, может использовать успешные международные практики, такие как цифровизация аграрного хозяйства, развитие кооперативных моделей ведения бизнеса и поддержка экологически устойчивых методов производства.

Сектор сельского туризма неоспоримо значим в организации новых рабочих мест, росте доходов, сохранении и продвижении культурного наследия, а также стимулирует развитие сопутствующих отраслей, таких как транспортная инфраструктура, гостиничное хозяйство и ремесленничество.

Внедрение сельского туризма способствует модернизации инфраструктуры, укреплению устойчивости и созданию лучших условий для сельских жителей. Туризм в сельской местности может стать ключевым фактором устойчивого развития регионов, способствуя их экономическому подъему и улучшению социального благополучия, что делает его изучение, особенно с учетом международного опыта, крайне важным.

В зарубежных странах сельский туризм становится все более популярным. Источниками правового регулирования в этой сфере являются: международные обычаи, двусторонние и многосторонние договоры, конвенции, регулирующие туризм, документы, принятые на международных конференциях, резолюции международных организаций, касающиеся туризма и путешествий, а также национальное законодательство.

Кроме того, существуют другие международные конвенции и соглашения, регулирующие правовые аспекты туризма, включая сельский. Например, согласно Международной конвенции (1970 г., ст. 1.6), статус путешественника приобретает лицом, которое берет на себя обязательства, предусмотренные договором о путешествии. Это означает, что статус туриста возникает уже на этапе оформления поездки, после приобретения путевки, оплаты услуг, получения визы или разрешения на въезд. При этом правовое регулирование осуществляется на основе многосторонних и международных договоров [2.-604].

Подходы к регулированию сельского туризма варьируются в зависимости от экономической стратегии и приоритетов государства. Государственную политику зарубежных стран в этой области можно разделить на категории в зависимости от уровня государственного участия (смотрите таблицу 1).

Таблица 1 - Государственная политика в сфере сельского туризма в передовых странах по степени вмешательства

Степень вмешательства	Страны
С сильным государственным вмешательством	Греция, Ирландия, Португалия, Испания
Со средним государственным вмешательством	Франция, Италия, Бельгия
Со слабым государственным вмешательством	Германия, Великобритания
Примечание: составлено авторами на основании источника [3.-14]	

В таблице 1 показаны различные подходы в политике государства, такие как активная с сильным государственным вмешательством, умеренный подход со средним государственным вмешательством в сфере сельского туризма, который предполагает оптимальное применение конкретных механизмов и инструментов. При этом системы контроля качества услуг не являются обязательными и внедряются только при заинтересованности со стороны бизнеса. Пассивная государственная политика со слабым государственным вмешательством в этой области не предусматривает масштабных целевых программ, а поддержка ограничивается локальными инициативами, реализуемыми на уровне отдельных регионов или сообществ.

Сельский туризм является составным элементом мировой туристической индустрии, охватывая от 12% до 30% общего туристического потока [3.- 15]. Согласно исследованиям Европейской федерации сельского туризма, средний ежегодный темп роста (исключая экскурсионные программы) за последние 15 лет составлял 10–15%, тогда как общий рост европейского туризма оценивается в пределах 5%.

Существуют законодательные нормы, регламентирующие деятельность в этой области. При этом во всех странах применяются различные подходы, касающиеся степени вовлечения государства и инструментов регулирования, а также внедряются целевые программы, ориентированные на поддержку и стимулирование роста сельского туризма (таблица 2).

Таблица 2 - Инструменты государственной политики для совершенствования туризма сельских регионах в разных странах

Инструменты	Германия	Франция	Португалия	Польша	Италия	Австралия	Бельгия	Кипр	США	Хорватия	Беларусь	Россия
Нормативно правовая база сельского туризма	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	
Вид экономической деятельности	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	
Госпрограммы	√	√	√	√	√	√	√	√		√	√	
Программа на региональном уровне	√	√	√	√	√	√	√		√		√	
Наличие ассоциаций и общественных объединений	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√
Добровольная сертификация	√	√	√	√	√	√	√		√	√	√	√
Обязательная сертификация						√						
Льготное кредитование				√			√	√			√	
Налоговые льготы				√	√							
Информация и консультация с госорганами	√	√	√	√	√	√	√	√		√	√	
Примечание: составлено авторами на основании источника [3. -17]												

Одним из его ключевых воздействий на развитие сел является бережное отношение к культурным ценностям, традициям и народным промыслам [4.-30]. При этом существуют определённые функции государственного регулирования, связанные с совершенствованием сельского туризма:

- функция развития сельского хозяйства, направленная на стимулирование аграрного сектора и продвижение национального сельского хозяйства;
- функция развития сельских территорий, включающая поддержку экономически слаборазвитых регионов и их населения, а также благоустройство сельской местности;
- функция диверсификации национального туристического продукта, обеспечивающая качественный отдых для малообеспеченных граждан, предлагая альтернативу традиционным видам туризма и знакомство с национальными обычаями и культурными традициями [5.-50].

Развитие сельских районов в рамках региональной политики во многом выигрывает благодаря сельскому туризму. Сельский туризм находится на пересечении трех видов деятельности, что, в свою очередь, способствует достижению трех групп целей (смотрите рисунок 1).

Рисунок 1 – Роль сельского туризма в системе государственного менеджмента и регулирования

Примечание: составлено авторами на основе источников [6.-35].

В качестве примеров для более глубокого исследования были выбраны государства, достигшие значительных успехов в развитии сельского туризма. К ним относятся страны Европейского Союза (Германия, Австрия), США, Канада, Великобритания, а также Индия и ряд других государств. Подобный выбор объясняется богатым опытом этих стран в сфере государственного регулирования сельского туризма и разнообразием применяемых ими подходов. Такой широкий охват позволяет провести всесторонний анализ и выявить универсальные принципы, которые могут быть применены в условиях Казахстана, при этом нами представлены по этим страна м основные меры по государственному регулированию, смотрите таблицу 3.

Таблица 3 – Основные направления, программы и затраты на государственное регулирование в сельском туризме зарубежных стран

Страна	Госзатраты на регулирование сельского туризма (млн USD)	Основные направления расходов	Программы/инициативы
Австрия	150	Субсидии фермерам, развитие инфраструктуры, маркетинг сельского туризма.	Программа "Urlaub am Bauernhof" (Отдых на ферме).
Германия	200	Поддержка экотуризма, реконструкция сельских объектов, обучение местных гидов.	Инициатива "Landtourismus" (Сельский туризм).
США	500	Гранты для агротуризма, развитие национальных парков, поддержка малого бизнеса.	Программа USDA Rural Development.
Канада	120	Инвестиции в экотуризм, поддержка коренных народов, развитие сельской инфраструктуры.	Программа "Canadian Agricultural Partnership".
Великобритания	180	Субсидии на восстановление сельских объектов, продвижение локального туризма.	Инициатива "Rural Tourism Infrastructure Fund".

Индия	80	Развитие инфраструктуры, обучение местных гидов, поддержка сельских общин.	Программа "Dekho Apna Desh" (Посети свою страну).
Примечание: составлено авторами на основании источников [7], [8], [9], [10], [11].			

Согласно таблице 3 видно, что в разных странах различные затраты на государственное регулирование в сельском туризме; так, больше всего затрат осуществляет на эту сферу услуг США - около 500 млн USD США, и ключевыми факторами, способствующими активизации туристического бизнеса в сельской местности, являются снижение доходности традиционного сельского хозяйства и рост популярности туризма как альтернативного источника дохода, восстановление региональных экономик после кризиса, вызванного пандемией, а также интерес туристов к более безопасным видам путешествий. В связи с этим были реализованы государственные инициативы по развитию экологически чистого туризма и сохранению национальных парков, поддержку малого бизнеса. На региональном уровне внедряются различные программы, ориентированные на усиление роста услуг сельского туризма, включая программы продвижения, разработка методических рекомендаций по организации и управлению услугами, включая сельские гостиницы, проведение конференций и образовательных мероприятий для фермеров, а также консультационная поддержка. Сельский туризм в США оценивается в \$50–70 млрд ежегодно. После пандемии COVID-19 спрос на сельский туризм вырос на 20–30%, так как люди стали чаще выбирать удаленные и малолюдные направления. По данным USDA (Министерство сельского хозяйства США), фермеры, занимающиеся агротуризмом, получают дополнительный доход в размере \$10 000–50 000 в год [7].

Канадские провинции демонстрируют богатый опыт в стимулировании сельского туризма, что обусловлено их природным наследием, необходимостью его обеспечения при растущем потоке туристов, влиянием климатических изменений на традиционные отрасли сельского хозяйства и повышенным интересом к устойчивому и экологически ответственному туризму. Например, в провинции Альберта координацией инициатив в этой сфере занимается Департамент сельского хозяйства и развития сельских территорий. Основным инструментом поддержки является программа «Туризм вместе», направленная на совершенствование туристической отрасли. В рамках программы выпускаются информационные материалы, карты, путеводители и справочники, способствующие продвижению туристических продуктов. В провинции Манитоба ключевую роль в развитии сельского туризма играет Министерство сельского хозяйства. В рамках его деятельности создана программа «Планировщик отпуска», которая объединяет объекты сельского туризма с культурно-историческими достопримечательностями. Таким образом, США и Канада демонстрируют удачное сочетание рыночных механизмов с мерами государственной поддержки.

Основными причинами развития туризма на селе в странах ЕС, США и Великобритании являются последствия климатических изменений, такие как засухи и лесные пожары, которые вынуждают фермеров искать альтернативные источники дохода. Рост внутреннего туризма, вызванный увеличением числа вирусных инфекций, интерес к локальному туризму и повышенный спрос на отдых в сельской местности также способствуют развитию этого направления. Кроме того, наблюдается рост спроса на экологический и устойчивый отдых, а также необходимость поддержки коренных народов, сохранения традиционных обычаев, исторических деревень, замков и памятников через реализацию сельского туризма.

Успешное развитие сельского туризма в Европе стало возможным благодаря системной государственной политике, ориентированной на поддержку и диверсификацию предпринимательства в сельских регионах. Для привлечения требовательных европейских туристов созданы комфортные условия для отдыха и сформированы квалифицированные кадры в сфере гостеприимства.

В Австралии развитие сельского туризма во многом зависит от активного участия государства. Национальная туристическая администрация и её региональные отделения регулярно выпускают информационные материалы. Сельский туризм в Австрии оценивается в €2 млрд ежегодно. В 2022 году сельские регионы Австрии посетили более 10 млн туристов. Около 50 000 человек заняты в сфере сельского туризма [8].

В Великобритании координацией сельского туризма занимается Бюро сельского отдыха (Farm Holiday Bureau, FHB), которое объединяет более 1000 ферм, предлагающих услуги размещения и питания для туристов. Бюро разрабатывает и реализует маркетинговые программы для продвижения сельского туризма, а также следит за поддержанием высоких стандартов качества услуг. По данным VisitBritain, сельский туризм вносит около £6 млрд в год в экономику страны. В 2022 году сельские регионы, такие как Шотландия и Уэльс, приняли более 20 млн туристов. Сельский туризм обеспечивает работой более 200 000 человек в сельских районах [9].

Примеры успешной государственной политики в сфере туризма представляет Германия, где реализуется программа «Устойчивое развитие сельской местности». Современный подход к поддержке сельского туризма в Германии можно охарактеризовать как системный. Он включает поддержку на всех уровнях управления — федеральном, региональном и местном; сочетание прямых и косвенных форм финансовой помощи, направленных на развитие предпринимательства, сельских территорий, аграрного сектора и туристической инфраструктуры; активное межведомственное сотрудничество. Благодаря такой политике сельский туризм занимает значительную долю во внутреннем туристическом секторе страны: около 13% путешественников (примерно 40,54 млн человек) выбирают отдых на фермах, усадьбах и пансионах. Сельский туризм в Германии приносит около €4 млрд в год. В 2022 году сельские регионы Германии посетили более 30 млн туристов. Около 150 000 человек работают в сфере сельского туризма [10], [11].

В странах ЕС сельский туризм обеспечивает работой более 2 млн человек. В рамках программы LEADER было выделено более €10 млрд на развитие сельских регионов, включая туризм [12]. Так, страны ЕС представляют собой пример эффективного включения сельского туризма в общую стратегию регионального развития.

Индия интересна как пример адаптации сельского туризма к условиям развивающейся экономики, что позволяет провести комплексный анализ и выделить универсальные принципы, применимые в условиях Казахстана. В Индии развитие сельского туризма связано с увеличением численности представителей среднего класса в сельской местности, что приводит к росту внутреннего туризма. Активно внедряются государственные программы, направленные на поддержку местных сообществ, укрепление национально-культурного достояния, а также развитие экотуризма в заповедниках и национальных парках. Это способствовало интеграции сельского туризма в общую стратегию туристической отрасли, включая демонстрацию деревенского образа жизни, народного искусства, культуры и исторического наследия. Для координации проектов создана интерактивная платформа «The Village Level Council» (VLC), в рамках которой лицензировано 153 сельских проекта в 28 регионах, включая 36 сельских поселений. Сельский туризм в Индии оценивается в \$500 млн ежегодно. В 2022 году сельские регионы Индии посетили более 8 млн туристов, что на 25% больше, чем в 2019 году. Сельский туризм создал более 100 000 рабочих мест в таких штатах, как Раджастан, Керала и Химачал-Прадеш [12].

На основании национальных статистических агентств нами были представлены основные показатели сельского туризма в зарубежных странах и затраты на их государственное регулирование, смотрите таблицу 4.

Таблица 4 - Сельский туризм и государственное регулирование в зарубежных странах, 2022 год

Страна	Доход от сельского туризма	Количество туристов, млн чел.	Занятость, человек	Удельный вес от ВВП (%)	Государственные затраты на регулирование	Разница между доходом от сельского туризма и затратами на его госрегулирование
Австрия	2 млрд €	10	50 000	0,5%	150 млн.€	+1,5 млрд €
Германия	4 млрд €	30	150 000	0,1%	200 млн.€	+ 3,8 млрд €
США	50-70 млрд \$	25	350 000	0,2%	500 млн \$	+49,5–69,5 млрд \$
Канада	2,8 млрд.\$	6,5	90 000	0,1%	120 млн \$	+2,68 млрд \$
Великобритания	6 млрд £	20	200 000	0,2%	180 млн £	+5,8 млрд £
Индия	500 млн \$	8	100 000	0,02%	80 млн.\$	+420 млн \$
ЕС (в целом)	70 млрд €	Н/Д	2 000 000	0,1%	10 млрд € (программа LEADER)	+60 млрд €
Примечание: составлено авторами на основании источников [7], [8], [9], [10], [11]						

Таблица 4 показывает, как важна роль государства в развитие сельского туризма, который с помощью государственной поддержки имеет положительные результаты по всем показателям. Так, наибольший доход от сельского туризма имеет США и около 50-70 млрд \$ и страны ЕС - 70 млрд €, наименьший доход составляет Индия, как развивающаяся страна - 500 млн \$., а государственные расходы в ЕС по программе LEADER составили 10 млрд €. Наименьшие затраты на государственное регулирование в сельском туризме составили в Канаде 120 млн \$ и в Индии - 80 млн \$, но это не снижает значимости и эффекта роста благосостояния сельских жителей от внедрения и развития сельского туризма в этих странах. В таблице 5 нами был отражен эффект от сельского туризма в зарубежных странах.

Таблица 5 – Эффект от развития сельского туризма в разных странах

Страна	Эффект от развития сельского туризма	Эффект в денежном выражении - разница между доходом от развития сельского туризма и затратами на его госрегулирование
Австрия	Рост местной экономики, сохранение культурного наследия, развитие инфраструктуры.	+1,5 млрд \$
Германия	Создание рабочих мест в сельских районах, поддержка малого бизнеса, экологический туризм.	+ 3,8 млрд €
США	Диверсификация экономики сельских регионов, развитие агротуризма, рост доходов местных жителей.	\$49,5–69,5 млрд \$
Канада	Укрепление местной экономики, развитие экотуризма, поддержка фермерских хозяйств.	\$2,68 млрд \$
Великобритания	Рост туристической привлекательности сельских регионов, сохранение природных ландшафтов.	5,8 млрд £
Индия	Создание рабочих мест в сельской местности, развитие инфраструктуры, поддержка местных общин.	420 млн \$
Страны ЕС	Рост местной экономики, сохранение культурного наследия, развитие инфраструктуры, создание рабочих мест в сельских районах, поддержка малого бизнеса, экологический туризм.	60 млрд €
Примечание: составлено авторами		

Исходя из таблиц 3,4,5 видно, какие важные изменения в положительную сторону происходят при развитии сельского туризма в разных странах, при этом можно подчеркнуть из опыта представленных стран, что сельский туризм активно развивается на основе

программно-целевого подхода, применяются механизмы межведомственного взаимодействия, а фундаментом государственной поддержки становится маркетинг, направленный на продвижение туристического продукта. При этом сельский туризм тесно интегрируется с другими видами туристической деятельности. Управление с помощью данного подхода характеризуется высокой степенью координации и развитой системой взаимодействия между различными ведомствами. Акцент делается на контроле качества услуг, что способствует повышению их конкурентоспособности и росту благосостояния и дохода от предоставляемых услуг.

Заключение

Сельский туризм играет все более значимую роль в мировой туристической индустрии, предлагая уникальные форматы отдыха, которые способствуют повышению устойчивости регионов, сохранению культурного наследия и поддержке сельских сообществ. Его популярность продолжает расти благодаря сочетанию аутентичного опыта и новых возможностей для активного отдыха и оздоровления.

Многие страны реализуют программы развития регионов при содействии Европейского Союза, Всемирной туристической организации (UNWTO) и других структур, активно продвигающих инициативы в данной сфере. Государственное и правовое регулирование туризма на селе варьируется от минимального вмешательства до активного программно-целевого подхода, направленного на защиту прав туристов и принимающих сторон. Для Казахстана на основе практик передовых стран наиболее целесообразной является стратегия активного государственного регулирования, включающая программно-целевой и системный подход.

Исследование выявило, что государственная политика Казахстана в сфере сельского туризма, находящаяся на начальном этапе развития, обладает значительным потенциалом для улучшения за счет интеграции передового международного опыта. В частности, адаптация успешных практик таких стран, как США, государства ЕС, Великобритания, Канада, а также Индии, которая, как и Казахстан, относится к категории развивающихся экономик, может стать катализатором роста. Внедрение уроков зарубежных практик будет способствовать институциональному укреплению сельских регионов, внедрению систем учета и мониторинга динамики их развития, а также повышению конкурентоспособности и привлекательности сельского туризма на национальном уровне. Это, в свою очередь, привлечет дополнительные инвестиции, создаст новые рабочие места и будет способствовать сохранению и популяризации казахстанских культурных традиций. Кроме того, выявление уроков зарубежного опыта обосновано необходимостью глубокого исследования разработки рекомендаций эффективного развития сельского туризма в Республике, так как в казахстанской практике наблюдаются следующие проблемы:

- отсутствие четких стратегических задач и ориентиров развития сельского туризма для экономического роста регионов;
- недостаточная оценка потенциала диверсификации сельского туризма;
- нет единого контроля и учета статистических данных о развитии сельского туризма и его влиянии на экономику регионов и в целом Республику;
- отсутствие системного подхода к государственному регулированию этой сферы.

Для разрешения проблем в развитии сельского туризма необходима реализация перспективных направлений туризма на селе в Казахстане. К ним можно отнести создание маркетинговых сетей и расширение возможностей для вовлечения владельцев малых фермерских хозяйств в туристическую индустрию. Особое внимание следует уделить продвижению национального туристического продукта, совершенствованию механизмов контроля качества услуг, что повысит их конкурентоспособность. Также важно сохранять традиционные ремесла и культурное наследие.

Эффективное развитие сектора в Казахстане требует комплексной поддержки на всех уровнях управления – областном, районном и местном. Ключевые меры включают:

- сочетание прямых и косвенных форм финансовой помощи;

- разработку методических рекомендаций по организации сельских гостиниц;
- проведение образовательных мероприятий и конференций для фермеров по основам туристического сервиса;
- тренинги по гостеприимству, маркетингу и управлению сельскими гостиницами;
- развитие специализированных образовательных программ в вузах;
- поддержку предпринимательства и развитие туристической и социальной инфраструктуры.

Кроме того, необходимо усилить межведомственное сотрудничество, активизировать информационную поддержку в СМИ, а также работать над повышением имиджа и уникальности бренда казахстанского сельского туризма. Это может включать:

- создание цифровых платформ для бронирования и продвижения услуг;
- разработку мобильных приложений с интерактивными маршрутами;
- развитие виртуальных экскурсий по сельским территориям;
- внедрение экологических стандартов;
- поддержку сельских поселений и популяризацию органического сельского хозяйства как туристического направления;
- создание специальных экономических зон или налоговых льгот для развития туристического предпринимательства в сельских районах;
- привлечение международных грантов и программ поддержки;
- создание туристических кластеров, объединяющих сельские хозяйства, ремесленные мастерские и фермерские рестораны в единые туристические маршруты;
- развитие гастрономического туризма;
- проведение этнографических фестивалей, выставок традиционных ремесел, гастрономических праздников и тематических ярмарок для привлечения туристов;
- укрепление международного сотрудничества, включая обмен опытом с зарубежными странами, участие в выставках и создание совместных трансграничных туристических маршрутов.

Реализация этих мер позволит не только укрепить позиции сельского туризма в Казахстане, но и внести значительный вклад в устойчивое развитие сельских регионов. Ожидаемые результаты и эффекты от государственной поддержки развития туризма в селах Казахстана могут быть экономическими, социальными и экологическими.

Экономический эффект проявится в росте доходов фермеров и владельцев туристических объектов, создании новых рабочих мест в сельской местности, развитии предпринимательства, повышении активности вложений, увеличении налоговых поступлений в местные бюджеты, а также в развитии инфраструктуры (дороги, связь, сервисы), способствующей притоку туристов. Региональный эффект приведет к сбалансированному развитию регионов. Сельский туризм поможет сократить разрыв между развитыми городскими и отсталыми сельскими регионами. В рамках контактов Казахстана с другими странами будут реализованы программы по обмену опытом и финансированию сельского туризма, что будет способствовать развитию международного сотрудничества в данной сфере. Социальный эффект выразится в росте благосостояния местных сообществ за счёт увеличения экономической активности, возрождения народных ремёсел и мастерства, создания возможностей для самозанятости и семейного бизнеса, улучшения социального положения сельчан благодаря развитию социальных сервисов, а также благодаря укреплению культурного обмена между городским и сельским населением.

Экологический эффект будет связан с сохранением природных ресурсов и ландшафтов, стимулированием использования экологически чистых технологий и практик, развитием экологически ответственного туризма (минимизация отходов, экономия воды и энергии), восстановлением и поддержанием биоразнообразия через создание природоохранных зон, а также снижением нагрузки на мегаполисы за счёт перераспределения туристических потоков. Туристический эффект включает

диверсификацию туристических предложений. Сельский туризм станет альтернативой массовому туризму, привлекая туристов, ищущих аутентичный опыт. Увеличится продолжительность пребывания, туристы станут дольше оставаться в сельских районах, что положительно скажется на местной экономике. Государственная поддержка туризма на селе становится необходимой мерой для стимулирования экономического роста, социального благополучия и экологической устойчивости сельских территорий. Она способствует диверсификации сельской экономики, повышению благосостояния сельского населения и сохранению природных ресурсов. Комплексный подход к развитию этой сферы позволит создать устойчивую и конкурентоспособную отрасль сельского туризма, способную приносить долгосрочные выгоды как для сельских жителей, так и для экономики страны в целом.

Проведённое исследование, его основные результаты, анализ и выводы подчеркивают значимость государственного регулирования в сфере сельского туризма, которая в Казахстане находится на этапе активного становления. Использование успешного международного опыта может стать катализатором для ускорения экономического роста и повышения привлекательности и конкурентоспособности казахстанского сельского туризма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Постановление Правительства Республики Казахстан. Концепция развития сельских территорий Республики Казахстан на 2023 – 2027 годы. 28.03.2023. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko-akkayyn/press/article/details/121437> (дата обращения 15.12.2024)
- 2 Рагимов Т. С. О. Международное туристское право: тенденции и развитие //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2015. – №. 4 (53). – С. 603-608.
- 3 Ишбулатов Р. Ф., Матвеева Л.Д., Шайгарданова В.Ю. Особенности государственной политики в сфере сельского туризма в странах Европейского союза. Экономика и финансы (Узбекистан). – 2019. – №. 6. – С. 13-17.
- 4 Казьмина Е. Б. Развитие услуг сельского туризма в российских регионах //Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к. э. н.-М. – 2012.- С. 28-40.
- 5 Дубиничева Л. В., Советов П. М. Агротуризм в развитии сельских территорий //Проблемы развития территории. – 2009. – Т. 46. – № 2. – С. 48-55.
- 6 Трухачев А. В. Концепции и модели развития сельского туризма за рубежом //Сервис в России и за рубежом. – 2016. – Т. 10. – № 7 (68). – С. 34-43.
- 7 USDA (Ministry of Agriculture). [Электронный ресурс] — URL:<https://www.usda.gov> (дата обращения 15.02.2024)
- 8 Rural tourism. [Электронный ресурс] — URL: <http://tourism.gov.in/TourismDivision/AboutContent.aspx?Name=Tourism%20Infrastructure%20Development&CID=7&INO=10> (дата обращения 02.02.2024).
- 9 News, insights and resources for tourism and business events professionals. [Электронный ресурс] — URL: // <https://www.visitbritain.org/> (дата обращения 05.02.2024).
- 10 Платнова Ю. В. Применение немецкого опыта развития агротуризма в Ярославской области Российской Федерации //Все о туризме: туристская библиотека. [Электронный ресурс] — URL: http://tourlib.net/statii_tourism/platonova.htm (дата обращения 20.01.2025).
- 11 European Commission – Tourism: Официальный сайт ЕС по туризму. [Электронный ресурс] — URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/tourism_en (дата обращения 29.01.2024).
- 12 Ministry of Tourism. [Электронный ресурс] — URL: <https://tourism.gov.in/> (дата обращения 15.02.2024)

АУЫЛ ТУРИЗМІН ДАМУЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ РӨЛІ: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ШЕТЕЛДЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа

Ауылдық туризм қазіргі заманғы жаһандық сын-көтерлер жағдайында ауыл шаруашылығы аймақтарының тұрақтылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Осындай проблемалардың қатарында урбанизацияның күшеюі, климаттың өзгеруі, экономикалық тұрақсыздық, жұмыссыздықтың өсуі, халықты жұмыспен қамту қажеттілігі, сонымен қатар биоәртүрлілікті, ресурстарды және ұлттық тарихи мұраны сақтау жатады. Алайда, ауылдық аумақтарды қарқынды және жан-жақты дамытудың, оның ішінде көрсетілетін қызметтердің сапасын арттырудың айқын қажеттілігіне қарамастан, ауылдық туризм саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясат әлі анықталған жоқ, осы саладағы мемлекеттік реттеу мен нарықтық тетіктер арасындағы

теңгерімді қамтамасыз етудің әзірленген параметрлері жоқ. Мәселелер ұлттық саясатқа бейімдеу мақсатында ауылдық туризмді мемлекеттік қолдаудың табысты әлемдік тәжірибесін зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Мақалада ауыл туризмін мемлекеттік қолдау түрлерінің алуан түрлілігін көрсететін әлемдік көшбасшылардың әртүрлі үлгілері қарастырылады, оның ішінде институционалдық, реттеуші және экономикалық шаралар бұл тәсілдер мен модельдер әртүрлі елдерде сәтті қолданылады; Зерттеу Қазақстанда белсенді қалыптасу сатысында тұрған ауылдық туризм саласындағы мемлекеттік саясатты шетелдік тәжірибені енгізу арқылы айтарлықтай күшейтуге болатынын көрсетті, бұл өсуді жеделдетуге, ауылдық аймақтардың институционалдық дамуына, елдегі ауыл туризмінің бәсекеге қабілеттілігі мен тартымдылығын арттыруға, инвестиция тартуға, дәстүрлерді сақтай отырып, жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді.

Халықтың ауыл туризміне деген қызығушылығының артып отырғанын ескере отырып, мемлекеттік қолдау кешенді шараларға, соның ішінде инфрақұрылымды дамытуға, маркетингтік стратегияларға, кәсіпкерлікті қолдауға, инвестициялық тартымды жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс.

Зерттеудің мақсаты – ауылдық туризмді мемлекеттік реттеудің озық шетелдік тәжірибесін зерделеу және Қазақстанның ауылдық аймақтарының экономикалық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу. Мақалада әлеуметтік-экономикалық процестерді талдаудың жалпы ғылыми және арнайы әдістері, оның ішінде жүйелік, құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы тәсілдер, сондай-ақ экономикалық модельдеу қолданылды.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық және практикалық маңызы бар, олар ауыл туризмін мемлекеттік қолдаудың тұжырымдамалық негіздері мен әдіснамалық тәсілдерін жүйелеуге ықпал етеді; Тәжірибелік жағынан олар Қазақстанның ауылдық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық деңгейі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, оның ішінде оларда туризмді дамытуды жандандыруға бағытталған мемлекеттік саясатты жетілдіру құралдарын ұсынады.

Негізгі сөздер: аумақ, ауылдық туризм, ауылшаруашылық аймағы, мемлекеттік қолдау, тәсіл, тұрақтылық, құжат.

THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM: LESSONS FROM FOREIGN COUNTRIES FOR KAZAKHSTAN

Abstract

Rural tourism plays an important role in increasing the sustainability of agricultural zones in the context of modern global challenges. Among such challenges are increasing urbanization, climate change, economic instability, rising unemployment, the need to provide employment, as well as the preservation of biodiversity, resources and national, and historical heritage. However, despite the obvious need for intensive and comprehensive development of rural areas, including improving the quality of services, a unified state policy in the field of rural tourism has not yet been defined, and there are no developed parameters for the balance between state regulation and market mechanisms in this area. The problems emphasize the need to study successful global practices of state support for rural tourism to adapt them to national policies. The article examines various models of world leaders that demonstrate the diversity of types of state support for rural tourism, including institutional, regulatory and economic measures; these approaches and models are successfully applied in different countries. The study showed that the state policy in the field of rural tourism, which is at the stage of active formation in Kazakhstan, can be significantly strengthened by introducing foreign practices, which will accelerate the growth, and institutional development of rural regions, increase the competitiveness and attractiveness of rural tourism in the country, attract investment, create new jobs while preserving traditions.

Given the growing interest of the population in rural tourism, state support should be aimed at comprehensive measures, including infrastructure development, marketing strategies, support for entrepreneurship, and the creation of attractive investment conditions.

The purpose of the study is to study the best foreign experience in state regulation of rural tourism and develop recommendations for improving the economic situation in rural regions of Kazakhstan. This work used both general scientific and specialized methods of analyzing socio-economic processes, including systemic, structural-functional and comparative approaches, as well as economic modelling.

Key words: territory, rural tourism, agricultural zone, state support, approach, sustainability, document

REFERENCES

- 1 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan. Konceptsiya razvitiya sel'skih territorij Respubliki Kazakhstan na 2023–2027 gody. [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. The concept of development of rural areas of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027] 28.03.2023. Available at: — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko-akkayiyin/press/article/details/121437> [in Russian]. (accessed: 15.12.2024).

2 Ragimov T. B. Mezhdunarodnoe turistskoe pravo: tendencii i razvitie. [International tourism law: trends and development]. Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya. 2015. №. 4 (53). P. 603-608 [in Russian].

3 Ishbulatov R.F., Matveeva L.D., Shajgardanova V.Yu. Osobennosti gosudarstvennoj politiki v sfere sel'skogo turizma v stranah Evropejskogo Soyuza. [Features of state policy in the field of rural tourism in the countries of the European Union]. Zhurnal: Ekonomika i finansy (Uzbekistan). 2019. №. 6. P. 13-17 [in Russian].

4 Kaz'mina E.B. Razvitie uslug sel'skogo turizma v rossijskikh regionah. [Development of rural tourism services in Russian regions]. Avtoref. diss. na soisk. uch. step. k.e.n. M. 2012. P. 28-40.

5 Dubinicheva L.V., Sovetov P.M. Agroturizm v razvitii sel'skih territorij [Agritourism in the development of rural territories]. Problemy razvitiya territorii. – 2009. T. 46. №. 2. P. 48-55.

6 Truhachev A. V. Konceptii i modeli razvitiya sel'skogo turizma za rubezhom. [Concepts and models of rural tourism development abroad]. Servis v Rossii i za rubezhom. – 2016. T. 10. №. 7 (68). P. 34-43 [in Russian].

7 USDA (Ministry of Agriculture). Available at: — URL: <https://www.usda.gov/> [in English]. (accessed: 15.02.2024)

8 Rural tourism. Available at: — URL: <http://tourism.gov.in/TourismDivision/About> [in English]. (accessed: 02.02.2024).

9 News, insights and resources for tourism and business events professionals Available at: — URL: <https://www.visitbritain.org> [in English]. (accessed: 05.02.2024).

10 Platnova Yu.V. Primenenie nemeckogo opyta razvitiya agroturizma v Yaroslavskoj oblasti Rossijskoj Federacii. [Application of German experience in the development of agrotourism in the Yaroslavl region of the Russian Federation]. Available at: — URL: https://tourlib.net/statti_tourism/platonova.htm [in Russian]. (accessed: 20.01.2024).

11 European Commission – Tourism: Официальный сайт ЕС по туризму. Available at: — URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/tourism_en [in English]. (accessed: 29.01.2024).

12 Ministry of Tourism. Available at: — URL: <https://tourism.gov.in/> [in English]. (accessed: 15.02.2024).

Information about authors:

Kaisar Sayabaev – **corresponding author**, doctoral student of the Department of Economics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010005, Republic of Kazakhstan

E-mail: kaisars79@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8524-0860>

Kanat Tireuov – Doctor of Economics, Chairman of the Board, Rector, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Kazakh Agrotechnical University named after. S. Seifullin, Astana, 010005, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.tireuov@kazatu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3904-3553>

Madina Ryspekova – candidate of Economic Sciences, acting. Acting Professor of the Department of Economics and Service, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Astana, 010005, Republic of Kazakhstan

E-mail: madina10081957@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5021-3405>

Nurgul Syzdykbaeva – PhD, Acting Professor of the Department of Public Administration and Management Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan 040000, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8225-0721>

Информация об авторах:

Кайсар Саябаев – **основной автор**, докторант кафедры «Экономика», Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, 010005, Республика Казахстан

E-mail: kaisars79@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8524-0860>

Канат Тиреуов – доктор экономических наук, председатель правления, ректор, профессор, академик НАН РК, Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, г.Астана, 010005, Республика Казахстан

E-mail: k.tireuov@kazatu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3904-3553>

Мадина Рыспекова – кандидат экономических наук, и.о. профессора кафедры «Экономика и сервис» Жетысуского университета имени И. Жансугурова, г.Астана, 010005, Республика Казахстан

E-mail: madina10081957@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5021-3405>

Нургуль Сыздыкбаева – PhD, и.о. профессора кафедры «Государственное управление и менеджмент», Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040000, Республика Казахстан

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8225-0721>

Авторлар туралы ақпарат:

Кайсар Саябаев – негізгі автор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Экономика» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kaisars79@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8524-0860>

Қанат Тиреуов – экономика ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА Басқарма төрағасы, ректоры, профессор, академик, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.tireuov@kazatu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3904-3553>

Мадина Рысбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің «Экономика және сервис» кафедрасының профессоры м.а., Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madina10081957@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5021-3405>

Нұргүл Сыздықбаева – PhD, «Мемлекеттік басқару және менеджмент» кафедрасының профессоры м.а., І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8225-0721>

К.Кыдырбаева¹ , Д.А.Куланова^{1*} , А.А. Альжанова¹ , Г.И.Абдикеримова¹ ¹Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова
г.Шымкент, 160000, Республика Казахстан
e-mail: k_dana_a@mail.ru

СТРОИТЕЛЬНАЯ ОТРАСЛЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: СОСТОЯНИЕ И ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

В статье представлен анализ отраслевых трендов развития строительной отрасли Республики Казахстан: ее современное состояние, перспективные направления развития. Целью данной статьи является изучение состояния отечественной строительной индустрии для возможности определения возможных перспектив дальнейшего развития и обоснования его инвестиционной привлекательности. Статистические данные исследования и изучение положения данных отрасли приводят к выводу о необходимости принятия ряда мер и осуществления мероприятий для экономического роста конкурентоспособности. Имеющиеся проблемы в развитии и поддержке строительного сектора страны не решаются в полной мере принимаемыми мерами, т.е. наблюдается заметный рост нескоординированных инициатив; многие условия и инструменты находятся на стадии разработки, имеются неактуальные факты. В статье рассматриваются и анализируются экономические проблемы, их влияние, оказываемое на динамику и тренды развития отечественной строительной индустрии. Очевидно, эти решения невозможны без прямого государственного вмешательства. Предприятия строительной индустрии в современных условиях могут дать ощутимые результаты от принятия национальных инициатив на устойчивой основе, необходимо реализовать политику импортозамещения, которая специально разработана для развития и поддержки отрасли от дефицита современных строительных материалов. Помимо всего этого, строительному сектору необходима комплексная политика, которая обеспечит соответствие целям устойчивого развития, задачам национального, социального и экономического развития.

Ключевые слова: строительная отрасль, строительные материалы, экономика, проблемы, направления, развитие, инвестиции

Введение

Экономика страны состоит из ряда отраслей производственного и непроизводственного назначения. Строительная отрасль участвует в создании основных фондов для всех отраслей национального хозяйства. При этом часть технологических процессов строительного производства перенесена на заводы. Такой процесс называется индустриализацией. Политика проведения индустриализация в Казахстане строится на реализации процесса форсированного наращивания промышленного потенциала с целью сокращения отставания экономики от развитых государств.

Строительной отрасли придается большое значение и отводится роль самостоятельной отрасли экономики в обеспечении благосостояния страны. Особенности отрасли объясняются характером его конечной продукции, специфическими условиями труда, рядом специфик применяемой техники, технологии, организации производства, управления и материально-технического обеспечения. Обычно это один из первых секторов, сигнализирующих о финансовом положении региона, как в периоды экспоненциального роста, так и экономического спада. Даже в период экономических кризисов, объем строительства падает по сравнению с другими сферами и видами деятельности. [1], [2].

Целью данной статьи является изучение состояния отечественной строительной индустрии для возможности определения возможных перспектив дальнейшего развития и обоснования его инвестиционной привлекательности. В ней приводится обзор данных по объемам произведенной продукции и количеству занятых людских ресурсов на строительную отрасль, констатируется низкая инновационная активность предприятий данного сектора. Кроме того, инвестиционная привлекательность рассматривается как из возможностей финансового вложения для роста объемов оказываемых услуг по

строительству и ремонту, снижению зависимости от иностранного импорта строительных материалов.

Сравнивая вклад строительной индустрии в разных странах мира, можно наблюдать тенденции развития этой отрасли, которые меняются в зависимости от сложившихся национальных традиции, форм и методов организационно-правового управления предпринимательством и др. Таким образом, строительный сектор является важным составляющим роста ВВП и экономик развитых стран мира [3], [4].

В индустрии строительной отрасли Казахстана наблюдается рост объема работ по возведению новых объектов, имеются даже такие случаи – завершение в кратчайшие сроки и поддержка в хорошем состоянии старых. Для обеспечения роста экономики страны в строительной отрасли его важность определяется цифровыми и качественными характеристиками, а это [5], [6], [7], [8], [9].

- доля в ВВП составляет 5,6% и оказывает мультипликативный эффект на всю экономику, стимулируя смежные отрасли: обрабатывающую промышленность, торговлю, транспортно-логистическую сферу и другие отрасли;

- производительность труда в строительстве в 2019-2023 годах росла значительно быстрее, чем в среднем по экономике и в реальном секторе экономики в целом: если строители наращивали выпуск на одного занятого в среднем на 11,1% в год, то рост в экономике показатель составлял в среднем на 2,1% в год, в реальном секторе – на 4,9%;

- строительная индустрия обеспечивает 7% занятости в стране – рабочие места для более 600 тыс. человек, что больше, чем в секторах торговли, сельского хозяйства и образования;

- уровень средней заработной платы выше, чем уровень средней оплаты по стране – 493 831 тенге;

- в регионах РК за 2023 год были реализованы ряд инвестпроектов по вводу в эксплуатацию производства стройматериалов на общую сумму более чем 55 млрд. тенге;

- строительные материалы производятся повсеместно во всех регионах Казахстана: 79% ВДС приходится на 9 регионов;

- рост количества строительных компаний по большей части за счет представителей малого бизнеса.

Несмотря на многообещающие достижения, очевидную инвестиционную и инновационную привлекательность, строительная отрасль сталкивается с рядом проблем, положительное решение которых отразится как на отрасли, так и экономике в целом, а также участниках и потребителях услуг данного сектора. В первую очередь давно пора обновить строительные нормы для соответствия современным требованиям и технологиям. Данное отставание негативно сказывается и на процессе внедрения цифровых технологий, что в результате замедляет развитие отрасли и снижает эффективность работы.

Бесперспективность и хаотичность развития отрасли объясняется отсутствием четкого плана развития отрасли – Стратегии развития строительной отрасли Республики Казахстан с прописанными задачами и периодами их реализации. Имеющаяся Дорожная карта до 2027 года определяет отдельные меры и мероприятия, но не решает имеющихся проблем в полном объеме. А их решения должны приниматься, в первую очередь, из учета интересов получателей услуг, а также участников данной отрасли: рост количества надежных строительных компаний, качественное строительство государственного жилья, прозрачные тендеры на оказание строительных услуг, принятие законов, регулирующих доленое строительство.

Анализируя такие проблемы, статья стремится внести вклад в развитие отечественной строительной индустрии для роста ее эффективности и обеспечения качественных услуг, так как спрос на них не только не сокращается, а растет с ростом численности населения, объемов промышленного производства.

Материалы и методы исследования

Для проведения экономико-статистического исследования состояния и перспектив развития строительной отрасли Республики Казахстан были применены методы

статистического анализа, основанные на изучении информационных порталов, СМИ, блогов, и методы анализа текстовой информации. Представленный материал основан на изучении вторичных данных, представленных в статистических сборниках (Бюро национальной статистики), государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан, включая строительной отрасли страны, направленной на поддержку и регулирование данного сектора, и др. с целью получения модели функционирования строительной отрасли.

В статье использованы сравнительный анализ, анализ политики, проблемно-ориентированный анализ, контекстуальный анализ и предиктивный анализ. Сравнение доли строительного сектора в ВВП различных стран показывает его вклад и определяет значение в развитии экономик стран. Проблемно-ориентированный анализ позволил выявить ключевые проблемы строительной отрасли, а также оценить трудности, с которыми сталкивается страна, и возможные перспективы для преодоления имеющихся возможных проблем. Объединение международного опыта, включая успешные стратегии и инновации, для разработки рекомендаций, адаптированных к казахстанским реалиям, позволят учесть национальные особенности Казахстана при анализе применимости международных практик. Возможные перспективы позволили предложить решения и рекомендации для роста привлекательности отрасли с точки зрения эффективности разработки Стратегии развития строительной отрасли. Статья также направлена на выявление проблем при внедрении цифровых технологий и сервисов, регулирующих процессы проектирования и строительства. Конечная цель исследования — предоставить информацию – обзор состояния, имеющихся проблем для обеспечения возможных перспектив развития строительной отрасли и их учета в рамках Стратегии развития. Эти методы определяют комплексный подход к решению проблем развития отечественной строительной индустрии из учёта интересов всех участников данного рынка. В целом, в статье подчеркивается важность строительного сектора экономики и комплексных стратегий для обеспечения эффективной координации и успешных результатов.

Результаты и их обсуждение

В Казахстане средняя величина данного показателя за 2019-2023 гг. составляет 5,6 % от общей величины ВВП. Для сравнения, данные по остальным странам представлены за 2021 год (рис.1). Если не считать Албанию, то позиции Казахстана в отношении строительного сектора являются привлекательными, особенно инвестиционно-привлекательными, и относительно стабильными по вкладу в экономическое развитие страны (рис.2).

Рисунок 1. Доля строительного сектора в ВВП

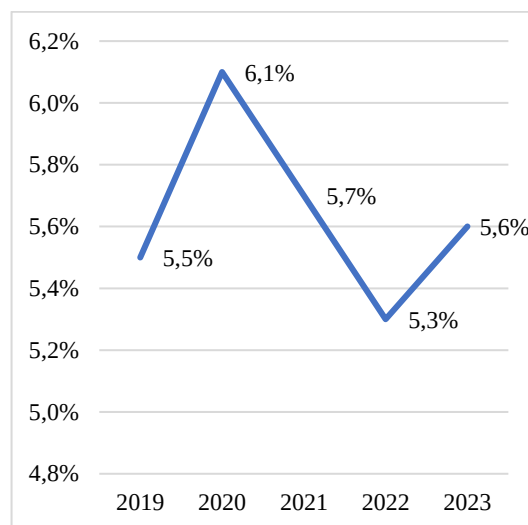

Рисунок 2. Казахстан

Примечание: составлено авторами на основании источника [7], [9]

Факторами и соответственно направлениями дальнейшего развития, усиливающими привлекательность, являются развитие инфраструктуры: транспортно-технологической, инновационной. Рост показателя в 2020 году основывается росте объемов инвестиций в жилищное строительство. Если рост ВВП в 2023 году методом производства составил 105,1% (5,1%), то в тройке лидеров на втором месте – сфера строительства – 13,3% (для справки отрасли транспорта и складирования – 117,0%, информации и связи – 108,5%).

Кроме того, существенное влияние на объемы строительства оказывает государственная политика, которая выражается в активной поддержке, стимулируемой расходами на увеличение объемов жилищного и инфраструктурного строительства. Но, с другой стороны, данная практика ставит в сильную зависимость от тех же вливаний, особенно от финансирования различных ипотечных программ.

Одной из особенностей Казахстанского строительства является то, что около 61% всех капитальных вложений и объема работ приходится на новое строительство, а остальная часть приходится на капитальный ремонт и реконструкцию основных фондов. Доля государственного строительного сектора постоянно снижается, а доля частного сектора в этой сфере растет. Таким образом, более 71% объема работ по строительству новых зданий приходится на частных инвесторов, а 19%-на государственных инвесторов.

В структуре инвестиций в основной капитал по размерности предприятий наблюдается стабильный рост количества малых предприятий с 40,1% в 2019 году до 52,2% в 2023 году. Даже если на рынке строительства жилищных объектов больше приходится на большое количество мелких строительных фирм, снижения концентрации строительного производства в крупных строительных компаниях не происходит. Их доля занимает значительную часть – это 40,8% в 2023 году в объеме строительных работ, и аккумулируют управленческие функции инвестиционно-строительным проектом. Основной потребитель инвестиционных средств – это промышленность, в которой лидером значится горнодобывающая, а в ней добыча сырой нефти и природного газа.

Рост населения в городских центрах – мегаполисах Казахстана – привел к увеличению спроса на строительную отрасль и его продукцию.

Промышленность строительных материалов – это целая отрасль, состоящая примерно из 20 самостоятельных производств, таких как производство цемента, асбестовых изделий, конструкционных и железобетонных изделий и сборных железобетонных изделий, строительной керамики, строительных материалов на основе полимерного сырья, мягких и гидроизоляционных кровельных материалов, облицовочных материалов и изделий из натурального камня, пористых заполнителей, известняк, гипс и местный клей, стекольная промышленность и т.д.

Промышленность строительных материалов, как составляющая обрабатывающей, служит основой и обеспечивает вклад в ее развитие. Так, если в 2019-2023 годах производство отраслей обрабатывающей промышленности выросло почти в 2 раза – с 11,5 трлн. тенге в 2018 году до 22 трлн тенге по итогам 2023 года, то в отрасли строительных материалов, которая стабильно находится в пятёрке лидеров, наблюдалась аналогичная картина (табл.1). Большая часть произведенной продукции обрабатывающей промышленности относится к металлургии, производству продуктов питания, машиностроения и продуктов нефтепереработки. Соответственно основную долю объема ВДС обеспечивают эти же пять секторов обрабатывающей промышленности, в свою очередь производство строительных материалов - 873,2 млрд. тенге или 6,0% (рисунок 3).

В численности занятых наблюдается снижение, как по отношению к прошлому году (-8,3%), так и к базовому 2019 году (-7,6%). Но, как видим, на доходности предприятий это негативно не отразилось, обеспечив по отношению к 2022 году рост на 12,6%. Имеется явный дисбаланс в результатах опроса, который был организован Национальным институтом развития в области промышленности, где отразились показатели в росте объема выпускаемой продукции промышленности на фоне нехватки квалифицированного

персонала инженерно-технического состава и рабочих профессий. По результатам опроса ощущается дефицит квалифицированных инженеров и технических специалистов для 40% промышленных предприятий; такие специалисты, которые имеют техническое и профессиональное образование, как слесарь, электрик, токарь и т.п. по результатам опроса в таких специалистах нуждаются 39% предприятий страны. Данная зависимость выглядит следующим образом: 24% в отрасли машиностроения, 21% в производстве строительных материалов, 12% в пищевой и 11,8% в легкой промышленности.

Таблица 1 – Показатели отрасли строительных материалов

	2019	2020	2021	2022	2023
Объем производства, млрд.тенге	632,4	732,2	965,1	1205,2	1281,4
Численность занятых, тыс.чел.	64,2	58,6	60,8	64,7	59,3
Доходность предприятий, млрд.тенге	825,4	971,7	1220,9	1495,4	1684,6

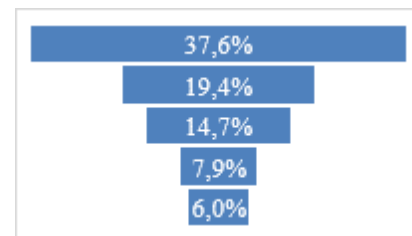

Рисунок 3 - Структура ВДС ОП в 2023 г., %

Примечание: составлено авторами на основании источника [7], [10]

Востребованным и наиболее эффективным для строительной отрасли является совершенствование и внедрение технологических инноваций для его апгрейда и долгосрочного развития. Но доля инновационно-активных предприятий по производству строительных материалов остается очень низкой (8,9% в 2022 году) даже на фоне ежегодного роста их количества (рис.4), а это означает количественное и качественное отставание по многим товарным группам, явная зависимость от импорта, дефицит современных строительных материалов, и в целом низкая конкурентоспособность, что видно из ниже представленной статистики.

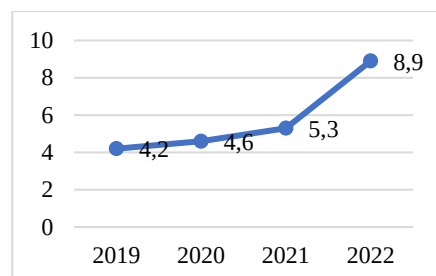

Рисунок 4 - Доля инновационно-активных предприятий

Таблица 2 – Внешняя торговля в разрезе стран за 2021 г., тыс.долларов США

	Экспорт	Импорт
Строительство	97 904,6	130 997,2
Италия	0,0	11 564,6
Китай	0,0	13 945,7
Нидерланды	10 279,0	0,0
ОАЭ	17 824,0	0,0
Российская Федерация	3 808,1	28 046,8
Турция	0,0	4 847,7
Швейцария	0,0	48 136,3
Другие страны	65 993,4	24 456,1

Примечание: составлено авторами на основании источника [7], [10]

Роль мировых флагманов строительного рынка закреплена за такими странами, как Китай, США, Турция, Европейский союз, Индия. Это преимущество дает им возможность полноценно функционировать в качестве потребителей и поставщиков строительных материалов. Если следовать многочисленным исследованиям о роли и значении этого сектора как катализатора, позиции и экономика этих стран будут только улучшаться.

Усилия правительства по развитию отечественной обрабатывающей промышленности в части производства строительных материалов не привели к снижению зависимости от импорта.

Таблица 3 – Экспорт и импорт, млн.долларов США

	2019	2020	2021
Экспорт, всего	7 754,3	5 049,8	5 814,0
Строительство	51,0	76,7	97,9
Импорт, всего	11 418,8	8 162,0	7 664,1
Строительство	149,4	124,3	131,0
Примечание: составлено авторами на основании источника [7], [11]			

Роль мировых флагманов строительного рынка закреплена за такими странами, как Китай, США, Турция, Европейский союз, Индия. Это преимущество дает им возможность полноценно функционировать в качестве потребителей и поставщиков строительных материалов. Если следовать многочисленным исследованиям о роли и значении этого сектора как катализатора, позиции и экономика этих стран будут только улучшаться.

Усилия правительства по развитию отечественной обрабатывающей промышленности в части производства строительных материалов не привели к снижению зависимости от импорта. По итогам 2023 года доля отечественных товаропроизводителей в строительной отрасли составила 68%, а доля импортных товаров – 32%. В 2023 году объем импорта строительных материалов составил 1 176,1 млн.долларов, что на 4% меньше, чем в 2022 году. Основной объем импорта приходится на Россию – 41,9%, Китай – 23,8% и Узбекистан – 5,8%. При этом экспорт строительных материалов в 2022 и 2023 годах продемонстрировал значительный рост, увеличившись с 190,9 млн до 242,7 млн долларов, что указывает на растущий интерес к казахстанским строительным ресурсам на мировом рынке.

В анализе потребностей в строительных материалах, приведенном специалистами Министерства индустрии и инфраструктурного развития, был определен перечень материалов «первой необходимости» для реализации запланированных строительных объемов. По отдельным позициям действующие предприятия имеют возможность удовлетворить порядка 50% спроса; по 3 позициям внутреннее производство отсутствует вовсе.

Обзор строительной отрасли Республики Казахстан показывает, что настоящее его развитие в большей степени основывается на производстве базовых строительных материалов.

Кроме того, перспективной тенденцией, определяющей будущее развитие мировой строительной отрасли, является внедрение "зеленых" стандартов в разных странах, согласно которым можно оценить наличие определенного дома, а также соответствие используемых материалов критериям экологичности и энергоэффективности. Низкий уровень инновационной активности предприятий препятствует продвижению инноваций, которые заключаются в внедрении экологически чистых технологий, использовании инновационных материалов, разработке концепций Умных и энергоэффективных зданий, а также оцифровке процессов управления и строительства. Эти тенденции и инновации не только повышают производительность и качество строительных работ, но также способствуют более эффективному использованию ресурсов и снижению негативного воздействия на окружающую среду [12], [13], [14].

Среди технологий, которые уже применяются в строительстве Казахстана – IoT, облачные сервисы, Big data и даже блокчейн. Но пока диджитализация строительной отрасли в зародышевом состоянии, в силу неготовности отдельных компаний к переходу на информационное моделирование, затратности в IT-инфраструктуру и подготовку кадров. В перспективе предстоит комплексный процесс оцифровки всех строительных процессов, которые в первую очередь, повлияют на качество и сроки строительства. На сегодняшний день запущено некоторое количество электронных сервисов, регулирующих процессы проектирования и строительства (рис.5) [15], [16], [17]:

- геопортал данных об инфраструктуре, который представляет собой единую систему сбора, обработки, хранения, хранения и передачи информации обо всех объектах недвижимости, наземной и подземной инфраструктуре;
- система E-PSD для взаимодействия заказчика и экспертных организаций по принципу “единого окна”, которая содержит данные по сметным показателям, заключения экспертных организаций и типовые проекты, что позволяет сократить срок проведения экспертизы и обеспечивает доступность информации в онлайн-режиме.
- информационная система долевого участия «Казреестр» для сбора, обработки, хранения, анализа сведений учета долей в жилищном строительстве;
- система e-Qurylys для обеспечения мониторинга прозрачности и повышения контроля качества на всех этапах строительного процесса;
- сервис e-Shanyraq для обеспечения прозрачности и эффективности деятельности субъектов жилищного фонда и ЖКХ;
- онлайн-платформа стройматериалов material.kz объединяет производителей стройматериалов с заказчиками, предоставляя производителям возможность создавать витрины с ценами, а строительным компаниям – прямой доступ к материалам, что исключает асимметрию информации в жилищной отрасли.

Рисунок 5 - Цифровые строительные системы РК, 2024

Примечание: составлено авторами на основании источника [7], [11]

Таким образом, комплексные меры по развитию строительной отрасли должны включать и ее комплексную цифровизацию. И опять эта ниша под прямым контролем со стороны государства, так как основными препятствиями на этом пути являются непонимание ценности цифровых технологий со стороны руководства компаний, страх сотрудников перед прозрачностью и контролем, а также недостаточная мотивация в условиях высокой рентабельности. Отдельные компании (например BI Group) применяют данные технологии, хоть и в не полном объеме, но многие ограничиваются CRM-системами и инструментами для продаж, игнорируя возможности цифровизации в управлении строительством, контроле качества и документообороте.

В будущем, по оценкам специалистов и согласно современным требованиям, снижение маржинальности и усиление конкуренции вынудят компании застройщиков

искать пути по оптимизации затрат и повышению эффективности. Тогда и цифровые технологии в полной мере заявят о себе, если от государства будут обеспечены правовая база, долгосрочные правила и сокращение бюрократических барьеров. Также важна проблема подготовки квалифицированных кадров – как в офисе, так и на стройплощадке.

ВІМ-технологии – одно из самых перспективных направлений цифровизации строительства. Одним из ключевых достижений стало обязательное использование ВІМ при проектировании технологически сложных объектов с января 2023 года. Это нововведение коснулось 24 типов объектов, включая высотные комплексы, поликлиники, школы и детские сады. Но в процентном отношении – это незначительное количество, что означает, что многие компании, а мелкие однозначно, продолжают разрабатываться в устаревших форматах несмотря на введение обязательности ВІМ для ряда объектов.

Согласно опросам, половина ведущих строительных компаний Казахстана готова к переходу на ВІМ, а 70% уже имеют необходимое оборудование для работы с 3D-моделями. В целом, 48% компаний используют 3D-моделирование, 12% планируют начать, но 40% пока не готовы.

Заключение

Мировой рынок строительства демонстрирует стабильный рост. Поэтому избирательный опыт и практика имеют место для применения на примере отечественной отрасли строительства. Во многих зарубежных странах строительный сектор является особым предметом. И в Казахстане обеспечение перспектив развития по-прежнему остается под прямым интересом и контролем со стороны государства. Принятие национальных инициатив предприятиями страны по развитию строительной отрасли откроют возможности для развития исследовательской транспортно-технологической, инновационной инфраструктур.

Основным сдерживающим фактором является высокая степень независимости промышленных предприятий от импорта строительных материалов. Большинство производимых нами строительных материалов – это "не торгуемые" товары с коротким "транспортным плечом". Поэтому для преодоления технологического отставания от зарубежных производителей необходим ряд мер и мероприятий: приведение действующих строительных норм к международным стандартам; росту инновационной активности предприятий промышленности; подготовка и переподготовка кадров; повышение качества строительной продукции, поставляемой на внутренний рынок и на экспорт.

На казахстанском рынке ряд технологических трендов не приживаются в строительстве, поскольку еще не сформировались необходимая среда и спрос для их развития. Однако также чувствуется нехватка в кадрах, равно как и в цифровых строительных инструментах. Крупные застройщики внедряют свои фирменные разработки для собственных нужд, в то время как частные компании помельче до сих пор применяют традиционные методы ведения бизнеса и рабочих процессов, т.к. стоимость импортных решений высоко и требует дополнительных средств для внедрения. Цифровые решения помогают ускорить процессы, сокращая время на согласование работ и упрощая управление проектами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 В.А. Ларионова, Н.М. Караваева, Н.Р. Степанова. Экономика строительной отрасли: учебное пособие. Уральский федеральный университет. - Екатеринбург: Изд-во «Урал» университета, 2023. - 178 с.
- 2 Ф. К. Биджиева Особенности строительства как отрасли экономики. – *Economics*, 2015. - № 4(5). – 35 с.
- 3 И.Д. Матвеев. Анализ опыта комплексного развития строительства за рубежом. Вестник ИрГТУ. – №8 (67). – 2012. – С.199-205
- 4 В.В. Десятков. Влияние строительного сектора на развитие экономики государства: методология и практика оценки в России и за рубежом. – Государственная служба. – № 3, том 25. – 2023. – С.60-66
- 5 Обзор строительной отрасли Казахстана: «костыль» для экономики. [Электронный ресурс] – URL: <https://the-tenge.kz/articles/obzor-stroitelnoi-otrasli> (дата обращения 27.01.2024)

- 6 За счет чего строительный сектор будет наращивать производство на 9% ежегодно. [Электронный ресурс] – URL: <https://kz.kursiv.media/2024-10-10/bg-production> (дата обращения 27.01.2024)
- 7 Инвестиционная и строительная деятельность в Республике Казахстан / статистический сборник. – Астана, 2024. - 201 с.
- 8 Какими строительными материалами Казахстан может себя полностью обеспечивать. [Электронный ресурс] – URL: <https://kz.kursiv.media/2024-10-10/bg-building-materials> (дата обращения 27.01.2024)
- 9 Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1050.
- 10 Национальный доклад о состоянии промышленности Республики Казахстан. [Электронный ресурс] – URL: https://qazindustry.gov.kz/images/docs/98/regdoc_ru-98-1700645530.pdf (дата обращения 27.01.2024).
- 11 Внешняя торговля Республики Казахстан/ Статистический сборник. – Астана, 2022. – 264 с.
- 12 Анализ и перспективы развития строительных рынков. [Электронный ресурс] – URL: <https://rosbuild-expo.ru/ru/articles/stroitelnye-rynki/> (дата обращения 27.01.2024)
- 13 Доля ОТП отрасли строительных материалов в Казахстане достигла 67%. [Электронный ресурс] – URL: <https://qazindustry.gov.kz/ru/article/2658-dolya-otp-otrasli-stroitelnykh-materialov-v-kazakhstane-dostigla-67> (дата обращения 27.01.2024)
- 14 В. Гайфутдинова. Экспорт казахстанских строительных материалов составляет около \$120 млн. [Электронный ресурс] – URL: <https://kapital.kz/experts/30816/eksport-kazakhstanskikh-stroitel-nykh-materialov-sostavlyayet-okolo-120-mln.html> (дата обращения 27.01.2024)
- 15 А. Резник. Как строительная отрасль Казахстана пытается стать цифровой. [Электронный ресурс] – URL: https://forbes.kz/articles/zdaniya_vtsifre_1702520912 (дата обращения 27.01.2024)
- 16 Строительный рынок Казахстана 2024: технологии и цифровизация. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.planradar.com/cis/obzor-stroitel'nogo-rynka-kazahstana/> (дата обращения 27.01.2024)
- 17 Цифровизация «жизненного цикла» объекта недвижимости. [Электронный ресурс] – URL: <https://profitday.kz/pdf/construction2022/02.pdf> (дата обращения 27.01.2024)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫ: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫ

Андатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының құрылыс саласын дамытудың салалық трендтерін - оның қазіргі жағдай мен дамуының перспективалық бағыттарын талдау ұсынылған. Мақаланың мақсаты - дамудың ықтимал перспективаларын анықтау және оның инвестициялық тартымдылығын негіздеу үшін отандық құрылыс индустриясының жағдайын зерттеу. Зерттеудің статистикалық деректері және саладағы жағдайды зерделеу бәсекеге қабілеттіліктің экономикалық өсуі үшін бір қатар жұмыстарды жүргізіп, іс-шараларды қабылдау қажеттілігі туралы қорытындыға әкеледі. Еліміздің құрылыс секторын дамыту және қолдау мақсатындағы қабылданған шаралар саладағы проблемаларды толық шешпейді, яғни келісілмеген бастамалардың айтарлықтай өсуі, көптеген тәсілдердің тек жасақталу сатысында екегндігі, ал кейбіреулерінің өзектілігі ескіргені байқалады.

Мақалада отандық құрылыс индустриясының даму динамикасы мен тенденцияларына әсер ететін экономикалық бірқатар мәселелер қарастырылып, талданады. Бұл шешімдер тікелей Үкіметтің араласуынсыз мүмкін емес екені анық. Құрылыс индустриясының кәсіпорындары қазіргі жағдайда Ұлттық бастамаларды орнықты негізде қабылдаудан елеулі нәтижелер бере алады, Заманауи құрылыс материалдарының тапшылығынан саланы дамыту және қолдау үшін арнайы әзірленген импортты алмастыру саясатын іске асыру қажет. Бұлардан басқа құрылыс секторына орнықты даму мақсаттарына, ұлттық, әлеуметтік және экономикалық даму міндеттеріне сәйкестікті қамтамасыз ететін кешенді саясат қажет.

Негізгі сөздер: құрылыс саласы, Қазақстан Республикасы, құрылыс материалдары, экономика, проблемалар, бағыттар, даму, инвестициялар

CONSTRUCTION INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: STATE AND INVESTMENT ATTRACTIVENESS

Abstract

The article presents an analysis of industry trends in the development of the construction industry of the Republic of Kazakhstan: its current state, promising areas of development. The purpose of this article is to study the state of the domestic construction industry in order to determine possible prospects for further development and substantiate its investment attractiveness. Statistical research data and the study of the situation of these industries lead to the conclusion that it is necessary to take some measures and measures for economic growth and competitiveness. The existing problems in the development and support of the country's construction sector are not being fully addressed by the measures taken: that is, there is a noticeable increase in uncoordinated initiatives; Many conditions and tools are under development, and some are outdated. Having considered and analyzed some of the

problems, the article reveals their impact on the dynamics and development trends of the domestic construction industry. These decisions are impossible without direct government intervention. Enterprises can produce tangible results from the adoption of national initiatives on a sustainable basis, it is necessary to implement policies that are specifically designed to develop and support the construction industry. In addition to all this, the construction sector needs a comprehensive policy that will ensure compliance with the goals of sustainable development, and national, social and economic development objectives.

Key words: construction industry, Republic of Kazakhstan, building materials, economy, problems, directions, development, investments

REFERENCES

- 1 Ekonomika stroitelnoi otrasli [*Economy of the construction industry*]: uchebnoe posobie / V.A. Larionova, N.M. Karavaeva, N.R. Stepanova i dr.; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Rossijskoi Federatsii, Uralskii federalnyi universitet. Ekaterinburg: Izd-vo Ural.un-ta, 2023. 178 p. [in Russian]
- 2 Bidzhieva F.K. Osobennosti stroitelstva kak otrasli ekonomiki. [*Features of construction as a branch of economy*]. Economics, 2015. № 4(5). 35 p. [in Russian]
- 3 Matveev I.D. Analiz opyta kompleksnogo razvitiya stroitelstva za rubezhom. [*Analysis of the experience of integrated development of construction abroad*] Vestnik IrGTU. №8 (67). 2012. P.199-205 [in Russian]
- 4 Desyatkov V.V. Vliyanie stroitel'nogo sektora na razvitie ekonomiki gosudarstva: metodologiya i praktika otsenki v Rossii i za rubezhom. [*The Impact of the Construction Sector on the Development of the State Economy: Methodology and Practice of Assessment in Russia and Abroad*]. Gosudarstvennaya sluzhba. № 3, tom 25. 2023. P.60-66 [in Russian]
- 5 Obzor stroitelnoi otrasli Kazakhstana: «kostyl» dlya ekonomiki. [*Review of the construction industry in Kazakhstan: a “crutch” for the economy*]. Available at: – URL: <https://the-tenge.kz/articles/obzor-stroitelnoi-otrasli> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 6 Za schet chego stroitelnyi sektor budet narashchiva' proizvodstvo na 9% ezhegodno. [*How the construction sector will increase production by 9% annually*]. Available at: – URL: <https://kz.kursiv.media/2024-10-10/bg-production> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 7 Investitsionnaya i stroitel'naya deyatelnost v Respublike Kazakhstan / statisticheskii sbornik. [*Investment and construction activities in the Republic of Kazakhstan / statistical collection*]. Astana. 2024. 201 p. [in Russian]
- 8 Kakimi stroitel'nymi materialami Kazakhstan mozhet sebya polnostyu obespechivat. [*What construction materials can Kazakhstan fully provide itself with*]. Available at: – URL: <https://kz.kursiv.media/2024-10-10/bg-building-materials> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 9 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy industrialno-innovatsionnogo razvitiya Respubliki Kazakhstan na 2020-2025 gody. Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 31 dekabrya 2019 goda № 1050. [*On approval of the State Program for Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1050*]. [in Russian]
- 10 Natsionalnyi doklad o sostoyanii promyshlennosti Respubliki Kazakhstan. [*National report on the state of industry of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: — URL: https://qazindustry.gov.kz/images/docs/98/regdoc_ru-98-1700645530.pdf [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 11 Vneshnyaya trgovlya Respubliki Kazakhstan/ Statisticheskij sbornik. [*Foreign Trade of the Republic of Kazakhstan/ Statistical Digest*]. Astana. 2022. 264 p. [in Russian]
- 12 Analiz i perspektivy razvitiya stroitelnykh rynkov. [*Analysis and development prospects of construction markets*]. Available at: – URL: <https://rosbuild-expo.ru/ru/articles/stroitelnye-rynki> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 13 Dolya OTP otrasli stroitelnykh materialov v Kazakhstane dostigla 67%. [*The share of domestic production in the construction materials industry in Kazakhstan reached 67%*]. Available at: – URL: <https://qazindustry.gov.kz/ru/article/2658-dolya-otp-otrasli-stroitelnykh-materialov-v-kazakhstane-dostigla-67> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 14 Gajfutdinova V. Eksport kazakhstanskikh stroitelnykh materialov sostavlyayet okolo \$120 mln. [*Exports of Kazakhstani building materials amount to approximately \$120 million.*]. Available at: – URL: <https://kapital.kz/experts/30816/eksport-kazakhstanskikh-stroitel-nykh-materialov-sostavlyayet-okolo-120-mln.html> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 15 Reznik A. Kak stroitel'naya otrasl Kazakhstana pytaetsya stat tsifrovoy. [*How Kazakhstan's Construction Industry Is Trying to Go Digital*]. Available at: – URL: https://forbes.kz/articles/zdaniya_vtsifre_1702520912 [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 16 Stroitelnyi rynek Kazakhstana 2024: tekhnologii i tsifrovizatsiya. [*Construction Market of Kazakhstan 2024: Technologies and Digitalization*]. Available at: – URL: <https://www.planradar.com/cis/obzor-stroitel'nogo-rynka-kazahstana> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).
- 17 Cifrovizatsiya «zhiznennogo tsikla» ob"ekta nedvizhimosti. [*Digitalization of the “life cycle” of a real estate object.*]. Available at: – URL: <https://profitday.kz/pdf/construction2022/02.pdf> [in Russian]. (accessed: 27.01.2024).

Information about authors:

Kassiyet Kydyrbayeva- PhD student of Management and Business Higher School ,M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8746-3430>

E-mail: kasiet93@mail.ru

Darikul Kulanova - **correspondent author**, candidate of economic sciences, professor of the Department of “Management and marketing”, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

E-mail: k_dana_a@mail.ru

Aigul Alzhanova –candidate of economic sciences, associate professor of the Department of “Economics”, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9981-3866>

E-mail: aigolek@mail.ru

Gulzhanar Abdikerimova - candidate of economic sciences, professor of the Department of “Economics”, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

E-mail: abdikerimova71@mail.ru

Информация об авторах:

Қасиет Қыдырбаева - докторант Высшей школы «Управление и бизнес», ЮКУ им.М.Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8746-3430>

E-mail: kasiet93@mail.ru

Дарикуль Куланова – **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

E-mail: k_dana_a@mail.ru

Айгуль Альжанова – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9981-3866>

E-mail: aigolek@mail.ru

Гульжанар Абдикеримова - кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

E-mail: abdikerimova71@mail.ru

Авторлар туралы ақпарат:

Қасиет Қыдырбаева - Басқару және бизнес жоғары мектебінің PhD докторанты, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ., Қазақстан

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8746-3430>

E-mail: kasiet93@mail.ru

Дарикуль Куланова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының профессоры, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

E-mail: k_dana_a@mail.ru

Айгуль Альжанова–экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9981-3866>

E-mail: aigolek@mail.ru

Гульжанар Абдикеримова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

E-mail: abdikerimova71@mail.ru

Н.Е. Қарағойшина

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік Басқару академиясы
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: karagoishina.nurgul@gmail.com

ӘЛЕУМЕТТІК ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ ЖӘНЕ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ

Андатпа

Мақалада әлеуметтік қақтығыстардың Қазақстанның экономикалық дамуына әсері және еңбек құқықтарын қорғаудағы мемлекеттік саясаттың жалпы жағдайы еңбек даулары психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан талданып, сондай-ақ дауларды тиімді шешуге кедергі келтіретін институционалдық мәселелер қарастырылады. Соның ішінде еңбек даулары негізіндегі келіспеушіліктердің алдын алу мен шешудегі мемлекеттік қызметшілердің рөлі мен мемлекеттік саясатқа ерекше назар аударылды. Қазақстанда әртүрлі кезеңдерде туындаған әлеуметтік шиеленістің, соның ішінде еңбек дауларының наразылық әлеуетінің қалыптасуы мен жұмысшыларға қатысты мемлекеттің басқару тұрғысынан ұстаным әсері талданды.

Әлеуметтік теңсіздік пен еңбек құқықтарының бұзылуы – елдің экономикалық тұрақтылығына теріс әсер етіп, өндіріс көлемінің төмендеуіне, жұмыссыздықтың өсуіне және инвестициялық тартымдылықтың төмендеуіне әкелуі ықтимал факторлар. Мақалада еңбек құқықтарын қорғаудағы сот тәжірибесі зерделеніп, заңнамалық құжаттар, сот статистикасы талданып, әлеуметтік қақтығыстардың алғышарттары мен негізгі себептері қарастырылды.

Мақала мақсаты – Қазақстандағы әлеуметтік қақтығыстардың экономикаға әсерін талдау және тиімді басқару жолдарын ұсыну. Мақалада нормативтік-құқықтық құжаттарды талдау және статистикалық деректерді салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу объектісі ретінде мақалада Қазақстан Республикасында әлеуметтік-еңбек қақтығыстарын мемлекеттік реттеудің рөлі мен оның елдің экономикалық дамуына тигізетін әсерін талдау көзделді.

Негізгі сөздер: әлеуметтік қақтығыстар, экономика, еңбек даулары, әлеуметтік диалог, Қазақстан.

Кіріспе

Бүгінгі күні әлемде әлеуметтік тұрақсыздық пен геосаяси жағдайдың күнделікті өзгеріп отыруына байланысты тез тұтанатын қақтығыстар мен толқулар жиі орын алуда. Әлеуметтік қақтығыстар – бұл қоғамның қауіпсіздігі және әлеуметтік тұрақтылығына елеулі қауіп төндіретін құбылыс ретінде экономикалық жүйемен тығыз байланысты. Біздің елімізде де еңбек нарығы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қатысты наразылықтар легі толастар емес. Үкіметтің міндеті – экономиканың өсімін қамтамасыз ету және азаматтардың әл-ауқатын жақсарту [1]. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев ел үкіметінің алдына халықтың әл-ауқатын жақсарту бойынша атқарылуы тиісті шаралар туралы тапсырмалар беруде, дегенмен ұжымдық еңбек даулары тұрақты түрде қайталанатын, шешімі әлі біржақты белгіленбеген мәселеге айналды.

Қазақстан жағдайында мұнай-газ секторы экономиканың негізгі сүйреуші күші болғандықтан, осы салаларда еңбек дауларының жиі қайталануы заңдылық. Жалақының аздығы, жұмысқа қажетті жағдайлардың тиісті дәрежеде болмауы ереуілдің басты себептері ретінде қарастырылады. Еңбек дауларының бүгінгі жалпы ахуалын қақтығысты зерттеген теоретиктер атап көрсеткендей, адамдардың кез-келген қарым-қатынасы мен байланысында бәсекелестік тұрақты және кейде басым фактор болып табылады. Ақша, мүлік, тауарлар және т.б. сияқты материалдық ресурстардың жетіспеушілігінен бәсекелестік туындап, марксистік қақтығыс теориясында көрсетілгендей, қоғам екі экономикалық тапқа яғни байлықтың көп бөлігін иеленетін буржуазиялық билеуші тап және пролетариат жұмысшы табы деп бөлінеді. К.Маркс маңызды тарихи оқиғалардың көпшілігін, соның ішінде демократия мен азаматтық құқықтарды – капиталистердің бұқараны озбырлыққа итермелеу әрекеттерімен байланыстырады [2]. Әлеуметтік теңсіздік,

ресурстарды бөлу және әртүрлі әлеуметтік-экономикалық таптар арасындағы қақтығыстар қақтығыс теориясының негізгі идеялары болып табылады. Қақтығыс теориясының қағидасы – қоғам мүшелері мүмкіндігінше байлық пен ықпалға ие болу үшін бір-бірімен бәсекелеседі және экономикалық құрылымдар топтар немесе таптар арасындағы қақтығыстарда қару ретінде қызмет етеді, теңсіздік пен билеуші таптың билігін сақтайды [3]. Козердің әлеуметтік қақтығыс тұжырымдамасына сәйкес, әлеуметтік қақтығыс – бұл құндылықтар үшін күрес немесе мәртебеге, билікке және тапшы ресурстарға деген талаптар, онда қарама-қайшы топтар тек қол жеткізуге ұмтылып қана қоймай, қалаған құндылықтар үшін қарсыластарды бейтараптандыру, зиян келтіру немесе жоюға дейін дайын болады. Сонымен қатар ол қақтығыстардың конструктивті рөлін көрсете отырып, олардың өзгерістер мен бейімделу процестерін ынталандыратынын атап өтті [4].

Кез келген өркениеттің немесе демократиялық саяси жүйенің күші оның көзқарастары мен тәжірибелерінің әртүрлілігінде жатыр, бұл да келіспеушіліктер мен қақтығыстардың қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Бүгінгі күнге дейінгі әлеуметтік қақтығыстардың басым бөлігі – табыстың төмендігі, ресурстарды бөлудегі теңсіздік, еңбек тәртібі мен құқығының сақталмауы т.б. экономикалық факторлармен байланысты. Оған еңбек дауларының табиғатын зерттеу және Жоғарғы Соттың материалдары дәлел болады. Сондықтан да екі жақты келіспеушіліктің негізгі бөлігі – табыс көзінің төмендігімен және Еңбек Кодексі аясындағы құқықтық сауалдардың мекеме шеңберінде дер кезінде шешілмей, назардан тыс қалуымен байланысты. Мемлекет Басшысы Қ.К.Тоқаев Жолдауда арыз-шағымдарды қараудың жаңа тәсілін қолданып және қоғамдық мониторинг институтын енгізу қажеттігін атап өтті [5]. Қоғамдық тұрақсыздық пен экономикалық шығындарға апаруы ықтимал наразылықтарға кейде «халық үніне құлақ аса бермейтін» басқарушылар мен еңбек нарығындағы жұмыс берушілердің заң нормалары мен жұмыскердің құқығын сақтамауы да себеп болуда.

Мемлекеттік қызметшілердің қақтығыстар мен ереуіл кезіндегі рөлі ғылыми әдебиеттерде толық ашылмаса да, әлеуметтік-еңбек қақтығыстарын реттеуде кәсіби құзыреттері ерекше орын алатыны дәлелденген. Олар еңбек ұжымдарындағы психологиялық ортаны жақсартуға, кәсіподақтармен өзара әрекеттесуге, әлеуметтік серіктестік стратегияларын жасауға айтарлықтай үлес қосады. Мемлекеттік қызметшілердің міндеті тек әкімшілік басқару шеңберімен шектелмейді, олар әлеуметтік қақтығыстардың алдын алуға, азаматтық қоғамның қажеттіліктерін ескеруге және тиімді коммуникациялық стратегияларды қолдана отырып, қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге қабілетті болуы қажет. Жеке кәсіпорындарда және мемлекеттік мекемелерде қақтығыстардың алдын алудың басты құралдары – келіссөздер жүргізу, нормативтік тетіктерді енгізу болып табылады.

Зерттеу объектісі ретінде мақалада Қазақстан Республикасында әлеуметтік-еңбек қақтығыстарын мемлекеттік реттеудің рөлі мен оның елдің экономикалық дамуына тигізетін әсерін талдау көзделді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-еңбек қақтығыстарды мемлекеттік реттеу жүйесіне қатысты талдауға негізделген. Зерттеу барысында жүйелік, аналитикалық, экономикалық және статистикалық талдау әдістері қолданылды. Әлеуметтік-еңбек қақтығыстарына әкелетін экономикалық факторларды талдаумен бірге, әлемдік тәжірибе қарастырылды.

Зерттеудің ақпараттық базасын Мемлекет Басшысының халыққа Жолдаулары, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің, халықаралық порталдардың ақпараттары мен статистикалық деректері және мемлекеттік бағдарламалар, даму стратегиялары құрады.

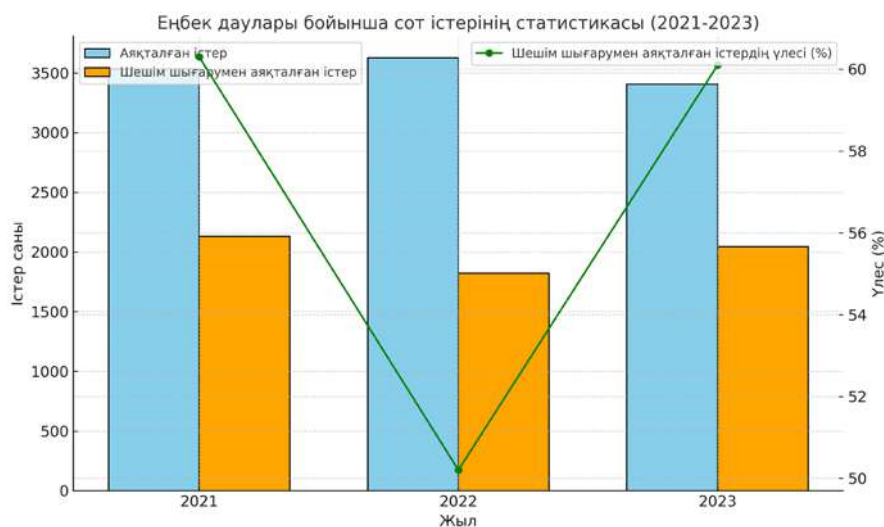
Нәтижелер мен талдау

Мақалада Қазақстандағы еңбек даулары психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан талданып, сондай-ақ дауларды тиімді шешуге кедергі келтіретін институционалдық

мәселелер қарастырылды. Экономикалық және мәдени айырмашылық, саяси шиеленістер, әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік, көзқарас пен мүдделер қайшылығы қақтығыстардың бастапқы себептеріне жатады. Осы аталған факторлардан туындайтын қақтығыстардың экономикаға келтіретін залалы мен шығындары туралы зерттеген ғалымдар қақтығыстың экономикалық дамуды тежеп, қалаларды қиратып, инфрақұрылымды істен шығаруы мүмкіндігін және инвестициялар және мемлекеттік кірістерді азайтатын атап өтеді. Әсіресе, ол белгілер еңбек дауларында анық көрінеді. Жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы кикілжің екі адам арасындағы келіспеушілік шекарасынан асып, үшінші тұлғалар араласа бастаған сәттен әлеуметтік-экономикалық сипаты бар дауға айналады. Мұндай қақтығыстар әртүрлі нысандарда, соның ішінде наразылықтарда, ереуілдерде жалғасын тауып және тіпті зорлық-зомбылық әрекеттеріне ұласуы ықтимал. Оның бірнеше себептері бар: кейбір азаматтарымыз ахуалды егжей-тегжей білмей тұрып, қате пікірде болса, кейбірі әдейі ақпаратты бұрмалап, жағдайды одан бетер ушықтырады [6].

Қазақстандағы еңбек мониторингі мен қақтығыстардың алдын алу тәжірибесі басқа елдерде қабылданған халықаралық стандарттармен бірдей. Еңбек кодексінің 1-бабы 1-тармағының 16) тармақшасына сәйкес еңбек дауы – Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын қолдану, келісімдердің, еңбек және (немесе) ұжымдық шарттардың, жұмыс беруші актілерінің талаптарын орындау немесе өзгерту мәселелері бойынша жұмыскер (жұмыскерлер) мен жұмыс беруші (жұмыс берушілер), оның ішінде бұрын еңбек қатынастарында болғандар арасындағы келіспеушіліктер [7]. Еңбек Кодексі негізінде талқыланған даулар мен қақтығыстарға अपарар жанжалдарды сот мәліметтері негізінде талдау барысында тіркелген еңбек дауларының саны 2021 жылы 6770 істен 2023 жылы 5394 іске дейін 20%-ға азайғанын көреміз[8].

Республика соттарына 2021 жылы еңбек дауларына қатысты істер бойынша 6770 талап қою қабылданса, 2022 жылы 6 117, 2023 жылы 5394 талап қою келіп түскен.

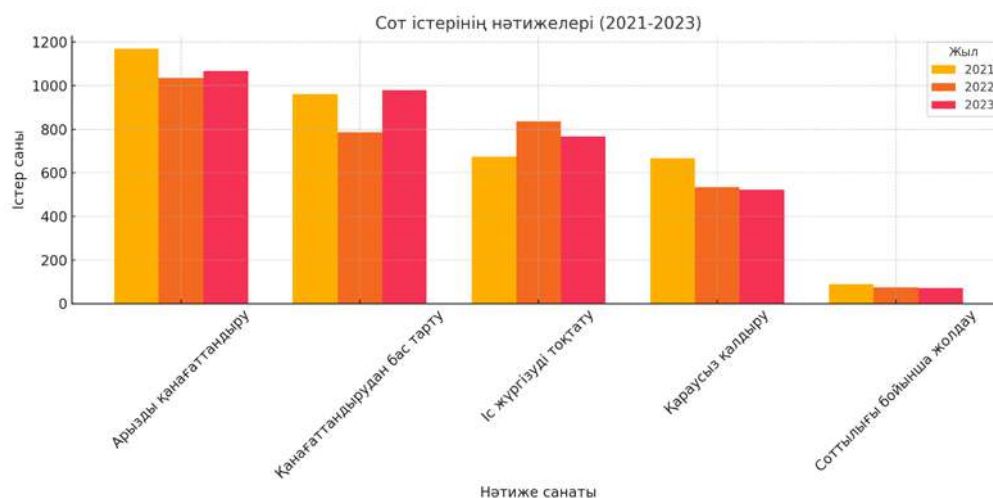
Сурет 1 - 2021-2023 жылдар бойынша сотта қаралған еңбек дауларының статистикасы

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

2021 жылы аяқталған істердің саны 3 534-ті құрады, оның ішінде шешім шығарумен - 2132 (60,3%), оның ішінде арызды қанағаттандырумен - 1170 (немесе 33,1%), қанағаттандырудан бас тартумен - 962 (немесе 27,2%), іс бойынша іс жүргізуді тоқтатумен - 674 (немесе 19,1%), арызды қараусыз қалдырумен - 667 (18,9%), соттылығы бойынша жолданғаны - 88 (2,5%).

2022 жылы аяқталған істердің саны – 326-ны құрады, оның ішінде шешім шығарумен - 1821, оның ішінде арызды қанағаттандырумен - 1035 (56,8%), қанағаттандырудан бас

тартумен - 786 (43,2%), іс бойынша іс жүргізуді тоқтатумен - 836 (45,9%), арызды қараусыз қалдырумен - 535 (%), соттылығы бойынша жолданғаны - 74 (4)%).

Сурет 2 – Сотта қаралған еңбек дауларының нәтижесі (2021-2023)

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

2023 жылы аяқталған істердің саны 3405-ті құрады, оның ішінде шешім шығарумен - 2046, арызды қанағаттандырумен - 1068 (немесе 52,1%), қанағаттандырудан бас тартумен - 978 (47,8%), іс бойынша іс жүргізуді тоқтатумен - 766 (37,4%), арызды қараусыз қалдырумен - 522 (25,5%), соттылығы бойынша жолданғаны - 71 (немесе 3,5%). Оның ішінде апелляцияға 1054 іске шағым келтірілді, оның ішінде 797-і (немесе 38,9%) өзгеріссіз қалдырылды, 86 (4,2%) шешімнің күші жойылды, 87-сі (4,3%) өзгертілді [9]. Сот жүйесінде жұмыс берушілердің қайта құрылу немесе банкроттық рәсімдерінен өтуі кезінде юрисдикциялық тұрғыдан түсінбеушіліктер кездеседі, ол көбінесе заң нормаларының дұрыс қолданылмауына және тараптардың талабын қанағаттандырмау сияқты талаптарда еңбек дауларын шешудің тиімділігі әлі де шектеулі болып отыр. 2021-2023 жылдар аралығында істердің шамамен 52%-ы жұмысшылардың пайдасына шешілгенімен, шешімдердің едәуір бөлігі процедуралық қателіктер немесе заңнамалық нормаларды дұрыс түсінбеу салдарынан апелляцияға беріледі.

Бас Ассамблеяның «Қақтығыстардың алдын алу, жанжалдан кейінгі бейбітшілікті құру және тұрақты бейбітшілікке, заңның үстемдігі мен басқаруға ықпал ету» сегізінші сессиясында сөз алған Африкадағы Ұлы көлдер аймағы бойынша БҰҰ-ның арнайы өкілі Мэри Робинсон: «Инклюзивті экономикалық басқару, өсу және даму – табиғи ресурстарды әділ, ашық және есеп беріп басқару, жастар арасындағы жұмыссыздықпен күресу, әлеуметтік қызметтерді, байлықты және ресурстарды әділ бөлу бейбітшілікті нығайтудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады» - деп атап өткен еді [9]. Қақтығыстардың алдын алу, шешу, құрылымдар шеңберіндегі инклюзивті жергілікті және ұлттық институттар арқылы бейбітшілікті құру әрекеттері тиімді болды. Сондықтан да қақтығыстардың алдын алуда заңның үстемдігі маңызды. Қақтығыстардың алдын алуға – тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары, сондай-ақ тәуелсіз, тиімді және есеп беретін сот төрелігі жүйесі, сондай-ақ жалпыға бірдей қол жеткізетін қауіпсіздік пен полиция жүйелерінің әділ қызметі кепілдік береді.

Әлеуметтік - еңбек дауларының ең көп кездесетін салаларына мұнай-газ секторы, құрылыс және өңдеу өнеркәсібі жатады. Бұл салаларда шетелдік инвестициялардың жоғары деңгейі мен елеулі жалақы теңсіздіктері байқалады, бұл еңбек дауларының жиілігін арттырады. Өңірлік ерекшеліктерді талдау арқылы өнеркәсіптік әлеуеті жоғары Атырау мен Маңғыстау облыстарында еңбек дауларының шоғырланғанын көреміз. Статистикалық

талдаулар көрсеткендей, еңбек дауларының шамамен 74,1%-ы жалақының кешіктірілуі немесе төленбеуімен байланысты [10]. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарының сақталуын бақылауды қамтамасыз ету және еңбек ұжымдарында шиеленісті болдырмау мақсатында өңірлердің мемлекеттік еңбек инспекторлары жұмыскерлердің өтініштері бойынша кәсіпорындарда профилактикалық бақылауды және жоспардан тыс жедел тексерулерді тұрақты негізде жүзеге асырады. 2024 жылы мемлекеттік органдар жүргізген инспекциялар саны 8%-ға өсті. Нәтижесінде жұмыс берушілердің 15 мың қызметкеріне 3,3 миллиард теңге көлемінде қарызы бары анықталды, оның 79%-ы ғана өтелген [11].

Кесте 1 - Еңбек дауларының шешілу көрсеткіштерін бағалау бойынша кесте.

№	Көрсеткіш атауы	Өлшемшарттары	Нәтиже, мысал түрінде	Маңыздылығы
1	Келіссөз арқылы шешілген даулардың пайызы	Жалпы даулардың ішінен келіссөз арқылы шешілгендері	2024 жылғы 60 еңбек дауының 44-і (73%) келіссөзбен шешілді.	1) Әлеуметтік диалог деңгейін көрсетеді. 2) Дауларды сотқа жеткізбей шешу мүмкіндігін арттырады.
2	Құқығы қорғалған жұмысшылар саны	Жалақысы өтелген жұмысшылар саны	15 мың жұмысшының 3,3 млрд теңге қарызы өтелді (79%)	1) Жұмысшылардың әлеуметтік қорғау деңгейін көрсетеді. 2) Құқық бұзушылықтардың азаюын бақылауға мүмкіндік береді.
3	Заң талаптарына сәйкес жұмыс істейтін өндіріс орындарының үлесі	Тексерілген кәсіпорындардың ішінде заң талаптарына толық сәйкес келетіндері және заң бұзушылықтары анықталған кәсіпорындар саны	2024 жылы тексерулер саны 8%-ға артты. Тексеріс қортындысы кемшіліктерді анықтады.	1) Еңбек заңнамасын сақтау деңгейін өлшейді. 2) Инспекциялар мен тексерулердің тиімділігін бағалайды
4	Еңбек дауларының орташа шешілу уақыты	Дауларды шешуге кеткен орташа уақыт (күн/апта).	Орташа шешу уақыты 2 апта.	1) Дауларды шешу тиімділігін көрсетеді. 2) Уақытты қысқарту жұмысшылардың және жұмыс берушілердің мүдделерін жылдам қорғауға мүмкіндік береді.
5	Сотқа шағымданған шешімдер үлесі және апелляцияға берілген шешімдер пайызы	Апелляцияда өзгерген немесе күші жойылған шешімдер саны.	2023 жылы шешімдердің 38,9%-ы өзгеріссіз қалды	1) Шешімдердің сапасын бағалайды. 2) Процедуралық қателіктердің деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.
6	Медиация нәтижелілігі және шешілген даулар	Медиация арқылы екі тараптың қанағаттануы	Даулардың 30%-ы медиация арқылы шешілді.	1) Медиация механизмінің тиімділігін бағалайды. 2) Келіссөздерді бейбіт жолмен шешу мәдениетін дамытуға көмектеседі
Ескерту: автормен құрастырылған				

Жұмыс берушілердің қаржылық ресурстарды өз мүдделеріне пайдалануы, сонымен бірге жұмыскерлердің талаптарының қаралмай, әлеуметтік әділетсіздікке жол берілуі олардың билік пен мемлекеттік саясатқа деген сенімсіздігін күшейтіп, еңбек қатынастарын реттейтін тетіктерді тежеп, жағдайды күрделендіре түседі. Мемлекет тарапынан еңбек

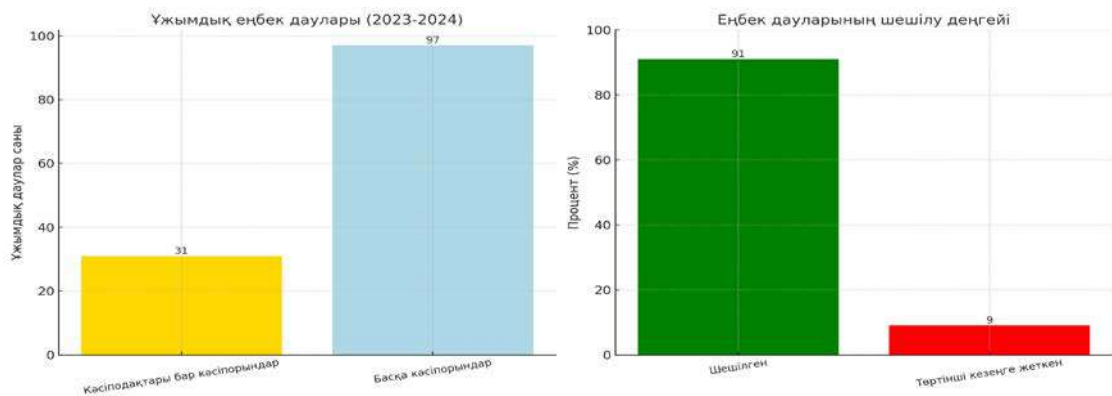
қатынастарын реттеуге бағытталған бірқатар заңдар қабылдағанымен, әлеуметтік – еңбек қақтығыстарының туындауына әсер ететін факторларды түбегейлі жою мүмкін болмай отыр. Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) мәліметтері бойынша, еңбек жағдайларын тиімді бақылау және қақтығыстардың алдын алу бойынша белсенді шаралар әділ және қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етудің негізгі элементтері болып табылады [12]. Бұл тұрғыда Қазақстан халықаралық ұсыныстарға сәйкес қадамдар жасауда, десек те жетілдіретін тұстары жеткілікті. Мысалы, Еуропалық Одақ тұрақты тексерулерді жұмысшылар мен жұмыс берушілерді қақтығыстардың алдын алу процесіне белсенді тартумен біріктіретін еңбекті бақылаудың кешенді жүйелерін енгізуде [13]. Салыстырмалы алғанда, Ситуациялық орталық ұсынатын қазақстандық жүйе ұқсас мақсаттарды белгіледі, бірақ мүдделі тараптардың кеңірек қатысуын біріктіруден және тәуекелдерді алдын ала ескертудің озық әдістерін қолданудан нәтиже көрсете алмай отырмыз. Америка Құрама Штаттарында Еңбек қауіпсіздігі және Еңбекті қорғау басқармасы (OSHA) еңбек жанжалдарын болжау және алдын алу үшін оқиғаларды талдау деректері мен технологиялық құралдарды пайдаланады [14]. Қазақстан мониторинг пен қақтығыстардың алдын алу жөніндегі күш-жігерінің тиімділігін арттыру үшін технологиялық шешімдерді жетілдіруді қарастыруы керек. Шетелдік еңбек дауларын шешудегі үздік тәжірибе үлгісі ретінде Швеция мен Норвегия сияқты Скандинавия елдерін мысал ретінде келтіруге болады. Олар еңбек қақтығыстарының санын азайтуға ықпал ететін жұмыс берушілер, жұмысшылар және үкімет арасындағы әлеуметтік диалог пен ынтымақтастықтың жоғары деңгейімен танымал. Халықаралық мысалдармен салыстыру арқылы біз Қазақстанның еңбек мониторингі және қақтығыстардың алдын алу бойынша озық технологияларды қолдану және әлеуметтік диалогты жетілдіру сияқты қосымша тәжірибелерді енгізу жүйесін одан әрі жетілдіруі керектігін анықтадық. Инфляциялық қысым жағдайында жалақыны индексстеу тетіктерінің болмауы нақты кірістердің төмендеуіне әкеледі. Қазақстанда жұмыс істейтін шетелдік кәсіпорындарда жергілікті жұмысшылар шетелдік әріптестерімен салыстырғанда айтарлықтай төмен жалақы алады, бұл наразылық пен көңіл толмаушылықты тудырады. Қазақстан кәсіподақтары федерациясы төрағасы С.Т.Дәулеталин: «Кәсіподақтар мен қызметкерлер ешқашан әлеуметтік шиеленістің көзі болған емес және болмағанын жауапкершілікпен айтқым келеді. Даулардың қайнар көздері-жұмысшылардың құқықтарын бұзу, олардың кірістеріне қатысты жағдай, бұл барлық салаларда жүйелі проблемалардың болуын көрсетеді» - деп негізгі мәселені атап өткен болатын. [15]. Мемлекеттік инспекциялар Еңбек Кодексі аясындағы заң бұзушылықтарды анықтайды, бірақ тек айыппұл салу жиі қайталанатын құқық бұзушылықтарды тоқтату үшін жеткіліксіз шаралар деп айтуға толық негіз бар. 2024 жылы еңбек заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік айыппұлдар 58%-ға артқанымен, жұмыс берушілердің заңға бағынбауы жалғасуда [16].

Сурет 3 - ҚР Еңбек заңнамасына қатысты құқықбұзушылықтар және айыппұл көрсеткіші

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Қазақстандағы кәсіподақтардың жұмысшылардың құқықтарын қорғаудағы тиімділігін әлі де жоғарылату қажеттілігі тұр. Сот істеріне қатысты ақпараттарды зерделей отырып, жұмысшылар жұмыс берушілермен келіссөздер кезінде әлеуметтік әділеттілікке жиі қол жеткізеді деп тұжырымдау қиын. Сонымен қатар еңбек дауларын сотқа дейінгі реттеуді жеңілдету үшін құрылған татуластыру комиссиялары тиімді шешімдерге қол жеткізуде кедергілерге тап болады. Батыс өңірлерде орын алған еңбек даулары мен ереуілдердің табиғатын зерттей келе, жұмысшылардың наразылығын тудыратын тағы бір мәселе – шетелдік кәсіпорындардағы қызметкерлердің жалақысының айтарлықтай айырмашылығы екені белгілі. Бұл нәтижелер жалақы реттеудегі жүйелік мәселелерді және тең жұмыс жағдайларын қамтамасыз етудегі кемшіліктерді көрсетеді. 2023 жылдың және 2024 жылдың алты айы ішінде елде 128 ұжымдық еңбек дауы туындады, оның ішінде 24% (31) Кәсіподақтар федерациясына кіретін кәсіподақтары бар кәсіпорындарда тіркелген. Кәсіподақтар федерациясы өкілдері жалпы 67 еңбек дауын (52%) шешуге қатысты. 2024 жылы еңбек дауларының саны өткен жылмен салыстырғанда 29% - ға төмендеді. Тіркелген 60 жағдайдың 44-і (73%) келіссөздер мен түсіндіру жұмыстарының арқасында ереуілсіз шешілді. Бір жыл ішінде 1100-ден астам еңбек консультациясы өткізілді, оған 9 мыңға жуық қызметкер, сондай-ақ 35 мың адамға арналған 491 оқыту семинары қатысты. Бұл еңбек ұжымдарындағы шиеленісті айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік берді [17].

Сурет 4 - Ұжымдық еңбек даулары бойынша ақпарат

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Мемлекеттік қызметшілер еңбек дауларының алдын алу мен шешуде маңызды рөл атқарады. Олар делдал ретінде әрекет етеді, жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасындағы диалогты жеңілдетеді. Мемлекеттік уәкілетті органдар мердігер мекемелердегі еңбек қатынастарымен байланысты даулардың реттелуіне белсенді қатысуда. Бұл жағдай өндіріс орнындағы даулардың азаюына оң ықпал етуде. Әлеуметтік қақтығыстарды болдырмай, алдын алуда олардың құзыреттіліктері, соның ішінде коммуникативті дағдылар, құқықтық білім және эмоционалды интеллект күрделі мәселелерді шешуде өте қажет дағдылар.

Кесте 2- Мемлекеттік қызметшілердің қақтығыстарды тиімді реттеудегі алгоритмі

№	Тақырып	Нәтижелер мен талдау
1	Мемлекеттік қызметшілердің коммуникациялық құзыреттілігі	Мемлекеттік қызметшілердің басым бөлігі коммуникациялық дағдыларын дамыту қажеттігін түсінеді. Алайда кейбір қызметшілер халықтың қажеттіліктерін

		түсінуде қиындықтарға тап болуда.
2	Риторикалық эскалацияның алдын алу	Қызметшілер эмоцияға беріліп, риторикалық эскалацияға жол береді, бұл қақтығыстардың тереңдеуіне және мемлекеттік органдарға сенімнің төмендеуіне әкелуі мүмкін.
3	Халықпен кері байланыстың маңыздылығы	Халықпен кері байланысты қамтамасыз ететін нақты механизмдер бар, бірақ олардың орындалу деңгейі кейбір өңірлерде төмен.
4	Халықтың мәселелерін шешуге бағытталған іс-қимыл жоспары	Халыққа қызмет көрсету стандарттарын жетілдіру және риторикалық эскалацияға жол бермеу үшін арнайы іс-қимыл жоспары қажет.
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Әлеуметтік қақтығыстардың тиімді басқарылуы эмоциялық интеллект, белсенді тыңдау және келіссөз дағдылары сияқты коммуникативтік қабілеттерді қажет етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев: «Кәсібилік пен еңбекқорлық қоғамымызда ең жоғары орында тұруы қажет. Тағы да қайталап айтамын. Елімізде еңбекқор адам, кәсіби маман ең сыйлы адам болуға тиіс. Осындай азаматтар мемлекетімізді дамытады. Біз қарапайым еңбек адамына құрмет көрсетуіміз керек. Қандай кәсіппен айналыссаң да, оны сапалы атқару маңызды» - деп Жолдауда атап өткендей, 2025 жылы Жұмысшылар жылы деп жарияланды [18]. Жұмысшылардың негізгі талаптарына жалақыны көтеру, "Қазмұнайгаз" еншілес компаниялары шеңберіндегі тұрақты келісімшарттарға көшу, еңбек жағдайларын жақсарту, бонустар төлеу, жалақыны индекстеу, жұмыстан босатудан кепілдіктер жатады. Құқықтық талдау көрсеткендей, көптеген ереуілдер талап қоюдың белгіленген рәсімдерін сақтамағаны үшін заңсыз деп танылды, бұл жұмысшылардың өз шағымдарын білдірудің заңды арналары туралы хабардарлығын арттыру қажеттілігін көрсетті. Сондықтан да осы жылда еңбек дауларын қайта сараптап, сот жүйесі мен мемлекеттік басқару бойынша жанашылдықтар мен ереуілдердің талаптарын орындауда екі жақты толық қанағаттандыратын шешімдер мен іс-қимылдар қарастырылады деп күтілуде.

Қорытынды

Үкіметтің шараларына еңбек қақтығыстарының алдын алу бойынша ведомствоаралық жұмыс топтарын құру, еңбек жағдайларын жақсарту бойынша ұлттық компаниялар мен мердігерлер арасындағы ынтымақтастық, жұмысшылардың әл-ауқаты мен моральдық жағдайын бақылау үшін әлеуметтік сауалнамалар жүргізу, сондай-ақ ұзақ мерзімді келісімшарттардың жасалуын қадағалау кіреді. Біздің зерттеуіміз мемлекеттік реттеудің еңбек қақтығыстарын басқарудағы маңызды рөлін айқындайды, олардың міндеттерінің үш негізгі бағытын бөліп көрсетеді: құқықтық медиация, әлеуметтік серіктестік саясатын әзірлеу және еңбек заңнамасының сақталуын бақылау.

Біріншіден, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық делдалдығы мен консультациялық қолдауы жұмыс орындарындағы шиеленісті азайтуға және мемлекеттік мекемелерге деген қоғамдық сенімді нығайтуға ықпал етеді. Мемлекеттік қызметшілердің еңбек дауларын құқықтық консультациялар арқылы шешуге қатысуы екі тарапқа да олардың құқықтары мен міндеттерін түсінуге көмектеседі, бұл өз кезегінде қақтығыстардың ықтималдығын азайтады, ол медиация мен консультативтік қолдаудың еңбек дауларының өршуіне жол бермеуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Екіншіден, әлеуметтік серіктестік саясатын әзірлеу және жүзеге асыру ықтимал қақтығыстарды ерте анықтауға және алдын алуға мүмкіндік береді. Өсіп келе жатқан еңбек даулары жағдайында мемлекеттік қызметшілерді жұмыс берушілер мен қызметкерлер

арасындағы ұжымдық шарттарды жеңілдетуге тарту ынтымақтастықты рәсімдейді және диалогты дамытады және мұндай бастамалар жұмыс орнындағы шиеленісті азайтып, тұрақты еңбек қатынастарына ықпал ететінін атап көрсетеді.

Сонымен, еңбек заңнамасының мониторингі мен орындалуы еңбек дауларының туындау қаупін барынша азайтуға көмектеседі. Тұрақты тексерулер және еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы стандарттарының сақталуын қатаң қадағалау бұзушылықтар мен даулардың туындау ықтималдығын азайтып, профилактикалық әсер етеді. ЭЫДҰ (2022) деректері көрсеткендей, тиімді мониторинг еңбек заңнамасын бұзушылықтардың санын айтарлықтай азайтады және біздің нәтижелеріміз тұрақты тексерулер қақтығыстардың ерте сатысында алдын алуға көмектесетінін растайды. Осылайша, біздің зерттеуіміз құқықтық медиацияны, әлеуметтік серіктестікті дамытуды және сәйкестікті дәйекті бақылауды қамтитын мемлекеттік қызметшілердің жұмысындағы кешенді тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Бұл функциялар қақтығыстарды азайтуға ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға да ықпал етеді, бұл еңбек қатынастарын басқарумен айналысатын мемлекеттік қызметшілердің құзыреттіліктері мен ресурстарын дамыту бойынша одан әрі күш-жігердің қажеттілігін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Ана тілі» газетіне берген сұхбаты. *Мақсатым – экономиканы және егемендікті нығайту*. №1, «Ана тілі» газеті, 03.01.2025. [Электрондық ресурс] — URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/63674> (қаралу күні 17.01.2024).
- 2 Kenton W. *Karl Marx: His Books, Theories, and Impact*. 07.05.2024. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.investopedia.com/terms/k/karl-marx.asp> (қаралу күні 17.01.2024).
- 3 Маркс К. *Капитал. Сын политической экономии. Том I. Книга первая: Процесс производства капитала*. М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. [Электрондық ресурс] — URL: https://istmat.org/files/uploads/59307/k._marks._kapital._tom_1._1952_g.pdf (қаралу күні 17.01.2024).
- 4 Козер Л. *Функции социального конфликта*. М.: «Идея-Пресс», 2000. Ағылшын тілінен аударған О. Назарова. Жалпы редакциясын басқарған Л.Г. Ионин. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.hse.ru/data/2010/11/02/1223335621/> (қаралу күні 17.01.2024).
- 5 Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 01.09.2023. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> (қаралу күні 17.01.2024).
- 6 Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің отырысында сөйлеген сөзі. 11.01.2022. [Электрондық ресурс] — URL: <https://ptrk.qr-pib.kz/p/21262> (қаралу күні 17.01.2024).
- 7 Қазақстан Республикасының Кодексі. 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. 1-бабы 1-тармағының 16) тармақшасы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (қаралу күні 17.01.2024).
- 8 Еңбек дауларын шешу кезінде соттардың еңбек заңнамасын қолдануының кейбір мәселелері туралы сот практикасын қорыту. Астана қаласы, 2024 жылғы 17 маусым. [Электрондық ресурс] — URL: https://sud.kz/sites/default/files/pagefiles/enbek_daularyn_sheshu_kezinde_sottardyn_enbek_zannamasyn_koldanuy_nyn_keybir_mseleleri_turaly_sot_praktikasyn_korytu.pdf (қаралу күні 17.01.2024).
- 9 Robinson M. Африкадағы Ұлы көлдер аймағы бойынша БҰҰ-ның арнайы өкілі. БҰҰ Бас Ассамблеясының сегізінші сессиясы тұрақты даму саласындағы мақсаттар бойынша ашық жұмыс тобы. *Қақтығыстардың алдын алу, жанжалдан кейінгі бейбітшілікті құру және тұрақты бейбітшілікті насихаттау, заңның үстемдігі және басқару*. 06.02.2014. [Электрондық ресурс] — URL: <https://sdgs.un.org/> (қаралу күні 17.01.2024).
- 10 Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының вице-ректоры Ұ.А.Бекіштің 13.11.2023 №03-01/4101 жылғы Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігіне жазған хатына жауап негізіндегі «Еліміздің кәсіпорындарындағы еңбек саласындағы ахуал туралы» (2023 жылғы 8 желтоқсанға) ақпарат.
- 11 Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының 2023 жылғы 25 мамырдағы № 23-435 (22-41-9.251) - 2 тапсырмасы.
- 12 Международная организация труда. *Выполнение программы МОТ в 2020–21 годах*. Женева: МОТ, 2022 г. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.ilo.org/> (қаралу күні 17.01.2024).
- 13 European Commission. (20.03.2024). "Labour and skills shortages in the EU: an action plan". COM(2024)

131 final. Available at: — URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=27473&langId=en> (қаралу күні: 17.01.2024).

14 Occupational Safety and Health Administration. (28.06.2022). "Heat Injury and Illness Prevention in Outdoor and Indoor Work Settings". Consolidated Annual Activity Report 2021. Available at: — URL: <https://osha.europa.eu/en/publications/consolidated-annual-activity-report-2021> (қаралу күні: 17.01.2024).

15 Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясы төрағасының ЕХӘҚМ 2022 жылғы қызметінің қорытындылары мен 2023 жылға міндеттеріне арналған ЕХӘҚМ кеңейтілген алқа отырысында сөйлеген сөзі. (12.01.2023). [Электрондық ресурс] - URL: <https://kasipodaq.kz/2023/01/12/> (қаралу күні: 17.01.2024).

16 Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының вице-ректормы Ұ.А.Бекіштің 13.11.2023 №03-01/4101 жылғы Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігіне жазған хатына жауап негізіндегі «Еліміздің кәсіпорындарындағы еңбек саласындағы ахуал туралы» ақпарат (2023 жылғы 8 желтоқсан) .

17 Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясы төрағасының Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясының Бас кеңесі отырысында сөйлеген сөзі. (30.12.2024). [Электрондық ресурс] URL: <https://kasipodaq.kz/2024/12/30/> (қаралған күні: 17.01.2024).

18 Тоқаев Қ.К. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам" атты Қазақстан халқына Жолдауы. (2022). [Электрондық ресурс] - URL:(қаралу күні: 17.01.2024).<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>

THE IMPACT OF SOCIAL CONFLICTS ON KAZAKHSTAN'S ECONOMY AND STATE POLICY ON THE PROTECTION OF LABOR RIGHTS

Annotation

The article analyzes the impact of social conflicts on the economic development of Kazakhstan and the general state of the state policy for the protection of labor rights from a psychological and social point of view, as well as considers institutional issues that prevent effective dispute resolution. Special attention is given to the role of civil servants and state policy in preventing and resolving disagreements arising from labor disputes. The impact of social tension in Kazakhstan, which arose at various stages, including the formation of the protest potential of labor disputes and the position of the state in relation to workers from the point of view of management, was analyzed.

Social inequality and violations of labor rights are factors that can negatively affect the economic stability of the country, lead to a decrease in production volumes, an increase in unemployment and a decrease in investment attractiveness. The article examines the judicial practice in the protection of labor rights, analyzes legislative documents, judicial statistics, considers the prerequisites and main causes of social conflicts.

The purpose of the article is to analyze the impact of social conflicts in Kazakhstan on the economy and propose ways of effective management. The article used methods of analysis of regulatory documents and comparison of statistical data. As an object of study, the article provides for the analysis of the role of state regulation of social and labor conflicts in the Republic of Kazakhstan and its impact on the economic development of the country.

Key words: social conflicts, economy, labor disputes, social dialogue, Kazakhstan.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ НА ЭКОНОМИКУ КАЗАХСТАНА И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ЗАЩИТЕ ТРУДОВЫХ ПРАВ

Аннотация

В статье анализируется влияние социальных конфликтов на экономическое развитие Казахстана и общее состояние государственной политики в сфере защиты трудовых прав, анализируются трудовые споры с психологической и социальной точки зрения, а также рассматриваются институциональные проблемы, препятствующие эффективному разрешению споров. Особое внимание уделено роли государственных служащих и государственной политики по предотвращению и разрешению разногласий, возникающих на основе трудовых споров. Было проанализировано влияние социальной напряженности в Казахстане, возникавшей на различных этапах, включая формирование протестного потенциала трудовых споров и позицию государства по отношению к работникам с точки зрения менеджмента.

Социальное неравенство и нарушения трудовых прав являются факторами, которые могут негативно повлиять на экономическую стабильность страны, привести к снижению объемов производства, росту безработицы и снижению инвестиционной привлекательности. В статье рассматривается судебная практика по защите трудовых прав, анализируются законодательные документы, судебная статистика, рассматриваются предпосылки и основные причины возникновения социальных конфликтов.

Цель статьи - проанализировать влияние социальных конфликтов в Казахстане на экономику и предложить пути эффективного управления. В статье использованы методы анализа нормативных документов и сопоставления статистических данных. В качестве объекта исследования в статье предусматривается анализ роли государственного регулирования социально-трудовых конфликтов в Республике Казахстан и его влияния на экономическое развитие страны.

Ключевые слова: социальные конфликты, экономика, трудовые споры, социальный диалог, Казахстан.

REFERENCES

1. Tokaev Q.K. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Qasym-Jomart Tokaevtyñ "Ana tili" gazetinde bergen sukhbaty. Maqsatym – ekonomikany zhanegemendikti nygaitu. №1, "Ana tili" gazet, 03.01.2025. Available at: — URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/63674> [My goal is to strengthen the economy and sovereignty. No.1, "Ana tili" newspaper, 03.01.2025]. (accessed: 17.01.2024). [in Kazakh]
2. Kenton W. Karl Marx: Onyn kitaphtary, teoriialary jäne äseri Kenton, W. Karl Marx: His Books, Theories, and Impact. 07.05.2024. Available at: — URL: <https://www.investopedia.com/terms/k/karl-marx.asp>. (accessed: 17.01.2024). [in English]
3. Marks K. Kapital. Syn politicheskoi ekonomii. Tom I. Kniga pervaya: Protsess proizvodstva kapitala. M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1952. Available at: — URL: https://istmat.org/files/uploads/59307/k_marks_kapital_tom_1_1952_g.pdf (accessed: 17.01.2024).
4. Kozler L. Funktsii sotsialnogo konflikta. M.: "Ideya-Press", 2000. Agylyshyn tilinen audargan O. Nazarova. Zhalypy redaksiyasyn baskargan L.G. Ionin. [The Functions of Social Conflict. Moscow: "Idea-Press", 2000. Translated from English by O. Nazarova. General editor L.G. Ionin] Available at: — URL: <https://www.hse.ru/data/2010/11/02/1223335621/> (accessed: 17.01.2024). [in Russian]
5. Tokaev Q.K. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Qasym-Jomart Tokaevtyñ "Ädiletty Qazaqstannyn ekonomikalyq bagdary" atty Qazaqstan halqyna Zholdauy. [Address of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "economic orientation of just Kazakhstan".] 01.09.2023. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-adiletty-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> (accessed: 17.01.2024).
6. Tokaev Q.K. Qazaqstan Respublikasynyn Parlamenti Mäzhilisinin otirysynda soylegen sozi. [Speech at the meeting of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan] 11.01.2022. Available at: — URL: <https://ptrk.qr-pib.kz/p/21262> (accessed: 17.01.2024).
7. Qazaqstan Respublikasynyn Kodeksi. 2015 zhylgy 23 qarashadagy № 414-V QRZ. 1-baby 1-tarmagynyn 16) tarmakshasy [Code Of The Republic Of Kazakhstan. KRZ No. 414-V dated November 23, 2015. Subparagraph 16) of Paragraph 1 of Article 1] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (accessed: 17.01.2024). [in Kazakh]
8. Enbek daularyn sheshu kezinde sottardyn enbek zannamasyn qoldanuynyn keybir mäseleleri turaly sot praktikasyñ qorytu. Astana qalasy, 2024 zhylgy 17 mausym [Generalization of judicial practice on some issues of the application of labor legislation by courts in resolving labor disputes] Available at: — URL: https://sud.kz/sites/default/files/pagefiles/enbek_daularyn_sheshu_kezinde_sottardyn_enbek_zannamasyn_koldanuyn_keybir_mseleleri_turaly_sot_praktikas (accessed: 17.06.2024). [in Kazakh]
9. Robinson M. Afrikadaghy Uly kolder aimağy boıynsha BÚÚ-nyñ arnai yókili. BÚÚ Bas Assambleiasynyn segizinshi sessiasty túraqty damu salasyndağy maqsattar boıynsha ashıq jumys tobi. Qaqtyğystardyn aldın alu, jańaldan keingi beııtshilikti quru jane túraqty beııtshilikti nasıhattau, zańnyñ ústemdigi jane basqaru [UN special representative for the Great Lakes region in Africa. Eighth session of the UN General Assembly Open working group on Sustainable Development Goals. Conflict prevention, post-conflict peace creation and promotion of sustainable peace, the rule of law and governance] 06.02.2014. Available at: — URL: <https://sdgs.un.org/> (accessed: 17.01.2024). [in Kazakh]
10. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentiniñ janyndağy Memlekettik basqaru akademiasynyn vitse-rektory Ú.A. Bekishtiñ 13.11.2023 №03-01/4101 jylgy Qazaqstan Respublikasynyn Eñbek jane halyqty aleumettik qorğau ministrigine jazğan hatyna jawap negizindegi "Elimizdiñ kasiporyndaryndağy eñbek salasyndağy ahual turaly" (2023 jylgy 8 jeltoqsanğa) aqqarat [Based on the response to the letter of the vice-rector of the Academy of Public Administration under the president of the Republic of Kazakhstan U. A. Bekish to the Ministry of Labor and social protection of the population of the Republic of Kazakhstan dated 13.11.2023 No. 03-01/4101 "on the situation in the field of labor at the enterprises of the country"] [in Kazakh]
11. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Ákimshiligi Basshysynyn 2023 jylgy 25 mamyrdağy № 23-435 (22-41-9.251)-2 tapsyrmasy [Order of the head of the Presidential Administration of the Republic of Kazakhstan dated May 25, 2023 No. 23-435 (22-41-9.251) - 2.] (accessed: 17.01.2024). [in Kazakh]
12. Mezhdunarodnaya organizaciya truda. Vypolnenie programmy MOT v 2020–21 godah [International Labour Organization. Implementation of the ILO program in 2020-21] ZHeneva: MOT, 2022 g. Available at: — URL: <https://www.ilo.org/> (accessed: 17.01.2024). [in Russian]
13. European Commission. (20.03.2024). "EÚ-degi eñbek jane dağdylardyñ jetispewshiligi: areket jospary". COM(2024) 131 final. Available at: — URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=27473&langId=en> (accessed: 17.01.2024). [in English]
14. Occupational Safety and Health Administration. (28.06.2022). "Heat Injury and Illness Prevention in Outdoor and Indoor Work Settings". Consolidated Annual Activity Report 2021. Available at: — URL: <https://osha.europa.eu/en/publications/consolidated-annual-activity-report-2021> (accessed: 17.01.2024). [in English]

15 Qazaqstan Respublikasy Käsipodaqtar federasiyası törağasynyñ EHÄQM 2022 jylğy qyzmetiniñ qorytyndylary men 2023 jylğa mindetterine arналған EHÄQM keñeıtilgen alqa otyrysynda söilegen sözi [*Speech of the chairman of the Federation of Trade Unions of the Republic of Kazakhstan at the expanded meeting of the board of the Ministry of Labor and labor dedicated to the results of the activities of the Ministry of labor for 2022 and tasks for 2023*] (12.01.2023). Available at: — URL: <https://kasipodaq.kz/2023/01/12/> (accessed: 17.01.2024). [in Kazakh]

16 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ janyndağy Memlekettik basqaru akademiasynyñ vise-rektory Ü.A.Bekıştıñ 13.11.2023 №03-01/4101 jylğy Qazaqstan Respublikasynyñ Eñbek және halyqy әleumettik qorğau ministrliğine jazğan hatyna jauap negizindegi «Elimizdiñ käsiporyndaryndağy eñbek salasyndağy ahual turaly» aqparat (2023 jylğy 8 jeltoqsan) [*Information "on the situation in the field of labor at the enterprises of the country" based on the response to the letter of the vice-rector of the Academy of Public Administration under the president of the Republic of Kazakhstan U. A. Bekish to the Ministry of Labor and social protection of the population of the Republic of Kazakhstan dated 13.11.2023 No. 03-01/4101*] [accessed: 17.01.2024]. [in Kazakh]

17 Qazaqstan Respublikasy Käsipodaqtar federasiyası törağasynyñ Qazaqstan Respublikasy Käsipodaqtar federasiyasynyñ Bas keñesi otyrysynda söilegen sözi. (30.12.2024). Available at: — URL: <https://kasipodaq.kz/2024/12/30/> [accessed: 17.01.2024]. [in Kazakh]

18 Tokaev Q.K. Memleket basshysy Qasym-Zhomart Tokaevtyñ "Adiletti memleket. Birtutas ult. Berekeli kogam" atty Qazaqstan xalqyna Zholdauy [*Tokayev K. K. head of state Kassym-Jomart Tokayev's book "A Just state. United Nation. Address to the people of Kazakhstan" blessed society"*] (2022). Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> [accessed: 17.01.2024]. [in Kazakh]

Автор туралы ақпарат:

Нұрғұл Қарағойшина - Докторант, ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік Басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

Email: karagoishina.nurgul@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0152-6680>

Информация об авторе:

Нургуль Карагойшина - Докторант, Академия государственного управления при Президенте РК, г. Астана, Республика Казахстан

Email: karagoishina.nurgul@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0152-6680>

Information about the author:

Nurgul Karagoyshina - Doctoral Student, Academy of State Administration under the president of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

Email: karagoishina.nurgul@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0152-6680>

Р.К.Сабинова^{1*} , М.Д.Дингазиева¹ , Р.У. Мугауина¹ , С.Д. Сон¹ ¹Атырауский университет им.Х.Досмухамедова
г.Атырау, 060011, Республика Казахстан*e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz**АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР МАРКЕТИНГОВОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО СПРОСА НА ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТЫЕ ОВОЩИ В
АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ****Аннотация**

В данной статье представлены результаты маркетинговых исследований, проведенных с целью изучения спроса и предпочтений потребителей в отношении экологически чистых овощей. Исследование было проведено среди различных сегментов населения Атырауской области с использованием методов опроса и анализа рынка. В статье приведены основные результаты и выводы, связанные с предпочтениями потребителей, ценовыми факторами, качеством и доверием к органическим овощам. Эти результаты имеют практическую значимость для производителей и продавцов органических овощей, а также для разработки маркетинговых стратегий и продвижения органических продуктов на рынке.

Целью статьи является представление результатов проведенного маркетингового исследования, посвященного изучению спроса и предпочтений потребителей в отношении экологически чистых овощей в зоне засушливого земледелия Атырауской области. Главная цель исследования состояла в определении предпочтений потребителей, отношения к органическим овощам, влиянии цены и качества на покупательское поведение, а также выявлении факторов, влияющих на покупку экологически чистых овощей. Результаты исследования могут быть полезны для производителей органических овощей и магазинов, чтобы более точно понять потребности и предпочтения потребителей и разработать эффективные маркетинговые стратегии для продвижения экологически чистых овощей на рынке Атырауской области.

В данном исследовании по маркетинговым исследованиям органических овощей были использованы такие методы, как: опрос (личное «уличное» интервью), статистический анализ, анализ отзывов и рейтингов сельхозформирований.

Ключевые слова: органические овощи, маркетинговые исследования, аналитический обзор, экологически чистые овощи, Атырауская область

Введение

Маркетинговые исследования и анализ экологически чистых овощей в зоне засушливого земледелия обладает высокой актуальностью по нескольким причинам:

- растущий интерес к экологически чистым продуктам: В наше время все больше людей отдают предпочтение здоровой и экологически чистой пище. Овощи, выращенные в зоне засушливого земледелия с использованием устойчивых методов, становятся все более привлекательными для потребителей Атырауской области;

- угроза засухи: Засуха является серьезной проблемой для многих регионов, которая существенно ухудшает условия для традиционного земледелия. Развитие методов и технологий, позволяющих выращивать овощи в условиях засушливости, является важным направлением для обеспечения продовольственной безопасности;

- повышение конкурентоспособности: Исследования и анализ экологически чистых овощей в зоне засушливого земледелия позволят производителям выделиться на рынке и улучшить свою конкурентоспособность. Анализ спроса и потребительских предпочтений также позволят определить, какие овощи наиболее востребованы и эффективно планировать производство;

- экономический потенциал: Развитие экологически чистых овощей в зоне засушливого земледелия может стать привлекательным бизнес-направлением, обеспечивающим не только экологическую пользу, но и экономические выгоды для производителей и регионов.

В научных работах О. Б. Ярош и Э.А. Митиной указано, что маркетинговое исследование целевого потребителя органической продукции показал, что преобладающими факторами “экологического” выбора являются ценовая политика, качество, сроки реализации продукции, широта ассортимента, уровень обслуживания, доступность и комфортность приобретения продукции [1-2].

В научной работе российского ученого Писаревой Е.В. указаны аналитическое рассмотрение маркетинговых исследований, проведенных в различных городах России для выявления интереса к экологическому продовольствию и готовности оплачивать за него ценовую премию, проведение собственного маркетингового исследования для определения информированности потребителей из состава студенческой среды о пользе потребления экологически чистых продуктов питания, готовности нести дополнительные расходы за ее употребление и соотнесение потребительских интенций с реальным рыночным поведением, формулирование вывода о наличии или отсутствии перспектив у предприятий, задействованных в предложении потребителям экологически чистого продовольствия [3].

В научной статье Костровой Ю.В. приводятся результаты исследования, проведенного с целью выявления мотивов потребления органических продуктов, определяются стимулирующие и сдерживающие факторы их приобретения. Активное развитие рынка органической продукции как в России, так и во всем мире, ставит перед учеными задачу построения «портрета» ее потребителя. Предметом данного исследования выступили мотивы приобретения потребителями органических продуктов питания. Для проведения исследования автором был использован целый ряд общенаучных методов, таких как анализ, синтез, сравнение, наблюдение, анкетирование. Было выявлено, что рост потребления органических продуктов сдерживает достаточно бессистемные представления населения о них, низкий уровень доверия к информации на этикетках. Основным стимулирующим фактором является стремление потребителей получать здоровое питание. Рекламные кампании органической продукции должны носить информационный просветительский характер, быть направлены на разъяснение принципов органического производства. Результаты данного исследования могут быть полезны предпринимателям «органического» бизнеса для разработки маркетинговых программ продвижения своих товаров [4].

Тема актуальна как с точки зрения удовлетворения потребностей потребителей в экологически чистой пище, так и с точки зрения поиска новых рыночных возможностей и развития устойчивого земледелия в засушливых регионах.

Целью научной работы является проведение комплексного маркетингового исследования потребительского спроса на экологически чистые овощи в зоне засушливого земледелия Атырауской области. Основные задачи, которые необходимо решить в рамках данной цели, включают:

- анализ текущего состояния рынка экологически чистых овощей - исследовать существующие предложения, а также уровень конкурентоспособности производителей в данной области.
- оценка потребительских предпочтений - выявить факторы, влияющие на выбор потребителей при покупке экологически чистых овощей, включая цену, качество, маркировку и доступность продуктов.
- идентификация целевой аудитории - определить основные сегменты потребителей, заинтересованных в экологически чистых овощах, а также их демографические и социально-экономические характеристики.
- рекомендации для производителей и дистрибьюторов по разработке стратегии маркетинга и продвижения экологически чистых овощей на основе полученных данных о потребительском спросе.

Данное исследование направлено на создание основы для формирования эффективной маркетинговой стратегии, способствующей увеличению спроса на экологически чистые овощи в Атырауской области, с учетом особенностей местного рынка и потребительских предпочтений.

Основная цель маркетингового исследования заключается в понимании предпочтений, потребностей и ожиданий потребителей относительно экологически чистых овощей в зоне засушливого земледелия. Исследование спроса поможет определить, какие овощи наиболее востребованы, какие характеристики они должны иметь, а также предпочтения в отношении цены и безопасности.

Одной из задач исследования является анализ конкурентной ситуации на рынке экологически чистых овощей в засушливой зоне. Исследование позволит определить, какие компании уже предлагают подобные продукты, какая у них конкурентная позиция и какие маркетинговые стратегии они используют. Это поможет выявить преимущества и недостатки существующих предложений и занять свою нишу на овощном рынке Атырауской области.

На основе проведенных исследований и анализа информации сформирована задача разработки эффективных маркетинговых стратегий для продвижения экологически чистых овощей в засушливой зоне. Важно определить, какие маркетинговые каналы и активности будут наиболее эффективными для достижения целевой аудитории, какие сообщения и инструменты маркетинга будут наиболее убедительными для потребителей, а также разработать планы продаж и распространения продукции [5-6].

Рост потребительского спроса на органические овощи в Атырауской области может быть связан с общими трендами на здоровье и экологическую безопасность. Однако для удовлетворения этого спроса необходимо обеспечить производство и реализацию органических продуктов. Здесь интеграция людей с ограниченными возможностями в трудоустройство может стать важным фактором. К примеру, люди с ограниченными возможностями могут быть привлечены к работе в аграрном секторе, занимаясь выращиванием органических овощей, что обеспечит создание новых рабочих мест. Компании, работающие в сфере сельского хозяйства и торговли, могут активно включаться в программы по трудоустройству людей с ограниченными возможностями. Социально ответственный бизнес будет способствовать не только удовлетворению потребительского спроса на органические овощи, но и включает людей, которые традиционно могли бы оставаться вне рынка труда. Это создает приоритеты для устойчивого развития, где учитываются интересы как клиентов, так и общества. Увеличение производства органических овощей требует рабочей силы, что создает возможность для экономической интеграции людей с ограниченными возможностями. Местные фермерские хозяйства могут извлечь выгоду из привлечения к работе лиц с ограниченными возможностями, предлагая им специализированные задачи и минимизируя барьеры для их трудоустройства, что может привести к созданию инклюзивных бизнес-моделей и новым шансам для личностного и профессионального роста.

Материалы и методы исследования

Объектом исследования являются потребители овощной продукции, а именно покупатели и население Атырауской области. Цель исследования заключается в анализе потребительского спроса на экологически чистые овощи в условиях засушливого земледелия, что позволяет выявить основные предпочтения и потребности данной группы.

В рамках проекта «Маркетинговые исследования и анализ экологически чистых овощей в зоне засушливого земледелия» были использованы следующие методы:

1. Опросы, основным методом исследования является проведение опросов среди целевой аудитории для сбора информации о предпочтениях, потребностях и отношении к органическим овощам. Опросы проводились в двух форматах:

- Онлайн-анкеты - данный метод позволил охватить более широкий круг респондентов, оптимизировав процесс сбора данных.

- Личные «уличные» интервью - этот метод обеспечил глубокое понимание мнений и предпочтений потребителей, так как давал возможность взаимодействовать с респондентами в реальном времени.

2. Статистический анализ, после проведения опросов обработанные данные анализировались с использованием статистических методов. В частности:

- Сегментация рынка. Определение ключевых групп потребителей органических овощей по различным характеристикам, таким как возраст, пол, уровень дохода и т.д., что позволит более точно нацеливать маркетинговую стратегию.

- Анализ корреляций. Установление связей между предпочтениями потребителей и их демографическими данными.

3. Анализ отзывов и рейтингов, использование данных из интернета, включая отзывы и оценки органических овощей, оставленные пользователями, что позволило:

- Оценить уровень удовлетворенности потребителей;

- Выявить ключевые проблемы и тренды;

- Определить факторы, влияющие на потребительские предпочтения.

В рамках маркетингового исследования было опрошено 200 человек. Респонденты представляли собой разнообразную группу мужчин и женщин в возрасте от 15 до 80 лет, проживающих в Атырауской области и покупающих овощи и фрукты не реже одного раза в месяц. Выборка населения была осуществлена с учетом пола и возраста респондентов.

Метод сбора информации – личные «уличные» интервью – позволил получить качественные данные и установить доверительное общение с респондентами. Опрос проводился в июле 2023 года, что обеспечило актуальность и своевременность получаемой информации.

Применение указанных методов и материалов в комплексе позволит сформировать полное представление о потребительском спросе на экологически чистые овощи и выработать рекомендации по стратегии продвижения данной продукции на рынке.

Результаты и их обсуждение

Проблема повышения обеспеченности населения овощами может быть решена на основе интенсификации, улучшения научного обеспечения отрасли. Главным фактором, который влияет на недостаточные темпы прироста производства и реализации овощных культур, является ориентация и надежда на обеспечение овощами за счет импорта.

Таблица 1 - Эффективность производства и реализации овощной продукции в сельхозформированиях Атырауской области за 2020-2022 годы

Показатели	2020 год	2021 год	2022 год	2022г./2020г. (+; -)	2022г./2020г. %
Реализовано продукции, центнеров	157 530	95 564	99 523,0	-58007,0	63,2
Стоимость реализованной продукции, тыс.тенге	1 716 502	1 313 257	1 076 740	-639762,0	62,7
Себестоимость реализованной продукции, тыс. тенге	1 595 661	1 069 748	979 231	-616430,0	61,4
Валовая прибыль, тыс.тенге	120 841	243 509	97 509	-23332,0	80,7
Уровень рентабельности (убыточности),%	7,6	22,8	10,0	2,4	131,6
Стоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге	10 896	13 742	10 819	-77,0	99,3
Себестоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге	10 129	11 194	9 839	-290,0	97,1
Примечание: Составлено авторами по статданным Бюро национальной статистики/ https://new.stat.gov.kz/					

Анализируя данные в таблице 1, можно отметить, что в сельскохозяйственных формированиях Атырауской области, которые занимаются производством овощей, за период 2020-2022 годов наблюдается снижение различных показателей. Объем реализованной овощной продукции в натуральном выражении сократился на 63,8%, что составляет 58007 центнеров. В 2022 году объем реализации овощей уменьшился на 36,8% по сравнению с 2020 годом, что также отразилось на стоимости реализованной продукции, которая снизилась на 62,7%, то есть на 639762 тыс. тенге. Таким образом, в денежном выражении в 2022 году было реализовано на 37,3% меньше овощей, чем в 2020 году.

Снижение натурального объема реализации овощей также привело к уменьшению себестоимости продукции на 61,4%, что составляет 616430 тыс. тенге. Хотя эта тенденция может быть оценена положительно, она объясняется в основном сокращением натурального объема овощей. В результате уменьшение себестоимости составило 38,6%. Что касается валовой прибыли, то наблюдается её снижение на уровне 80,7% или 23332 тыс. тенге, что указывает на уменьшение на 19,3% по сравнению с 2020 годом. Тем не менее, за рассматриваемый трехлетний период наблюдается положительная динамика в показателе уровня рентабельности, который увеличился до 131,6%, или на 2,4% в абсолютных значениях. Основному росту уровня рентабельности способствовало более быстрое снижение себестоимости овощной продукции на 38,6% по сравнению с уменьшением валовой прибыли на 19,3%. Еще одним важным показателем, отражающим рациональность производства и реализации, является стоимость одного центнера реализованной продукции. Этот показатель уменьшился на 77 тенге, что соответствует снижению на 99,3%. Таким образом, стоимость одного центнера овощей снизилась на 0,7%, что также указывает на удешевление затрат на производство и реализацию, а также на повышение конкурентоспособности на рынке овощей.

Анализ себестоимости одного центнера продукции показывает еще более яркую картину, ведь расходы на производство и реализацию овощей снижаются до 97,1%, что составляет 290 тенге. Соответственно, сокращение себестоимости в расчете на один центнер составило в относительном выражении 2,9%.

Таким образом, на эффективность производства и реализации овощной продукции в 2022 году по сравнению с 2020 годом в сельскохозяйственных формированиях оказало влияние более быстрое снижение затрат на овощи по сравнению с уменьшением прибыли.

В заключение можно сказать, что индивидуальные предприниматели и фермерские хозяйства Атырауской области в сфере производства и реализации овощной продукции работали эффективно, о чем свидетельствует рост уровня рентабельности. Однако при этом наблюдается регресс в динамике производства и реализации овощей, что ставит под сомнение общее развитие сектора овощеводства.

На основании проведенного анализа можно сделать вывод, что экономические показатели прибыльности, эффективности и деятельности сельхозпредприятий демонстрируют лучший рост в производстве и реализации по сравнению с индивидуальными предпринимателями и фермерскими хозяйствами Атырауской области.

Маркетинговые исследования и анализ экологически чистых овощей в засушливом земледелии позволяют грамотно подойти при разработке стратегий продвижения и повышения спроса на продукцию. При изучении текущей ситуации на рынке экологически чистых овощей были выявлены следующие рыночные тенденции, которые позволят установить потенциал рынка и понять, какие маркетинговые стратегии стоит использовать. Доля покупателей свежих овощей и фруктов: 24% жителей в возрасте от 15 до 80 лет, что составляет 48 человек покупают свежие овощи как минимум 1 раза в месяц. Больше половины опрошенных респондентов – 60% или 120 человек покупают свежие овощи чаще

одного раза в неделю. 16% жителей или 32 человек по исследованию покупают ежедневно. Из опрошенных респондентов не было не потребляющих овощи (рисунок 1).

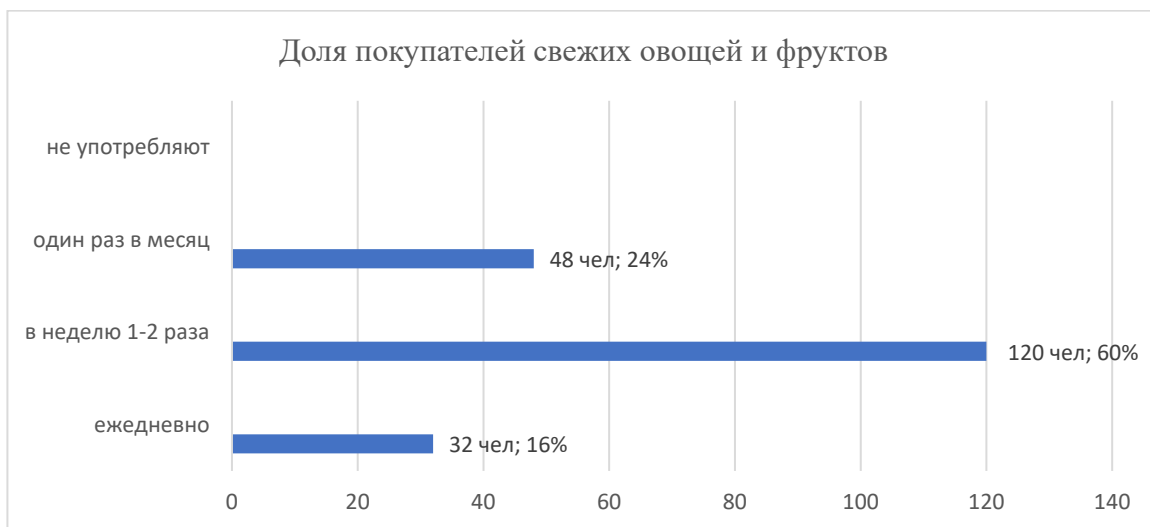

Рисунок 1-Доля покупателей свежих овощей и фруктов

Примечание: составлен авторами по результатам опроса

Осведомленность жителей Атырау об особенностях органической овощной продукции показывает, что 86% респондентов, что составляет 172 человека знают про органические овощи, как экологически чистые и его особенности, а 14% или 28 человека опрошенных не осведомлены про особенности органических овощей (рисунок 2):

Рисунок 2 - Осведомленность жителей Атырау об особенностях органической овощной продукции

Примечание: составлен авторами по результатам опроса

Готовность покупать органическую овощную продукцию по высокой цене на 20-30%: опрос указал, что 80% респондентов, что составляет 160 человека готовы покупать по завышенной цене экологически чистые овощи, выращенные без химических удобрений,

20% опрошенных или 40 человек отказались покупать по высокой цене органические овощи (рисунок 3).

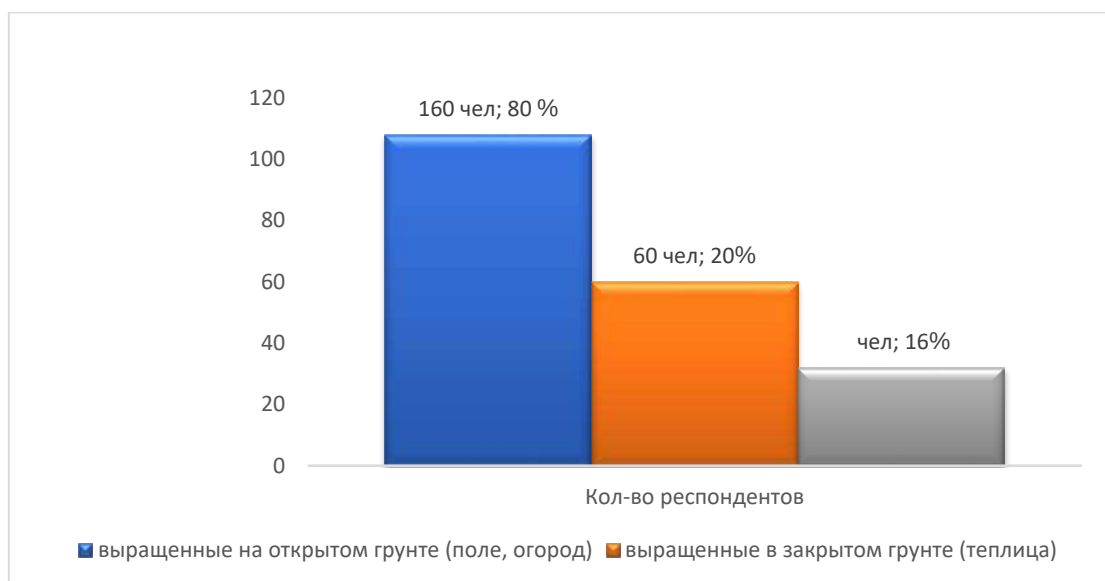

Рисунок 3 - Готовность покупать органическую овощную продукцию по высокой цене на 20-30%

Примечание: составлен авторами по результатам опроса

Мнение покупателей о необходимости сертификата соответствия для органической (без удобрения) овощной продукции для отличия от традиционных (с удобрением) овощей?

Маркетинговое исследование указало, что все 200 человек респондентов 100% подтверждают необходимость внедрения сертификата соответствия для органической (без удобрения) овощной продукции для отличия от традиционных (с удобрением) овощей

Отношение потребителей о введении законодательных мер в отношении недобросовестных продавцов, которые используют ложную эко маркировку без сертификата соответствия?

Опрос указал, что 100%, что составляет 200 человек респондентов поддерживают введение законодательных мер в отношении недобросовестных продавцов, которые используют ложную экомаркировку без сертификата соответствия. Такая поддержка необходима покупателям для уверенности в покупке действительно органических овощей.

Какие условия и локации выращивания органических овощей вызывают больше доверия? Исследование показало, что больше половины опрошенных 54% или 108 человек доверяют овощам, которых вырастили в огороде, 30%, что составляет 60 человек оказали доверие овощам, выращенным в домашних теплицах и лишь 16% респондентов или 32 человек указали, что условия и локации выращивания органических овощей не имеет для них значения (рисунок 4).

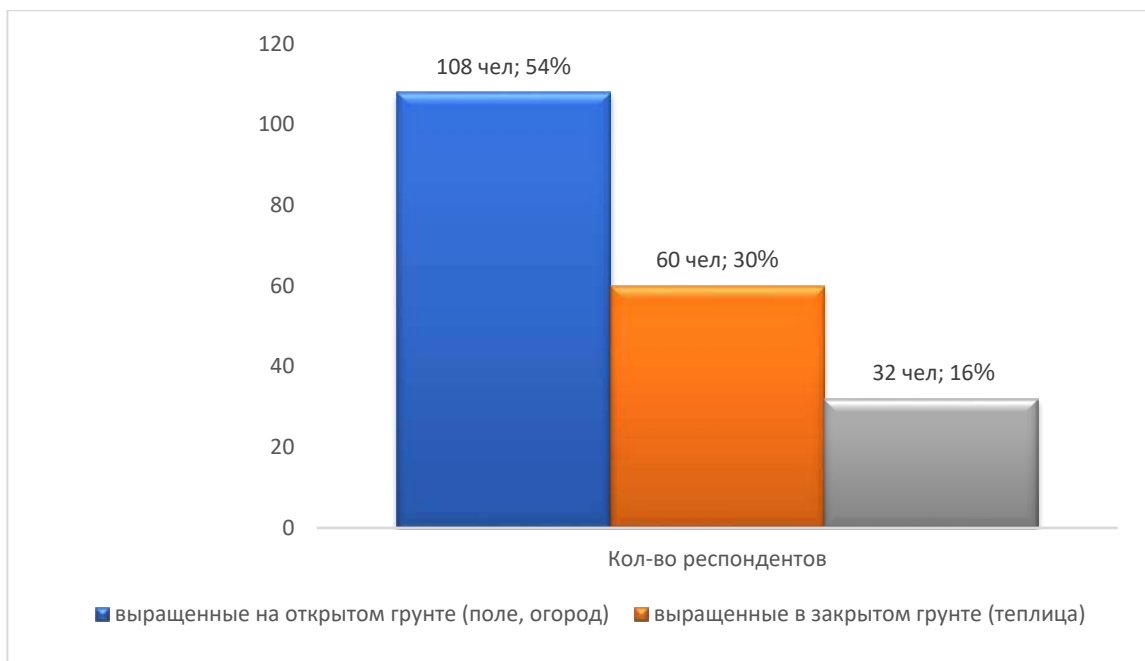

Рисунок 4 - Условия и локации выращивания органических овощей, которые вызывают больше доверия

Примечание: составлен авторами по результатам опроса

Таким образом, больше 80% жителей доверяют органическим овощам, выращенных в домашних условиях. Следовательно, необходимо повышать доверие населения в том, что в агропроизводстве органических овощей действительно не будут применять химические удобрения. Нужна ли просветительная работа по реальным свойствам органической продукции? Опрос показал, что большая часть 86% опрошенных, что составляет 172 человека нужна просветительная работа по реальным свойствам органической продукции. 14% респондентов или 28 человек имеют достаточные знания по свойствам органической овощной продукции (рисунок 5).

Рисунок 5 - Нужна ли просветительная работа по реальным свойствам органической продукции?

Примечание: составлен авторами по результатам опроса

На вопрос «Что бы вы предложили для роста доверия населения в оригинальность овощной продукции?» 70% опрошенных, что составляет 140 человек ответили о необходимости держать качество органических овощей на высоком уровне, 14% или 7 человек считают, что нужно постоянно информировать население об оригинальности органических овощей, 8% или 16 человека выразили мнение о том, что важно предъявлять или повесить сертификат качества на видное место, и 8%, что составляет 16 человека указали что необходимо внедрять отличительную маркировку (таблица 1, рисунок 6).

Таблица 2 – Ответы респондентов на вопрос: «Что бы вы предложили для роста доверия населения в оригинальность овощной продукции?»

70% (140 чел)	14% (28 чел)	8% (16 чел)	8% (16 чел)
Держать качество овощей на высоком уровне	Информировать население	Предъявлять или повесить сертификат качества на видное место	Внедрять отличительную маркировку
Примечание: составлено авторами по результатам опроса			

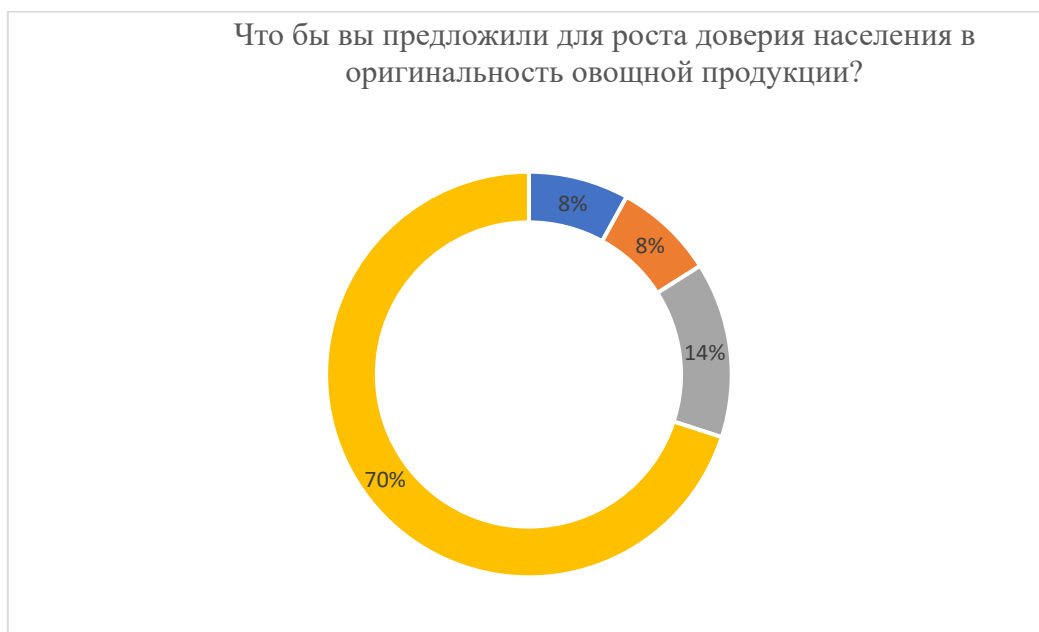

Рисунок 6 - «Что бы вы предложили для роста доверия населения в оригинальность овощной продукции?»

Примечание: составлен авторами по результатам опроса

Исследования по вопросу «Где сейчас можно купить органические овощные продукции?» указали, что 60% опрошенных, что составляет 180 человек утвердительно считают, что органические овощи можно купить на рынках или базарах, 16% или 32 человек ответили, что экологически чистые овощи можно купить в специализированных магазинах, 10% или 20 человек выразили свои мнения, что органические овощи также должны продаваться в свободном доступе в супермаркетах, а 14% или 28 человек указали, что экологически чистую овощную продукцию можно купить только в фирменных магазинах (таблица 3, рисунок 7).

Таблица 3 – Ответы респондентов на вопрос: «Где сейчас можно купить органические овощные продукции?»

60% (180 чел)	16% (32 чел)	10% (20 чел)	14% (28 чел)
на рынках, базарах	в специализированных магазинах	в супермаркетах	в фирменных магазинах
Примечание: составлено авторами по результатам опроса			

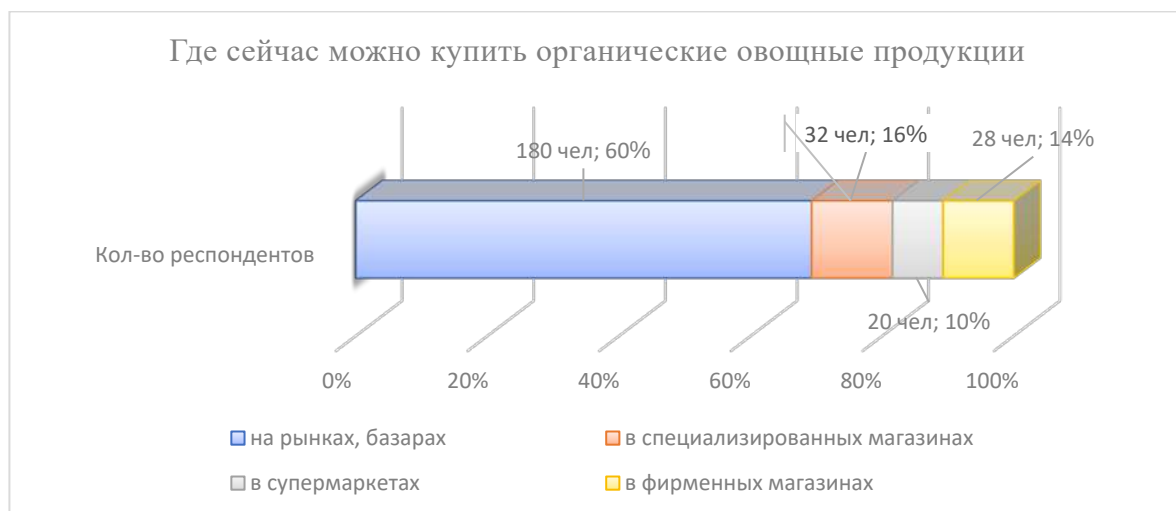

Рисунок 7 - «Где сейчас можно купить органические овощные продукции?»

Примечание: составлено авторами по результатам опроса

В маркетинговом исследовании участвовали 200 человек, из них 66%, что составляет 33 человека опрошенных в исследовании приняли участие женщины, а 34% или 17 человек были мужчины (рисунок 8).

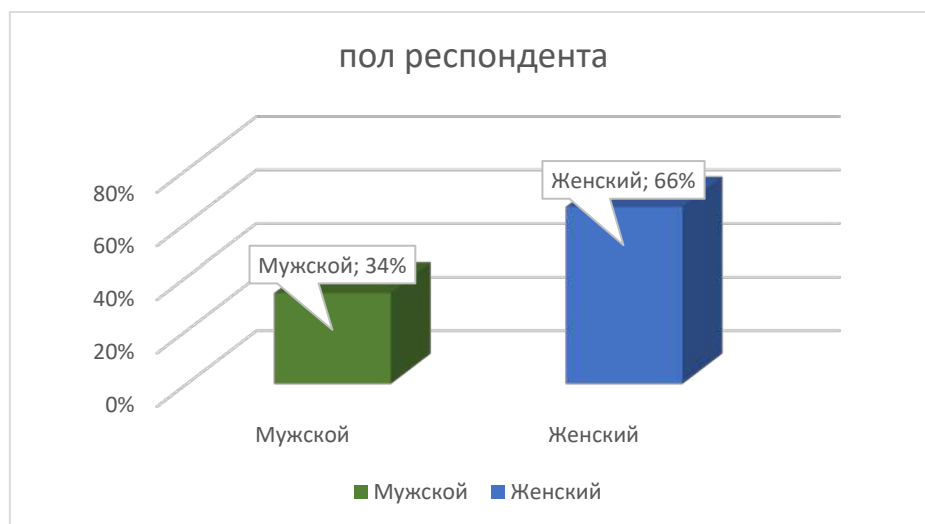

Рисунок 8 – Пол респондента

Примечание: составлено авторами по результатам опроса

В маркетинговом исследовании приняли участие респонденты в возрасте от 15 до 80 лет. Из них 34% или 68 человек были жители в возрасте 36-45 лет, 32% опрошенных, а это 64 человек в возрастной категории 46-80 лет, 24% или 48 человек в возрасте 26-35 лет и 10% участников исследования или 20 человек были в возрастной категории 15-25 лет (рисунок 9). Как видно из анализа, большая часть респондентов — это женщины среднего и старшего возраста, которые ценят экологически чистые овощи и заботятся о своем здоровье и здоровье семьи.

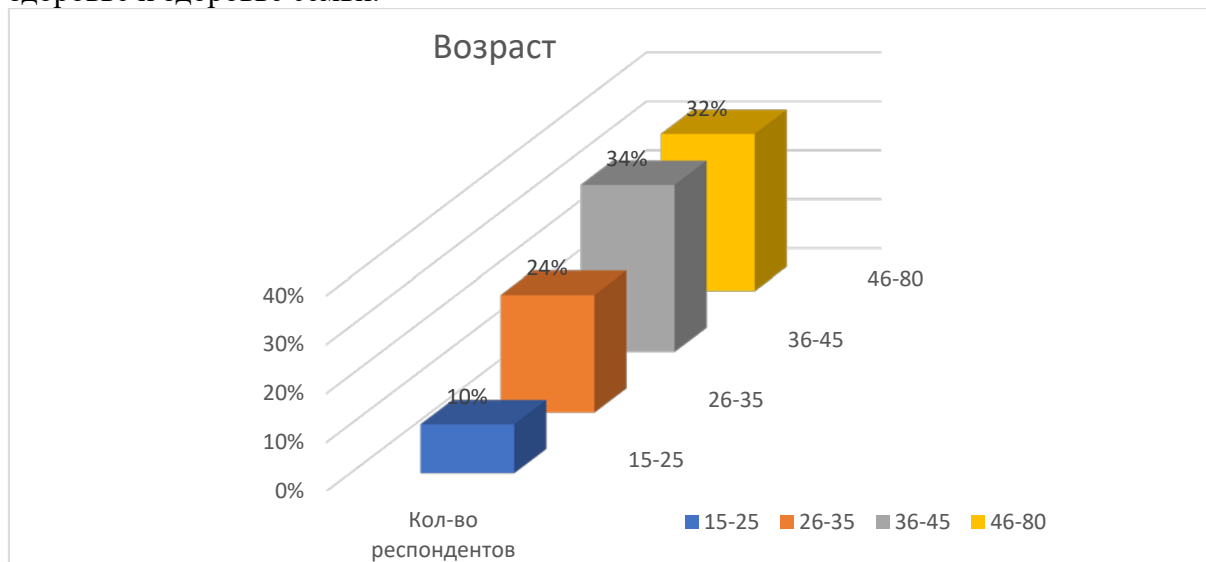

Рисунок 9 – Возраст респондента

Примечание: составлено авторами по результатам опроса

Анализ показывает, что 66% или 132 человек респондентов были городскими жителями, а 34%, что составляет 68 человек проживают в селе (рисунок 10). Городские жители больше привержены к покупке органических овощей, в то же время многие сельчане менее привержены к покупке таких овощей, потому что имеют свои собственные огороды с экологически чистыми овощами,

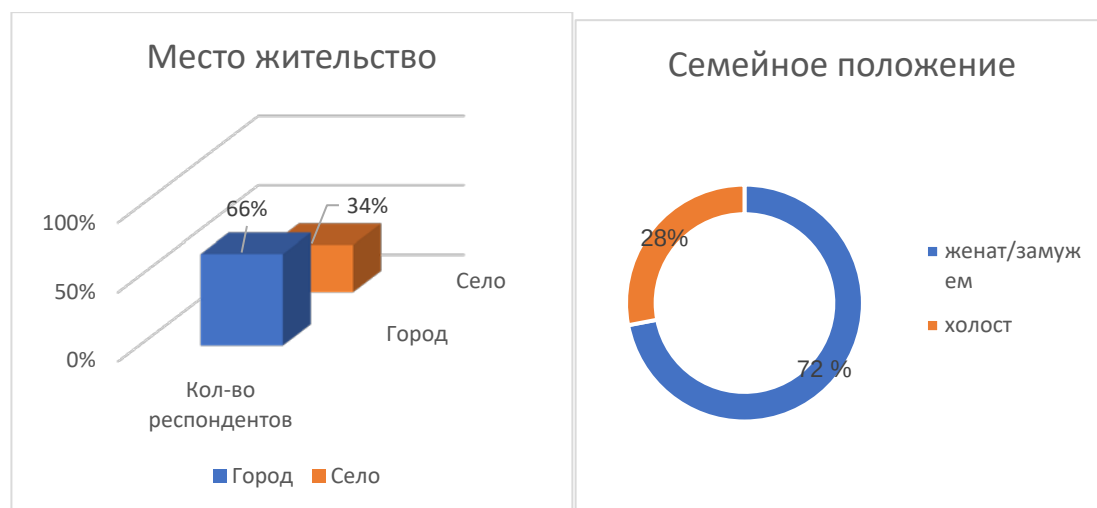

Рисунок 10 – Место жительства и семейное положение респондента

Примечание: составлено авторами по результатам опроса

Анализ показал, что семейные люди в большем объеме и часто покупают органические овощи, сравнительно с холостыми респондентами, 72% опрошенных, что составляет 144 человек имеют семейные положение, а 28% или 56 человек холосты или незамужем (рисунок 10).

Анализируя данные в таблице 3, можно отметить, что 60% респондентов (120 человек) имеют ежемесячный доход 80000 тг -180000 тг или в долларовом измерении 180\$-400\$, 28% опрошенных или 56 человек каждый месяц получают доход в размере 180001 тг-380000 тг, или в долларах равно 401\$-840\$, и 12% или 24 человек ежемесячный доход которых составляет 400000 тг и выше, что в долларовом выражении равна 860\$ и выше (таблица 4).

Таблица 4 – Доходы респондента

60 % (120 чел)	28 % (56 чел)	12 % (24 чел)
80000тг -180000тг / 180\$-400\$	180001 тг- 380000 тг / 401\$-840\$	380001тг и выше / 841\$ и выше
Примечание: составлено авторами по результатам опроса		

Половина жителей, принимавших участие в исследовании, а это 100 человек имеют от 2 до 4 детей в семье, 38% респондентов или 76 человек имеют на иждивении 1-2 ребенка, 8% или 16 человека имеют в семье от 5 детей и больше, а 4% или 8 человека не имеют детей.

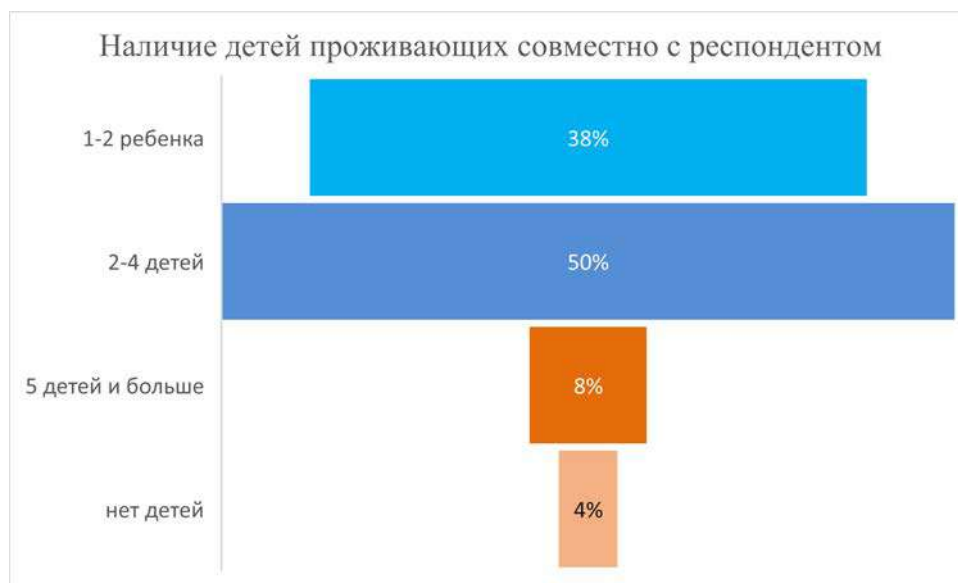

Рисунок 11 – Наличие детей проживающие совместно с респондентом

Примечание: составлено авторами по результатам опроса

Большинство респондентов считали, что уровень качества органических овощных продуктов должен постоянно поддерживаться на высоком уровне, высказывали мнение о подлинности органических овощей, о необходимости постоянного информирования как о овощных продуктах, выращенных без химикатов, говорили, что сертификат качества должен постоянно находиться на видном месте для ознакомления, поддерживали важность и необходимость укрепления доверия к органическим овощным продуктам и введения отличительной маркировки.

Заключение

В результате проведенного маркетингового исследования потребительского спроса на экологически чистые овощи в зоне засушливого земледелия Атырауской области были получены ценные результаты, которые могут быть использованы для разработки конкретных рекомендаций и направлений дальнейшей работы.

Актуальность исследования подтверждает высокую значимость экологически чистых овощей как для удовлетворения потребностей потребителей в здоровом питании, так и для развития устойчивого земледелия в условиях засушливых регионов. Данные результаты подчеркивают необходимость повышения доступности таких продуктов для населения.

Анализ текущего состояния рынка показал, что существует множество производителей, предлагающих экологически чистые овощи, однако уровень конкурентоспособности в данной области требует улучшения. Необходимость в рамках маркетинговых стратегий – подчеркнуть уникальные характеристики продукции и дифференцировать предложения.

Потребительские предпочтения - оценка факторов, влияющих на выбор потребителей, выявила, что цена, качество и наличие сертификатов соответствия являются ключевыми аспектами. Рекомендуется разработать ясную политику по ценообразованию и акцентировать внимание на качестве и безопасности продуктов.

В ходе исследования были выделены целевая аудитория - основные сегменты потребителей, заинтересованных в экологически чистых овощах. Определение их демографических и социально-экономических характеристик позволит точнее нацелить маркетинговые коммуникации и улучшить взаимодействие с потенциальными покупателями. На основе анализа конкурентной ситуации и потребительских предпочтений, рекомендуется использовать разнообразные маркетинговые каналы, включающие онлайн-продвижение, участие в местных ярмарках и мероприятиях, а также создание программ лояльности для постоянных клиентов. Ключевым направлением должно стать образовательное взаимодействие с потребителями, которое подчеркнет преимущества экологически чистых овощей.

В будущем исследование следует продолжить, сосредоточив внимание на анализе динамики потребительского спроса и эффекта внедрения предложенных маркетинговых стратегий. Это поможет запланировать дальнейшие шаги по оптимизации производства и реализации экологически чистых овощей в Атырауской области.

Таким образом, результаты нашего исследования могут служить основой для формирования эффективной маркетинговой стратегии, направленной на увеличение спроса на экологически чистые овощи и успешное развитие данного сегмента на рынке Атырауской области. Реализация предложенных рекомендаций поможет не только удовлетворить потребности потребителей, но и послужит двигателем для устойчивого развития сельского хозяйства региона.

Информация о финансировании:

Данное исследование профинансировано по внутривузовскому проекту Атырауского университета им. Х. Досмухамедова

Благодарность. Выражаем благодарность Атыраускому университету имени Х. Досмухамедова, за финансирование, участникам-студентам проекта в проведении исследования, а также респондентам Атырауской области.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Ярош О. Б., Митина Э. А. Рынок органической продукции региона. Каналы распределения и стратегии их развития. Экономика региона. — 2020. — Т. 16, Выпуск № 1. — С. 141-156.

- 2 Ярош О.Б., Митина Э.А. Исследование ассортимента и каналов товародвижения органической продукции в Республике Крым. Регионология. — №1. — 2018. — С. 90-107
- 3 Писарева Е.В. Маркетинговое исследование востребованности экологического продовольствия в молодежной среде: декларация, реальность, перспективы. Практический маркетинг. — 2015. — №10 (224). [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/marketingovoe-issledovanie-vostrebovannosti-ekologicheskogo-prodovolstviya-v-molodezhnoy-srede-deklaratsiya-realnost-perspektivy> (дата обращения: 12.03.2024).
- 4 Кострова Ю.Б. Исследование мотивов потребления органических продуктов. Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. — 2021. — №3 (38). [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-motivov-potrebleniya-organicheskikh-produktov> (дата обращения: 12.03.2024).
- 5 Куликова А.В. Маркетинговые исследования. Учебно-методическое пособие. — Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет им. Н.И. Лобачевского. — 2019. — 70 с.
- 6 Rajapaksha L., Gunathilake DMCC., Pathirana SM., (2021) et al. Reducing post harvest losses in fruits and vegetables for ensuring food security – Case of Sri Lanka. MOJ Food Process Technol.. №9(1). P. 7-16.
- 7 Zuma M., Arthur G., Cooposamy R., Naidoo K. (2023) Incorporating cropping systems with ecofriendly strategies and solutions to mitigate the effects of climate change on crop production. Journal of Agriculture and Food Research. №14. P.1-8.
- 8 Hair J. F., Wolfinbarger M., Ortinau, D. J., Bush R. P. Essentials of Marketing Research. McGraw-Hill Education. — 2016. — 432 p.
- 9 Сабирова Р.К., Дингазиева М.Д., Мукашева А.Ж. Сравнительный анализ эффективности производства и реализации овощной продукции по субъектам сельхозформирований Атырауской области. Вестник Атырауского университета им.Х.Досмухамедова. — 2023. — 68(1). — С.96-105
- 10 Tamburini G., Bommarco R., Kleijn D., Putten W., Marini L. (2019) Pollination contribution to crop yield is often context-dependent: A review of experimental evidence. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 280. P. 16-23
- 11 Utepkaliyeva K.M., Sabirova R.K., Dingazieva M.D., Tazhidenova A.R. (2019) Improvement of the economic efficiency of vegetable production in the agrarian sector. Bulletin of the Karaganda University. No 4(96). P. 93-98
- 12 Pretty J.N., Morison J.L., Hine R.E. (2019) Reducing food poverty by increasing agricultural sustainability in developing countries. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 95. P. 217-234

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА КӨКӨНІСТЕРГЕ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ СҰРАНЫСТЫ МАРКЕТИНГТІК ЗЕРТТЕУГЕ ТАЛДАМАЛЫҚ ШОЛУ

Андатпа

Мақалада тұтынушылардың экологиялық таза көкөністерге деген сұранысы мен қалауын зерттеу мақсатында жүргізілген маркетингтік зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Зерттеу Атырау облысы халқының әртүрлі сегменттері арасында сауалнама және нарықты талдау әдістерін пайдалана отырып жүргізілді. Мақалада тұтынушылардың қалауына, баға факторларына, органикалық көкөністердің сапасы мен сеніміне қатысты негізгі нәтижелер мен қорытындылар берілген. Бұл нәтижелер органикалық көкөністерді өндірушілер мен сатушылар үшін, сондай-ақ маркетингтік стратегияларды әзірлеу және нарықта органикалық өнімдерді жылжыту үшін практикалық маңызды.

Мақсаты-Атырау облысының құрғақ егіншілік аймағындағы экологиялық таза көкөністерге қатысты тұтынушылардың сұранысы мен қалауын зерттеуге арналған маркетингтік зерттеу нәтижелерін ұсыну. Зерттеудің негізгі мақсаты тұтынушылардың қалауын, органикалық көкөністерге қатынасын, баға мен сапаның сатып алу мінез-құлқына әсерін анықтау және органикалық көкөністерді сатып алуға әсер ететін факторларды анықтау болды. Зерттеу нәтижелері Органикалық көкөніс өсірушілер мен дүкендер үшін тұтынушылардың қажеттіліктері мен қалауларын дәлірек түсіну және Атырау облысының нарығында экологиялық таза көкөністерді ілгерілету үшін тиімді маркетингтік стратегияларды әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Органикалық көкөністердің маркетингтік зерттеулері бойынша осы зерттеуде келесі әдістер қолданылды: сауалнама (жеке «көшелік» сұхбат), статистикалық талдау, ауыл шаруашылығы құрылымдарының пікірлері мен рейтингтерін талдау.

Негізгі сөздер: органикалық көкөністер, маркетингтік зерттеулер, талдамалық шолу, экологиялық таза көкөністер, Атырау облысы

ANALYTICAL REVIEW OF THE MARKETING RESEARCH OF CONSUMER DEMAND FOR ORGANIC VEGETABLES IN ATYRAU REGION

Annotation

This article presents the results of marketing research conducted to study consumer demand and preferences for organic vegetables. The study was conducted among various segments of the Atyrau region's population using survey methods and market analysis. The article presents the main results and conclusions related to consumer preferences, price factors, quality and trust in organic vegetables. These results are of practical importance for producers and sellers of organic vegetables, as well as for the development of marketing strategies and promotion of organic products on the market.

The purpose is to present the results of a marketing study devoted to the study of consumer demand and preferences for environmentally friendly vegetables in the arid farming zone of Atyrau region. The main purpose of the study was to determine consumer preferences, attitudes towards organic vegetables, the impact of price and quality on consumer behaviour, as well as to identify factors influencing the purchase of organic vegetables. The results of the study can be useful for producers of organic vegetables and shops to more accurately understand the needs and preferences of consumers and develop effective marketing strategies to promote environmentally friendly vegetables in the Atyrau region market.

In this research on marketing research of organic vegetables, such methods were used as: survey (personal "street" interview), statistical analysis, analysis of reviews and ratings of agricultural enterprises.

Keywords: organic vegetables, marketing research, analytical review, organic vegetables, Atyrau region

REFERENCES

- 1 Jarosh O. B., Mitina Je. A. (2020) Rynok organicheskoy produktsii regiona. Kanaly raspredeleniya i strategii ih razvitiya [The market of organic products in the region. Distribution channels and strategies for their development]. Jekonomika regiona. T. 16, vyp. 1. P. 141-156 [in Russian]
- 2 Jarosh O.B., Mitina Je.A. (2018) Issledovanie assortimenta i kanalov tovarodvizheniya organicheskoy produktsii v Respublike Krym [Research of the assortment and distribution channels of organic products in the Republic of Crimea]. Regionologiya. №1. P. 90-107 [in Russian]
- 3 Pisareva E. V. (2015) Marketingovoe issledovanie vostrebovannosti ekologicheskogo prodovol'stviya v molodezhnoy srede: deklaratsiya, real'nost', perspektivy. [Marketing research of the demand for ecological food among young people: declaration, reality, prospects] Prakticheskii marketing. №10 (224). Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/marketingovoe-issledovanie-vostrebovannosti-ekologicheskogo-prodovol'stviya-v-molodezhnoy-srede-deklaratsiya-real'nost'-perspektivy> [in Russian]. (accessed:12.03.2024).
- 4 Kostrova Y. B. (2021) Issledovanie motivov potrebleniya organicheskikh produktov [Research of motives of consumption of organic products]. Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S. Yu. Vitte. Seriya 1: Ekonomika i upravlenie. №3 (38). Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-motivov-potrebleniya-organicheskikh-produktov> [in Russian].(accessed: 12.03.2024).
5. Kulikova A.V. (2019) Marketingovye issledovaniya [Marketing research]. Uchebno-metodicheskoe posobie. — Nizhniy Novgorod: Nizhegorodskiy gosuniversitet im. N.I. Lobachevskogo. 70 p. [in Russian]
- 6 Rajapaksha L., Gunathilake DMCC., Pathirana SM., et al. (2021) Reducing post harvest losses in fruits and vegetables for ensuring food security – Case of Sri Lanka. MOJ Food Process Technol. №9(1). P. 7-16. [in English]
- 7 Zuma M., Arthur G., Cooposamy R., Naidoo K. (2023) Incorporating cropping systems with ecofriendly strategies and solutions to mitigate the effects of climate change on crop production. Journal of Agriculture and Food Research. №14. P.1-8. [in English]
- 8 Hair J. F., Wolfinbarger M., Ortinau, D. J., Bush R. P. (2016) Essentials of Marketing Research. McGraw-Hill Education. 432 p. [in English]
- 9 Sabirova R.K., Dingazieva M.D., Mukasheva A.Zh. (2023) Sravnitel'nyy analiz jeffektivnosti proizvodstva i realizatsii ovoshhno produktsii po subektam sel'hozformirovaniya Atyrauskoj oblasti [Comparative analysis of the efficiency of production and sale of vegetable products by agricultural entities of Atyrau region]. Vestnik Atyrauskogo universiteta im.H.Dosmuhamedova. 68(1). P.96-105 [in Russian]
- 10 Tamburini G., Bommarco R., Kleijn D., Putten W., Marini L. (2019) Pollination contribution to crop yield is often context-dependent: A review of experimental evidence. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 280. P. 16-23[in English]
- 11 Utepaliyeva K.M., Sabirova R.K., Dingazieva M.D., Tazhidenova A.R. (2019) Improvement of the economic efficiency of vegetable production in the agrarian sector. Bulletin of the Karaganda University. No 4(96). P. 93-98[in English]

12 Pretty J.N., Morison J.L., Hine R.E. (2019) Reducing food poverty by increasing agricultural sustainability in developing countries. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 95. P. 217-234[in English]

Информация об авторах:

Рысты Сабирова – **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Мейрамгуль Дингазиева – магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0003-1748-5027>

Райхан Мугауина – PhD, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.mugauina@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0002-4049-8144>

Сания Сон – магистрант кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Son.saniushka@mail.ru

ORCID / <https://orcid.org/0009-0006-4197-8920>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысты Сабирова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Мейрамгуль Дінгазиева – экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0003-1748-5027>

Райхан Мугауина – PhD, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.mugauina@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0002-4049-8144>

Сания Сон - «Экономика» кафедрасының магистранты, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Son.saniushka@mail.ru

ORCID / <https://orcid.org/0009-0006-4197-8920>

Information about author:

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, professor of Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Meiramgul Dingaziyeva – master of economics sciences, Senior Lecturer of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0003-1748-5027>

Raikhana Mugauina – PhD, Associate Professor of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.mugauina@asu.edu.kz

ORCID / <https://orcid.org/0000-0002-4049-8144>

Saniua Son – master's student of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Son.saniushka@mail.ru

ORCID / <https://orcid.org/0009-0006-4197-8920>

А.Ж. Космуратова^{1*}, Г.Е.Талапбаева¹, Э. М. Адиева², Ж.К. Бисембиева³¹Кызылординский Университет имени Коркыт Ата
г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан²Атырауский университет имени Х. Досмухамедова
г. Атырау, 060000, Республика Казахстан³Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010008, Республика Казахстан*e-mail: aigul.kosmuratova@mail.ru

РЕГУЛИРОВАНИЕ ЦЕН НА РИС: ФОРМУЛА ЗАЩИТЫ РЫНКА

Аннотация

Цель статьи заключается в разработке и представлении эффективного механизма регулирования цен на рис, который будет способствовать защите национальных интересов и устойчивому развитию сельского хозяйства. Основная задача — предложить формулу, учитывающую торговые и рыночные условия, что позволит установить справедливую и безопасную цену на рис в условиях повышенной конкуренции. Методы исследования включали сбор и обработку статистических данных о торговле рисом и его стоимости у отечественных производителей и оптовых трейдеров за 2022-2024 годы с использованием официальных источников, таких как stat.gov.kz, и методов количественного анализа. Для выявления закономерностей и тенденций применялись описательная и инференциальная статистика, что позволило провести сравнительный анализ экономических показателей и сформулировать обоснованные выводы и прогнозы.

Результаты исследования показали, что при повышении цен на отечественную сельскохозяйственную продукцию необходимо учитывать комплекс факторов для определения оптимальной цены (индекс «ОР»), которая позволит избежать негативных последствий от импорта недорогой аналогичной продукции для экономики и рынка. Разработанные формулы для расчета стоимости продукции из стран ЕАЭС и третьих стран помогут производителям и государственным органам принимать обоснованные решения для защиты внутреннего рынка и долгосрочного устойчивого развития.

Выводы статьи подчеркивают ее практическое и методологическое значение. Разработанные формулы могут быть полезными не только для производителей риса, но и для других участников аграрного сектора, а также для государственных органов в целях анализа рынка, предотвращения дефицита продукции и стабилизации цен, помогая ученым и экспертам проводить расчеты и предоставлять рекомендации по регулированию импорта и экспорта.

Ключевые слова: защита рынка, оптимальная цена, рынок риса, импорт, регулирование.

Введение

В условиях глобализации и открытого рынка производители социально значимых продовольственных товаров (СЗПТ) по всему миру сталкиваются с растущей конкуренцией. Пандемия Covid-19 оказала значительное влияние на мировую экономику, вызвав волны инфляции, которые затронули практически все отрасли, включая сельское хозяйство. Казахстан, несмотря на относительно стабильную экономику до пандемии, не избежал глобальных трендов. Как и почти все отрасли, рисоводство Казахстана столкнулось с рядом вызовов, стимулированных ростом цен на продовольствие, повышением стоимости средств производства и логистических услуг. Рис - продукт, который наиболее подвержен колебаниям цен и воздействиям внешних факторов. Этот важный в рационе продукт питания для населения играет существенную роль в экономике страны. При этом важно подчеркнуть, что более 80% казахстанского риса выращивается в Кызылординской области.

Высокая инфляция, плановое сокращение посевных площадей на 10% в 2022 году по причине недостатка поливной воды, снижение урожайности и уменьшение объемов готовой продукции привели к сокращению предложения во время увеличения спроса в постпандемийный период и стали основными причинами повышения цен на продукцию. Рост стоимости рисовой крупы у отечественных рисопроизводителей в июне 2023 года по сравнению с аналогичным периодом 2022 года составил 43%.

Таблица 1 – Таблица изменения цен на рисовую крупу в Республике Казахстан у отечественных производителей.

№	Период	Стоимость тг/кг
1	Июнь-ноябрь, 2022	300-350
2	Декабрь, 2022-ноябрь, 2023	450-500
3	Декабрь, 2023-Март, 2024	400-450
4	Апрель, 2024-Сентябрь, 2024	350-400
Примечание: составлено автором на основе источника [1]		

Стабилизация цен с декабря 2023 года по март 2024 года на фоне увеличения втрое объемов недорогой импортной продукции предполагало снижение цен у отечественных производителей, что и произошло. Процесс ускорился в апреле 2024 года. К сентябрю 2024 года стоимость рисовой крупы у отечественных товаропроизводителей упала до 350-400 тг/кг в зависимости от уровня производства и качества продукции. Цена - ключевой компонент рыночного механизма управления хозяйством, который демонстрирует закономерности экономического развития и ситуацию на товарном рынке. Она играет важную роль для любого предприятия, поскольку определяет его доходы [2]. Поскольку цена вернулась к исходному уровню 350 тг/кг, важно сохранить её на этом уровне. В обратном случае снижение цен может привести к экономической нестабильности и сокращению производства. Важно отметить, что 6 из 7 районов Кызылординской области занимаются рисоводством, и по стране около 10 000 людей трудятся на рисовых полях и кормят свои семьи. Данные цифры не включают тружеников на заводах, в логистике и продажах.

В мировой литературе много исследований касательно потребления и затрат на рис. Динамика цен на рис широко обсуждается в существующей экономической литературе по всему миру. Рис является одним из самых потребляемых продуктов питания на глобальном уровне и представляет собой стратегический товар, который привлекает большое внимание многих развивающихся стран, особенно в Азии. В нескольких странах, производящих рис, на его долю приходится примерно половина доходов фермеров, хотя наблюдается тенденция к снижению этой доли из-за того, что в сельской местности экономика, не связанная с сельским хозяйством, начала преобладать [3]. В то же время, со стороны потребителей, рис составляет 25–40% расходов домохозяйств. Таким образом, изменения в ценах на рис могут привести к значительным изменениям в покупательной способности и питании малоимущих [4].

Вопросы ценообразования и регулирования цен на рис широко освещены в мировой литературе. Исследования, проведенные в странах Юго-Восточной Азии, показывают, что государственное регулирование цен на рис является распространенной практикой в аграрных экономиках. Об этом говорится в исследованиях Jin Y (2024) [5], Amrullah E.R. (2023) [6]. В Казахстане исследованию ценовой политики в агропромышленном комплексе посвящены работы Б.М. Беккулиевой (2017) [7], М.Т. Жоламановой (2018) [8], однако существующие исследования в основном сосредоточены на анализе макроэкономических факторов и не предлагают конкретных инструментов регулирования цен. Недостатком предыдущих исследований является недостаточная детализация механизмов стабилизации цен в условиях высокой инфляции и изменения структуры рынка.

Для защиты национальных интересов и обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства важно разработать эффективные механизмы регулирования цен на рис. Одним из таких инструментов могут стать специально разработанные формулы, учитывающие различные экономические показатели и позволяющие установить справедливую и безопасную цену на рис во время увеличения спроса для защиты рынка от иностранной продукции. Эти формулы должны учитывать как внутренние производственные затраты, так и внешние рыночные условия, обеспечивая баланс между интересами производителей

и потребителей. Формулы должны стать компасом для производителей продукции в курсе повышения цен при растущем спросе и импорте.

В данной статье мы рассмотрим подходы к регулированию цен на рис, проанализируем их эффективность и предложим собственные формулы защиты рынка. Наша цель — предоставить практические рекомендации для государственных органов и производителей, способствующие поддержанию стабильности на рынке риса и защите интересов всех участников цепочки поставок.

Материалы и методы исследования

Объектом исследования является рынок риса Казахстана, его ценовая динамика, производственные показатели и механизмы регулирования цен на рис в условиях изменяющегося экономического окружения. Особое внимание уделено Кызылординской области как основному региону выращивания риса, обеспечивающему более 80% национального производства.

Исследование базируется на сочетании количественных и качественных методов анализа, что позволяет всесторонне оценить механизмы ценообразования и предложить обоснованные рекомендации по стабилизации рынка.

1. Анализ статистических данных

1.1. Проведен сбор и обработка статистических данных о торговле рисом, ценах производителей и оптовых трейдеров за 2022–2024 годы. Источником информации являлся официальный сайт stat.gov.kz.

1.2. Использованы методы описательной статистики для выявления ключевых закономерностей и трендов.

2. Экономико-математическое моделирование

2.1. Разработана формула безопасной цены на рис, учитывающая производственные издержки, уровень инфляции, транспортные расходы и внешние факторы спроса и предложения.

2.2. Модель тестировалась на данных прошлых лет для оценки ее предсказательной точности.

3. Экспертный анализ

3.1. Ассоциация производителей и переработчиков риса (АППР) предоставила архивные данные и результаты своих исследований.

3.2. Проведены экспертные интервью с представителями АППР для выявления их видения проблематики ценового регулирования.

АППР была образована в 2016 году в целях координации предпринимательской деятельности ее членов, а также представления и защиты общих имущественных интересов. В состав АППР входят 12 крупных производителей риса, такие как ТОО «Най-Мир», ПТ «Абзал и Компания», ТОО «Магжан и К», ТОО «Жаназол», ТОО «Шаған-Жер», ТОО «Кызылорда-Агросервис», ТОО «Абай Даулет», ТОО «Жан-Арай», ТОО «Байтабын», ТОО «Бесарык», АО «РЗА», ТОО «имени Мади Хаджи».

4. Анализ государственного регулирования

4.1. Изучена политика Правительства Республики Казахстан в отношении регулирования цен на СЗПТ в условиях инфляции.

4.2. Оценена эффективность установления пороговых цен и воздействия административных мер на рынок.

4.3. Выявлены недостатки в прогнозировании ценовых рисков и возможные альтернативные меры регулирования.

Правительство Республики Казахстан в 2022 году владело информацией о сокращении посевных площадей и об удорожании производственных товаров, связанном с повышением курса доллара США с началом геополитической ситуации между Россией и Украиной, то есть были все предпосылки предугадать предстоящий дефицит продукции, что впоследствии приведет к повышению спроса и соответственно стоимости продукции.

При правильном прогнозе рынка важно было спланировать косвенное регулирование цен путем предварительного закупа рисовой крупы по стабильной и доступной цене у хозяйств. Ведь процесс удорожания начался в июне 2022 года, тогда еще на рынке не наблюдалось дефицита продукции.

Кроме того, статья демонстрирует неэффективность установления пороговых цен на СЗПТ в период высокой инфляции и попыток удерживать цены путем проведения исследований в отношении производителей. Избыточное ценовое регулирование приостанавливает развитие агропромышленного комплекса [9]. Рост цен в долгосрочной перспективе регулирует только рынок. При этом важно, чтобы отечественные производители не потеряли свою нишу. Недооценка этого риска может поставить под удар всю отрасль.

Обоснование выбора методов: использование данных методов обусловлено необходимостью комплексного анализа факторов, влияющих на формирование цен на рис, а также разработкой механизмов их стабилизации. Количественные методы позволили выявить объективные тренды, а качественные – учесть экспертное мнение и особенности рынка. Сочетание этих подходов обеспечивает обоснованность сделанных выводов и предложенных рекомендаций.

Результаты и их обсуждение

Доступность СЗПТ – это уверенность в продовольственной безопасности страны. Поэтому исследования по формированию цен на СЗПТ, а также по эффективности мер их регулирования всегда остаются актуальными. За последние 5 лет в Казахстане резкий рост и падение цен замечались по нескольким продуктам: сахар, подсолнечное масло, гречневая крупа [10].

При повышении цен на СЗПТ производителям важно понимать и владеть информацией о том, насколько увеличатся объемы импортной аналогичной продукции и будет ли возможность позже в период снижения цен вытеснить недорогой импорт.

Во-первых, повышение цен на СЗПТ — это рычаг, стимулирующий увеличение объемов импортной продукции. В условиях глобализации и открытых рынков потребители могут легко переключиться на более дешевую импортную продукцию, что приведет к увеличению ее доли на внутреннем рынке. Важно понимать, насколько существенным будет это увеличение и как оно повлияет на внутренний рынок [11].

Во-вторых, возникает вопрос о возможности вытеснения импортной продукции в будущем. Если отечественные производители в будущем снизят цены, смогут ли они вытеснить уже закрепившуюся на местном рынке импортную продукцию? Важно учитывать, что произойдет диффузия инноваций и потребители могут привыкнуть к импортным товарам, и вернуть их обратно к отечественной продукции будет сложнее [12].

В-третьих, если отечественным производителям придется снижать цены в разы ниже уровня импортных товаров, то это может привести к снижению их прибыли и рентабельности. В долгосрочной перспективе данный сценарий может негативно сказаться на всей отрасли. Производители могут оказаться в ситуации, когда им придется сокращать издержки, что может привести к снижению качества продукции, сокращению рабочих мест и замедлению инвестиций в инновации и развитие [13].

Такая негативная тенденция может ослабить позиции отечественных производителей и привести к зависимости страны от импортной продукции. В случае внезапных изменений на глобальном рынке, таких как валютные колебания, политическая нестабильность или изменения в торговых отношениях, это может поставить под угрозу продовольственную безопасность страны. Таким образом, при повышении цен на СЗПТ отечественные производители и государство должны учитывать комплекс факторов и разработать ценовую политику и стратегию, которая подскажет, до какого уровня рационально и правильно повышать цены в период высокой инфляции и повышения спроса, назовем ее «оптимальная цена» (optimal price) (далее – индекс «ОР»), чтобы не было обратной реакции. Тем самым население страны будет защищено от резких скачков цен, отечественные

производители выиграют в долгосрочной перспективе, а государство защитит свою экономику.

В целях расчета индекса ОР нами разработаны следующие формулы для производителей СЗПТ:

- 1) Формула 1. Расчет стоимости продукции, импортируемой из стран ЕАЭС;
- 2) Формула 2. Расчет стоимости продукции, импортируемой из третьих стран.

$$OP (KZT) = P (IMP) * R (imp/kzt)+12\% + R \quad (1)$$

Формула 1 - Расчет ОР продукции, импортируемой из стран ЕАЭС.

Примечание: составлено автором на основе источника [14]

ОР (KZT) – вычитаемая формулой стоимость продукции в любом городе Казахстана, включая все возможные расходы и риски, связанные с импортом данной продукции. То есть цена конкурентов из стран ЕАЭС на территории Казахстана в тенге.

Где, Р (IMP) – стоимость продукции инопартнера из ЕАЭС на условиях поставки СРТ (Incoterms 2020) в российских рублях/долларах США/Евро;

Р (imp/kzt) – курс покупки валюты по отношению к казахстанскому тенге;

12% - ставка налога на добавленную стоимость в Республике Казахстан, в процентном соотношении;

Р–риски трейдеров составляют 15%. В риски входят возможные потери, связанные с:

1) предпочтениями потребителей: покупатели, которые имеют привычку приобретать и готовить блюда из отечественной продукции, часто не рискуют приобретать неизвестный/малоизвестный товар;

2) качеством продукции: иностранные производители реализуют продукцию, показывая фотоснимки и видео, поэтому партия товара может быть иного качества, чем было продемонстрировано контрагентом;

3) порчей товара в пути следования;

4) несоответствием количества;

5) количеством дополнительных документов и бухгалтерских, статистических отчетов;

6) стоимостью услуг банка;

7) курсом валют: всегда нестабилен.

$$OP(KZT) = P (IMP) * R (imp/kzt)+D+12\% + R \quad (2)$$

Формула 2 - Расчет ОР товара, импортируемого из третьих стран.

Примечание: составлено автором на основе источника [14].

ОР (KZT) – вычитаемая формулой, стоимость продукции в любом городе Казахстана, включая все возможные расходы связанные с импортом данной продукции. То есть цена конкурента из третьих стран на территории Казахстана в тенге.

Где, Р (IMP) – стоимость продукции инопартнера на условиях поставки СІР (Incoterms 2020) в долларах США/Евро;

Р (imp/kzt) – курс покупки валюты по отношению к казахстанскому тенге;

Д - таможенная пошлина, установленная Законодательством Республики Казахстан и Международными соглашениями;

12% - ставка налога на добавленную стоимость в Республике Казахстан, в процентном соотношении;

Р – риски трейдеров составляют 15%. В риски входят возможные потери, указанные в формуле 1.

Развитие рынка казахстанского риса с момента обретения независимости по сегодняшний день можно разделить на три этапа.

Рисунок 1 – Этапы развития рынка казахстанского риса

Примечание: составлено автором на основе источника [15]

Справочно: «внутреннее регулирование», «трансграничная зависимость» и «глобальная зависимость», расписанные в рисунке – процессы, которые относятся к ценообразованию.

Отрасль этапа «Становление» в 1991 году, когда цена на продукцию зависела от внутренней торговли, к 2020 году выросла до стадии «Прогрессирование», где на стоимость продукции могут повлиять глобальные изменения. Основным конкурентом отечественного риса на территории СНГ всегда была и остается – российская продукция.

Казахстанский рис до пандемии COVID – 19 доминировал в большинстве рынков азиатской части СНГ, тогда как российская продукция экспортировалась в западную часть СНГ, в Турцию, а также в небольших объемах в арабские и европейские страны, где также в малом количестве присутствовала казахстанская продукция. За последние четырнадцать лет производители из обеих стран установили четкие рыночные границы для реализации своей продукции и стратегически запланировали дальнейшее развитие отрасли.

Цена рисовой крупы на рынке Казахстана была стабильной последние 10 лет. До 2022 года она варьировалась в районе 240-270 тг/кг в зависимости от качества продукции, фасовки и уровня производителя. Сильные колебания в стоимости продукции в сторону роста не замечались.

Однако Правительство Российской Федерации в период пандемии COVID-19, также с началом геополитических событий в феврале 2022 года ввело запрет на экспорт отечественной рисовой крупы в третьи страны [16]. Данное решение негативно повлияло на темп развития отрасли. Кроме всего, наблюдался спад спроса на продукцию во время пандемии, что привело к образованию избытка на рынке и, следовательно, к снижению цен на продукцию. Снижение спроса на продукцию произошло из-за установленных ограничений на организацию крупных и мелких праздничных мероприятий. Спрос упал не только в Казахстане, но и в странах, куда экспортировалась отечественная продукция, в частности, в Азербайджанской Республике, Кыргызской Республике, Республике Таджикистан, Республике Узбекистан, Монголии, Украине и т.д. Компании работали с минимальной маржой 2-3%.

Сокращение дохода отечественных рисопроизводителей снизило уровень инвестиций в выращивание риса. При этом из-за недостатка поливной воды посевные площади риса уменьшились с 96 351 га в 2021 году до 87 872 га в 2022 году, то есть на 9%. Вышеизложенные факторы стали непосредственной причиной ухудшения качества риса-сырца, что является основным фактором, определяющим количество рисовой крупы.

Также в 2022 году общий урожай риса на Кубани сократился на треть, составив 652 тысячи тонн из-за уменьшения посевных площадей в результате инцидента на Федоровском гидроузле, что привело к дефициту продукции в России и повлекло за собой повышение спроса на рис как в России, так и в Казахстане [17]. Рост цен на продукцию, а также высокий уровень инфляции в странах СНГ в постпандемийный период стимулировали трейдеров к поиску поставщиков более доступной продукции. Так как ситуация на рисовом рынке России урегулировалась к 2023 году, его экспорт на рынок Казахстана вырос. Также в Казахстан начал импортироваться рис ведущих рисопроизводителей - Индии, Вьетнама и Пакистана. Невысокая стоимость труда в этих странах является определяющим фактором низкой стоимости производимого риса.

Таблица 2 – Таблица импорта рисовой крупы в Республику Казахстан (риса дробленого)

Наименование	2020 г	2021 г	2022 г	2023 г	2024 г по 30.07
Импорт/тн	9 120,30	4 999,40	10 925,40	28 267,60	10 922,10
В т.ч. Импорт из России/тн	5 894,60	3 420,80	4 398,00	17 344,00	5 352,10
Примечание: составлено автором на основе источника [18]					

Правительство страны, в частности, социально-предпринимательские корпорации не были готовы к столь высокому скачку цен. По данным Ассоциации производителей и переработчиков риса, средняя стоимость продукции в июне 2022 года составляла 300-350 тг/кг и за год выросла до 500 тг/кг. Держалась на данном уровне цена до ноября 2023 года. К марту 2024 года цена упала до 450 тг/кг и продолжала падать до сентября 2024 года. Снижение цен на отечественную продукцию связано с её неконкурентоспособностью на рынке по сравнению с импортными товарами. Сократить долю импорта за короткие сроки невозможно, поэтому важно для производителей определить ОР.

Вышеуказанные формулы разработаны для всех видов СЗПТ. Чтобы продемонстрировать применение формулы, рассмотрим пример с рисовой крупой.

Задание: необходимо найти ОР для отечественной рисовой крупы, чтобы повлиять на снижение объемов импортной продукции.

$$ОР (KZT) = P (IMP) * R (imp/kzt) + 12\% + R \quad (3)$$

По Формуле 1 (на сентябрь 2024 г, российский рис)

Примечание: составлено автором на основе источника [14]

$$P (IMP) = 65 \text{ руб/кг}$$

$$R (imp/kzt) = 5 \text{ тг}$$

$$ОР (KZT) = 65 * 5,2 + 12\% + 15\% = 435,3 \text{ тг/кг}$$

По Формуле 2 (на сентябрь 2024 г, вьетнамский рис).

$$ОР(KZT) = P (IMP) * R (imp/kzt) + D + 12\% + R \quad (4)$$

Примечание: составлено автором на основе источника [14].

$$P (IMP) = 700 \text{ долл/сша/тн}$$

$$\text{Курс доллара США} = 480 \text{ тг}$$

$$D = 10\%$$

$$R = 15\%$$

$$OP (KZT) = 700 \cdot 480 + 10\% + 12\% + 15\% = 437\,000 \text{ тг/тн, то есть } 476 \text{ тг/кг}$$

Сравнив два ОР, необходимо выбрать наименьший, то есть отечественным производителям необходимо реализовать продукцию по цене, не превышающей 435,3 тг/кг. Почему именно ниже? Согласно негласным рыночным механизмам, иностранные поставщики зачастую предоставляют скидку, если узнают о планируемом сокращении объема закупок.

Агентство по защите и развитию конкуренции РК (АЗРК РК) в феврале 2023 года начало расследование по нарушению законодательства в области защиты конкуренции в отношении производителей-переработчиков риса в Кызылординской области, по результатам которой рисоводы были оштрафованы на общую сумму 68 млн тенге [19]. Безусловно, такого рода интервенция в деятельность рисопроизводителей в какой-то мере сдерживала дальнейший рост цен, однако не произвела эффект на «снижение цены», какой дал «рост импорта».

Заключение

Настоящее исследование посвящено анализу механизмов регулирования цен на рис в Казахстане, включая оценку существующих подходов и разработку формулы для определения безопасной цены на данный продукт. В ходе работы были выявлены ключевые факторы, влияющие на формирование цен, а также определены возможные пути минимизации рисков, связанных с зависимостью от импорта и внешних шоков.

В период 2010-2020 годов, когда шло становление рисоводческой отрасли в Казахстане, было много дискуссий о целесообразности выделения средств из республиканского бюджета на развитие отрасли. Альтернативным вариантом был акцент на импорт недорогой продукции, что могло бы обеспечить краткосрочные выгоды. Однако пандемия COVID-19 показала, что для обеспечения продовольственной безопасности важно развивать собственное производство основных продуктов питания.

Результаты исследования подтверждают, что в условиях глобальных кризисов, таких как пандемия COVID-19, продовольственная безопасность страны во многом зависит от устойчивости собственного сельскохозяйственного сектора. Опыт 2020–2022 годов показал, что наличие развитой рисоводческой отрасли позволило Казахстану избежать зависимости от импортных поставок и обеспечило стабильность на внутреннем рынке. В связи с этим государственная поддержка сельскохозяйственного производства, особенно стратегически значимых культур, остается приоритетной задачей для экономической и социальной стабильности страны.

Бизнес, безусловно, осознает важность диверсификации каналов поступления продуктов питания на рынок. Для государства это ключевой аспект, поскольку он способствует поддержанию конкурентоспособного рынка, что в свою очередь помогает сдерживать рост цен на рациональном уровне. Однако следует учитывать, что бизнес также играет важную роль в обеспечении населения рисовой крупой, полностью покрывая потребности внутреннего рынка. Это означает, что, несмотря на важность конкуренции и наличия альтернативных источников, местное производство риса является стратегически важным для страны. Оно обеспечивает стабильность поставок и защищает рынок от возможных внешних шоков, таких как резкие изменения цен на импортные товары или ограничение их доступности. Таким образом, поддержка и развитие рисоводческой отрасли, с одной стороны, помогает укрепить продовольственную безопасность, а с другой — способствует формированию устойчивого и конкурентоспособного рынка.

Поэтому для отечественных рисоводов очень важно защищать внутренний рынок от аналогичной иностранной продукции. Защита национальных интересов и обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства требуют внедрения эффективных механизмов регулирования цен на рис.

Разработанные формулы оптимальной цены на рис учитывают как внутренние, так и внешние экономические показатели, позволяя регулировать ценовую политику с учетом

изменений рыночных условий. Данный инструмент может быть полезен как для государственных органов, так и для самих производителей, позволяя им более точно прогнозировать ценовую динамику и разрабатывать стратегии по поддержанию конкурентоспособности отечественной продукции.

Данная статья имеет важное практическое значение. Его могут использовать не только рисовики, но и производители других продуктов питания в целях защиты внутреннего рынка и своего бизнеса, также Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан, Министерство торговли и интеграции Республики Казахстан, Агентство по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан и Социально – предпринимательские корпорации в целях проведения анализа и развития рынка, планирования объемов закупки той или иной продукции для стабилизации рынка. Это позволит минимизировать риски возникновения дефицита продукции или, напротив, перенасыщения рынка дешевой импортной продукцией, что может привести к негативным экономическим последствиям, таким как сокращение рабочих мест и снижение инвестиционной привлекательности сектора.

Методологическое значение работы заключается в том, что предложенные механизмы могут быть использованы в дальнейшем для исследований по регулированию цен в других отраслях сельского хозяйства. В условиях глобальных изменений в продовольственной политике, связанных с кризисами, изменением структуры спроса и предложений, а также введением новых торговых барьеров, разработанные подходы могут стать основой для более комплексных и адаптивных стратегий регулирования цен на продовольственные товары.

В дальнейшем представляется целесообразным углубленное исследование факторов, влияющих на устойчивость цен в рисоводческой отрасли, а также разработка механизмов интеграции предложенной методики в систему государственной поддержки сельского хозяйства. Кроме того, важным направлением будущих исследований является анализ возможных сценариев взаимодействия между отечественным производством и мировым рынком риса, что позволит разработать стратегические меры для минимизации рисков и повышения конкурентоспособности казахстанской продукции на международной арене.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Материалы из архива исходящих писем Ассоциации производителей и переработчиков риса. [Электронный ресурс] – URL: <https://eldala.kz/dannye/kompanii/15775-associaciya-proizvoditeley-i-pererabotchikov-risa> (дата обращения: 05.08.2024).
- 2 Есипова В.Е. Цены и ценообразование: Учебник для вузов – Питер, 2008. – Издание 5. – 12 с.
- 3 Bandumula N. Rice production in Asia: Key to global food security. Proceedings of the National Academy of Sciences, India Section B, (2018) Biological Sciences. - Edition 88(4). – P. 1323–1328.
- 4 Utami A., Harianto H., Krisnamurthi B. Exploring the pattern of price interdependence in rice market in Indonesia in the presence of quality differential. Cogent Economics & Finance, 2023. Edition 11: 2178123. – P. 2-5.
- 5 Jin Y., Gardebroek C., Heerink N. (2024) The impact of Chinese rice support policies on rice acreages. Food Security. Vol. 16 (4). – P. 705-719.
- 6 Amrullah E.R., Susilawati P.N., Hidayah I., Rusyiana A., Ishida A. (2023) Do Food Price Subsidies Increase Nutritional Intake of Indonesian Households? AGRARIS: Journal of Agribusiness and Rural Development Research, 2023. Vol. 9 (2). – P. 258-277.
- 7 Беккулиева Б.М., Разакова Д.И. Ценообразование на рынке зерна и продуктов его переработки. Проблемы агрорынка, 2017. Номер (3). С. 73-77.
- 8 Жоламанова М.Т., Шайхутдинова А.К. Финансовая поддержка агропромышленного комплекса Казахстана. Вестник университета «Туран», 2018. Номер (2). С. 182-188.
- 9 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана», 2023. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (дата обращения: 05.08.2024).

10 Бюро Национальной статистики АСПиР РК. Цены на еду: как менялась стоимость основных продуктов питания?, 2024. [Электронный ресурс] – URL: <https://energyprom.kz/articles-ru/markets-ru/czeny-na-edu-kak-menyalas-stoimost-osnovnyh-produktov-pitaniya/> (дата обращения: 22.07.2024).

11 Antle J.M. (1999) Benefits and costs of food safety regulation. Food Policy, Vol. 24. P. 605–623.

12 Shleifer A. (2005) Understanding Regulation. European Financial Management, Vol. 11, No. 4. P. 439–451.

13 Swinnen J., Olper A., Vandevelde S. (2021) From unfair prices to unfair trading practices: Political economy, value chains and 21st century agri-food policy. Agricultural Economics. P. 1-18.

14 Idris B., Mohammed A., Ahmed Al-Feel M. (2011) Sudanese live sheep and mutton exports competitiveness. Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences, Vol. 10, Issue 1. P. 25-32.

15 Космуратова А.Ж. Развитие рынка казахстанского риса: влияние российского товара на цены. Материалы II Международной научно-практической конференции «Современные тренды социально-экономического развития России и Казахстана: взгляд молодых ученых», Москва, 27 марта 2024 г. С. 145–148.

16 Постановление Правительства Российской Федерации от 6 июля 2024 г. № 920 О введении временного запрета на вывоз риса и крупы рисовой из Российской Федерации. [Электронный ресурс] – URL: <http://government.ru/news/52047/> (дата обращения: 16.06.2024).

17 Саинов М.П., Зузов А.А. Возможные варианты восстановления фёдоровского гидроузла. 2024. Вестник науки и образования Северо-Запада России. 2024. Т.10, №3. С.29-41.

18 Бюро Национальной статистики АСПиР РК, 2024. Анализ статистических данных. [Электронный ресурс] – URL: <http://stat.gov.kz> (дата обращения: 20.08.2024).

19 Хасенов Б. Оптовых продавцов риса в Кызылординской области оштрафовали почти на 68 млн тенге из-за ценового сговора. 2023. Казахстанская правда. [Электронный ресурс] – URL: <https://kazpravda.kz/n/optovyyh-prodavtsov-risa-v-kyzylordinskoy-oblasti-oshtrafovali-pochti-na-68-mln-tenge-iz-za-tsenovogo-sgovora/> (дата обращения: 25.06.2024).

КҮРІШ БАҒАСЫН РЕТТЕУ: НАРЫҚТЫ ҚОРҒАУ ФОРМУЛАСЫ

Андатпа

Мақаланың мақсаты – ұлттық мүдделерді қорғауға және ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына ықпал ететін күріш бағасын реттеудің тиімді тетігін әзірлеу және ұсыну. Басты мақсат – бәсекелестік күшейген ортада күріштің әділ және қауіпсіз бағасын алуға мүмкіндік беретін сауда мен нарықтық жағдайларды ескеретін формуланы ұсыну.

Мақаланың әдістері stat.gov.kz сияқты ресми дереккөздерді және сандық талдау әдістерін пайдалана отырып, 2022-2024 жылдарға арналған күріш саудасы және оның құны туралы көтерме саудагерлерден статистикалық деректерді жинау және өңдеуді қамтиды. Үлгілер мен тенденцияларды анықтау үшін сипаттамалық және қорытынды статистика қолданылды, бұл экономикалық көрсеткіштерге салыстырмалы талдау жүргізуге және негізделген қорытындылар мен болжамдарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу қорытындысы көрсеткендей, ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасы өскен кезде оңтайлы бағаны (ОР индексі) анықтау үшін факторлар кешенін ескеру қажет, бұл экономика мен нарық үшін жағымсыз салдарларды болдырмайды. ЕАЭО елдері мен үшінші елдер өнімдерінің өзіндік құнын есептеудің әзірленген формулалары өндірушілер мен мемлекеттік органдарға ішкі нарықты қорғау және ұзақ мерзімді тұрақты даму үшін негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Мақаланың тұжырымдамалары оның практикалық және әдістемелік салдарын көрсетеді. Өзірленген формула тек күріш өндірушілер үшін ғана емес, аграрлық сектордың басқа қатысушылары үшін де, сондай-ақ нарықты талдау, өнім тапшылығының алдын алу және бағаны тұрақтандыру, ғалымдар мен сарапшыларға есептеулер жүргізуге көмектесу және қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік органдар үшін пайдалы болуы мүмкін. импорт пен экспортты реттеу бойынша ұсыныстар.

Негізгі сөздер: нарықты қорғау, оңтайлы баға, күріш нарығы, импорт, реттеу.

PRICE REGULATION FOR RICE: A MARKET PROTECTION FORMULA

Abstract

The purpose of the article is to develop and present an effective mechanism for regulating rice prices that will contribute to the protection of national interests and sustainable development of agriculture. The main objective is to propose a formula that takes into account trade and market conditions, which will allow setting a fair and safe price for rice in the face of increased competition.

The methods of the article included collecting and processing statistical data on rice trade and its cost from wholesalers for 2022-2024 using official sources such as stat.gov.kz and quantitative analysis methods. Descriptive and inferential statistics, were used to identify patterns and trends, which made it possible to conduct a comparative analysis of economic indicators and formulate reasonable conclusions and forecasts.

The findings of the study showed that when increasing prices for agricultural products, it is necessary to take into account a set of factors to determine the optimal price (the "OP" index), which will avoid negative consequences

for the economy and the market. The developed formulas for calculating the cost of products from the EAEU countries and third countries will help producers and government agencies make informed decisions to protect the domestic market and long-term sustainable development.

The conclusions of the article emphasize its practical and methodological significance. The developed formula can be useful not only for rice producers, but also for other participants in the agricultural sector, as well as for government agencies for the purpose of market analysis, preventing product shortages and stabilizing prices, helping scientists and experts to make calculations and provide recommendations on import and export regulation.

Key words: market protection, optimal price, rice market, import, regulation.

REFERENCES

- 1 Materialy iz arhiva ishodjashhih pisem Associacii proizvoditelei i pererabotchikov risa [Materials from the archive of outgoing letters of the Rice Producers and Processors Association] <https://eldala.kz/dannye/kompanii/15775-associaciya-proizvoditeley-i-pererabotchikov-risa> [in Russian]. (accessed: 05.08.2024)
- 2 Esipova V.E. Ceny i cenoobrazovanie: Uchebnik dlja vuzov [Prices and pricing: a textbook for universities]–Piter, 2008. v. 5. 12 p. [in Russian]
- 3 Bandumula N. (2018) Rice production in Asia: Key to global food security. Proceedings of the National Academy of Sciences, India Section B: Biological Sciences. Edition 88(4). P. 1323–1328. [in English]
- 4 Utami A., Harianto H., Krisnamurthi B. (2023) Exploring the pattern of price interdependence in rice market in Indonesia in the presence of quality differential. Cogent Economics & Finance. Edition 11: 2178123. – P. 2-5. [in English]
- 5 Jin Y., Gardebroek C., Heerink N. (2024) The impact of Chinese rice support policies on rice acreages. Food Security. Vol. 16 (4). – P. 705-719. [in English].
- 6 Amrullah E.R., Susilawati P.N., Hidayah I., Rusyiana A., Ishida A. (2023) Do Food Price Subsidies Increase Nutritional Intake of Indonesian Households? AGRARIS: Journal of Agribusiness and Rural Development Research. Vol. 9 (2). P. 258-277. [in English].
- 7 Bekkulieva B.M., Razakova D.I. Cenoobrazovanie na rynke zerna i produktov ego pererabotki [Pricing in the grain and processed products market]. Problemy agrorynka, 2017. Vol. (3). P. 73-77. [In Russian].
- 8 Zholamanova M.T., Shaikhutdinova A.K. Finansovaya podderzhka agropromyshlennogo kompleksa Kazakhstana [Financial support for the agro-industrial complex of Kazakhstan]. Vestnik universiteta «Turan», 2018. Vol. (2). P. 182-188. [In Russian].
- 9 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «Jekonomicheskii kurs Spravedlivogo Kazakhstana» [«President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan»], 2023. Available at – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazakhstana-18588> [in Russian]. (accessed: 05.08.2024)
- 10 Bjuro Nacional'noj statistiki ASPIR RK. Ceny na edu: kak menjalas stoimost osnovnyh produktov pitaniya? [Bureau of National statistics Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Food prices: how have the prices of basic food products changed?], 2024. Available at – URL: <https://energyprom.kz/articles-ru/markets-ru/ceny-na-edu-kak-menyalas-stoimost-osnovnyh-produktov-pitaniya/> [in Russian]. (accessed: 22.07.2024)
- 11 Antle J.M. (1999) Benefits and costs of food safety regulation. Food Policy, Vol. 2. P. 605–623. [in English]
- 12 Shleifer A. (2005) Understanding Regulation. European Financial Management, Vol. 11, No. 4. P. 439–451. [in English]
- 13 Swinnen J., Olper A., Vandevelde S. (2021) From unfair prices to unfair trading practices: Political economy, value chains and 21st century agri-food policy. Agricultural Economics. P. 1-18. [in English]
- 14 Idris B., Mohammed A., Ahmed Al-Feel M. (2011) Sudanese live sheep and mutton exports competitiveness. Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences, Vol. 10, Issue 1. P. 25-32. [in English]
- 15 Kosmuratova A.Zh. Razvitie rynka kazhstanskogo risa: vliyanie rossijskogo tovara na ceny. [Development of the kazakh rice market: the influence of russian goods on prices]. Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii «Sovremennye trendy social'no-ekonomicheskogo razvitiya Rossii i Kazakhstana: vzglyad molodyh uchenyh», Moskva, 27 marta 2024 g. P. 145-148. [in Russian]
- 16 Postanovlenie Pravitel'stva Rossijskoj Federacii ot 6 ijulja 2024 g. № 920 O vvedenii vremennogo zapreta na vyvoz risa i krupy risovoj iz Rossijskoj Federacii [Decree of the Government of the Russian Federation of July 6, 2024 No. 920 On the introduction of a temporary ban on the export of rice and rice cereals from the Russian Federation]. Available at – URL: <http://government.ru/news/52047/> [in Russian]. (accessed: 16.06.2024).
- 17 Sainov M.P., Zuzov A.A. Vozmozhnye varianty vosstanovlenija fjodorovskogo gidrouzla. [Possible options for restoring the Fedorovsky hydroelectric complex] Vestnik nauki i obrazovaniya Severo-Zapada Rossii, 2024. T.10, №3. P. 29-41. [in Russian]

18 Byuro Nacionalnoi statistiki ASPIR RK, 2024. Analiz statisticheskikh dannyh. [Bureau of National statistics Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. 2024. Statistical data analysis] Available at – URL: <http://stat.gov.kz> [in Russian]. (accessed: 20.08.2024).

19 Hasenov B. Optovyh prodavcov risa v Kyzylordinskoj oblasti oshtrafovali pochti na 68 mln tenge iz-za cenovogo sgovora. [Rice wholesalers in the Kyzylorda region were fined almost 68 million tenge due to price fixing]. 2023. Kazhstanskaja pravda. Available at – URL: <https://kazpravda.kz/n/optovyh-prodavtsov-risa-v-kyzylordinskoj-oblasti-oshtrafovali-pochti-na-68-mln-tenge-iz-za-tsenovogo-sgovora/> [in Russian] (accessed: 25.06.2024).

Information about authors:

Aigul Kosmuratova – **corresponding author**, doctoral student of the educational program 8D04139 “State and local government”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aigul.kosmuratova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4497-150X>.

Gulnar Talapbayeva – candidate of economic sciences, senior lecturer of the educational program “Economics and Management”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan.

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>.

Elmira Adietova – candidate of economic sciences, Associate professor of the Departments “Economics”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>.

Zhanargul Bisembieva – doctoral student at the educational program 8D04102 «Economy», Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: bisembieva.zh@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5909-1515>.

Информация об авторах:

Айгуль Космуратова – **основной автор**, докторант образовательной программы 8D04139 «Государственное и местное управление», Кызылординский университет имени Коркыта, г. Кызылорда, Республика Казахстан.

E-mail: aigul.kosmuratova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4497-150X>.

Гульнар Талапбаева – кандидат экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика и управление», Кызылординский университет имени Коркыта, г. Кызылорда, Республика Казахстан.

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>.

Эльмира Адиедова – кандидат экономических наук, и.о. ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>.

Жанаргуль Бисембиева – докторант образовательной программы 8D04102 «Экономика», Евразийского Национального Университета им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: bisembieva.zh@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5909-1515>.

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Космуратова – **негізгі автор**, 8D04139 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасының докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aigul.kosmuratova@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4497-150X>.

Гульнар Талапбаева – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>.

Эльмира Адиедова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>.

Жанаргуль Бисембиева - 8D04102 «Экономика» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: bisembieva.zh@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5909-1515>

М.А.Алтынбеков¹ , Т.К.Бекжанова^{1*} , А.М.Бакирбекова² , С.С.Ыдырыс³ ¹Esil University

Астана қ., 010005, Қазақстан Республикасы

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы

³Халықаралық туризм және меймандостық университеті

Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы

*e-mail: toty_bekzhanova@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ БИЗНЕСТІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Андатпа

Мақалада авторлар Қазақстандағы цифрландырудың қазіргі жағдайы мен проблемаларына қатысты мәселелерді қарастырып, талданды. Қазақстанда бүгінгі күні мықты және ғылымды қажетсінетін экономиканы құру, елдің «цифрлық үкіметін» жетілдіру және т. б. үшін инновациялық экосистемелерді қалыптастыру процесі жүріп жатқаны белгілі. Жүргізілген талдауға сәйкес, соңғы жылдары Қазақстандағы технологиялық инновациялар бойынша компаниялардың инновациялық белсенділігінің деңгейі өскені анықталды, бұл елдегі цифрландыру процесінің оң серінін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты - бизнестегі цифрлық трансформация процестерінің Қазақстан Республикасындағы экономикалық көрсеткіштер мен инновациялық дамуға әсерін талдау. Осы мақсатқа жету үшін 2014-2023 жылдарға арналған деректер пайдаланылды, статистикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу әдістемесі аясында кәсіпорындардың цифрлық белсенділік деңгейіне талдау жасалып, инновациялық қызмет көрсеткіштеріне бағалау жүргізілді. Статистикалық модельдер цифрлық трансформацияның экономика мен инновацияға әсерін егжей-тегжейлі зерттеу үшін қолданылады. Талдау барысында бизнестің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану деңгейі, интернет-ресурстарға қол жетімділігі, фирмалардың онлайн режимінде тапсырыс беруге және алуға қатысуы басты назарда болды. Сонымен қатар, жалпы ішкі өнімдегі инновациялық өнімдердің үлесі қарастырылады. Цифрландыру ел экономикасына ғана емес, әлеуметтік қатынастарды да өзгертетіні анықталды. Бұл жаһандық цифрландыру халықтың әртүрлі топтары арасындағы цифрлық алшақтықты азайтатыны көрсетілген.

Цифрландырудың бизнеске статистикалық маңызды әсерін көрсететін интернетке қосылу және АКТ-ны пайдалану сияқты негізгі көрсеткіштер анықталған. Зерттеу барысында цифрландыру арқылы инновацияларды ынталандыру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуын қолдау, сондай-ақ Қазақстан Республикасында цифрлық және инновациялық дамуды қолдау бойынша мониторинг және реттеу шараларын қоса алғанда, бірқатар шаралар ұсынылады.

Негізгі сөздер: экономиканы цифрландыру, цифрлық экономика, экономикалық өсу, жаңғырту, цифрлық бизнес, инновациялық даму, интернет-ресурстар.

Кіріспе

Қазіргі әлемде цифрлық бизнес экономикалық қайта құрулар мен инновациялық дамуда шешуші рөл атқарады. Ақпараттық технологиялардың жетістіктері өндірістегі, қызмет көрсетудегі және компаниялар мен тұтынушылардың өзара әрекеттесуіндегі революциялық өзгерістерге әкеледі. Бұл цифрлық трансформация бизнес-процестерге, адамдардың өмір салтына және қоғамның экономикалық құрылымына терең әсер етеді.

Цифрландыру жұмыс процестерін оңтайландырып, өнімділікті арттырып қана қоймайды, сонымен қатар өнімдерді, қызметтерді және ресурстарды басқарудың жаңа инновациялық тәсілдерінің пайда болуын ынталандырады. Бұл тұрғыда цифрлық технологиялардың экономикаға, инновацияларға және бизнестің әртүрлі салаларының одан әрі дамуына қалай әсер ететінін түсіну маңызды.

Цифрлық революция әлемдік экономикаға көптеген өзгерістер әкелді. Интернет, бұлттық есептеулер, үлкен деректер, жасанды интеллект және т.б. сияқты технологиялық инновациялар кәсіпкерліктің жаңа көкжиектерін ашатын, жаңа салалар мен

платформаларды құруға ықпал ететін және бизнеске инновациялардың жоғары дәрежесін әкелетін дәстүрлі бизнес үлгілері мен іс-әрекет тәсілдерін өзгертті.

Индустрия 4.0 цифрлық қоғамды кеңейтуге негіз болатын цифрлық технологияларды құру мен дамытуды қамтиды. Цифрландыру және белсенділікті арттыру қазіргі экономиканың ажырамас қажеттілігіне айналды. Бұл әртүрлі салаларға, соның ішінде өнеркәсіпке, үкіметке, денсаулық сақтау, білім беру, логистика және басқа да көптеген салаларға әсер етеді [1].

Цифрлық технологиялардың дамуы цифрлық инновациялардың күнделікті өмірге кеңінен енуіне байланысты күрт технологиялық өзгерістерге байланысты жеделдеді. Олар кеңінен танымал болды және өмір салтын айтарлықтай өзгертті. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардағы инновациялар адамдардың мінез-құлқына, олардың ақпараттық қажеттіліктеріне, олардың жұмыс істеу және ақпарат алмасу тәсілдеріне әсер етті. Бұлт, ұялы байланыс қызметтері және жасанды интеллект сияқты цифрлық инновациялардың үздіксіз ілгерілеуі бұл өзгерісті жеделдетеді және қоғам үшін де, бизнес үшін де бұрын мүмкін емес деп саналған өркендеудің жаңа мүмкіндіктері мен деңгейлерін қамтамасыз етеді [2].

Дамушы елдердегі, әсіресе Қазақстандағы кәсіпорындар олардың өміршеңдігі мен тұрақтылығына айтарлықтай қауіп төндіретін күрделі мәселелерге тап болады. Бұл проблемалар осы кәсіпорындардың меншік құрылымы, білім беру ресурстарының шектеулілігі және менеджерлердің нарықтық ақпаратқа қол жетімділігінің шектелуі сияқты факторларға негізделген. Бұл мәселелерді шешу осы кәсіпорындардың өмір сүруі мен өсуіне трансформациялық көзқарасты қажет етеді. Бұл зерттеу цифрлық құралдарды белсенді түрде пайдаланатын кәсіпорындардың жаңа буынының пайда болуы мен табысына ықпал ететін ортаны құра отырып, Қазақстандағы бизнес алдында тұрған қиындықтарды шешу құралы ретінде цифрлық технологиялардың әлеуетті рөлін зерттеуге бағытталған.

1950 жылдардан бастап әлем елдері 1990 жылдары постиндустриалды жаппай өндіріс экономикасынан білім экономикасына, сайып келгенде, 2000 жылдары цифрлық экономикаға көшуді бастан өткерді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) өндірістің негізгі факторына айналды. Цифрлық экономиканың қалыптасуы әлеуметтік-экономикалық қызметтің әртүрлі түрлерін интернеттің электрондық ортасына көшіруді қамтиды: электрондық коммерция, электрондық бизнес, электрондық оқыту, электрондық бақ және электрондық үкімет [3].

Соңғы үш онжылдықта АКТ қолданудың айтарлықтай өсуі байқалды. Алдыңғы қатарлы цифрлық технологиялармен сипатталатын цифрлық экономика әлеуметтік өндірістің тиімділігін арттыруға бағытталған институционалдық категориялар жүйесі ретінде қызмет етеді. Цифрлық технологиялар бар проблемаларды тиімді шешуді қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар бизнестің инновациялық тәсілдеріне жол ашады. Бұлтты есептеулер, виртуалды шындық, заттар интернеті және мобильді құрылғылар дәстүрлі бизнес үлгілерін өзгертетін цифрлық құралдардың бірі болып табылады. Цифрландырудың жалғасып жатқан толқыны бизнес пен қоғамның ландшафтын түбегейлі өзгертеді, бұл цифрлық өнімдер мен қызметтерге толы дәстүрлі бизнес үлгілерін қайта бағалауды талап етеді [4].

Цифрлық дәуірдегі табысты трансформация технологияны қабылдаудан да асып түседі; ол кешенді стратегияларды, қолайлы мәдениетті, сенімді инфрақұрылымды және жаңа бизнес үлгілерін әзірлеуді талап етеді. Өнеркәсіптер үздіксіз трансформациядан өтіп жатыр, жаңадан пайда болған бизнес-модельдер бүкіл секторлардың бәсекелестік динамикасын қайта анықтауға мүмкіндік береді. Бизнес-модель инновациясының басымдығы айқын, компаниялардың басым көпшілігі өздерінің көзқарастарын белгілі бір дәрежеде өзгертеді. Цифрландырудың кросс-функционалды әсері компанияларды дамып келе жатқан цифрлық процестерді жылдам біріктіру және оларды нақты құндылық пен экономикалық табысқа аудару үшін бизнес үлгілерін бейімдеуге шақыратын маңызды мәселе болып табылады [5].

Осы тұрғыда зерттеу цифрлық бизнестің Қазақстандағы экономика мен инновациялық дамуға әсерін талдауға тырысады. Цифрландыру әкелген түбегейлі өзгерістерді түсіну бизнес үшін дамып жатқан ландшафтты шарлау, кірістілік эрозиясының алдын алу және негізделген және тиімді шешімдер қабылдау үшін өте маңызды. Сандық дәуірде тұрақты өсу мен табысты қамтамасыз ету үшін бизнес-модельдерді жылдам дамып жатқан цифрлық процестерді қамтуға бейімдеу өте маңызды.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстандағы цифрлық экономиканың эволюциясын терең түсіну және талдау, табыс факторлары мен елдің алдында тұрған міндеттерді анықтау және болашақта цифрлық экономиканың тұрақты және табысты дамуы үшін стратегиялық ұсыныстар беру. Біз осы маңызды тақырыпты толық ашуды қамтамасыз ету үшін цифрлық инфрақұрылым, цифрлық дағдылар, цифрлық қызметтер, киберқауіпсіздік және т.б. сияқты цифрлық экономиканың негізгі аспектілерін қарастырамыз.

Негізгі ережелер. Зерттеуді жүргізудегі басты мәселе – бұл жаһандық деңгейде де, дамушы елдер, бұл жағдайда Қазақстан жағдайында да экономикалық трансформация және инновациялық даму үшін цифрлық бизнестің маңыздылығын түсіну болып табылады.

Біріншіден, бизнесті цифрландыру қазіргі әлемде өзекті бола түсуде және оның Қазақстан сияқты нақты елдерге әсерін бағалау стратегиялық шешімдер қабылдау үшін маңызды ақпарат бере алады.

Екіншіден, Қазақстан «Қазақстан-2050» стратегиясы аясында экономиканы жаңғыртуға және инновацияны дамытуға белсенді түрде ұмтылуда. Цифрлық бизнестің әсерін зерттеу осы бағыттағы ағымдағы күш-жігердің қаншалықты тиімді екенін анықтауға және жақсартудың ықтимал бағыттарын анықтауға көмектеседі.

Үшінші аспект – Қазақстанның жаһандық цифрлық экономикадағы бәсекеге қабілеттілігі. Зерттеу Қазақстандағы цифрлық бизнестің қазіргі жағдайы туралы түсінік береді. Ол елдің экономикасы мен инновациялық әлеуетін нығайту үшін даму стратегияларын қалыптастыруға негіз болады.

Әдебиеттерге шолу. Цифрландырудың 1960 жылдардан бастау алатын тарихы бар, бірақ оны инновациялық ететін – дамып келе жатқан технологиялар тудырған өзгерістердің қарқыны мен сипаты. Цифрлық трансформация бойынша зерттеулерді негізінен практиктер жүргізді, бірақ соңғы онжылдықта ғалымдар бұл тақырыпқа көбірек назар аударды. Цифрлық дәуірдегі салалардың үздіксіз трансформациясы ұйымдарды бизнес үлгілерін қайта қарауға мәжбүр етеді. Бүкіл салалардың бәсекеге қабілетті ландшафтын өзгерту әлеуеті бар жаңа бизнес үлгілері үнемі пайда болады. Он компанияның жетеуі бизнес-модельді инновациялаумен айналысады, ал 98%-ға дейін бизнес үлгілерін белгілі бір дәрежеде өзгертеді. Цифрлық трансформацияның әмбебап анықтамасы жоқ, бірақ ол жаңа цифрлық технологиялардың стратегиялық рөлдерін қайта қарауды талап ететін технологиялық бизнесті трансформациялаудың күрделі түрін білдіреді. Табысты трансформацияның маңызды элементтеріне көшбасшылық, тұтынушыларға назар аудару, серіктестік, деректерді басқару дағдылары және цифрлық технологияларды пайдалану кіреді. Дегенмен, табысты трансформацияға кедергілер бар, мысалы, заңнамалық шектеулер, ақпараттық қауіпсіздік проблемалары мен әкімшілік қиындықтар, дамымаған киберқауіпсіздік жүйесі, шектеулі бюджеттер, ұйымдастырушылық икемділіктің жоқтығы және т.б.

Цифрлық трансформация тек технологияларды енгізуді ғана емес, сонымен қатар бизнес үлгілерін, мәдениетті және инфрақұрылымды өзгертуді қамтиды. Цифрлық трансформацияның негізгі себептеріне өзгермелі экономикалық ортада өмір сүруге деген ұмтылыс жатады. Цифрлық экономика кәсіби және нарықтық білімге, креативтілікке және инновациялар қоғамына негізделген. Цифрлық бизнесті дамытудағы ең маңызды құрылымдық кедергі цифрлық емес салалардағы реттеудің біркелкі еместігі болып табылады. Ақылды өнімдер, қосылым және үлкен деректер аналитикасы компаниялардың бизнес стратегиялары мен операциялық орындалуын бұзады деп күтілуде. Цифрлық

технологияларға келетін болсақ, өнеркәсіптік компаниялар белсенді инвесторларға айналады.

Дегенмен, экономика мен қоғам цифрлық технологиялардың әлеуетін барынша пайдалануы керек. Технологияны жаңарту жұмыс істейтін халық арасында ЖІӨ деңгейі жоғары елдерде кең таралған. Соған қарамастан, анықталғандай, дамыған елдерде де жеке сектордың цифрлық трансформациясын сәтті жүзеге асырудағы басты кедергі халықтың цифрлық сауаттылығының жеткіліксіздігі болып табылады.

Цифрлық экономиканың өнімділік пен экономикалық өсудің дәстүрлі көрсеткіштеріне әсері контекстінде негізгі көрсеткіш ретінде жалпы ішкі өнімді (ЖІӨ) пайдалануды шектеуге баса назар аударылады. Ахмад пен Шрайер цифрлық экономикадағы прогресті, оның ішінде интернеттің, бұлттық қызметтердің, мобильді технологиялардың және жасанды интеллекттің әсерін дәл өлшеудің қиындығын атап көрсетеді [6]. С.Л. Москович және басқалар, цифрлық жетістіктерге қарамастан индустриалды дамыған елдерде өнімділіктің төмендеуін білдіретін «өнімділік парадоксы» тұжырымдамасын зерттеді [7]. Авторлар ЖІӨ мен өнімділік көрсеткіштері тек кейде цифрлық экономикадан туындаған өзгерістерді толық көрсетеді, бұл статистика мен шындық арасындағы алшақтыққа әкеледі деген идеяны алға тартты.

Цифрлық кәсіпорындар тұжырымдамасы заманауи цифрлық ландшафтқа бейімделу қажеттілігін көрсетеді. Цифрлық компаниялар цифрлық инновацияларды өз қызметіне біріктіруге, процестерді өзгертуге және компания ішінде де, тұтынушылармен де өзара әрекеттесуге ұмтылады. Цифрлық бизнеске баса назар аудару олардың технологияны құрал ретінде пайдаланып қана қоймай, оны бизнес үлгілерінің ажырамас бөлігіне айналдыруға ұмтылатынын түсінуден туындайды. Осылайша, Ansong, E., & Boateng өнеркәсібі аз дамыған елдерде әлеуметтік медиа тұтынушыларды тарту және құндылық жасау үшін негізгі технологиялық платформа екенін анықтады. Бұлтты есептеулер кең таралғанымен, үлкен деректер аналитикасын кәсіпорындардың аз ғана пайызы пайдаланады. Цифрлық кәсіпорындарды қаржыландырудың негізгі көзі жеке қорлар, отбасы және достар болып табылады, ал инвестициялар мен венчурлық капитал шектеулі. Сондай-ақ, Ганадағы кәсіпорындардың мысалын қолдана отырып, цифрлық кәсіпорындардың көпшілігі шетелдік кәсіпорындардың қатысуымен жұмыс істейтіні және дамитыны анықталды, бұл Гана Үкіметі шетелдік инвестицияларды тарту үшін құрған қолайлы бизнес-ортаға байланысты [8]. Политехника мен монотехниканы ажырататын Панышин В.Н. тұжырымдамаларына сүйене отырып, цифрлық технологияның эволюциясын және оның қоғамға әсерін зерттеді. Автор цифрлық дәуір политехникалық және монотехникалық элементтерді біріктіріп, еркіндік пен өзгергіштікті қамтамасыз ететінін, сонымен қатар стандарттау мен тиімділікке ұмтылатынын айтады. Технологияның дамуын және оның қоғамға әсерін саналы түрде басқару үшін осы динамиканы түсіну маңызды [9].

Кейбір зерттеулер Еуропалық Одақ елдері (мысалы, Швеция, Мальта және Эстония) [10] сияқты цифрландыру деңгейі жоғары елдерді келтіре отырып, цифрландыру мен экономикалық өсу арасындағы оң қарым-қатынасты атап көрсетеді [11] және цифрлық экономика және қоғам индексі (DESI) және IMD Digital World Competitiveness Index сияқты әртүрлі көрсеткіштерді талдайды. [12]. Еуропалық Одақтың кейбір елдерінде цифрлық нарықтың біртектілігін ілгерілету мен қызметкерлерді ақпараттық технологиялар дағдыларына оқыту арасында тығыз байланыс анықталды [13]. Осылайша, цифрландыру жаһандық деңгейде экономикалық дамуды ынталандыруда маңызды болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Әдебиеттерге шолу бар зерттеулерде бизнесті цифрландырудың ЖІӨ-ге тікелей әсеріне басым назар аударылғанын көрсетті. Дегенмен, зерттеу ландшафтындағы қызықты олқылық бизнесті цифрландырудың әсер ету деңгейін бағалау әдеттегі ЖІӨ орталықтандырылған көзқарастан тыс болуы керек деп болжайды. Әдебиеттердің едәуір бөлігі экономикалық салдарларды зерттегенімен, бизнесті цифрландыру мен инновация сияқты факторлар арасындағы күрделі байланысты зерттейтін зерттеулердің айтарлықтай жетіспеушілігі бар. Дамып келе жатқан перспективалар бизнесті цифрландырудың

экономикаға әсер етуінің шынайы шамасы дәстүрлі ЖІӨ орталықтандырылған объективтен асып түсетінін және оның инновацияларға әсерін нюанстық зерттеуді қажет етеді деп болжайды. Бұл зерттеу бизнесті цифрландырудың Қазақстан экономикасына көп қырлы әсерін зерделей отырып, оның ЖІӨ-ге тікелей әсерін ғана емес, сонымен бірге экономикалық өсу мен тұрақтылықтың шешуші детерминанты ретінде инновациялармен күрделі өзара әрекетін ескере отырып, осы дамып келе жатқан дискурсқа үлес қосуға тырысады. Келесі гипотезалар әзірленді:

- Гипотеза А

- Гипотеза 0: Бизнесті цифрландыру Қазақстан экономикасына айтарлықтай әсер етеді.

- Гипотеза 1: Бизнесті цифрландыру Қазақстан экономикасына елеусіз әсер етеді.

- Гипотеза В

- Гипотеза 0: Бизнесті цифрландыру Инновацияға айтарлықтай әсер етеді.

- Гипотеза 1: Бизнесті цифрландыру Инновацияға елеусіз әсер етеді.

Бизнесті цифрландыру, инновация және экономика 1-кестеде келтірілген келесі көрсеткіштермен өлшенді.

Таңдалған көрсеткіштер бизнесті цифрландырудың Қазақстан экономикасы мен инновациясына әсерінің жан-жақты көрінісін береді және 2013-2022 жылдар аралығын қамтиды [14, 16]. Талдау жүргізу үшін SMART PLS 4 бағдарламалық жасақтама қолданылды. Құрылымдық теңдеулерді модельдеу, атап айтқанда ең кіші квадраттардың ішінара регрессиясы (PLS-SEM), көптеген конструкциялар мен индикаторларды қамтитын күрделі модельдерді бағалауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл құрылымдардың индикаторлық айнымалылармен байланысының бастапқы деректері мен сипаттамаларына қатысты кең икемділікті ұсынады [15].

Кесте 1-Айнымалыларды өлшеу

№	Көрсеткіштер	Кодтау
Бизнесті цифрландыру-тәуелсіз айнымалы		
1	Компьютерлерді пайдаланатын ұйымдардың үлесі	Фирмалар % _ АКТ пайдалану
2	Интернетке қосылған ұйымдардың үлесі	Фирмалар% интернетке кіру
3	Белгілі интернет-ресурстардағы ұйымдардың үлесі	Фирмалар%_интернет-Ресурстар
4	Интернетте тауарлар мен қызметтерге тапсырыс қабылдайтын ұйымдардың үлесі	Фирмалар%_тапсырыс Беру_онлайн Тапсырыстар
5	Интернет арқылы тауарлар мен қызметтерге тапсырыс беретін ұйымдардың үлесі	Фирмалар%_Онлайн тапсырыс беру
Инновация – тәуелді айнымалы		
6	Инновациялық белсенділік деңгейі	Инновация белсенді бизнес
7	ЖІӨ-ге қатысты инновациялық өнімдердің (тауарлардың, қызметтердің) үлесі, %	Инновациялық Өнім %_ ЖІӨ
	Инновациялық өнім (тауарлар, қызметтер)көлемі	Инновациялық өнім көлемі
Экономикаға тәуелді айнымалы		
8	Жалпы ішкі өнім	ЖІӨ
Ескерту: авторларлармен құрастырылған		

1 кестеде ұсынылған көрсеткіштерді пайдаланып талдама жасайық:

1. Шаруашылықты цифрландыру көрсеткіштеріне талдама жасау

- Компьютерлерді пайдаланылатын кәсіпорындардың пайызы:

Осы көрсеткіш кәсіпорындардың АКТ - ны қаншалықты белсенді қолданатынын көрсетеді. Әдетте бұл бизнес-үрдістерді оңтайландырумен, құжаттық айналымды цифрландырумен және қызметкерлердің тиімділіктерін жоғарылатуымен байланысты.

- Интернетке қосылған кәсіпорындардың пайызы:

Бүгінгі күні интернетке қосылу деңгейі бизнестің онлайн нарықта жұмыс істеу мүмкіндігін анықтайды. Аталған көрсеткіш кәсіпорындардың әлемдік ақпараттық кеңістікте жұмыс істеу қабілетін көрсетеді.

- Белгілі интернет-ресурстардағы кәсіпорындардың пайызы:

Интернет-ресурстарды қолдана отырып, кәсіпорындар өз қызметтерін жарнамалай алады, өнімдерін жарнамалай алады және тұтынушылармен байланыс орната алады. Бұл көрсеткіш бизнес үшін маңызды фактор болып табылады, себебі ол ақпаратты жеткізуді, сату тиімділігін және қызмет көрсетуді жақсартады.

- Интернетте тауарларға және қызметтерге тапсырыс қабылдайтын кәсіпорындардың:

Аталған көрсеткіш кәсіпорындардың электрондық коммерцияға қатысу деңгейлерін көрсетеді. Онлайн төлемдер мен тапсырыстарды қабылдау бизнеске жаңа нарықтарға шығуға және тұтынушылармен тиімдірек өзара әрекеттесуді орнатуға мүмкіндік береді [17].

- Интернет арқылы тауарларға және қызметтерге тапсырыс беретін кәсіпорындардың пайызы:

Егер кәсіпорындар өздерінің өнімдерін және қызметтерін онлайн ұсына алса, бұл олардың әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Бұл көрсеткіш бизнестегі онлайн сату үлесін көрсетеді [18].

2. Инновация – тәуелді айнымалы

Инновациялық белсенділік деңгейі

Бұл көрсеткіш бизнестің жаңа өнімдер мен қызметтерді қаншалықты белсенді дамытып жатқанын, сондай-ақ ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға инвестиция салғанын көрсетеді. Инновацияларға назар аудару компанияларға бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді [19].

• ЖІӨ-дегі инновациялық өнімнің үлесі

Бұл айнымалы инновациялық өнімдердің экономикадағы үлесін көрсетеді. Бұл бизнестің өндіріс көлеміне ғана емес, өнімінің инновациялық аспектілеріне де мән беретінін көрсетеді.

3. Экономика тәуелді айнымалы ретінде

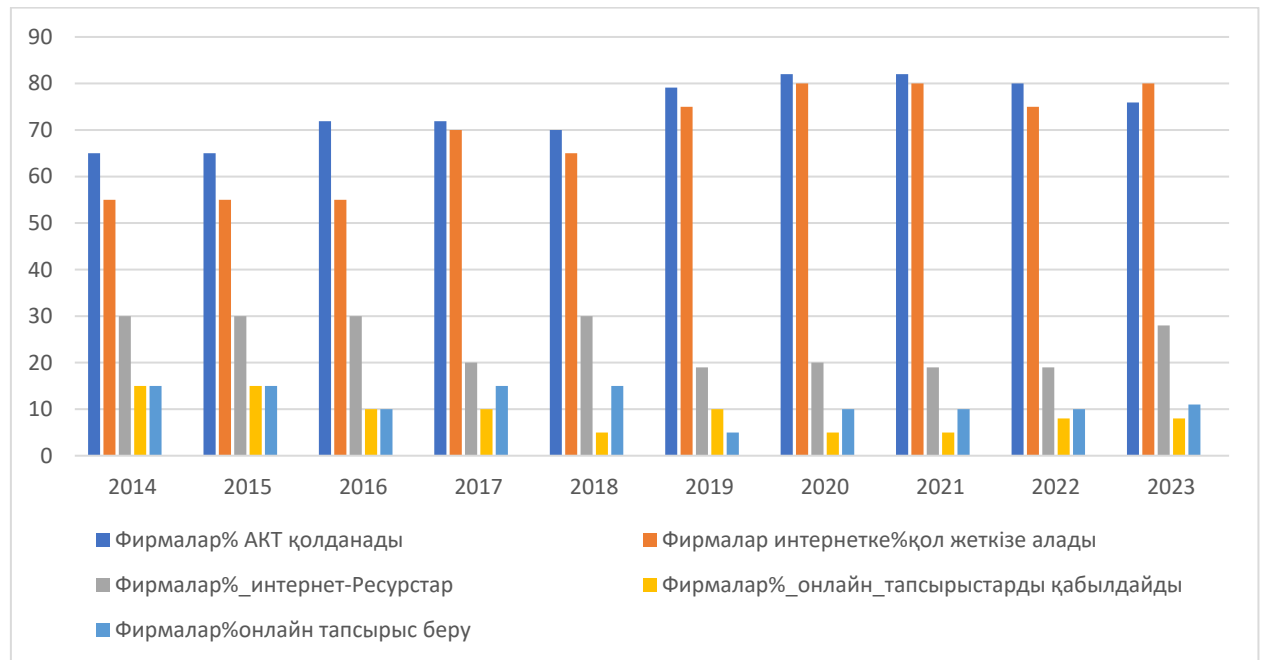
Бұл көрсеткіш экономикалық көрсеткішті білдіреді. ЖІӨ бүкіл экономиканың жағдайын көрсетеді және кәсіпкерліктің даму деңгейіне әсер ететін макроэкономикалық фактор болып табылады.

Компьютерлерді пайдаланатын ұйымдардың жоғары үлес салмағы өнімділікті арттыруға ықпал ете алатын технологияның кең таралғанын көрсетеді. Интернеттің қолжетімділігі және интернет-ресурстарды пайдалану бизнестің жаһандық технологиялармен байланысын көрсетеді. Интернет арқылы тапсырыс қабылдайтын және онлайн-платформалар арқылы тапсырыстарды орналастыратын ұйымдардың үлесінің артуы бизнестің цифрлық бизнес-үрдістергі белсенді қатысуын көрсетеді. Инновациялық белсенділік көрсеткіштері және инновациялық өнімнің экономикадағы үлесі кәсіпорындардың жаңа идеялар мен технологияларды енгізу қабілетін көрсете алады. Осылайша, таңдалған көрсеткіштер технологиялық және экономикалық аспектілерді қамтитын цифрландырудың Қазақстанның экономикасы мен инновациясына әсерін жан-жақты талдауды қамтамасыз етеді [20].

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстанда банк ісі сияқты цифрлық экожүйелер пайда болды. 2023 жылы Қазақстан Республикасы азаматтарға арналған онлайн-сервистерді дамыту бойынша әлемде 8-ші орынға ие болды, Ал әлемнің 90 ірі елінің арасында жүргізілген Digital Intelligence Index платформасын зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстан цифрландырудың даму қарқыны бойынша 20-шы орынға ие болды. Азаматтардың цифрлық әл-ауқатын одан әрі дамыту

тұрғысынан ең перспективалы елдер тобына кірді. 1-суретте 2014-2023 жылдар аралығында Қазақстандағы цифрлық бизнестің динамикасы көрсетілген.

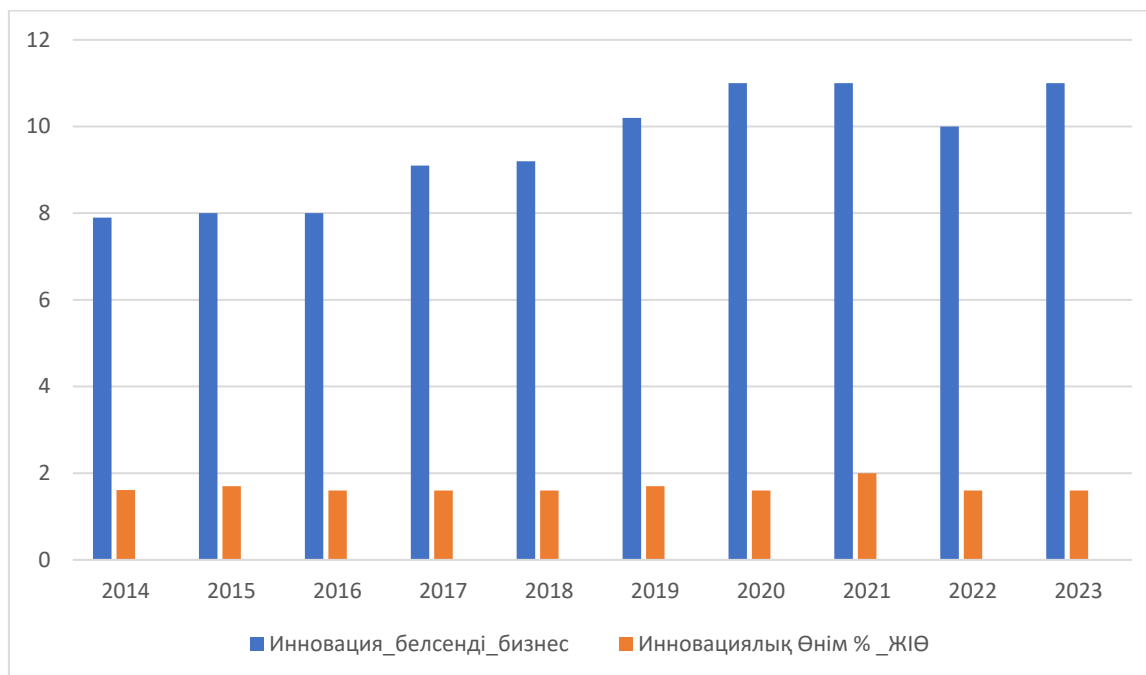

Сурет 1 - Бизнесті цифрландыру динамикасы

Ескерту: [14], [16] дереккөз негізінде құрастырылған

2014-2023 жылдар аралығында фирмалардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалануға және интернет-ресурстарға қол жеткізуге пайыздық қатысуы туралы деректерді талдау Қазақстандағы кәсіпорындарды цифрландырудың оң тенденцияларын анықтады. АКТ-ны пайдаланатын фирмалардың үлесі 2014 жылғы 66,2% - дан 2023 жылы 75,9% - ға дейін біртіндеп артып келеді, бұл ақпараттық технологиялардың кеңінен енгізілгенін және бизнес-процестердің тиімділігінің артқанын көрсетеді. Фирмалардың интернетке қол жетімділігі де артып келеді-2014 жылғы 60,7% - дан 2023 жылы 79,1% - ға дейін, бұл ақпарат алмасуды жеңілдететін және байланысты жақсартатын интернетке қосылудың артқанын көрсетеді. Интернет-ресурстарға қол жеткізе алатын фирмалардың пайызы өзгеріп отырады, бірақ жалпы өсуде, 2023 жылы 25,6% - ға жетеді. Бұл өзгерістер технологиялық үрдістерге және компаниялардың стратегиялық шешімдеріне байланысты болуы мүмкін. Қазақстанда фирмалардың цифрлық белсенділігінің тұрақты өсуі байқалады, бұл олардың заманауи технологиялық талаптарға бейімделуін және цифрлық дәуірде бәсекеге қабілеттілікті арттыруға деген ұмтылысын көрсетеді.

2-суретте Қазақстанда 2014 жылдан бастап 2023 жылға дейінгі инновациялардың динамикасы көрсетілген.

Сурет 2 - Инновацияның динамикасы

Ескерту: [14], [16] дереккөз негізінде құрастырылған

Соңғы тоғыз жылдағы деректерді талдау инновациялық іскерлік белсенділік деңгейінің динамикасын және Қазақстандағы ЖІӨ-ден инновациялық өнімдердің үлесін көрсетеді. Бизнестің инновациялық белсенділік деңгейі біртіндеп өсті, 2014 жылғы 8,0% - дан 2023 жылы 11,0% - ға дейін. Бұл кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыруға көмектесетін инновацияларды өз қызметіне енгізуге дайындығының артып келе жатқандығын көрсетеді. Екінші жағынан, ЖІӨ-дегі инновациялық өнімдер үлесінің динамикасы күрделірек. 2014 жылы 1,61% бастапқы көрсеткіштен кейін ол 2016 жылы 0,92% - ға дейін төмендеді, бірақ біртіндеп өсіп, 2021 жылы 2,43% - ға жетті. Кейінгі жылдары шамалы төмендеу байқалып, 2023 жылы 1,70% - ға жетті. Бизнестің инновациялық белсенділігі деңгейінің жоғарылауы кәсіпорындардың дамуындағы оң динамиканы көрсетеді. Керісінше, ЖІӨ-ден инновациялық өнім үлесінің ауытқуы экономика құрылымындағы өзгерістерді және инновациялық процестердің тиімділігін көрсетуі мүмкін. Трендтерді түсіну және Қазақстан экономикасындағы инновацияларды қолдау стратегияларын тұжырымдау үшін осы көрсеткіштерді одан әрі бақылау өте маңызды.

Ұсынылған бірнеше деректердің ішінде «Фирмалар %_АКТ пайдалану» көрсеткіштері бизнесті цифрландырудағы табысты және сипаттамалық рөлді көрсетеді. Бизнесті цифрландыру, әсіресе интернетке қол жетімділіктің артуы және АКТ-ны қолданудың артуы ұйымдардың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Жақсартылған байланыс және технологиялық мүмкіндіктер өнімділіктің артуына, нарықтың кеңеюіне және бизнес-процестердегі инновациялардың дамуына ықпал етуі мүмкін. Осылайша, осы екі көрсеткіш осы талдауда бизнесті цифрландырудың ұйымдарға оң әсер етуінің негізгі аспектілері ретінде анықталған.

Зерттеу нәтижелері цифрлық бизнестің экономикалық дамуға жанама әсер ететіні туралы бар зерттеулерді растайды. Сонымен қатар, авторлар бизнесті цифрландырудың әсерін инновациялар негізгі фактор ретінде ерекшеленетін басқа факторлар арқылы бағалау керек деп ұсынды.

А1 Гипотезасы: Бизнесті цифрландыру Қазақстан экономикасына елеусіз әсер етеді.
В0 Гипотезасы: Бизнесті цифрландыру инновацияға айтарлықтай әсер етеді.

Қорытынды

Ағымдағы зерттеу цифрлық бизнестің Қазақстандағы инновациялар мен экономиканың дамуына әсерін талдауға бағытталған. Талдау нәтижелері гипотеза А1 және Гипотеза В0 қолдады. Нәтижелер цифрлық бизнесті дамыту Қазақстандағы инновацияның дамуына айтарлықтай әсер ететінін және экономиканың дамуына елеусіз әсер ететінін көрсетті. Нәтижелер кәсіпорындардың интернетке қол жеткізуі және онлайн АКТ қолдануы экономиканың дамуына, сондай-ақ инновациялық шешімдерге ықпал ететінін көрсетті. Керісінше, интернет-саудадағы фирмалардың белсенділігі және интернет-ресурстар арқылы функционалдық міндеттерді қамтамасыз ету экономикаға немесе инновациялық дамуға шамалы әсер етеді.

Зерттеудің негізгі шектеуі жергілікті бизнесті цифрландыру деңгейі және цифрлық бизнестің үлесі, елдің ЖІӨ-дегі өндірісі туралы жаңартылған ақпараттың жоқтығынан көрінеді. Ұсынымдар цифрландыру арқылы инновацияларды ынталандыруды, АКТ-ны дамытуды қолдауды, мониторингті және реттеуді және инновацияларды дамытатын цифрлық тәжірибелерге баса назар аудару үшін ұзақ мерзімді жоспарлауды қамтиды. Мұның барлығы елдегі цифрлық және инновациялық дамуды ынталандыру стратегияларын әзірлеуге негіз бола алады.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, келесі нақтылы ұсыныстарды ұсынуға болады:

1. Цифрландыру негізінде инновацияны ынталандыру

Инновациялық жобаларды қолдау: Цифрландыру бизнеске инновациялық шешімдерді енгізу мүмкіндігін береді. Ол үшін мемлекет немесе жеке сектор инновациялық жобаларға арнайы гранттар мен субсидиялар беруі керек. Бұл стартаптар мен шағын және орта бизнес үшін айтарлықтай серпіліс болуы мүмкін. [21].

Салық жеңілдіктері: АКТ саласында жұмыс істейтін кәсіпорындарға салық жеңілдіктерін енгізу. Бұл цифрландыруды жеделдетіп, инновациялық жобаларды жүзеге асыруға әсерін тигізеді.

2. АКТ дамытуға қолдау көрсету

Білім беру және кадрларды дайындау: АКТ секторындағы білім беру жүйесін жаңғырту және кәсіпорын қызметкерлеріне цифрлық дағдыларды үйретуге курстар мен оқытуды қамтамасыз ету қажет. Бұл ақпараттық технологияларды пайдалану тиімділігін арттыруға көмектеседі.

• Цифрлық инфрақұрылымды жақсарту: Интернетке қолжетімділік пен желі сапасын жақсартуға бүкіл ел бойынша цифрлық инфрақұрылымды дамыту. Бұл әсіресе ауылдық жерлер үшін маңызды, өйткені цифрландыру барлық аймақтарда бірдей деңгейде жүруі керек.

3. Мониторинг және реттеу жүйесін жетілдіру

Цифрлық экономика бойынша мониторинг жүргізу: Бизнестің цифрландыру деңгейін бақылау және талдау үшін республикалық деңгейде арнайы агенттік немесе бөлімше құру қажет. Бұл бизнестің дамуын үздіксіз бақылауға және экономикалық даму мен инновацияларға әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Құқықтық реттеу және қорғау: Сандық бизнесті реттейтін заңнаманы жаңарту, әсіресе интернет-коммерция және онлайн қызметтер саласында. Бұл пайдаланушылардың құқықтарын қорғау және цифрлық экономикада ашықтықты қамтамасыз ету үшін қажет.

4. Инновацияны ынталандыру үшін цифрлық тәжірибеге назар аудару

Цифрлық экожүйе құру: Елде стартаптар, ірі корпорациялар мен ғылыми ұйымдар инновациялық шешімдер мен өнімдерді әзірлеу үшін бірлесіп жұмыс істейтін цифрлық экожүйені құру.

Мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы серіктестік: Бизнесті цифрлық трансформациялауды және инновациялық шешімдерді енгізуді қаржыландыратын мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы әріптестікті дамыту.

5. Цифрландырудың ұзақ мерзімді стратегиясын әзірлеу

Ұзақ мерзімді жоспарлау: Қазақстанның цифрлық және инновациялық дамуына ұзақ мерзімдегі стратегияларды дайындау. Бұл стратегиялық жоспарлар цифрландыру мен инновацияны ынталандыру үшін негізгі бағыттар мен ресурстарды қамтуы керек.

Инновацияларды қолдану аясын кеңейту: Цифрлық бизнесті тек сауда және өндіріс сияқты салаларда ғана емес, ауыл шаруашылығы, денсаулық сақтау, білім беру және басқа салаларда да дамыту қажет. Бұл цифрландырудың экономиканың барлық секторларына бейімделуін қамтамасыз етеді[22].

6. Әлеуметтік аспектілерді есепке алу

Цифрлық теңсіздікті азайту: Өртүрлі әлеуметтік топтар, соның ішінде ауылдық жерлер мен табысы аз адамдар арасында цифрлық дағдыларды жақсартуға бағытталған бағдарламалар мен бастамаларды енгізу. Бұл барлық азаматтарға тең мүмкіндіктер туғызады.

Әлеуметтік қызметтерді цифрландыру: Азаматтар үшін осы қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыру мақсатында әлеуметтік қызметтерді, атап айтқанда денсаулық сақтау және білім беру салаларын цифрландыру бойынша нақты қадамдарды әзірлеу.

Ұсынылып отырған шаралар елімізді цифрландыру мен инновациялық дамытуда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Цифрлық экономика мен инновацияны қолдау кәсіпорын деңгейінде ғана емес, стратегиялық жоспар мен мемлекеттік ресурстарды дұрыс пайдалану арқылы да жүзеге асырылуы тиіс. Сонымен қатар, цифрлық дағдыларды дамыту, әлеуметтік теңсіздіктерді жою және цифрландыруды барлық салаларда кеңейту елдің экономикалық жағдайын жақсартуға және инновацияның өсуін ынталандыруға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бонекамп Л., Шуре М. Последствия Индустрии 4.0 на человеческом труде и организации труда.- Келн: Журнал психологии бизнеса и СМИ, 2015. – С. 35-42.
2. Шваб К. Четвертая промышленная революция. – Лондон: Пингвин, 2017. – С. 85-93.
3. Байнев В. Электронная (цифровая) экономика как техникотехнологический и политико-экономический феномен / В. Байнев // Наука и инновации. — 2019. — №7. — С. 53-59.
4. Бекова Р.Ж., Файзуллина С.А., Жексембина А.Е. Цифровизация казахстанской экономики и развитие бухгалтерского учета. *Вестник университета «Туран»*. 2019;(2):153-157.
5. Аубакирова Г. Цифровая трансформация экономики Казахстана // Проблемы теории и практики управления. - 2019. - № 2. - С. 18-26.
6. Ahmad N., Schreyer P. Are GDP and productivity measures up to the challenges of the digital economy? // International Productivity Monitor. 2016. Vol. 30. No. 4.
7. Moskowitz S. L. (2009). The advanced materials revolution: Technology and economic growth in the age of globalisation. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons
8. Ansong E., Boateng R. Surviving in the digital era – business models of digital enterprises in a developing economy // Digital Policy, Regulation and Governance. 2019. Vol. 21. No. 2. P. 164–178. URL: <https://doi.org/10.1108/dprg-08-2018-0046> (accessed: 27.02.2024)
9. Панышин В.Н. Цифрлық экономика: ерекшеліктері мен даму тенденциялары. Ғылым және инновация. 2016. №157. Б.17-20.
10. Evangelista R., Guerrieri P., Meliciani V. The economic impact of digital technologies in Europe // Economics of Innovation and New Technology. 2014. Vol. 23. No. 8. P. 802–824. URL: <https://doi.org/10.1080/10438599.2014.918438> (accessed: 27.02.2024).
11. Magazzino C., Porri D., Fusco G., Schneider N. Investigating the link among ICT, electricity consumption, air pollution, and economic growth in EU countries // Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy. 2021. Vol. 16. No. 11–12. P. 976–998. URL: <https://doi.org/10.1080/15567249.2020.1868622> (accessed: 28.02.2024).
12. Бойко И.П., Евневич М. А., Колышкин А. в. (2017) Экономика предприятия в эпоху цифровых технологий. Российское предпринимательство. Том 18. № 7. С. 1127-1136.
13. Tranfield D., Denyer D., Smart P. (2003) Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge employing systematic review. British Journal of Management. No. 14. P. 207-222.
14. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы

№ 1050 қаулысы. [Электрондық ресурсы] <https://primeminister.kz/assets/media/azastan-respublikasyn-industriyaly-innovatsiyaly-damytydy-2020-2025-zhyldara-arnalan-memlekettik-badarlamasyn.pdf> (қаралу уақыты: 28.02.2024)

15 Purwanto, A., Asbari, M., & Santoso, T. I. (2021). Analisis Data Penelitian Sosial dan Manajemen: Perbandingan Hasil antara Amos, SmartPLS, WarpPLS, dan SPSS Untuk Jumlah Sampel Medium. International Journal of Social and Management Studies, 2(4), 43–53. <https://doi.org/10.5555/ijosmas.v2i4.50>.

16 Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы және "Мемлекеттік бағдарламалар тізбесін бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 957 Жарлығына толықтыру енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 1 тамыздағы № 874 Жарлығы. [Электрондық ресурсы] <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/03/874.05-05-2018kaz.pdf> (қаралу уақыты: 28.02.2024)

17 Кунцман А.А. Трансформация внутренней и внешней среды бизнеса в условиях цифровой экономики // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. –2016. – No 11(93). – С.17-20.

18 Транфилд Д., Дениер Д., Смарт П. К методике развития основанных на фактических данных управленческих знаний посредством систематического анализа // Британский журнал управления. – 2003. – No 14. – С. 207-222.

19 Бахрин М., Отман М., Нор Т., Азли М. Индустрия 4.0: обзор промышленной автоматизации и робототехники // Журнал Технолоджи (Естественные науки и инженерия) – 2016. – eISSN, 2180–3722 – С. 137 – 143.

20 Alibekova G., Medeni T., Panzabekova A., Mussayeva D. Digital transformation enablers and barriers in the economy of Kazakhstan // The Journal of Asian Finance, Economics and Business (JAFEB). 2020. Vol. 7. No. 7. P. 565–575. URL: <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.565> (accessed: 24.02.2024).

21 Barmuta K.A., Akhmetshin E.M., Andryushchenko I.Y., Tagibova A.A., Meshkova G.V., Zekiy A.O. Problems of business processes transformation in the context of building digital economy // Entrepreneurship and Sustainability Issues. 2020. Vol. 8. No. 1. P. 945. URL: [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1\(63\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1(63)) (accessed: 25.02.2024).

22 Afonasyova M.A., Panfilova E.E., Galichkina M.A., Ślusarczyk B. Digitalisation in economy and innovation: The effect on social and economic processes // Polish journal of management studies. 2019. Vol. 19. No. 2. P. 22–32. URL: <https://doi.org/10.17512/pjms.2019.19.2.02> (accessed: 26.02.2024).

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОГО БИЗНЕСА НА ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье авторы рассмотрели и проанализировали вопросы, касающиеся современного состояния и проблем цифровизации в Казахстане. Установлено, что в Казахстане на сегодняшний день идет процесс формирования инновационных экосистем для создания сильной и наукоемкой экономики, совершенствования "цифрового правительства" страны и др. Согласно проведенному анализу, за последние годы был выявлен рост уровня инновационной активности компаний по технологическим инновациям в Казахстане, что свидетельствует о положительной динамике процесса цифровизации в стране.

Целью данного исследования был анализ влияния процессов цифровой трансформации в бизнесе на экономические показатели и инновационное развитие в Республике Казахстан. Для достижения этой цели использовались данные за 2014-2022 годы, применялись методы статистического анализа. В рамках методики исследования был проведен анализ уровня цифровой активности предприятий, а также проведена оценка показателей инновационной деятельности. Статистические модели используются для детального изучения влияния цифровой трансформации на экономику и инновации. В ходе анализа основное внимание было уделено уровню использования бизнесом информационно-коммуникационных технологий, доступу к Интернет-ресурсам, участию фирм в заказе и получении в режиме онлайн. Кроме того, рассматривается доля инновационных продуктов в валовом внутреннем продукте. Установлено, что цифровизация меняет не только экономику страны, но и социальные отношения. Было показано, что эта глобальная цифровизация сокращает цифровой разрыв между различными группами населения.

Определены ключевые показатели, такие как подключение к Интернету и использование ИКТ, которые показывают статистически значимое влияние цифровизации на бизнес. В ходе исследования будет предложен ряд мер, включая меры мониторинга и регулирования по стимулированию инноваций через цифровизацию, поддержке развития информационно-коммуникационных технологий, а также поддержке цифрового и инновационного развития в Республике Казахстан.

Ключевые слова: цифровизация экономики; цифровая экономика; экономический рост; модернизация; цифровой бизнес; инновационное развитие; интернет-ресурсы.

THE IMPACT OF DIGITAL BUSINESS ON THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

Abstract

In this article, the authors reviewed and analysed issues related to the current state and problems of digitalisation in Kazakhstan. It has been established that Kazakhstan is currently in the process of forming innovative ecosystems to create a strong and knowledge-based economy, improve the country's "digital government", etc. According to the analysis, in recent years, an increase in the level of innovative activity of companies on technological innovations in Kazakhstan has been revealed, which indicates the positive dynamics of the digitalization process in the country.

The purpose of this study was to analyze the impact of digital transformation processes in business on economic performance and innovative development in the Republic of Kazakhstan. To achieve this goal, data for 2014-2022 were used, and statistical analysis methods were used. As part of the research methodology, an analysis of the level of digital activity of enterprises was carried out, as well as an assessment of innovation indicators. Statistical models are used to study in detail the impact of digital transformation on the economy and innovation. During the analysis, the main attention was paid to the level of business use of information and communication technologies, access to Internet resources, and the participation of firms in ordering and receiving online. In addition, the share of innovative products in the gross domestic product is considered. It has been established that digitalization is changing not only the country's economy, but also social relations. This global digitalisation has been shown to reduce the digital divide between different population groups.

Key indicators have been identified, such as Internet connectivity and ICT usage, which show a statistically significant impact of digitalization on business. The study will propose a number of measures, including monitoring and regulatory measures to stimulate innovation through digitalization, support the development of information and communication technologies, as well as support digital and innovative development in the Republic of Kazakhstan.

Key words: digitalization of the economy; digital economy; economic growth; modernization; digital business; innovative development; internet resources.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (грант № AP19676695 «Цифрландыру жағдайындағы инклюзивті еңбек нарығының бәсекеге қабілеттілігі: әсерлері, факторлары, тенденциялары және перспективалары») қаржыландырады.

REFERENCES

- 1 Bonekamp L., Shure M. Posledstviya Industrii 4.0 na chelovecheskom trude i organizacii truda [Consequences of Industry 4.0 on human labor and labor organization]. - Cologne: Journal of Business and Media Psychology, 2015. – P.35-42 [in Russian]
- 2 Schwab K. Chetvertaya promyshlennaya revolyuciya. [The Fourth Industrial Revolution]. - London: Penguin, 2017. – P. 85-93 [in Russian]
- 3 Bajnev V. Jelektronnaja (cifrovaja) jekonomika kak tehnikotehnologicheskij i politiko-jekonomicheskij fenomen / V. Bajnev // Nauka i innovacii. — 2019. — №7. — S. 53-59. [in Russian]
- 4 Bekova R.Zh., Faizullina S.A., Zheksembina A.E. Digitalisation of Kazakhstan economy and development of accounting. *Bulletin of "Turan" University*. 2019;(2):153-157. [in Russian]
- 5 Aubakirova G. Cifrovaja transformacija jekonomiki Kazahstana // Problemy teorii i praktiki upravlenija. 2019. № 2. S. 18-26. [in Russian]
- 6 Ahmad N., Schreyer P. Are GDP and productivity measures up to the challenges of the digital economy? // International Productivity Monitor. 2016. Vol. 30. No. 4. [in English]
- 7 Moskowitz S. L. (2009) The advanced materials revolution: Technology and economic growth in the age of globalisation. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons [in English]
- 8 Ansong E., Boateng R. Surviving in the digital era – business models of digital enterprises in a developing economy // Digital Policy, Regulation and Governance. 2019. Vol. 21. No. 2. P. 164–178. Available at: — URL: <https://doi.org/10.1108/dprg-08-2018-0046> (accessed: 27.02.2024). [in English]
- 9 Panshin V.N. Sifrlıq ekonomika: erekshelikteri men damu tendensialary. [Digital economy: features and development trends]. Science and innovation. 2016. No. 157. (pp. 17-20). [in Kazakh]
- 10 Evangelista R., Guerrieri P., Meliciani V. The economic impact of digital technologies in Europe // Economics of Innovation and New Technology. 2014. Vol. 23. No. 8. P. 802–824. Available at: — URL: <https://doi.org/10.1080/10438599.2014.918438> (accessed: 27.02.2024). [in English]
- 11 Magazzino C., Porrini D., Fusco G., Schneider N. Investigating the link among ICT, electricity consumption, air pollution, and economic growth in EU countries // Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy. 2021. Vol. 16. No. 11–12. P. 976–998. Available at: — URL: <https://doi.org/10.1080/15567249.2020.1868622> (accessed: 28.02.2024). [in English]
- 12 Boyko I.P., Evnevich M.A., Kolyshkin A.V. (2017) Ekonomika predpriyatiya v epohu cifrovıy tekhnologij [Enterprise Economy in the Digital Age. Russian Entrepreneurship]. Vol. 18. No. 7. P. 1127-1136 [in Russian]

- 13 Tranfield D., Denyer D., Smart P. (2003) Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge employing systematic review. *British Journal of Management*. No 14 - P. 207-222 [in English]
- 14 Қазақстан Республикасын индустриалық-инновациялық дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бардарласын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1050 қаулысы. [Elektronдық resurs] <https://primeminister.kz/assets/media/azastan-respublikasyn-industrialy-innovatsiyaly-damytydy-2020-2025-zhyldara-arnalan-memlekettik-badarlamasyn.pdf> (қаралу уақыты: 28.02.2024). [in Kazakh]
- 15 Purwanto, A., Asbari, M., & Santoso, T. I. (2021). Analisis Data Penelitian Sosial dan Manajemen: Perbandingan Hasil antara Amos, SmartPLS, WarpPLS, dan SPSS Untuk Jumlah Sampel Medium. *International Journal of Social and Management Studies*, 2(4), 43–53. <https://doi.org/10.5555/ijosmas.v2i4.50>. (accessed: 28.02.2024) [in English]
- 16 Қазақстан Республикасын индустриалық-инновациялық дамытудың 2015 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бардарласын бекіту туралы және "Мемлекеттік бардарламалар тізбесін бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 957 Жарлығына толықтыру енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 1 тамыздағы № 874 Жарлығы. [Elektronдық resurs] <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/03/874.05-05-2018kaz.pdf> (қаралу уақыты: 28.02.2024). [in Kazakh]
- 17 Kuntsman A.A. Transformaciya vnutrennej i vneshnej sredy biznesa v usloviyah cifrovoj ekonomiki [Transformation of the internal and external business environment in the digital economy]// *Management of economic systems: electronic scientific journal*. –2016. – No. 11(93). – P.17-20. [in Russian]
- 18 Tranfield D., Denyer D., Smart P. K metodike razvitiya osnovannyh na fakticheskikh dannyh upravlencheskikh znanij posredstvom sistematicheskogo analiza [Towards a methodology for developing evidence-based management knowledge through systematic analysis]// *British Journal of Management*. – 2003. – No. 14. – P.207-222 [in Russian]
- 19 Bakhin M., Othman M., Nor T., Azli M. Industriya 4.0: obzor promyshlennoj avtomatizacii i robototekhniki [Industry 4.0: a review of industrial automation and robotics] // *Journal of Technology (Natural Sciences and Engineering)* – 2016. – eissn, 2180–3722 – P.137–143 [in Russian]
- 20 Alibekova G., Medeni T., Panzabekova A., Mussayeva D. Digital transformation enablers and barriers in the economy of Kazakhstan // *The Journal of Asian Finance, Economics and Business (JAFEB)*. 2020. Vol. 7. No. 7. P. 565–575. Available at: — URL: <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.565> (accessed: 24.02.2024). [in English]
- 21 Barmuta K.A., Akhmetshin E.M., Andryushchenko I.Y., Tagibova A.A., Meshkova G.V., Zekiy A.O. Problems of business processes transformation in the context of building digital economy // *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2020. Vol. 8. No. 1. P. 945. Available at: — URL: [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1\(63\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1(63)) (accessed: 25.02.2024). [in English]
- 22 Afonasyova M.A., Panfilova E.E., Galichkina M.A., Ślusarczyk B. Digitalisation in economy and innovation: The effect on social and economic processes // *Polish journal of management studies*. 2019. Vol. 19. No. 2. P. 22–32. Available at: — URL: <https://doi.org/10.17512/pjms.2019.19.2.02> (accessed: 26.02.2024). [in English]

Information about authors:

- Miyatbek Altynbekov – PhD, Associate Professor of the department of “Accounting and audit”, Esil University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: miatbek@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1042-8065>
- Toty Bekzhanova – **corresponding author**, candidate of economic sciences, acting Professor of the department of “Accounting and audit”, Esil University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: toty_bekzhanova@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6237-517X>
- Aigul Bakirbekova – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of “Economic”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>
- Serikbay Ydyrys - Doctor of Economic Sciences, Professor of the “School of Hospitality”, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan;
E-mail: serikbay-s@mail.ru;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

Информация об авторах:

- Миятбек Алтынбеков - PhD, ассоциированный профессор кафедры «Учет и аудит», Esil University, г.Астана, Республика Казахстана
E-mail: miatbek@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1042-8065>
- Тоты Бекжанова – **основной автор**, кандидат экономических наук, и.о.профессор кафедры «Учет и аудит», Esil University, г.Астана, Республика Казахстана
E-mail: toty_bekzhanova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6237-517X>

Айгуль Бакирбекова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстана

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Серикбай Ыдырыс - доктор экономических наук, профессор школы «Гостеприимства», Международный университет туризма и гостеприимства, г.Туркестан, Казахстан

E-mail: serikbay-s@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

Авторлар туралы ақпарат:

Миятбек Алтынбеков - PhD, «Есеп және аудит» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Esil University, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: miatbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1042-8065>

Тоты Бекжанова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Есеп және аудит» кафедрасының профессор м.а., Esil University, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: toty_bekzhanova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6237-517X>

Айгуль Бакирбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>.

Серікбай Ыдырыс - экономика ғылымдарының докторы, «Қонақжайлылық» мектебінің профессоры, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: serikbay-s@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

А.А. Калыбаева^{1*}

¹Кыргызско-Китайский институт Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына
г. Бишкек, Кыргызская Республика
e-mail: kalybaeva@mail.ru

ВОЗМЕЩЕНИЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ, ПРИЧИНЕННЫХ УГОЛОВНЫМ ПРАВОНАРУШЕНИЕМ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы возмещения имущественных последствий, причиненных уголовными правонарушениями, в контексте правовой системы Республики Казахстан. Автор проводит детальный анализ законодательных норм, закрепленных в Конституции, Уголовном кодексе и Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан, регулирующих защиту имущественных прав граждан и юридических лиц. Особое внимание уделяется механизмам восстановления ущерба, причиненного преступными действиями, включая возможность подачи гражданских исков в рамках уголовного судопроизводства, а также процедуре их рассмотрения в судах. В статье исследуются вопросы доказывания имущественного и морального вреда, устанавливаемого в ходе уголовного процесса. Автор подробно рассматривает правовые основания привлечения виновных лиц к имущественной ответственности, включая порядок взыскания компенсации потерпевшим, а также механизмы исполнения судебных решений о возмещении ущерба. Освещается международный опыт финансирования компенсационных выплат и страховых возмещений, а также меры, принимаемые государственными органами по защите прав пострадавших от преступлений. Особое внимание уделяется вопросам совершенствования действующего законодательства, связанным с регулированием порядка взыскания ущерба, возмещением убытков, причиненных дорожно-транспортными происшествиями, и ответственности за уклонение от выплаты компенсации. Рассматриваются предложения по внесению изменений в нормативно-правовые акты с целью повышения эффективности работы правоохранительных и судебных органов в данной сфере. В заключении автор делает выводы о необходимости дальнейшего развития механизмов возмещения имущественного ущерба в уголовном процессе, а также предлагает конкретные меры по совершенствованию законодательного регулирования. Подчеркивается важность правоприменительной практики, направленной на защиту имущественных интересов граждан, и необходимость учета современных экономических реалий при определении размеров компенсации и санкций за причиненный ущерб.

Ключевые слова: реституция имущественного ущерба, деликтная ответственность, компенсационные механизмы, эквивалентное возмещение, правовая коллизия, институциональные пробелы, доктринальное осмысление.

Введение

В ходе всестороннего анализа Послания Президента Республики Казахстан К. К. Токаева народу Казахстана перед депутатами парламента от 2 сентября 2024 года нетрудно заметить актуальность данной темы. В Послании поручено создать государство, которое будет считаться с населением, выделить средства из Национального фонда, в дальнейшем перечислить их на расчетные счета наших детей и далее увеличивать. Проводятся реформы и реализуется создание справедливого Казахстана. В реализации целей, направленных на остановку инфляции и развитие экономики, можно понимать, что данная тема имеет большое значение. В первой и второй главах Послания были озвучены вопросы развития среднего и малого предпринимательства, более широкого финансирования экономики Правительством РК, банковскими секторами, последующего рассмотрения вопросов налогообложения акционеров банка, цифровой безопасности, инновационной безопасности. В связи с тем, что наши законы в экономике действуют уже тридцать лет, необходимо их рассматривать, так как времена меняются, наблюдаются новые позиции в сфере экономики. Президент отметил, что, по его мнению, акцент сделан на качественном исполнении доходной части государства, что, отмечая наличие пробелов в работе правительства, подчеркнул необходимость тратить собранные средства исключительно на важные стратегические объекты, не разбрасывая их направо и налево [1].

Материалы и методы исследования

В процессе исследования вопроса возмещения имущественных последствий, причиненных уголовными правонарушениями, использовался комплексный научный подход, включающий анализ нормативно-правовой базы, судебной практики и статистических данных.

Материалы исследования.

1. Нормативно-правовые акты:

- Конституция Республики Казахстан (статьи, регулирующие имущественные права и защиту собственности).
- Уголовный кодекс Республики Казахстан (статьи, касающиеся преступлений против собственности, экономических преступлений и их последствий).
- Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (нормы, регулирующие порядок возмещения имущественного ущерба в уголовном процессе).
- Гражданский кодекс Республики Казахстан (разделы, касающиеся возмещения имущественного и морального вреда).
- Закон РК «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев транспортных средств» (регламентирует компенсацию ущерба при ДТП).
- Международные правовые акты, ратифицированные Республикой Казахстан, регулирующие защиту имущественных прав.

2. Судебная практика:

- Анализ решений Верховного Суда Республики Казахстан по делам, связанным с возмещением имущественного ущерба.
- Рассмотрение практики применения норм уголовного и гражданского законодательства в части возмещения вреда.

3. Статистические данные:

- Официальная статистика Генеральной прокуратуры РК по уголовным правонарушениям, связанным с причинением имущественного вреда.
- Данные Министерства юстиции РК о количестве гражданских исков в рамках уголовных дел.
- Информация из отчетов страховых компаний о компенсационных выплатах пострадавшим в ДТП.

Методы исследования.

1. Анализ нормативно-правовых актов – изучение и систематизация положений действующего законодательства РК, регулирующего вопросы возмещения ущерба.

2. Сравнительно-правовой метод – сопоставление национального законодательства с международными стандартами защиты имущественных прав.

3. Статистический анализ – обработка данных о количестве преступлений, связанных с имущественным ущербом, объемах возмещенных убытков и эффективности судебных решений.

4. Метод кейс-стади (анализ конкретных случаев) – исследование практических примеров рассмотрения уголовных дел с возмещением ущерба.

5. Метод правового моделирования – разработка предложений по совершенствованию законодательства в области компенсации имущественного вреда. Использование данных методов позволило провести всесторонний анализ механизма возмещения имущественного ущерба, выявить существующие проблемы и предложить пути их решения.

Было отмечено развитие секторов развития экономики, промышленности, энергетики, нефтегазового, ископаемого, сельского хозяйства, бизнеса, частного предпринимательства. Акимы на местах обратили внимание на то, что неправительственный или не относящийся к Национальному фонду учет должен запрещать распыление средств на счетах справа и слева. Вместе с тем, в направлении развития предпринимательства, для регулирования налоговых ритейлеров, которые должны работать прозрачно, необходимо предусмотреть новый Налоговый кодекс, для ускорения экономики необходимо привлекать благоприятную инвестицию, не рассчитывая только на государственные финансы. Также

были рассмотрены вопросы по ликвидации теневой экономики. Особое внимание было уделено международному опыту финансирования частного сектора, деятельности по финансированию экономики страны. Главное, сказал Президент экономического развития, использовать вложенные средства в отношении блага страны. Финансы - это фонд населения, его дальнейшее сохранение, приумножение - главная задача. Напротив, Глава государства подчеркнул, что посягательство на государственные финансы, рассеяние его является нарушением закона и подчеркнул необходимость усиления деятельности правоохранительных органов в данном направлении.

В отношении рассматриваемого вопроса требование также предусмотрено Конституцией РК, в нескольких статьях основного закона страны есть требования, касающиеся охраны имущества, а именно:

1. пунктом 2 первой статьи предусмотрено, что в числе государственных правил экономическое развитие-население;

2. объекты, относящиеся к собственности в шестой статье, закрепление их охраняемых законом в законодательном порядке;

3. конфиденциальность личной сферы каждого гражданина, подпадающих под пункт второй статьи 18, полнота особенностей его ограничения;

4. статья 26 имущественные права наших граждан, право собственности, наследование, неприкосновенность кого-либо охраняются законом. Следует отметить, что такое посягательство допускается только в том случае, если оно будет реализовано по решению суда [2].

Не трудно заметить, что слова Главы страны в отношении имущества, закреплённого в нашем Законе, имеют непосредственное отношение к теме. Тем не менее, глядя на ежедневную уголовную статистику, нетрудно заметить, что с видами уголовных правонарушений, закреплёнными многими статьями Уголовного кодекса РК (УК РК), на нашу страну, государство, юридические или физические лица наступают экономические, финансовые, имущественные последствия. Сам УК РК обосновывается многими главами, касающимися таких последствий, даже через прямые статьи-как прямые объекты. А если посмотреть на них, то в 6-й главе Кодекса указаны уголовные нарушения против собственности, в 8-й главе закреплён перечень уголовных правонарушений, наносящих ущерб экономике нашей страны. Девятая встречающая глава непосредственно связана с тем, что она влечёт за собой непосредственные имущественные последствия, связанные с деятельностью коммерческих или иных юридических лиц. Если рассматривать главу 15, то преступные действия по нарушению наших уголовных законов, касающихся управления и несения службы, остаются в цепочке действий, приводящих к имущественным нарушениям. Несомненно, это будет стоить огромных затрат. Среди них злоупотребление должностных лиц предоставленными им полномочиями, неправомерное вмешательство в проводимую предпринимательскую деятельность, причинение ей вреда, если они проводятся законно, совершение неправомерных действий на государственных услугах, а также виды бездействия в своей деятельности, несомненно, несут огромные имущественные издержки. Чётко говоря, что многие из таких избранных статей несут материальные убытки, нельзя сказать, что другие преступные действия безвредны, то есть являются моральными. Конечно, если смотреть, то все, что указано в законодательстве, имеет существенные вредные последствия, хотя, по приблизительным оценкам, материальные потери от 90% процентов преступной деятельности или бездействия. Согласно ст. 99 УК РК "Убийство"; ст. 106 -107 причинение различного вреда здоровью; похищение человека, Незаконное лишение свободы личности, торговля людьми ст. 125-128; ведение оккупационной войны (ст. 160), геноцид-Экоцид ст. 168-169; вандализм с хулиганством ст. 293-294; Нетрудно заметить на жизненном опыте, что на транспорте, в порядке управления, даже совершая большинство военных преступлений, наступают положительные последствия [3].

Сейчас многие остаются актуальными, выявляют последствия, причиненные вышеуказанными уголовными правонарушениями, в том числе восстанавливают причиненные имущественные последствия.

Юридическое или любое физическое лицо вправе действовать, исходя из причин причиненных ему последствий, т. е. оснований, указанных в статье 180 Уголовно-процессуального кодекса РК (УПК РК). Исходя из практических основ, мы видим, что чаще всего такая ситуация доводится до правоохранительных органов, когда человек совершает проступок, то есть имеет существенные материальные последствия от уголовного правонарушения.

Нетрудно заметить, что по каждому уголовному делу имеются необходимые для доказывания обстоятельства в статье 113 Уголовного процессуального кодекса. Среди многих фактов, подлежащих доказательству в той же статье, учитываются последствия преступных действий, совершенных в статье 1, главе 5-6, т. е. виды, размеры и другие вредные последствия. Например, такие вещи, как нетрудоспособность потерпевшего, инвалидность, лишение источника дохода, недействительность имущества и другие виды вреда. В некотором смысле можно сказать, что само законодательство ставит перед нами ряд данных, которые необходимо доказать, характер, размер причиненного ущерба [4].

Особо следует отметить, что в целом основным процессуальным нормативным актом, законодательно регулирующим эти вопросы в уголовном деле, является раздел 5, Глава 20 Уголовно-процессуального кодекса. В их числе, если взять статью 166, то в отношении причиненных вредных действий, виды которых, начиная с морального вреда, лечение людей, расходы при их смерти, выплата помощи, пенсия, страховка, компенсация, защита - представительские выплаты, обосновано право на их отзыв.

Согласно основаниям статьи 167 Уголовно-процессуального кодекса страны гражданский иск вправе предъявлять не только при совершении прямых преступлений, но и в отдельных случаях невменяемых лиц в период от причинения имущественных, моральных последствий до завершения судебного следствия по уголовным делам в суде. Такое право закреплено законом о том, что прокурору, в случаях смерти лица в результате преступления, могут быть наложены родственники, супруги этих лиц. Таким образом, если субъектом гражданского кодекса является истец, лицо (лица), совершающее преступление, переходит в статус ответчика. Было показано, что нераскрытие преступлений, не установление подозреваемого не препятствует подаче искового заявления и истец освобождается от пошлины, за ним сохраняется право предъявления иска в электронном формате на основании статьи 42-1 УПК РК.

Основные дисциплины Уголовно-процессуального законодательства, включая трудовое, гражданское, налоговое, определяются в соответствии с другими юридическими основаниями для рассмотрения гражданских требований в уголовных делах и рассмотрения соответствующих решений, в том числе определения объема прямых последствий, направлений причинения убытков, путей возмещения. Если такие положения регламентированы международными ратифицированными законами, то такие положения также применяются. Пути урегулирования многих вопросов, касающихся предъявления требований, обосновываются непосредственным применением норм гражданского права, среди которых: данные, касающиеся объема, цены причиненных последствий, дополнительные иски, отказ от гражданского иска, уменьшение объема последствий, разрешение споров путем медиации.

Для начала досудебного расследования устанавливается минимальный размер ущерба, например, по статье 187 УК РК размер мелких краж, мошенничества, других видов хищений должен превышать десять месячных расчетных показателей. Между тем, в зависимости от правовых особенностей некоторых правонарушений, низкие показатели причиненных последствий различаются. Например, по уклонению от уплаты налогов в крупном размере согласно статье 245 Уголовного кодекса размер причиненного ущерба должен быть выше месячного показателя 20 000, а размер особо крупного - не выше месячного показателя 50 000. Неуплата обязательных алиментов, разрозненных среди

населения, предусмотрена статьей 139 Кодекса, в которой определяющим фактором является процентная мера выплаты, удерживаемой из заработной платы субъекта преступления, утвержденная решением суда при исполнении таких обязательств, которая должна составлять 33% или 50%, что соответствует численности иждивенца (ребенка). То есть объем удерживаемых средств напрямую связан с заработной платой.

Главное из первых требований потерпевшего со времени совершения уголовного правонарушения - восстановление причиненных уголовным преступлением последствий, требование возмещения. В соответствии с пунктом 1 статьи 71 УПК РК потерпевшим является лицо, явившееся к нему по имущественному признаку. Согласно пункту 3 статьи такой статус процессуально присваивается полномочным должностным лицом путем вынесения соответствующего постановления при наличии оснований в первом пункте. Впоследствии потерпевшему разъясняется возможность предъявления гражданских требований на основании причиненных им последствий. На основании пятого пункта поясняется, что даже если пострадавший причинил моральный вред, он будет рассматриваться в уголовном процессе. Если не предусмотрено, то такое требование регламентируется гражданским законодательством.

Изучив подпункт первый статьи 71 УПК РК, можно констатировать телесные, т. е. телесные повреждения потерпевшего от преступных деяний на его лечение, медикаменты, пути и другие расходы. Можно сказать, что даже в случае смерти человека, его выявление, проведение экспертиз, похороны будут стоить немалых затрат. Так что эти двое понятны. Как известно, одним из интересных моментов в этом является моральный ущерб, оценка его (неимущественного блага), последующее его удовлетворение, возвращаемое потерпевшему, остается для многих интересным [5]. Именно в анализе таких моментов законодательства постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года №7 дало обсуждение моральных издержек и выявило их критерии. В том числе уточнили пути денежной компенсации морального ущерба. Установлено, что при определении таких расходов могут руководствоваться брачным и семейным, экологическим, земельным, гражданским и другим законодательством. Такие виды правоотношений, как душевные страдания, телесные страдания, причинение вреда здоровью, лишение свободы, нетрудоспособность, честь, достоинство, личные или семейные тайны, доступ к жилью и другие, найти меру неимущественных благ не так просто [6].

В ходе причиненных вредных действий выявлена необходимость установления непосредственной причинно-следственной связи деструктивных действий субъектов преступления - объективных сторон. Кроме того, касательно субъективных сторон - вины, подчеркивается необходимость определения ее видов. Потерпевший (истец) указал на необходимость предъявления суммы компенсации, удовлетворяющей моральной ответственности, с приведением доказательств, подтверждающих причинение вреда благам, не считающимся имущественными в ходе уголовного процесса. В случае выявления таких обстоятельств субъект, причиненный деянием или бездействием виновного лица, независимо от его субъективной формы, на основании пункта 1 статьи 917 Гражданского кодекса РК, должен полностью возместить неимущественный ущерб.

При этом в числе интересных моментов, обращаясь к постановлению Верховного суда страны, принятому и вступившему в силу 28 ноября 2024 года, касающемуся определения объема расходов, цена (стоимость) которых не установлена, на основании статьи 952 Гражданского кодекса РК установлено, что моральные затраты, цена которых не установлена, возмещаются в денежной форме. При определении убытков, с учетом обстоятельств, при которых они были неимущественными, судом предусмотрена разумная и справедливая оценка. Причинителю вреда предлагается рассматривать себя как возмещение причиненного им вреда, как наказание в виде ответственности. Указом суда предусмотрено, что при наличии обстоятельств неудовлетворенности обеих сторон такими решениями сохраняется право обжалования в апелляционной или кассационной форме. Определение вида вины виновного лица (подозреваемого, обвиняемого, подсудимого,

ответчика) в совершении правонарушения, не руководствуясь исключительно заявлениями потерпевшего (истца), требует отдельной строгой оценки, если оно совершено умышленно. А если вина является формой халатности, то в оценке причиненного вреда следует относиться с легкой гуманитарной точки зрения. Вместе с тем, при определении и оценке денежной меры морального вреда считается целесообразным рассматривать в качестве обоснования такие вопросы, как имущественная семья будущего ответчика, наличие иждивенцев, состояние источника дохода, наличие постоянного места труда [7]. Естественно, что при возложении имущественных обязательств на виновное лицо, оценке совершенных им правонарушений на основании п. 1 ст. 917, п. 2 ст. 951 Гражданского кодекса, обосновании морального вреда установленная форма вреда была совершена непосредственно против физического или юридического лица, кроме того, в результате совершенных виновным действий причинение вреда потерпевшим сторонам, юридически надо исходить из наличия.

В случае отсутствия таких оснований в совершенных действиях вопросы о возмещении имущественных убытков, их оценке вообще не должны рассматриваться. Мера такого ошибочного морального вреда, установленная судом, должна быть незамедлительно отменена вышестоящим судом в силу незаконно, необоснованно вынесенного судебного решения, которое впоследствии рассмотрено.

В законодательстве особо подчеркивается, что статья 173 УПК РК всесторонне закрепила рассмотрение возможности возмещения потерпевшим в общем уголовном процессе расходов из компенсационного фонда на них, поэтому важно, чтобы они также принимали участие в урегулировании данных вопросов.

В числе спорных дел, наиболее распространенных в нашей жизни и рассматриваемых в порядке гражданского судопроизводства и постоянно вызывающих споры, отсутствует число дел о возврате последствий, причиненных в связи с дорожно-транспортными происшествиями, уменьшающихся без увеличения. Ведь количество автотранспортных средств в стране растет день ото дня. Так, за исключением количества автомобилей, въезжающих и выезжающих в страну, на сегодняшний день, по данным на 22 августа 2024 года, в прошлом году, за год, количество автомобилей увеличилось на 12,3%. По той же переписи в стране зарегистрировано 5,5 млн автомобилей, из них 4,8 млн легковых автомашин, 540,8 тыс.-грузовые автотранспортные средства, 114,1 тыс.-автобусы-перевозчики. Очевидно, что эти цифры сегодня уже выросли. Количество автолюбителей в настоящее время постоянно растет, всего за пять месяцев 2024 года Tengrinews.kz -по данным, зарегистрировано 8235 автомобильных происшествий на дорогах, в которых пострадали около 10 500 человек, 767 погибли. Также известно, что по прошлогодним и нынешним данным количество зарегистрированных уголовных дел по статье 345 УК растет в зависимости от причиненных последствий.

Наряду с данными, относящимися к гражданским делам с тысячами рассматриваемых в данном порядке материальных потерь, существует множество нормативных актов, касающихся восстановления ущерба, причиненного в отношении таких происшествий при смерти человека, травмах тяжелой или средней тяжести здоровья, в общем порядке. Следует отметить, что особенности закона от 1 июля 2003 года «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности в отношении владельцев транспортных средств» в возмещении убытков оказывают свое влияние. Таким законом предусмотрены меры по предотвращению нарушений прав страховщиков.

На основании закона О страховании 28.01.2016 года управлением Национального банка РК издано постановление №14, утверждены правила расчета, соответствующей оценки затрат на дорожно-транспортные происшествия, их расчета. Как известно, расчет последствий для авто, в том числе размер стоимости затрат на ремонт, определялся судебно-экспертными основаниями и омбудсменом, касающимся его общего страхования, осуществлялся на их интернет-ресурсах [8]. Достоверность этих сведений уточняется данными, полученными на заводах-изготовителях автотранспорта, калькуляцией затрат на

ремонт в зависимости от марки автомобиля, каталогом запчастей, другими достоверными данными. Также было отмечено, что данные обновляются автоматически.

Оценщиком наряду со страховщиком при измерении причиненного вреда установлено их право на выдачу заключения на основании лицензионного учета. При осмотре уточняется, что в соответствии с требованиями выгодоприобретателя—потерпевшего спецслужбы проводятся на технических станциях. В целом сроки проведения такой деятельности также четко предусмотрены. Нетрудно заметить, что это проводится в юридическом порядке, в соответствии с требованиями страхового закона.

В зависимости от значимости исследуемого вопроса, в числе вопросов, регулируемых в любом уголовном деле, в числе вопросов, касающихся фактов совершения преступлений, их доказывания, видов наказаний, видов, размеров причиненных последствий, чьих преступных деяний, насколько к этому причастен подсудимый, следует рассматривать один из главных вопросов судопроизводства [9].

Несомненно, что в порядке оснований рассмотрения гражданских исков в ходе судебного заседания важность доказательств в уголовных делах остается особенной. Об этом уточнили в статье 379-1 УПК РК, ссылаясь на статью 20. В числе особенностей приведения и дополнительных видов доказательств, рассматриваемых как время, установленное судом в настоящей статье, но из этого следует возражение против законодательного решения. Я рассматривал это как отдельное предложение [10].

Это потому, что я считаю, что исковые требования удовлетворены, не удовлетворены или не удовлетворены основные основания они, конечно же, являются доказательствами. В то же время, как известно, объем последствий, насколько виновен подсудимый в причинении таких последствий, причины возникновения последствий, как известно, откладываются и временно приостанавливаются в судебном рассмотрении уголовных дел, нетрудно заметить важность определения таких оснований в рассмотрении уголовных дел.

Известно, что их видами остаются разные - потерпевшие, свидетели, ответы подсудимого, натура, документы, протоколы следственных действий, заключения экспертиз и многое другое.

В числе главных вопросов, касающихся темы, вынесение итогового решения с рассмотрением уголовных дел. По Уголовно-процессуальному кодексу, непосредственно по 392 статьям выносятся только обвинительный и оправдательный приговор. При вынесении оправдательного приговора подсудимый становится невиновным, исковое заявление остается неудовлетворенным. Несомненно, виды судебных решений, принимаемых по иску, остаются в обвинительном приговоре. В числе вопросов, решаемых УПК РК при вынесении приговора по уголовным делам, важно законодательное закрепление степени удовлетворения гражданского иска в подпункте десятом, пункте первом статьи 390. В числе решений, принимаемых судом во втором пункте статьи 406, наряду с вынесением приговора, особое место занимает возврат понесенных расходов в защиту прав участников. В пункте 2 статьи 406-1 уточняется высокая актуальность вопроса об исследовании в случае полного или частичного удовлетворения искового заявления, установления сроков его добровольного исполнения, а в случае прекращения уголовных дел в порядке примирения, медиации и отказа от гражданского иска, не подлежащего удовлетворению.

1. В соответствии со ст. 245 Уголовного кодекса РК в ходе уклонения от уплаты налогов в крупном размере размер причиняемых последствий должен быть выше 20 000 месячных, т. е. 30 000, а в особо крупном размере свыше 50 000 месячных, возможно, будет лучше сделать 70 000, так как не будет ошибкой сказать, что количество цен растет и тенге падает;

2. В случаях, когда в ходе отбывания осужденным уголовного наказания по приговору суда было предъявлено требование о возмещении ему последствий, причиненных преступным деянием, и объем имущественного требования стал особо крупным и количественный размер превысил десять миллионов тенге, а размер наказания подсудимого не превышает 12 лет, в случае отбытия половины наказания, независимо от категории

совершенного преступления, 73 Уголовного кодекса предлагаем предусмотреть условно-досрочное освобождение от наказания. Ведь не каждый осужденный выплачивает столько средств, что в случае оплаты он осознает свою ошибку и докажет, что исправился. Сам по себе он положительный показатель. Кроме того, наличие таких положительных моментов в законодательстве, несомненно, будет толчком к скорейшей выплате других осужденных, имущественных долгов.

3. Если сторона любого осужденного обязана возместить имущественные последствия, причиненные решением суда, а отбывающий наказание, при исполнении им имущественного требования, установленного в ходе его отбывания, должен рассматривать такое действие как положительный шаг, способствующий досрочному освобождению осужденного или переводу на упрощенные виды наказания.

4. В отношении рассмотрения искового заявления, конкретно указанного в статье 379-1 УПК РК, написано, что передача видов дополнительных доказательств осуществляется в установленные судом сроки. Такое право суда беспричинно, необоснованно лишает участников права использовать доказательства, ввозимые из числа участников. В связи с этим, существует принципиальное возражение, чтобы устранить его, почему бы не юридически утверждать, что "судебное расследование" внутри судебного процесса не завершено.

В 2024 году в Казахстане наблюдалась положительная динамика в сфере возмещения имущественного ущерба, причиненного уголовными правонарушениями. Согласно официальным данным, государству возмещен ущерб и было возвращено свыше 627 млрд тенге. Это свидетельствует о повышении эффективности работы правоохранительных органов и судебной системы в вопросах компенсации ущерба.

В то же время, общий уровень преступности в стране снизился на 5%, со 140 272 до 132 778 зарегистрированных случаев. Существенное уменьшение отмечено в категориях тяжких преступлений: убийства (-4%), причинение тяжкого вреда здоровью (-10%), грабежи (-24%) и кражи (-28%). Однако количество мошенничеств возросло на 0,8%, достигнув 45 156 случаев, при этом интернет-мошенничества увеличились на 5%, составив 22 870 инцидентов.

Для борьбы с киберпреступностью в Республике Казахстан 22 июля 2024 года на базе Национального банка был запущен Антифрод-центр. Этот центр позволяет оперативно выявлять и блокировать незаконные транзакции, а также обмениваться информацией в режиме реального времени. К нему подключены более 60 организаций, включая банки и крупные платежные системы. В результате работы центра были заблокированы переводы на сумму 1,2 млрд тенге, а 81 млн тенге возвращены добровольно.

Несмотря на положительные тенденции, проблема возмещения ущерба остается актуальной. В предыдущие годы значительная часть имущественного вреда, причиненного преступлениями, не компенсировалась. Например, в 2011 году из общей суммы ущерба в 284 млрд тенге было возмещено менее 33 млрд тенге. Это подчеркивает необходимость дальнейшего усиления мер по обеспечению прав потерпевших на компенсацию и предотвращению уклонения виновных лиц от возмещения причиненного вреда.

В целом, статистика 2024 года отражает стремление Казахстана к повышению эффективности системы правосудия и усилению защиты имущественных прав граждан. Однако для достижения устойчивых результатов требуется продолжение комплексных мер, направленных на профилактику преступлений и обеспечение полного возмещения ущерба пострадавшим.

Результаты и их обсуждение

В ходе исследования было выявлено, что действующая система возмещения имущественного ущерба, причиненного уголовными правонарушениями, обладает рядом как положительных, так и проблемных аспектов.

1. Нормативно-правовое регулирование возмещения ущерба Анализ законодательства Республики Казахстан показал, что правовая база в целом предусматривает механизмы

компенсации имущественного вреда. Основными нормативными актами, регулирующими данный процесс, являются:

- Уголовный кодекс РК, где определены составы преступлений, влекущих имущественные последствия (глава 6 – преступления против собственности, глава 8 – экономические преступления и др.).
- Уголовно-процессуальный кодекс РК, который устанавливает процессуальные механизмы подачи гражданских исков в уголовных делах.
- Гражданский кодекс РК, закрепляющий основы возмещения имущественного и морального вреда.
- Закон “Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев транспортных средств”, регулирующий вопросы компенсации ущерба при ДТП. Несмотря на наличие правовых норм, практика их применения сталкивается с рядом сложностей.

2. Проблемы в практике возмещения имущественного ущерба на основе анализа судебных решений и статистических данных были выявлены следующие ключевые проблемы:

1. Длительность рассмотрения гражданских исков в уголовных делах
 - Потерпевшие часто сталкиваются с затягиванием судебных процессов, что усложняет получение компенсации.
 - Процедура доказывания размера имущественного ущерба требует значительных временных затрат.
2. Низкий процент реального возмещения ущерба
 - Статистика показывает, что во многих случаях осужденные не имеют достаточных финансовых ресурсов для выплаты компенсации.
 - Арест имущества преступников не всегда покрывает сумму ущерба.
3. Ограниченные возможности использования альтернативных методов возмещения ущерба

- Институт медиации и досудебного урегулирования имущественных споров не получил достаточного распространения в уголовных делах.

4. Проблемы при взыскании ущерба с юридических лиц
 - В случаях, когда преступление связано с деятельностью организаций, взыскание ущерба осложняется процедурами банкротства или ликвидации предприятий.

3. Предложения по совершенствованию законодательства на основании полученных результатов разработаны рекомендации по улучшению механизма возмещения имущественного ущерба:

1. Ускорение рассмотрения гражданских исков в рамках уголовного судопроизводства
 - Введение четких процессуальных сроков для рассмотрения требований о возмещении ущерба.
 - Использование упрощенных процедур для признания материального вреда в очевидных случаях.
2. Создание государственного компенсационного фонда
 - Введение механизма, при котором потерпевшие могут получать выплаты из специального фонда, а затем государство взыскивает средства с преступников.
3. Расширение применения медиации
 - Развитие альтернативных методов урегулирования споров между потерпевшими и обвиняемыми, что позволит ускорить процесс компенсации ущерба.
4. Ужесточение контроля за имущественным положением осужденных • Совершенствование механизмов выявления активов преступников с целью их последующего ареста и продажи в пользу потерпевших.

Заключение

Исследование показало, что, несмотря на наличие законодательных норм, обеспечивающих возмещение имущественного ущерба, практика их применения

сталкивается с рядом сложностей. Введение предложенных мер позволит повысить эффективность системы возмещения ущерба, ускорить процесс компенсации и защитить права потерпевших.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 2.09.2024г. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskoy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014> (дата обращения 03.09.2024)
- 2 Статьи 1, 6, 18, 26 Конституции Республики Казахстан. г. Алматы. 2024. [Электронный ресурс] – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения 03.09.2024)
- 3 Уголовный кодекс Республики Казахстан 99, 106, 107, 125-128, 168-169. Статьи 293-294 Закона. г.Алматы. - «Об адвокатуре». [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 (дата обращения 10.09.2024)
- 4 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Статья 113; 180. г.Алматы. - «Юрист» (с изменениями и дополнениями) 2024г. [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (дата обращения 13.09.2024)
- 5 Уголовный кодекс Республики Казахстан 139; 245; статьи. г.Алматы. - «Юрист» (с изменениями и дополнениями) 2024г. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения 16.09.2024)
- 6 Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P180000008S> (дата обращения 16.09.2024)
- 7 Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 28 ноября 2024 года. Журнал. - «Право и государство» 30.11. 2024г. [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39260446&pos=4;-106#pos=4;-106 (дата обращения 20.09.2024)
- 8 Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 28 января 2016 года № 14 «Об основах Закона о страховании». Журнал. - «Национального Банка Республики Казахстан». 30 января 2016г. [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32500946 (дата обращения 23.09.2024)
- 9 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан 379-1. г.Алматы. -«Адвокат» (с изменениями и дополнениями) 2024 года издания. [Электронный ресурс] – URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/379-1.htm (дата обращения 30.09.2024)
- 10 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан 390; 392; 406; г. Алматы.- «Юрист» (с изменениями и дополнениями) 2024г. [Электронный ресурс] – URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/390.htm (дата обращения 05.10.2024)

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕ КЕЛТІРІЛГЕН МҮЛІКТІК ЗАЛАЛДЫ ӨТЕУ

Андатпа

Мақалада қылмыстық құқық бұзушылықтар нәтижесінде келтірілген мүлктік зардаптарды өтеу мәселелері Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі тұрғысынан қарастырылады. Автор Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық және Қылмыстық іс жүргізу кодекстерінде бекітілген, азаматтармен заңды тұлғалардың меншік құқықтарын қорғауды реттейтін заңнамалық нормаларға жан-жақты талдау жасайды. Қылмыстық іс-әрекеттермен келтірілген зиянды қалпына келтіру тетіктеріне, оның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде азаматтық талап қою мүмкіндігіне, сондай-ақ оларды соттарда қарау тәртібіне ерекше назар аударылады. Мақалада қылмыстық процесте анықталған мүлктік және моральдық залалды дәлелдеу мәселелері қарастырылған.

Автор кінәлі тұлғаларды мүлктік жауапкершілікке тартудың заңды негіздерін, оның ішінде жәбірленушілерге өтемақы өндіру тәртібін, сондай-ақ залалды өтеу туралы сот шешімдерін орындау тетіктерін жан-жақты қарастырған. Мақалада өтемақы төлемдерімен сақтандыру төлемдерін қаржыландырудың халықаралық тәжірибесі, сондай-ақ қылмыс құрбандарының құқықтарын қорғау бойынша мемлекеттік органдардың қабылдап жатқан шаралары қарастырылған. Шығындарды өндіріп алу, жол-көлік оқиғалары салдарынан келтірілген залалды өтеу, өтемді төлемегені үшін жауапкершілік тәртібін реттеуге байланысты қолданыстағы заңнаманы жетілдіру мәселелеріне ерекше назар аударылады. Құқық қорғау және сот органдарының осы саладағы тиімділігін арттыру мақсатында нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша ұсыныстар қарастырылуда. Қорытындылай келе, автор қылмыстық процесте мүлктік залалды өтеу тетіктерін одан әрі дамыту қажеттілігі туралы қорытынды жасайды, сондай-ақ заңнамалық реттеуді жетілдіру бойынша нақты шараларды ұсынады.

Азаматтардың мүлдіктік мүдделерін қорғауға бағытталған құқық қолдану тәжірибесінің маңыздылығы және келтірілген залалдың орнын толтырумен санкциялардың мөлшерін анықтау кезінде заманауи экономикалық шындықтарды ескеру қажеттілігі атап өтілді.

Негізгі сөздер: мүлдіктік залалды қалпына келтіру, деликттік жауапкершілік, өтемақы механизмдері, баламалы өтемақы, құқықтық коллизия, институционалдық оқшылықтар, доктриналық түсінік.

COMPENSATION FOR PROPERTY CONSEQUENCES CAUSED BY A CRIMINAL OFFENSE

Abstract

This article examines the issues of compensation for property consequences caused by criminal offences in the context of the legal system of the Republic of Kazakhstan. The author conducts a detailed analysis of the legislative norms enshrined in the Constitution, the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, regulating the protection of property rights of citizens and legal entities. Particular attention is paid to the mechanisms for restoring damage caused by criminal acts, including the possibility of filing civil claims in criminal proceedings, as well as the procedure for their consideration in court. The article examines the issues of proving property and moral damage established during criminal proceedings. The author examines in detail the legal grounds for bringing guilty persons to property liability, including the procedure for collecting compensation for victims, as well as the mechanisms for executing court decisions on damages. International experience in financing compensation payments and insurance indemnities is covered, as well as measures taken by government agencies to protect the rights of victims of crime. Particular attention is paid to the issues of improving the current legislation related to the regulation of the procedure for collecting damages, compensation for losses caused by road accidents, and liability for evading compensation. Proposals for amending regulatory legal acts to improve the efficiency of law enforcement and judicial bodies in this area are considered. In conclusion, the author concludes the need for further development of mechanisms for compensation for property damage in criminal proceedings and also proposes specific measures to improve legislative regulation. The importance of law enforcement practice aimed at protecting the property interests of citizens and the need to take into account modern economic realities when determining the amount of compensation and sanctions for damage caused are emphasized.

Key words: restitution of property damage, tort liability, compensation mechanisms, equivalent compensation, legal conflict, institutional gaps, doctrinal understanding

REFERENCES

- 1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan narodu Kazahstana ot 2.09.2024g. Gazeta «Egemendy Kazahstan» 3 sentyabrya 2024 g. [Message from the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan dated 09/02/2024. Newspaper "EgemendyKazakhstan" September 3, 2024]. Available at: – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskoy-rost-obshchestvennoy-optimizm-285014> [in Russian]. (accessed: 03.09.2024)
- 2 Stati 1;6;18;26; Konstitucii Respubliki Kazahstan. g. Almaty. - «ZHety Kazyna» (s izmeneniyami i dopolneniyami) 2024 g. [Articles 1;6;18;26; of the Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Available at: – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [in Russian]. (accessed: 03.09.2024)
- 3 Ugolovnyy kodeks Respubliki Kazahstan 99;106,107,125-128, 168-169. Stat'i 293-294 Zakona. g.Almaty. - «Ob advokature» (s izmeneniyami i dopolneniyami) 2024 g. [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan 99;106,107,125-128, 168-169] Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 [in Russian]. (accessed: 10.09.2024)
- 4 Ugolovno-processual'nyy kodeks Respubliki Kazahstan. Stat'ya 113;180. g.Almaty. - «YUrist» (s izmeneniyami i dopolneniyami) 2024g. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 [in Russian]. (accessed: 13.09.2024)
- 5 Ugolovnyy kodeks Respubliki Kazahstan 139;245; stat'i. g.Almaty. - «YUrist» (s izmeneniyami i dopolneniyami) 2024g. [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan 139;245; articles]. Available at: – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Russian]. (accessed: 16.09.2024)
- 6 Postanovlenie Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 27 noyabrya 2015 goda. YUridicheskaya gazeta 28.11. 2015g. [Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated November 27, 2015]. Available at: – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P180000008S> [in Russian]. (accessed: 16.09.2024)
- 7 Postanovlenie Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 28 noyabrya 2024 goda. ZHurnal. - «Pravo i gosudarstvo» 30.11. 2024g. P. 14-21. [Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2024]. Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39260446&pos=4;-106#pos=4;-106 [in Russian]. (accessed: 20.09.2024)
- 8 Postanovlenie Pravleniya Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan ot 28 yanvarya 2016 goda № 14 «Ob osnovah Zakona o strahovanii». ZHurnal. - «Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan». 30 yanvarya 2016g. P. 15-19. [Resolution of the Board of the National Bank of the Republic of Kazakhstan dated January 28, 2016 No. 14 "On

the Fundamentals of the Law on Insurance"]. Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32500946 [in Russian]. (accessed: 23.09.2024)

9 Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazakhstan 379-1 g.Almaty. -«Advokat» (s izmeneniyami i dopolneniyami) 2024 goda izdaniya. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan 379-1]. Available at: – URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protssessualnyj_kodeks/379-1.htm [in Russian] (accessed: 30.09.2024)

10 Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazakhstan 390;392;406; g.Almaty.- «YUrist» (s izmeneniyami i dopolneniyami) 2024g. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan 390;392;406;]. Available at: – URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protssessualnyj_kodeks/390.htm [in Russian] (accessed: 05.10.2024)

Information about authors:

Kalybayeva Aliya – **corresponding author**, Doctor of Law, Associate Professor, Kyrgyz-Chinese Institute of the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Bishkek c., Kyrgyz Republic

E-mail: kalybaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3747-7800>

Информация об авторах:

Калыбаева Алия – **основной автор**, д.ю.н., доцент, Кыргызско-Китайский институт Кыргызского Национального университета им. Ж. Баласагына, г. Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: kalybaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3747-7800>

Авторлар туралы мәліметтер:

Калыбаева Алия – **негізгі автор**, з.ғ.д. доцент, Кыргыз-Қытай ұлттық институты, Ж.Баласағұнатындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек қ., Қырғыз Республикасы.

E-mail: kalybaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3747-7800>

А.А. Бекбауова^{1*}, Т.К. Акимжанов²¹ Университет «Туран»

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

² НИИ права Университета «Туран»

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

*e-mail: abikosha_07@mail.ru

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ УСЛОВНО ДОСРОЧНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИМПЛЕМЕНТАЦИИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО

Аннотация

Объектом исследования данной статьи является законодательный опыт иностранных государств в отношении правового обеспечения правоотношений, возникающих при применении института условно-досрочного освобождения лиц, осужденных к такой мере наказания, как лишение свободы. В целях совершенствования законодательства и возможности имплементации в него соответствующих положений определяется необходимость учета законодательного опыта государств с различным политическим режимом, правовой системой, развитием экономики для выявления прогрессивных подходов к совершенствованию практики применения изучаемого института уголовного права. Цель статьи: рассмотреть зарубежный опыт правового регулирования условно досрочного освобождения, применение его передового опыта на казахстанской практике. В работе приводятся документы международных организаций, которые устанавливают основные принципы и содержание института освобождения в досрочном порядке от отбывания наказания. Анализируя законодательное регулирование зарубежных стран в части определения обязательного срока отбывания наказания, определяется целесообразность сокращения данного срока в уголовном законодательстве Казахстана для сокращения негативных последствий относительно привыкания осужденного к реалиям современной жизни. Кроме того, вызывает интерес опыт некоторых штатов США в части комиссионного рассмотрения и дачи заключения для судебного органа в отношении поданного осужденным ходатайства. Законодательная практика государств, имеющих общие исторические с Казахстаном корни в составе Советского Союза, имеет свои особенности, которые проявляются не только в общих моментах, но и специфических для каждой страны аспектах. В частности, относительно дифференцированного подхода к мерам наказания, на основании которых появляется возможность освобождения от отбывания наказания в досрочном порядке; к списку мер уголовных наказаний, к которым применяется данный институт. В статье приводятся мнения ученых относительно необходимости имплементации положений законодательства иных государств в национальное законодательство. Авторы статьи определяют возможность имплементации при проведении научной обоснованности и изучении возможных ее последствий в правоприменительной практике.

Ключевые слова: условно-досрочное освобождение, имплементация, законодательный опыт, иностранные государства, уголовное наказание, осужденные лица.

Введение

В настоящее время институт условно-досрочного освобождения обладает характеристиками быстро развивающегося и используемого в уголовно-исполнительной системе. Данный институт определяет возможность исполнить назначенную судебным органом меру уголовного наказания в досрочном порядке, то есть облегчить реализацию меры наказания. В международном праве стандарты содержания и положения относительно применения исследуемого института установлены в таких международных документах, как рекомендации R № (2000) 22 «О совершенствовании Европейских правил применения общественных санкций и мер воздействия», R № (92) 16 «О Европейских правилах исполнения наказаний и иных мер без изоляции правонарушителей от общества» [1].

Уголовное законодательство многих государств содержит положения, регулирующие исследуемый институт, поэтому изучение на основе сравнительного анализа законодательного опыта позволит рассмотреть возможность применения наиболее эффективных подходов к реализации института условно-досрочного освобождения в казахстанской действительности, а значит, его внедрение в национальное законодательство.

Согласно Гришко А.Я., введение отдельных положений из законодательного опыта стран международного сообщества в действующее законодательство государства требует создания для этого соответствующего механизма их реализации. В него должны быть включены положения с учетом анализа правоприменительной деятельности уполномоченных органов и учреждений, входящих в пенитенциарную систему различных государств. Данные положения определяются на основе особенностей национального законодательства, а также необходимости и целесообразности их применения [2]. Поэтому приобретает актуальность научное рассмотрение законодательного опыта различных государств, которое позволит изучить пенитенциарный механизм европейских стран в зависимости от особенностей политического режима в государстве, практики его реализации и концепции национального законодательства. В данном отношении необходимо согласиться с мнением Панариной Н.М., что для развития законодательства необходимо научное рассмотрение положений законодательства иностранных государств, регулирующих правоотношения по использованию института условно-досрочного освобождения от дальнейшего отбывания наказания назначенного судом, и правоприменительную практику государственных органов в данной области [3].

Это подтверждается мнением Грушина Ф.В. относительно заимствования опыта законодательства других государств, по которому особое внимание приобретает содержание правотворчества и степени осуществления юридической техники. Они определяют эффективность разработки и применения соответствующих нормативных положений [4]. Опыт пенитенциарной системы государства может иметь воздействие на развитие и совершенствование уголовно-исполнительной политики государства, для чего целесообразно изучение данного воздействия в полном объеме от создания до исполнения данной политики. Непосредственно на этапе исполнения норм законодательства можно увидеть несовершенства и изъяны реализованных положений, решений, реформ, а также несоответствия практики применения.

Материалы и методы исследования

При написании данной работы были изучены труды таких ученых, как Уткин В.А., Алимпиев А.А., Нуридин С.Н., Гришко А.Я., Панарина Н.М., Грушин Ф.В. и т.д. относительно применения особенностей правового регулирования изучаемого института в уголовных законодательствах различных государств.

Для изучения законодательных подходов европейских стран были применены общенаучные и специальные методы, среди которых особое внимание уделяется сравнительному методу. Посредством данного метода стало возможным сравнение различных законодательных подходов по регулированию правоотношений в изучаемой области. Анализ данных положений стал возможным благодаря логическому методу исследования. При этом анализ основывался на таких критериях оценки, как основания, сроки, ограничения и особенности применения института условно-досрочного освобождения. Выбор стран обусловлен более длительным опытом формирования, развития и применения данного института. Общенаучный метод позволил рассмотреть различные аспекты изучаемого института в комплексе.

Результаты и их обсуждение

Одним из прогрессивных государств относительно развития системы исполнения уголовного наказания является Великобритания. Отбывание уголовного наказания

первоначально реализуется посредством одиночного содержания осужденного лица, который впоследствии переводится в соответствующий режим отбывания наказания. Существуют четыре вида режима в отношении содержания осужденного лица – А, В, С, D, где А определяет максимальный режим безопасности, а D-минимальный [5]. При этом возможность освобождения от отбывания в досрочном порядке рассматривается в зависимости от правомерного поведения лица, которое может сократить время для подачи заявления об освобождении посредством перехода на последующие режимы отбывания наказания. Согласно данному механизму проявляется постепенное положительное изменение в поведении осужденного, где осуществляется подготовка к жизни вне исправительного учреждения.

Согласно законодательству Англии, возможность освобождения от назначенного наказания в досрочном порядке устанавливается на основании содержания совершенного преступного деяния, а также личности осужденного лица. Данный институт может применяться также в отношении пожизненно осужденных лиц. Обстоятельствами применения в этом случае выступают тяжесть преступного деяния, поведение осужденного лица, фактический срок отбытия в соответствующем исправительном учреждении.

В Швейцарии, как и в Англии, существует механизм, при котором по истечении десяти лет в период отбывания пожизненного лишения свободы возможно послабление режима отбывания наказания [6]. Данная законодательная политика закреплена на основании положения Рекомендаций Совета Европы R№(2003)23, в котором говорится следующее: «Относительно реализации наказаний от пожизненного лишения свободы и иных долгих сроков», в которых устанавливается необходимость постепенного отбывания наказания от строгого режима до более облегченного.

Институт освобождения от отбывания наказания в досрочном порядке в ФРГ может быть применен при рассмотрении большого круга оснований: поведение осужденного лица до вынесения приговора и во время отбывания срока наказания; личность данного лица; положение, при котором было совершено преступление; важность объекта совершенного общественно-опасного деяния; возможные результаты применения досрочного освобождения на последующую жизнь осужденного лица. Согласно законодательству срок для применения освобождения в досрочном порядке составляет две трети от срока, назначенного в приговоре суда; при пожизненном лишении данный срок составляет пятнадцать лет. В последнем случае для решения вопроса о применении института условно досрочного освобождения привлекается эксперт для выявления уровня общественной опасности. Поэтому при вынесении решения об условном освобождении устанавливается время, в течение которого за ним будет установлен контроль со стороны уполномоченных органов.

В части законодательного определения срока, после отбывания которого наступает возможность освобождения в досрочном порядке, в отношении лиц, которым назначено пожизненное лишение свободы, есть множество мнений о трудностях после большого срока нахождения в исправительном учреждении при выходе на свободу с привыканием к современным реалиям. Поэтому в части исправления правомерного поведения, осужденные лица могут стать безразличными к выполнению режима учреждения. На основании этого устанавливаются разные сроки для применения института условно досрочного освобождения: Англия, Финляндия, Франция – до двенадцати лет, ФРГ – до пятнадцати лет, Япония – до двадцати лет, Республика Казахстан – 25 лет. В Казахстане при исполнении процессуального соглашения срок может быть уменьшен до пятнадцати лет [7]. Считаем, что для применения института освобождения от отбывания наказания в досрочном порядке установленный срок можно сократить до двадцати лет, чтобы минимизировать отрицательные последствия адаптации осужденного лица к жизни в обществе.

Основываясь на вышеуказанных положениях, в действующем законодательстве страны для осужденных лиц, в отношении которых приговор суда определил лишение свободы в пожизненном порядке, целесообразно:

- уменьшить срок для обращения с ходатайством об освобождении в условно-досрочном порядке при фактическом отбытии двадцати лет;
- установить возможность изменения режима исправительного учреждения при наличии соответствующих условий;
- определить возможность использования рассматриваемого института в отношении лиц, имеющих правомерное поведение и положительные характеристики и содержащихся в облегченном положении.

Рассматривая законодательный опыт США в области правового применения освобождения от назначенного наказания в досрочном порядке, необходимо отметить различное отношение к нему в зависимости от штата [8]. Это проявляется в наличии положений в законодательстве, механизма по применению, т.е. могут отсутствовать вообще. Кроме того, в некоторых штатах работают коллегии, советы, бюро, в которые могут входить судьи в отставке, психологи, эксперты, общественные деятели [9]. При этом в качестве оснований для применения изучаемого института определены: срок, уже отбытый осужденным лицом, а также заключение коллегии, по которому дается положительное заключение относительно исполнения осужденным условий режима исправительного учреждения и возможности приспособиться к современным реалиям и к соблюдению правомерного поведения [10].

Национальное законодательство Казахстана данные функции возлагает на судебный орган, который осуществляет оценку предоставленных материалов по делу. На основании этого предлагается в компетенцию судебного органа при рассмотрении ходатайства о применении освобождения в условно-досрочном порядке ввести полномочие по анализу законности и доказанности представленных администрацией исправительного учреждения взысканий и поощрений. Чтобы исключить возможность различной практики судебных органов по данному вопросу, необходимо предоставить документы, способствующие принятию вышеуказанных решений исправительным учреждением по отношению к осужденному. Кроме того, следует рассмотреть внедрение коллегиальной дачи рекомендации по каждому ходатайству в суд. В данном отношении может быть создана комиссия, куда могут входить представитель государственных органов, в том числе прокуратура, правоохранительные органы, уполномоченный по правам человека, общественные организации.

Рассматривая законодательство Испании, можно определить условия получения освобождения в досрочном порядке для лиц, которым назначена мера наказания как лишение свободы. К ним относятся:

- три четверти фактического отбывания срока назначенного наказания;
- правомерное поведение осужденного лица;
- отбывание в исправительном учреждении третьей категории, чей режим схож с режимом колонии-поселения в Казахстане;
- заключение от специалистов судебного органа, включающее положительный прогноз в части адаптации лица к условиям жизни в обществе;
- установление дополнительного неукоснительного требования при вынесении положительного решения судом относительно освобождения от дальнейшего отбывания наказания в досрочном порядке.

При этом если лицо за время нахождения в исправительном учреждении принимало активное участие в трудовой, учебной, культурной или иных видах деятельности, срок для подачи заявления на освобождение в досрочном порядке может быть уменьшен с трех четверти на две трети.

Относительно размера фактического отбытия назначенного судом наказания он установлен в законодательстве Республики Казахстан. По нему ходатайство о применении освобождения в условно-досрочном порядке возможно при фактическом отбытии:

- третьей части и половины определенного судебным приговором срока наказания по тяжким или особо тяжким преступлениям при заключении процессуального соглашения;
- одной трети, половины, двух третей, трех четвертей всего срока, устанавливаемых относительно степени тяжести совершенного незаконного деяния.

Дифференцированный подход применяется также и по отношению к лицам, к которым ходатайство о применении освобождения в условно-досрочном порядке было удовлетворено, и которые совершили уголовно-наказуемое деяние во время оставшегося срока наказания. Согласно ч.3, 7 ст.72 Уголовного кодекса Республики Казахстан вопрос о применении изучаемого института рассматривается в отношении тех лиц, чей фактический срок отбытия наказания составил две трети от установленного приговором суда срока и которые совершили два и больше правонарушений административного характера, умышленное либо по неосторожности преступное деяние, а также отбыли треть или половину назначенного срока, когда было заключено процессуальное соглашение. Интересно, что подобного положения, когда законом установлена возможность освобождения в досрочном порядке от отбывания наказания при наличии ранее полученной такой возможности, не имеется в законодательствах ФРГ, Испании, Франции, Австрии.

В этой связи интересен опыт государств Восточной Азии с различным политическим режимом, что определяет подход к регулированию общественных отношений национальным законодательством. В Китайской Народной Республике уголовное законодательство устанавливает жесткие основания, чтобы иметь возможность на освобождение в досрочном порядке:

- осужденное лицо фактически отбыло половину назначенного судом срока, а также при отбытии десяти лет в отношении тех, кому назначено пожизненное отбывание наказания. В последнем случае положения Уголовного кодекса позволяют сократить срок посредством акта Верховного народного суда, если имеются особые факторы;
- осужденный раскаивается, и имеются доказательства его исправления. Данное требование имеет весомое значение для вынесения решения судебным органом;
- заключение судебного органа в части определения осужденного как неопасного для общества и государства.

При этом данные требования не относятся к определенным категориям осужденных лиц, т.е. в отношении них возможность освобождения в досрочном порядке не предусмотрена. Это рецидивисты; лица, чей срок уголовного наказания превышает десять лет; лица, кому назначена мера уголовного наказания как пожизненное лишение свободы за разбой, изнасилование, взрыв, убийство человека, его похищение и иные преступления насильственного характера. Такое положение введено для профилактики иных преступлений, что не соответствует содержанию изучаемого института, который направлен на адаптацию к современным условиям жизни, ресоциализацию.

В части оставшегося неотбытого срока уголовного наказания в Китайской Народной Республике устанавливается понятие «испытательный срок». К лицам, приговоренным пожизненно, испытательный срок равен десяти годам. При этом относительно надзора во время такого срока в государстве работают органы общественной безопасности. В Республике Казахстан такими органами выступает служба пробации при Министерстве внутренних дел, которая входит в пенитенциарную систему.

Рассмотрим характерные черты применения института условно-досрочного освобождения от отбывания наказания в Республике Корея. Мерами уголовного наказания, которые подлежат к регулированию изучаемым институтом, выступают лишение свободы и каторжные работы. В качестве оснований, чтобы обратиться с ходатайством о

применении освобождения в условно-досрочном порядке, осужденное лицо должно иметь правомерное поведение и раскаиваться в совершенном деянии; фактический срок отбытия назначенного срока должен быть не меньше одной трети от всего срока. Десятилетний срок определяется в отношении тех, кто отбывает наказание пожизненно. Относительно правового обеспечения испытательного срока - оно схоже с положениями уголовного законодательства Китайской Народной Республики и составляет не более оставшегося неотбытого срока, к осужденным пожизненно - десять лет. На указанный срок уполномоченные органы осуществляют контроль за их действиями. При этом несоблюдение законодательства освобожденными от дальнейшего отбывания уголовного наказания влечет за собой прекращение такого освобождения. Кроме того, освобождение в досрочном порядке от уголовного наказания может быть установлено как недействительное, если за весь его период прошло судебное рассмотрение, следствием которого является вынесение решением суда уголовного наказания в виде лишения свободы или более жесткого вида уголовного наказания. Лицо, по отношению к которому было определено условно-досрочное освобождение, находится на контроле специально уполномоченных органов, то есть согласно положениям Уголовного кодекса Китайской Народной Республики «взято на поруки».

Реализацию законодательных положений об условно-досрочном освобождении на практике в отношении некоторых рассмотренных стран можно увидеть в следующей таблице:

Таблица 1- Количество осужденных, которым применено освобождение в условно-досрочном порядке, в разрезе стран

№	Название государства	Количество	2022 год	2023 год
1	Англия	Всего находящихся в исправительных учреждениях	88500	87000
		Условно-досрочно освобожденных лиц	1700	2700
		% условно-досрочно освобожденных лиц	1,9	3,2
2	Китайская Народная Республика	Всего находящихся в исправительных учреждениях	16790	16040
		Условно-досрочно освобожденных лиц	7602	3035
		% условно-досрочно освобожденных лиц	45,3	19
3	Российская Федерация	Всего находящихся в исправительных учреждениях	46300	45100
		Условно-досрочно освобожденных лиц	10742	10869
		% условно-досрочно освобожденных лиц	23,2	24,1
4	Республика Казахстан	Всего находящихся в исправительных учреждениях	34 тыс	37 тыс
		Условно-досрочно освобожденных лиц	2533	2584
		% условно-досрочно освобожденных лиц	7,4	7
Примечание - статистические данные [11], [12]				

Статистические данные [11], [12], указанные в таблице 1, указывают на увеличение числа лиц, освобожденных в условно-досрочном порядке в Англии, причиной чего является переполненность исправительных учреждений. Последнее может привести к нарушению деятельности судебной системы государства, когда размещение осужденных по приговору лиц станет невозможным. Почти в 2,5 раза уменьшилось количество лиц, к которым в Китайской Народной Республике было удовлетворено ходатайство в условно-досрочном освобождении. Этому способствовало введение ограничений в части оснований для предоставления рассматриваемого института. Большой процент осужденных лиц, к которым было применено освобождение условно-досрочно, объясняется введением новых оснований для применения, в частности, относительно участия в СВО.

Изучение законодательного опыта многих стран позволяет отметить целесообразность более глубокого рассмотрения института «взятие на поруки», а также процедуры признания недействительным применения условно-досрочного освобождения от отбывания наказания. Таким образом, имплементация законодательного опыта иных стран в национальное законодательство определяется наличием необходимости и условий относительного применения соответствующих норм и положений.

Границы имплементации опыта иностранных стран в области регулирования законодательства по применению института условно-досрочного освобождения осужденного лица могут быть установлены на основе современного положения национального законодательства с учетом развития положений в области уголовного и уголовно-исполнительного права. Кроме того, уменьшение показателей преступности, рецидива в стране и взаимосвязи с судебной практикой. В данной связи необходимо согласиться с указанием Уткина В.А. относительно деятельности судебных органов и уголовно-исполнительного законодательства, где данное влияние реализуется посредством следующих путей [13]:

- главный, в нем рассматриваются содержание наказуемости, ее структура, динамика и численность лиц, осужденных к различным мерам наказания;
- специальный, в котором изучаются практика применения условно-досрочного освобождения от отбывания наказания, судебная практика в данной области, результаты деятельности органов апробации.

Заключение

Рассматривая институт условно-досрочного освобождения от назначенного судом меры наказания, необходимо отметить его значимость в качестве поощрительного подхода и мотивации для соблюдения законодательства и внутреннего порядка при нахождении в учреждениях пенитенциарной системы. Анализ законодательных подходов относительно правового обеспечения механизма применения условно-досрочного освобождения позволяет определить рекомендации и предложения, которые необходимы для положительного воздействия на осужденных, в части охраны их прав и свобод и защиты окружающих от их незаконных действий.

Основываясь на особенностях казахстанской правовой системы и пенитенциарной практики, можно выделить следующие рекомендации:

- внедрение в компетенцию суда анализа законности и доказанности представленных администрацией исправительного учреждения взысканий и поощрений;
- предоставление администрацией исправительного учреждения материалов, доказывающих законность наложения взысканий и поощрений;
- создание комиссии по даче рекомендаций по ходатайству на условно-досрочное освобождение;
- уменьшение срока для обращения с ходатайством об освобождении в условно-досрочном порядке при фактическом отбытии двадцати лет;
- установление возможности изменения режима исправительного учреждения при наличии соответствующих условий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Carlson E., Furmanska J.M. All About Parole [Электронный ресурс] – URL: [Guide All-About-Parole-.pdf\(brycs.org\)](https://brycs.org/pdf/brycs.org) (дата обращения: 15.10.2023)
- 2 Гришко А.Я. Об имплементации законодательства России и зарубежных стран о наказаниях в виде лишения свободы. Человек: преступление и наказание. - 2016. - № 1 (92). - С. 29-34.
- 3 Панарина Н.М. Особенности условно-досрочного освобождения от отбывания наказания в виде лишения свободы по уголовному законодательству зарубежных стран. Уголовно-исполнительная политика и вопросы исполнения уголовных наказаний: сб. мат-лов междунар. науч.-практ. конф.: в 2 т. - Рязань: Академия ФСИН России, 2016. - Т.2. - С. 484-487.

Зарубежный опыт правового регулирования условно досрочного освобождения и возможности его имплементации в отечественное законодательство

4 Грушин Ф.В. Система экономических факторов, определяющих развитие уголовно-исполнительной политики, уголовно-исполнительного права и законодательства. - Рязань: Академия ФСИН России, 2015. - 186 с.

5. Фумм А.М. Английская прогрессивная система тюремного заключения: история и современность. Пенитенциарная наука. - 2011. - № 16. - С.68-72.

6 Серебренникова А.В. Уголовный кодекс Швейцарии. - Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс. - 2002. - 348 с.

7 Алимпиев А. А. О реализации института условного осуждения в Республике Казахстан: тенденции и вопросы правоприменения. Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан», 2024. - № 1(76). - С. 238-249.

8 Humanitarian Parole Authority: A Legal Overview and Recent Developments - [Электронный ресурс] – URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/LSB/LSB11102> (дата обращения 15.02.2024)

9 Козочкин И.Д. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). - М.: Зерцало, 2018. - 352 с.

10 Нуридин С.Н. Некоторые вопросы применения условно-досрочного освобождения в Республике Казахстан: теория и практика. Всероссийский криминологический журнал, 2023. - Т. 17, № 2. - С. 193–205.

11 Как устроены системы условно-досрочного освобождения за рубежом [Электронный ресурс] – URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2743155> (дата обращения 12.10.2024)

12 Условно-досрочное освобождение. УФСИН России [Электронный ресурс] – URL: <https://71.fsin.gov.ru/press/sudba/uslovno-dosrochnoe-osvobozhdenie.php> (дата обращения 12.10.2024)

13 Уткин В.А. Судебная практика и уголовно-исполнительная политика. Уголовно-исполнительная политика и вопросы исполнения уголовных наказаний: сб.мат-лов междунар.науч.-практ. конф.: в 2 т. - Рязань: Академия ФСИН России, 2016. - Т. 1. - С.9-14.

ШАРТТЫ ТҮРДЕ МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН БОСАТУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ОТАНДЫҚ ЗАҢНАМАҒА ЕНГІЗУ МҮМКІНДІГІ

Аңдатпа

Мақалада шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын іске асырумен байланысты қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу саласындағы әртүрлі шет мемлекеттердің тәжірибесі қарастырылады. Заңнаманы жетілдіру және оған тиісті ережелерді енгізу мүмкіндігі мақсатында зерттелетін қылмыстық құқық институтын қолдану тәжірибесін жетілдірудің прогрессивті тәсілдерін анықтау үшін әртүрлі саяси режимі, құқықтық жүйесі, экономикалық дамуы бар мемлекеттердің заңнамалық тәжірибесін есепке алу қажеттілігі айқындалады. Жұмыста жазаны өтеуден мерзімінен бұрын босату институтының негізгі принциптері мен мазмұнын белгілейтін халықаралық ұйымдардың құжаттары келтірілген. Мақаланың мақсаты: шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесін қарастыру, оның озық үлгілерін қазақстандық тәжірибеде қолдану. Жазаны өтеудің міндетті мерзімін айқындау бөлігінде шет елдердің заңнамалық реттеуін талдай отырып, сотталушының қазіргі өмір шындығына үйренуіне қатысты теріс салдарларды қысқарту үшін Қазақстанның қылмыстық заңнамасында осы мерзімді қысқартудың орындылығы айқындалады. Сонымен қатар, АҚШ-тың кейбір штаттарының сотталушы берген өтінішхатқа қатысты комиссиялық қарау және сот органы үшін қорытынды беру бөлігіндегі тәжірибесі қызығушылық тудырады. Кеңес Одағының құрамында Қазақстанмен ортақ тарихи тамыры бар мемлекеттердің заңнамалық тәжірибесінің өзіндік ерекшеліктері бар, олар тек ортақ сәттерде ғана емес, сонымен қатар әр елге тән аспектілерде де көрінеді. Атап айтқанда, жазаны мерзімінен бұрын өтеуден босату мүмкіндігі пайда болатын жазалау шараларына қатысты сараланған тәсіл; осы институт қолданылатын қылмыстық жазалау шараларының тізімі. Мақалада ғалымдардың басқа мемлекеттер заңнамасының ережелерін ұлттық заңнамаға енгізу қажеттілігі туралы пікірлері келтірілген. Мақала авторлары ғылыми негіздеме жүргізген кезде және оның құқық қолдану тәжірибесіндегі ықтимал салдарын зерттеген кезде имплементация мүмкіндігін анықтайды.

Негізгі сөздер: шартты түрде мерзімінен бұрын босату, имплементация, заңнамалық тәжірибе, шет мемлекеттер, қылмыстық жаза, сотталған адамдар.

FOREIGN EXPERIENCE IN THE LEGAL REGULATION OF PAROLE AND THE POSSIBILITY OF ITS IMPLEMENTATION IN DOMESTIC LEGISLATION

Abstract

This article examines the experience of various foreign countries in the field of legal regulation of public relations related to the implementation of the institution of parole. To improve legislation and the possibility of implementing relevant provisions into it, it is determined that it is necessary to take into account the legislative experience of states with different political regimes, legal systems, and economic development to identify progressive approaches to improving the practice of applying the institution of criminal law under study. Purpose of the article: to consider foreign experience of legal regulation of parole, application of its best practices in Kazakhstan practice. The paper presents documents of international organizations that establish the basic principles and content of the institution of early release from serving a sentence. Analyzing the legislative regulation of foreign countries in terms of determining the mandatory term of serving a sentence, the expediency of reducing this period in the criminal legislation of Kazakhstan is determined to reduce the negative consequences of the convict's habituation to the realities of modern life. In addition, the experience of some US states in terms of commission review and giving an opinion to a judicial authority in concerning a petition filed by a convicted person is of interest. The legislative practice of states that have common historical roots with Kazakhstan as part of the Soviet Union has its own characteristics, which are manifested not only in general points but also in aspects specific to each country. In particular, regarding the differentiated approach to punishment measures, according to which it becomes possible to be released from serving a sentence ahead of schedule to the list of criminal penalties to which this institution applies. The article presents the opinions of scientists on the need to implement the provisions of the legislation of other states into national legislation. The authors of the article determine the possibility of implementation when conducting scientific substantiation and studying its possible consequences in law enforcement practice.

Key words: parole, implementation, legislative experience, foreign countries, criminal punishment, convicted persons.

REFERENCES

- 1 Carlson E., Furmanska J.M. All About Parole. Available at: - URL: [Guide All-About-Parole-pdf\(brycs.org\)](https://brycs.org/Guide-All-About-Parole-pdf) [in English]. (accessed: 15.10.2023).
- 2 Grishko A.YA. Ob implementacii zakonodatelstva Rossii i zarubezhnyh stran o nakazaniyah v vide lisheniya svobody [On the implementation of the legislation of Russia and foreign countries on penalties in the form of imprisonment]. Chelovek: prestuplenie i nakazanie. 2016. № 1 (92). P. 29-34. [in Russian]
- 3 Panarina N.M. Osobennosti uslovno-dosrochnogo osvobozhdeniya ot otbyvaniya nakazaniya v vide lisheniya svobody po ugovnomu zakonodatelstvu zarubezhnyh stran [Features of conditional early release from serving a sentence of imprisonment under the criminal legislation of foreign countries]. Ugolovno-ispolnitel'naya politika i voprosy ispolneniya ugovnyh nakazaniy: sb. mat-lov mezhdunar. nauch.-prakt. konf.: v 2 t. Ryazan: Akademiya FSIN Rossii, 2016. T.2. P. 484-487. [in Russian]
- 4 Grushin F.V. Sistema ekonomicheskikh faktorov, opredelyayushchih razvitie ugolovno-ispolnitel'noj politiki, ugolovno-ispolnitel'nogo prava i zakonodatel'stva [The system of economic factors determining the development of penal enforcement policy, penal enforcement law and legislation]. Ryazan': Akademiya FSIN Rossii, 2015. 186 p. [in Russian]
5. Fumm A.M. Anglijskaya progressivnaya sistema tyuremnogo zaklyucheniya: istoriya i sovremennost' [The English Progressive prison system: history and modernity]. Penitenciarnaya nauka. 2011. № 16. P.68-72. [in Russian]
- 6 Serebrennikova A.V. Ugolovnyj kodeks Shvejtsarii [The Swiss Criminal Code]. Sankt-Peterburg: Yuridicheskij centr Press. 2002. 348 p. [in Russian]
- 7 Alimpiev A. A. O realizacii instituta uslovnogo osuzhdeniya v Respublike Kazahstan: tendencii i voprosy pravoprimereniya [On the implementation of the institution of probation in the Republic of Kazakhstan: trends and issues of law enforcement]. Nauchno-pravovoj zhurnal «Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan». 2024. № 1(76). P. 238-249. [in Russian]
- 8 Humanitarian Parole Authority: A Legal Overview and Recent Developments. Available at: – URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/LSB/LSB11102> [in English]. (accessed: 15.02.2024).
- 9 Kozochkin I.D. Ugolovnoe zakonodatel'stvo zarubezhnyh stran (Anglii, SSHA, Francii, Germanii, Yaponii) [Criminal legislation of foreign countries (England, USA, France, Germany, Japan)]. M.: Zercalo, 2018. 352 p. [in Russian]
- 10 Nuridin S.N. Nekotorye voprosy primeneniya uslovno-dosrochnogo osvobozhdeniya v Respublike Kazahstan: teoriya i praktika [Some issues of the application of parole in the Republic of Kazakhstan: theory and practice]. Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal. 2023. T.17. № 2. P. 193–205. [in Russian]

Зарубежный опыт правового регулирования условно досрочного освобождения и возможности его имплементации в отечественное законодательство

11 Kak ustroeny sistemy uslovno-dosrochnogo osvobozhdeniya za rubezhom [How are parole systems set up abroad]. Available at: – URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2743155> [in Russian]. (accessed: 12.10.2024).

12 Uslovno-dosrochnoe osvobozhdenie. UFSIN Rossii [Parole]. Available at: – URL: <https://71.fsin.gov.ru/press/sudba/uslovno-dosrochnoe-osvobozhdenie.php> [in Russian]. (accessed: 12.10.2024).

13 Utkin V.A. Sudebnaya praktika i ugolovno-ispolnitelnaya politika. Ugolovno-ispolnitelnaya politika i voprosy ispolneniya ugolovnykh nakazaniy: sb.mat-lov mezhdunar.nauch.-prakt. konf.: v 2 t. - Ryazan: Akademiya FSIN Rossii, 2016. - T. 1. P.9-14. [in Russian]

Information about authors:

Asel Bekbauova - **corresponding author**, Master of Law, Doctoral student at the «Turan» University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: abikosha_07@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6338-7907>

Talgat Akimzhanov - doctor of juridical sciences, professor, Director of the Research Institute of Law at Turan University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: akimzhanovtk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0402-7441>

Информация об авторах:

Асель Бекбауова – **основной автор**, магистр юридических наук, докторант университета «Туран», ул. Сатпаева, 16а, 050000, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: abikosha_07@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6338-7907>

Талгат Акимжанов - доктор юридических наук, профессор, директор НИИ права Университета «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: akimzhanovtk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0402-7441>

Авторлар туралы ақпарат:

Асель Бекбауова - **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Туран» университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: abikosha_07@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6338-7907>

Талғат Әкімжанов – заң ғылымдарының докторы, профессор, «Туран» университетінің Құқық Ғылыми-зерттеу институтының директоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akimzhanovtk@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0402-7441>

А.М. Есентемирова^{1*} , Д.Б. Калмаганбетова¹ , Ж.У. Есинбаева² ¹ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан² Комитет высшего и послевузовского образования Министерства науки и высшего образования РК
г. Астана, Казахстан*e-mail: bam051289@inbox.ru

РАСШИРЕНИЕ АВТОНОМИИ ОРГАНИЗАЦИЙ ВЫСШЕГО И ПОСЛЕВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВЫХ ОСНОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭНДАУМЕНТ-ФОНДА

Аннотация

В настоящее время ведущие университеты и научные учреждения мира активно используют эндаумент-фонды для достижения устойчивого развития и инноваций. Эти фонды обеспечивают единую структуру некоммерческой деятельности и инвестиционной деятельности, поддерживая финансовую устойчивость учебных заведений в долгосрочной перспективе. Однако в Казахстане нет правовых оснований для создания и развития таких фондов, что снижает эффективность такой модели финансирования. 12 апреля 2023 года Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев на первом заседании Национального совета по науке и технологиям еще раз подчеркнул необходимость создания отдельного закона, регулирующего эндаумент-фонды. В данной статье рассматриваются законодательные потребности в создании и управлении эндаумент-фондами в Казахстане и их влияние на устойчивое развитие университетов и других научно-образовательных учреждений. Цель исследования - обеспечение финансовой и институциональной стабильности научных и образовательных учреждений Казахстана путем принятия отдельного закона в отношении эндаумент-фондов. Закон о регулировании Эндаумент-фондов позволит обеспечить качественное и стабильное финансирование сектора высшего образования Казахстана, а также стимулировать научные исследования. Также закон поспособствует разработке и реализации долгосрочных стратегий развития ведущих университетов. Предложение о разработке отдельного законопроекта основано на введении положений, направленных на повышение мотивации потенциальных вкладчиков и эффективное и прозрачное управление их средствами.

Ключевые слова: эндаумент-фонд, устойчивое развитие, Республика Казахстан, президент, закон, финансовая устойчивость, эффективность

Введение

Развитие науки является одним из важнейших направлений государственной политики [1]. Эндаумент-фонд представляет собой целевой капитал, доход от управления которым направляется на поддержку основной деятельности образовательной организации. Совершенствование правовых основ функционирования таких фондов включает разработку более четких и прозрачных законодательных норм, которые регулируют их создание, управление, налогообложение и отчетность. Одним из ключевых аспектов является освобождение доходов эндаумент-фондов от налогов, а также предоставление налоговых льгот для доноров, что может стимулировать приток новых пожертвований и укрепление финансовой устойчивости образовательных учреждений.

Право на образование, признаваемое за каждым свободным человеком как доступ к образовательным возможностям на равных условиях и высоком качественном уровне, имеет свои корни в трудах ведущих мыслителей античности, эпохи Просвещения и классиков философско-правовой мысли Нового времени, которые заложили фундамент универсальных принципов прав человека на образование. Это право рассматривается как нормативно организованная характеристика бытия и способ реализации личных интересов, определяющих степень индивидуальной человеческой свободы. Оно обусловлено свойствами политической, социально-экономической и культурной динамики государства в образовательном процессе, что отражает особенности взаимодействия личности, общества и государства в данной сфере [2].

Право на образование функционирует как регулятор социальных взаимоотношений во всех аспектах обучения и воспитания, обладая программно-целевыми свойствами, что подразумевает необходимость непрерывного улучшения образовательного законодательства и усилий государства в поддержку реализации этого права. Реализация права на образование происходит через взаимодействие личности, государственных структур и общества, представленного общественными объединениями, чьи интересы согласованы и взаимодополняемы, способствуя формированию эффективной образовательной системы [2. - 3].

Система прав человека структурирована таким образом, что включает взаимодействие ее компонентов в разнообразных контекстах. Каждое право в этой системе имеет уникальное сочетание атрибутов, качеств и характеристик, которые отличают его от других. Право на образование занимает выдающееся место в этой системе из-за его значимости для социальной структуры. Разнообразие права на образование коренится в важности образовательных процессов для общества. Согласно В.М. Сырыху, образование приобретает преимущественное значение по сравнению с другими социальными институтами и выступает как центральная сфера для развития творческих и интеллектуальных потенциалов общества, а также для применения новейших научных и технологических достижений [3].

Статья 1 Закона «Об образовании» определяет образование как продолжительный процесс обучения и воспитания, направленный на нравственное, интеллектуальное, культурное, физическое развитие и формирование профессиональных компетенций. В широком смысле образование представляет собой интеграцию знаний, умений, навыков, ценностных ориентиров, опыта и компетенций, необходимых для интеллектуального, духовного, нравственного, творческого, физического и/или профессионального развития личности, а также для удовлетворения его образовательных потребностей и интересов. Из этого определения следует, что право на образование является фундаментальным условием для достойной жизни человека в семье, обществе и государстве, предоставляет возможности для его активной социализации, признает и поддерживает его интеллектуальные, творческие и профессиональные аспекты, а также служит залогом для развития, стабильности и процветания общества и государства.

Закон Республики Казахстан «Об образовании» устанавливает основные принципы государственной политики в образовательной сфере, которые включают обеспечение равных прав на получение высококачественного образования и ставят акцент на развитии данной отрасли как приоритетной. Закон подчеркивает доступность образовательных учреждений на всех уровнях для всех слоев населения, с учетом их интеллектуального потенциала, психофизиологических и индивидуальных особенностей. В документе закреплены такие ценности, как светский и гуманистический подходы в образовании, развитие гражданских ценностей, приоритет здоровья и жизни людей, свобода развития личности, уважение к ее правам и свободам, а также стимулирование личных достижений и развитие талантов. Закон подчеркивает непрерывность образовательного процесса, что обеспечивает последовательное продвижение по уровням обучения, а также гарантирует единство обучения и воспитания. Он также акцентирует внимание на демократическом управлении в сфере образования, прозрачности образовательных систем и на многообразии образовательных организаций в зависимости от форм собственности, методов обучения и воспитания, а также направлений образования [4].

На первом заседании Национального совета по науке и технологиям Президент Касым-Жомарт Токаев подчеркнул критическую роль науки в модернизации экономики Казахстана. Глава государства обратил внимание на успешные мировые практики ведущих стран, таких как США, Китай, Сингапур, Япония, Южная Корея и Турция, демонстрирующих, как стратегический подход к науке способствует экономическому росту и технологическому развитию. В частности, он отметил, что в Китае важные

государственные решения проходят через научную экспертизу, подкрепляющую концепцию общества знания. Президент выразил мнение о необходимости развития открытой научной модели в Казахстане, аналогичной той, что принята в этих странах, подчеркнув важность привлечения частных инвестиций в науку и стимулирования технологического сектора. Токаев предложил внедрить налоговые стимулы и инвестиционные льготы для поддержки научных исследований и разработок. Такие меры, по его словам, помогут установить взаимовыгодное партнерство между наукой и бизнесом, способствуя инновациям и снижению стоимости инноваций.

В дополнение к этому, Президент подчеркнул необходимость поддержки исследовательских университетов и укрепления связей между научными учреждениями и производственным сектором. Он также выразил необходимость в активном вовлечении молодежи в науку, предложив привлечь молодых ученых к работе в научных центрах для формирования нового поколения отечественных ученых. В своем выступлении Токаев также затронул тему новой Концепции развития науки и высшего образования до 2029 года и анонсировал разработку отдельного закона о науке и технологической политике, что позволит законодательно закрепить новые подходы к развитию науки и теснее связать научно-технологическую политику с экономической стратегией государства [5].

По нашему мнению, эффективное финансирование высшего образования требует принятия гибкой и смешанной модели, которая сочетает как государственное бюджетное финансирование, так и дополнительные источники финансирования, инициированные самими учебными заведениями. Переход к системе финансирования, основанной на производительности и институциональных контрактах, демонстрирует стремление к повышению качества образования и эффективности научных исследований. Эти изменения не только улучшают управление образовательными ресурсами, но и стимулируют инновационное развитие, что является ключевым для поддержания глобальной конкурентоспособности и социально-экономического развития страны.

Основная цель данного исследования - изучить и предложить усовершенствование правовой базы, регулирующей деятельность фондов целевого капитала, с целью расширения финансовой и административной автономии высших учебных заведений и аспирантуры.

В ходе исследования были решены следующие задачи:

- проанализирована существующая литература по управлению эндаумент-фондами и его влиянию на институциональную автономию;
- был проведен всесторонний анализ действующих законов и нормативных актов, влияющих на фонды целевого капитала в сфере высшего образования;
- был проанализирован зарубежный опыт;
- сформулированы конкретные юридические предложения, которые можно было бы реализовать для улучшения управления фондами целевого капитала.

Объектом исследования выступают правовые основы, регулирующие функционирование и управление эндаумент-фондами в сфере высшего и последиplomного образования.

Методы и материалы исследования

Для достижения целей данного исследования использованы комплексные методологические подходы, направленные на углубленное понимание правовых основ и практик, связанных с эндаумент-фондами в высших учебных заведениях. В первую очередь, проведен документальный анализ, который включает изучение национальных и международных законодательных и нормативных документов, регулирующих создание и функционирование эндаумент-фондов. Через этот методологический инструмент мы смогли выявить основные правовые положения и политики, управляющие финансированием образования, что позволит сформировать базу для дальнейшего анализа.

Важной частью исследования стал сравнительный анализ, который позволил сопоставить правовые и управленческие практики использования эндаумент-фондов в

таких странах, как США и Великобритания. Цель данного анализа - выявить лучшие практики и наиболее эффективные модели управления, которые могут быть адаптированы для применения в изучаемом контексте. Это позволило создать возможность для переноса успешного опыта и адаптации проверенных решений, что является ключевым фактором для расширения автономии учебных заведений через совершенствование правовых основ их финансирования.

Результаты и их обсуждение

Эндаумент-фонды выполняют ключевую функцию в поддержании стабильности и предсказуемости финансирования в ведущих учебных заведениях по всему миру. Анализируя законодательные акты разных стран, можно выделить основные тенденции и методы регулирования данных фондов. В странах с развитой сферой образовательных услуг и укоренившимися традициями благотворительности, например, в США и Великобритании, сформированы эффективные системы, которые позволяют университетам не только собирать средства, но и инвестировать их обдуманно, обеспечивая тем самым долгосрочное финансовое благополучие.

Анализируя законодательство, можно выделить, что образовательная политика Казахстана направлена на интеграцию страны в мировое образовательное и культурное пространство. Эта сфера играет ключевую роль в социализации личности, включая в образовательный процесс различные социальные институты. Благодаря своей массовости и систематичности образование передает и укрепляет ценности общечеловеческой и национальной культуры, способствуя формированию нового общественного сознания. Таким образом, образование оказывает существенное влияние на духовную жизнь, экономику и политические процессы в стране.

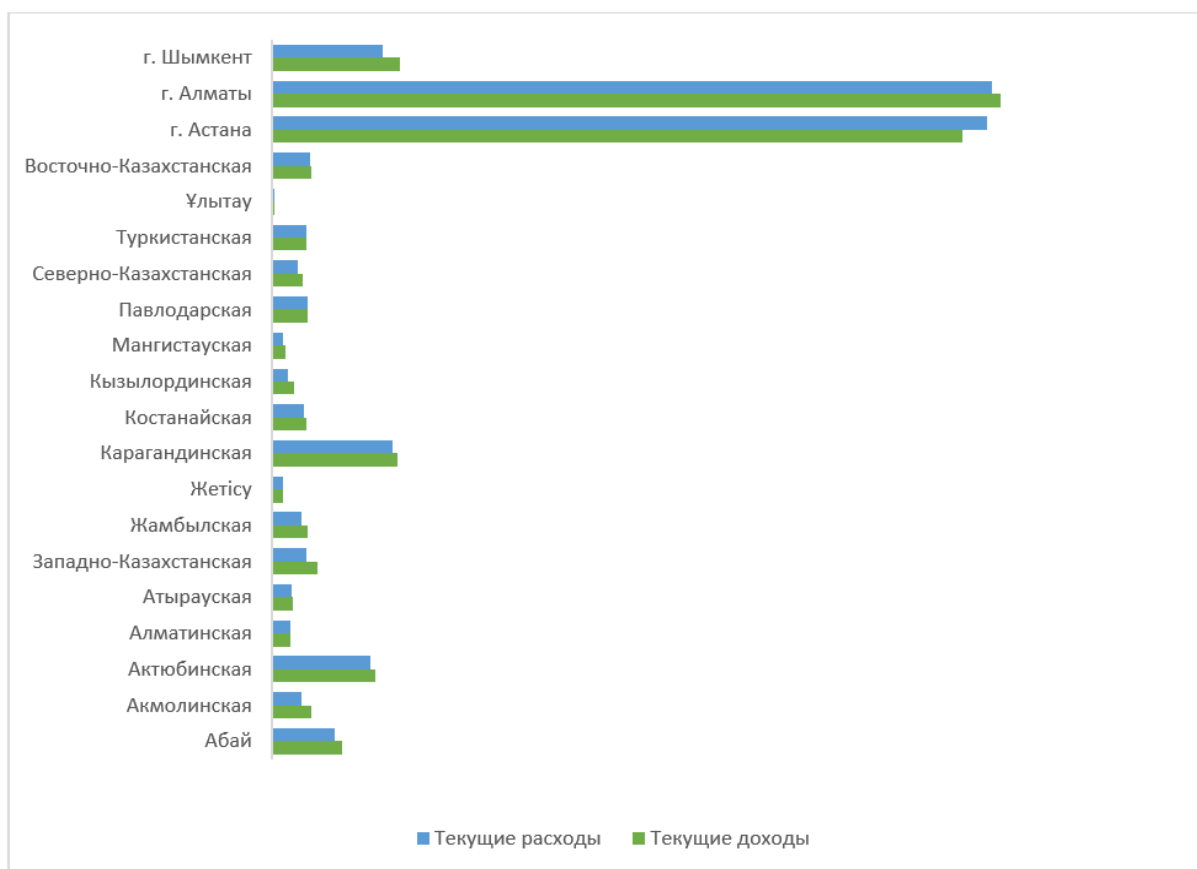

Рисунок 1 – Расходы и доходы из государственного бюджета по регионам в образовательной сфере

Примечание: составлено авторами на основе источника [7]

За последние несколько лет произошло уменьшение количества вузов в Казахстане с 122 до 116. Однако это число не отражает полную картину закрытых учебных заведений, поскольку фактическое количество закрытых вузов было выше. К примеру, в 2021 году Комитет по обеспечению качества в сфере образования и науки МОН РК сообщил о закрытии восьми университетов. В 2022 году еще три вуза потеряли свои образовательные лицензии по судебному решению. В то же время на протяжении этих лет также открывались новые университеты и филиалы институтов [6].

Изменения в структуре владения вузами с 2017 по 2022 год подчеркивают трансформацию системы высшего образования в стране. Множество государственных учебных заведений было преобразовано в частные. Доля государственных вузов снизилась с 38,5% до 25,9%, что в абсолютных значениях выражается в уменьшении с 47 до 30 университетов. Следует также отметить, что число вузов с иностранной формой собственности сократилось с 5 до 2, а их процентное соотношение упало с 4,1% до 1,7% [7].

Согласно информации от Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, на 2023-2024 учебный год по всей стране предоставлено 88 204 государственных образовательных гранта. Из них более 73 тысяч грантов предназначены для студентов бакалавриата, 13 тысяч грантов выделены для обучения в магистратуре, а для докторантуры предоставлено 1890 грантов (Рисунок 1).

На предоставленном графике показано сравнение текущих доходов и расходов учебных заведений в различных регионах. Например, в регионе Акмолинская область видно, что текущие расходы немного превышают текущие доходы, что указывает на дефицит в бюджете этого региона. В других регионах, таких как Восточно-Казахстанская область, доходы и расходы практически совпадают, что свидетельствует о сбалансированности финансов.

В контексте права возросли роль и значение системы образования, человеческих ресурсов как критериев уровня общественного развития, экономической мощи и национальной безопасности. Изменения в системе общественных отношений оказывают влияние на образование, требуя от него мобильности, адекватного реагирования на реалии нового исторического этапа и соответствия потребностям экономического развития.

Региональные различия и уникальные потребности местного населения могут оставаться недооцененными, что создаёт определённые трудности при попытках адаптировать услуги к специфическим условиям [9].

Регулирование высшего и послевузовского образования в Великобритании включает несколько ключевых аспектов, обусловленных государственной и правовой политикой. Одной из таких моделей является эндаумент-фонд, который предоставляет образовательным учреждениям финансовую автономию и устойчивость. В Великобритании законодательство в этой области направлено на стимулирование создания и развития эндаумент-фондов через налоговые льготы и государственные гранты. Это позволяет университетам и другим высшим учебным заведениям получать долгосрочные доходы, независимые от государственного финансирования или платы за обучение.

Законы, регулирующие деятельность эндаумент-фондов в Великобритании, включают в себя акты, направленные на прозрачность управления и отчетности, а также на обеспечение надлежащего использования средств. Например, закон о благотворительных организациях требует, чтобы средства эндаумента использовались исключительно в целях, соответствующих миссии учреждения. Кроме того, существует строгий контроль над инвестиционной деятельностью фондов, что позволяет минимизировать финансовые риски и защитить интересы доноров и бенефициаров.

Преимущества модели эндаумент-фондов заключаются в предоставлении университетам финансовой независимости, что позволяет им более гибко реагировать на изменения в образовательной и экономической среде.

Благотворительные пожертвования являются основным источником средств для эндаументов. Фонды эндаументов поддерживают образовательные, исследовательские и общественные миссии колледжей и университетов.

Как правило, эндаумент-фонды следуют довольно строгому набору долгосрочных рекомендаций, которые определяют распределение активов, которое принесет целевую доходность без принятия слишком большого риска.

В случае фондов целевого капитала для академических учреждений полученный доход предназначен для финансирования части операционных или капитальных потребностей учреждения. В дополнение к общему фонду целевого капитала университета, учреждения могут также поддерживать ряд ограниченных фондов, которые предназначены для финансирования определенных областей в рамках учреждения, включая профессорские должности, стипендии и дотации.

Иногда колледжи и университеты объединяют множество индивидуальных фондов в единый инвестиционный фонд, что позволяет использовать последовательный подход к инвестированию. Таким образом, университетский фонд может напоминать паевой инвестиционный фонд.

Фонды пожертвований колледжей США появились в 1636 году вместе с Гарвардом. Школы всегда поддерживали активы для своих учреждений, но фонды не начали расти экспоненциально, пока частное богатство не выросло во время промышленной революции в конце 19 века.

Проблема управления инвестициями эндаумент-фондов стала особенно актуальной в конце 1960-х годов, когда доходы от инвестиций начали отставать от роста текущих расходов университетов. Один из крупнейших фондов США — Фонд Форда — взял на себя инициативу и профинансировал исследование практик управления инвестициями в университетах. В результате исследования было принято решение о выделении Фондом Форда гранта в размере 2,8 миллиона долларов для создания финансовой компании, которая по доступным для благотворительных организаций ценам предоставляла бы услуги по управлению инвестициями.

Гарвардский и Йельский университеты в Коннектикуте были первыми, кто принял сбор средств выпускниками. Их ежегодные фонды выпускников и кампании по сбору средств в начале 20-го века вдохновили богатых выпускников на продолжение пожертвований.

Некоторые эндаумент-фонды имеют руководящие принципы, определяющие, сколько годового инвестиционного дохода может быть потрачено. Для многих университетов эта сумма составляет приблизительно 5% от общей стоимости активов эндаумента. Некоторые элитные учреждения, такие как Гарвард, имеют эндаументы, которые стоят миллиарды долларов, поэтому эта сумма в 5% может в конечном итоге составить большую сумму денег. Одним из преимуществ работы эндаумент-фондов в США является возможность использования основного капитала в качестве финансового обеспечения при привлечении организацией внешних финансовых ресурсов или заемных средств.

Проблемой считается ситуация, когда деньги сразу направляются на финансовые нужды университета. Также обсуждается проблема ухудшения результатов университетов, которые полагаются главным образом на пожертвования для финансирования.

Практика в США характеризуется тем, что эндаумент-фонды университетов имеют большую свободу, активность и ответственность. Они сами управляют своими инвестициями через свои собственные комитеты, без необходимости посредничества или вмешательства. Вопрос о том, кому доверить управление, например, профессиональной организацией полностью зависит от решения самого университета.

В настоящее время недостаток финансирования образования в Казахстане сказывается на материально-технической оснащенности высших учебных заведений и, что сегодня наиболее актуально, на внедрении информационных технологий в сферу

образования. Сегодня Казахстан находится на пути внедрения инновационной деятельности в образовательные процессы.

Сейчас эндаумент-фонды становятся все более важным институтом. Назарбаев Университет первым серьезно внедрил эту практику. Благодаря эндаументам университет может значительно увеличить бюджет, привлекать средства на крупные образовательные и научные проекты, приглашать известных профессоров, предоставлять стипендии студентам и т.д. Финансирование программ университета осуществляется за счет доходов от инвестиций, при этом сам капитал фонда остается нетронутым.

В настоящее время большинство денег в эндаумент-фондах поступает от подарков и взносов благодарных выпускников.

Рекомендации по совершенствованию законодательной системы Казахстана:

1. Механизм обеспечивает расширение налоговых льгот для компаний и частных лиц, которые делают пожертвования в пенсионные фонды. Например, при расчете налоговой базы предлагается увеличить налоговый вычет до 200% от суммы пожертвования. Пенсионные фонды планируется освободить от всех налогов на инвестиционные доходы.

2. Создание специальных команд или отделов в учебных заведениях для управления эндаумент-фондами, чтобы обеспечить профессиональное управление активами.

3. Обучение и сертификация специалистов, управляющих эндаумент-фондами, для повышения их профессиональных навыков и уровня компетенции.

Чтобы эндаумент-фонд мог приносить выгоду, его капитал должен быть большим. Это потому, что фонд использует только доход, а не сам капитал. Набирать такой большой капитал занимает много времени, и пока он не достигнет нужного уровня, затраты на его создание могут нести уничтожающие расходы для учебного заведения. Это может не привлекать эндаумент-фонды для высших учебных заведений, так как им часто нужны деньги на более срочные цели, чем ждать, когда их капитал будет значительным.

Многие компании не желают передавать часть своих доходов в эндаумент-фонды университетов. Это может быть связано как с недостаточной социальной ответственностью предпринимателей, так и с отсутствием налоговых льгот для жертвователей, которые, например, предусмотрены в других странах. Кроме того, бизнес-сообщество не уверено, что его пожертвования будут использованы для долгосрочных перспективных проектов, а не на текущие нужды. Введение налоговых льгот полностью лежит в компетенции государственных органов, но для того, чтобы сделать университеты более привлекательными для жертвователей, их руководители должны работать над этим.

Казахстану предстоит пройти долгий путь и решить значительные проблемы, чтобы сделать систему эндаумент-фондов реальной и одним из основных способов финансирования не только некоммерческих организаций в целом, но и высшего образования в частности.

Заключение

Результаты исследования показывают, что за рубежом использование эндаумент-фондов является очень эффективным. Основное преимущество этого механизма заключается в том, что образовательные учреждения могут получить стабильный источник финансирования на долгосрочные образовательные, научные и другие программы. Это очень важно для существования учебных заведений в современных условиях.

Государство и фонды, играющие ключевую роль в системе, сделали начальные шаги для обеспечения условий для создания фондов в области высшего образования. Однако недостаточная проработка конкретных методов осуществления идеи целевого капитала мешает фондам и университетам успешно развивать целевые фонды и увеличивать свои ресурсы. В условиях изменений в системе образования успешное развитие государственно-частного партнерства в этой области в значительной степени зависит от совершенствования рабочих механизмов. Улучшение законодательной базы в области государственно-частного партнерства должно стать одним из важных заданий для законодателей.

В настоящее время активно работают над улучшением законодательства для различных форм государственно-частного партнерства и создаются институты и механизмы для их осуществления. В Казахстане большинство видов государственно-частного партнерства в высшем образовании находятся в процессе развития.

Изучение опыта развития государственно-частного партнерства в развитых странах помогло выработать план внедрения подобного механизма в Казахстане. Сначала необходимо сконцентрироваться на создании законодательной базы, институциональной среды, подготовке специалистов в этой области, а также на разработке и внедрении стандартов государственно-частного партнерства. Затем следует работа по расширению областей применения такого партнерства, поиску новых источников финансирования и учету особенностей различных отраслей при выборе оптимальных форм и моделей. Это позволит найти равновесие между интересами государства и бизнеса, определить возможности и степень участия государства через различные меры поддержки.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP22684823).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Токаев о развитии науки в Казахстане: мы должны быть в числе ведущих стран, а не ведомых [Электронный ресурс] – URL: https://www.kt.kz/rus/state/tokaev_o_razvitii_nauki_v_kazahstane_my_dolzny_byt_v_1377948880.html (дата обращения 09.09.2024)
- 2 Amandykova S., Khairmukhanmedov N., Osmanova D., Myrzataev, N. (2019). Legal issues for the regulation of higher schools' transformation in the Republic of Kazakhstan. Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores. 6 (25). P. 1-16
- 3 Osmanova D., Amandykova S., Amandykova L., Khairmukhanmedov N., Myrzatayev N. (2021). Theoretical and legal framework to regulate the system of higher and postgraduate education in the republic of Kazakhstan. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. 24 (S5). P. 1-12
- 4 Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.09.2024г.) [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747 (дата обращения 06.09.2024)
- 5 В Казахстане разработают закон о науке и технологической политике [Электронный ресурс] – URL: <https://kapital.kz/economic/114716/v-kazahstane-razrabotayut-zakon-o-nauke-i-tekhnologicheskoy-politike.html> (дата обращения 10.09.2024)
- 6 В Казахстане сокращается количество ВУЗов [Электронный ресурс] – URL: <https://businessmir.kz/2023/11/09/v-kazahstane-sokrashhaetsya-kolichestvo-vuzov/> (дата обращения: 10.09.2024)
- 7 Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/3921/> (дата обращения 07.09.2024)
- 8 Захарчук, Е. А. Зарубежные практики муниципального управления: опыт и особенности реализации (на примере муниципалитетов США). Вестник евразийской науки. № 6.- 2023. — С. 1- 11.
- 9 Зарипова Л. Р., Магсумов Т. А. Департамент образования, как центральный орган управления образованием Великобритании. №1 (99). - 2023. [Электронный ресурс] – URL: <https://scilead.ru/article/3736-departament-obrazovaniya-kak-tsentralnij-orga> (дата обращения 09.09.2024)

EXPANDING THE AUTONOMY OF HIGHER AND POSTGRADUATE EDUCATION ORGANIZATIONS BY IMPROVING THE LEGAL FRAMEWORK FOR THE FUNCTIONING OF THE ENDOWMENT FUND

Abstract

Currently, the world's leading universities and scientific institutions are actively using endowment funds to achieve sustainable development and innovation. These funds provide a unified structure for non-profit activities and investment activities, supporting the financial sustainability of educational institutions in the long term. However, in Kazakhstan, there is no legal basis for the creation and development of such funds, which reduces the effectiveness of such a financing model. On April 12, 2023, President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, at the first meeting of the National Council for Science and Technology, once again stressed the need to create a separate law regulating endowments. This article examines the legislative needs for the creation and management of endowment funds in Kazakhstan and their impact on the sustainable development of universities and other scientific

and educational institutions. The purpose of the study is to ensure the financial and institutional stability of scientific and educational institutions in Kazakhstan by adopting a separate law regarding Endowment funds. The law On the regulation of Endowment funds will ensure high-quality and stable financing of the higher education sector in Kazakhstan, as well as stimulate scientific research. This project contributes to the development and implementation of long-term development strategies for leading universities. The proposal to develop a separate draft law is based on the introduction of provisions aimed at increasing the motivation of potential depositors and effective and transparent management of their funds. The analysis showed that separate legislation designed to regulate the activities of endowment funds will increase the confidence of potential depositors and ensure control and effective management of their funds. This is a crucial step contributing to the long-term sustainable development of Kazakhstan's scientific and educational systems. The best practices of the USA, Great Britain, and many other countries prove the effectiveness of this approach and give impetus to financial stability and innovation.

Key words: endowment fund, sustainable development, Republic of Kazakhstan, president, law, financial stability, efficiency

ЭНДАУМЕНТ-ҚОРДЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ АРҚЫЛЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ДЕРБЕСТІГІН КЕҢЕЙТУ

Аннотация

Қазіргі уақытта әлемнің жетекші университеттері мен ғылыми мекемелері тұрақты даму мен инновацияға қол жеткізу үшін эндаумент қорларын белсенді пайдаланады. Бұл қорлар ұзақ мерзімді перспективада оқу орындарының қаржылық тұрақтылығын сақтай отырып, коммерциялық емес және инвестициялық қызметтің бірыңғай құрылымын қамтамасыз етеді. Алайда, Қазақстанда мұндай қорларды құру және дамыту үшін құқықтық негіздерінің болмауы қаржыландырудың бұл моделінің тиімділігін төмендетеді. 2023 жылғы 12 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Ғылым және технологиялар жөніндегі ұлттық кеңестің бірінші отырысында Эндо-қорларды реттейтін жеке заң құру қажеттігін тағы да атап өтті. Бұл мақалада Қазақстанда эндовентилиациялық қорларды құру мен басқарудағы заңнамалық қажеттіліктер және олардың университеттер мен басқа да ғылыми-білім беру мекемелерінің тұрақты дамуына әсері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты-Эндаумент-қорларға қатысты жеке заң қабылдау арқылы Қазақстанның ғылыми және білім беру мекемелерінің қаржылық және институционалдық тұрақтылығын қамтамасыз ету. Эндаумент-қорларды реттеу туралы заң жобасы Қазақстанның жоғары білім беру секторын сапалы және тұрақты қаржыландыруды қамтамасыз етуге, сондай-ақ ғылыми зерттеулерді ынталандыруға мүмкіндік береді. Бұл заң жетекші университеттердің ұзақ мерзімді даму стратегияларын әзірлеуге және іске асыруға ықпал етеді. Жеке заң жобасын әзірлеу туралы ұсыныс әлеуетті салымшылардың уәждемесін арттыруға және олардың қаражатын тиімді және ашық басқаруға бағытталған ережелерді енгізуге негізделген. Жүргізілген талдау эндаумент-қорлардың қызметін реттеуге арналған жеке заңнама әлеуетті салымшылардың сенімін арттыруға және олардың қаражатын бақылау мен тиімді басқаруды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретінін көрсетті. Бұл Қазақстанның ғылыми және білім беру жүйелерінің ұзақ мерзімді тұрақты дамуына ықпал ететін шешуші қадам болып табылады. АҚШ, Ұлыбритания және басқа да көптеген елдердің үздік тәжірибелері бұл тәсілдің тиімділігін дәлелдейді және қаржылық тұрақтылық пен инновацияға серпін береді.

Негізгі сөздер: эндаумент-қор, орнықты даму, Қазақстан Республикасы, президент, заң, қаржылық орнықтылық, тиімділік

REFERENCES

- 1 Tokaev o razvitiі nauki v Kazahstane: my dolzhny byt v chisle vedushchih stran, a ne vedomyh [Tokayev on the development of science in Kazakhstan: we must be among the leading countries, not the slaves]. Available at: — URL: https://www.kt.kz/rus/state/tokaev_o_razvitiі_nauki_v_kazahstane_my_dolzhny_byt_v_1377948880.html [in Russian]. (accessed: 09.09.2024).
- 2 Amandykova S., Khairmukhanmedov N., Osmanova D., Myrzataev N. (2019) Legal issues for the regulation of higher schools' transformation in the Republic of Kazakhstan. Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Val. 6 (25). P. 1-16. [in English]
- 3 Osmanova D., Amandykova S., Amandykova L., Khairmukhanmedov N., Myrzatayev, N. (2021) Theoretical and legal framework to regulate the system of higher and postgraduate education in the republic of Kazakhstan. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. Val. 24 (S5). P. 1-12. [in English]
- 4 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 27 iyulya 2007 goda № 319-III «Ob obrazovanii» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.09.2024 g.) [The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319-III "On Education" (with amendments and additions as of 09/01/2024)]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747 [in Russian]. (accessed: 06.09.2024).

Расширение автономии организаций высшего и послевузовского образования посредством совершенствования правовых основ функционирования эндаумент-фонда

5 V Kazhastane razrabotayut zakon o nauke i tekhnologicheskoy politike [Kazakhstan will develop a law on science and technology policy]. Available at: — URL: <https://kapital.kz/economic/114716/v-kazakhstan-e-razrabotayut-zakon-o-nauke-i-tekhnologicheskoy-politike.html> [in Russian]. (accessed: 10.09.2024).

6 V Kazhastane sokrashchaetsya kolichestvo Vuzov [The number of universities in Kazakhstan is decreasing]. Available at: — URL: <https://businessmir.kz/2023/11/09/v-kazhastane-sokrashhaetsya-kolichestvo-vuzov/> [in Russian] (accessed: 10.09.2024)

7 Byuro nacionalnoi statistiki agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazhastan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/3921/> [in Russian] (accessed: 07.09.2024)

8 Zaharchuk, E. A. Zarubezhnye praktiki municipal'nogo upravleniya: opyt i osobennosti realizatsii (na primere municipalitetov SSHA) [Foreign practices of municipal management: experience and features of implementation (on the example of municipalities in the USA)]. Vestnik evrazijskoy nauki. № 6. 2023. P. 1 – 11. Available at: — URL: <https://esj.today/PDF/11ECVN623.pdf> [in Russian]. (accessed: 07.09.2024).

9 Zaripova L. R., Magsumov T. A. Departament obrazovaniya, kak central'nyj organ upravleniya obrazovaniem Velikobritanii [The Department of Education as the central educational authority of Great Britain]. № 1 (99). 2023. Available at: — URL: <https://scilead.ru/article/3736-departament-obrazovaniya-kak-tsentralnij-orga> [in Russian]. (accessed: 07.09.2024).

Information about authors

Aigul Yessentemirova – **corresponding author**, PhD, postdoctoral student of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

E-mail: bam051289@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2935-0034>

Dina Kalmaganbetova - PhD, senior lecturer at the Department of Criminal Law Disciplines of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5377-4486>

Zhanna Yessinbayeva - candidate of philology, Deputy Chairman of the Committee for Higher and Postgraduate Education of the Ministry of Science and Higher Education, Astana, Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>

E-mail: yeszhanka@gmail.com

Информация об авторах

Айгуль Есентемирова – **основной автор**, PhD, постдокторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

E-mail: bam051289@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2935-0034>

Дина Калмаганбетова – PhD, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», г. Астана, Казахстан.

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5377-4486>

Жанна Есинбаева – кандидат филологических наук, заместитель председателя Комитета высшего и послевузовского образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>

E-mail: yeszhanka@gmail.com

Авторлар туралы ақпарат

Айгүл Есентемирова – **негізгі автор**, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: bam051289@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2935-0034>

Дина Қалмаганбетова – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5377-4486>

Жанна Есинбаева - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім комитеті төрағасының орынбасары, Астана қ., Қазақстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>

E-mail: yeszhanka@gmail.com

З.Т. Абдукаримова^{1*}, М.Б. Кайназарова¹¹Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати
г. Тараз, 080000, Республика Казахстан
*e-mail: zau-2002@mail.ru**КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПОСЛЕДСТВИЙ ОТ ПРЕСТУПЛЕНИЙ
В СЕМЕЙНО-БЫТОВОЙ СФЕРЕ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН****Аннотация**

В статье рассмотрены последствия от домашнего насилия в отношении женщин. Авторами отмечается, что пострадавшие от домашнего насилия могут сталкиваться с гендерными стереотипами и убеждениями властей на любом этапе разбирательств по их обращению. Авторами указывается, что у женщин, переживших домашнее насилие, наблюдается ухудшение здоровья, возникают психологические травмы, они вынуждены уходить из дома, подавать на развод. Вместе с тем отмечается, что для оказания помощи жертвам и определенной поддержки существует система учреждений, как государственного, так и частного характера. В то же время указывается на отсутствие единых стандартов в отношении количества кризисных центров, которые должны быть в городах и районных центрах, предъявляемых к ним требований, объема услуг, которые они предоставляют жертвам домашнего насилия. Наряду с этим авторы обосновывают необходимость активизации гражданских инициатив для увеличения возможностей фонда помощи потерпевшим. Цель данной статьи заключается в выявлении последствий от домашнего насилия. Для обработки и анализа данных применялись методы систематизации, сравнения, ранжирования. Результатом данного исследования являются сделанные авторами отдельные рекомендации, которые направлены на совершенствование норм в данной области.

Ключевые слова: насильственное преступление, бытовое насилие, семейно-бытовые отношения, женщина, профилактика преступления, потерпевший.

Введение

В течение последних нескольких лет вопросы насилия в семье, особенно в отношении женщин стали наиболее обсуждаемыми социальными проблемами в обществе. Особенно ярко это прослеживается с реакцией населения на кейс экс-министра национальной экономики Республики Казахстан (далее – РК), жестоко обращавшегося со своей женой и в конечном итоге убившего ее. В обществе активно обсуждаются причины домашнего насилия и последствия, к которым оно приводит. Однако необходимо отметить, что отношение общества к домашнему насилию неоднозначно, поскольку одна часть считает недопустимым вмешательство государства в семейные дела, другая – что должна быть создана система защиты от домашнего насилия. Сейчас современное общество уделяет очень большое значение ценности человеческой жизни. Эти ценности закреплены в Конституции страны и распространяются на обеспечение безопасности личности от любого посягательства, в том числе и в семье.

Существование домашнего насилия в отношении женщин обусловлено причинами, характерными как для преступности в целом, для криминального насилия, так и для бытовой преступности. Обобщенный перечень причин домашнего насилия в отношении женщин повторяет структуру и содержание общих причин насильственной преступности, имеет свои особенности, поскольку они совершаются между членами семьи [1]. Среди детерминантов домашнего насилия есть постоянные величины, которые связаны: с материальными и жилищными проблемами; с интенсивной алкоголизацией населения и плохим семейным опытом в своей семье или результатом воспитания; со слабым реагированием соответствующих структур на антиобщественные поступки в сфере быта; с виктимным поведением потерпевших, послужившим поводом для домашнего насилия в отношении женщин; с оставлением потерпевшего в опасной ситуации; с отсутствием у граждан активной позиции по пресечению насилия в отношении женщин; с традиционными представлениями о роли и месте женщин в семье [2]. И это неполный перечень.

Несмотря на то, что проблеме насилия в семье в последние годы посвящено множество исследований, пониманию последствий для женщин посвящено мало работ. В Казахстане еще не выработан механизм, позволяющий на системном уровне устранить факторы, способствующие насилию в отношении женщин, и помочь жертвам выстоять от его влияния.

Изучение последствий от насилия в семейно-бытовой сфере имеет огромное и практически ни с чем несравнимое значение для общества и является одним из важных аспектов понимания причинности домашнего насилия. В виду того, что именно женщины более всех страдают от домашнего насилия по признаку пола, это вызывает особую тревогу, поскольку затрагивает семью, негативно воздействует на детей, вызывает страх, который становится постоянным и повсеместным, является причиной смерти, инвалидности, ухудшения состояния здоровья, влияет на планирование семьи.

Материалы и методы исследования

С целью всестороннего анализа заявленной проблемы в статье использованы общие методы, позволяющие более полно и объективно изучить проблемы предупреждения насилия в отношении женщин. Статистические данные, используемые в исследовании, были взяты из данных Комитета по правовой статистике, который в своем ежегодном отчете Ф1 М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» публикует данные о потерпевших от преступлений в разрезе страны за 2019-2023 гг. Эти данные позволили рассмотреть развитие домашнего насилия в отношении женщин сквозь призму процессов и явлений, происходящих в обществе. В рамках исследования проведен интерактивный социологический опрос через платформу Google. В опросе участвовало 395 человек. Это физические лица, представленные населением РК старше 18 лет до 65 лет. Задачей данного опроса было измерение чувствительности населения к данной проблеме и понимания того, как общество воспринимает государственные меры по поддержке жертв домашнего насилия.

Полученные результаты позволили сделать определенные выводы о чувствительности населения страны к проблеме домашнего насилия в отношении женщин.

Результаты и их обсуждение

В РК защита женщин, подвергшихся домашнему насилию, осуществляется в соответствии с законодательством. В Конституции РК в пункте 1 статьи 1 установлено: «высшими ценностями являются человек, его жизнь, права и свободы» [3]. Данное положение Конституции ориентирует казахстанское право на защиту и охрану прав человека, в том числе и на защиту прав потерпевших. В стране принят достаточный массив нормативной базы, регламентирующий указанный круг правоотношений. Это и закон РК «О профилактике бытового насилия» [4], закон от 5 ноября 2022 года «Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан» [5]; Правила по организации работы подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан по защите женщин от насилия [6]; Правила об организации взаимодействия государственных органов, организаций и общественных объединений, занимающихся проблемами насилия в отношении женщин [7]; Правила осуществления профилактического контроля за лицами, состоящими на профилактическом учете в органах внутренних дел [8] и др.

Несмотря на проводимые меры, официальная статистика неутешительная. Так, только в 2023 году от рук домашних тиранов погибли 69 женщин. Поступило порядка 100 тыс. сигналов о бытовом насилии, по 60% из них полиция не смогла принять меры, т.к. по приезду на место потерпевшие отказывались от подачи заявлений. Комитет по правовой статистике в своем ежегодном отчете Ф 1М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» публикует данные о потерпевших от преступлений. Анализ количества потерпевших в динамике в период 2019-2023 годы показал, что наибольшее количество потерпевших - по статье 120 Уголовного кодекса РК (УК РК) «Изнасилование»; далее по нисходящей статья 107 УК РК «Умышленное причинение средней тяжести вреда здоровью»; статья 139 УК РК «Неисполнение обязанностей по уплате средств на

содержание детей, уклонение от уплаты средств на содержание нетрудоспособных родителей, нетрудоспособного супруга (супруги)»; статья 122 УК РК «Половое сношение или иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим шестнадцатилетнего возраста»; статья 105 УК РК «Доведение до самоубийства»; статья 99 УК РК «Убийство»; статья 124 УК РК «Развращение малолетних» [9]. Учеными в лице Л.А. Жубандыкова, Ю.И. Симонова отмечается рост случаев посягательств на половую неприкосновенность малолетних и несовершеннолетних лиц: изнасилование +2,8%; насильственные действия сексуального характера + 4,4% [10].

Анализ нормативных актов показал, что ни в одном нормативном акте не указан перечень преступлений, который можно отнести к домашнему насилию. Принятый Верховным Судом РК комментарий к закону РК «О профилактике бытового насилия» перечисляет только отдельные виды преступлений. Сегодняшняя реальность такова, что казахстанское уголовное законодательство не содержит понятия «бытовое преступление», «домашнее насилие», поэтому статистическая отчетность выделяет правонарушения, совершенные в семейно-бытовой сфере, что не дает возможности для понимания границ проблемы виды домашнего насилия квалифицировать по видам.

В то же время в Казахстане есть несколько норм, которые в той или иной степени регламентируют статус потерпевшего. Прежде всего, это статья 71 Уголовно-процессуального кодекса РК (УПК РК), которая четко определила понятие «потерпевший» как «лицо, в отношении которого есть основание полагать, что ему непосредственно уголовным правонарушением причинен моральный, физический или имущественный вред» [11]. Во-вторых, это Закон РК «О профилактике бытового насилия», в пункте 1 статьи 1 которого дано определение потерпевшего как: «физического лица, в отношении которого есть основания полагать, что ему непосредственно бытовым насилием причинен моральный, физический и (или) имущественный вред» [12]. При этом только лицо, признанное потерпевшим по УПК РК, может получить компенсацию в виде единовременной выплаты, на что указывает статья 1 закона «О Фонде компенсации потерпевшим» [13].

Исследования, проведенные Генеральной прокуратурой, в число преступлений бытового насилия включают 28 составов правонарушений, из них 23 – предусматривают уголовную и 5 – административную ответственность за различные разновидности семейного насилия [14]. Из 23, предусматривающих уголовную ответственность, только по 10 составам преступлений предусмотрена выплата, поскольку закон «О Фонде потерпевшим» конкретно указал статьи УК РК, по которым выплачивается компенсация.

Социальный кодекс в пункте 9 статьи 133 к основаниям, по которым семья имеет право на специальные социальные услуги, относит жестокое обращение, приведшее к социальной дезадаптации и социальной депривации [15]. Специальные социальные услуги оказываются на основе разработанного стандарта оказания специальных социальных услуг жертвам бытового насилия в области социальной защиты населения. Особенностью Стандарта является то, что он дал понятие термину «жертва бытового насилия» и связывает его с «правонарушением, связанным с бытовым насилием, когда причинен моральный, физический и (или) имущественный вред» [16]. При этом данный вред должен соответствовать установленным критериям и набрать по одному из блоков необходимое количество баллов, что дает право жертве преступления получить социально-бытовые, медицинские, психологические, педагогические, трудовые, культурные, экономические и правовые услуги. Анализ указанных критериев позволяет утверждать, что в него вошли все те рекомендации, определенные в документах ООН [17]. Все критерии нацелены на экстренную помощь пострадавшим от домашнего насилия, состоящую из видов помощи, которая направлена на повышение обращаемости потерпевших в специализированные учреждения за поддержкой. Это дает возможность женщинам более активно сотрудничать с правоохранительными органами и минимизировать негативные последствия от насилия, такие как разрушение семьи, эмоциональную автономизацию членов семьи, алкоголизм и

наркоманию, разводы и т.п., которые влияют на виктимность не только жертвы, но и преступника [18].

Для оказания помощи жертвам и определенной поддержки существует система учреждений, как государственного, так и частного характера. На момент проведения исследования в стране имелось 49 кризисных центров, 18 из которых – государственные, 31 – негосударственные. При этом в районных центрах находятся 31 и в городской местности 32. 85% районов страны не охвачены кризисными центрами. В то же время на содержание кризисных центров выделено было в 2023 году 3,7 млрд тенге, что немало. Несоввершенством законодательства в данной сфере является то, что нет единых стандартов в отношении количества кризисных центров, которые должны быть в городах и районных центрах, предъявляемых к ним требований, объема услуг, которые они предоставляют жертвам домашнего насилия.

Для понимания всех проблем кризисных центров необходимо создание единой национальной сети приютов, кризисных центров. Это поможет вести сбор единых данных, координировать работу, вести просветительскую работу. Сеть должна от имени всех кризисных центров вести сотрудничество с государственными органами. Это поможет регулировать бюджет и вести контроль за расходованием средств.

Для понимания причин домашнего насилия в отношении женщин и того, как должна вестись работа с потерпевшими, необходимо четко определить вид и характер информации по профилактике преступлений, собираемой из кризисных центров и институтов гражданского общества для возможности их использования в последующем анализе с целью достоверного научного предвидения и эффективного регулирования правоотношений в данной сфере.

Сегодня реальность такова, что кризисные центры ведут самостоятельную статистику, поскольку нет единых требований к ее оформлению. Решение данной проблемы видится в создании единых форм статистической отчетности по обращениям в данные центры. Наряду с этим статистические данные кризисных центров должны быть внедрены в единую информационную базу о правонарушениях в семейно-бытовой сфере уполномоченного органа. Также для понимания причин домашнего насилия необходимо создать реестр правонарушителей в семейно-бытовой сфере.

Для индивидуальной профилактики бытового насилия в целях предупреждения совершения новых правонарушений Закон «О профилактике бытового насилия» в статье 17 определил 10 мер индивидуальной профилактики бытового насилия. Среди указанных мер наиболее активно использовались защитное предписание и особые требования в отношении фактов бытового насилия.

Если посмотреть на количество вынесенных защитных предписаний, мы наблюдаем их рост в динамике за последние пять лет на 16,2%. Количество особых требований в отношении фактов бытового насилия также увеличилось на 49,9%. (Таблица 1).

Таблица 1- Количество вынесенных защитных предписаний в динамике 2019-2023гг.

Наименование показателя	2019	2020	2021	2022	2023
Количество вынесенных защитных предписаний в отношении фактов бытового насилия	73 541	78 832	81 648	83 998	87 846
Количество особых требований в отношении фактов бытового насилия	7 712	9 786	11 202	12 357	15 411
Примечание: Таблица составлена авторами на основании статистических данных [19]					

Защитное предписание, или, как обычно его называют, «охранный ордер» широко и успешно используется в качестве юридического инструмента пресечения внутрисемейного

насилия. Указанное средство правовой защиты включает непосредственную защиту от криминальной агрессии и угроз насилием, дает надежные гарантии безопасности пострадавших и опекаемых лиц, находящихся на их иждивении, определенные гарантии сохранности их движимого и недвижимого имущества, гарантирует материальную поддержку без разрыва существующих отношений с ответчиками. Однако порядок реализации данной нормы вызывает определенные проблемы [20]. Во-первых, «Правила по организации работы подразделений органов внутренних дел РК по защите женщин от насилия» не выполняют функции правил. Большая часть норм дублирует закон «О профилактике бытового насилия» и не несет функции обучения сотрудников по бытовому насилию в отношении женщин, что требует принятия соответствующих методических правил, инструкций, полностью описывающих алгоритм действий в ситуациях с домашним насилием.

По Кодексу «Об административных правонарушениях», пункт 2 статьи 54, суд среди особых требований к поведению лица, совершившего административное правонарушение в сфере семейно-бытовых отношений, для охраны и защиты потерпевшего и членов его семьи, в исключительных случаях вправе применить на срок до тридцати суток меру административно-правового воздействия в виде запрета лицу, совершившему бытовое насилие, проживать в индивидуальном жилом доме, квартире или ином жилище с потерпевшим в случае наличия у этого лица другого жилища. Но в большинстве случаев суд такое решение не выносит, поскольку обычно жертва и «семейный дебошир» продолжают жить совместно по причине того, что правонарушителю негде жить и по закону он имеет право проживать по месту своей регистрации. Пункт 2 статьи 54 кодекса «Об административных правонарушениях» указывает, что запрет проживания вместе – такое решение суд выносит только в случае наличия другого жилья, что обычно на практике редко встречается. В некоторых странах суд принимает решение о запрете на проживание вместе без учета наличия у данного лица другого жилища, что, на наш взгляд, справедливо. Пока в Казахстане ситуация складывается следующим образом: женщина, жертва домашнего насилия обычно уходит из дома и ищет убежище от «семейного дебошира». Решение данной проблемы видится в создании специальных центров, куда могли бы обращаться «семейные дебоширы» и проживать там, на срок запрета приживать вместе с жертвой.

Наряду с этим невозможно применить защитное предписание и установить особые требования к поведению несовершеннолетнего «семейного дебошира», поскольку родители, жертвы насилия, по закону сами должны нести ответственность за его воспитание.

В рамках нашего исследования для понимания чувствительности населения к проблеме домашнего насилия был проведен интерактивный социологический опрос через платформу Google. В опросе участвовало 395 человек. Перед респондентами был поставлен вопрос, кого они считают жертвами насилия, на что респонденты указали в первую очередь женщину – 48,7%, детей – 21,8%, мужчин – 7,1%, престарелых членов семьи – 4,1% и инвалидов – 1,8%. Результаты опроса показывают, что именно женщина - основной объект насилия в семье. Оценка респондентами видов насилия, которым подвергаются члены семьи, показала, что основная форма насилия - это психологическое насилие, на что указали 59,1%. При этом 18% опрошенных лиц говорят о наличии всех видов насилия, без преобладания конкретного (в том числе физическое, экономическое, сексуальное, психологическое). Однако почти 30% опрошенных респондентов не смогли выразить своего четкого отношения к проблеме насилия. Такое отношение к домашнему насилию можно связать с тем, что длительное время женщина находилась в зависимом положении от мужчины. Согласие на брак для женщины фактически означало согласие на зависимое положение, которое включало в том числе и возможность домашнего насилия и воспринимается как допустимое проявление власти. Подчиненное положение женщины в семье закрепляется и через влияние ислама, присутствующего на территории Казахстана.

При оценки последствий от домашнего насилия в отношении женщин, в рамках проведенного нами опроса на вопрос «Что, на ваш взгляд, может произойти с девушкой/женщиной, которая пережила (переживает) по отношению к себе различные виды и формы насилия?». Большинство респондентов указало на ухудшение здоровья – 46,2%, на возникновение психологической травмы 53,8%, на последствия для семьи (она вынуждена будет уйти из дома, развестись с ним и т.п.) 19,8%. В то же время 23,6% не смогли определить своего отношения к последствиям, а 4,6% ответили «ничего плохого с ней не произойдет», что указывает на то, что проблемы «домашнего насилия» ими воспринимаются недостаточно серьезно.

Заключение

Поддержка потерпевших от насильственных преступлений в РК осуществляется. Для этого приняты соответствующие подзаконные акты. Однако необходимо внести изменения в существующие нормы. В отношении кризисных центров необходимо принять единые стандарты с учетом их количественного соотношения, которые должны быть в городах и районных центрах, предъявляемых к ним требований, объема услуг, которые они предоставляют жертвам домашнего насилия. Наряду с этим для понимания всех проблем кризисных центров необходимо создание единой национальной сети приютов, кризисных центров. Это поможет вести сбор единых данных, координировать работу, вести просветительскую деятельность. Сеть должна от имени всех кризисных центров вести сотрудничество с государственными органами. Это поможет регулировать бюджет и вести контроль за расходованием средств. Необходимо четко определить вид и характер информации по работе с жертвами преступлений, собираемой из кризисных центров и институтов гражданского общества для возможности их использования в последующем анализе с целью достоверного научного предвидения и эффективного регулирования правоотношений в данной сфере. Наряду с этим статистические данные кризисных центров должны быть внедрены в единую информационную базу о правонарушениях в семейно-бытовой сфере уполномоченного органа. Также для понимания причин домашнего насилия необходимо создать реестр правонарушителей в семейно-бытовой сфере.

С целью реализации пункта 2 статьи 54 кодекса «Об административных правонарушениях» о запрете проживать совместно, когда у жертвы и дебошира единственное жилье, необходимо создание специальных центров, куда могли бы обращаться «семейные дебоширы» и проживать там, на срок запрета приживать вместе с жертвой. Это оградило бы потерпевшую на какой-то срок от совместного проживания с преступником.

Требуется установить единые требования к психологическим службам, что обеспечит использование единых подходов, способов, методологию в отношении социально-психологического сопровождения женщин, жертв домашнего насилия. С этой целью ввести в статью 11 закона «О профилактике бытового насилия» в компетенцию уполномоченного органа в области образования две нормы, которые отсутствуют в действующем законе. Ввести новый пункт 5 и изложить его в следующей редакции: «разрабатывает и утверждает правила деятельности социально-психологических служб в отношении жертв домашнего насилия»; пункт 6 «разрабатывает и утверждает стандарты оказания специальных социальных услуг детям, находящимся в трудной жизненной ситуации».

Требуют решения и вопросы дальнейшей регламентации защитного предписания, что требует инициирования его не только по просьбе пострадавшего, но и по собственной инициативе уполномоченных лиц по результатам идентификации угрозы или факта семейно-бытового насилия. Выносить защитное предписание необходимо на срок от 30 дней. При этом необходимо обязать «семейного дебошира» на период действия защитного предписания пройти курсы психологической терапии по управлению эмоциями и гневом не менее 36 часов, а также при необходимости лечение от алкогольной и наркологической зависимости, игромании.

Необходимо закрепить за Министерством юстиции полномочия по оказанию консультативно-правовой и квалифицированной юридической помощи потерпевшим от бытового насилия, для этого в статью 19 закона «Об органах юстиции» внести пункт 9 следующего содержания: «оказывают консультационно-правовую помощь, а также квалифицированную юридическую помощь потерпевшим от семейно-бытового насилия, в соответствии с требованиями законодательства о гарантированной государством юридической помощи». Для обучения сотрудников правоохранительных органов необходимо принять соответствующие методические правила, инструкции, полностью описывающие алгоритм действий в ситуациях с домашним насилием.

Создан специальный фонд для оказания помощи потерпевшим от преступлений, однако его возможности очень невелики, что требует активизации работы по созданию проектов и организаций, которые бы занимались помощью потерпевшим в лице как государственных, так и частных фондов и организаций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 London School of Hygiene and Tropical Medicine. Preventing intimate partner and sexual violence against women: taking action and generating evidence. World Health Organization. – Geneva. World Health Organization, 2010. – 359 p.
- 2 Абдукаримова З.Т. Оценка причин и факторов, способствующих росту латентности домашнего насилия в отношении женщин в Казахстане / З.Т. Абдукаримова, М.Б. Кайназарова, С.С. Суркова // Вестник Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева. – 2024. – № 146 (1). – С. 17-36.
- 3 Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 авг. 1995 г. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения 06.09.2024).
- 4 О профилактике бытового насилия: закон Республики Казахстан от 4 дек. 2009 г. № 214-IV [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214> (дата обращения 06.09.2024).
- 5 Об Уполномоченном по правам человека в Республике Казахстан: Конституционный закон Республики Казахстан от 5 ноября 2022 г. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000154> (дата обращения: 06.09.2024).
- 6 Правила по организации работы подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан по защите женщин от насилия: приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 29 дек. 2015 г. № 1097 [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012948> (дата обращения 06.09.2024).
- 7 Правила организации взаимодействия государственных органов, организаций и общественных объединений, занимающихся проблемами насилия в отношении женщин: постановление Правительства Республики [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010000346> (дата обращения: 06.09.2024).
- 8 Правила осуществления профилактического контроля за лицами, состоящими на профилактическом учете в органах внутренних дел: приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 15 июля 2014 г. № 432 [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009695>. (дата обращения: 06.09.2024).
- 9 Уголовный кодекс Республики Казахстан: от 3 июля 2014 г. № 226-V [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 06.09.2024).
- 10 Жубандыкова Л.А. Уголовно-правовые меры противодействия семейно-бытовому насилию: необходимость преодоления противоречий и поиск дополнительных ресурсов / Л.А. Жубандыкова, Ю.И. Симонова // Ылым –Наука Международный научный журнал – 2024. № 1 (80). – С. 145-155. [Электронный ресурс] https://kostacademy.edu.kz/akademija/ooniirid/zhurnal/gilim1_80_2024.pdf. (дата обращения: 06.09.2024).
- 11 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: от 4 июля 2014 г. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (дата обращения: 06.09.2024).
- 12 О профилактике бытового насилия: закон Республики Казахстан от 4 дек. 2009 г. № 214-IV [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214> (дата обращения: 06.06.2024).
- 13 О Фонде компенсации потерпевшим: закон Республики Казахстан от 10 янв. 2018 г. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000131> (дата обращения: 06.09.2024).
- 14 Тапаев С.Б. Криминализация/декриминализация форм семейно-бытового насилия: побоев, умышленного причинения легкого вреда здоровью. Академия правоохранительных органов / С.Б. Тапаев и др. – 2021. – С. 278-283.
- 15 Социальный кодекс Республики Казахстан: от 20 апр. 2023 г. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> (дата обращения: 06.09.2024).

16 Об утверждении стандартов оказания специальных социальных услуг в области социальной защиты населения: приказ Заместителя Премьер-Министра – Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 29 июня 2023 г. № 263 [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032941#z1977> (дата обращения: 06.09.2024).

17 Handbook of Public Policy Agenda Setting // Handbooks of Research on Public Policy series; Edited by Nikolaos Zahariadis Chaltanman, 2016. – 512 p.

18 Толысбаева А.Д. Профилактика бытового насилия через повышение правовой культуры населения [Электронный ресурс] А.Д. Толысбаева. Құқық қорғау академиясының жаршысы. – 2024. – № 1 (31). – С. 124-133. – URL: https://vestnikacademy.kz/?p=2821&lang=ru#flipbook-df_2830/3 (дата обращения: 06.09.2024).

19 Данные по преступности Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры за 2019-2023 год. [Электронный ресурс] – URL: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения: 06.09.2024).

20 Sharma A. Covid-19 and Domestic Violence: an Indirect Path to Social and Economic Crisis / A. Sharma, S.B. Borah // Journal of Family Violence. – 2022. – № 37. – P. 759-765.

ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ САЛДАРЫН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ

Андатпа

Мақалада әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың салдары қарастырылады. Авторлар тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендер гендерлік стереотиптер мен билік органдарының сенімдеріне кез-келген кезеңде оларды қарау бойынша сот ісін жүргізуі мүмкін екендігі атап өтілді. Авторлар тұрмыстық зорлық-зомбылықтан аман қалған әйелдердің денсаулығының нашарлауы, психологиялық жарақат алуы, үйден кетуге мәжбүр болуы, ажырасуға өтініш беруі туралы айтады. Сонымен қатар жәбірленушілерге көмек көрсету және белгілі бір қолдау көрсету үшін мемлекеттік және жеке сипаттағы мекемелер жүйесі бар екендігі атап өтілді. Сондай-ақ қалалар мен аудан орталықтарында болуы тиіс дағдарыс орталықтарының санына, оларға қойылатын талаптарға, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына көрсететін қызметтердің көлеміне қатысты бірыңғай стандарттардың жоқтығы көрсетілген. Сонымен қатар, авторлар жәбірленушілерге көмек қорының мүмкіндіктерін арттыру үшін азаматтық бастамаларды жандандыру қажеттілігін негізге алады.

Мақаланың мақсаты - тұрмыстық зорлық-зомбылықтың салдарын анықтау. Деректерді өңдеу және талдау үшін жүйелеу, салыстыру, саралау әдістері қолданылды. Бұл зерттеудің нәтижесі авторлардың осы саладағы нормаларды жетілдіруге бағытталған жеке ұсыныстары болып табылады.

Негізгі сөздер: зорлық-зомбылық қылмысы, тұрмыстық зорлық-зомбылық, отбасы-тұрмыстық қатынастар, әйел, қылмыстың алдын алу, жәбірленуші.

CRIMINOLOGICAL ASSESSMENT OF THE CONSEQUENCES OF CRIMES IN THE DOMESTIC SPHERE AGAINST WOMEN

Abstract

The article considers the consequences of domestic violence against women. At the same time, it is noted that victims of domestic violence may face gender stereotypes and beliefs at any stage of the treatment proceedings. The consequences most affect the emotional intelligence of women, because it causes fear, insecurity, fear for children, anxiety, and distrust of people. It is noted, however, that a system of both public and private institutions exists to provide assistance to victims and some support. At the same time, it is pointed out that there are no uniform standards regarding the number of crisis centers that need to be established in cities and district centers, and the extent of services they provide to victims of domestic violence. The authors also argue that there is a need to increase civic initiatives in order to increase the capacity of the victims' relief fund.

The goal of this article is to identify the consequences of domestic violence. Methods of systematization, comparison and ranking were used for data processing and analysis. The results of this study are the authors' individual recommendations aimed at improving standards in this area.

Key words: violent crime, domestic violence, family and domestic relations, woman, crime prevention, crime victim.

REFERENCES

1 London School of Hygiene and Tropical Medicine. Preventing intimate partner and sexual violence against women: taking action and generating evidence. World Health Organization. – Geneva. World Health Organization, 2010. – 359 p. [in English]

2 Abdugarimova Z.T. Ocenka pricin i faktorov, sposobstvuyushchih rostu latentnosti domashnego nasiliya v otnoshenii zhenshchin v Kazahstane. [Assessment of the causes and factors contributing to the growth of latency of domestic violence against women in Kazakhstan]. / Z.T. Abdugarimova, M.B. Kajnarova, S.S. Surkova/Vestnik. Evrazijskogo Nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. – 2024. – № 146 (1). – P. 17-36. [in Russian]

3 Konstituciya Respubliki Kazahstan: prinyata na respublikanskom referendume 30 avg. 1995 g. [Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted at the republican referendum on August 30, 1995.] – Available at: —URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

4 O profilaktike bytovogo nasiliya: zakon Respubliki Kazahstan ot 4 dek. 2009 g. № 214-IV. [On the prevention of domestic violence: Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2009 No. 214-IV]. Available at: —URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214> . [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

5 Ob Upolnomochennom po pravam cheloveka v Respublike Kazahstan: Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 5 noyabrya 2022 g. [On the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan: Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 2022]. – Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000154> . [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

6 Pravila po organizacii raboty podrazdelenij organov vnutrennih del Respubliki Kazahstan po zashchite zhenshchin ot nasiliya: prikaz Ministra vnutrennih del Respubliki Kazahstan ot 29 dek. 2015 g. № 1097. [Rules for organizing the work of departments of the internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan to protect women from violence: order of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 No. 1097]. Available at: —URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012948> [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

7 Pravila organizacii vzaimodejstviya gosudarstvennyh organov, organizacij i obshchestvennyh ob"edinenij, zanimayushchihsya problemami nasiliya v otnoshenii zhenshchin: postanovlenie Pravitel'stva Respubliki. [Rules for organizing interaction between government agencies, organizations and public associations dealing with issues of violence against women: Resolution of the Government of the Republic]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010000346> [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

8 Pravila osushchestvleniya profilakticheskogo kontrolya za licami, sostoyashchimi na profilakticheskom uchte v organah vnutrennih del: prikaz Ministra vnutrennih del Respubliki Kazahstan ot 15 iyulya 2014 g. № 432. [Rules for the implementation of preventive control over persons registered with the internal affairs bodies: order of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan dated July 15, 2014 No. 432]. Available at:—URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009695>. [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

9 Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan: ot 3 iyulya 2014 g. № 226-V. [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: dated July 3, 2014 No. 226-V]. Available at: —URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

10 ZHubandykova L.A. Ugolovno-pravovye mery protivodejstviya semejno-bytovomu nasiliyu: neobhodimost' preodoleniya protivorechij i poisk dopolnitel'nyh resursov. [Criminal-legal measures to combat domestic violence: the need to overcome contradictions and find additional resources]. Fylym –Nauka Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal – 2024. № 1 (80). – P. 145-155. – Available at: — URL: https://kostacademy.edu.kz/akademija/ooniirid/zhurnal/gilim1_80_2024.pdf. [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

11 Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan: ot 4 iyulya 2014 g. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan: dated July 4, 2014]. Available at: -URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> . [in Russian] (accessed: 06.09.2024).

12 O profilaktike bytovogo nasiliya: zakon Respubliki Kazahstan ot 4 dek. 2009 g. № 214-IV. [On the prevention of domestic violence: Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2009 No. 214-IV]. Available at – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214> [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

13 O Fonde kompensacii poterpevshim: zakon Respubliki Kazahstan ot 10 yanv. 2018 g. [On the Victims Compensation Fund: Law of the Republic of Kazakhstan dated January 10, 2018]. Available at: - URL – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000131> [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

14 Tapaev S.B. Kriminalizaciya/dekriminalizaciya form semejno-bytovogo nasiliya: poboev, umyshlennogo prichineniya legkogo vreda zdorov'yu. Akademiya pravoohranitel'nyh organov. [Criminalization/decriminalization of forms of domestic violence: beatings, intentional infliction of minor bodily harm. Law Enforcement Academy]. S.B. Tapaev i dr. –, 2021. – S. 278-283. – S. 502. [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

15 Social'nyj kodeks Respubliki Kazahstan: ot 20 apr. 2023 g. [Social Code of the Republic of Kazakhstan: from April 20, 2023]. Available at: —URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

16 Ob utverzhdenii standartov okazaniya special'nyh social'nyh uslug v oblasti social'noj zashchity naseleniya: prikaz Zamestitelya Prem'er-Ministra – Ministra truda i social'noj zashchity naseleniya Respubliki Kazahstan ot 29 iyunya 2023 g. № 263. [On approval of standards for the provision of special social services in the field of social protection of the population: order of the Deputy Prime Minister]. Available at: —URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032941#z1977> [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

17 Handbook of Public Policy Agenda Setting // Handbooks of Research on Public Policy series; Edited by Nikolaos Zahariadis Chaltanman, 2016. – 512 p. .[in English]

18 Tolysbaeva A.D. Profilaktika bytovogo nasiliya cherez povyshenie pravovoj kul'tury naseleniya. [Prevention of domestic violence through increasing the legal culture of the population]. [Elektronnyj resurs] / A.D. Tolysbaeva // Құқық қорғау академиясының zharyshysy. – 2024. – № 1 (31). – P. 124-133. – Available at: — URL: https://vestnikacademy.kz/?p=2821&lang=ru#flipbook-df_2830/3/ [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

19 Danye po prestupnosti Komiteta po pravovoj statistike i special'nyy uchetyam General'noj Prokuratury za 2019-2023 god. [Crime data from the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for 2019-2023.]. Available at: — URL <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> [in Russian] (accessed: 06.06.2024).

20 Sharma A. Covid-19 and Domestic Violence: an Indirect Path to Social and Economic Crisis / A. Sharma, S.B. Borah // Journal of Family Violence. – 2022. – № 37. – P. 759-765.[in English]

Information about authors:

Zauresh Abdukarimova - **corresponding author**, Associate Professor of the Department of «Civil Law and Process» M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5576-322X>

Makpal Kainazarova - Senior Lecturer of the Department of «State and Administrative Law» M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: makpal.k.b@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4196-9737>

Информация об авторах:

Зауреш Абдукаримова – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент кафедры «Гражданского права и процесса» Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5576-322X>

Мақпал Қайназарова - старший преподаватель кафедры «Государственное и административное право» Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: makpal.k.b@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4196-9737>

Авторлар туралы ақпарат:

Зауреш Абдукаримова - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5576-322X>

Мақпал Қайназарова - заң ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: makpal.k.b@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4196-9737>

Zh.Bekbutayeva^{1*} , A.Sabyr² , A.Bizhanova³ , A. Zhanalieva⁴ ¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan²Mukhtar Auezov South Kazakhstan University
Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan³Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan⁴Miras University
Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF COLLECTIVE AGREEMENTS IN THE SYSTEM OF SOCIAL PARTNERSHIP

Abstract

This research investigates recent changes in labor relations and social partnership in Kazakhstan, with a focus on legislative updates and their effects on collective bargaining. The purpose of the article is to examine labor relations in comparison with the experience of European countries from the perspective of the social partnership system. The analysis covers amendments to Kazakhstan's Labor Code in 2020 and 2023, which broadened the concept of social partnership, clarified labor dispute resolution mechanisms, and introduced new employment models. Key changes include the establishment of a centralized system for tracking employment contracts, provisions for shared employment and hourly pay, and modifications to workweek structures and overtime rules.

The study contextualizes these developments within the broader framework of social partnership in the Eurasian Economic Union (EAEU), contrasting Kazakhstan's approach with that of other member states like Russia, Belarus, Armenia, and Kyrgyzstan. It emphasizes the diverse legal traditions and regulatory frameworks across these nations, noting variations in labor law codification, union roles, and government involvement in labor relations.

The research also considers the European social model as a comparative reference, highlighting its emphasis on transparent dialogue and cooperation among social partners. The study concludes by exploring the challenges and opportunities in aligning labor regulations across the EAEU, particularly in enhancing worker rights protections and improving the effectiveness of collective agreements. It stresses the importance of a balanced approach that acknowledges the varied legal systems within the union while striving for a more cohesive framework for labor relations.

Key words: collective agreements, labor relations, social partnership, employment contracts, labor code, collective bargaining

Introduction

Kazakhstan has shown a growing dedication to establishing and legally governing social partnership as a key mechanism for overseeing labor relations and enhancing work conditions in recent years. This commitment is evident in the yearly presidential addresses, which outline major initiatives to promote the interests of both employers and employees within the national context. Such governmental concern for the enhancement of working conditions could be attributed to internal socio-economic factors and also trade union movement all over the world. Several speeches: In particular, messages of President of the Republic of Kazakhstan Tokayev for 2024, 2023, and 2021 underscore: A dynamic social agenda is another issue affecting economic imbalances and social justice.

Collective agreements are considered as keystone in this partnership since they give legal framework to regulate labor conditions and protect the workers' rights. These agreements are associated with the legislative base of Kazakhstan as a state even more actively through the regulation of social partnership in the framework of the Labor Code, in the development of which the activity of the state increased in 2020. These amendments brought new concepts into labor relations, including the definition of labor disputes, employment contracts registration system, and the definition of social partnership beyond the workforce relations but as a mere co-operation in the social and economic context.

In addition, the proclaimed and realized changes encompass the major concerns of employment relations, including joint employment, wages for hours, and flexibility concerning working hours, which makes labor relations more responsive to the demands of both the employees and employers. These

principles were further developed in the Labor Code in the Adoption of the 2023 amendments by enabling measures like the four day work week, improvement of the rights in the defense of the workers on the weekends and special holidays and others that spoke of time management and production demand [1].

The function of collective agreements goes further than codifying working conditions; they also act as an essential weapon for safeguarding employees during an economic crisis. Through addressing issues such employment preservation clauses, retraining or redundancy protection clauses, such agreements assist in softening the fall out of recessions on the employees and their dependents. By social partnership, Kazakhstan is preparing for the more effective regulation of relations between all subjects in the labor market, taking into account both the economic development of the country, and a focus on the solution of social issues.

The aim of this paper is to compare and contrast the collective agreements in the framework of the social partnership system in Kazakhstan with the legal legislation of the Eurasian Economic Union countries, as well as observe practical experience, the state's participation in mastering the labor relations. It will identify the major reforms undertaken in Kazakhstan, evaluate their effects on labor relations, and outline the features of foreign experience taken into account in the development of the further potential of the Kazakhstani model of social partnership.

Materials and methods of research

This research utilizes a comparative legal approach to investigate collective agreements, focusing on social partnership in Kazakhstan and other Eurasian Economic Union (EAEU) nations. The study employs a mixed-methods design, allowing for a comprehensive analysis from various angles.

The primary data source for this case study is an examination of the Labor Codes of Kazakhstan, Russian Federation, Belarus, Armenia, and Kyrgyzstan. This legislative analysis enables a substantial comparison of the legal frameworks governing collective agreements in these countries, underscoring both commonalities and distinctions. Beyond EAEU legislation, the study explores examples from recently enacted collective agreements and labor disputes in EAEU member states. Data gathered from reports, articles, and documents provide practical insights to complement the theoretical foundation. The research compares outcomes across different countries to identify strengths and weaknesses within the nations under study. This analysis includes an assessment of how social partnership systems have impacted working conditions and workers' interests.

The study utilizes a thorough approach to offer a detailed evaluation of how collective agreements contribute to nurturing social partnership and improving labor relations within the EAEU.

Results and its discussion

In Kazakhstan's social and economic progress, the enhancement of labor relations, working conditions, and the establishment of social partnerships have become crucial. The government consistently emphasizes the importance of collaboration between the state, employers, and workers in the President's yearly addresses when seeking solutions to major economic challenges. These addresses not only outline the government's agenda but also guide legislative efforts aimed at improving citizens' lives. In this context, the implementation of effective collective bargaining agreements emerges as a vital instrument for safeguarding labor rights and promoting social equity.

The way the development of social partnership and the improvement of working conditions of its citizens is stipulated continues in Kazakhstan. The annual messages delivered by the President of the Republic of Kazakhstan clearly document this commitment. In his message of 2024, President Tokayev points to both the pressing need to boost citizens' income levels and to configure the appropriate economic environment. Addressing economic imbalances is key to a positive impact on social partners, he notes. If income growth remains stable and social inequality decreased, it creates better for labour relations and collective agreements conditions, which leads to overall societal welfare [2].

President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev notes in his message for 2023 the need to reinforce mechanisms strengthening relations between the state, business and the public as he focuses on the themes of social justice and economic growth in his message for 2023. This serve to reinforce the importance of a social partnership, which must be institutionalized, through legislations. And by establishing such frameworks collective agreements of the rights and interests of all stakeholders can emerge in a stable form [3].

The presidential address of 2021 specifically emphasizes various social programs that greatly benefit ordinary citizens, such as the "Economy of Simple Things." These initiatives are designed to both stimulate economic activity and improve working conditions, potentially making them crucial elements of collective agreements aimed at supporting workers during difficult times [4].

Collective agreements in Kazakhstan are determined by the Labor Code, adopted in 2015. Finally, these agreements are almost invariably concluded at this enterprise level and are an integral part of the framework of the social partnership. Of particular note about this system involves the strong state role in limiting the power of employers to dictate their workers' rights or duties [5 . – 89].

The 2020 modifications to Kazakhstan's Labor Code have played a crucial role in improving working conditions and protecting workers' rights. These changes facilitate the creation of a more robust, fair social partnership, resulting in an enhanced quality of life for citizens and a stronger national economy.

1. Developing Social Partnership: Recent amendments have expanded the definition of social partnership to include economic relations beyond labor issues. This broader view suggests that cooperation should be based on equal standing among all participants in collaborative relationships – between employers and employees, as well as between employers and government bodies [6]. To achieve lasting social partnerships that ultimately enhance working and employment conditions, it is essential to focus on aligning the interests of all involved parties [1].

2. Definition of a Labor Dispute: The revised definition of a 'labor dispute' now included disagreements between employees and employers where such employees and employers had previously maintained an employment relationship with each other. This expanded definition of the dispute resolution considers the situation in which the employment contracts have been terminated, allowing for dispute resolution after employment contracts termination and also strengthens the protection of workers' rights and extends their ways to seek recourse through judicial or administrative means.

3. Introduction of a System for Accounting Employment Contracts: The integration of Labor Code into a unified system for recording employment contracts is aimed at automation of such activities as the monitoring of labor activities and employee counts. This innovation will serve as an aid to better compliance to the terms of labor and the collective contract. The new accounting system also makes it easier for employers to monitor their payment of employees' rights and the fulfilment of their obligations under collective agreements. This represents a large step towards transparency in labor relations and business social responsibility.

In 2023, one of the most important sets of amendments to Kazakhstan's Labor Code addressed the resolution of social partnership conditions and the regulation of labor relations. The seven primary amendments concerning labor relations, which became effective on July 1, 2023, include:

1. Joint Employment: A new employment model has come into being where a single position can get multiple employees. By the very nature of this, the working hours can be allotted much more flexibly and employment may be expanded [7].

2. Hourly Wages: Based on this, they define the regulations concerning hourly wages for joint employment for the purpose of equalizing employee remuneration in accordance with the conditions of today.

3. Four-Day Work Week: At present, a four day work is being discussed as a way to increase productivity and improve work life balance.

4. Summary Accounting of Working Hours: Cumulative accounting of working hours has been adjusted to the regulations, and changes have been introduced in the regulations changing the organization of labor processes allowing for a more flexible organization of labor processes in accordance with the requirements of the business needs.

5. Changing Work Standards on Weekends and Holidays: Introducing amendments to define the exceptional cases for employment at weekends and holidays without employees consent may affect workers' rights protection.

6. Payment for Downtime: More changes to the rules for paying employees during down time are crucial to ensuring social protection for workers at times which are economically unstable.

7. Production Necessity and Downtime: New definitions of "downtime" and "production necessity" have been proposed in order to more precisely regulate labor relations within emergency situations [1].

All these changes pertaining to the system of social partnership are targeted at the reform of the system and the preservation of the employees' interests in the changes to the contents and conditions of regulations.

Collective agreements are legally sanctioned contracts between employers (or their associations) and employees (or their representatives, typically labor unions). These self-organized entities are responsible for establishing standards related to employment conditions, wages, and compensation in employee relations [8]. Furthermore, collective agreements not only shape individual employment relationship regulations but also exert a normative influence, potentially superseding conflicting provisions in individual contracts.

In the sphere of labor relations collective agreements are valuable legal instruments, which not only regulate employees' situation at the workplace but may also serve as a legal basis for future amendments of working conditions. They are exculpated to strike a balance between the employer and the employees so as to encourage stability in the labor market.

In the realm of labor relations, collective agreements serve as crucial legal tools that define workplace rules for employees, which can be referenced if working conditions change in the future. They aim to strike a balance between employer and employee choices, promoting labor market stability. The durability of collective agreements is particularly vital during economic fluctuations, as they provide a stable framework that can adapt to changes while safeguarding workers' rights.

Various factors can impact the content of these agreements, including demographic shifts in the workforce. For instance, a rise in older workers or a significant increase in self-employment could lead to modifications in collective agreement terms to better address the needs and protections required by these groups. In addition, collective agreements specify working conditions but also strive to provide financial protection in time of economic instability. Provisions that place priority on job preservation are one way that such agreements can help to soften the heavy hand of layoffs or reduced working hours during an economic slump to support the workforce's ability to weather such a blow.

Management of its human resources and contextual structure of labor resources and social conditions play a determining role in shaping the content of collective agreements in Kazakhstan. For example, if the number of older workers or the proportion of self employed rises substantially, working conditions, social benefits, and protections set out in these agreements might be different [9].

Also, collective agreements regulate labor relations and they have a multiplicity of impact in the regulation of employment. And these agreements usually include terms aimed at protecting jobs, particularly in bad economic times. In a context of elevated unemployment, collective agreements might provide workers with a means to protect them from mass layoffs, either by taking the view that terms additional to the contract should be included or by creating an automatic lockout mechanism at the point that employment requirements are no longer met. As an example, regulations designed to minimize layoffs may require employers to explore alternative solutions, such as temporarily reducing work hours instead of terminating employees, or attempting to restrict the use of temporary contracts and flexible employment arrangements. Such measures not only shield the good will of permanent employees against termination, but they may also involve programs of retraining and skills enhancement. Such initiatives facilitate employees in maintaining competitiveness in the labor market in case of possibility of getting fired at due to economic fluctuations or events such as automation [10. – 239].

To summarize, the social partnership and labor market are a key sphere for ensuring the labor rights protection and citizens' well-being, and further development of Kazakhstani government's commitment to that has to be realized. In cases where legislative changes are occurring continuously and collective agreements are under consideration as well, we seek to take a pro-active approach to dealing with the changing needs of workers and their employers.

Collective agreements are an important means of social partnership, in particular in difficult economic times when they can signal important supplementary social protection mechanisms. The measures include various kinds of support, such as financial support to employees dismissed and payments in compensation for those that have lost their job. Such provisions serve the critical purpose of mitigating the more adverse effects of economic downturns on employees and their families, so they can function in some respect that is at least financially normal in bad times. Social security measures designed for employees that lost their jobs can, in turn, be facilitated especially for such employees by targeted programs like temporary employment opportunities or payments to the affected workers such that they do not sink into poverty and have a re-employment programme.

Thus, social partnership is not conceived as merely a theoretical concept but as an essential instrument for regulating and maximizing the functioning of social and labour relations in the society. It has an important and a role in maintaining the balance between the interest of employers and employees. Nevertheless, the concept of social partnership has not been well understood and clarified in the scientific literature, and hence has been variously implemented and regarded as effective. Social partnership is seen as one of the most common corporatism and neocorporativistic relations between three major subjects: business organisations, trade unions and the state. This fits into several systems of 'tripartism,' 'bipartism,' and even micro- and mesocorporativism [11].

However, in turn, social partnership can be considered as a means of and mechanism for controlling social and labor relations, by achieving the most suitable and constructive way to the exclusion of the conflicting situation and its solutions between employee and employer [12].

Besides those regulatory functions, social partnership is also a stabilizing force on the political and economic development and is a necessary instrument for the overall development and transformation of society [13]. In the current institutional legal context of the socioeconomic system, such a framework also fostered a particular, though special type of social relationship where specific social groups, i.e. the employers, the employees, and the state representatives, had to become particularly relevant in terms of coordination of interests.

In addition, collective agreement and social dialogue are closely interlinked, both being essential elements of the labour relations framework and the basic notion of social partnership. Social dialogue itself is a process of interaction between an employer, an employee's collectively represented through trade unions, and the state. Social dialogue's primary goal is to find agreement on a number of issues concerning occupational conditions, pay, terms of employment and social guarantees.

Social dialogue may be interpreted as a structured process of negotiations, consultations and exchanges of information among the various stakeholders, including workers representatives, employers and state authorities. The main aim of this process is to handle economic and social as well as social and industrial stability, promoting good governance. Social dialogue serves as a crucial mechanism for achieving consensus among involved parties, fostering democratic engagement, and contributing to the development of shared labor and social policies [14].

In addition, social dialogue that is effective, is capable of building consensus, settling disputes and building cooperative ties with stakeholders. Depending on the forms, this can cover different things in the form either bilateral negotiations between trade unions and employers or about tripartite agreements with government agencies. Governments assume key roles to create legal and institutional frameworks to ensure that social dialogue is made possible for all: that parties can take part effectively and equally in decision-making processes.

In other words, a collective agreement is the final expression of this social dialogue. It pries open the undefined agreements that employers and their employees reach on important matters, including wages, overtime, leave entitlements, workplace safety, and social benefits. A result of this, these agreements are often finalized as a result of a lengthy and sometimes intense social dialogue and negotiation amongst the parties involved.

Where labour conflicts arise, social dialogue is used by the parties as a means of settling and of resolving disputes. It can also result in changes or improvements on the terms spelled out in the collective agreement, or in other words, this engagement is dynamic. In fact, the state actively contributes to the development of social dialogue by creating a legal basis for negotiations between employees and employers (of course, to the draft and concluded collective agreements themselves).

The concluding collective agreement also gives a push to the social partnership framework due to the need for a regular contact and dialogue between the parties to the process. Because this ongoing interaction allows for a more agile and more responsive approach to the changes in the economic landscape and the working conditions, they keep their collective agreements credible.

Various measures can be introduced through collective agreements, arising from the solid process of social dialogue, to meet several challenges. They can be in form of training and advanced skill development programs designed with specific skill development frameworks geared towards specific industries or companies. Moreover, professional growth, and opportunities for advancement greatly boosts employees' motivation for self-growth, and skills enhancement among other things that make a workforce good.

The creation of new job opportunities can be further supported by encouraging training programs that result from collaborative efforts between educational institutions and government entities [10. – 243]. This joint approach benefits employees by aligning workforce skills with market demands, ultimately leading to a more dynamic economy.

At its core, collective bargaining represents an individualized form of social dialogue. The ILO Convention on Collective Bargaining of 1981 (154) defines collective bargaining as negotiations involving an employer, multiple employers, or employer organizations, and one or more workers' organizations. This process addresses several key areas, including:

- a) establishing work conditions and employment terms.
- b) managing employer-employee relations.
- c) regulating interactions between employers or their organizations and employee representative groups.

The Collective Bargaining Convention outlines collective bargaining as a bilateral process, excluding the state as a negotiating party. However, other official ILO documents acknowledge and support the state's

role in influencing tripartism and social dialogue in general, as well as [15] the practice of tripartite collective bargaining specifically.

Fundamentally based in partnership and open social dialogue, the European social model is the core means of fostering sustainable labor relations. The key concept of this model is that of social partnership, which claims that employees and employers should be social partners seeking mutual respect and collaboration in order to compromise with each other. In this principle, the European model is legislated at the legislative level and the evidence of it in practice took place in the social dialogues.

Moreover an equally important principle of the European model is the rule of open social dialogue. It suggests this necessarily continuous, constructive contact between social partners on all levels – local, national and even international. This cooperation should be based on trust, transparency and real commitment to compromise. These are basic parts that are necessary for the work of the social partnership as a whole to be effective and the labour harmony be lasting.

Social pacts and collective agreements are another defining feature of the European social model, to set up social justice and insuring the sustainability of relations of labor. Agreements of this type often comprise a number of measures meant to work to improve working conditions, increase wages and to protect workers from exploitation. Such agreements can look many ways, from multi later al agreements between elected state officials and representatives of trade unions and employers to sector specific agreements that reflect the unique conditions and unique needs of particular industries. The agreements that enter into these foster a collaborative environment in which all these voices are heard and considered.

It also supports the European social model, which attaches as much importance to sustainable development and the protection of social rights as it does to economic growth, that is it should not cost us social equity. Interestingly, determining the elements of this social model depends on the role played by the state in their upholding and implementation [16. – 71]. This entity serves as a mediator between employers and workers, while also creating suitable conditions for productive export discussions. This approach fosters trust among collaborating parties and enhances the credibility and effectiveness of the social partnership framework.

The diverse legal systems significantly influence the negotiation and implementation of collective agreements across the Eurasian Economic Union (EAEU) member states. These variations greatly impact labor relations and the protection of workers' rights in each country. For instance, Russia's legal system also rests upon the codification of labour legislation. According to the Russian Labor Code, detailed norms of the collective agreements regulate most important questions of employment, protection of workers' rights, working conditions and social protection. Active role of the trade unions as a mechanism of protection of the enforcement of workers' rights through collective agreements remains an important feature of the Russian system. In addition, every contract must include mandatory conditions (such as working conditions, wages and social guarantees [17]. Therefore, the Russian legal framework is more detailed and many conflicts from legal norms are mitigated.

Second, Belarus also has well codified labor legislation that provides support for collective bargaining process. Collective agreements are concluded in accordance with the Labor Code of the Republic of Belarus, while trade union rights are less often regulated compared with Russia or Kazakhstan. Additionally, the state has a dominant role in playing a leash on how labor relations are regulated, which often put tight limitations into the legislative framework of collective agreements. It can allow conflicts between presidential decrees or other regulations and collective agreements to crop up, which complicates the enshrinement of workers' rights.

The big change has meant lots of questions and problems in law enforcement practice. Consequently, labor relations have increasingly been discriminatory in a way that breaches the rights of non union workers. In particular, such restrictions may violate employees' rights to get workers' social and labor guarantees to which they are ordinarily entitled in accordance with bilateral agreements [18].

Similarly to Armenia, collective agreements play a crucial role in establishing and defining relationships through which workers exercise their entitled rights and improve their working conditions. Just as in other EAEU countries, the agreements have an important role in the social partnership system, shaping a socially more stable and constructive relationship between the representatives of employers and employees.

In Armenia, collective agreements are regulated by the Labor Code, and there exist three levels of collective agreements: local, sectoral, and republican. These national collective agreements, which involve government agencies, employers, and trade unions, encompass general working conditions and social guarantees. In addition to individual collective agreements, industry-specific collective agreements between employers' associations and sector-specific trade unions provide more detailed regulation of

working conditions in particular industries. Finally, there are typically local collective agreements signed at the level of individual organizations that contain special conditions regarding employees of that organization [19].

Collective agreements in Kyrgyzstan are, technically speaking, concluded on a voluntary basis, while, quite often, they are highly recommended as a condition for stability of labor relations. That's why trade unions play a central role in this, as they represent workers and are active in negotiations. Despite active development of the Kyrgyz system of social partnership, the activity of trade unions and their impact on the negotiation process may significantly differ. Despite some recent improvements, little has changed in raising workers' awareness of the rights they are entitled to and the many opportunities that collective agreements offer [20].

Noteworthy is that in both Armenia and Kyrgyzstan, there is less detail in the regulation of collective agreements in labor codes. In particular, in Armenia, the labor relations, including collective agreements are inadequately regulated. Consider the situation in Kyrgyzstan as an example, where ongoing challenges persist, such as the necessity to align labor laws. This results in discrepancies between collective bargaining practices in Kyrgyzstan and other nations.

Legal traditions differ as the practice for terminating and concluding collective agreements vary. Collective agreements are particularly important in Russia and Belarus, where the legal system is more codified, to ensure workers have basic rights. On the other hand, according to the labor codes in Kazakhstan and Kyrgyzstan, legal conflicts and priorities of different regulations might occur and may even weaken the labour protection. In addition, the level of protection of workers' rights in Armenia with its comparatively small regulatory framework of collective agreements comes into question.

On this basis, international cooperation between these countries requires one common approach in the regulation of collective agreements. This analysis demonstrates that successful harmonization must balance experiences of countries with more sophisticated legal systems, such as Russia and Belarus, and apply best practice to countries with weaker legal systems, like Armenia and Kyrgyzstan. This comprehensive approach does not only strengthen social partnership between the Member States of the Union, but also strengthen protection of workers' rights throughout the Union.

The legal frameworks of the EAEU member states do indeed vary. Consequently, it is crucial to carefully reconcile these differences to establish a unified legal system. Such harmonization would enable the effective implementation of collective agreements across the union [5 . – 89].

For example, the Republic of Kazakhstan recognizes the right for workers to strike as a way to resolve labor dispute between employer and employee. All of these disputes are concerned with socio-economic issues and their resolution centres around changes to working conditions, wages and how these unions may or may not influence the regulation of labour conditions. Several recent instances of strikes in the republic — of which there are numerous — confirm the practice, and show workers were quite actively being involved in lobbying for their rights and interests.

It is also a collective right and does not include individual labor relation. Representations have the particular importance to guard the legitimate interests of employees: this distinction. Right to organize a strike is vested in trade unions generally. But in some states it is believed that strike is a trade union right alone because other employee's representatives cannot initiate a strike. For example, most industrialized nations have granted this right to any representative bodies of workers, extending the means through which workers can complain.

In addition, it is essential to recognize that of the right to lockout is conceptually the same as the right to strike. The right of both employees and employers to strike is generally acknowledged in various European states, but employers have also obtained the right to lockout in some of them. This right of respondents' rights permits employers to fire the employees who participated in a strike. The reaching of this trend indicates an overall drive towards the balance of power between two parties: employers and employees [21]. A strike 'as a device for settling a collective labor dispute' is thus so manifestly an institution of legality that it merits further refinement and sustenance in law

Conclusion

Therefore, social partnership development in Kazakhstan and number of priorities, especially through collective agreement, indicates concern in regard to the changes observed in the world economy and their impact on the workers and employers of the country. The annual presidential messages reiterate the government's aim of raising citizens' standard of living, stability in the economic front and social justice that would serve as the foundation for coordination between all the actors in the labor market.

The changes pursued within the framework of the labor legislation affecting the Kazakhstan's labor relations in general and worked out in the framework of Labor Code amendments including those of 2020

and 2023 can be considered as a significant shift. These changes not only bring more clarity to the concept of social partnership but also introduce measures to enhance workers' rights and encourage employers to take an active role in improving workplace conditions. The introduction of progressive elements such as job sharing, higher hourly wages, or more flexible work arrangements can be seen as positive developments in addressing contemporary labor relation needs, potentially resulting in improved overall efficiency and employee satisfaction.

In addition, analysis of the additional protections that collective agreements offer, particularly during economic challenges, has also not been very exhaustive. These agreements provide safety nets to the employees assuring them of some sort of financial income and link them up to jobs in case of lay-offs; this reduces the impact of unemployment and forth right economic downturn. This focus on training programs and skill acquisition also complements well the effort of putting forward a competitive set of employees and learners in the ever improving and demanding job market.

But, there are issues as of today, for example with the different legislation harmonization in the countries of the Eurasian Economic Union (EAEU). To create a coherent system that can minimise, protect and promote the concept of collective bargaining and labour rights, such disparities must be resolved. Thus, having analysed the practices of countries with well-developed legislation, such as Russia and Belarus, Kazakhstan could improve its experience in the regulation of collective agreements and social partnership.

Therefore, the continuation of the social partnership in Kazakhstan represents the way towards the successful combination of the objective of development with the objective of providing all people with the opportunities for the development in the country. The concerns raised about labor market inequalities are far from being addressed and the improvements are small yet the goal towards an economically happy labor market continues and promises to be demanding and sensitive to the demand and supply side forces and factors in order to make the dream future possible for all stakeholders.

REFERENCES

- 1 Labour code of the Republic of Kazakhstan dated 23 November, 2015 № 414-V. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414> (accessed: 10.09.2024)
- 2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм». [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39262280 (дата обращения: 10.09.2024)
- 3 Official website of the President of the Republic of Kazakhstan (2023). President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan". Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-economic-course-of-a-just-kazakhstan-283243> (accessed: 10.09.2024).
- 4 Official website of the President of the Republic of Kazakhstan (2021). State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-addressby-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126> (accessed: 10.09.2024).
- 5 Ashtaeva S. The position of Labor Codes in the structure of regulatory legal acts of the member countries of the Eurasian Economic Union. Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University. — №3 (62). — 2021. — P. 85-91.
- 6 Третьякова А.А. Сравнительная таблица изменений в Трудовой кодекс Республики Казахстан с пояснениями. — [Электронный ресурс] URL: <https://kadrykz.kz/ru/documents/view/161-sravnitel'naya-tablitsa-izmenenij-v-trudovoj-kodeks-s-poyasneniyami> (дата обращения: 10.09.2024).
- 7 Информационная система «Параграф». Об изменениях в Трудовом кодексе с 1 января 2023 года. [Электронный ресурс] — [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35830385 (дата обращения: 10.09.2024).
- 8 De le Court A. Stabilising Collective Agreements in Continental Europe: How Contract Law Principles Reinforce the Right to Collective Bargaining. Oñati Socio-legal Series. Vol.9(1). 2019. P. 51-69.
- 9 Адиетова Э. М., Жубанова С. Б., Арманкызы Г. Қазақстан Республикасында еңбек ресурстарының қазіргі жағдайына талдау жасау. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. — №50(3). — 2018. — 78-88 Б.
- 10 Izguttiyeva K.Y., Mukhamejanova A.A., Mukanova M.A. Analysis of the state of the labor market in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of "Turan" University. — №2. — 2022. — P. 237-245.
- 11 Модель И.М., Модель Б.С. Социальное партнерство при федерализме: в порядке обсуждения проблемы. Полис. Политические исследования. — №2. — 2000. — С. 172–177.
- 12 Турекулова Д.М., Мухамбетова Л.К., Абильбаева С.А. Охрана и безопасность труда в системе социального партнерства. Вестник университета Туран. — №1. — 2015. — С. 114–120.

- 13 Осадчая С.М. Формирование стратегии развития муниципального образования как социально-экономической подсистемы региона. — Белгород: БУКЭП. — 2018. — С. 138.
- 14 Anatolii P. Getman, Oleg M. Yaroshenko, Olena H. Sereda, Lesya Maliuha, Ivan P. Zhygalki. Social dialogue at the national and European levels as a factor in the formation of a common labor and social policy. Society Register. Vol. 7 (2023). P. 51-72.
- 15 Бейсенбаева А.С. Еңбек саласындағы әлеуметтік диалог жүйесі мен қағидаттары. Оңтүстік Қазақстан ғылым жаршысы. — №1(17). — 2022. — Б. 78-82
- 16 Aušra Bagdonaitė, Inga Blažienė, Daiva Petrylaitė, Andrzej Marian Świątkowski. The role of social dialogue and collective agreements in building the European Social Model. The Lawyer Quarterly. Vol. 2. 2016. P. 65–81.
- 17 Петренко А. И. Социальное партнерство и коллективные договоры в Российской Федерации. Вестник права. — № 2. — 2021. — С. 45-52.
- 18 Томашевский К. Л. Проблемы свободы объединения и сферы действия коллективных договоров в Беларуси как вызов международным трудовым стандартам. Вестник Санкт-Петербургского университета. Право. — №12(4). — 2022. — С. 1082–1094.
- 19 Sedrak Asatryan, Janna Simonyan. The Legal 500 & The In-House Lawyer Comparative Legal Guide Armenia: Employment & Labour Law (3rd edition). Available at: — URL: https://dialog.am/storage/files/posts/posts_64567767641_posts_54890371171_Armenia_Employment_038_Labour_Law_3rd_edition_.pdf (accessed: 10.09.2024).
- 20 Белашенко Д.А., Толкачев В.В., Шоджонов И.Ф.. Евразийский экономический союз: перспективы и проблемы интеграции на постсоветском пространстве. Вестник РУДН. Международные отношения. — №3(20). — 2020. — С. 543-559.
- 21 Болатбаев А.Б. Ереуіл – ұжымдық еңбек дауларын шешудің тәсілі ретінде. Оңтүстік Қазақстан ғылым жаршысы. — №1(5). — 2019. — Б. 365-367

ӘЛЕУМЕТТІК ӘРІПТЕСТІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҰЖЫМДЫҚ ШАРТТАРДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Зерттеу заңнамалық өзгерістерге және олардың ұжымдық келіссөздер жүргізуге ықпалына баса назар аударып, Қазақстандағы еңбек қатынастары мен әлеуметтік әріптестіктегі соңғы өзгерістерді қарастырады. Мақаланың мақсаты – еңбек қатынастарын еуропалық елдердің тәжірибесімен салыстыра отырып, әлеуметтік серіктестік жүйесі тұрғысынан қарастыру. Талдау әлеуметтік әріптестік тұжырымдамасының аясын кеңейтіп, еңбек дауларын шешу тетіктерін жақсартқан және жұмысқа орналастырудың жаңа үлгілерін енгізген 2020 және 2023 жылдары енгізілген Қазақстанның Еңбек кодексіндегі түзетулерді қамтиды. Негізгі өзгерістерге орталықтандырылған еңбек шартын қадағалау жүйесін құру, бірлесіп жұмыс істеу және сағаттық жалақы туралы ережелер, сондай-ақ жұмыс аптасының құрылымы мен үстеме жұмыс ережелеріндегі өзгерістер кіреді.

Зерттеу Ресей, Беларусь, Армения және Қырғызстан сияқты Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) мүше басқа мемлекеттердің тәжірибесімен салыстыра отырып, Қазақстанның әлеуметтік әріптестікке деген көзқарасын қарастырады. Жұмыста басқа елдердегі құқықтық дәстүрлер мен нормативтік-құқықтық базаның әртүрлілігі атап өтіледі, еңбек заңнамасын кодификациялаудағы айырмашылықтар, кәсіподақтардың рөлі және Үкіметтің еңбек қатынастарына қатысуы атап өтіледі.

Зерттеу сонымен қатар Еуропалық әлеуметтік модельді салыстырмалы мысал ретінде қарастырады, оның әлеуметтік серіктестер арасындағы ашық диалог пен ынтымақтастыққа баса назар аударады. Зерттеу қорытындысында ЕАЭО елдеріндегі, атап айтқанда, жұмыскерлердің құқықтарын қорғауды күшейту және ұжымдық шарттардың тиімділігін арттыру саласындағы еңбек заңнамасын келісудің мәселелері мен мүмкіндіктері қаралады. Сондай-ақ, кәсіподақ ішіндегі құқықтық жүйелердегі айырмашылықтарды ескеретін және сонымен бірге еңбек қатынастарының біртұтас жүйесін құруға ұмтылатын тендестірілген тәсілдің маңыздылығы атап өтіледі.

Негізгі сөздер: ұжымдық шарт, еңбек қатынастары, әлеуметтік серіктестік, еңбек шарттары, еңбек кодексі, ұжымдық келіссөздер

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ КОЛЛЕКТИВНЫХ ДОГОВОРОВ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Аннотация

В исследовании рассматриваются последние изменения в трудовых отношениях и социальном партнерстве в Казахстане с акцентом на законодательные изменения и их влияние на ведение коллективных переговоров. Цель статьи: рассмотрение трудовых отношений в сравнении с опытом Европейских стран с позиции системы социального партнерства. Анализ охватывает поправки к Трудовому кодексу Казахстана, внесенные в 2020 и в 2023 годах, которые расширили концепцию социального партнерства, улучшили механизмы разрешения трудовых споров и внедрили новые модели трудоустройства. Ключевые изменения включают создание централизованной системы отслеживания трудовых договоров, положения о совместном

трудоустройстве и почасовой оплате, а также изменения в структуре рабочей недели и правилах сверхурочных.

В исследовании рассматривается подход Казахстана к социальному партнерству, при сопоставлении с опытом других государств - членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС), таких как Россия, Беларусь, Армения и Кыргызстан. В работе подчеркивается разнообразие правовых традиций и нормативно-правовой базы в других странах, отмечаются различия в кодификации трудового законодательства, роли профсоюзов и участия правительства в трудовых отношениях.

В исследовании также рассматривается европейская социальная модель в качестве сравнительного примера, подчеркивается ее акцент на открытом диалоге и сотрудничестве между социальными партнерами. В заключение исследования рассматриваются проблемы и возможности согласования трудового законодательства в странах ЕАЭС, в частности, в области усиления защиты прав работников и повышения эффективности коллективных договоров. Также подчеркивается важность сбалансированного подхода, который учитывает различия в правовых системах внутри профсоюза и в то же время стремится к созданию более целостной системы трудовых отношений.

Ключевые слова: коллективный договор, трудовые отношения, социальное партнерство, трудовые договоры, трудовой кодекс, коллективные переговоры

REFERENCES

- 1 Labour code of the Republic of Kazakhstan dated 23 November, 2015 № 414-V. Available at:— URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414> [in English]. (accessed: 10.09.2024)
- 2 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «Spravedlivyj Kazahstan: zakon i porjadok, jekonomicheskij rost, obshhestvennyj optimizm». [*The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism"*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39262280 [in Russian]. (accessed: 10.09.2024)
- 3 Official website of the President of the Republic of Kazakhstan (2023). President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan". [Electronic resource] Available at:— URL: <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-economic-course-of-a-just-kazakhstan-283243> [in English]. (accessed: 10.09.2024)
- 4 Official website of the President of the Republic of Kazakhstan (2021). State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-addressby-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126> [in English]. (accessed: 10.09.2024)
- 5 Ashtaeva S. The position of Labor Codes in the structure of regulatory legal acts of the member countries of the Eurasian Economic Union. Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University. — №3 (62). — 2021. — P. 85-91. [in English]
- 6 Tretjakova A.A. Sravnitel'naja tablica izmenenij v Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan s pojasnenijami. [*Comparative table of amendments to the Labor Code of the Republic of Kazakhstan with explanations*]. Available at: — URL: <https://kadrykz.kz/ru/documents/view/161-sravnitel'naya-tablitsa-izmenenij-v-trudovoj-kodeks-s-poyasneniyami> [in Russian]. (accessed: 10.09.2024).
- 7 Informacionnaja sistema «Paragraf». Ob izmenenijah v Trudovom kodekse s 1 janvarja 2023 goda. [*On amendments to the Labor Code from January 1, 2023*]. — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35830385 [in Russian]. (accessed: 10.09.2024).
- 8 De le Court A. Stabilising Collective Agreements in Continental Europe: How Contract Law Principles Reinforce the Right to Collective Bargaining. Oñati Socio-legal Series. Vol.9(1). 2019. P. 51-69. [in English]
- 9 Adietova E.M., Jubanova S.B., Armankyzy G. . Qazaqstan Respublikasynda eñbek resurstarynyñ qazırǵı jaǵdaiyna taldau jasau. [*Analysis of the current state of labor resources in the Republic of Kazakhstan*]. Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Halela Dosmuhamedova. — №50(3). — 2018. — P. 78-88. [in Kazakh]
- 10 Izguttiyeva K.Y., Mukhamejanova A.A., Mukanova M.A. Analysis of the state of the labor market in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of "Turan" University. — №2. — 2022. — P. 237-245. [in English]
- 11 Model' I.M., Model' B.S. Social'noe partnerstvo pri federalizme: v porjadke obsuzhdenija problemy. [*Social partnership under federalism: in order to discuss the problem*]. Polis. Politicheskie issledovaniya. — №2. — 2000. — P. 172–177. [in Russian]
- 12 Turekulova D.M., Muhambetova L.K., Abil'baeva S.A. Ohrana i bezopasnost' truda v sisteme social'nogo partnerstva. [*Labor protection and safety in the social partnership system*]. Vestnik universiteta Turan. — №1. — 2015. — P. 114–120. [in Russian]
- 13 Osadchaja S.M. Formirovanie strategii razvitiya municipal'nogo obrazovaniya kak social'no-jekonomicheskoy podsistemy regiona. [*Formation of a strategy for the development of municipal education as a socio-economic subsystem of the region*]. — Belgorod: BUKJeP. — 2018. — P. 138-145. [in Russian]
- 14 Anatolii P. Getman, Oleg M. Yaroshenko, Olena H. Sereda, Lesya Maliuha, Ivan P. Zhygalki. Social dialogue at the national and European levels as a factor in the formation of a common labor and social policy. Society Register. Vol. 7 (2023). P. 51-72. [in English]

- 15 Beisenbaeva A.S. Eñbek salasyndaǵy әleumettik dialog jüiesi men qaǵidattary. [*The system and principles of social dialogue in the field of Labor*]. Oñtüstik Qazaqstan ǵylym jarǵysy. — №1(17). — 2022. — P. 78-82. [in Kazakh]
- 16 Aušra Bagdonaitė, Inga Blažienė, Daiva Petrylaitė, Andrzej Marian Świątkowski. The role of social dialogue and collective agreements in building the European Social Model. *The Lawyer Quarterly*. Vol. 2. 2016. P. 65–81. [in English]
- 17 Petrenko A. I. Social'noe partnerstvo i kollektivnye dogovory v Rossijskoj Federacii. [*Social partnership and collective agreements in the Russian Federation*]. *Vestnik prava*. — № 2. — 2021. — P. 45-52. [in Russian]
- 18 Tomashevskij K. L. Problemy svobody ob#edinenija i sfery dejstvija kollektivnyh dogovorov v Belarusi kak vyzov mezhdunarodnym trudovym standartam. [*Problems of freedom of association and the scope of collective agreements in Belarus as a challenge to international labor standards*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Pravo*. — №12(4). — 2022. — P. 1082–1094. [in Russian]
- 19 Sedrak Asatryan, Janna Simonyan. The Legal 500 & The In-House Lawyer Comparative Legal Guide Armenia: Employment & Labour Law (3rd edition). Available at: — URL: https://dialog.am/storage/files/posts/posts_64567767641_posts_54890371171_Armenia_Employment_038_Labour_Law_3rd_edition_.pdf [in English]. (accessed: 10.09.2024).
- 20 Belashhenko D.A., Tolkachev V.V., Shodzhonov I.F.. Evrazijskij jekonomicheskij sojuz: perspektivy i problemy integracii na postsovetском prostranstve. [*The Eurasian Economic Union: prospects and problems of integration in the post-Soviet space*]. *Vestnik RUDN. Mezhdunarodnye otnoshenija*. — №3(20). — 2020. — P. 543-559. [in Russian]
- 21 Bolatbaev A.B. Ereul – üjymdyq eñbek daularyn şeşudiñ täsil retinde. [*Strike as a way to resolve collective labor disputes*]. Oñtüstik Qazaqstan ǵylym jarǵysy. — №1(5). — 2019. — P. 365-367. [in Kazakh]

Information about authors:

Zhansaya Bekbutayeva - **corresponding author**, 3rd year doctoral student of the Department of Jurisprudence, Faculty of Economics, Business and Law of the International Turkish-Kazakh University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan.

E-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5512-0136>

Aisulu Sabyr - PhD, Senior Lecturer at the Department of State and Legal Disciplines, Faculty of Law at Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: sabyr_2017@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7788-4226>

Aigul Bizhanova - an associate professor, Senior Lecturer at the Department of Jurisprudence at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aike_74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-2580>

Aigul Zhanalieva - candidate of law, Senior Lecturer in the Law Sector at Miras University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: rasuli-77@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0219-258X>

Информация об авторах:

Жансая Бекбутаева - **основной автор**, докторант 3 курса кафедры Юриспруденции, факультета Экономики, бизнес и права Международного турецко-казахского университета имени Ходжи Ахмед Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан.

E-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5512-0136>

Айсулу Сабыр – PhD, старший преподаватель кафедры Государственно-правовых дисциплин Юридического факультета Южно-Казахстанского университета имени Мухтара Ауезова, г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: sabyr_2017@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7788-4226>

Айгуль Бижанова – ассоциированный профессор, старший преподаватель кафедры Юриспруденция Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: aike_74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-2580>

Айгуль Жаналиева - кандидат юридических наук, старший преподаватель сектор Права Университета Мирас, г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: rasuli-77@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0219-258X>

Авторлар туралы ақпарат:

Жансая Бекбутаева – негізгі автор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Түрік-Қазақ университетінің заңтану кафедрасының, Экономика, бизнес және құқық факультетінің 3 курс докторанты, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5512-0136>

Айсулу Сабыр – PhD, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Заң факультетінің Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: sabyr_2017@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7788-4226>

Айгуль Бижанова – қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aik_74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-2580>

Айгуль Жаналиева - заң ғылымдарының кандидаты, Мирас университетінің Құқық секторының аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: rasuli-77@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0219-258X>

З.З.Нұрыш^{1*} , А.К. Нурлин² , Е.И. Исибаева² ¹ Қазақстан Республикасы ПМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы² Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы*e-mail: nurush.zina@mail.ru

АЗАПТАУ ҚҰРБАҢДАРЫН, АДАМГЕРШІЛІККЕ ЖАТПАЙТЫН ЖӘНЕ АР-НАМЫСТЫ ҚОРЛАЙТЫН ШАҒЫМДАР МЕН ЖАЗАЛАУ ТҮРЛЕРІН ОҢАЛТУ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ

Андатпа

Мақалада азаптаудың жауапкершілік шараларын қатаңдату мәселелері, енгізілген жаңашылдықтарды және қылмыстық-құқықтық шараларды қолдану мүмкіндіктерін, азаптаудың алдын алу проблемасына қатысты өзекті мәселелер қарастырылады. Ғылыми зерттеудің мақсаты - аталған тақырыпқа сәйкес қоғамдық қауіптілігі зор болатын қылмыстардың аумақта жасалуының жиілігі жоғары болуы мүмкін деген тұжырымдарды зерттеуді қамтамасыз етеді. Негізгі бағыттары азаптаудың алдын алу үшін қылмыстық құқықтық шараларды пысықтауды талдау, қылмыстық заңнамаға енгізілген толықтырулар салдарын орындау үшін құқық қорғау органдары қолданатын әдістерді пысықтау қажеттілігі бағыттарын анықтайды.

Ғылыми зерттеу идеясы қылмыстық-құқықтық шараларды қолдануға арналған азаптаудың қоғамдық қауіптілік мәселелерін зерттейді деген гипотезаға негізделеді. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызының қысқаша сипаттамасы. Жүргізіліп отырған жұмыстарды тиімді қолдана білу, бағалау, талдау, жүйелеу. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңыздылығы қорытындылары мен ұсыныстарындағы тұжырымдар қылмыстарға қарсы тұруға ықпал етуі мүмкін. Зерттеу әдістемесінің қысқаша сипаттамасы - эмпирикалық талдау. Қазақстан Республикасының қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының қағидаттарын бекіту, сот ісін жүргізу барысында орындалатын әрекеттердің құқықтық дәрменсіздігін көрсететініне байланысты ғылыми зерттеулерді ұсынады. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері - жағдайды жақсарту үшін азаптау қылмысының қоғамдық қауіптілік мәселелерін, адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға, пәрменді шаралар қабылдауға, жолын кесуге, жауапкершіліктер туралы мәселені шешуге тиіс неғұрлым мақсатты шаралар қабылдау. Талдаулары - құқық қорғау органдары тарапынан қолданылатын шараларды жүзеге асыру барысында сотқа дейінгі тергеп - тексерудің жекелеген түрлерін қолдана білу, олардың тиімді алгоритмін көрсету.

Қорытындылары - азаптау мәселесі бойынша азаптауға және қатыгездікке тыйым салудың абсолюттілігі, жауапкершілікке тартудың маңыздылығын, жауапкершілікке тартудың, залалды өтеудің тиімділігін арттыруға ұсыныстар жасалады. Жүргізілген зерттеудің мәні - жедел-іздістіру іс-шаралары мен қылмыстық істі тергеу барысында азаптаулардың алдын алу, лауазымды тұлғамен азаптауларды қолдану туралы өтініштердің тексерілу тәртібін жетілдіру маңызды болып табылады. Зерттеу жұмысының практикалық мәні құқықтық базаны, профилактикалық жұмысты жандандыру үшін, сондай-ақ тергеу тактикасы мен әдістемесін оңтайландыру және осындай қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашуға көмектесетін әдістемелік ұсыным дайындау және оны оқу процесіне енгізу қажет.

Негізгі сөздер: азаптау, халықаралық нормалар, кемсітушілік, психикалық зардап, арандату.

Кіріспе

Көптеген мемлекеттердің халықаралық нормалары мен ұлттық заңнамасы кез-келген жағдайда азаптауға тыйым салады [1]. Алайда, азаптау мен зорлық-зомбылық көптеген елдерде қолданылады деп айтуға болады. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында БҰҰ-ның азаптауға қарсы конвенциясын және біздің еліміз 1998 жылы ратификациялаған 1984 жылғы заңнамалық және институционалдық сипаттағы реформалар кешені іске асырылды [2]. Азаптауға тыйым салу және олардың алдын алу көптеген халықаралық шарттардың негізгі бастауы. Атап айтқанда, 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы [3], 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакт [4], БҰҰ-ның азаптауға және 1984 жылғы қатыгез немесе ар-намысты қорлайтын

қарым-қатынас пен жазаның басқа түрлеріне қарсы конвенциясы және 2002 жылғы осы Конвенцияға қосымша хаттама, аймақтық шарттарға 1969 жылғы Адам құқықтары жөніндегі америкааралық Конвенция, 1981 жылғы Адам және халықтар құқықтарының Африка Хартиясы, 1995 жылғы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы ТМД Конвенциясы, 1950 жылғы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенция және 1987 жылғы азаптаудың алдын алу жөніндегі Еуропалық Конвенциясы жатқызылады.

Қазақстан Республикасы 2008 жылы БҰҰ-ның азаптауға қарсы комитетінің Қазақстанға қатысты жеке шағымдарды қарау өкілеттіктерімен келісе отырып, конвенцияда көзделген құқықтары бұзылған және барлық құқық қорғау құралдарын пайдаланған жағдайда азаматтарға аталған Комитетке шағым беруге мүмкіндік берді. Осы уақыт аралығында БҰҰ-ның 6 құжаты бойынша Қазақстан азаптауға жол бермеу немесе қолданбау жөніндегі халықаралық міндеттемені бұзғанын мойындады. Осы 6 шешімнің ішінен қазіргі уақытта 2-уі ішінара орындалды. Қазіргі уақытта Адам құқықтары жөніндегі комитетінің қарауында Қазақстанның Азаптауға қарсы ҰЕҰ коалициясы жіберген Қазақстанға қатысты 6 шағым бар [5].

Азаптау мәселесі - бұл қоғамның қауіпсіздігі мен әлеуметтік тыныштығына елеулі әсер етеді. Сондықтан келесі мәселелер қоғамда талқыланып, мемлекет тарапынан өз құзыреттіне алынса, заң орындарына қабылдану үшін жолданса оң шешімін табар еді. Атап айтқанда: азаптау құрбандарын оңалтуды қаржыландыру; азаптау құрбандарына немесе куәгерлерге медициналық көмек көрсетуге байланысты шығындар; моральдық бағалауды айқындай отырып, психологиялық сараптама жүргізу және жасау үшін мамандарды тартуға арналған шығыстар; азаптау құрбандарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған өзге де іс-шараларға ақы төлеуге арналған шығыстар.

Қазақстан Республикасында азаптау құрбандарын оңалту орталықтары жоқ, сондықтан азаптау құрбандарын оңалту тетігін және олардың халықаралық тәжірибені ескере отырып материалдық өтемақы алу мүмкіндігін талдау осы саладағы мынадай проблемаларды белгілеуге мүмкіндік береді [6]. Азаптаудың физикалық әдістеріне мыналар жатады: ластанған суға батыру арқылы тұншығу; ұрып-соғу, соның ішінде жалаң аяққа соққы беру; электр тогымен азаптау; ол дененің ең сезімтал жерлерінен, соның ішінде тістер мен жыныс мүшелерінен өтеді; тырнақтарды тарту; ыңғайсыз жағдайда ілу және отыру. Азаптаудың психикалық әдістеріне мыналар жатады: орындауды сахналау, азаптау кезінде болу, азаптауға қатысуға мәжбүрлеу, оқшаулау. Жыныстық азаптауға мыналар жатады: ауызша қорлау, қорлау, шешіну, зорлау, соның ішінде жануарларды, сондай-ақ бөтелкелерді және ұқсас заттарды пайдалану. Азаптаудың ұзақ мерзімді психикалық салдары көбінесе физикалық әсерлерден асып түсетінін атап өту керек [7].

Азаптау Қылмыстық кодексте дербес қылмыс ретінде қарастырылады, ал азаптауды қолдану нәтижесінде алынған дәлелдердің заңды күші жоқ, дайындалған немесе жасалған қылмыстың мән-жайларын дәлелдеу кезінде қылмыстық процесте пайдаланылмайды. Азаптаудың алдын алу және оларға қарсы күрес құқық қорғау органдары жүйесінде ерекше бақылауда. Сонымен бірге, азаптау фактілерін жою заңнамада және олармен күресу практикасында реттеудің қосымша ұйымдастырушылық-құқықтық шараларын қабылдауды талап етеді. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты үкімінен үзінді: Бірінші сатыдағы сот ҚАЖ мекемесінің қызметкерлері мен азаптауға айыпталған әскери қызметшілер (ҚР ҚК 146-бабы 3-бөлігі 1, 3-тармақтарының) үкім шығарды: Б. және К. - 6 жылға 6 айға бас бостандығынан айыру, А. - 4 жылға бас бостандығынан айыру, қалған 8 сотталушы 4 жылға 6 айға бас бостандығынан айырылады.

Апелляция бойынша анықталды: ҚАЖК мекемесінің қызметкерлері өздеріне бағынбаған 11 қамауда отырғандарды камерадан шығарып, оларға ұзақ уақыт бойы ұрып-соғып, қолдарымен, аяқтарымен, арнайы құралдарымен (резеңке таяқшалармен) соққы берді. Осылайша олар физикалық және психологиялық азап шегу арқылы қасақана

азапталды. Осы қылмыстық әрекеттердің нәтижесінде жәбірленушілерге әртүрлі дәрежедегі дене жарақаттары келтірілді. Сотталғандардың кінәсі сотталғандарға қатысты зорлық-зомбылық фактілерінің бейнежазбаларымен; беттестірумен; жәбірленушілер мен куәгерлердің айғақтарымен; сараптамалардың қорытындыларымен; жәбірленушілердің айғақтарын нақтылау хаттамаларымен; сот психологиялық-психиатриялық және сот-портреттік сараптамаларымен; істің басқа материалдарымен дәлелденді.

Тараптардың ұстанымы: Сотталғандар мен олардың адвокаттары, қорғаушылар олардың әрекеттерінде қылмыс құрамының болмауына байланысты ақтауды, прокурор мен жәбірленуші тарап үкімді күшінде қалдыруды сұрады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстанда азаптаулар қылмыстық қудалау барысында, сондай-ақ жазаларды орындау орындарында жиі жасалатындығына байланысты мұндай жағдайларда азаптаудан қорғалуға жататын адамдар: куә, ұсталған, әкімшілік ұсталған, күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған және қамаудағы адамдар, ал әрекеттері азаптау жасау қаупін туғызатын адамдар болады, - анықтау, тергеу және жазаларды орындау органдарының қызметкерлері, сондай-ақ жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізуге уәкілетті органдардың қызметкерлері (Ішкі істер органдары, Ұлттық қауіпсіздік органдары, қаржы полициясы органдары).

Азаптау жиі қолданылатын келесі жағдай - бас бостандығынан айыру орындарында ұстау. Бас бостандығынан айыру орындарында азаптау, әдетте, тәртіптік бұзушылықтар үшін жазалау мақсатында қолданылады, яғни.сотталғандардың мінез-құлық ережелерін бұзу немесе бағынбау немесе бағынбау. Тұтқындарға заңсыз қараудың ең көп таралған түрлері: тұтқындардың үлкен топтарын олардың кем дегенде біреуі қамауда ұстау ережелерін кез келген, тіпті шамалы түрде бұзған жағдайда ұжымдық жазалау; әкімшілікпен ынтымақтасатын түрлі көркемөнерпаздар ұйымдарына кіруге мәжбүрлеу; әскерилендірілген бұйрықтарға бағыну: әлсірететін шеру, ұжымдық ән айту, мағынасыз жұмыс (шұңқырларды қазу және көму). Осы заңсыз талаптарға кез-келген бағынбау қуғын-сүргінмен бірге жүреді: ұрып-соғу, азаптау, айыппұл изоляторлары мен камералық типтегі үй-жайларға қамау.

Тұтқындардың азаптауға қатысты шағымдары толыққанды қылмыстық тергеуге сирек түседі. Әдетте, бәрі ішкі тексерумен аяқталады, нәтижесінде тұтқындардың шағымдары негізсіз деп жарияланады. Ұсталушылардың өздері шағымданудың мағынасын көрмейтіндіктерін айтады: олардың шағымдары әлі де тексерілмейді; олар мекеме қызметкерлерінің озбырлығы мен жазасыздығына сенімді; олар әкімшіліктің қудалауынан қорқады; азаптау фактісін дәлелдеу, тіпті одан да көп, шағымда көрсетілген адамдардың кінәсі тұтқындардың өздері үшін өте қиын болып көрінеді.

Конвенцияның 1-бабына сәйкес, азаптау - бұл мемлекеттік лауазымды адам немесе ресми қызмет атқаратын адамның арандату арқылы олардың білімімен немесе келісімінен «қандай да бір адамға қасақана қатты азап немесе азап шегетін, жеке немесе адамгершілікке жатпайтын, одан немесе үшінші тұлғадан мағлұматтар, танулар алу, оны жазалау үшін жасалған кез келген әрекет» [8]. Азаптауға қарсы конвенцияны Біріккен Ұлттар ұйымы Бас Ассамблеясы қабылдады және 1987 жылы 26 маусымда күшіне енді. Азаптауға қарсы конвенцияны БҰҰ-ға мүше мемлекеттер, оның ішінде Қазақстан Республикасы ратификациялады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Еліміз БҰҰ-ның конвенциясына қосылған сәттен бастап, сондай-ақ аталған конвенцияға Факультативтік хаттаманы ратификациялаған сәттен бастап қылмыстық сот төрелігі саласында елеулі реформалар жүргізілді [9]. Мемлекет басшысымен Жолдауында азаптауға байланысты қылмыстарды қарастыруға жүйелі тәсілді енгізу және осы қызметті қадағалаушы орган республиканың Бас прокуратурасына бекіту туралы тапсырған болатын.

Азаптауға қатысты құқық бұзушылықтарға жазаны күшейтетін заңдық шешімдер қабылданды, сәйкесінше бас бостандығынан айыруға ең ұзақ мерзіміне он жылдан он екі жылға дейін ұзартылды [10]. Рақымшылық, ескіру мерзімі, тараптармен шын өкінуі мен жәбірленушімен ымыраға келуі негізіндегі азаптауларға жауапкершіліктен босату жойылды [11]. Қазақстан адам құқықтарын қорғаудың құндылықтары мен қағидаттарын ұдайы ұстанады. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабында да бекітілген. Қазіргі уақытта Мемлекет басшысы белгілеген адам құқықтарын мен бостандықтарын қамтамасыз етуге үздіксіз берілгендікті көрсететін саяси реформалар пакетін іске асыру жалғасуда. Атап айтқанда, құқық қорғау және сот жүйесінде, бұл қылмыстық процесте азаматтардың құқықтық қорғалуының кепілдіктерін күшейтеді.

Бұл ішкі істер министрлігі үшін басым бағыт болып табылады, өйткені ведомствоға барлық тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар мен тергеліп жатқан істердің 95% - ы, сондай-ақ жазаларды орындау жөніндегі функциялар тиесілі. Ішкі істер органдарында азаптауға жұмыс жүйесін жетілдіру мақсатында, Қазақстан Республикасы заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі үйлестіру кеңесі отырысының 2022 жылғы 15 желтоқсандағы № 1 кс/22-01 хаттамасының 2.4.1-тармағына сәйкес 2023-2024 жылдарға арналған жоспары әзірленді [12]. Бұдан басқа, тараптардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін барлық қажетті іс жүргізу-құқықтық кепілдіктер көзделген. Көрінеу заңсыз ұсталғаны, ұсталған адамның туыстарын ұстау фактісі және оның тұрған жері туралы қасақана хабардар етпегені, мұндай ақпаратты беруден бас тартқаны және ұстау хаттамасын жасау немесе азаматтардың құқықтарын шектеу уақытын бұрмалағаны үшін жауаптылық енгізілді.

Қылмыстық-атқару жүйесін жаңғырту және дамыту, сотталғандардың құқықтық жағдайын жақсарту жөнінде дәйекті шаралар қабылдануда [13]. Ұлттық қоғамдық-бақылау комиссияларының қатысушылары полиция учаскелерін, уақытша ұстау изоляторларын және пенитенциарлық жүйе мекемелерін кедергісіз таңдауға және оларға баруға құқылы. Өз кезегінде, психологиялық және кәсіби дайындықтың жеткіліксіздігі кәсіби күйіп қалуға және деформацияға әкеледі, өйткені функционалдық міндеттеріне байланысты жеке құрам құқық бұзушылармен және сотталғандармен үнемі байланыста болады.

Қазақстан Республикасында азаптау құрбандарына оңалту қызметтерін көрсететін ұйымдар іс жүзінде жоқ. Азаптау құрбандарын оңалту мәселелері мемлекеттің Стамбул хаттамасының стандарттарын енгізу жөніндегі міндеттемелерінің бір бөлігі болып табылады [14]. Сонымен қатар, Қазақстан өзінің қылмыстық процестік заңнамасында жәбірленушілерге зиянды өтеу қорының жұмыс істеуін бекітетін норманы бекіткен АҚШ-тан кейінгі әлемдегі екінші ел ғана болып табылады. Азаптауға қарсы Конвенцияның талабы, біздің пікірімізше, мұндай қорлардың жұмыс істеу нысаны мен қағидаттарына сөзсіз қолданылмауға тиіс. Дәл осы қордан мемлекет қылмыстардан зардап шеккендерге ақша төлеуге кепілдік береді, ал кейіннен төленген соманы кімнен өндіріп алуға болады - бұл оның құзыреті. ҚР қылмыстық процестік кодексінің 173-бабы 1-бөліміне сәйкес қылмыстық қудалау органының қаулысымен жәбір көрушілерге келтірілген залалды өтеу қоры туралы құқықтық актіде көзделгендей жәбірленушілер деп танылған адамдардың құқықтары көрсетілді.

Аталған кодекстің 173-бабының 2-бөлігіне сәйкес жәбірленушілерге төлеген ақшасын өтеу қорына өтеу жөніндегі міндет сот кінәлі адамға жүктейді, төлемақы мөлшері зиянды өтеу қоры туралы заңнамалық актімен ескертілген. Демек, мемлекет бұл сомаларды жәбірленушілерге белгілі бір сомаларды автоматты түрде төлей отырып, кінәлі адамнан өндіріп алуға толық құқылы [15].

Қорытынды

Қазақстан Республикасы 2010-2020 жылдарға арналған құқықтық саяси тұжырымдамада «Елде мемлекет қағидаттарын адамдардың, азаматтардың

конституциялық міндеттерді кедергісіз, толық орындауына қол жеткізу маңызды» делінген [16]. Ұсыныстар:

Азаптаулардың және өзге де қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас немесе жазалау түрлерінің алдын алу, қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарын, бас бостандығынан айырылған адамдардың құқықтарын және тұтастай алғанда адам құқықтарын сақтау, халықаралық-құқықтық міндеттемелерді орындау мақсатында:

1. Қазақстан заңнамасында азаматтық және саяси пактінің 9 және 14-баптарының талаптарын ескере отырып, «нақты ұстау», «ұстау сәті», «хаттама жасау сәті», «ұсталған адам», «қылмыс жасады деп күдіктенген адам», «ұсталған күдікті», «күдікті» ұғымдары өзара келісуге келтірілу қажет, себебі заң мен халықаралық құжат арасында келіспеушіліктер кездеседі.

2. Азаптаулардан қорғау кепілдіктерін қамтамасыз ету үшін күдіктілердің ҚР ҚПК-нің 68-бабында көзделген құқықтары (оларды танылған халықаралық стандарттарға толық сәйкестендіру шартымен) ұсталған адамдарға олар нақты ұсталған кезден бастап бірдей дәрежеде қолданылуы тиіс.

3. Жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу жағдайларында азаптаудан қорғау кепілдіктерінің сақталуын заңда көздеу және практикада қамтамасыз ету:

- жедел-ізвестіру іс-шараларының объектілері болып табылатын адамдарға «қандай да бір нысанда ұстауға немесе қамауға алуға ұшыраған адамдарға» қолданылатын азаптаудан қорғау кепілдіктері қолданылуы тиіс.

- адамның қадір - қасиетіне және жеке басына қол сұғылмаушылыққа зиян келтіруге қабілетті жедел-ізвестіру іс-шаралары, мысалы: сұрау салу, жеке тексеру, ұстау, прокурордың, соттың міндетті санкциясымен жүзеге асырылуға тиіс.

4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексті азаптаудан қорғаудың неғұрлым салмақты кепілдіктерімен, атап айтқанда, ұстау сәтіндегі өз құқықтары туралы хабардар болу құқығымен, ұсталған адамның өз қалауы бойынша өзінің ұсталғаны және ұстау орны туралы өз бетінше хабардар ету құқығымен толықтырған жөн, сондай-ақ ұстау хаттамасын жасау және жеткізу уақытын нақты мерзімдермен шектеген жөн.

5. Заңда көзделсін және іс жүзінде нақты ұсталу уақыты мен күнін міндетті түрде белгілеуді не үшінші тарапқа телефон арқылы (мысалы., қадағалау органы, қорғаушы), не деректерді қадағалау органына бере отырып, автоматты бейнетіркеу арқылы хабарлау қамтамасыз етілген дұрыс болар еді.

6. Барлық құқық қорғау органдарында, олардың барлық бөлімшелерінде, бүкіл ел аумағында келушілерді электрондық есепке алу жүйесін енгізу.

7. Азаптауға немесе қатыгез, адамгершілікке жатпайтын не қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынасқа қамаудағылардың шағымдарын кедергісіз бағыттау және тиімді және жедел қарау тетігін жасау:

- сотталғандар сыртқы органдарға шағымдарды шынымен құпия түрде беруге құқылы болуы керек.

- әрбір шағым бұл ретте дереу қаралуға тиіс.

- шағымға жауап оның кейінгі қажеттілік кезінде дәл сондай дәлелді шағымдануына мүмкіндік беретін негізді болуға тиіс.

- тексеру және тергеу жүргізу кезінде тұтқындар іс-әрекеттеріне шағымданатын лауазымды адамдар тарапынан қысым мен қудалауға ұшырамайтын басқа жерге ауыстырылуы тиіс. Айыпталушы ретінде тартылуға жататын адамдар анықталмаған жағдайда, оның ішінде азаптауды қолданғаны үшін өтемақы төлеуді заңнамалық реттеуге және қылмыс құрбандарына төлеудің заңнамалық тетігіне байланысты проблемаға келетін болсақ, азаптауға қарсы Конвенция зиянды өтеу үшін жауапкершілік нақты адамдарға емес, мемлекетке жүктелуі керек деп белгілейді. Әлемде бұл ұсыныс оң қабылданады.

Қазақстан Республикасында азаптауға қарсы конвенцияны имплементациялауға бағытталған заңнамалық және институционалдық сипаттағы реформалар кешені жүргізілді деген қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, халықаралық және ұлттық құқық қорғау ұйымдарының ұсыныстарында азаптауға абсолютті тыйым салудың құқықтық негізін одан әрі жетілдіруді көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000) (қаралу уақыты 14.02.2024).

2 Қазақстан Республикасының Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы N 247 Заңы. – [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000247](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000247) (қаралу уақыты 14.02.2024).

3 Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001) (қаралу уақыты 14.02.2024).

4 Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы. [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0500000091](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0500000091) (қаралу уақыты 14.02.2024).

5 Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысы. [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S) (қаралу уақыты 14.02.2024).

6 Human Rights Watch, Advocacy Forum, No Law, No Justice, No State for Victims — The Culture of Impunity in Post — Conflict Nepal, November 2020, 6 p.

7 Ростовщиков И.В., Гончаренко В.Д. О современном правовом понимании пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. — № 2 (15). — 2021. — 18 - 20 с.

8 Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға факультативтік хаттаманы ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 26 маусымдағы N 48-IV Заңы. [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0800000048](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0800000048) (қаралу уақыты 14.02.2024).

9 Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенция (БҰҰ Бас Ассамблеясының 1984 жылғы 10 желтоқсандағы 39/46 Қарарымен қабылданды). [Электрондық ресурс] – [URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z9800000247](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z9800000247) (қаралу уақыты 14.02.2024).

10 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 03.07.2014 ж. № 226-V ҚРЗ. (20.06.2024ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен).– [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226) (қаралу уақыты 14.02.2024).

11 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы». [Электрондық ресурс] – [URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses](https://www.akorda.kz/ru/addresses) (қаралу уақыты 14.02.2024).

12 Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2023 жылғы «30» қаңтардағы №94 бұйрығымен бекітілген «Сотқа дейінгі сатыда және қылмыстық-атқару жүйесінде азаптауларға және тергеу мен анықтаудың өзге де рұқсат етілмеген әдістеріне қарсы іс-қимыл жөніндегі 2023-2024 жылдарға арналған кешенді шаралар жоспары». [Электрондық ресурс] – [URL: http://law.gov.kz/client/#!/doc/67387/kaz/14.08.2014/9866](http://law.gov.kz/client/#!/doc/67387/kaz/14.08.2014/9866) (қаралу уақыты 14.02.2024).

13 Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының «Пениденциарлық жүйеде азаптау, суицид және өзіне зиян келтіру фактілерін тергеп-тексеруді ұйымдастыру туралы» 2019 жылғы 28 тамыздағы №4/12 Нұсқауы. [Электрондық ресурс] – [URL:http://law.gov.kz/client/#!/doc/67387/kaz/14.08.2014/9866](http://law.gov.kz/client/#!/doc/67387/kaz/14.08.2014/9866) (қаралу уақыты 14.02.2024).

14 Мутагиров, Д. З. Права и свободы человека. В 2 ч. Часть 1: Учебник для бакалавриата и магистратуры / Д.З. Мутагиров. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 264 с.

15 Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V. (20.06.2024ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] – [URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231) (қаралу уақыты 14.02.2024).

16 Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арнаған құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы» 2009 жылғы 24 тамыздағы №858

Жарлығы. //http://online.zakon.kz. — [Электрондық ресурс] – URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500000167>
(қаралу уақыты 14.02.2024).

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНАЯ ПРАКТИКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В ОБЛАСТИ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПЫТОК, БЕСЧЕЛОВЕЧНЫХ И УНИЖАЮЩИХ ДОСТОИНСТВО ЖАЛОБ И ВИДОВ НАКАЗАНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы ужесточения мер ответственности за пытки, возможности применения введенных новшеств и уголовно-правовых мер, актуальные вопросы, касающиеся проблемы предупреждения пыток. Цель научного исследования - обеспечить изучение выводов о том, что в соответствии с данной темой может быть высокая частота совершения преступлений, представляющих наибольшую общественную опасность. Основные направления - анализ проработки уголовно-правовых мер по предупреждению пыток, необходимость отработки методов, применяемых правоохранительными органами для исполнения последствий дополнений в уголовное законодательство.

Идея научного исследования основана на гипотезе о том, что пытки, предназначенные для применения уголовно-правовых мер, исследуют проблемы общественной опасности. Краткая характеристика научной и практической значимости работы. Умение эффективно применять проводимые работы, оценивать, анализировать, систематизировать. Практическая значимость результатов работы: выводы, содержащиеся в выводах и рекомендациях, могут способствовать противодействию преступлениям. Краткая характеристика методики исследования - эмпирический анализ. Утверждение принципов уголовного, уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан, в связи с тем, что оно отражает правовую несостоятельность действий, совершаемых в ходе судопроизводства, представляет научные исследования.

Основные результаты исследовательской работы - принятие для улучшения ситуации более целенаправленных мер, которые должны защищать вопросы общественной опасности, прав и законных интересов человека и гражданина, принимать действенные меры, пресекать, решать вопрос об ответственности за деликтную преступность.

Анализ - умение применять отдельные виды досудебных расследований при осуществлении мер, применяемых правоохранительными органами, демонстрировать их эффективный алгоритм. Заключение - абсолютность запрета пыток и жестокого обращения по проблеме пыток, выявляют важность привлечения к ответственности, правовые, практические проблемы, выявляющие пробелы в системе привлечения к ответственности, выдвигаются предложения по повышению эффективности привлечения к ответственности, возмещения ущерба. Предмет проведенного исследования заключается в том, что в ходе оперативно-розыскных мероприятий и расследования уголовного дела важным является профилактика пыток, совершенствование порядка проверки заявлений о применении пыток должностным лицом. Практическая значимость исследовательской работы состоит в том, что для активизации правовой базы, профилактической работы, а также оптимизации тактики и методики расследования и подготовки методической рекомендации, способствующей раскрытию таких уголовных правонарушений, и ее внедрению в учебный процесс.

Ключевые слова: пытки, международные нормы, дискриминация, душевные страдания, провокации.

INTERNATIONAL STANDARDS AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF REHABILITATION OF VICTIMS OF TORTURE, INHUMAN AND DEGRADING COMPLAINTS AND PUNISHMENTS

Abstract

The article discusses the issues of tightening measures of responsibility for torture, the possibility of applying the introduced innovations and criminal law measures, and topical issues related to the problem of preventing torture. The purpose of scientific research is to ensure the study of the conclusions that, following this topic, there may be a high frequency of crimes that pose the greatest public danger. The main directions are the analysis of the elaboration of criminal law measures to prevent torture, and the need to work out the methods used by law enforcement agencies to implement the consequences of amendments to criminal legislation. The idea of scientific research is based on the hypothesis that torture, intended for the application of criminal law measures, explores the problems of public danger.

A brief description of the scientific and practical significance of the work. The ability to effectively apply the work carried out, evaluate, analyze, and systematize. Practical significance of the results of the work the conclusions contained in the conclusions and recommendations can contribute to countering crimes. The characteristic of the research methodology is an empirical analysis. The statement of the principles of the criminal, criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan, due to the fact that it reflects the legal inconsistency of actions committed during legal proceedings, presents scientific research. The main results of the research work are the adoption of more

targeted measures to improve the situation, which should protect issues of public danger, human and citizen rights and legitimate interests, take effective measures, prevent, and resolve the issue of liability for tort crime. Analysis is the ability to apply certain types of pre-trial investigations in the implementation of measures applied by law enforcement agencies, to demonstrate their effective algorithm.

Conclusion - the absolute prohibition of torture and ill-treatment on the issue of torture, identify the importance of bringing to justice, legal, practical problems that identify gaps in the system of bringing to justice, put forward proposals to improve the effectiveness of bringing to justice, compensation for damages. The subject of the study is that in the course of operational investigative measures and the investigation of a criminal case, it is important to prevent torture and improve the procedure for verifying allegations of torture by an official. The practical significance of the research work lies in the fact that to activates the legal framework, and preventive work, as well as optimizes the tactics and methods of investigation and preparation of methodological recommendations that contribute to the disclosure of such criminal offences and its implementation in the educational process.

Key words: torture, international norms, discrimination, mental suffering, provocations.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy [The Constitution of the Republic of Kazakhstan] (1995 jylǵy 30 tamyздаǵy respublikalyq referendumda qabyldanǵan) (19.09.2022j. jaǵdai boıynsha ózgerister men tolyqtyrularmen). Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 2 Qazaqstan Respublikasynyñ Azaptaularǵa jáne basqa da qatygez, adamgerşilikke jatpaıtyn jáne ar-namysty qorlaıtyn is-äreketter men jazalau türlerine qarsy konvensiäǵa qosyluy turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 1998 jylǵy 29 mausymdaǵy N 247 Zańy. [Law of the Republic of Kazakhstan on accession to the Convention Against Torture and other cruel, inhuman and degrading acts and forms of punishment] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000247> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 3 Birikken Ülttar Üiymy Bas Asambleiasynyñ rezolüsiasy men Adam qúqyqtarynyñ jalpyǵa birdei deklarasiasy 1948 jylǵy 10 jeltoqsanda №217 A (III) qabyldanǵan [Universal Declaration of human rights by resolution of the United Nations General Assembly] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 4 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq jáne saiasi qúqyqtar turaly halyqaralyq paktını ratifikasialau turaly 2005 jylǵy 28 qarasadaǵy N91 Zańy. [On ratification of the International Covenant on civil and political rights] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0500000091> [in Kazakh]. (accessed: 28.06.2024).
- 5 Qylmystyq jaza taǵaiyndaudyñ keibir máseleleri turaly Qazaqstan Respublikasy Joǵarǵy Sotynyñ 2015 jylǵy 25 mausymdaǵy № 4 normativtik qaulysy. [On some issues of imposing criminal penalties] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S>. [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 6 Human Rights Watch, Advocacy Forum, No Law, No Justice, No State for Victims — The Culture of Impunity in Post — Conflict Nepal, November 2020, p. 6. [In English].
- 7 Rostovshnikov I.V., Goncharenko V.D. O sovremennom pravovom ponimanii pytok i drugih zhestokih, beschelovechnyh ili unizhajushhih dostoinstvo vidov obrashheniya i nakazaniya [On the modern legal understanding of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment] Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 5: Jurisprudenciya. № 2 (15). 2021. P. 18 - 20 [in Russian].
- 8 Azaptaulǵa jáne basqa da qatygez, adamgerşilikke jatpaıtyn nemese ar-namysty qorlaıtyn is-äreketter men jazalau türlerine qarsy konvensia Fakültativtik hattamany ratifikasialau turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2008 jylǵy 26 mausymdaǵy N 48-IV Zańy. [Optional Protocol to the Convention Against Torture and other forms of cruel, inhuman or degrading treatment and punishment] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0800000048> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 9 Azaptaularǵa jáne basqa da qatygez, adamgerşilikke jatpaıtyn nemese ar-namysty qorlaıtyn is-äreketter men jazalau türlerine qarsy konvensia (BÜÜ Bas Asambleiasynyñ 1984 jylǵy 10 jeltoqsandaǵy 39/46 Qararymen qabyldandy). [Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or degrading acts and forms of punishment]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z9800000247> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 10 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi 03.07.2014 j. № 226-V QRZ. (20.06.2024j. jaǵdai boıynsha ózgerister men tolyqtyrularmen). [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 11 Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ 2022 jylǵy 16 nauryzdaǵy Qazaqstan halqyna Joldaıy «Jaña qazaqstan: jańaru men jańǵyru joly». [“New Kazakhstan: the path of renewal and modernization”]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/ru/addresses> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).
- 12 Qazaqstan Respublikasy Işkı ister ministriniñ 2023 jylǵy «30» qańtardaǵy №94 búıryǵymen bekitilgen «Sotqa deingı satyda jáne qylmystyq-atqaru júiesinde azaptaularǵa jáne tergeu men anyqtaudyñ ózge de rúqsat etilmegen әдістеріне қарсы іс-қимыл жөніндегі 2023-2024 жылдарға арналған кешенді шаралар жоспары». [«Comprehensive action plan for 2023-2024 to counter torture and other unauthorized methods of investigation and inquiry at the pre-trial stage and in the Penal correction system»]. Available at: — URL: <http://law.gov.kz/client/#!/doc/67387/kaz/14.08.2014/9866> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).

13 Qazaqstan Respublikasy Bas Prokurorynyñ «Penitensiarlyq jüiede azaptaу, suisid және өзine zian keltiru faktilerin tergep-tekserudi üiymdastyru turaly» 2019 jylgy 28 тамыздағы №4/12 Nūsqaу. ["On the organization of investigations of torture, suicide and self-harm in the penitentiary system"]. Available at: — URL:<http://law.gov.kz/client/#!/doc/67387/kaz/14.08.2014/9866>. [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).

14 Mutagirov, D. Z. Prava i svobody cheloveka. [Human rights and freedoms] V 2 ch. Chast' 1: Uchebnik dlja bakalavriata i magistratury / D.Z. Mutagirov. 2-e izd., ispr. i dop. M.: Izdatelstvo Jurajt, 2018. 264 p. [in Russian].

15 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq prosetik kodeksı 2014 jylgy 4 şildedegı № 231-V. (20.06.2024j. jaǵdai boıynşa ózgerister men tolyqtyrularmen). [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).

16 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ «Qazaqstan Respublikasynyñ 2010 jyldan 2020 jylǵa deıngi kezeńge, 2009 jylgy 24 тамызǵa arnalǵan qúyqyq saıasat tıjyrymdamasyn bekitu turaly» №858 Jarlyǵy. //http://online.zakon.kz. ["On approval of the concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020"]. Available at: — URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500000167> [in Kazakh]. (accessed: 14.02.2024).

Information about authors:

Nurysh Zina – **corresponding author**, Master of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics, Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukenbayev, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurush.zina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7659-3321>

Nurlin Akylbek - Candidate of Law, Head of the Department of Jurisprudence, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: akylbek0979@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7134-4992>

Isibayeva Elizabeta - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Jurisprudence, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan.

E-mail: isibaevaliza@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6727-2201>

Информация об авторах:

Нұрыш Зина – **основной автор**, магистр юридических наук, доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, Актыобинский юридический институт МВД Республики Казахстан им. М. Букембаева, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: nurush.zina@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7659-3321>

Нурлин Акылбек - кандидат юридических наук, заведующий кафедры юриспруденции, Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: akylbek0979@mail.ru.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7134-4992>

Исибаева Елизавета - кандидат исторических наук, доцент кафедры юриспруденции, Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республики Казахстан.

E-mail: isibaevaliza@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6727-2201>

Авторлар туралы ақпарат:

Нұрыш Зина – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurush.zina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7659-3321>

Нурлин Акылбек - заң ғылымдарының кандидаты, құқықтану кафедрасының меңгерушісі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akylbek0979@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7134-4992>

Исибаева Елизавета – тарих ғылымдарының кандидаты, құқықтану кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: isibaevaliza@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6727-2201>

А.Ж. Нурутдинова^{1*} , Б.Ш. Исмаилова¹ , Б.Т. Тлеулесова¹ ¹Актюбинский региональный университет им.К. Жубанова
г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан
e-mail: ainur_zharylgasynkyzy@bk.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА ИНСТИТУТА «ЭКОЛОГИЧЕСКИ НЕБЛАГОПОЛУЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ»

Аннотация

Актуальность экологических проблем в настоящее время обусловлена реализацией права граждан на окружающую среду, защиту окружающей среды от отрицательного воздействия человека и иных факторов, а также заботой о будущих поколениях. Цель статьи заключается в рассмотрении понятийного аппарата понятия «экологически неблагополучных территорий» и предложение его замены на авторскую тарктовку «природно-антропогенные комплексы с особым правовым режимом использования». Наличие территорий, которые по определенным показателям являются экологически неблагополучными, требует осуществления действий по восстановлению экосистемы на них, улучшению их состояния, уменьшения их влияния на здоровье и жизнедеятельность человека. Поэтому для эффективного правового обеспечения общественных отношений относительно экологически неблагополучных земель необходимо применять понятийный аппарат, терминологию, которая будет точно отражать содержание института для эффективной реализации положений законодательного акта. По отношению к институту «экологически неблагополучные территории» наблюдается непонятная ситуация: наименование введено в законе, рассматривающем социально-правовую защиту лиц, которым был нанесен вред в результате экологического бедствия в Приаралье. При этом содержание исследуемого института не раскрывается. В Экологическом кодексе же вообще не присутствует. В статье в сравнительном аспекте рассматривается законодательство Республики Казахстан и некоторых близлежащих стран в отношении экологически неблагополучных территорий. Неупоминание законодательством Казахстана и Узбекистана института «экологически неблагополучные территории» не исключает наличия таких территорий, а также выделения их разновидностей. В отношении них в законодательстве Казахстана наблюдается разнообразие институтов, которые создают непонимание и путаницу при использовании. Поэтому авторами предлагается ввести понятие «природно-антропогенные комплексы с особым правовым режимом использования» вместо «экологически неблагополучные территории» для понимания и соответствия содержанию таких природных объектов. Кроме того, авторы отмечают необходимость уточнения и выделения классификации изучаемого института.

Ключевые слова: экологически неблагополучные территории, чрезвычайная экологическая ситуация, национальное законодательство, экологическое бедствие, окружающая среда, право на благоприятную окружающую среду, природно-антропогенный комплекс.

Введение

Обеспечение экологической безопасности населения в настоящее время является одной из целей экологической политики государства. Уменьшение отрицательного влияния экологических факторов на здоровье граждан государства, ответственность предпринимателей и иных хозяйствующих субъектов в части загрязнения окружающей среды стали одним из положений, определенных Посланием Главы государства в 2024 году. В этой связи свою актуальность в течение длительного времени не теряют территории, имеющие в различной степени загрязнения, в том числе исторического происхождения. Деятельность военно-испытательных полигонов, космодрома «Байконур», биологического полигона в Аральском море, ядерного испытательного полигона в Семипалатинске и в Приаралье свидетельствуют о необходимости особого отношения к соблюдению режима их использования и охраны. От этого зависит не только состояние окружающей среды, но и здоровье и жизнедеятельность населения, проживающего на близлежащих территориях.

В этом отношении экологически неблагополучные территории можно определить как территории, на которых в течение определенного периода (краткого, длительного) в связи

с воздействием окружающей среды и/или деятельности людей проявляется ухудшение состояния природных объектов. Вышеназванные проблемы подпадают под данные характеристики. На территории Аральского моря миллионы гектаров земельного ресурса в связи с тем, что поливные площади были применены неверно, стали непригодными для сельскохозяйственного использования. Проведение в течение длительного периода более 450 испытаний, когда взрыву подверглись более 600 ядерных и термоядерных аппаратов, (1949 – 1989 годы) привело к радиоактивному загрязнению всей Семипалатинской области и территорий ряда смежных с ней областей.

Наличие экологически неблагополучных территорий, их воздействие на жизнь и деятельность жителей требует тщательного подхода к содержанию законодательных актов, регулирующих общественные отношения в изучаемой сфере. Поэтому необходимо уделить особое внимание институтам и терминам, используемым в законодательном обеспечении охраны и использования экологически неблагополучных территорий, то есть понятийному аппарату, применяемому в определении основных направлений государственной политики и правового регулирования [1]. Для ограждения населения государства от последствий воздействия экологически неблагополучных территорий основной проблемой в настоящее время становятся ликвидация и предотвращение данного обстоятельства и недопущение возникновения таких экосистем на земельных ресурсах государства.

Материалы и методы исследования

В процессе написания статьи были изучены работы отечественных и зарубежных ученых относительно содержания и применения понятийного аппарата исследуемого института.

Логический метод позволил выявить отдельные аспекты исследуемого вопроса посредством анализа положений нормативных правовых актов. Для этого был применен сравнительно-правовой метод на основе законодательств государств, которые имеют общие с Казахстаном правовые основы, и определить определенные несоответствия в содержании законодательных актов. Выбор стран находится в прямой зависимости от разнообразия применяемых ими в национальном законодательстве институтов, характеризующих схожее с исследуемым институтом положение.

Результаты и их обсуждение

К понятию «экологически неблагополучные территории» имеется неоднозначное отношение со стороны законодателя. Данный термин появился впервые в Законе от 30 июня 1992 года «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического бедствия в Приаралье». В содержании закона не дается разъяснения изучаемого термина. Наравне с ним используется институт «экологически неблагополучная обстановка» с классификацией, в которой указаны зоны экологического кризиса, экологической катастрофы, экологически предкризисного состояния. Надо отметить, что некоторые понятия, применяемые к исследуемым общественным отношениям, выступают как самостоятельные в национальных законодательствах некоторых стран. В частности, в Законе Республики Узбекистан «Об охране природы» имеются такие, как чрезвычайные экологические ситуации, экологические бедствия, экологически потенциально опасные ситуации, экологический кризис, экологическая катастрофа. Термин «экологически неблагополучные территории» вообще не упоминается [2].

Определение данного термина должно раскрывать не только связь соответствующей территории с понятием «экологический», но и с понятием «неблагополучный». Данный вывод исходит из частого использования законодателем в Экологическом кодексе Республики Казахстан данного понятия вместе с отдельными институтами, в частности, в отношении «неблагополучной экологической обстановки», а также «неблагополучной экологической ситуации». Такая ситуация наблюдается также и в законодательствах других государств. В Федеральном законе Российской Федерации «Об охране окружающей среды» институт «экологически неблагополучные территории» не упоминается вообще [3]. Признавая данное обстоятельство, некоторые авторы все же отмечают особый режим его

использования и наличие таких территорий на всей территории федерации. Вопрос заключается в том, что подобное состояние наблюдается как в Российской Федерации, так и в Казахстане. Причинами тяжелых экологических проблем выступают бюрократические механизмы, безответственность и плохая исполнительская дисциплина, коррупционные интересы как со стороны государственного механизма, так и со стороны иных субъектов экологических правоотношений. Это свидетельствует о недостаточности определения исследуемого института, на основании которого можно определить его основные характеристики.

В научной литературе рассматриваемый институт применяется давно. К примеру, в работе Бринчука М.М. экологически неблагоприятный институт рассматривается как участок земельного ресурса, состояние которого в окружающей среде совпадает с признаками и условиями, установленными законодательством, чтобы придать им особый режим по восстановлению на них экологического баланса [4]. Кроме того, ученый выделил два вида экологически неблагоприятных территорий, как территорий экологического бедствия и чрезвычайной ситуации. Позднее данную классификацию экологически неблагоприятных территорий можно увидеть также в других работах учёного. То обстоятельство, что законодатель не использует исследуемый институт в положениях законов, не является препятствием для его применения в научных работах. В частности, по С.А. Боголюбову экологически неблагоприятные территории подразделяются на две категории: экологическая катастрофа и экстремальная экологическая ситуация [5].

По экологическому законодательству Республики Беларусь экологически неблагоприятные территории представляют собой земли, экологическое состояние которых в силу влияния хозяйственной деятельности людей, ситуации чрезвычайного характера, имеющего природное или техногенное происхождение, ухудшилось [6]. Такие территории по уровню воздействия на них хозяйственной или иной деятельности, а также иного нарушения могут подразделяться на: области экологического риска, экологического бедствия и экологического кризиса.

Экологическое неблагоприятие, по мнению Горбачева А.Н., является результатом слияния таких компонентов, как загрязнение окружающей среды и изменение в худшую сторону здоровья людей, наступившее вследствие воздействия первого компонента [7].

В данной ситуации неясно, как можно определить институт «экологически неблагоприятных территорий»: на основе тщательно и длительно изучаемой теоретической базы учёных или юридически установленного положения законодательного акта. На деле наблюдается огромное количество терминов, применяемых законодателем, для описания положения, при котором возникает существенная возможность нарушения экологического баланса. В Экологическом кодексе Республики Казахстан не применяется изучаемый термин, но в нем содержатся положения, определяющие зоны, которые могут влиять на состояние окружающей среды и здоровье населения, проживающего на нем, либо создают угрозу для приведения в такие последствия. Данные территории определены как зоны экологического бедствия и чрезвычайной экологической ситуации, которые отличаются друг от друга содержанием возможных последствий от их влияния: в первом случае – эти последствия необратимые и тяжелые, а во втором они негативно сказываются на состоянии окружающей среды. С этим трудно согласиться в связи с тем, что для признания положения окружающей среды опасным необходимо определить объем, характер отрицательного влияния на нее, которое становится причиной появления экологических, материальных, социальных последствий.

Законодатель признает существование или возможность возникновения исследуемых территорий, при этом не называя их таковыми. В данном случае можно усмотреть игнорирование положений действующего закона законодателем при принятии другого законодательного акта в этой области. Закон от 30 июня 1992 года вводит институт «экологически неблагоприятных территорий» в национальное экологическое

законодательство, тогда как Экологический кодекс вообще не упоминает его. При этом принятое Законом деление на три зоны не отменяется, скорее игнорируется посредством введения классификации на две зоны.

В данном отношении создается ситуация приравнивания исследуемого института к его разновидностям, что, по нашему мнению, не является верным. Данные виды определяют характеристики и описание определенного положения, где возможно наступление либо создание угрозы наступления вреда окружающей среде, здоровью и жизнедеятельности людей. Кроме того, надо отметить неоднозначность применения терминологии в отношении института «чрезвычайная экологическая ситуация», которая выступает в качестве разновидности экологически неблагоприятных территорий. Согласно определению в Экологическом кодексе Республики Казахстан, данный термин характеризует экологическое положение на определенном участке земли, на котором по причине хозяйствующего или иного вида деятельности проявляется отрицательное воздействие, создающее опасность для здоровья и жизнедеятельности населения, состояния окружающей среды и составляющих ее элементов.

Экологический кодекс применяет такие институты, как «чрезвычайная экологическая ситуация», «чрезвычайная ситуация природного и техногенного характера». При этом в пункте 6 статьи 403 слово «чрезвычайное» приравнивается к слову «непредвиденный».

В положениях другого законодательного акта, Закона «О гражданской защите» применяются «чрезвычайная ситуация природного и техногенного характера», «чрезвычайная ситуация природного или техногенного характера», «чрезвычайная ситуация природного, техногенного и социального характера». Институт «чрезвычайной ситуации» определяется как положение на соответствующем земельном ресурсе, которое в связи с влиянием производственных либо экологических причин создают опасность появления либо уже наступил вред, нанесенный жизни и здоровью населения, окружающей среде. Данное определение не совпадает с тем, что представлен Экологическим кодексом. В частности, это относится ко времени наступления вреда, ущерба здоровью и жизнедеятельности людей, окружающей среде. Согласно положениям Закона «О правовых актах», применяемая в тексте нормативного правового акта терминология и толкования по ним должны соответствовать тем, что используются в законодательном акте, имеющем большую юридическую силу, регулирующем схожие общественные отношения.

Кроме того, Закон дает определение «чрезвычайная ситуация техногенного характера», отличающееся характером наступления чрезвычайного положения; а также «чрезвычайная ситуация природного характера», сложившееся в результате определенных природных явлений. При этом неясно содержание понятия «чрезвычайная ситуация социального характера». Данный институт употребляется вместе с природным и техногенным характером, а также отдельно, как «чрезвычайная ситуация социального характера». Следует отметить, что в положениях данного законодательного акта наблюдается употребление термина «чрезвычайная ситуация природного и техногенного характера» через союз *и*, а также через союз *или*, то есть «чрезвычайная ситуация природного или техногенного характера». Такое положение противоречит указанному выше Закону в части недопущения разного толкования и понимания содержания текста нормативного правового акта. Это вызывает необходимость приведения в соответствие терминологии, применяемой в нормативном правовом акте.

Схожее положение наблюдается в экологическом законодательстве Республики Узбекистан, где в отдельной главе, посвященной чрезвычайной экологической ситуации, рассматриваются две ее разновидности, как чрезвычайная экологическая ситуация и зона экологического бедствия. Чрезвычайная экологическая ситуация характеризуется неожиданностью появления положения, имеющего антропогенную или иную причину и несущего опасность для здоровья и жизнедеятельности людей, состоянию окружающей среды и иным живым существам. Положение, характеризующееся длительностью отрицательного влияния деятельности человека или иной деятельности, представляет собой

экологическую катастрофу, тогда как сама ситуация опасности является зоной экологического бедствия.

Ученые обращают внимание на различие в определениях «чрезвычайная ситуация» и «чрезвычайная экологическая ситуация». В частности, Жаворонкова Н.Г. видит различие в последствиях возникновения данной ситуации, которые могут быть материальными или человеческими [8].

Наличие довольно большого количества терминов, применяемых с различными дополнениями, без определения их содержания не может способствовать реализации конституционного права граждан на благоприятную окружающую среду, а также самого механизма применения и охраны экологически неблагоприятных территорий, реагирования на действие зон, составляющих разновидности таких территорий [9]. В этой связи считаем необходимым признание законодателем наличия института экологически неблагоприятных территорий и определение его содержания. Следующим этапом должно стать установление классификации данных территорий, что также послужит признанием наличия данного института. Ведь уже в Экологическом кодексе имеются положения относительно зон экологического бедствия и чрезвычайной экологической ситуации. Внесение данных зон в классификацию позволит упорядочить положения относительно разновидностей экологически неблагоприятных территорий и облегчит их понимание и практическое применение.

Необходимо теоретическое обоснование необходимости применения изучаемого института как необходимого элемента с особым правовым режимом. Поэтому для объединения и правильного понимания всех вышеназванных институтов предлагаем изменить название с «экологически неблагоприятные территории» на «природно-антропогенные комплексы с особым правовым режимом использования». При этом изучаемый институт может быть применим и в других отраслях права, так как согласно И. Валлерстайну, в настоящее время институт не может принадлежать только одной сфере общественных отношений, это зависит от предмета правового регулирования, то есть системы ценностей, на которой основано регулирование данных правоотношений [10]. Правовое обеспечение предлагаемого института «природно-антропогенные комплексы с особым правовым режимом использования» может определяться в разделе, рассматривающем также особо охраняемые природные территории.

Понятие института «природно-антропогенные комплексы с особым правовым режимом использования» более точно определяет правовое положение объектов окружающего мира, на которые осуществление деятельности людей, различной хозяйственной деятельности оказало ухудшающее их состояние влияние. Поэтому к ним должен быть применим иной, специальный режим применения. Институт своим названием раскрывает свое содержание и может быть применим в практической деятельности.

Кроме того, в Экологическом кодексе применяется понятие «природно-антропогенные объекты», которое было введено в 2021 году. Понятию дано схожее с природным объектом определение, как комплекс взаимодействующих друг с другом объектов окружающей среды, для которых установлен соответствующий правовой режим использования и охраны. Отличительные признаки, особенности в тексте законодательного акта не определены, но названы объекты, которые являются природно-антропогенными. По ним можно выделить основное свойство этих объектов как влияние на них деятельности человека.

Считаем необходимым предложить такое определение института «природно-антропогенный комплекс» как комплекс взаимодействующих друг с другом природных и созданных в результате человеческой деятельности ресурсов и объектов, имеющих особый режим их охраны и использования. В качестве примера можно привести территорию Приаралья, Семипалатинского полигона, районы промышленных работ и т.д. Они представляют собой наличие на одной территории различных сооружений, угодий, жилых

строений и т.д. Здесь наблюдается излишнее воздействие деятельности человека на окружающую среду, повлекшее негативные последствия для ее состояния. При этом данное влияние направлено также на здоровье и жизнедеятельность людей, населяющих данные территории. Кроме того, в содержании определений в отношении составляющих зон экологически неблагоприятных территорий (чрезвычайной экологической ситуации и экологического бедствия) необходимо использовать институты, уже применяющиеся в экологическом законодательстве. В частности, такие как природные объекты, компоненты природной среды. Кстати, в отношении последнего института Экологический кодекс применяет его наравне с компонентами окружающей среды. Возвращаясь к упомянутому Закону «О правовых актах», необходимо статью 147 привести в соответствие. Согласно данным в статье 6 определениям в отношении окружающей среды и компонентов природной среды, институт компонентов окружающей среды имеет схожее с компонентами природной среды содержание.

По нашему мнению, чрезвычайной экологической ситуацией выступает положение на определенной территории, при котором в связи с влиянием производственных либо экологических причин наступают изменения в природных объектах, компонентах природной среды, создающие опасность появления вреда жизни и здоровью населения, окружающей среде. Применение таких понятий в кодексе, как «генетические фонды животных и растений», «естественные экологические системы» считаем излишним по причине того, что они входят в понятие «окружающая среда».

Экологическим бедствием выступает положение на определенной территории, при котором в связи с влиянием производственных либо экологических причин наступили глубокие и необратимые последствия в отношении природных объектов, компонентов природной среды, проявившиеся в причинении вреда жизни и здоровью населения, окружающей среде.

Применяя рекомендуемое нами определение природно-антропогенного комплекса, можно заранее определить вышеуказанные определения следующим образом:

- Чрезвычайной экологической ситуацией выступает природно-антропогенный комплекс с соответствующим особым режимом охраны и использования для предотвращения негативных изменений в природных объектах, компонентах природной среды, создающие опасность появления вреда жизни и здоровью населения, окружающей среде.

- Экологическим бедствием выступает природно-антропогенный комплекс с соответствующим особым режимом охраны и использования для предотвращения глубоких и необратимых последствий в отношении природных объектов, компонентов природной среды, проявившихся в причинении вреда жизни и здоровью населения, окружающей среде.

Заключение

Вопросы применения и охраны экологически неблагоприятных территорий не теряют своей актуальности. В настоящее время влияние хозяйственной и иных видов деятельности на окружающую среду нарастает и становится угрожающим в части негативных последствий. Поэтому законодательное обеспечение применения и охраны экологически неблагоприятных территорий должно владеть точным понятийным аппаратом для понимания и правильной реализации механизма использования данных территорий.

Внесение в содержание законодательных актов понятия «природно-антропогенный комплекс» позволит систематизировать нормы относительно территорий, зон, земельных ресурсов, значительно преобразованных в связи с деятельностью человека. К ним относятся положения о лечебно-оздоровительных, рекреационных, особо охраняемых территориях вообще и т.д. Поэтому разработка и принятие законодательного акта в отношении изучаемых комплексов с особым режимом охраны и использования с уточнением понятийного аппарата и некоторых понятий, которые применяются в регулировании

правоотношений в изучаемой области, может явиться результатом конкретизации и систематизации норм в данной области.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жаворонкова Н.Г. Эколого-правовые проблемы обеспечения безопасности при чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера. – Москва, ИД «Юриспруденция», 2007. – 168 с.
- 2 Kholmuminov Zh.T. Scientific-theoretical analysis of legal problems of prevention and elimination of environmental threats. Monograph. - Tashkent: TSUL, 2016. – 344 p.
- 3 Федеральный закон Российской Федерации «Об охране окружающей среды» от 10.01.2002 г. № 7-ФЗ [Электронный ресурс] – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34823/?ysclid=m3920cibsa852971755 (дата обращения 07.11.2024)
- 4 Azizov T. Politico-legislative aspects pf emergency ecological situations and the characteristic of their factors of their emergency. [Электронный ресурс] – URL: <https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2018/05/16-25.pdf> (дата обращения: 09.11.2024)
- 5 Боголюбов С.А. Зоны экологического бедствия, зоны чрезвычайных экологических ситуаций. Аграрное и земельное право, 2009. - Т. 11, № 59. - С. 62-67.
- 6 Закон Республики Беларусь от 26.11.1992 г. № 1982-XII «Об охране окружающей среды» [Электронный ресурс] – URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19201982> (дата обращения 07.11.2024)
- 7 Горбачев А.Н. Некоторые проблемы совершенствования законодательства о зонах экологического неблагоприятия. Государство и право. - 2010. - № 5 (21). - С. 138–143.
- 8 Жаворонкова Н.Г., Выпханова Г.В. Проблемы совершенствования понятийного аппарата в сфере охраны и использования природных лечебных ресурсов, лечебно-оздоровительных местностей и курортов. Актуальные проблемы российского права. - 2019. - № 4 (101). – С. 186-194.
- 9 Агафонов В.Б. Экологическая, биологическая, социальная безопасность: организационно-правовой аспект. Lex russica. – 2020. - № 7. – С.43-49.
- 10 Каспров Ю.А. Экологически неблагоприятные территории: особенности правового режима. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 2014. – 26 с.

«ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛАЙСЫЗ АУМАҚТАР» ИНСТИТУТЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ АППАРАТЫН ҚОЛДАНУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа

Қазіргі уақытта экологиялық проблемалардың өзектілігі азаматтардың қоршаған ортаға құқығын іске асырумен, қоршаған ортаны адамның теріс әсерінен және басқа факторлардан қорғаумен, сондай-ақ болашақ ұрпаққа қамқорлықпен байланысты. Мақаланың мақсаты: «экологиялық қолайсыз аумақтар» ұғымының тұжырымдамалық аппаратын қарастыру және оны «ерекше құқықтық режимі бар табиғи-антропогендік кешендер» авторлық түсіндірмесіне ауыстыру туралы ұсыныс. Белгілі бір көрсеткіштер бойынша экологиялық қолайсыз болып табылатын аумақтардың болуы оларға экожүйені қалпына келтіру, олардың жай-күйін жақсарту, олардың адам денсаулығы мен өміріне әсерін азайту жөніндегі іс-қимылдарды жүзеге асыруды талап етеді. Сондықтан экологиялық қолайсыз жерлерге қатысты қоғамдық қатынастарды тиімді құқықтық қамтамасыз ету үшін заңнамалық актінің ережелерін тиімді іске асыру үшін институттың мазмұнын дәл көрсететін тұжырымдамалық аппаратты, терминологияны қолдану қажет. «Экологиялық қолайсыз аумақтар» институтына қатысты түсініксіз жағдай байқалады: атауы Арал өңіріндегі экологиялық апат салдарынан зиян келтірілген адамдарды әлеуметтік-құқықтық қорғауды қарастыратын заңда енгізілген. Бұл ретте зерттелетін институттың мазмұны ашылмайды. Экологиялық кодексте мүлдем жоқ. Мақалада салыстырмалы аспектіде Экологиялық қолайсыз аумақтар мен оның аумақтарына қатысты Қазақстан Республикасының және кейбір жақын елдердің заңнамасы зерделенеді. Қазақстан мен Өзбекстан заңнамасымен «Экологиялық қолайсыз территориялар» институтын еске түсірмеу мұндай аумақтардың болуын, сондай-ақ оның сорттарын бөлуді жоққа шығармайды. Оларға қатысты Қазақстан заңнамасында оларды қолдану тетігін қолдануда түсінбеушілік пен шатасуды тудыратын институттардың алуан түрлілігі байқалады. Сондықтан авторлар осындай табиғи объектілердің мазмұнын түсіну және сәйкестендіру үшін «экологиялық қолайсыз аумақтардың» орнына «ерекше құқықтық режимі бар табиғи-антропогендік кешендер» ұғымын енгізуді ұсынады. Сонымен қатар, авторлар зерттелетін институттың жіктелуін нақтылау және бөліп көрсету қажеттілігін атап өтеді.

Негізгі сөздер: экологиялық қолайсыз аумақтар, төтенше экологиялық жағдай, ұлттық заңнама, экологиялық апат, қоршаған орта, қолайлы қоршаған ортаға құқық, табиғи-антропогендік кешен

SOME PROBLEMS OF APPLYING THE CONCEPTUAL APPARATUS OF THE INSTITUTE «ECOLOGICALLY UNFAVORABLE TERRITORIES»

Abstract

The relevance of environmental problems at present is conditioned by the realization of the right of citizens to the environment, protection of the environment from the negative effects of humans and other factors, as well as concern for future generations. The purpose of the article is to consider the conceptual framework of the concept of "ecologically unfavorable territories" and propose its replacement with the author's interpretation of "natural and anthropogenic complexes with a special legal regime of use." The presence of territories that, according to certain indicators, are ecologically unfavorable requires actions to restore the economic system on them, improve their condition, and reduce their impact on human health and vital activity. Therefore, for effective legal support of public relations in relation to ecologically disadvantaged lands, it is necessary to apply a conceptual framework, and terminology that will accurately reflect the content of the institution for the effective implementation of the provisions of the legislative act. An incomprehensible situation is observed in relation to the institute's "ecologically disadvantaged territories": the name was introduced in the law considering the social and legal protection of persons who were harmed as a result of an environmental disaster in the Aral Sea region. At the same time, the content of the institute under study is not disclosed. It is not present in the Environmental Code at all. The article examines the legislation of the Republic of Kazakhstan and some neighboring countries in relation to ecologically unfavorable territories and its territories in a comparative aspect. The non-mention by the legislation of Kazakhstan and Uzbekistan of the institute of "ecologically unfavorable territories" does not exclude the presence of such territories, as well as the allocation of its varieties. In relation to them, there is a variety of institutions in the legislation of Kazakhstan, which creates misunderstanding and confusion in the application of the mechanism of their application. Therefore, the authors propose to introduce the concept of "natural and anthropogenic complexes with a special legal regime of use" instead of "ecologically unfavourable territories" in order to understand and correspond to the content of such natural objects. In addition, the authors note the need to clarify and highlight the classification of the institution under study.

Key words: ecologically unfavourable territories, environmental emergency, national legislation, environmental disaster, environment, the right to a favourable environment, natural and anthropogenic complex

REFERENCES

- 1 Zhavoronkova N.G. *Jekologo-pravovye problemy obespechenija bezopasnosti pri chrezvychajnyh situacijah prirodno i tehnogennogo haraktera* [Environmental and legal problems of ensuring safety in natural and man-made emergencies]. Moskva: ID «Jurisprudencija», 2007. 168 p. [in Russian].
- 2 Kholmuminov Zh.T. Scientific-theoretical analysis of legal problems of prevention and elimination of environmental threats. Monograph. Tashkent: TSUL, 2016. 344 p. [in English].
- 3 Federal'nyj zakon Rossijskoj Federacii «Ob ohrane okruzhajushhej sredy» ot 10.01.2002 g. № 7-FZ [Federal Law of the Russian Federation «On Environmental Protection» dated 10.01.2002 No. 7-FZ]. Available at: - URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34823/?ysclid=m3920cibsa852971755 [in Russian] (accessed: 07.11.2024).
- 4 Azizov T. Politico-legislative aspects of emergency ecological situations and the characteristic of their factors of their emergency. Available at: - URL: <https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2018/05/16-25.pdf> [in English]. (accessed: 09.11.2024).
- 5 Bogoljubov S.A. Zony jekologicheskogo bedstvija, zony chrezvychajnyh jekologicheskix situacij [Zones of environmental disaster, zones of environmental emergencies. Agrarian and land law]. Agrarnoe i zemel'noe pravo. 2009. T. 11. № 59. P. 62-67. [in Russian].
- 6 Zakon Respubliki Belarus' ot 26.11.1992 g. № 1982-XII «Ob ohrane okruzhajushhej sredy» [Law of the Republic of Belarus dated 26.11.1992 No. 1982-XII «On Environmental Protection»]. Available at: - URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19201982> [in Russian]. (accessed: 07.11.2024).
- 7 Gorbachev A.N. Nekotorye problemy sovershenstvovanija zakonodatel'stva o zonah jekologicheskogo neblagopoluchija [Some problems of improving legislation on environmentally unfavorable zones]. Gosudarstvo i pravo. 2010. № 5 (21). P. 138-143. [in Russian].
- 8 Zhavoronkova N.G., Vyphanova G.V. Problemy sovershenstvovanija ponjatijnogo apparata v sfere ohrany i ispol'zovanija prirodnyh lechebnyh resursov, lechebno-ozdorovitel'nyh mestnostej i kurortov [Problems of improving the conceptual apparatus in the field of protection and use of natural medicinal resources, health-improving areas and resorts. Current problems of Russian law]. Aktual'nye problemy rossijskogo prava. 2019. № 4 (101). P. 186-194. [in Russian].
- 9 Agafonov V.B. Jekologicheskaja, biologicheskaja, social'naja bezopasnost': organizacionno-pravovoj aspekt [Environmental, biological, social safety: organizational and legal aspect]. Lex russica. 2020. № 7. P. 43-49. [in Russian]

10 Kasprova Ju.A. Jekologicheski neblagopoluchnye territorii: osobennosti pravovogo rezhima [*Ecologically disadvantaged territories: features of the legal regime*]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata juridicheskikh nauk. Moskva, 2014. 26 p. [in Russian].

Information about authors:

Ainur Nurutdinova - **corresponding author**, PhD, Head of the Department of Jurisprudence of the Aktobe Regional University after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: ainur_zharylgasynkyzy@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3778-563X>

Bakytgul Ismailova - candidate of legal sciences, associate professor of the Departments «Jurisprudence», the Aktobe Regional University after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: daulet070108@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8434-2473>

Bagila Tleulessova - PhD, Senior lecturer of the Aktobe Regional University after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798-783X>

Информация об авторах:

Айнур Нурутдинова - **основной автор**, PhD, заведующая кафедрой «Юриспруденция» Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: ainur_zharylgasynkyzy@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3778-563X>

Бакытгуль Исмаилова - кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция» Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: daulet070108@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8434-2473>

Багила Тлеулесова - PhD, старший преподаватель кафедры «Юриспруденция» Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798-783X>

Авторлар туралы ақпарат:

Айнур Нурутдинова - **негізгі автор**, PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ainur_zharylgasynkyzy@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3778-563X>

Бакытгуль Исмаилова – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқықтану» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: daulet070108@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8434-2473>

Багила Тлеулесова - PhD докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2798-783X>

К.А. Адилова^{1*}, С.К. Тасыбаева², Б. Сапаров³¹ Қазақстан Республикасының Президент жанындағы
Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы
Алматы қ., 050000, Қазақстан,² Қонаев университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан,³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан
*e-mail: k.adilova@turau-edu.kz

ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТІ РЕТТЕУДЕГІ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМДЕРДІҢ РӨЛІ: ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа

Туризмді еліміз үшін шағын және орта бизнесті дамыту, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, жұмыспен қамтуды және өзін-өзі жұмыспен қамтуды арттыру, барлық деңгейдегі бюджеттерге салық түсімдерін ұлғайту, тарих және туризм мәдениетін белсенді ұстану, дәстүрлі колөнерді ілгері жандандыру және т.б. сияқты маңызды факторларға оң әсер ететін сала болып табылады.

Ұлттық статистика бюросының мәліметінше, 2024 жылдың қаңтар-маусым айлары аралығында елімізге 566,5 мың турист саяхаттаған. Бұл 2023 жылмен салыстырғанда 50,7 мың адамға көп. 2023 жылдың алғашқы жартыжылдығында Қазақстанға 515,8 мың шетелдік турист келген.

Зерттеудің мақсаты – туристік қызмет саласындағы әкімшілік-құқықтық реттеудің теориялық-құқықтық негіздеріне кешенді талдау жүргізе отырып, отандық және шетелдік тәжірибені зерделеу, салыстырмалы талдау болып табылады. Туризм саласы әлем елдерінің әсіресе, Түркия, Малайзия, Египет, Үндістан, Таиланд, БАӘ, Испания, Франция, Греция және т.б. елдердің экономикасын дамытып отырған жетекші салаларының бірі болып табылады. Осы аталған елдердегі мемлекеттік қолдау есебінен туристік саланы дамытудың оң тәжірибесін алу және алмасу өз еліміздегі туристік инфрақұрылымды дамытуға және туристер үшін қолайлы жағдай жасау, сервистік қызмет көрсету сапасын арттыруға септігін тигізеді анық.

Туризмді әкімшілік-құқықтық реттеу механизмінде уәкілетті органдардың қолданыстағы туристік қызмет саласына қатысты заңнаманы қолданудың тиімділігі, сондай-ақ, олардың тарапынан мемлекеттік ықпал ету нысандары мен тәсілдерінің объективтілігі маңызды рөл атқарады.

Мақалада авторлар тарапынан туризмді әкімшілік-құқықтық реттеудің нормативтік базасын жетілдіру ұсынылады. Сондай-ақ, туризм саласындағы Қазақстан мен Түркия мемлекетінің заңнамалық актілерінің қолданылу аясына қатысты ерекшеліктері сараланады, сондай-ақ, туристік қызметті реттеуде елімізде мемлекеттік органдардың атқаратын қызметі мен құзыретіне көңіл бөлінеді.

Негізгі сөздер: туристік қызмет, экотуризм, этнотуризм, әкімшілік-құқықтық реттеу, мемлекеттік бақылау, турист, туроператор.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында туризм мен туристік қызмет ел экономикасының басым салаларының бірі ретінде танылады. Мемлекеттік органдардың туризмге мақсатты және жүйелі түрде ықпал етуі жалпы экономиканың дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасаудың ажырамас факторына айналуға. Осыған байланысты туризм мемлекеттің экономикаға қатысу дәрежесінің өзіндік көрсеткіші болып табылады, туризм саласын алға жылжыту арқылы мемлекет оның дамуын тиімді ынталандыра алады.

Алғаш рет 1989 жылы Гаагада өткен Туризм қызметіне қатысты парламентаралық конференцияда Гаага декларациясы қабылданды. Декларацияда белгіленген қағиданың бірі – осы туризм қызметі болатын және де мемлекеттік билік тарапынан туристік индустрияның аспектілері ескеріле отырып, аталған қызмет дәйекті негізде жоспарлануы қарастырылды.

Туризм туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған барлық қызмет түрлерін өндіруді қамтитын туристік бизнес кәсіпкерлігінің белгілі бір аймағы [1]. Биылғы жылы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев туризмді

дамыту жөнiнде кеңес өткiзiп, онда туризм саласындағы бизнестi мемлекеттiк саясаттың перифериясынан шығарып, қайта елдiң экономикалық өсу драйверлерiнiң бiрiне айналдыру бағытында айрықша назар аударуды қажет ететiн бiрнеше басым бағытқа арнайы тоқталып, елiмiздiң географиялық тұрғыдан экотуризмды дамытуға қолайлы, этнотуризмды жетiлдiруде тарихи мұраларға бай екенiне қарамастан, өз құндылықтарымызды бағалай алмай отырғанымызды қатаң сынға алды [2]. Сондай-ақ, Мемлекет басшысы былтырғы 2023 жылғы қыркүйек айындағы Жолдауында да: «Елiмiздiң туристiк әлеуетiн де пайдалану керек. Туризм осындай серпiндi жобалар қатарында болуға тиiс. Өкiнiшке қарай, осы маңызды саладағы жұмыс дұрыс атқарылмай жатыр, елiмiз басқа мемлекеттермен салыстырғанда артта қалып келедi» деп туризм саласының ақсап тұрғандығын жеткiзген болатын [3].

Сөзден iске кiрiсетiн тұста, туризм, туристiк агенттiктер жұмысының қандай да бiр принциптерiн белгiлейтiн заңнаманы жүйеге келтiрiлген нормативтiк база деп айту қиын. Iс жүзiнде туризм саласы елiмiзде құқықтық және экономикалық тұрғыда реттеудi қажет ететiн сала болып табылады.

Туризм саласын әкiмшiлiк-құқықтық реттеу тетiгiнде уәкiлеттi мемлекеттiк билiк органдары қолданатын нормативтiк-құқықтық актiлердiң базасы маңызды рөл атқарады. Туризм саласын құқықтық реттеуде Қазақстан Республикасындағы туристiк қызмет туралы 2001 жылғы 13 маусымдағы Заңы [4], Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы [5], Қазақстан Республикасының туристiк саласын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы [6], «Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 3 сәуiрдегi Заңы [7] негiзге алынады.

Туристiк қызметтi құқықтық реттеу деп арнайы туристiк өнiмдi қалыптастыруға, танымал етуге және сатуға бағытталған iс-шаралар жүйесi түсiнiледi. Туризмдi құқықтық реттеудiң көрiнiсi заңнамалық деңгейде бекiтiлген мiндеттi құқықтық нормалар мен ережелердiң орындалуын мемлекеттiк бақылау болып табылады. Бақылау сонымен қатар туристiк қызметтiң заңдылығын анықтауда, қызметтердi тұтынушылардың құқықтарын қорғауда көрiнедi.

Туризм адамдардың қажеттiлiктерiн қанағаттандыруға және олардың өмiр сүру сапасын арттыруға бағытталған қазiргi заманғы экономика салаларының бiрi болып табылады. Туризм көлiктi, байланысты, қоғамдық тамақтану кәсiпорындарын, ойын-сауық және демалыс салаларын дамытуға ықпал ете отырып, шағын және орта кәсiпкерлiктi дамытуды қамтамасыз ете отырып, өңiрлердiң әлеуметтiк-экономикалық проблемаларын шешуде маңызды рөл атқарады. Отандық туризм әртүрлi мақсаттағы саяхатшыларға арналған сервистiк қызметтердiң халықаралық жүйесiне интеграцияланады және сол арқылы халықаралық ынтымақтастықты дамытуға ықпал етедi, халықтың мәдени деңгейiн арттырады.

Қазiргi уақытта отандық туризмнiң белсендi дамуы жүрiп жатыр. Туризмтану саласы әр түрлi ғылыми пәндердiң мүмкiндiктерi арқылы туризмге байланысты проблемалар кешенiне жүгiнудi көздейдi. Бұл ғылыми процесс, сөзсiз, мақаланың авторлары таңдаған және туризмнiң құқықтық негiзi контекстiндегi туристiк қызмет аспектiлерiн қамтитын зерттеу саласын қозғайды. Қолданыстағы зерттеулер туризм дефинициялары, оның түрлерi, туристiк қызметтiң ерекшелiктерiн анықтау саласында одан әрi жұмыс iстеудiң өзектiлiгi мен қажеттiлiгiн растайды.

Зерттеу материалдары мен әдiстерi

Ғылыми мақаланы зерттеу барысында авторлар салыстырмалы-логикалық, синтездеу, тарихи-құқықтық жалпыға бiрдей танылған ғылыми әдiстердi, сондай-ақ, ресми-салыстырмалы арнайы құқықтық әдiстердi қолданған.

Мақаланы әзiрлеуде материалдар ретiнде «Қазақстан Республикасындағы туристiк қызмет туралы» заңы, туризмдi әкiмшiлiк-құқықтық реттеудiң нормативтiк базасы

қамтылып, туризмды дамытудағы шетелдердің тәжірибесі және заңнамалары, отандық ғылыми зерттеулер мен ресми статистикалық мәліметтер пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстан - туризм саласында әлеуеті жоғары ел. Алайда, белгілі бір бизнеске жаңа тәсілді ұстанып, заңнамалық деңгейде даму бағыттарын қаржыландыру және жоспарлау тұрғысынан көрсетіліп, туризм индустриясын басқарудың салалық-кластерлік моделіне толық көшуді жүзеге асыру қажет. Туристік кластердің дамуын мемлекеттік органдар аумақтық дамудың стратегиялық бағыты және инвестициялық тартымдылықты арттырудың негізгі факторларының бірі ретінде қарастырады.

Сонымен қатар, жекелеген өңірлердің туристік әлеуетін дамытуға жергілікті билік органдары арқылы туристік кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау ықпал етуі мүмкін. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары өз аймағының туристік әлеуетін жақсы біледі және туризмнің белгілі бір түріне қатысты кәсіпкерліктің дамуына тез жағдай жасай алады. Осы ретте, жергілікті бюджеттерді пайдалануды белгілі бір бөлікте орталықсыздандыру тиімді болып табылады, алайда, жергілікті қоғамдық ұйымдар мен жергілікті басқару органдарын тарту есебінен бөлінген қаражаттың игерілуін бақылауды күшейту қажет.

Қорытындылай келе, Қазақстанның туристік саласын дамытудың 2025 жылға дейінгі жаңа тұжырымдамасын іске асыру бұрын ерекше назар аудармаған туристік саланың бірқатар қағидаттық проблемаларын шешуге кірісуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады. Осы негізде туризмді дамыту Елеулі қарқындылықтың жаңа кезеңіне өтуі мүмкін, нәтижесінде ол ел экономикасына айтарлықтай оң әсер етеді.

Туризм көптеген мемлекеттердің экономикасында өте маңызды рөл атқарады, атап айтсақ, тұрғылықты жұмыспен қамту және олардың өмір сүру деңгейін арттыруда маңызды ерекшелікке ие. Туризм индустриясы ел аумағында тұрғылықты халықтың тұрмыс деңгейіне және жұмыспен қамту мәселесінде жанама әсерге ие болады, сонымен қатар, елдің туристік өңірлерінде инфрақұрылымды, сервистік қызметті құруға және дамытуға ықпал етеді [8].

Туризм экономика және әлеуметтік-мәдени саланың бөлігі ретінде құқықтық реттеуді, оның ішінде туризм саласындағы қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілер жүйесін жетілдіруді талап етеді.

Әкімшілік-құқықтық реттеу механизмі дегеніміз басқару қатынастарында қоғам мен мемлекеттің міндеттеріне сәйкес ұйымдастырылатын әкімшілік-құқықтық құралдардың жиынтығы болып табылады. Ғалым Д.Н. Бахрах әкімшілік-құқықтық нормаларды «қоғамдық билік субъектілері жария атқарушы билік қызметінде туындайтын қатынастарды реттейтін белгілі бір санкцияланған ережелер жиынтығы» деп анықтайды [9]. Ғалым Н.Ю. Хаманева әкімшілік-құқықтық норма – бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттік биліктің өкілетті органы, оның ішінде атқарушы билік органы атынан мемлекет белгілеген әлеуметтік-экономикалық, әкімшілік қоғамдық қатынастарды реттейтін мінез-құлық ережесі деп тұжырымдайды [10].

Әкімшілік-құқықтық реттеу механизмінің жалпы сипаттамасы: заң құралдарының жиынтығын білдіреді; құралдар әкімшілік-құқықтық сипатта болады; басқару қатынастары ықпал ету объектісі болып табылады; қоғам мен мемлекеттің міндеттерін шешуге бағытталған; басқару қатынастарының субъектілерін жандандырады; олардың құқықтық санасының, құқықтық мәдениетінің деңгейін арттырады; мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етіледі [11].

Осыған сүйене отырып, әкімшілік-құқықтық реттеу механизмінің құрылымын және әкімшілік құқық принциптері, әкімшілік құқық нормалары, әкімшілік-құқықтық нормаларды ресми түсіндіру актілері және т.б. элементтерін анықтауға болады.

Туристік қызметті мемлекеттік реттеу принципі мемлекет туристік қызметті Қазақстан Республикасы экономикасының маңызды рөліне ие, туристік қызметті дамытудың басым бағыттарын анықтайтын, Қазақстан Республикасының туризмге қолайлы ел ретіндегі бейнесін қалыптастыратын және әлемдік нарықта елімізді

халықаралық деңгейде жарнамалайтын, сондай-ақ отандық туристердi, туроператорлар мен турагенттердi қолдау мен қорғауды жүзеге асыратын маңызды саласын қолдауға негiзделедi.

Туристiк қызметтi мемлекеттiк реттеудiң негiзгi мақсаттарына келесiлер жатады:

- саяхаттау барысында азаматтардың демалу құқықтарын, жүрiп-тұру еркiндiгiн және өзге де құқықтарын қамтамасыз ету;

- туристiк индустрияны дамыту, жаңа жұмыс орындарын құру, мемлекет пен халықаралық байланыстарды дамыту [12].

Туристiк қызметтер нарығының инфрақұрылымын кезең-кезеңiмен дамыту қағидаты туризм инфрақұрылымын дамыту әдiстемесiн әзiрлеудi көздейдi.

Бұл ретте ерекше маңыздылығы мынада :

- туристiк бизнес саласындағы кәсiпорындардың кооперациясын арттыру саясаты;

- туристiк қызметтер нарығындағы мемлекеттiк-жекешелiк әрiптестiк тетiктерi;

- ауылдық аумақтарда туристiк бизнестi дамыту саясаты;

- туристiк бизнес саласында жұмыспен қамтылғандардың бiлiм беру және бiлiктiлiгiн арттыру саясаты, кәсiбилiктiң өсуi.

Туризм саласы үшін мынадай функцияларды орындайтын коммерциялық емес әрiптестiк нысанында туризм индустриясын стратегиялық дамыту орталығын құру ұсынылады:

- мемлекетпен бiрлескен әрiптестiк жобаларын әзiрлеу;

- жобаларға сараптама жүргiзу;

- жобаларға мемлекеттiк қолдау алуға үмiткерлер арасында конкурстар өткiзу.

Туристiк қызметтер нарығында қызметтер мен өнiмдердi өндiру, ұсыну және тұтыну процестерi мемлекет тарапынан мұқият зерделеудi және туризм саласын дамытудың айқын бағыттарын саралау үшін экономикалық талдауды қажет етедi. Туристiк саланы дамытудың тиiмдiлiгiн арттырудың маңызды бағыттарының бiрi кластерлердi құру және оларды дамыту болып табылады.

Қазақстандағы туризм қызметi шамадан тыс орталықтандыруға байланысты осы сала аясында жүзеге асыру төмен тиiмдiлiкпен сипатталады. Бұл жағдайда мемлекет кластерлiк саясатты iске асыру жөнiндегi өкiлеттiктердiң бiр бөлiгiн өңiрлiк деңгейлерге беруi және кластер қатысушыларына негiзгi әрiптестердi дербес айқындауы тиiс.

Туризм индустриясы экономикалық өсудiң жаңа көзiне және экономиканың шектес салаларының дамуына мультипликативтiк әсер ететiн табысты, бизнес түрiнiң бiрiне айналады. Елiмiздегi «Қазақстан Республикасының туристiк саласын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын» жүзеге асырудың негiзгi тәсiлдерi, бұл:

- 1) Визасыз режимдер тiзiмiн ұлғайту (бүгiнгi таңда 83 ел);

- 2) Жаңа әуе жолдарының ашылуы;

- 3) Қонақ үй классификациясын жаңарту;

- 4) Гид қызметiн цифрландыру (рейтингтiк жүйе, базарларды құру) [13].

Шетелдiк тәжiрiбе: Бүгiнгi таңда әлемдiк туризм нарығында көш бастап тұрған Түркия мен Малайзия сияқты елдер Қазақстанның дамуына өзiндiк бағдар бере алады. Бұл елдердiң тәжiрiбесiне сүйенсек, салыстырмалы түрде қысқа уақыт iшiнде туристiк саланы орнықтыруда айтарлықтай жетiстiктерге қол жеткiзуге болады. Ең бастысы - туризм саласындағы оңтайлы саясат, сондай-ақ оны жүзеге асырудағы жүйелi тәсiлдiң болуы шарт.

Түркияның туризм саласындағы жетiстiгi туралы айтатын болсақ, ол мемлекеттiң қолайлы географиялық орналасуы және елдiң мәдени-тарихи ерекшелiктерiне басымдық бередi. Алайда, Түркиядағы туризм тарихына көз жүгiртсек, туризмнiң қуатты индустриясын құру кезiндегi басты үлес негiзiнен Түркия үкiметiне тиесiлi және мемлекеттiк билiк өз елiнде туристiк саланы ынталандыру және қолдау бойынша тынымсыз жұмыс атқарып келедi.

Қазақстан Түркиямен салыстырғанда мойындауымыз керек, Түркия мәдени және тарихи көрiктi жерлерге өте бай ел, десе де табиғи ландшафт пен географиялық

ерекшеліктер тұрғысынан біздің еліміз қалыс қалмайды. Қазақстанның туристік саладағы орасан зор. Қазақстан Республикасы әлемдік аренадағы көшпелі туризмді дамытуды ілгері қойған мемлекеттердің бірі. Еліміздің экономикалық әлеуетін дұрыс пайдалану үшін ғылыми тәсілге негізделген және өзге мемлекеттердің оңтайлы тәжірибесін ескеретін тиімді экономикалық саясат құру маңызды.

Елімізде әлемдік нарықтан озық деңгейде орын алатын, жоғарғы деңгейлі аймақ - Бурабай курорттық аймағын дамытудың жекелеген жүйелі жоспарлары нақтылануда. Сондай-ақ, Бурабай курорттық аймағымен қатар, иық тіресетін Алматы маңындағы тау шаңғысы курорттарының аймағы және Кендірлі теңіз демалыс аймағын да дамыту жолдарын нақтылау ұсынылады.

Екінші кезектегі деңгей - ішкі туризмге бағытталған яғни, Алакөл, Балқаш, Баянауыл, Түркістан және т.б. жерлері орналасқан курорттық аймақтық жобалар. Аталған жобалар үшін ҚР Үкіметі инфрақұрылымдық қажеттіліктерді, экономикалық-экологиялық және әлеуметтік позицияларды ескере отырып, даму жоспарын әзірлеуді қолға алуда.

Түркия мемлекетінің мысалында, туризмді ықпалды индустрияға айналдыру ең алдымен, экономикалық қарышты даму, инвестициялар тарту және қолайлы бизнес-ахуал жасау деңгейінде жүйелі шараларды талап ететінін айқын көрсетеді. Қазақстан Республикасында әзірге туризм саласын мемлекеттік қолдауды кеңейту туралы мәселесі көтерілуде, алайда бұл бағытта нақты қадамдар әлі де жоқ. Әзірге жерді пайдалану, инфрақұрылымға қол жеткізу және мемлекеттік қолдау шаралары мәселелері ғана қозғалуда. Демек, еліміз туристік индустрияны ынталандырудың тиімді модельдерін қарастыру сатысында тұр. Және де Қазақстанның қазіргі жағдайында Түркияның туризмды дамыту саясатын тікелей көшіру ұпай бермейді, өйткені еліміздің аймақтық, географиялық, экономикалық-демографиялық және әлеуметтік басымдықтары ескерілуі қажет.

Орта мерзімді перспективада елдің туризм нарығындағы негізгі көрсеткішін айқындайтын бағыттарының бірі - көшпелі және ішкі туризм саласы болып табылады.

Саланы дамытудың негізгі шектеулері шағын бизнестің дамымауы, инвестициялардың жетіспеушілігі, инфрақұрылымның әлсіздігі, сервистің төмен деңгейі, орналастыру құралдарының жеткіліксіз дамыған желісі және билік органдарының тиімсіздігі болып қала бермек. Сондай-ақ туристік саланың дамуындағы теңгерімсіздіктің сақталуын болжауға болады, бұл ірі қалалардағы туристік фирмалардың шоғырлануынан және өңірлердің артта қалуынан көрінеді.

Түркиядағы туристік бизнесті дамытудың сипаттамаларына келетін болсақ, оның мемлекеттік органдардың да назарында болғанын атап өткен жөн. Туристік индустрияны неғұрлым тиімді дамыту үшін қолайлы экономикалық жағдайлар жасалған. Ең алдымен, бұл еркін экономикалық аймақтарды құру, несиелеудің жеңілдетілген шарттарын қамтамасыз ету, жеке секторды жандандыру және Германия капиталы тарапынан елеулі инвестициялар болып табылады. Сондай ақ туристік орталықтардағы ойластырылған кадр саясатының маңыздылығын атап өту қажет.

Туризмді дамытудағы түрік тәжірибесінің ерекшелігі - Еуропалық Одақ және ТМД елдеріндегі Түркияның туристік орталықтарын жарнамалау мәселелеріне ерекше назар аударуында болып табылады [14]. Бүгінгі күні туризм одан әрі табысты даму мүмкіндіктері бар қызметтің ерекше саласын білдіреді. Ол туристік өнімді дайындаудың күрделі және көп сатылы процесімен, туристік нарықтағы туроператорлар мен турагенттердің белсенділігімен сипатталады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстандағы туристік саласын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру туризм индустриясының бұрын ерекше назар аударылмаған бірқатар іргелі мәселелерін шешуге мүмкіндік береді деп қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ қолданыстағы заңнамаға авторлар тарапынан бірқатар төмендегідей ұсыныстар беріледі.

Бiрiншiден, «Қазақстан Республикасындағы туристiк қызмет туралы» Заңда «туроператор» және «турагент» ұғымдарына анықтама берiлмейдi, оларды «туроператорлық» және «турагенттiк» қызметтiң қолданыстағы заңнамалық анықтамасын талдау негiзiнде анықтауға болады. Сондықтан қолданыстағы заңда белгiленген анықтамаларды бекiту қажет және бұл субъектiлер арасындағы өзара iс-қимыл тек комиссиялық келiсiмде қарастырылуы тиiс. Сондай-ақ, туристiк агенттiң азаматтық-құқықтық жауапкершiлiгiн сақтандыруды заңнамалық деңгейде қайтару қажет, туроператор банкрот болған жағдайда, турпакеттердi сатудан аз ғана комиссия алатын турагентке қаржылық ауыртпалық түседi.

Екiншiден, ҚР Заңы туристiк ұйымдардың ұйымдық-құқықтық нысандарына ерекше талаптар белгiлемейдi; сонымен қатар, бұл қызмет түрiнiң коммерциялық бағытын көрсетпейдi, яғни олар заңда қарастырылған заңды тұлғалардың кез-келген ұйымдық-құқықтық нысандарында, тiптi коммерциялық емес нысандарда құрылуы мүмкiн. Туристiк қызмет кәсiпкерлiк қызмет болып табылатынын көрсете отырып, осы олқылықты заң жүзiнде жою қажет. Мемлекет заңнамалық деңгейде туристiк қызмет Қазақстан Республикасының экономикасының басым салаларының бiрi болып танылады.

Тұтастай алғанда, туризм – әлемдiк аренада елiмiздiң оң имиджiн қалыптастыратын, iшкi экономиканы дамытудың бiрден-бiр көзi дейтiн болсақ, туризмдi әкiмшiлiк-құқықтық реттеудiң нормативтiк базасы әлi де түбегейлi жетiлдiрудi талап етедi.

ӘДЕБИЕТТЕР ТIЗIМI

- 1 Золотовский В. А. Правовое регулирование в сфере туризма. Учебное пособие для вузов. — М.: Юрайт, 2016. — 193 с.
- 2 «Туризмды дамыту – елдi дамыту». [Электрондық ресурс] — URL: <https://muzbalaq.kz/94033/> (қаралу уақыты 21.12.2024).
- 3 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әдiлеттi Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> (қаралу уақыты: 21.12.2024).
- 4 «Қазақстан Республикасындағы туристiк қызмет туралы» 2001 ж. 13 маусымдағы № 211-II Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z010000211> (қаралу уақыты: 21.12.2024).
- 5 «Мәдениет туралы» 2006 жылғы 15 желтоқсандағы № 207-III Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> . (қаралу уақыты: 21.12.2024).
- 6 «Қазақстан Республикасының туристiк саласын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекiту туралы» Қазақстан Республикасы Үкiметiнiң 2023 жылғы 28 наурыздағы № 262 Қаулысы. [Электрондық ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37207656. (қаралу уақыты: 21.12.2024).
- 7 «Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 3 сәуiрдегi № 242-VI Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37278425. (қаралу уақыты: 21.12.2024).
- 8 К.А. Кирдасинова, Г.Г. Головкин. Развитие туризма в Казахстане. Научные стремления. Выпуск 17. [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-turizma-v-kazahstane/viewer>. (дата обращения: 21.12.2024).
- 9 Бахрах Д.Н. Административное право России. Учебник. - М.: Эксмо, – 2008. – 152 с.
- 10 Административное право Российской Федерации / Отв. ред. Н.Ю. Хаманева. М.: Юрист, 2004.
- 11 Т.А. Токтыбеков. «О механизме административно-правового регулирования качества работы государственных служащих». ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. № 6 (44). 2009. 114 с.
- 12 Сенин В.С. Организация международного туризма. [Электронный ресурс] — URL: https://tourlib.net/books_tourism/senin08.htm (дата обращения: 22.12.2024).
- 13 «Развитие туристической отрасли в Республике Казахстан». Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан. С. 6. [Электронный ресурс] — URL: <https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/12/turizm-v-kazahstane-14-12-23-2.pdf> (дата обращения : 22.12.2024).
- 14 В.В. Разумный, Д. Мухаммад Абдель Хамид. «Опыт Египта и Турции в сфере развития туристического бизнеса: сравнительный анализ» Вестник ДИТБ. Серия: Экономика, 2008. №12. С.259-263.

РОЛЬ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ В РЕГУЛИРОВАНИИ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА И ТУРЕЦКОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация

Туриндустрия является отраслью, которая положительно влияет на такие важные для страны факторы, как развитие малого и среднего бизнеса, улучшение качества жизни населения, повышение занятости и самозанятости, увеличение налоговых поступлений в бюджеты всех уровней, активное следование истории и культуре туризма, продвижение традиционных ремесел и др. По данным Национального бюро статистики, за январь-июнь 2024 года в стране побывало 566,5 тыс. туристов. Это на 50,7 тыс. человек больше, чем в 2023 году. За первое полугодие 2023 года Казахстан посетили 515,8 тыс. иностранных туристов.

Целью исследования является изучение отечественного и зарубежного опыта, сравнительный анализ с проведением комплексного анализа теоретико-правовых основ административно-правового регулирования в сфере туристской деятельности. Сфера туризма является одной из ведущих отраслей экономики стран мира, особенно Турции, Малайзии, Египта, Индии, Таиланда, ОАЭ, Испании, Франции, Греции и др. Очевидно, что обмен и получение положительного опыта развития туристской отрасли за счет государственной поддержки в данных странах будет способствовать развитию туристской инфраструктуры в нашей стране и созданию благоприятных условий для туристов, повышению качества сервисного обслуживания.

Важную роль в механизме административно-правового регулирования туризма играет эффективность применения уполномоченными органами законодательства, касающегося сферы действующей туристской деятельности, а также объективность форм и способов государственного воздействия с их стороны.

В статье предлагается совершенствование нормативной базы административно-правового регулирования туризма со стороны авторов. Также проанализированы особенности, касающиеся сферы действия законодательных актов Казахстана и Турции в сфере туризма, а также в регулировании туристской деятельности уделяется внимание деятельности и компетенции государственных органов в стране.

Ключевые слова: туристская деятельность, экотуризм, этнотуризм, административно-правовое регулирование, государственный контроль, турист, туроператор.

THE ROLE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS IN THE REGULATION OF TOURIST ACTIVITIES: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN AND THE TURKISH STATE

Abstract

The tourism industry is an industry that positively influences such important factors for the country as the development of small and medium-sized businesses, improving the quality of life of the population, increasing employment and self-employment, increasing tax revenues to budgets of all levels, actively following the history and culture of tourism, promoting traditional crafts, etc. According to the National Bureau of Statistics, 566.5 thousand tourists visited the country in January- June 2024. This is 50.7 thousand more people than in 2023. In the first half of 2023, 515.8 thousand foreign tourists visited Kazakhstan.

The purpose of the study is to study domestic and foreign experience, comparative analysis with a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations of administrative and legal regulation in the field of tourism activities. The tourism sector is one of the leading sectors of the world's economies, especially Turkey, Malaysia, Egypt, India, Thailand, the United Arab Emirates, Spain, France, Greece, etc. The exchange and receipt of positive experiences in the development of the tourism industry through state support in these countries will contribute to the development of tourist infrastructure in our country and create favourable conditions for tourists, improving the quality of service.

An important role in the mechanism of administrative and legal regulation of tourism is played by the effectiveness of the application by authorized bodies of legislation relating to the sphere of current tourist activity, as well as the objectivity of forms and methods of state influence on their part.

The article proposes the improvement of the regulatory framework for the administrative and legal regulation of tourism by the authors. The features concerning the scope of the legislative acts of Kazakhstan and Turkey in the field of tourism are also analyzed, as well as in the regulation of tourism activities, attention is paid to the activities and competence of state bodies in the country.

Keywords: tourism activities, ecotourism, ecotourism, administrative and legal regulation, state control, a tourist, a tour operator.

REFERENCES

- 1 Zolotovskii V.A. . [Legal regulation in the field of tourism]. Uchebnoe posobie dlya vuzov. — M.: Urait, 2016. — 193 p. [in Russian].
- 2 «Turizmdy damytu – eldi damytu». [Tourism development is country development]. Available at – URL: <https://muzbalaq.kz/94033/>. [in Kazakh]. (accessed: 20.12.2024).
- 3 Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Ádilette Qazaqstannyn ekonomikalyq bagdary» atty Qazaqstan khalqyna Zholdauy. [President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan"]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-adilette-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> [in Kazakh]. (accessed: 21.12.2024).
- 4 «Qazaqstan Respublikasyndaғы turistik qyzmet turaly» 2001 zh. 13 mausymdaғы № 211-II Qazaqstan Respublikasynyn Zańy. [«On touristic activity in the Republic of Kazakhstan» The Law of the Republic of Kazakhstan dated 13 June, 2001 No. 211.]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000211> [in Kazakh]. (accessed: 21.12.2024).
- 5 «Mädeniet turaly» 2006 zhylғы 15 zheltoqsandaғы № 207-III Qazaqstan Respublikasynyn Zańy. [«On Culture» The Law of the Republic of Kazakhstan dated 15 December 2006 No. 207]. Available at – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207>. [in Kazakh]. (accessed: 21.12.2024).
- 6 «Qazaqstan Respublikasynyn turistik salasyn damytudyn 2023 – 2029 zhyldarğa arnalğan tüzhyrymdamasyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 2023 zhylғы 28 nauryздағы № 262 Qaulysy. [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 262 dated March 28, 2023 «On approval of the Concept for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029»]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000262> [in Kazakh]. (accessed: 21.12.2024).
- 7 «Arñay ekonomikalyq zhāne industrialyq aimaqtar turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2019 zhylғы 3 säuirdegi № 242-VI Zańy. [«On special economic and industrial zones» Law of the Republic of Kazakhstan dated April 3, 2019 No. 242-V.]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000242> [in Kazakh]. (accessed: 21.12.2024).
- 8 K.A. Kirdasinova, G.G. Golovkin. Razvitie turizmov v Kazakhstane. Nauchnye stremlenia. Vypusk 17. [Tourism development in Kazakhstan. Scientific aspirations. Issue 17.] Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-turizma-v-kazahstane/viewer> [in Russian]. (accessed: 21.12.2024).
- 9 Bakhrah D.N. Administrativnoe pravo Rossii. [Administrative law of Russia] Uchebnik. M.: Exmo, 2008. [in Russian].
- 10 Administrativnoe pravo Rossiiskoi Federatsii. [Administrative law of the Russian Federation] / Otv. red. N.U. Hamanova. M.: Urist, 2004. [in Russian].
- 11 T.A. Toktibekov. «O mehanizme administrativno-pravovogo regulirovaniya kachestva raboty gosudarstvennykh sluzhashih». [On the mechanism of administrative and legal regulation of the quality of work of civil servants] QazYU habarshysy. Khalyqaralyq qatynastar zhāne khalyqaralyq qūyq seriasy. № 6 (44). 2009. P. 114. [in Kazakh].
- 12 Senin V.C. Organizatsiia mezhdunarodnogo turizma. [Organization of international tourism]. Available at: — URL: https://tourlib.net/books_tourism/senin08.htm [in Russian]. (accessed: 22.12.2024).
- 13 «Razvitie turisticheskoi otrasli v Respublike Kazakhstan». [Development of the tourism industry in the Republic of Kazakhstan]. Kazakhstanskii institute strategicheskikh issledovaniy pri Prezidente Respubliki Kazakhstan. P. 6. Available at – URL: <https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/12/turizm-v-kazahstane-14-12-23-2.pdf> [in Russian]. (accessed: 22.12.2024).
- 14 V.V. Razumnyi, D. Muhammed Abdel Hamid. «Opyt Egipta I Tursii v sfere razvitiia turisticheskogo biznesa: sravnitelnyi analiz» [Experience of Egypt and Turkey in the field of tourism business development: comparative analysis]. Vestnik DITB. Seria : Ekonomika, 2008. №12. P.259-263. [in Russian].

Information about authors:

Kultay Adilova— **corresponding author**, candidate of legal sciences, Chief Academic Officer of the Center «Education and public development» «National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan», Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kultay.adil@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6909-4509>

Saule Tassybayeva— Master of Law, Senior Lecturer at Kunaev University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: cool.saule81@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2160-0967>

Bakhytzhan Saparov - PhD, Senior Lecturer, Department of Political Science and Socio-Philosophical Disciplines, Abai University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.baha81@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9151-1153>

Информация об авторах:

Күлтай Адилова – **основной автор**, кандидат юридических наук., главный академический сотрудник центра «Образование и общественное развитие» НАН РК при Президенте РК, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kultay.adil@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6909-4509>

Сауле Тасыбаева – старший преподаватель Кунаевского Университета, г.Алматы, Казахстан

E-mail: cool.saule81@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2160-0967>

Бахытжан Сапаров - PhD, старший преподаватель кафедры политологии и социально-философских дисциплин Abai University, г.Алматы, Казахстан

E-mail: s.baha81@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9151-1153>

Авторлар туралы ақпарат:

Күлтай Адилова– заң ғылымдарының кандидаты, ҚР Президенті жанындағы ҚР ҰҒА «Білім беру және қоғамдық дамыту» орталығының бас академиялық қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kultay.adil@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6909-4509>

Сауле Тасыбаева– Қонаев университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: cool.saule81@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2160-0967>

Бахытжан Сапаров - PhD, Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының аға оқытушы Abai University, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: s.baha81@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9151-1153>

А.Т. Муханова^{1*} , Д.У. Айтмуханова¹ ¹Атырауский университет им. Х. Досмухамедова

г. Атырау, 060000, Республика Казахстан

*e-mail: adema1986@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РЕШЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Международный опыт показывает, что успешное решение глобальных экологических проблем требует активного участия и сотрудничества многих стран мира. Международные правовые отношения в области экологии служат важным инструментом для координации усилий и достижения общих целей. Многосторонние соглашения, такие как Парижское соглашение по климату, создают платформы для совместных действий и стимулируют страны к выполнению своих обязательств. Однако, несмотря на существующие инициативы, проблема загрязнения окружающей среды остается актуальной. Вырубка лесов, являющаяся одним из основных источников углекислого газа, продолжает оставаться угрозой для биоразнообразия и климата. Необходимо принять решительные меры для предотвращения дальнейшего ухудшения экологической обстановки. Международные организации, такие как ООН (Организации Объединенных Наций), ВОЗ (Всемирная организация здравоохранения) МСОП (Международный союз охраны природы), играют ключевую роль в разработке и внедрении стратегий устойчивого развития. Их деятельность направлена на мониторинг и оценку состояния окружающей среды, научные исследования, моделирование и прогнозирование изменений, а также на создание инновационных технологий, способствующих охране природы. В условиях растущих экологических вызовов необходимо продолжать развивать международное сотрудничество и принимать комплексные меры для обеспечения устойчивого будущего нашей планеты.

Ключевые слова: экологическое право, международная охрана окружающей среды, международное сотрудничество, международные декларации, загрязнение морской среды.

Введение

С начала промышленной эпохи человеческая деятельность привела к загрязнению окружающей среды, которое за короткий период превысило все экологические ущербы, накопленные за всю историю Земли. Изменения климата, включая повышение температур, нестабильные погодные условия и разрушение природных экосистем, являются непосредственным следствием человеческой активности. Практически все источники энергии, созданные человеком, способствуют ухудшению климата; другими словами, большая часть технологий, на которых основано современное общество, в конечном итоге наносит ущерб нашей планете.

Сжигание угля и ископаемого топлива представляет собой особенно опасную практику, провоцирующую глобальное потепление. Все продукты сгорания этих ресурсов превращаются в парниковые газы, которые попадают в атмосферу. Из-за плотного слоя атмосферы тепло от солнечного света не может покинуть Землю. Этот процесс приводит к накоплению тепла, что, в свою очередь, вызывает общее повышение температур на планете, затрагивая жизнь людей и всех существ на Земле [1].

Эффективное международное взаимодействие в сфере охраны окружающей среды невозможно без активной роли международных организаций. Такое участие требуется, исходя из особенностей экологических проблем.

Во-первых, современная наука пока не в состоянии полностью понять, как человеческая деятельность влияет на природу и какие существуют решения для возникающих эко задач. Необходимы масштабные и ресурсоемкие исследования, успешность которых во многом зависит от наличия устойчивых глобальных и региональных систем для обмена научной информацией и экологического мониторинга.

Во-вторых, международные соглашения являются ключевым инструментом мирового сообщества в ответ на экологические вызовы, но государства часто медлят с их разработкой, заключением и ратификацией. Традиционная дипломатия, как правило, не справляется с задачами сохранения окружающей среды и нуждается в новых механизмах, которые бы смогли быстрее реагировать на изменения и обновления в научных познаниях о природе. Реализация уже принятых международных обязательств также остается крайне важной. Для повышения эффективности природоохранных соглашений обязательства сторон должны быть более четкими, а контроль за их выполнением осуществляться через специальные органы, созданные в рамках этих соглашений.

В-третьих, экологические проблемы тесно связаны с экономическим ростом, контролем рождаемости и борьбой с бедностью, что требует комплексного подхода, учитывающего социальные, демографические и экономические аспекты [2].

Материалы и методы исследования

Необходимость защиты окружающей среды в современном мире требует надлежащего внимания и совместных действий со стороны разных стран. Важную роль в этом процессе играют международные экологические правовые отношения, которые способствуют координации и сотрудничеству государств в решении общих экологических вызовов. Глобальные проблемы, имеющие международное значение, требуют выработки конкретных мер для обеспечения устойчивого развития экосистем.

Мониторинг и оценка состояния окружающей среды: использование различных методов мониторинга, таких как сбор данных, анализ почв, вод и атмосферы, для оценки текущего состояния экосистем и их изменений со временем.

Экологические исследования: проведение научных исследований, которые помогают понять механизмы взаимодействия между различными компонентами экосистемы и влияние человеческой деятельности на окружающую среду.

Анализ воздействия на окружающую среду (ОВОС): процесс оценки потенциального влияния проектов и мероприятий на окружающую среду, включая социальные и экономические аспекты. Моделирование и прогнозирование: использование компьютерных моделей для предсказания будущих изменений в окружающей среде под воздействием различных факторов, таких как изменение климата, антропогенная деятельность и природные катастрофы.

Экономический анализ: изучение экономических последствий экологических изменений и разработки стратегий для минимизации негативного воздействия на экономику. Социальный анализ: рассмотрение социальных аспектов охраны окружающей среды, включая вопросы культуры, образования, политики и общественных норм.

Правовой анализ: исследование интернациональных договоров, национальных законов и местных нормативных актов, регулирующих охрану окружающей среды.

Инновационные технологии: разработка и внедрение новых технологий, способствующих устойчивому развитию и защите окружающей среды. Всемирное сотрудничество позволяет объединить усилия разных стран и организаций для решения глобальных экологических вопросов и повышения эффективности принимаемых мер.

Важно отметить, что каждая из этих организаций активно сотрудничает между собой и другими структурами ООН (Организации Объединенных Наций), что позволяет эффективно решать комплексные экологические проблемы на глобальном уровне. Их усилия направлены на достижение устойчивого развития и сохранения природных богатств для будущих поколений. Межгосударственное сотрудничество по вопросам охраны окружающей среды включает различные методы исследования, направленные на понимание экологических проблем и разработку эффективных решений.

Трансграничные перевозки влекут за собой распространение загрязняющих веществ с территории одной страны на другую. Неприменимость муниципальных границ и схожесть биосферных процессов означают, что даже самая передовая власть, обладающая эффективным экологическим законодательством и сознательными гражданами, не сможет

предотвратить ухудшение состояния вод, воздуха, почвы, а также разнообразия флоры и фауны. Поэтому недостаточно лишь улучшать экологическое законодательство и управление природными ресурсами на уровне одной страны; важно также развивать международное сотрудничество и создавать нормы международного права, которые будут регламентировать совместные усилия всех государств в области охраны окружающей среды.

Координация действий между государствами позволяет разрабатывать и внедрять общие стандарты и правила, что, в свою очередь, способствует более эффективному решению экологических проблем. Например, межгосударственные соглашения, такие как Парижское соглашение по климату, обеспечивают платформу для стран, чтобы совместно бороться с изменением климата. Но, несмотря на все благие намерения, подписанные Парижским соглашением с целью контроля глобального выброса углекислого газа, выбросы все еще растут. Парижское соглашение направлено на поддержание роста глобальной температуры в этом столетии на уровне 2°C. Это требует больших изменений. Парниковый газ может поглощать инфракрасное излучение, тем самым сохраняя тепло в атмосфере Земли [3].

Одной из значительных экологических проблем, на которую следует обратить внимание, является уничтожение лесов. Это явление играет ключевую роль в изменении климата и занимает второе место среди источников углекислого газа, уступая лишь сжиганию ископаемого топлива. Выбросы от вырубки лесов в некоторой степени являются «косвенными», поскольку вырубка лесов приводит к тому, что деревья поглощают меньше углекислого газа. Кроме того, на него приходится 10-15% выбросов углекислого газа во всем мире. Ранее эта цифра была близка к 20%, однако в основном она снизилась из-за увеличения выбросов углерода в ископаемом топливе, а не из-за снижения уровня вырубки лесов. Один из нескольких других фактов о связи между обезлесением и изменением климата: леса хранят более триллиона тонн мирового углерода. Это составляет около 42% всех выбросов углерода, вызванных деятельностью человека в доиндустриальную эпоху. Это также вызывает увеличение выбросов парниковых газов по сравнению со всеми автомобилями, грузовиками, самолетами и кораблями в мире [4].

Казахстан остается восприимчивым к негативным последствиям изменения климата и стихийных бедствий из-за ряда укоренившихся проблем. Экономика Казахстана, ориентированная на добычу ресурсов, характеризуется высокой энергоемкостью, что делает ее одной из самых затратных в Центральной Азии. Богатые запасы ископаемого топлива доминируют в энергетическом секторе, обеспечивая основную часть электрогенерации страны – от 87 до 90%. Для достижения целей по сокращению выбросов парниковых газов и внесения вклада в смягчение климатических изменений необходимо внедрение последовательных мер по декарбонизации. Это включает реформирование энергетической системы, расширение использования возобновляемых источников энергии и повышение энергоэффективности. Переход к низко углеродной экономике должен быть справедливым, с учетом социальных, экономических и экологических аспектов. По оценкам правительства, для достижения углеродной нейтральности к 2060 году потребуется около 610 миллиардов долларов инвестиций [5].

Климатические изменения способствуют уменьшению запасов пресной воды на поверхности земли в восточных, южных и центральных областях Казахстана. Анализ за период 2000-2013 гг. показывает прямую зависимость между потерей влаги в почве и ростом температуры, увеличением испарения и сокращением осадков. Учитывая важность влажности почвы для сельского хозяйства, прогнозируемое повышение температуры может негативно сказаться на аграрном секторе. Ожидается, что повышение температуры ускорит высыхание крупных озер, в частности, озера Балхаш, где проживает значительная часть населения, что может усугубить проблемы опустынивания и засоления почв. Потепление также может интенсифицировать таяние ледников, увеличивая риск наводнений в ближайшем будущем, а затем – уменьшение речного стока. Более частые наводнения могут

привести к загрязнению водных ресурсов. Ожидаемое сокращение речного стока создаст угрозу для сельского хозяйства, которое в значительной степени зависит от орошения. Дополнительной проблемой является трансграничный характер водных ресурсов Казахстана, так как половина воды поступает из других стран, а региональный спрос на воду будет расти. Бассейны рек Сырдарья, Или, озера Балхаш и рек Чу и Талас рассматриваются как потенциальные зоны риска для безопасности Казахстана из-за климатических изменений [6].

Можно выделить множество интернациональных организаций, которые занимаются вопросами охраны окружающей среды. Среди них можно отметить научно-исследовательский институт охраны природы, который сотрудничает с различными правительственными и неправительственными организациями, такими как Всемирный союз охраны природы (МСОП), программа Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП) и другими.

Программа МСОП (Международный союз охраны природы) представляет собой результат многолетних дискуссий, проходивших по всему Союзу. Она под названием «Природа-2030» впервые формулирует свои цели на период в десять лет (2021-2030 гг.) и призывает все государства Союза к объединению усилий через стратегический документ высокого рода. Этот документ включает в себя предложения, исходящие от членов, комиссий и Секретариата МСОП, которые стремятся внести свой вклад в общую инициативу [7]. Еще одна важная организация - Fauna and Flora International, основанная в 1903 году и старейшая межгосударственная природоохранная организация. Межгосударственный союз охраны природы (МСОП) также активно участвует в сохранении биоразнообразия и продвижении экологических законов.

Для проведения сравнительного анализа межнационального сотрудничества по вопросам охраны окружающей среды можно рассмотреть несколько ключевых аспектов: Международные организации и соглашения: ООН (Организации Объединенных Наций) – включает различные структуры и программы, такие как ЮНЕП (Программа ООН по окружающей среде), которые занимаются координацией глобальных усилий по охране природы. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) – фокусируется на здоровье человека и его связь с окружающей средой.

Конкретные соглашения: Рамочная конвенция ООН (Организации Объединенных Наций) об изменении климата (UNFCCC) – основной межгосударственный договор для борьбы с изменением климата. Киотский протокол – первый практический шаг к реализации UNFCCC, который обязал развитые страны сократить выбросы парниковых газов. Парижское соглашение – современное межнациональное соглашение о борьбе с изменениями климата, которое направлено на ограничение глобального потепления до 2°C [8].

Региональные инициативы: Европейский Союз (ЕС) – имеет многочисленные экологические директивы и законодательные акты, регулирующие загрязнение воздуха, воды и почвы. Североамериканское соглашение о свободной торговле (NAFTA) – содержит положения, касающиеся защиты окружающей среды и торговли экологическими товарами и услугами.

Экологическая политика отдельных стран: США – несмотря на выход из Парижского соглашения, страна активно занимается вопросами экологии через свои государственные агентства и местные инициативы. Парижское соглашение играет ключевую роль в борьбе с изменением климата, способствуя глобальному сотрудничеству и координации действий для сокращения выбросов парниковых газов и адаптации к последствиям изменения климата. Китай – лидирует в мире по выбросам углекислого газа, но также вкладывает значительные средства в возобновляемые источники энергии и очистку окружающей среды.

Одним из факторов загрязнения атмосферы является глобальная свалка мусора. Город Гуйю в Китае, известный как глобальная свалка электронных отходов, является одним из тех, кто сталкивается с серьезными последствиями торговли опасными отходами. Эта местность, возможно, представляет собой наиболее значительную свалку электронных отходов

в мире, где трудящиеся ежегодно разбирают свыше 1,5 миллиона фунтов устаревших компьютеров, мобильных телефонов и прочих электронных устройств [9]. К числу крупнейших свалок на планете относится Эко технопарк Агбоглоши в Аккре, Гана, который ежегодно обрабатывает около 192 000 тонн электронных отходов. Это приводит к загрязнению почвы, воздуха и водоемов, создавая серьезную опасность для здоровья 10 000 людей, зарабатывающих на жизнь сбором и переработкой мусора.

Также стоит упомянуть свалку Бантар-Гебанг в Бекаси, некогда индонезийские острова, особенно Бали, ассоциировались с идеальным отдыхом. Однако ситуация изменилась. Сегодня Индонезия занимает второе место после Китая по количеству мусора, сбрасываемого в океан. Издание +1 исследовало, почему усилия эко активистов, такие как уборка пляжей, не дают ожидаемых результатов, а экологическая ситуация на острове становится все более критической. По данным Университета Джорджии, ежегодно в океан попадает 3,22 миллиона тонн отходов из Индонезии. Согласно оценкам Всемирного банка, каждые 20 минут в прибрежные воды страны поступает грузовик пластика весом примерно в десять тонн. В то же время индонезийское правительство объявило, что в 2018 году общая масса мусора составила около 66 миллионов тонн. Кроме того, Индонезия начала импортировать отходы. Запрет Китая на импорт мусора в 2018 году вызвал потрясение в мировой системе переработки. Основные страны-экспортеры, такие как США и Великобритания, начали искать новые направления для своего мусора. «Государства Юго-Восточной Азии, включая Индонезию, становятся альтернативой», — отмечает исследователь Анисса Эру [10]. Индонезия занимает первое место в Азии по импорту отходов; в 2018 году объем пластиковых отходов вырос на 141%, составив 283 тысячи тонн. При этом страна перерабатывает лишь около 10% от общего количества мусора.

Свалка Джам Чакро в Пакистане занимает площадь 202 гектара, и на ней трудятся около 5000 человек, оказывая негативное влияние на жизнь и здоровье 5 миллионов жителей района. Согласно последним данным, предоставленным PIU за период с июня 2021 года по август 2022 года, на свалку Джам Чакро поступает в среднем около 4 840 тонн в день (67% от ежедневного сбора) [11]. Развитые государства, которые экспортируют свои отходы, обладают технологиями и средствами для безопасной переработки этих материалов. Напротив, государства, принимающие отходы, зачастую страдают от нехватки таких ресурсов, что приводит к тому, что работники, имеющие дело с опасными веществами, не защищены и не обучены безопасным методам обращения с ними. Яркий пример этой торговли токсичными отходами можно увидеть в ситуации, когда 4000 тонн вредных отходов были отправлены в Нигерию под фальшивой маркировкой «удобрения». Эти отходы содержали 150 тонн высокотоксичных полихлорированных бифенилов (ПХБ), известных своими негативными последствиями для здоровья, такими как гормональные расстройства и замедление когнитивного развития у детей.

Международная морская организация (ИМО) фокусируется на защите морских ресурсов и окружающей среды. Ее основная задача заключается в разработке и внедрении межнациональных норм и стандартов, которые регулируют использование морского пространства и управление судоходством. ИМО также координирует меры по борьбе с загрязнением морей, включая разработку технологий очистки и утилизации отходов [12].

Конвенция 1972 года по предотвращению загрязнения моря путем сброса отходов и других материалов (Лондонская конвенция) вступила в силу в 1975 году. Кроме того, хотя протокол 1996 года запрещает выбрасывать отходы в море, за исключением некоторых материалов, включенных в утвержденный список, в настоящее время от 60 до 80% морских отходов состоит из пластика, из которых 80% — это наземный мусор. С начала 1950-х годов люди произвели более 8 миллиардов тонн пластика. Из них около 6 миллиардов тонн уже было выброшено в окружающую среду. Если бы все это количество пластика собрать вместе, то получится огромная гора высотой примерно до Луны. Но, к сожалению, большая часть этого пластика сейчас находится в наших океанах, где он медленно разрушается на мелкие

фрагменты под воздействием солнца, воды и механического воздействия. Океаны являются основным местом накопления пластикового мусора [13].

Исследования показывают, что в настоящее время там плавают около 140 миллионов тонн пластиковых отходов. Эта масса увеличивается примерно на 9 миллионов тонн в год. К сожалению, большую часть этого количества составляют так называемые «микропластики» – частицы размером менее 5 мм. Эти маленькие частицы способны проходить через системы фильтрации воды и загрязняют воду, которую мы пьем. Они также могут проникать в наши тела, вызывая различные заболевания. Пластик оказывает негативное воздействие на здоровье морских животных. Например, он может запутать их, приводя к гибели. Также животные часто принимают пластик за пищу, что приводит к отравлению или даже смерти. Некоторые исследователи утверждают, что океанский пластик стал таким распространенным явлением, что это изменило химический состав морской воды. Кроме того, пластик способен влиять на температуру поверхности океана и на скорость испарения воды, что потенциально может изменить климат Земли. Эти данные подтверждают, что пластик является одной из самых серьезных экологических угроз для планеты Земля [14].

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) активно участвует в мониторинге и оценке качества окружающей среды, особенно в контексте воздействия на здоровье населения. Она проводит регулярные исследования, анализирует данные и разрабатывает предложения для правительств и международных организаций. Особое внимание уделяется проблеме загрязнения воздуха, воды и почвы, а также влиянию различных факторов на здоровье людей. По данным Всемирной организации здравоохранения, загрязнение воздуха является одной из ведущих причин заболеваемости и смертности в мире, результаты которой не оставляют равнодушными ни ученых, ни правительства разных стран. Хотя в последнее время, после пандемии, проблема загрязнения воздуха могла исчезнуть из поля зрения, но это не означает, что она перестала быть важной. Невидимые, мелкие частицы в воздухе проникают в наши легкие и кровь. Эти загрязнители являются причиной примерно одной трети случаев смертей от инсульта, хронических респираторных заболеваний и рака легких. Приземный озон, формирующийся в результате взаимодействия различных загрязняющих веществ под солнечными лучами, вызывает астму и хронические дыхательные болезни.

Каждый год от последствий загрязнения воздуха умирает семь миллионов человек, а расходы на лечение заболеваний, связанных с загрязненностью, составляют около одного триллиона долларов. Загрязнение воздуха представляет собой серьезную угрозу как для здоровья людей, так и для окружающей среды [15]. Оно снижает уровень кислорода в океанах, приводит к уменьшению биоразнообразия и способствует климатическим изменениям.

Согласно данным ЮНЕП, основными причинами загрязнения воздуха являются пять видов человеческой деятельности: сельское хозяйство, транспорт, промышленность, управление отходами и домашние хозяйства. Сельское хозяйство, в частности, является главным источником метана — углеводорода, способствующего образованию приземного озона и половым заболеваниям.

Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (Организации Объединенных Наций) работает над защитой и управлением природными ресурсами, необходимыми для производства продовольствия. Они предоставляют экспертную помощь странам в разработке стратегий устойчивого землепользования, сохранения почв и водных ресурсов, а также в управлении рыболовством и лесными ресурсами.

По данным исследовательского центра, неустойчивая сельскохозяйственная практика влечет за собой вырубку лесов и ухудшение состояния земель. Согласно отчету Всемирного совета предпринимателей по устойчивому развитию (WBCSD), современное сельское хозяйство, ответственное за 80% вырубок лесов, и является одной из главных причин деградации земли. Ожидается, что до 70% сельскохозяйственных угодий во всем мире утратили свои свойства, что приводит к дефициту необходимых питательных веществ и снижению их способности производить продовольствие. Эрозия почвы в результате сельскохозяйственных процессов происходит в сто раз быстрее, чем восстановление почвы.

Одним из основных факторов является «монокультура», которая подразумевает постоянное выращивание одной и той же культуры на одном и том же участке земли без применения севооборота или смешанного земледелия. К этому относится, например, производство пальмового масла или соевых бобов. ООН (Организации Объединенных Наций) выразила опасения, что 98% лесов Индонезии могут быть уничтожены ради плантаций пальмового масла. В Бразилии почти половина тропических эко регионов утрачена из-за превращения земель в культивируемые для соевых бобов.

Международное сотрудничество в области экологии играет критически важную роль в решении множества глобальных проблем, связанных с защитой окружающей среды. Совместные усилия государств позволяют обмениваться опытом, инновациями и ресурсами, что ведет к более эффективному управлению природными богатствами. В условиях возникающих глобальных экологических кризисов, таких как изменение климата и уменьшение биоразнообразия, международное взаимодействие становится необходимостью. Эта коллаборация не только повышает уровень осведомленности, но и помогает разработать согласованные стратегии для борьбы с экологическими угрозами. Объединяя свои усилия, страны могут облегчить внедрение устойчивых практик и стандартов, что в конечном счете приведет к улучшению здоровья нашей планеты. Сохранение экологического баланса требует согласованных действий на международном уровне, и только через такое сотрудничество возможно построение устойчивого будущего для всех.

Результаты и их обсуждение

В ходе данного исследования было установлено, что экологические проблемы, такие как глобальное потепление, утрата биоразнообразия и загрязнение окружающей среды, представляют собой как местные, так и международные проблемы. Это свидетельствует о том, что ни одна страна не может решить их в одиночку. Исследование выявило, что для эффективного преодоления таких мировых экологических вызовов необходимо международное сотрудничество. Только совместные усилия способны привести к значительным достижениям. Например, Киотский протокол и Парижское соглашение по климату подчеркивают важность международных соглашений в борьбе с изменениями климата. Важную роль в координации действий стран играют такие международные организации, как ООН, Всемирный банк и Всемирная организация здравоохранения. Сотрудничество в области экологии содействует улучшению качества жизни людей на планете, помогает защищать здоровье от загрязнений и сохранять ресурсы для будущих поколений. Тем не менее существуют трудности, как, например, различие интересов стран и финансовые ограничения, что затрудняет международное взаимодействие. Для улучшения сотрудничества необходимы новые механизмы финансирования и активизация работы международных организаций.

Заключение

В завершение статьи приведем цитату из отчета Азиатского банка развития (АБР), в котором говорится, что АБР намерен содействовать Казахстану в выполнении Парижского соглашения по климату. Поддержка будет осуществляться через разработку и внедрение эффективных мер в области энергосбережения, включая модернизацию оборудования и технологий. АБР также планирует оказать помощь в устранении проблем в электросетях и стимулировании использования возобновляемой энергии. Это поспособствует развитию экологичного строительства жилья и транспортных систем, а также внедрению реформ для стимулирования международной торговли энергией и квотами на выбросы. Казахстан и Всемирный банк недавно завершили разработку новой Рамочной программы странового партнерства (РСП) на 2020-2025 годы. Ключевым аспектом является борьба с изменением климата, и обе стороны подтвердили свою приверженность «обеспечению экологически устойчивого развития». Это соответствует национальной цели Казахстана – «противодействовать изменению климата путем создания более чистой окружающей среды». Проекты ориентированы на восстановление подземных вод, сокращение сжигания попутного газа, восстановление лесов и систем водоснабжения [16].

Стоит рассмотреть значимость международных организаций в поддержке человечества через активное участие государств в структурированном подходе к охране глобальной экологии. Значение международного сотрудничества в области экологии заключается в необходимости объединения усилий различных стран для защиты окружающей среды и устойчивого развития экосистем.

Международные экологические правовые отношения способствуют координации и сотрудничеству государств в решении общих экологических вызовов. Важную роль играют международные организации и соглашения, такие как ООН (Организации Объединенных Наций), ВОЗ, UNFCCC, NAFTA и другие, которые формируют основу для международной кооперации и регулирования экологической политики [17]. Например, Парижское соглашение направлено на поддержание роста глобальной температуры в этом столетии на уровне 2°C. Для достижения данной цели необходимо разработать и внедрить общие стандарты и правила, которые позволяют эффективно решать экологические проблемы.

Международное сотрудничество также включает мониторинг и оценку состояния окружающей среды, научные исследования, моделирование и прогнозирование изменений в экосистемах, а также инновационные технологии для устойчивого развития. Вопросы поиска альтернативных источников энергии для обеспечения жизнедеятельности становятся всё более актуальными. Одной из ключевых задач для государств является адаптация экологических норм ко всемирным стандартам, установленным этими организациями.

Если обратить внимание на воздействие производственных отходов и загрязнения воздуха на экологическую ситуацию, то следует отметить, что необходимо усиливать взаимодействие стран в предотвращении ущерба от источников энергии и производств, которые могут быть безопасными или незначительными. Это подразумевает не только систематический мониторинг, но и внедрение цифровых решений для учета экологических показателей вблизи промышленных объектов.

Таким образом, интеграция принципов устойчивого развития в международное право является критически важным шагом для решения экологических проблем. Это позволяет учитывать разнообразие интересов и повышает ответственность государств. Эффективная реализация требует сотрудничества между государственным сектором, бизнесом и обществом, а также возможности анализа результатов. В конечном итоге только комплексный подход к экономическим, социальным и экологическим вопросам сможет обеспечить долгосрочную устойчивость и улучшение качества жизни на планете.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 International Conference. Yilin Wang. Binzhou. The radiation of the international community's power on climate change. Proceedings of the 3rd International Conference on Mental Health, Education and Human Development, to be held in 2022 (MHEHD 2022). Atlantis Press. 2022/07/11.
- 2 Chernysh, Y.; Roubik, H. International Collaboration in the Field of Environmental Protection: Trend Analysis and COVID-19 Implications. Sustainability 2020.12.12.
- 3 Conference of the Parties Report of the Conference of the Parties on its twenty-first session, held in Paris from 30 November to 13 December 2015. Part two: Action taken by the Conference of the Parties at its twenty-first session. Decisions adopted by the Conference of the Parties. General. 29.01.2016.
- 4 Global warming by 1.5 °C. IPCC Special Report on the effects of global warming 1.5 °C above pre-industrial levels and related trajectories of global greenhouse gas emissions in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, as well as sustainable development and poverty eradication efforts. Intergovernmental Panel on Climate Change, 2019. Available at: — URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/09/IPCC-Special-Report-1.5-SPM_ru.pdf. (accessed: 04.10. 2024).
- 5 Country partnership strategy. Kazakhstan, 2023-2027 — Accelerating sustainable and stable growth for all. April 2023. – Available at: — URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/878916/cps-kaz-2023-2027-ru.pdf> (accessed 13.03.2024)
- 6 Country Climate Risk Review: Kazakhstan (2021): World Bank Group and Asian Development Bank 2021. Available at: — URL: <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/sites/default/files/2021-06/15834-> (accessed 13.03.2024)

7 IUCN Programme 2021–2024. NATURE 2030. One nature, One future. IUCN's Programme – a key tool to guide the Union. – Available at: — URL: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/WCC-7th-001-En.pdf> (accessed: 03.10. 2024).

8 The UN Charter – Available at: — URL: https://unfccc.int/sites/default/files/russian_paris_agreement.pdf (accessed: 02.10.2024).

9 M.H. Wong, S.C. Wu, W.J. Deng, X.Z. Yu, Q. Lu, A.O.W. Leung, C.S.C. Wong, W.J. Luksemburg, A.S. Wong. Export of toxic chemicals – A review of the case of uncontrolled electronic-waste recycling. Author: Publication: Environmental pollution. Volume 149, Issue 2, September 2007.

10 Indonesia promises to bring illegal plastic waste back. News agencies in India and throughout South Asia. Author: Amanda Siddhartha. June 14, 2019. Available at: — URL: <https://www.voanews.com/a/east-asia-indonesia-vows-send-back-illegal-plastic-waste/6170042.html> (accessed: 05.10 2024).

11 Sindh Solid Waste Management Board. Technical and economic report. Environmental and Social Impact Assessment (EEC in) - Construction of a new sanitary landfill in Jam Chakra. November 2023. – Available at: — URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099020724120029940/pdf> (accessed: 02.10.2024).

12 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). Available at: — URL: https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/convention_overview_convention.htm (accessed: 02.10.2024)

13 Roland Geyer et al. The production, use and fate of all plastics ever produced. Achievements of Science, July 2017. Available at: — URL: <https://www.science.org/doi/epdf/10.1126/sciadv.1700782> (accessed: 02.10.2024).

14 Ziani K, Ionita-Mîndrican CB, Mititelu M, Neacsu SM, Negra C, Morosan E, Draganescu D, Prada OT. Microplastics: A Real Global Threat for Environment and Food Safety: A State of the Art Review. Nutrients. 2023 Jan 25;15(3):617. (accessed: 02.10.2024).

15 Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations (дата обращения 02.10.2024).

16 Климатических рисков по стране: Казахстан (2021): Группа Всемирного банка и Азиатский банк развития 2021. Available at: — URL: https://climateknowledgeportal.worldbank.org/sites/default/files/2021-06/15834-WB_Kazakhstan%20Country%20Profile-WEB.pdf (дата обращения 13.03.2025)

17 Венская конвенция об охране озонового слоя. 22 марта 1985 года. – Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml (дата обращения: 02.10.2024).

INTERNATIONAL COOPERATION IN SOLVING ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: MAIN DIRECTIONS AND PROSPECTS FOR LEGAL DEVELOPMENT

Abstract

International experience shows that the successful solution of global environmental problems requires the active participation and cooperation of many countries around the world. International legal relations in the field of ecology serve as an important tool for coordinating efforts and achieving common goals. Multilateral agreements, such as the Paris Climate Agreement, create platforms for joint action and encourage countries to meet their commitments. However, despite the existing initiatives, the problem of environmental pollution remains relevant. Deforestation, which is one of the main sources of carbon dioxide, continues to be a threat to biodiversity and climate. Decisive measures must be taken to prevent further deterioration of the environmental situation. International organizations such as the United Nations, WHO and IUCN play a key role in the development and implementation of sustainable development strategies. Their activities are aimed at monitoring and assessing the state of the environment, scientific research, modelling and forecasting changes, as well as the creation of innovative technologies that contribute to the protection of nature. In the face of growing environmental challenges, it is necessary to continue to develop international cooperation and take comprehensive measures to ensure a sustainable future for our planet.

Key words: environmental law, international environmental protection, international cooperation, international declarations, marine pollution.

ЖАҢАҢДАҢУ ЖАҒДАЙЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰНТЫМАҚТАСТЫҚ: НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жаһандық экологиялық проблемаларды табысты шешу әлемнің көптеген елдерінің белсенді әрекеттесуі мен ынтымақтастығын талап етеді. Экология саласындағы халықаралық құқықтық қатынастар күш-жігерді үйлестірудің және ортақ мақсаттарға жетудің маңызды құралы болып табылады. Париж климаттық келісімі сияқты көпжақты келісімдер бірлескен іс-қимыл платформаларын жасайды және елдерді өз міндеттемелерін орындауға ынталандырады. Алайда,

қолданыстағы бастамаларға қарамастан, ластану мәселесі өзекті болып қала береді. Көмірқышқыл газының негізгі көздерінің бірі болып табылатын ормандарды кесу биоәртүрлілік пен климатқа қауіп төндіруді жалғастыруда. Экологиялық жағдайдың одан әрі нашарлауына жол бермеу үшін түбегейлі шаралар қабылдау қажет. БҰҰ, ДДҰ және IUCN сияқты халықаралық ұйымдар тұрақты даму стратегияларын әзірлеу мен енгізуде шешуші рөл атқарады. Олардың қызметі қоршаған ортаның жай-күйін бақылауға және бағалауға, ғылыми зерттеулерге, өзгерістерді модельдеуге және болжауға, сондай-ақ табиғатты қорғауға ықпал ететін инновациялық технологияларды құруға бағытталған. Өсіп келе жатқан экологиялық сын-қатерлер жағдайында халықаралық ынтымақтастықты дамытуды жалғастыру және планетамыздың тұрақты болашағын қамтамасыз ету үшін кешенді шаралар қабылдау қажет.

Негізгі сөз: экологиялық құқық, Халықаралық қоршаған ортаны қорғау, халықаралық ынтымақтастық, Халықаралық декларациялар, теңіз ортасының ластануы.

REFERENCES

- 1 International Conference. Yilin Wang. Binzhou. The radiation of the international community's power on climate change. Proceedings of the 3rd International Conference on Mental Health, Education and Human Development, to be held in 2022 (MHEHD 2022). Atlantis Press. 2022/07/11. [in English]
- 2 Chernysh, Y.; Roubik, H. International Collaboration in the Field of Environmental Protection: Trend Analysis and COVID-19 Implications. Sustainability 2020.12.12. [in English]
- 3 Conference of the Parties Report of the Conference of the Parties on its twenty-first session, held in Paris from 30 November to 13 December 2015. Part two: Action taken by the Conference of the Parties at its twenty-first session. Decisions adopted by the Conference of the Parties. General. 29.01.2016. — Available at: — URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10a01.pdf#page=5> [in English]. (accessed: 04.10. 2024).
- 4 Global warming by 1.5 °C. IPCC Special Report on the effects of global warming 1.5 °C above pre-industrial levels and related trajectories of global greenhouse gas emissions in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, as well as sustainable development and poverty eradication efforts. Intergovernmental Panel on Climate Change, 2019. Available at: — URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/09/IPCC-Special-Report-1.5-SPM_ru.pdf. [in English] (accessed: 04.10. 2024).
- 5 Country partnership strategy. Kazakhstan, 2023-2027 — Accelerating sustainable and stable growth for all. April 2023. Available at: — URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/878916/cps-kaz-2023-2027-ru.pdf> [in English]. (accessed: 13.03. 2025)
- 6 Country Climate Risk Review: Kazakhstan (2021): World Bank Group and Asian Development Bank 2021. Available at: — URL: <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/sites/default/files/2021-06/15834-> [in English] (accessed March 13.03. 2025)
- 7 IUCN Programme 2021–2024. NATURE 2030. One nature, One future. IUCN's Programme – a key tool to guide the Union. — Available at: — URL: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/WCC-7th-001-En.pdf> [in English] (accessed: 03.10. 2024).
- 8 The UN Charter Available at: — URL: https://unfccc.int/sites/default/files/russian_paris_agreement.pdf [in English] (accessed: 02.10. 2024).
- 9 M.H. Wong, S.C. Wu, W.J. Deng, X.Z. Yu, Q. Lu, A.O.W. Leung, C.S.C. Wong, W.J. Luksemburg, A.S. Wong. Export of toxic chemicals – A review of the case of uncontrolled electronic-waste recycling. Author: Publication: Environmental pollution. Volume 149, Issue 2, September 2007. [in English]
- 10 Indonesia promises to bring illegal plastic waste back. News agencies in India and throughout South Asia. Author: Amanda Siddhartha. June 14, 2019. Available at: — URL: <https://www.voanews.com/a/east-asia-indonesia-sends-back-illegal-plastic-waste/6170042.html> [in English]. (accessed: October 05, 2024).
- 11 Sindh Solid Waste Management Board. Technical and economic report. Environmental and Social Impact Assessment (EEC in) - Construction of a new sanitary landfill in Jam Chakra. November 2023. Available at: — URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099020724120029940/pdf> [in English]. (accessed: 02.10.2024).
- 12 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). Available at: — URL: https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/convention_overview_convention.htm [in English] (accessed: 02.10.2024)
- 13 Roland Geyer et al. The production, use and fate of all plastics ever produced. Achievements of Science, July 2017. Available at: — URL: <https://www.science.org/doi/epdf/10.1126/sciadv.1700782> [in English] (accessed: 02.10. 2024).
- 14 Ziani K, Ionita-Mîndrican CB, Mititelu M, Neacsu SM, Negra C, Morosan E, Drăganescu D, Prada OT. Microplastics: A Real Global Threat for Environment and Food Safety: A State of the Art Review. Nutrients. 2023 Jan 25;15(3):617. [in English]
- 15 Vseobshchaya deklaraciya prav cheloveka. Prinyata rezolyuciej 217 A (III) General'noj Assamblei OON ot 10 dekabrya 1948 goda. [The Universal Declaration of Human Rights. Adopted by Resolution 217 A (III) of the UN General Assembly on December 10, 1948] Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian] (accessed: 02.10.2024).

16 Klimaticheskikh riskov po strane: Kazakhstan (2021): Gruppa Vsemirnogo banka i Aziatskij bank razvitiya 2021. [Country Climate Risk Review: Kazakhstan (2021): World Bank Group and Asian Development Bank 2021] Available at: — URL: https://climateknowledgeportal.worldbank.org/sites/default/files/2021-06/15834-WB_Kazakhstan%20Country [in Russian] (accessed: 13.03. 2025)

17 Venskaya konvenciya ob ohrane ozonovogo sloya. 22 marta 1985 goda. [Vienna Convention on the Protection of the Ozone Layer. March 22, 1985] – Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml [in Russian] (accessed: 02.10.2024).

Information about the author:

Ademi Mukhanova – **corresponding author**, master of law, senior lecturer of the Department of «civil legal disciplines», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: adema1986@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Didar Aitmukhanova – master of law, senior lecturer of the Department of «civil legal disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: didroz_12345@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0803-063X>

Информация об авторах:

Адеми Муханова – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовые дисциплины», Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан.

E-mail: adema1986@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Дидар Айтмуханова – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовые дисциплины», Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан.

E-mail: didroz_12345@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0803-063X>

Автор туралы мәліметтер:

Адеми Мұханова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Азаматтық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: adema1986@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Дидар Айтмуханова – заң ғылымдарының магистрі, «Азаматтық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті., Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: didroz_12345@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0803-063X>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батыргалиева

Подписано в печать
20.03.2025
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

